

Byzantina Symmeikta

Vol 24, No 1 (2014)

BYZANTINA SYMMEIKTA 24

BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH

BYZANTINA SYMMEIKTA

VOLUME 24

ATHENS 2014

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΟΜΟΣ 24

ΑΘΗΝΑ 2014

Editorial Staff

Executive editor

Prof. Taxiarchis G. Kolias, Institute of Historical Research / University of Athens

Editors

Charalambos Gasparis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Maria Gerolymatou, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Stylios Lampakis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Associate Editors

Christine Angelidi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Sophia Kalopissi-Verti, University of Athens

George Kardaras, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Marina Koumanoudi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Maria Leontsini, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Gerasimos Merianos, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Anastasia Yangaki, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Book Review Editor

Stylios Lampakis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Principal Contact

Niki Tsironi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

International Editorial Advisory Board

Jean-Claude Cheynet, University of Paris, Sorbonne-Paris IV

Evangelos Chrysos, University of Athens

Slobodan Ćurčić, Princeton University

Judith Herrin, King's College, London

Johannes Koder, University of Vienna

Ljubomir Maksimović, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris

Günter Prinzing, University of Mainz

Dieter Roderich Reinsch, Free University, Berlin

Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

Εκδοτική Επιτροπή

Διευθυντής Έκδοσης

Καθηγητής Ταξίαρχης Γ. Κόλιας, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εκδοτική Επιτροπή

Χαράλαμπος Γάσπαρης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Γερολυμάτου, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνοι Όλης

Χριστίνα Αγγελίδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Αναστασία Γιαγκάκη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γεώργιος Καρδαράς, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρίνα Κουμανούδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Λεοντσίνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Γεράσιμος Μέριανος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνος Βιβλιοκρισιών

Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Νίκη Τσιρώνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Διεθνές Επιστημονικό Συμβούλιο

Jean-Claude Cheynet, Πανεπιστήμιο Sorbonne-Paris IV

Ευάγγελος Χρυσός, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Slobodan Ćurčić, Πανεπιστήμιο Princeton

Judith Herrin, King's College, Λονδίνο

Johannes Koder, Πανεπιστήμιο Βιέννης

Ljubomir Maksimović, Σερβική Ακαδημία Επιστημών και Τεχνών, Βελιγράδι

Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι

Günter Prinzing, Πανεπιστήμιο του Mainz

Dieter Roderich Reinsch, Ελεύθερο Πανεπιστήμιο, Βερολίνο

Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Ουάσιγκτον, D.C.

Τα *Βυζαντινά Σύμμεικτα* είναι η περιοδική έκδοση του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ και αποτελούν τη συνέχεια του περιοδικού *Σύμμεικτα*.

Η υποβολή εργασιών προς δημοσίευση γίνεται ηλεκτρονικά στον δικτυακό τόπο του περιοδικού : www.byzsym.org. Οδηγίες προς συγγραφείς και άλλες πληροφορίες περιλαμβάνονται στον ίδιο δικτυακό τόπο.

Διευθυντής έκδοσης: ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ
Εκδοτική Επιτροπή: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: Κ. ΣΙΜΩΝΕΤΑΤΟΥ - Δ. ΡΕΓΚΛΗ

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: 210 7273629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Byzantina Symmeikta is the periodical journal of the Institute for Historical Research / Section of Byzantine Research / NHRF and is the continuation of the journal *Symmeikta*.

Articles can be submitted electronically via the journal's website :

www.byzsym.org, where guidelines and further information for authors are available.

Executive Editor: TAXIARCHIS G. KOLIAS
Editors: CHARALAMBOS GASPARIS
ΜΑΡΙΑ GEROLYMATOU
STYLIANOS LAMPAKIS

Word processing-layout: CONSTANTINA SIMONETATOU – DIMITRA REGLI

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens
Fax: (+ 30) 210 7273629
e-mail: bookstore@eie.gr

© The National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Athens - GR

ISSN : 1792-0450

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ – CONTENTS

ΑΡΘΡΑ/ARTICLES

- Ανδρέας Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, “τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλῳ μετατρέποντος...”. Μία πρόταση ερμηνείας της ψηφιδωτής επιγραφής των κτιστών από τον ναό του Αγίου Δημητρίου. 11-28
- Γεώργιος ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ – Δημήτριος ΚΑΛΠΑΚΗΣ, The Mountains of the Moon: A puzzle of the Ptolemaic Geography. 29-66
- Γιώργος ΚΑΡΔΑΡΑΣ, Μεταξύ Αττίλα και Βαϊανού. Το Βυζάντιο και οι νομαδικοί λαοί από το 453 έως το 558. 67-109
- Μαρία ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες-παροίκους την εποχή των Παλαιολόγων. 111-127
- Βασίλειος ΠΑΠΠΑΣ, Η μετάφραση του *Breviarium ab urbe condita* του Ευτροπίου από τον Νεόφυτο Δούκα (Α΄ τόμος) και το *Λεξικό των Ενδόξων ανδρών* του έργου (Β΄ τόμος). 129-155
- Theodora ΡΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΥ, The Terms ‘Ρωμαίος, Έλλην, Γραικός in the Byzantine Texts of the first Half of the 13th Century. 157-176
- Βασίλειος Δ. ΜΕΣΣΗΣ, Μεταβυζαντινοί σύνθετοι και ημισύνθετοι τετρακιδόνιοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Πελοποννήσου. 177-212
- Ελισάβετ ΜΑΛΛΑΡΙΑΓΑ, Η Βυζαντινή οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών II: Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, πρωτονωβελισσιμοϋπέρτατος λογοθέτης του δρόμου και ορφανοτρόφος. 213-246
- John Richard MELVILLE-JONES, Constantinople as ‘New Rome’. 247-262
- Ευστρατία ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Στρατός και κοινωνία στο ύστερο Βυζάντιο: το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα. 263-291
- Βασιλική ΒΑΣΙΛΙΔΟΥ, Les relations entre l’ancienne et la nouvelle Rome sous Basile II et l’intrônisation d’Alexis Stoudite. 293-311
- Εκα ΤΣΗΚΟΙΔΖΕ, Η επανάσταση του Νικ. Φωκά και του Νικ. Ξιφία (1021-1022): η τελευταία εσωτερική κρίση στη βασιλεία του Βασιλείου Β΄ (976-1025) 313-330.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ/BOOK REVIEWS

- Radivoj RADIC
Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Το Χρονικό του ιερέα της Διοκλείας. Κείμενο, μετάφραση, σχόλια, τα πρόσωπα και ο χώρος*, Αθήνα 2012. 333-336
- Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ
Η. ΓΑΞΙΔΗΣ, *Μάξιμος Πλανούδης. Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 58], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2012. 337-339
- Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ
P. SCHREINER – D. OLTROGGE, *Byzantinische Tinten-, Tuschen- und Farbrezepte*, Wien 2011. 341-346

Dimitris KRALLIS	A. SIMPSON, <i>Niketas Choniates: A Historiographical Study</i> , Oxford 2013.	347-351
Τξενη ΑΛΜΠΙΑΝΗ	SPIER, <i>Late Byzantine Rings. 1204-1453</i> , Reichert Verlag, Wiesbaden 2013.	353-357
Ειρήνη-Σοφία ΚΙΑΠΠΙΔΟΥ	D. KRALLIS, <i>Michael Attaleiates and the Politics of Imperial Decline in Eleventh Century Byzantium</i> , [Medieval and Renaissance Texts and Studies 422, Medieval Confluences Series 2], Tempe, Arizona 2012.	359-364
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΩΣΚΟΛΟΥ	A. WEYL-CARR – A. NICOLAIDES (eds.), <i>Asinou across Time: Studies in the Architecture and Murals of the Panagia Phorbiotissa, Cyprus</i> . Dumbarton Oaks Studies, 43. Washington, DC, 2012.	365-375
Marie-Helene BLANCHET	C. GASTGEBER – E. MITSIOU – J. PREISER-KAPPELLER (ed.), <i>The Register of the Patriarchate of Constantinople. An essential source for the history and Church of Late Byzantium</i> . Wien 2013.	377-382
Γιώργος ΚΑΡΔΑΡΑΣ	R. BORN, <i>Die Christianisierung der Städte der Provinz Scythia Minor: ein Beitrag zum spätantiken Urbanismus auf dem Balkan</i> (Wiesbaden 2012).	383-390
Γιώργος ΚΑΡΔΑΡΑΣ	M. WOLOSZYN, <i>Theophylaktos Simokates und die Slawen am Ende des westlichen Ozeans – die erste Erwähnung der Ostseeslawen?</i> , Κρακοβία 2014.	391-397
Στυλιανός ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ	<i>Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources</i> , ed. by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, v. 388. Medieval Confluences series, v. 1], Tempe 2011.	399-402
Εφη ΡΑΓΙΑ	<i>Liquid and Multiple: Individuals and Identities in the Thirteenth-Century Aegean</i> , ed. G. SAINT-GUILLAIN, D. STATHAKOPOULOS, Monographies 35, Paris 2012	403-408
Ευγενία ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	T. VELMANS, <i>L'image byzantine ou la transfiguration du réel. L' espace, le temps, les hommes, la mort, les doctrines</i> , Paris, 2009.	409-412
Maria LEONTSINI	M. CHRONI, <i>Ἡ πανίδα στὴν διατροφή καὶ στὴν ἰατρικὴ στὸ Βυζάντιο, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων</i> , Athens 2012.	413-415
Maria LEONTSINI	P. A. GIANNOPOULOS – A. G. K. SAVVIDES, <i>Μεσαιωνικὴ Πελοπόννησος. Βυζάντιο, Λατινοκρατία, Πρώιμη Τουρκοκρατία</i> , Herodotos Publications, Athens, 2013.	417-421
Μαρίνα ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ	<i>Documents Concerning Cyprus from the Hospital's Rhodian Archives: 1409-1459</i> , εκδ. K. BORCHARDT, A. LUTTRELL, E. SCHÖFFLER [Cyprus Research Centre. Texts and Studies in the History of Cyprus -LXVI], Λευκωσία 2011.	423-430
Βραχυγραφίες / Abbreviations.		431-435

ΑΝΔΡΕΑΣ Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ

... ΤΟΥ ΒΑΡΒΑΡΟΝ ΚΛΥΔΩΝΑ ΒΑΡΒΑΡΩΝ ΣΤΟΛΩ ΜΕΤΑΤΡΕΠΟΝΤΟΣ...
ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΨΗΦΙΔΩΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ ΤΩΝ «ΚΤΙΣΤΩΝ»
ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*

Μία εκ των επιγραφών του ναού του Αγίου Δημητρίου που έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών παλαιότερων και νεότερων μελετητών είναι εκείνη που συνοδεύει τον ψηφιδωτό πίνακα με τους «κτίστες» του ναού στον νότιο πεσσό του Ιερού Βήματος. Η επιγραφή είναι γραμμένη σε ιαμβικό τρίμετρο και μεταγράφεται ως εξής:

+ ΚΤΙΣΤΑΣ ΘΕΩΡΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΝΔΟΞΟΥ ΔΟΜΟΥ/ΕΚΕΙΘΕΝ ΕΝΘΕΝ ΜΑΡΤΥΡΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ//ΤΟΥ ΒΑΡΒΑΡΟΝ ΚΛΥΔΩΝΑ ΒΑΡΒΑΡΩΝ ΣΤΟΛΩ/ΜΕΤΑΤΡΕΠΟΝΤΟΣ Κ(ΑΙ)
ΠΟΛΙΝ ΛΥΤΡΟΥΜΕΝΟΥ +

+ Κτίστας θεωρείς τοῦ πανενδόξου δόμου/ἐκεῖθεν ἔνθεν μάρτυρος Δημητρίου // τοῦ
βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλω/μετατρέποντος κ(αὶ) πόλιν λυτρομένου¹.

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί ανεπτυγμένη μορφή της ανακοίνωσης που παρουσιάστηκε στο ΔΔ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου-2 Ιουνίου 2013). Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον αγαπητό καθηγητή κύριο Ιωάννη Βάσση και στους ανώνυμους κριτές για τις πολύτιμες επισημάνσεις τους.

1. Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, Σχόλια σε δύο ψηφιδωτές επιγραφές του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ΔΧΑΕΚΔ΄ (2003), 37-44, κυρίως 37. Η μεταγραφή του Γ. Βελένη είναι πλέον αποδεκτή από τους περισσότερους ερευνητές. Βλ. Α. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken, Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung*, τ. 1 [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, Band 374 / Veröffentlichungen zur Byzanzforschung XV], Wien 2009, 385-387, κυρίως 386, με τις παλαιότερες εκδόσεις και βιβλιογραφία. Βλ. επίσης D. FEISSEL, *Chroniques d'épigraphie byzantine 1987-2004* [Collège de France - CNRS. Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 20], Paris 2006, 298 (no. 90).- ΑΡ. ΜΕΝΤΖΟΣ, *Τα ψηφιδωτά της ανοικοδόμησης του ναού του Αγίου Δημητρίου στον 7ο αιώνα μ.Χ.* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 54], Θεσσαλονίκη 2010, 35.- Β. FURLAS, Κτίστας θεωρείς. Wer ist der zivile

Παλαιότεροι και νεότεροι ερευνητές, μέχρι και πριν από μία περίπου δεκαετία, εκλάμβαναν τη λέξη «στόλω» της επιγραφής ως γενική «στόλω(ν)». Η συμπλήρωση αυτή οφείλεται στην αρχική, αυθαίρετη προσθήκη του Π. Ν. Παπαγεωργίου (1908)², η οποία, παρά τη μετέπειτα διαπίστωση ότι το τελικό Ν έλειπε από την επιγραφή³, έγινε αποδεκτή, και το Ν εμφανιζόταν εντός ή εκτός παρενθέσεως στις μεταγραφές του επιγράμματος, διότι αποσαφήνιζε, όπως φαίνεται, κατά τους μελετητές, το δυσνόητο χωρίς αυτή τη συμπλήρωση νόημα του κεμένου⁴. Στην επιγραφή δηλώνεται με βάση τη συγκεκριμένη προσθήκη ότι ο άγιος Δημήτριος απέτρεψε την άγρια θύελλα⁵ ή το βάρβαρο πλήθος⁶ των βαρβαρικών στόλων (βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων)⁷, καθώς η λέξη «στόλω(ν)» θεωρείται ότι λειτουργεί ως γενική του περιεχομένου ή του δημιουργού στο ουσιαστικό

Würdenträger auf dem Stiftermosaik in der Demetrios-Kirche in Thessaloniki?, *Βυζ Σύμμ* 20 (2010), 195-244, κυρίως 195-196 και σημ. 145 (σ. 230-231).- Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Άγιος Δημήτριος, στο: Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ - Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης: 4ος-14ος αι.*, Θεσσαλονίκη 2012, 168.

2. Π. Ν. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Μνημεία τῆς ἐν Θεσσαλονίκη λατρείας τοῦ μεγαλομάρτυρος ἁγίου Δημητρίου, *BZ* 17 (1908), 321-381, κυρίως 380, ο οποίος διάβαζε και την αρχική λέξη ως ΚΩΣΤΑΣ αντί ΚΤΙΣΤΑΣ. Βλ. και Ο. ΤΑΦΡΑΛΙ, Sur les réparations faites au VIIe siècle à l'église de Saint Démétrius de Salonique, *Revue Archéologique* 4, ser. 14 (1909), 380-386, που διορθώνει την πρώτη λέξη αλλά επαναλαμβάνει το ΣΤΟΛΩΝ. Βλ. επίσης Ο. DALTON, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford 1911 (ανατύπ. London 1961), 381 σημ. 2, όπου μεταγράφεται ΣΤΟΛΩ. Πβλ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Άγιος Δημήτριος, 179 σημ. 67.

3. Βλ. για παράδειγμα Κ. Ε. ΖΗΣΙΟΥ, Έρευνα καὶ μελέτη τῶν ἐν Μακεδονία χριστιανικῶν μνημείων, *ΠΑΕ* 1913 (1914), 119-251, κυρίως 135 αρ. 16.

4. Βλ. για παράδειγμα CH. DIEHL - H. SALADIN, *Les monuments chretiens de Salonique*, τ. 1 [Monuments de l'art byzantin 4], Paris 1918, σ. 107-110.- Α. ΞΥΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1946, 35 σημ. 1.

5. Βλ. για παράδειγμα DIEHL - SALADIN, *Les monuments*, 107 («...orage des flottes barbares...»)- J.-M. SPIESER, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, *TM* 5 (1973), 155-156, αρ. 7 («...orage barbare des flottes barbares...»).

6. Βλ. για παράδειγμα ΞΥΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Βασιλική*, 35.- Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1986, 56.

7. Βλ. και τις πιο ελεύθερες μεταφράσεις των R. F. HODDINOTT, *Early churches in Macedonia and southern Serbia: a study of the origins and the initial development of East Christian art*, London - New York 1963, 150: «barbarians' terrible naval might» και E. IVISON, Urban Renewal and Imperial Revival 730-1025, *BF* 26 (2000), 1-46, κυρίως 23 («...the barbarian forces...»).

«κλύδωνα». Επομένως το επίγραμμα συνδεόταν κατά τους ερευνητές με τη ναυτική επιχείρηση των Αβαροσλάβων εναντίον της Θεσσαλονίκης το 614, που περιγράφεται στο β' βιβλίο των *Θαυμάτων* («Περὶ τῆς κατασκευῆς τῶν πλοίων τῶν Δρογουβιτῶν, Σαγουδατῶν, Βελεγεξιτῶν καὶ τῶν λοιπῶν»)⁸, και τη λύτρωση της πόλης χάρι στην επέμβαση του Αγίου Δημητρίου, ενώ κατά τον Χ. Μπακιρτζή, που υιοθετεί τη σημασία των «στρατευμάτων» για τη λέξη «στόλων», εννοείται η προστασία του Αγίου Δημητρίου έναντι όλων των πολιορκιών που υπέστη η πόλη πριν από την πυρκαγιά και την καταστροφή του ναού περί το 620⁹.

Το 2003 ο Γ. Βελένης δημοσίευσε μία σύντομη μελέτη για δύο ψηφιδωτές επιγραφές από τον ναό του Αγίου Δημητρίου, η μία εκ των οποίων αυτή που εξετάζουμε, και πρότεινε ότι θα πρέπει να διαβάσουμε «στόλω» αντί στόλω(ν), καθώς δίπλα στο Ω διέκρινε ένα προσγεγραμμένο ιώτα (ι) δίκηνη εκθέτη. Η ανάγνωση αυτή οδήγησε σε διαφορετική συντακτική ανάλυση του επιγράμματος και κατά συνέπεια στην τροποποίηση της μετάφρασης και του νοήματος της επιγραφής. Με βάση και τη σημασία της μετοχής «(μετα)τρέποντος» από το ρήμα «(μετα)τρέπω», που είναι δίπτωτο και συντάσσεται με αιτιατική και δοτική και έχει τη σημασία του «στρέφω κάποιον εναντίον άλλου» ή του «μετατρέπω κάτι σε άλλο» κατά τον Γ. Βελένη, η μετάφραση της επιγραφής έχει ως εξής: «Τους ανακαινιστές βλέπεις του πανένδοξου ναού από το ένα και το άλλο μέρος του μάρτυρα Δημητρίου, που την άγρια θύελλα έστρεψε ενάντια στον στόλο των βαρβάρων και λύτρωσε την πόλη». Επομένως η επιγραφή συνδέεται κατά τον Γ. Βελένη σαφώς με τη ναυτική επιχείρηση των σλαβικών φύλων εναντίον της Θεσσαλονίκης που περιγράφεται στο β' βιβλίο των *Θαυμάτων* του Αγίου Δημητρίου. Η χρήση ενεστώτα δεν αντίκειται κατά τον ερευνητή σε μία τέτοια ερμηνεία, καθώς ο συντάκτης του επιγράμματος ζωντανεύει το κείμενο χρησιμοποιώντας μετοχές σε ιστορικό ενεστώτα¹⁰.

8. P. LEMERLE, *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, v. I: *Le texte*, Paris 1979, 179-194 (εδώ 175-179), v. II: *Commentaire*, Paris 1981, 85-94.

9. Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, «...Βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων...», *Βυζαντινά* 13.2 (1985) [Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο], 1055-1058. Για την πυρκαγιά βλ. P. LEMERLE, *Miracles* II 108-110.- J.-M. SPIESER, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne* [BEFAR 254], Paris 1984, 166-167 και 197 κεξ). Βλ. και παρακάτω σημ. 61.

10. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Επιγραφές* 38.

Η μεταγραφή και η μετάφραση του Γ. Βελένη έγινε αποδεκτή από πολλούς ερευνητές, όπως ο D. Feissel, ο W. Hörandner, η Anneliese Paul και ο A. Rhoby, με μία μικρή διαφοροποίηση των τριών τελευταίων όσον αφορά την κατά λέξη απόδοση της φράσης «βάρβαρον κλύδωνα» ως «barbarische Welle» αντί για «άγρια θύελλα»¹¹. Ο A. Rhoby, θεωρεί πως δεν είναι βέβαιο ότι διακρίνεται προσγεγραμμένο (ι) στην επιγραφή και παρατηρεί ότι δεν απαντά σε άλλες επιγραφές τέτοιου είδους γράμμα, προκειμένου να δηλωθεί η δοτική, ενώ, όταν υπάρχει (ι), τότε γράφεται με κεφαλαίο¹². Αποδέχεται όμως τη χρήση δοτικής και την ερμηνεία του Γ. Βελένη.

Τελευταία την επιγραφή σχολίασαν ο Αρ. Μέντζος σε ειδική μονογραφία για τα ψηφιδωτά του ναού του Αγίου Δημητρίου (2010)¹³ και ο Χ. Μπακιρτζής στο συλλογικό έργο για τα ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης που κυκλοφόρησε το 2012¹⁴.

Ο Αρ. Μέντζος υιοθετεί πλέον¹⁵ την ανάγνωση «στόλω», αλλά ερμηνεύει με εντελώς διαφορετικό τρόπο την επιγραφή. Κατ' αρχάς σωστά παρατηρεί ότι η σύνταξη του ρήματος μετατρέπω με αιτιατική και δοτική και με τη σημασία του στρέφω κάτι εναντίον κάποιου που προτείνεται από τον Γ. Βελένη δεν απαντά στα λεξικά, όπως άλλωστε έχουν επισημάνει οι W. Hörandner¹⁶ και A. Rhoby¹⁷. Η σημασία του ρήματος ως μεταβατικού

11. Βλ. σημ. 1. Βλ. και W. HÖRANDNER, Zur Textkritik inschriftlich überlieferter Epigramme, στο: *Die kulturhistorische Bedeutung byzantinischer Epigramme. Akten des internationalen Workshop (Wien, 1.-2. Dezember 2006)*, έκδ. W. HÖRANDNER – A. RHOBY [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 371. Band / Veröffentlichungen zur Byzanzforschung XIV], Wien 2008, 29-35, κυρίως 30. Βλ. στον ίδιο τόμο και A. PAUL, Beobachtungen zu Έκφράσεις in Epigrammen auf Objekten. Lassen wir Epigramme sprechen, 61-73, κυρίως 62.

12. RHOBY, *Epigramme*, 387 σημ. 45.

13. ΜΕΝΤΖΟΣ, *Ψηφιδωτά*, 35-37.

14. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 168.

15. Πβλ. ΑΡ. ΜΕΝΤΖΟΣ, Ο ναός του Αγίου Δημητρίου προ και μετά την πυρκαγιά του 7ου αιώνα, στο: *ΑΓ' Δημήτρια, Πρακτικά ΙΒ' Διεθνούς Συμποσίου: Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου, προσκύνημα Ανατολής και Δύσεως, Ιερά μονή Βλατάδων, 1-3 Οκτωβρίου 1998*, Θεσσαλονίκη 2001, 217-245, κυρίως 239.

16. HÖRANDNER, Zur Textkritik, 30, ο οποίος επισημαίνει και ένα παράλληλο ως προς τη σύνταξη του «μετατρέπω» παράδειγμα, με αιτιατική και δοτική που ισοδυναμεί με εμπρόθετο προσδιορισμό, από τον Αρισταίνετο I 15.13: *τῆς τε μάχης ὑπανεχώρει, μετατρέπων τὰ νῶτα παιδαρίω τοξότη.*

17. RHOBY, *Epigramme*, 387.

είναι ανατρέπω, τρέπω προς τα πίσω ή μακριά, απωθώ και αλλάζω¹⁸ και επομένως το αντικείμενό του είναι η φράση «βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων», δηλαδή οι επιδρομείς εναντίον της Θεσσαλονίκης, μιά και η μεταφορική σημασία της λέξης «κλύδων» σύμφωνα με τα λεξικά είναι πλημμυρίδα, ακολουθία, επί κακών¹⁹, όπως επισημαίνει ο Αρ. Μέντζος. Όσον αφορά τη δοτική «στόλω», την οποία θεωρεί συντακτικά ως μία δοτική του μέσου ή του οργάνου²⁰ που εξαρτάται από τη μετοχή «μετατρέποντος», πιστεύει ότι χρησιμοποιείται με την αρχαιότερη και κύρια σημασία της λέξης, δηλαδή της προπαρασκευής για πόλεμο ή της εκστρατείας²¹. Συνεπώς κατά τον Αρ. Μέντζο η επιγραφή, λαμβάνοντας υπόψη και τη χρήση ενεστώτα αναφορικά με τις ενέργειες του αγίου (μετατρέποντος και λυτρουμένου) μαρτυρεί τον διαρκή και μόνιμο χαρακτήρα της σωστικής παρέμβασης του Αγίου Δημητρίου (λυτρουμένου), διότι κάθε φορά απωθεί/αποκρούει (μετατρέποντος) ως αυτουργός της αμυντικής προπαρασκευής (στόλω) τη βίαιη θύελλα των βαρβαρικών επιδρομών (βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων). Άρα και η επιγραφή θα πρέπει να αποσυνδεθεί από μία συγκεκριμένη επιχείρηση εναντίον της Θεσσαλονίκης, αλλά να εννοηθεί ότι γίνεται αναφορά συνολικά στις κατά καιρούς επιθέσεις των Αβαροσλάβων όχι μόνο πριν από το 620, όπως θεωρεί ο Χ. Μπακιρτζής²², αλλά και μετά μέχρι το 676-678, οπότε έλαβε χώρα η τελευταία επίθεση εναντίον της πόλης σύμφωνα με τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, καθώς άλλωστε ο ψηφιδωτός πίνακας πάνω από την επιγραφή χρονολογείται κατά τον Αρ. Μέντζο στα τέλη του 7ου αιώνα²³.

18. Βλ. *LSJ*⁹ 1117, λ. μετατρέπω.

19. *LSJ*⁹ 962, λ. κλύδων.

20. Πβλ. και RHOBY, *Epigramme*, 387 σημ. 49, ο οποίος παραθέτει και μία πρόταση της Carolina Cupane σύμφωνα με την οποία η δοτική «στόλω» μπορεί να εννοηθεί ως δοτική του οργάνου από το «κλύδων» και επομένως το πραγματικό νόημα της επιγραφής να είναι ότι ο Άγιος Δημήτριος απώθησε την άγρια θύελλα που προκλήθηκε από τον στόλο των βαρβάρων. Κατά τη γνώμη μας αυτή η συντακτική ανάλυση δεν είναι ορθή.

21. Πβλ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Βάρβαρον κλύδωνα, 1057-1058.

22. ΜΕΝΤΖΟΣ, *Ψηφιδωτά*, 35-37.

23. ΜΕΝΤΖΟΣ, *Ψηφιδωτά*, 39-43, όπου παραθέτει και τις διαφορετικές απόψεις των μελετητών για τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού από τη δεύτερη δεκαετία έως τα τέλη του 7ου αιώνα, και 45-78, όπου μετά και από εκτενή ανάλυση σχετικά με την ταύτιση των προσώπων του ψηφιδωτού καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρέπει να χρονολογηθεί στα τέλη του 7ου αιώνα. Βλ. και παρακάτω σημ. 61. Αντίθετα για τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού περί τα μέσα του 7ου αιώνα, μεταξύ των ετών 641-654, με βάση τα

Ο Χ. Μπακιριτζής, αποδεχόμενος και αυτός πλέον τη μεταγραφή «στόλω», μετά τον πρόσφατο καθαρισμό και την αποτύπωση της επιγραφής, όπως σημειώνει, ακολουθεί τη συντακτική ανάλυση που διατύπωσε ο Αρ. Μέντζος αναθερώντας την παλαιότερη ερμηνεία του με βάση τη γενική «στόλων». Ο ερευνητής εμμένει ωστόσο στην άποψη του ότι γίνεται αναφορά στις εν γένει επιδρομές των Αβάρων και των Σλάβων στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 7ου αιώνα, αυτή τη φορά με βάση την ερμηνεία της φράσης «βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων», και υποστηρίζει ότι η λέξη «στόλος» έχει τη σημασία του στρατού, αυτή τη φορά όχι των «βαρβάρων», γενική την οποία εξαρτά από τον «κλύδωνα», όπως και ο Αρ. Μέντζος, αλλά του Αγίου Δημητρίου. Έτσι θεωρεί πως πρέπει να μεταφράσουμε την επιγραφή με τον ακόλουθο τρόπο: «Βλέπεις τους ιδρυτές του πανενδόξου ναού από το ένα και το άλλο μέρος του μάρτυρος Δημητρίου, ο οποίος με τον στρατό του έτρεψε πίσω τον βάρβαρο κλύδωνα των βαρβάρων και λύτρωσε την πόλη». Ο Χ. Μπακιριτζής πιστεύει ότι η δοτική «στόλω» χρησιμοποιήθηκε αντί της περίπου συνώνυμης λέξης «στρατῶ» για μετρικούς λόγους και ότι υπονοείται «ὁ τοῦ ἄθλοφόρου στρατὸς»²⁴ που απαντά και ως «ὁ ἄοράτος στρατὸς»²⁵ στα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* και αποτελείται κατά τον ερευνητή και από άλλους στρατιωτικούς αγίους²⁶ που απεικονίζονται στα ψηφιδωτά της βασιλικής²⁷. Ωστόσο στην πρώτη περίπτωση («ὁ τοῦ ἄθλοφόρου στρατὸς») πρόκειται για τους Θεσσαλονικείς που είχαν χαρακτηριστικά των μορφών που απεικονίζονται βλ. προσφάτως FOURLAS, Κτίστας θεωρεῖς, 230-233 (και σημ. 143 με βιβλιογραφία).

24. LEMERLE, *Miracles*, I 108 (126.26-32): *Καὶ δὴ μέχρι πολλοῦ τῆς ἡμέρας συρρηγνυμένων ἀμφοτέρων ἀλλήλοις, καὶ τὰς διώξεις καὶ τὰς ὑφέσεις ἐπικινδυνότερον ὁ τοῦ ἄθλοφόρου στρατὸς ποιησάμενος, διὰ τὸ παντὸς τοῦ τῶν Σκλαβίνων ἔθνους τὸ ἐπίλεκτον ἄνθος, ὡς εἴρηται, τοὺς ἀντιπαρτασσομένους καθεστηκέναι, τέλος αὐτῆς τοῦ μάρτυρος τῆς ἐπιστασίας ἐπιφανείσης, ἀπεδιώχθη τὸ βάρβαρον αὐτῆς ἡμέρας τῶν τῆδε μερῶν, οὐ παρ' ὀλίγους ὑποχωρήσαν ἤπερ εἰσέβαλε. Καὶ τὰ μὲν τῆς τότε γεγενημένης ἀπροσοδοκίτου καὶ θηριώδους ἐπιδρομῆς οὕτω συνετελέσθη.*

25. LEMERLE, *Miracles*, I 161 (157.20-21): *Τότε πάντες ὁμοθυμαδὸν τὸν ἄθλοφόρον ἀνύμνησαν ἔγνωσαν γὰρ αὐτὸν εἶναι τὸν ἠγησάμενον τοῦ ἀοράτου στρατοῦ.*

26. LEMERLE, *Miracles*, 220 (195.4-7): *ὁ φιλοικτίμων οὗτος καὶ σωσίπατρις Δημήτριος, διὰ τῶν πυλῶν καὶ τῶν τειχέων διοδοῦων, τὴν παραφυλακὴν τῆς πόλεως ὡς δῆθεν ποιούμενος, ποτὲ δὲ καὶ ἐφεζόμενος ἵππῳ, μετὰ καὶ ἐτέρων, ὡς φασιν, ἀγίων, τῆς πόλεως τὴν σωτηρίαν ἀπεργαζόμενος.*

27. ΜΠΑΚΙΡΙΤΖΗΣ, Άγιος Δημήτριος, 168 και σημ. 67, 71.

ως επικεφαλής τους, ως στρατάρχη τους, τον Άγιο Δημήτριο²⁸ και δεν υπάρχει ταύτιση με τον «άόρατο στρατό» του Αγίου.

Γίνεται επομένως φανερό από όσα εκτέθηκαν έως τώρα ότι για μία τόσο σύντομη αλλά και τόσο σημαντική επιγραφή από τον ναό του Αγίου Δημητρίου έχουν διατυπωθεί διαφορετικές και αντικρουόμενες αναγνώσεις και ερμηνείες από παλαιότερους και νεότερους ερευνητές, γεγονός που επιβάλλει την επανεξέταση του ζητήματος.

Κατ' αρχάς είναι, όπως αναφέραμε, πλέον αποδεκτό ότι θα πρέπει να διαβάσουμε στην επιγραφή «στόλω» και όχι «στόλω(ν)». Αυτό διαπιστώσαμε και από την επιτόπια έρευνά μας στον ναό του Αγίου Δημητρίου. Μπορεί το προσγεγραμμένο ιώτα (ι) να μην είναι απαραίτητο, για να δηλωθεί η δοτική, όπως επεσήμανε ο Α. Rhoby, ωστόσο δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι διακρίνεται σαφώς μία κεραία στα δεξιά και πάνω του γράμματος Ω. Σε κάθε περίπτωση η προσθήκη του γράμματος (ν) είναι αυθαίρετη και αποτελεί επέμβαση στο κείμενο και το νόημα του κειμένου.

Όσον αφορά τη συντακτική και σημασιολογική ανάλυση των λέξεων-κλειδιών για την ερμηνεία της επιγραφής, ξεκινώντας από τη μετοχή «μετατρέποντος», πρέπει να σημειωθεί ότι πράγματι η σημασία του ρήματος «μετατρέπω» είναι σύμφωνα με τα λεξικά ανατρέπω, καταλύω ή καταστρέφω²⁹, τρέπω πίσω ή μακριά, αλλάζω και στρέφω προς διαφορετική κατεύθυνση, αλλά όχι στρέφω κάποιον εναντίον άλλου³⁰.

28. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ γραμματεία τῶν Δημητρείων Α΄. Διηγήσεις περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1993, 299 σημ. 1.

29. Βλ. Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, τ. Θ', Αθήνα 1952, σ. 4634.

30. Εκτός από τα παραδείγματα που παρατίθενται στο LSJ ως προς τις σημασίες του «μετατρέπω» που αναφέρονται παραπάνω, βλ. ενδεικτικά και *Leon Magistros Choirosphaktes, Chiliostichos Theologia*, έκδ. Ι. VASSIS [Supplementa Byzantina. Texte und Untersuchungen 6], Berlin - New York 2002, 115.610-612: «τὸ παντοποιόν, ὃ βροτοί, θεοῦ κράτος πρὸ τῶν γενητῶν ἐστὶν ἀρχὴν οὐκ ἔχον· πίστευε ταῦτα τὴν πλάνην μετατρέπων (ανατρέπω/καταλύω/διαλύω τὴν πλάνη. Βλ. και τη γερμανική μετάφραση του εκδότη: «...kehre den Irrglauben um»)- *Les constitutions apostoliques*, έκδ. Μ. METZGER, τ. 3 [SC 336], Paris 1987, βιβλ. 7, κεφ. 35, παρ. 7 (σ. 78.40-44): «Σὺ γὰρ εἶ ὁ χρηστὸς ἐν ἐνεργεσίαις καὶ φιλόδορος ἐν οἰκτιρμοῖς, ὁ μόνος παντοκράτωρ· ὅτε γὰρ θέλεις, πάρεστί σοι τὸ δύνασθαι· τὸ γὰρ σὸν αἰώνιον κράτος καὶ φλόγα καταψύχει καὶ λέοντας φημοὶ καὶ κήτη καταπραΐνει καὶ νοσοῦντας ἐγείρει καὶ δυνάμεις μετατρέπει [στρέφω προς ἄλλη κατεύθυνση/εκτρέπω/απομακρύνω. Βλ. και τη γαλλική μετάφραση του εκδότη, σ. 79:

Άλλωστε το ρήμα, που είναι σύνθετο και έχει διαφορετική σύνταξη και σημασία από το «τρέπω», είναι μονόπτωτο και συντάσσεται με αντικείμενο σε αιτιατική, στην περίπτωση μας το ουσιαστικό «κλύδωνα», και όχι με αιτιατική και δοτική. Συνεπώς η μετάφραση του Γ. Βελένη που δείχνει εκ πρώτης όψεως λογική και πειστική, σκοντάφτει στη σύνταξη και τη σημασία της μετοχής «μετατρέποντος», όπως επισημάνθηκε και από τους ερευνητές που αναφέρθηκαν παραπάνω, και επομένως θα πρέπει να αναζητήσει κανείς μία διαφορετική μετάφραση με βάση και τα υπόλοιπα συμφραζόμενα.

Το ουσιαστικό «κλύδων» σημαίνει τη θαλασσοταραχή και επομένως θα μπορούσε, εφόσον και η μετοχή «μετατρέποντος» συντασσόταν με αιτιατική και δοτική, να συνοδεύεται από το επίθετο «βάρβαρος» για να δηλωθεί η άγρια θάλασσα ή η άγρια τρικυμία³¹ παρά η άγρια θύελλα³². μεταφορικά ωστόσο ο «κλύδων» σημαίνει το κύμα, την πλημμύρα, το πλήθος, την αναστάτωση ή την ταραχή³³. Συνεπώς η φράση «βάρβαρον κλύδωνα», που λειτουργεί ως αντικείμενο στη μετοχή «μετατρέποντος», θα μπορούσε κάλλιστα να εκληφθεί ως το πλήθος³⁴ ή το κύμα των βαρβάρων³⁵. πρόκειται δηλαδή για τους βαρβάρους που απείλησαν τη

«Car ta puissance...détourne les puissances...] καὶ στρατὸν ἐχθρῶν καὶ λαὸν ἀριθμούμενον ἐν τῷ ὑπερηφανεύεσθαι καταστρώννυσιν».- *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri xviii*, έκδ. T. BÜTTNER-WOBST [CSHB], Bonn 1897, 675.10-13: ὡς δ' εἶδον τὴν τῆς τριήρους ἐπιφορὰν οἱ τῷ κρατοῦντι συμπλέοντες, ἀνέκραζάν τε καὶ ἐπέχειν θρασύτερον ἐξεβόησαν καὶ μετατρέπιν τοὺς οἴακας (στρέφω προς ἄλλη κατεύθυνση).

31. Βλ. *Theophylacti Simocattae epistulae*, έκδ. G. ZANETTO, Leipzig 1985, αρ. 15.10: ... τὸ μανιῶδες τοῦ κλύδωνος καὶ βάρβαρον... . Βλ. καὶ *Poetae melici Graeci*, έκδ. D. L. PAGE, Oxford 1962 (ανατύπ. 1967), Τιμόθεος, fr. 15, στήλη 4, στίχ. 134. Βλ. καὶ σημ. 36-37.

32. Βλ. καὶ FOURLAS, Κτίστας θεωρεῖς, 196.

33. *LSJ*⁹ 962, λ. κλύδων, όπου δίνονται και δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: ο «ἔφιππος κλύδων» που απαντά στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή (στίχ. 731-733: γνοὺς δ' οὐξ Ἀθηνῶν δεινὸς ἠνιοστρόφος /ἔξω παρασπᾶ ἀνοκωχεύει παρὲς /κλύδων ἔφιππον ἐν μέσῳ κυκόμενον) και σημαίνει το κύμα των ιππέων, δηλαδή τους ιππείς, και τη φράση «πολέμιος κλύδων» στην τραγωδία *Ίων* του Ευριπίδη (στίχ. 59-60: ἦν ταῖς Ἀθήναις τοῖς τε Χαλκωδοντίδαις, /οἷ γῆν ἔχουσ' Εὐβοῖδα, πολέμιος κλύδων), που σημαίνει το κύμα του πολέμου, δηλαδή τον πόλεμο.

34. Πβλ. καὶ LEMERLE, *Miracles*, I 107 (126.15), 69 (101.13), 120 (135.24), 143 (150. 32), 203 (186.30), όπου γίνεται λόγος για την *πληθὴν τῶν βαρβάρων* και 132 (146.12-13): τὰς βαρβαρικὰς ἐκεῖνας νιφάδας που απείλησαν κατά καιρούς τη Θεσσαλονίκη.

35. Πβλ. PAUL, *Beobachtungen*, 62. RHOBY, *Epigramme*, 386. Βλ. και επόμενη σημ.

Θεσσαλονίκη³⁶. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η φράση «βαρβαρικὸς κλύδων» χρησιμοποιείται και από τον Πρόκλο (5ος αι.) στα σχόλιά του για την *Πολιτεία*³⁷ και τον *Τίμαιο*³⁸ του Πλάτωνα αντίστοιχα³⁹ με ανάλογη, όπως φαίνεται τουλάχιστον για την πρώτη περίπτωση, σημασία. Η επιλογή της λέξεως «κλύδων» μάλλον δεν είναι τυχαία, καθώς σε συνδυασμό με τη λέξη «στόλος» γίνεται ένας σαφής υπαινιγμός στο υδάτινο στοιχείο και τον ναυτικό χαρακτήρα της επίθεσης⁴⁰. Επομένως η γενική «βαρβάρων», που δημιουργεί παρήχηση με το «βάρβαρον», μάλλον εξαρτάται από τη δοτική «στόλω» και όχι από τη λέξη «κλύδωνα», καθώς η περιφραση «βάρβαρος κλύδων» είναι αρκετή, για να δηλώσει το κύμα, το πλήθος των βαρβάρων. Εξάλλου, αν η γενική «βαρβάρων» εξαρτηθεί και αυτή από τη λέξη «κλύδωνα», εκτός του ότι πρόκειται κατά την άποψή μας για περιττή

36. Πβλ. HÖRANDNER, Zur Textkritik, 30: «Mit βάρβαρον κλύδωνα ist der Ansturm der Awaren, also der Barbaren, gemeint; κλύδων “Welle” ist in diesem Sinne metaphorisch gebraucht, allerdings vielleicht unter bewusster, auf den Angriff vom Meer her anspielender Wortwahl».

37. *Procli Diadochi in Platonis rem publicam commentarii*, έκδ. W. KROLL, τ. 1, Leipzig 1899 (ανατύπ. Amsterdam 1965), σ. 175.28: ...εἴτε ἐνναέτει χρόνῳ τῷ περὶ τὴν γένεσιν προσκαρτερήσασαι πολέμῳ κρατεῖν μὲν τοῦ βαρβαρικοῦ κλύδωνος ἐν τῷ δεκάτῳ, περιάγεσθαι δὲ εἰς τὰς συννόμους ἑαυτῶν οἰκῆσεις λέγονται... . Πβλ. και τη μετάφραση του A. J. FESTUGIÈRE, *Proclus, Commentaire sur la Republique*, τ. 1, Paris 1970, 195: «après avoir persévéré neuf ans dans la guerre propre à la génesis, l'emporter, à la dixième année, sur le tumulte barbare des flots et retourner aux demeures qui leur sont apparentées...» και σημ. 3, όπου αναφέρει ότι ο «βάρβαρος κλύδων» είναι οι Τρώες.

38. *Procli Diadochi in Platonis Timaeum commentaria*, έκδ. E. DIEHL, τ. 1, Leipzig 1903 (ανατύπ. Amsterdam 1965), 85.6: καὶ ἔοικεν ἢ μὲν τῶν Βενδιδείων ἑορτὴ τὴν ἐπιούσαν ἔξωθεν ἐναντίωσιν τῷ παντὶ ἀπὸ τοῦ βαρβαρικοῦ κλύδωνος δηλοῦν ὑπὸ τῶν θεῶν τῶν ἐφόρων τῆς ἑορτῆς καταστελλομένην. Πβλ. και A. J. FESTUGIÈRE, *Commentaire sur le Timée*, τ. 1, βιβλίο 1, Paris 1966, 121-122: «il semble en outre que la fête des Bendidies signifie l'attaque du puissant flot barbare qui fond du dehors sur l'Univers – attaque d'ailleurs réprimée par les dieux qui veillent sur la fêtes» και σημ. 1, όπου σημειώνει: «Le flot barbare est sans doute celui de Thraces (Bendis est une déesse thrace) et dans l'interprétation analogique, probablement la matière considérée comme malfaisante». Πβλ. και H. TARRANT, *Proclus, Commentary on Plato's Timaeus*, τ. 1, βιβλίο 1: *Proclus on the Socratic State and Atlantis*, Cambridge 2007, 179 σημ. 359, όπου σημειώνεται για τον «βαρβαρικό κλύδωνα» που μεταφράζεται ως barbarian surge: «...surge is meant to recall the floods that will finally destroy Atlantis».

39. Βλ. RHOBY, *Epigramme*, 386, που επισημαίνει τις δύο παραπάνω μαρτυρίες.

40. HÖRANDNER, Zur Textkritik, 30.

ταυτολογία, η δοτική «στόλω» μένει μετέωρη και δυσερμήνευτη, γι' αυτό άλλωστε και οι ερευνητές αναζήτησαν άλλες και πιο εξεξητημένες σημασίες της λέξης.

Είναι γεγονός ότι η δοτική «στόλω» δίπλα σε ρηματικό τύπο (μετατρέποντος) που δηλώνει κίνηση είναι μία δοτική του μέσου, όπως σωστά προτείνει ο Αρ. Μέντζος⁴¹. Ωστόσο κατά την άποψή μας η λέξη δεν σημαίνει στη συγκεκριμένη περίπτωση γενικά την πολεμική προπαρασκευή, αλλά τα πλοία, σημασία που δεν είναι νεότερη αλλά τόσο παλαιά όσο και η προπαρασκευή⁴². Άλλωστε η πολεμική προετοιμασία δύσκολα θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό ότι οφείλεται σε επέμβαση του Αγίου Δημητρίου, παρά το γεγονός ότι ο Άγιος πάντοτε εμψυχώνει τους αμυνόμενους και τους δίνει θάρρος και δύναμη, διότι τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* κάνουν σε ορισμένες περιπτώσεις λόγο για ξαφνικές επιθέσεις των βαρβάρων που βρίσκουν απροετοίμαστους τους Θεσσαλονικείς, όπως για παράδειγμα το 586⁴³, κατά την οποία η άμυνα της πόλεως είχε αποδυναμωθεί από τον λιμό αλλά και την απουσία επίλεκτων τμημάτων των δυνάμεων που έδρευαν στην πόλη (*πλειόνων δὲ καὶ αὐτῶν τῶν ἐπιλέκτων νεανιῶν τοῦ τε στρατιωτικοῦ καὶ τῶν ἐν τῷ μεγίστῳ στρατευομένων πραιτωρίῳ, ἅμα τῷ τληνικαῦτα τὴν ἔπαρχον μετὰ χειρᾶς ἔχοντι ἀρχὴν κατὰ τὴν Ἑλλήνων χώραν δημοσίων ἔνεκα χειρῶν ἀποδεδημηκότων*)⁴⁴.

Ούτε και η άποψη του Χ. Μπακιρτζή, ότι δηλαδή με τη λέξη «στόλω» εννοείται ο στρατός και μάλιστα του Αγίου Δημητρίου μας βρίσκει σύμφωνους, καθώς δεν φαίνεται ξεκάθαρα στην επιγραφή ότι πρόκειται για τον στρατό του Αγίου Δημητρίου, όπως εννοεί ο ερευνητής. Άλλωστε ο «βάρβαρος κλύδων» μάλλον σημαίνει το κύμα των βαρβάρων που απώθησε ο Άγιος⁴⁵, όπως το αντιλαμβανόταν

41. Την ίδια συντακτική θέση της λέξης υιοθετεί και ο ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Άγιος Δημήτριος, 168.

42. LSJ⁹ 1648, λ. στόλος.

43. LEMERLE, *Miracles*, I 116-130 (133-138), 131-165 (146-158) και 166-175 (161-165), Π 46-69. Σχετικά με τη χρονολόγηση της πολιορκίας βλ. Γ. ΚΑΡΑΡΑΣ, The episode of Bousas (586/7) and the use of siege engines by the Avars, *BSI* 63 (2005), 53-65. Πβλ. και Σ. ΙΑΤΡΟΥ, Μία παρατήρηση σχετικά με τη χρονολόγηση της α' αβαροσλαβικής πολιορκίας της Θεσσαλονίκης, *Βυζαντικά* 28 (2008), 115-130, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

44. LEMERLE, *Miracles*, I 128 (137.16-19).

45. Πβλ. LEMERLE, *Miracles*, I 108 (126.30: ἀπεδιώχθη τὸ βάρβαρον), 113 (128.10: ὡς χάριτι Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν ἐδιώχθησαν οἱ πολέμοι).

παλαιότερα και ο Χ. Μπακιρτζής⁴⁶, ενώ η γενική «βαρβάρων», όπως αναφέραμε και παραπάνω, δεν εξαρτάται από το ουσιαστικό «κλύδων», γεγονός που αντίκειται στην ερμηνεία ότι με τη φράση «βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων» εννοούνται οι επιδρομές των βαρβάρων.

Επομένως το επίγραμμα δεν αναφέρεται κατά τη γνώμη μας σε όλες τις επιθέσεις των βαρβάρων εναντίον της πόλης πριν από τη δημιουργία του ψηφιδωτού, αλλά μάλλον συνδέεται με τη ναυτική επιχείρηση του 614 εναντίον της Θεσσαλονίκης σύμφωνα με την παραδοσιακή άποψη της έρευνας και την πρόσφατη ερμηνεία του Γ. Βελένη. Όπως σωστά υποστήριξε ο τελευταίος, οι μετοχές «μετατρέποντος» και «λυτρουμένου» είναι σε ιστορικό ενεστώτα, για να δοθεί περισσότερη ζωντάνια σε συνδυασμό και με τον ενεστώτα του ρήματος «θεωρείς». Αν ο χρόνος των μετοχών δεν εκληφθεί ως ιστορικός, όπως θεωρεί ο Αρ. Μέντζος, τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι η προστασία του Αγίου έχει μία χρονική έκταση μέχρι το παρόν, δηλαδή μέχρι σήμερα που βλέπει κανείς το ψηφιδωτό των «κτιστών» και όχι μόνο σε μία περίοδο που δοκιμάστηκε η Θεσσαλονίκη από τις επιδρομές των Αβαροσλάβων. Εξάλλου η θεώρηση περί αναφοράς της επιγραφής στο σύνολο των αβαροσλαβικών επιχειρήσεων από το 586 μέχρι το 676-678 προϋποθέτει επίσης τη χρήση ιστορικού ενεστώτα. Ωστόσο ένα τέτοιο έργο προοριζόταν να είναι μόνιμο στο ναό και να υπάρχει εις το διηνεκές. Συνεπώς αν αποδεχθούμε ότι οι μετοχές δεν βρίσκονται σε ιστορικό ενεστώτα πρέπει να αποσυνδεθεί από κάθε χρονικό περιορισμό και συγκεκριμένο γεγονός ή γεγονότα η σωστική παρέμβαση του Αγίου Δημητρίου, κάτι που δεν φαίνεται να ήταν στις προθέσεις του συντάκτη του επιγράμματος. Κατ' επέκταση η επιγραφή δεν μπορεί να αποτελέσει επιχείρημα για την χρονολόγηση του ψηφιδωτού των «κτιστών» του ναού του Αγίου Δημητρίου στον ύστερο 7ο αιώνα μετά τη λήξη των αβαροσλαβικών επιδρομών⁴⁷.

Το επίγραμμα περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο ο Άγιος Δημήτριος έτρεψε πίσω ή απώθησε (*μετατρέποντος*) το κύμα/πλήθος των βαρβάρων χρησιμοποιώντας τον ίδιο τους τον στόλο (*βαρβάρων στόλω*)⁴⁸, δηλαδή

46. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βασιλική*, 56.

47. Βλ. και Β. FOURLAS, *Κτίστας θεωρείς*, 230.

48. Πβλ. ΖΗΣΙΟΥ, *Έρευνα*, 135 και σημ. 2, ο οποίος μεταφράζει την επιγραφή ως εξής: «Τοὺς ἀνακαινιστὰς τοῦ πανενδόξου ναοῦ θεωρεῖς ἐκατέρωθεν (ἔνθεν κακεῖθεν) τοῦ

οδηγώντας τους επιδρομείς στην αλληλοεξόντωση και την αλληλοσφαγή ύστερα από τη σύγκρουση των πλοίων τους που προκάλεσε. Η ερμηνεία αυτή απηχεί πλήρως όσα σημειώνονται και στα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, καθώς ο πολιούχος της πόλης θεάθη από πολλούς να φορεί λευκή χλαμύδα και να διατρέχει το τείχος και έπειτα να περπατεί γρήγορα πάνω στη θάλασσα με αποτέλεσμα: *Τῆς γὰρ ὁμοιοτόκου φορᾶς τῶν λεχθεισῶν νηῶν ἀκανονίστου διὰ τοῦ μάρτυρος ἐπελθούσης, καὶ εἰς ἑαυτὰς προσπιπτουσῶν, τινὰς ἐξ αὐτῶν ἀνακυλίσει συνέβη καὶ τοὺς ἐν αὐταῖς ἀποβαλέσθαι Σκλάβους ἄλλος κολυμβῶν καὶ βουλόμενος ἐν ἑτέρῳ σώζεσθαι, τοῦτο κατέχων ἔστρεφε καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ ἐν τῇ θαλάσῃ ἀπέρριπτε καὶ λοιπὸν οἱ τῶν ἑτέρων ναύκληροι τῶν πρὸς αὐτοὺς προἰεμένων τὰς χεῖρας μετὰ ξιφῶν ἀπέτεμον, ἄλλος ἄλλῳ κατὰ τῆς κεφαλῆς τὸ ξίφος ἀπέπεμπε, ἕτερος δὲ τὸν ἕτερον λόγχῃ ἐτίρωσκε, καὶ ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ σωτηρίαν πραγματευόμενος τοῦ ἑτέρου ἐχθρὸς ἐγίνετο*⁴⁹. Επομένως η σύγκρουση των μονόξυλων μεταξύ τους και η ανατροπή τους οδήγησαν στην αλληλοεξόντωση των βαρβάρων, καθώς ο καθένας προσπαθούσε να εξασφαλίσει τη σωτηρία του και με τον τρόπο αυτό γινόταν εχθρός του άλλου. Η εξέλιξη αυτή ήταν κομβικής σημασίας για την κατάληξη της επιχείρησης των Αβαροσλάβων.

Στη συνέχεια ένα τμήμα των επιτιθέμενων έπεσε στα κρυφά ορύγματα⁵⁰ ή τις θαμμένες παγίδες⁵¹ που είχαν στήσει οι Θεσσαλονικείς σε ένα ατείχιστο μέρος του θαλασσίου μετώπου κοντά στο λιμάνι, ενώ ορισμένα πλοία από τη μεγάλη τους ορμή βγήκαν στην ακτή και ακινητοποιήθηκαν δίνοντας την ευκαιρία στους αμυνομένους να εξέλθουν από τα τείχη και το παραπύλιο, από το οποίο ήθελαν να εισβάλουν οι εχθροί και να τους αποτελειώσουν⁵².

μάρτυρος Δημητρίου τοῦ διὰ στόλου βαρβάρων μετατρέποντος βαρβαρικὸν κλύδωνα καὶ λυτρομένον τὴν πόλιν».

49. LEMERLE, *Miracles*, I 189 (178.5-12).

50. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Διηγήσεις*, 383.

51. Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ (εἰσαγωγή, σχόλια, ἐπιμέλεια), *Ἄγιου Δημητρίου Θαύματα. Οἱ συλλογὲς ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου καὶ Ἀωννύμου. Ὁ βίος, τὰ θαύματα καὶ ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ Ἄγιου Δημητρίου*, μετ. Α. ΣΙΑΔΕΡΗ, Θεσσαλονίκη 1997, 405-406.

52. LEMERLE, *Miracles*, I 190 (178.12-17): *Καὶ τῶν μὲν πρὸς τοῖς κρυπτοῖς ποντήλοις εἰσβαλόντων, ἐκεῖσε καταπαρέντων, τῶν δὲ νηῶν ἐκ μεγάλης ἐλάσεως ἔξω πρὸς τῷ αἰγιαλῷ ἀποστομωσάντων καὶ μὴ δυνηθέντων ταύτας ἀνακαλέσασθαι, οἱ σθεναροὶ τῶν πολιτῶν καταπηδήσαντες. Ἔτεροι δὲ δι' οὗ ἤλπιζον οἱ πολέμοι παραπυλίου πορθεῖν*

Το αποτέλεσμα της αποτυχημένης ναυτικής επιχείρησης των Αβαροσλάβων αντικατοπτρίζεται στην εικόνα της θάλασσας του Θερμαϊκού: *Καὶ ἦν τότε θεωρεῖν τὴν θάλατταν πᾶσαν τῷ τῶν βαρβάρων αἵματι ἐρυθρωθεῖσαν, καὶ τὴν τοῦ Φαραῶ ἐπὶ τῶν Αἰγυπτίων καταπόντισιν ἀνακαλύψασαν*⁵³. Τα εναπομείναντα πλοία των επιτιθέμενων αχρηστεύτηκαν και αυτά λόγω του ξαφνικού ανέμου που φύσηξε χάρη στον Άγιο Δημήτριο και τα παρέσυρε στα ανατολικά και δυτικά της ακτής⁵⁴. Τα πτώματα των επιτιθέμενων ύστερα από την αλληλοσφαγή ξεβρόσθηκαν στο θαλάσσιο τείχος και την ακτή και οι Θεσσαλονικείς απέκοψαν τα κεφάλια από τα άψυχα σώματα και τα επέδειξαν στους βαρβάρους που πολιορκούσαν την πόλη από το χερσαίο τείχος⁵⁵. Όσοι διασώθηκαν διηγήθηκαν στους ομοφύλους τους στην Ξηρά την καταστροφή που προήλθε στη θάλασσα από την επέμβαση του Αγίου και η πολιορκία έλαβε τέλος⁵⁶. Τονίζεται επομένως, όπως φαίνεται και από τον τίτλο του συγκεκριμένου Θαύματος, ο θαλάσσιος ως επί το πλείστον χαρακτήρας της πολιορκίας, η έκβαση της οποίας οδήγησε τελικά και στον τερματισμό των χερσαίων επιθέσεων.

Οι σύγχρονοι ιστορικοί αποσυνδέοντας τα υπερφυσικά στοιχεία της αφήγησης του αγιολογικού κειμένου εύλογα συμπεραίνουν ότι ο άνεμος ή μάλλον το μπουρίνι που ξέσπασε στον Θερμαϊκό ήταν η αιτία της καταστροφής και της αποτυχίας των επιδρομέων⁵⁷. Με αυτή την

τὴν πόλιν, τοῦτο οἱ πολῖται κατεάξαντες, δι' αὐτοῦ τὸ νίκος συμπολεμήσαντος τοῦ ἀθλοφόρου ἐκληρώσαντο.

53. LEMERLE, *Miracles*, I 191 (178.18-19).

54. LEMERLE, *Miracles*, I 191 (178.20-24): *Αὐθωρὸν γὰρ τὸ τοῦ θεοῦ ἀνέβλυσεν ἔλεος. Οὕτω γὰρ τῆς ὥρας τοῦ ἀνέμου ὑπαρχούσης, ἦν γὰρ λοιπὸν ὥρα τῆς ἡμέρας δευτέρα, εὐθέως ἄνεμος ἐξωτικὸς κατέπνει, ὡς λοιπὸν μηδὲ τὰς ἐναπομεινάσας τῶν βαρβάρων ναυκέλλας δύνασθαι πρὸς ὑποστροφὴν ἐλάσαι, ἀλλ' οἱ μὲν μόλις πρὸς τῷ ἀνατολικῷ μέρει, οἱ δὲ πρὸς τῷ δυτικῷ ἐξήεσαν.*

55. LEMERLE, *Miracles*, I 191 (178.25-27): *Τὰ δὲ τῶν τεθνεώτων βαρβάρων πάμπολλα σώματα πρὸς τῷ τείχει καὶ τῷ αἰγιαλῷ ἢ θάλαττα ἀπεκρούετο· λοιπὸν οἱ τοῦ παραλίου παντὸς ὀπλίται ἐξεληθόντες, τὰς τῶν δυσμενεστάτων κεφαλὰς ἀποτέμνοντες, διὰ τοῦ χερσαίου τείχους τοῖς βαρβάροις ὑπεδείκνυον.*

56. LEMERLE, *Miracles*, I 191 (178.27-30): *Οἱ δὲ διασωθέντες πλωτῆρες τὸν θεόθεν αὐτοῖς γενόμενον ὄλεθρον διὰ τοῦ ἀθλοφόρου ἀφηγήσαντο καὶ ἄπρακτοι μετὰ πένθους μεγίστου, τὰ πλεῖστα τῶν μαγγάνων καὶ τῶν σκύλων καταλιπόντες, μετ' αἰσχύνῃς ὄχοντο.*

57. Βλ. για παράδειγμα Θ. ΚΟΡΡΕΣ, Παρατηρήσεις σχετικές με τις δύο πρώτες απόπειρες των Αβαροσλάβων να καταλάβουν τη Θεσσαλονίκη (596 και 614), στο: *Μακεδονία*.

ανάλυση συμφωνεί και η ερμηνεία του επιγράμματος των «κτιστών» από τον Γ. Βελένη. Σύμφωνα ωστόσο με την αφήγηση των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου*, η οποία ήταν φυσικά γνωστή στους κατοίκους της πόλης και θεωρούς της επιγραφής του ναού, η κύρια αιτία της αποτυχίας της επιχείρησης εναντίον της Θεσσαλονίκης ήταν η αλληλοσφαγή και η αλληλοεξόντωση των βαρβάρων ύστερα από τη σύγκρουση των μονόξυλων μεταξύ τους χάρη στην επέμβαση του Αγίου Δημητρίου που περπάτησε πάνω στη θάλασσα, ενώ ο άνεμος απλώς αχρήστευσε τις εναπομείνουσες ναυτικές δυνάμεις των Αβαροσλάβων.

Μάλιστα ο ανώνυμος συγγραφέας των *Θαυμάτων* επικαλείται προς επίρρωση της αληθούς αφήγησής του και μία αναπαράσταση της συγκεκριμένης αποτυχημένης απόπειρας σε κάποιον άλλο ναό του Αγίου Δημητρίου εν Ξύλω⁵⁸ που δεν έχει σωθεί και δεν γνωρίζουμε από αλλού, αλλά ίσως είχε κτισθεί σε ένα από τα σημεία των συγκρούσεων κατά τον Π. Χρήστου⁵⁹, ίσως στη θέση του μεταβυζαντινού ναού του Αγίου Δημητρίου κατά τον Χ. Μπακιρτζή, πίσω από το παράλιο τείχος και ενδεχομένως δίπλα στον σημερινό μητροπολιτικό ναό του Γρηγορίου Παλαμά⁶⁰. Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι η απόκρουση της οργανωμένης ναυτικής κυρίως επίθεσης των Αβαροσλάβων εναντίον της Θεσσαλονίκης, όπως την περιγράφουν τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, έμεινε βαθιά χαραγμένη στη μνήμη των Θεσσαλονικέων και αποτυπώθηκε σε έργα τέχνης και επιγραφές.

Επομένως με βάση την αφήγηση των *Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου*, τη συντακτική ανάλυση της μετοχής «μετατρέποντος», τη σημασία της

Ιστορία και Πολιτισμός, Διμερίδα (20 και 21 Οκτωβρίου 1995), Φλώρινα 1997, 11-29, κυρίως 23-28. – ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Some remarks on the first two major attempts of the Avaroslavs to capture Thessaloniki (597 and 614), *Βυζαντινά* (1998), 171-185, κυρίως 180-182.

58. LEMERLE, *Miracles*, I 194 (179.17-21): *Εἰ γὰρ καὶ τις ὡς ψευδῆ με ταῦτα συγγράψαι λογίσεται, σκοπεῖτω ὡς ἐν γραφῇ τυγχάνουσι πρὸ τοῦ παναγίου τεμένους τοῦ ἀειμνήστου μάρτυρος Δημητρίου τοῦ πρὸς τῷ μέρει τοῦ καλουμένου Ξύλου, δηλοῦντα τὴν ἅπασαν τοῦ πολέμου παράταξιν καὶ τὴν εἰς ἡμᾶς διὰ τοῦ ἀθλοφόρου σωτηρίαν*. Βλ. και σχόλια Π. 87-88.

59. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Διηγήσεις*, 387 σημ. 20.

60. Έχει εκφραστεί όμως και η λιγότερο πιθανή άποψη, τουλάχιστον με βάση το κείμενο και τη μετάφρασή του, ότι ενδεχομένως η αναπαράσταση να υπήρχε σε μέρος του ίδιου του ναού του Αγίου Δημητρίου που έβλεπε προς την άγνωστη τοποθεσία που ονομαζόταν Ξύλον ή στον εξωτερικό τοίχο της βασιλικής όπου υπήρχε ξύλινη στοά. Βλ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Άγιου Δημητρίου Θαύματα*, 406-407.

φράσης «βάρβαρου κλύδωνος», τη σημασία της λέξης «στόλος» και τον προσδιορισμό της από τη γενική «βαρβάρων», το επίγραμμα μπορεί να αποδοθεί ως εξής: «Βλέπεις τους ιδρυτές (ανακαινιστές)⁶¹ του πανενδόξου ναού από το ένα και το άλλο μέρος του μάρτυρα Δημητρίου, ο οποίος απώθησε το κύμα των βαρβάρων με/χρησιμοποιώντας τον ίδιο τους τον στόλο και λύτρωσε την πόλη». Κατά συνέπεια το επίγραμμα περιγράφει ακριβώς τον τρόπο με τον οποίο ο φιλόπολις Άγιος έσωσε τη Θεσσαλονίκη από το κύμα των βαρβάρων, όχι στρέφοντας άγρια θύελλα εναντίον του βαρβαρικού στόλου σύμφωνα με την πλέον αποδεκτή μετάφραση του Γ. Βελένη, αλλά οδηγώντας τους βαρβάρους στην αλληλοσφαγή ύστερα από την εμφάνισή του στη θάλασσα και τη συνακόλουθη σύγκρουση των μονόξυλών τους.

---

61. Πβλ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Επιγραφές*, 37-38.- RHOBY, *Epigramme*, 386-387. Βλ. αντίθετα ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 168: «κτίστας» δεν είναι σαφές αν αναφέρεται στους ιδρυτές ή ανακαινιστές της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου και υιοθετείται η άποψη που έχει εκφραστεί και από άλλους ερευνητές (βλ. για τη σχετική βιβλιογραφία και FOURLAS, *Κτίστας θεωρείς*, 199 σημ. 17) ότι ίσως πρόκειται για τον ιδρυτή του αρχικού ναού *έπαρχο* Λεόντιο από τη μία και τον ανακαινιστή μετά την πυρκαγιά του 620 αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης από την άλλη. Βλ. όμως και την πρόσφατη ανάλυση του Β. FOURLAS, *Κτίστας θεωρείς*, 196 κ.ε., που απορρίπτει την ταύτιση του εικονιζόμενου κρατικού αξιωματούχου με τον ιδρυτή της αρχικής βασιλικής του Αγίου Δημητρίου. Κατά την άποψή μας στο ψηφιδωτό εικονίζονται πράγματι οι ανακαινιστές του ναού μετά την καταστροφή που υπέστη τον 7ο αιώνα. Πάντως το πρόβλημα της ταύτισης των προσώπων του ψηφιδωτού εξακολουθεί να απασχολεί την έρευνα. Βλ. για παράδειγμα ΜΕΝΤΖΟΣ, *Ψηφιδωτά*, 43-78, ο οποίος προτείνει ότι ο κρατικός λειτουργός (*έπαρχος*) ταυτίζεται με τον *στρατηγό του θέματος Ελλάδος* και μετέπειτα αυτοκράτορα Λεόντιο (695-698) και ο εικονιζόμενος επίσκοπος με τον Σέργιο που αναφέρεται στον Βίο του Οσίου Δαυίδ. Στο πλαίσιο αυτών των ταυτίσεων ο ερευνητής τοποθετεί, σε αντίθεση με την κρατούσα άποψη, την πυρκαγιά που κατέστρεψε τον αρχικό ναό όχι περί το 620 αλλά μετά το 688/689.

Εικ. 1. Οι κτίστες του ναού (Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης 4ος-14ος αι., Εκδόσεις Καπόν, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 169, Εικ. 47).

Εικ. 2. Λεπτομέρεια της εικ. 1. Τμήμα της επιγραφής, όπου διακρίνεται η κεραία δίπλα στο γράμμα ω.

...ΤΟΥ ΒΑΡΒΑΡΟΝ ΚΛΥΔΩΝΑ ΒΑΡΒΑΡΩΝ ΣΤΟΛΩ ΜΕΤΑΤΡΕΠΟΝΤΟΣ...
 AN INTERPRETATION OF THE MOSAIC INSCRIPTION OF THE DONORS OF ST
 DEMETRIUS' CHURCH IN THESSALONIKI

The study presents a different interpretation of the inscription that accompanies the well known mosaic of the donors of St Demetrius' church in Thessaloniki:

*“Κτίστας θεωρεῖς τοῦ πανενδόξου δόμου ἐκεῖθεν ἔνθεν μάρτυρος Δημητρίου
 τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλω μετατρέποντος καὶ πόλιν λυτρουμένου”.*

Until ten years ago the prevailing opinion among researchers was that the fourteenth word should be read as στόλω(ν) rather than στόλω, since in their opinion this made the meaning of the inscription clearer: “...St Demetrius drew away the wild storm (βάρβαρον κλύδωνα) caused by the barbarian fleet or even the barbarian flood/crowd of the barbarian fleet”. The inscription is traditionally connected with the attack of the Avaroslavs against Thessaloniki in 614 mentioned in St Demetrius' Miracles (*Περί τῆς κατασκευῆς τῶν πλοίων τῶν Δρογουβιτῶν, Σαγουνδατῶν, Βελεγεξιτῶν καὶ τῶν λοιπῶν*).

The transcription (στόλω) and the new interpretation (...St Demetrius sent a ferocious storm against the barbarian fleet) proposed by G. Velenis (2003), who also connects the inscription with the attack of 614, are now the most accepted (D. Feissel, W. Hörandner, A. Paul, A. Rhoby), although Ar. Mentzos (2010) and Ch. Bakirtzis (2012) expressed different views based on a different meaning and syntax of the participle μετατρέποντος as well as the meaning of the word “στόλω”. According to the first scholar, St. Demetrius always turns away the ferocious storm of the barbarian attacks (βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων) through the defensive preparation (στόλω), while according to the latter St Demetrius turned away the barbarian storm of the barbarians (βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων) through his invisible army (στόλω). Both these scholars disconnect the epigram from a specific attack, like that of 614.

In our opinion, however, none of the above interpretations is satisfactory. The meaning of the verb μετατρέπω is indeed “overthrow”, “turn back/away”, and its object is normally in the accusative. The object of the participle μετατρέποντος is the noun κλύδωνα modified by the adjective βάρβαρος. This phrase means not only the “wild storm” but also the “wave of barbarians” or even the “flood of barbarians” that was turned away by St. Demetrius (μετατρέποντος) who used their own fleet (βαρβάρων στόλω) against them. Such an interpretation is supported by the narrative of St Demetrius’ Miracles concerning the attack of 614, which says that the patron of the city walked on the sea and troubled the ships of the Slavs, which became entangled and some were overturned. The men who fell into the sea tried to save themselves by grabbing hold of those ships that continued to sail, but these were also overturned, and the men aboard them turned their swords on those who were trying to grasp hold of and clamber on to them, cutting off their arms and killing them (οἱ τῶν ἐτέρων ναύκληροι τῶν πρὸς αὐτοὺς προϊεμένων τὰς χεῖρας μετὰ ξιφῶν ἀπέτεμον, ἄλλος ἄλλω κατὰ τῆς κεφαλῆς τὸ ξίφος ἀπέπεμπεν, ἕτερος δὲ τὸν ἕτερον λόγχῃ ἐτίτρωσκε, καὶ ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ σωτηρίαν πραγματευόμενος τοῦ ἐτέρου ἐχθρὸς ἐγίνετο). And so the barbarians fought amongst themselves and the sea of the Thermaikos Gulf became red with their blood. This was the turning point in the unsuccessful attack against Thessaloniki. The other divine intervention that helped the Thessalonians, according to the Miracles, was a wind that suddenly blew up and dispersed the rest of the barbarians’ ships (ἐναπομεινάσας ναυκέλλας) which were forced to sail to the east and to the west of the city without being able to attack.

In conclusion, the inscription, which refers to the mainly naval invasion of 614, as is implied by the use of the words κλύδωνα and στόλω, describes the intervention of St Demetrius, who turned back the “barbarian wave”, that is the barbarians, using their own fleet and causing them to kill one another.

G. SIDIROPOULOS - D. KALPAKIS

THE MOUNTAINS OF THE MOON
A PUZZLE OF THE PTOLEMAIC *GEOGRAPHY*

Introduction

The quest for the sources of the Nile had been -already since the antiquity- a major issue regarding the exploration of Africa by both locals and foreigners. This shall not make us wonder, if the importance of the river is taken into account, not only from a strictly economical point of view but also from a political, historical and cultural one (fig. 1).

Claudius Ptolemy (1st-2nd c. A.D.) was the first, who would slide over the mythological basis in interpreting the whole phenomenon, providing particular data regarding the sources of the river; those data are really important, regardless the fact that they are second-handed¹.

Of course, the specific quest was not of high priority for Ptolemy himself; we'd rather say that his interest on physical Geography was limited. However, he introduces the *Mountains of the Moon* in the whole debate, linking them permanently with the river. From then on, this knowledge would consist the actual basis of the quest, being updated from time to time.

This very point leads to two main questions: a) Which are actually the *Mountains of the Moon*? b) Which had the *Mountains of the Moon* been for Ptolemy himself?

The first question has already got an answer: since we must identify the *Mountains* with a specific physical feature, and taken into account that the whole phenomenon is a result of a complicated hydrological system², the

---

1. Older writers provide similar information, which is considered valid from a scientific point of view. Ptolemy was just the first who tried to find their exact location on the map, also describing the whole phenomenon in any available detail.

2. It is so far proved with no doubt that the Nile is the outcome of at least seven river drainage systems (Main Nile - White Nile - Blue Nile - Little Abai - Bahr el Jebel - Victoria Nile - Kagera' system). See K. M. BARBOUR, Africa and the Development of Geography, *The*

Ruwenzori Mountains are considered by the scientists the most likely option (fig. 2). However, the second question remains a puzzle, and this is what the present paper deals with.

The reason for dealing with this issue was a more careful reading of the original text of Ptolemy's *Geography* regarding the actual sources of the Nile. We must confess that the initial idea was to criticize the identification of the *Mountains of the Moon* with the Ruwenzori, for the benefit of another view –also familiar to the scientists– that attributes the Ptolemaic term to Kilimanjaro (fig. 3). However, this idea proved meaningless during the study, shifting the focus to an overview of the Nile's quest throughout time.

The quest for the sources of the Nile

As mentioned above, Nile is a key-point at least for the specific part of Africa. It is a living legend, being traced within the tradition of numerous local civilizations of that area (fig. 4). The quest for its sources became an issue of great importance, not only for reasons of a simple geographic interest but mainly for the need of management of natural resources. The importance of the river itself, its great length, as well as many barriers alongside its route –whether physical or not– made this quest one of the greatest in history. And –let us not forget– it was less than two centuries ago that the science provided the first reliable answers on that.

There are numerous references on the issue throughout the ancient literature, both direct and indirect³, and it is really interesting to watch this

---

Geographical Journal 148, No. 3 (Nov. 1982), 317-326, especially 318 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/633149>).

3. See: Hellanicus, Kadmus, Hecataeus, Ephorus, Theopompus, Herodotus, Thales, Anaxagoras, Kallisthenes, Euripides, Democritus, Agatharchides, Aristotle, Diodorus Siculus, Flavius Arrianus, Pseudo-Plutarchus, Strabo, Aelius Aristeides, Flavius Philostratus, Theophylactus Simocatta. Of great importance is the *Historical Library* by Diodorus Siculus (1st c. B.C. – 1st c.A.D.) where he summarizes the views of many before him, also criticizing them, and proposing that the sources (that nobody has seen) lay far beyond Ethiopia, in a distant land, inaccessible due to the extreme heat. He also stresses that no Greek had access to direct information, neither those who provided them (Diod. Sic., *Ιστορική Βιβλιοθήκη* 1.37.1-1.41.10, ed. P. BERTRAC, Paris 1993, 82-94). From the rest references, only Herodotus' could be distinguished; According to that, only the Nasamones had seen the sources themselves, who said that the river springs from a great lake in the hinterland (Diod. Sic., *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 1.37.11).

“dialogue” that got developed through the ages. Despite any disagreements, almost all the ancient writers adopt a “mixed” view, which moves between a metaphysical (dating back to the Egyptian priesthood) and a more empirical dealing with that. At this point it is important to note that the ancient Greeks tried to find out the real cause of the whole phenomenon called “the Nile” rather than the location of its actual sources. Their dispersed efforts to indicate a more specific location remain fuzzy and lack any serious documentation. However, even this way, their testimonies are important, and it gets more interesting when moving forward through time: later writers believe that the Nile begins from mountains deep in the Ethiopic land, even if they do not agree on the technical details (snow melting, heavy rains etc.)⁴. However, it is always a group of mountains that nobody has seen, as the land of Nile was considered unreachable from a point on. This area would be noted as *incognita* and *unexplored* until its actual exploration in the 19th century⁵ (fig. 5, 6).

4. Indicatively: According to Aristotle, in Photius, *Βιβλιοθήκη*, cod. 249 (ed. R. HENRY, *Photius, Bibliothèque VII*, Paris 1974, 134; cf. *Fragmenta varia* 6.34.246.2-6.34.246.13, in *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta varia*, collegit V. ROSE, Leipzig 1886 [repr. 1967], 193) strong winds that blow annually, push the clouds to the mountains, thus causing heavy rains and flooding from which the Nile rises.- According to Anaxagoras (5th c. B.C. - *Testimonia* 91.65-91.72 in H. DIELS-W. KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 6th edition, Berlin 1952, 322-323), what gives birth to the Nile is the huge amounts of snow melting on the Ethiopian mountains. - According to Democritus (5th - 4th c. B.C. - in Diod. Sic. *Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη*, 1.39.1.-1.39.4), the snow at the north of the earth melts every summer, creating clouds which, being pushed by the winds, get trapped among high mountains all over the world (the highest of which are located around Ethiopia, he believed). Then, they cause heavy rains which create the river.- Finally, according to Flavius Arrianus (1st - 2nd c.A.D.) (*Ἰνδική*, 6.4.2.-6.9.7, in *Flavius Arrianus II. Scripta Minora et Fragmenta*, edidit A. G. ROOS, Leipzig 1967, 13-14), Nile is a result of heavy rains in the area of the Ethiopian mountains.

5. A characteristic example is a map dated in 1535; in the specific region one can read: “*Haec pars Africae antiquioribus mansit incognita*”: see G. W. B. HUNTINGFORD, *Azania, Anthropos*, 35/36, H. 1./3. (Jan. - Jun., 1940/1941), 208-220 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40459714>). We must not forget that until the 19th century the penetrations of Europeans in that area were not only few but also of a small scale. However, serious cartographic attempts were not rare. Especially during the 18th century, when -due to the Great Discoveries- Ptolemy had been out-of-date (the Renaissance had not dealt with the African interior, thus maintaining the Ptolemaic “cartographic type”- [see F. RELANO, *Against Ptolemy: The Significance of the Lopes-Pigafetta Map of Africa, Imago Mundi* 47 (1995), 49-66, especially 49 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1151302>)], the map-makers leave this part of Africa blank on purpose, preferring the gap from a controversial

An essential change came with Claudius Ptolemy; he refers to the sources of the Nile within his *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις* (*Geography*), by transferring third-party information. In specific, he draws information from Marinus of Tyre who, in turn, was based on the testimony of a merchant called Diogenes⁶. Among his references to the sources of the Nile, the following are the most important:

Ἐπειτα καὶ κατὰ τὸν μεταξὺ τῶν Ἀρωμάτων καὶ τῶν Ῥαπτῶν πλοῦν, Διογένη μὲν τινὰ φησι τῶν εἰς Ἰνδικὴν πλεόντων ὑποστρέφοντα τὸ δεύτερον, ὅτε ἐγένετο κατὰ τὰ Ἀρώματα, ἀπωσθῆναι ἀπαρκτῖα, καὶ ἐν δεξιᾷ ἔχοντα τὴν Τρωγλοδυτικὴν ἐπὶ ἡμέρας εἴκοσι πέντε παραγενέσθαι εἰς τὰς λίμνας, ὅθεν ὁ Νεῖλος ῥεῖ, ὧν ἐστι τὸ τῶν Ῥαπτῶν ἀκρωτήριον ὀλίγῳ νοτιώτερον (Γεωγρ. Ὑφήγ. 1.9.1.12 κ.ε.)⁷.

Καὶ μὴν καὶ τὸν Νεῖλον ποταμὸν φησιν ἀκολούθως τῇ ἀληθείᾳ γραφήσεσθαι, ἐξ οὗ πρῶτον ὁρᾶται παραγινόμενος, ἀπὸ μεσημβρίας πρὸς τὰς ἄρκτους μέχρι Μερόης· ὁμοίως δὲ καὶ ἀπὸ τῶν Ἀρωμάτων ἐπὶ τὰς λίμνας, ἐξ ὧν Νεῖλος ῥεῖ, πλοῦν ἀπαρκτῖα συντελεῖσθαι, τῶν Ἀρωμάτων ἀνατολικωτέρων ὄντων τοῦ Νεῖλου παμπόλλω. (Γεωγρ. Ὑφήγ. 1.15.11.1 κ.ε.)⁸.

Τοῦτον μὲν οὖν τὸν κόλπον περιιοκοῦσιν Αἰθίοπες Ἀνθρωποφάγοι, ὧν ἀπὸ δυσμῶν διήκει τὸ τῆς Σελήνης ὄρος, ἀφ' οὗ ὑποδέχονται τὰς χιόνας αἱ τοῦ Νεῖλου λίμναι, καὶ ἐπέχει μοίρας τὰ πέρατα τοῦ τῆς Σελήνης ὄρους ... νζ° νότ. ιβ L' καὶ ... ξξ° νότ. ιβ L · (Γεωγρ. Ὑφήγ 4.8[9] .5.4 κ.ε.)⁹.

depiction. This trend is a pattern, especially after d'Anville (1727). See F. LYNAM – M. LETTS – J. W. CROWFOOT - R. A. SKELTON- E.G. R. TAYLOR – O. G. S. CRAWFORD - MR. BECKINGHAM – T. PHILIPPS, Some Medieval Theories about the Nile: Discussion, *The Geographical Journal* 114, No. 1/3 (Jul. - Sep., 1949), 24-29, here 25 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1789986>).

6. The story of Diogenes is really interesting: that merchant, probably poorly informed about the monsoons (which the Greeks and the Romans delayed to be aware of – see also notes 33 and 34), got pushed by the winds and found himself navigating across the eastern coast of Africa; that was actually an unintentional move from the first to the second major naval route in the area [see also L. CASSON, Rome's Trade with the East: The Sea Voyage to Africa and India, *Transactions of the American Philological Association* 110 (1980), 21-36 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/284208>)].

7. Text according to the newest edition and commentary by A. STUCKELBERGER-G. GRASSHOFF, *Ptolemaios Handbuch der Geographie*, v. 1, Basel 2006, 76.

8. Ed. STUCKELBERGER-GRASSHOFF, v. 1, 99-100.

9. Ed. STUCKELBERGER-GRASSHOFF, v. 1, 468.

Καὶ μὴν καὶ παρὰ τῶν ἀπὸ τῆς Ἀραβίας τῆς εὐδαίμονος διαπεραιουμένων ἐμπόρων ἐπὶ τὰ Ἀρώματα καὶ τὴν Ἄζανίαν καὶ τὰ Ῥαπτὰ, ταῦτα δὲ πάντα Βαρβαρίαν ἰδίως καλοῦντων, μανθάνομεν τὸν τε πλοῦν μὴ ἀκριβῶς εἶναι πρὸς μεσημβρίαν, τὴν δ' ἀπὸ τῶν Ῥαπτῶν ἐπὶ τὸ Πράσον διαπεραιώσιν πρὸς ἀνατολὰς καὶ μεσημβρίαν· καὶ τὰς λίμνας δὲ, ἀφ' ὧν ὁ Νεῖλος ῥεῖ, μὴ παρ' αὐτὴν εἶναι τὴν θάλασσαν, ἀλλ' ἐνδοτέρῳ συχνῶ· (Γεωγρ. Ὑφήγ 1.17.6.1 κ.ε.)¹⁰.

From the first three citations one realizes that the lakes where the Nile begins from are located near the coastal zone of Rhapta, while in the last one Ptolemy declares that those lakes are located in the hinterland! This fact rather enforces the proposal of some scholars that *Geography*, in its widely known form, was not always an autonomous work. In specific, the last (8th) book, which provides the instructions for illustrating the text with maps, seems to be an earlier work, based mainly on Marinus of Tyre; however, let us not forget that Marinus is strictly criticized by Ptolemy in the rest of books of *Geography*. Thus, it is possible that one of those two proposals (the scholars believe it is the one locating the lakes at the coastal zone) does not reflect the views of Ptolemy's scientific maturity.

We do not know in details the development of this issue after Ptolemy, until the Age of Discovery. However, studying the cartographic tradition, we can say that there had been some real "action", especially from 9th -10th and mainly after 13th century, with the "rediscovery" of the Ptolemaic *Geography* by Maximos Planoudis and its subsequent spread to the West.

Nevertheless, the quest enters its essential phase after the age of Discovery and, in particular, during the "modern" exploration of Africa, which began conventionally in 1788 with the founding of the *African Association*. That formation aimed to the exploration of the continent, actually in terms of discovering and providing fresh natural resources for the British commerce. For some western countries, Africa became an extension of their vital space.

The exploration of the Nile and its sources is the result of successive missions of the British, within a period from 1854 to 1878 (date of the publication of Henry Morton Stanley's book "*Through the Dark Continent*")¹¹.

10. Ed. STUCKELBERGER-GRASSHOFF, v. 1, 102.

11. H. M. STANLEY, *Through the dark continent, or The sources of the Nile around the*

The quest for the sources of the Nile was actually constant. The British needed nearly thirty years for that, with the full support of the state and several populous missions. Before them, in 1770, Bruce, a Scotch explorer, had been looking for the sources in that part of the river which is today known as the *Blue Nile*¹². More than a century ago, Pedro Paez, a Portuguese Jesuit, had also reached the same area (“*História da Etiópia*”)¹³.

Burton and Speke, under the support of the *Royal Geographic Society*, discovered Tanganyika Lake in 1854, which they considered the source of the river. A few years later (1862), during the same expedition, Speke discovered Lake Victoria. He, together with Grant, soon discovered the Great Lakes area, during an effort to find Victoria’s link to the river (fig. 7). The discovery of the connection between Victoria and Albert Lakes –which Speke had missed– was an achievement of Samuel and Florence Baker, during their expedition on the north-south axis.

However, despite all that success, the achievements of the explorers were not always welcome. Thus, soon after them, David Livingstone was sent back in order to confirm the older hypothesis that Tanganyika was the actual source. Finally, Stanley, a non-professional explorer, managed through his expeditions to fill the gaps of the quest and put the whole issue on its real basis.

It is now generally believed that, 10-15 million years ago, large scale tectonic transformations caused the creation of a highland with huge basins in it. Then, 8 million years ago, those basins started getting filled with water; they are the lakes of George, Edward, Albert and, “recently” (1 million years ago) Victoria (fig. 8). At the end of the ice age, a large-scale flooding of Victoria created a river which, under the interference of the rest lakes, formed the so-called *White Nile*, one of the river’s two major branches.

---

great lakes of equatorial Africa, and down the Livingstone river to the Atlantic ocean, v. I, New York 1878.

12. J. BRUCE, Esq. of Kinnaird, *Travels to Discover the source of the Nile, in the years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772 and 1773*, Edinburgh 1790.

13. P. PÁEZ, (1620), *História da Etiópia*. First published as part (v. 2 & 3) of Beccari’s “*Rerum Aethiopicarum Scriptores occidentales Inediti*” (Rome, 1905-17). Published separately under the same title in 1945 by Sanceau, Feio and Teixeira.

The *Mountains of the Moon*

Ptolemy was the first who named the *Mountains of the Moon*, identifying them as the source of the Nile. From then on, the term became an axiom itself. Thus, whoever managed to locate the specific mountains would have solved the puzzle regarding the sources of the river. Within the whole quest, one can distinguish three main cases in which that term has been used on purpose, in an attempt to get identified with a real physical feature (fig. 9).

The first attempt was made by Bruce, who identified Amedamit (in the Ethiopian Mountains) as the *Mountains of the Moon*. Moreover, he tried to enforce his view with the remark that the specific Ethiopian mountain had the shape of a half-moon, thus trying an etymological connection. The same area also attracted Crawford, who tried to attribute the Ptolemaic term to the Abuna Yosef Peak.

Then, a more systematic quest followed by the British. Stanley, although he realized that the answer to the issue of the sources should be more complicated than the identification of a single mountain, he started looking for the *Mountains of the Moon* in a different area: at the Ruwenzori range, west of the Great Lakes, in Uganda.

The answer was not considered given, even in the 20th century. A more specific dispute arose, which dealt with a choice between Ruwenzori (J. Oliver Thompson, (*History of Ancient Geography*)) and Kilimanjaro (G.W. B. Huntingford, (*Periplus of the Erythraean Sea*) - Harry Johnston and Gervase Mathew).

The *Mountains of the Moon*, as a term, look more like a title than a name; a title, used to be given wherever the scientists believe they locate the Ptolemaic mountains, in their attempt to discover the sources of the Nile¹⁴. However, the distances among all those locations proposed so far are quite big and the puzzle seems to be still unsolved. Therefore, what needs further research is the location of the *Mountains of the Moon* for Ptolemy himself, regardless the official answer about the real sources of the river.

---

14. The speculation that got developed gave an almost metaphysical scent on the whole issue. Nile got thus related to Eden, while -except for relevant texts of imaginary literature (like *Travels*, by Sir John Mandeville in the 14th c.)- special maps were designed, illustrating this specific view (see also comments by CRAWFORD in: LYNAM et AL. [as in. n. 5 above], 27).

Ptolemy and his geography

Ptolemy's major contribution to geography are the detailed instructions for map-making, according to his own scientific standardization. Moreover, the "gazetteer" of placenames he created is of great importance. The latter was made on the basis of the division of the earth in meridians and parallels (360 and 7, respectively), according to Hipparchus, three centuries ago.

In this point, it seems crucial to underline that Ptolemy himself was barely interested in physical geography, at least in the terms of a modern concept. This is obvious even after a single look at the structure of all the eight books of *Geography*, seven of which consist actually an extensive theory of geography. In specific:

i: A theory for map-making as well as a critic to Marinus of Tyre, who was his major source.

ii: Theory of geography: ways for calculating meridians and parallels as well as a description of the *Ecumene* (starting from the west).

iii-vi: Description of the *Ecumene* (continues)

vii: Completion of the description of the *Ecumene* and of the cartographic theory as well.

Only the eighth book is somehow different, providing a more "applied" perspective: instructions for dividing the world in map sheets, as well as additional texts. However, this very point, together with some "mistakes" on placenames and their description, has led some scholars to the theory that the original *Geography* consisted only of the seven first books, while the eighth was initially autonomous, being added to the rest later. In specific, it is now believed that it is actually an older work, based entirely on Marinus of Tyre, while the "actual" *Geography* is supposed to be a work of Ptolemy's maturity (ca. A.D. 150) (fig. 10).

Although that work of Ptolemy was not unfamiliar, its preserved manuscripts do not date before the 13th c.. What we know about it from earlier times is scattered in works of various writers (of Byzantine, Arabic and Armenian origin)¹⁵. The "rediscovery" of Ptolemy is attributed to

15. See B. ΤΣΙΟΤΡΑΣ, *Η εξηγητική παράδοση της Γεωγραφικής Υφηγήσεως του Κλαύδιου Πτολεμαίου: οι επώνυμοι σχολιαστές*, Athens 2006, 44-46. Milestones in the history of *Geography* throughout the non-Greek-speaking world: Armenia (5th c.), Syria (6th-7th c.), Arabia (9th c.). Furthermore, from the later influence of that work throughout the Greek and Greek-speaking world, we mention indicatively: Ammianus Marcellinus (A.D.

Maximus Planoudis, a famous scholar of the Palaeologan era. His mathematic skills, astronomic knowledge and geographic interests pushed him to look for manuscripts of *Geography* which, as he stated, “was lost for uncalculated years”¹⁶.

From both what came next and his own handwritten notes we can assume what really happened: Planoudis located a copy of that work, however without illustration. He managed to draw his own maps¹⁷, based on Ptolemy’s instructions, as referred in the Cod. Ambr. A119¹⁸. The book attracted the attention of the emperor Andronicus II, who ordered a copy

---

330-400), Pappus of Alexandria (late 3rd – early 4th c.), Moses Chorenus [7th c. – indirect relation, via the work of Pappus; Moses –also known as Ananias Shirakaze- is our reference to Pappus as well; see also: L. BAGROW, The Origin of Ptolemy’s Geographia, *Geografiska Annaler* 27 (1945), 318-387, here 325 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/520071>)], Marcianus from Heraclea (5th - 6th c.), Symeon Seth (11th c.), Eustathius of Thessaloniki (12th c. – he includes verbatim the preface of *Geography*), Ioannis Tzetis (12th c. – he criticizes Ptolemy for his mistakes). Of course, we could not exclude Maximus Planoudis (13th – 14th c.) and Plethon (14th – 15th c.) as well.

16. In a manuscript which belonged to Planoudis himself (with non geographical works) an autograph hexameter poem is found (lines 28-31 – transcription and restoration by Ag. Tselikas): Ἔργον ἀτὰρ τόδε τηλίκον οἶον / νηρίθμοις ἐπέσει κεκευθμένον οὔποτ’ ἐραστοῦ / ἔμμορεν, ὅς φιλόκαλον ἔχων κέαρ ἐς φάος αὐτὸ / ἦσι φιλοφροσύνησιν ἐφωρυμῆθι προσενεγκεῖν. Furthermore, in an epigram by Planoudis [ed. by C. F. A. NOBBE, in the first edition of *Geography*, *Claudii Ptolemaei Geographia*, I, Leipzig 1843, xxi; cf. S. KUGEAS, *Analekta Planudea*, BZ 18 (1909), 117] one can see the importance of *Geography*: it says that this rediscovered knowledge shaded any other relevant knowledge of its time! Ἦδε γεωγραφίη δὲ νεώτατον ἄρτι φανεῖσα/ πάσαις ταῖς προτέροις ζοφερὴν ἐπέθηκε καλύπτειν.

17. Much has been said about the authorship of the *Geography’s* maps and the role of Planoudis. In general, it is believed that Planoudis is the creator of the twenty-six maps accompanying the Ptolemaic text, which, until then included only one world map (attributed by the scholars to Agathodaimon, an engineer from Alexandria). Indicatively, see: L. O. TH. TUDEER, On the Origin of the Maps Attached to Ptolemy’s *Geography*, *JHS* 37 (1917), 62-76 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/625456>); A. DILLER, The Oldest Manuscripts of Ptolemaic Maps, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 71 (1940), 62-67 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/283114>); BAGROW, The Origin of Ptolemy’s *Geographia* (as in n. 15); E. POLASCHEK, Ptolemy’s “*Geography*” in a New Light, *Imago Mundi* 14 (1959), 17-37. Cf. E. FRYDE, *The Early Palaeologan Renaissance* (1261-c.1360) [The Medieval Mediterranean 27], Leiden-Boston-Köln 2000, 254-257.

18. A. MARTINI - D. BASSI, *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae* (Milano 1906), 43-44, no. 43.

for himself by the patriarch of Alexandria; that copy was later found in Vatican. It seems to be the luxurious Vat. Urb. Gr. 82 (fig.11). This is the starting point of *Geography's* new era: the manuscript got copied¹⁹ and translated²⁰, while a bit later, typography became a critical means for its expansion (fig.12-13).

This “rediscovery” of the Ptolemaic book is contemporary with the monastic cartography of the Middle Ages in the West, as well as the introduction of the first Portulan maps (fig. 14). From then on, *Geography* will survive, either in its original form or modified with new data from the new discoveries; it will not be out-of-date until the 17th-18th centuries, during the scientific geographic expeditions of the colonialism.

The cartographic tradition

As stated previously, despite the fact that parts of *Geography* have been traced within the works of many authors, the preserved manuscripts are not dated before the 13th century (just four of the nearly fifty copies known today). As for the illustrations, only sixteen of them include maps²¹.

It is generally believed that the first maps of the work we have today had been drawn by Planoudis himself. The important thing is that, although the scholars agree that Ptolemy had for sure drawn maps in his career, *Geography* -at least in its known form- had never been illustrated before Planoudis. Therefore, we must keep in mind that text and illustrations should be considered as different issues and studied separately - not as a whole.

---

19. The spread of *Geography* to the western world begins with Planoudis. So far, a number of about fifty Greek codices have been found, dated back to the next two centuries after Planoudis. [see also: L. NAVARI, Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, η «Γεωγραφική Υφήγησις» και το πτολεμαϊκό πρόβλημα, in A. TSELIKAS (ed.), «Κλαύδιος Πτολεμαίος, Γεωγραφική Υφήγησις: ελληνικός κώδικας 388 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας», εισαγωγικά κείμενα, Athens 1998].

20. The Latin manuscripts of *Geography* begin with the translation by Manuel Chrysoloras - Jacopo d'Angelo, in 1406, while the first printed version is the one of Vicenza in 1475 (see NAVARI, Κλαύδιος Πτολεμαίος, 47).

21. S. A. CHRYSOCHOOU, The Cartographical Tradition of Ptolemy's *Geographike Hyphegesis* in the Palaeologan Period and the Renaissance (13th-16th century) [Examining the cartographical data in the 16 illustrated Greek MSS of the *Geographia*], Diss. Royal Holloway College, London University, Hellenic Institute, History Department 2010.

Looking back to the cartographic tradition before and after Ptolemy –always regarding the quest for the sources of the Nile- we can distinguish the following major types:

i) The “ancient Greek type”:

Among the various cartographic depictions of the world made by the ancient Greeks one can distinguish that made by Dionysios Periegetes (ca. 405 B.C. – fig. 15). Despite the external form he gave to the known world, a good effort for realistic rendering had been made. In our case, Nile is depicted with a shorter route, starting far northern, somewhere into undefined massifs around Ethiopia, which seems to agree with the general beliefs of the Greeks on that issue (see also note no. 3).

The same principals seem to be followed by the famous *Orbis Terrarum* by Agrippa and Augustus (1st c. B.C. – 1st c. A.D. – fig. 16), at least as we know it through its Middle-Ages copies. It depicts the earth’s surface and the known world the same way. However, despite its abstractive character, an important detail is given regarding the Nile: the river appears divided in two major parts (*Blue* and *White Nile*), each of which comes from mountainous areas, while the latter (*White Nile*) has two branches itself. This seems to be a later addition to the original map, if we accept what is generally believed about the relation of Romans with science (the Romans, as a non-mathematical nation had not been attracted by geography²², which demanded excellent mathematical skills as well as a trend for research, far beyond the “utilitarianism” they had generally shown through their preference for technical works).

ii) The “Arabic” type:

Ptolemy’s works got translated into Arabic in the 9th century. The major mathematical minds of the Arabic world soon realized their importance. Al-Khuwarizmi (9th c. – fig. 17) was the one who made a complete world map, based mainly on Ptolemy, whom he partially reviews²³.

22. J. J. O’CONNOR- E. F. ROBERTSON, The history of Cartography, in *JOC/EFR*, August 2002 (MacTutor History of Mathematics – URL: <http://www-history.mcs.st-andrews.ac.uk/HistTopics/Cartography.html>). Also: BAGROW, The Origin, 330.

23. In the work of Al-Khuwarizmi entitled *Surat al-ard* (ca. 830-840) the Ptolemaic text has been modified in many points. However, the only copy of that work that has been found includes just four maps [see: BAGROW, The Origin, 328, as well as: H. V. MZIK, Ptolemaeus und

What's interesting with Arab geographers regarding the specific issue, is that the information they provide is often original, due to the geographic knowledge they had obtained through the development of commercial activities and the extension of land and sea routes²⁴. Thus, the tradition initiated with Al-Khuwarizmi seems to combine successfully Ptolemaic and contemporary geographic knowledge, introducing at the same time a special cartographic typology.

The same tradition is followed by *Tabula Rogeriana*, Al-Idrisi's famous work (middle 12th century)²⁵ (fig. 18,19). It is a world map designed for king Roger of Sicily, Al-Idrisi's patron. Beyond this map, more known works of this geographer use the same typology.

Another example is the famous *Book of Curiosities*, (fig. 20) a copy of an 12th-13th century work originally dated in the 11th century²⁶. In this book, the depiction of the Nile is annotated in detail (fol. 42a).

Beyond the specific typology mentioned above, what is also interesting in all those maps of Arabic origin is their cartographic details. Usually, those die Karten der arabischen Geographen, *Mitt. d. k. k. Geogr. Ges.* 58 (1915), and IDEM, Osteuropa nach der arabischen Bearbeitung der *Γεωγραφικὴ Ἐπιπέδασις* des Klaudios Ptolemaios von Muhammad ibn Musa al-Huwarizmi. *Wiener Zeitschrift f. d. Kunde des Morgenlandes* XLIII (1936), 161-193]. Except for Ptolemy's influence on Al-Khuwarizmi, it is believed that his map reflects much of the famous world map of Al-Ma'mun (early 9th c.), which is considered as the first official cartographic product of the Arabs, which, unfortunately, has not survived. See: C. ISSAWI, Arab Geography and the Circumnavigation of Africa, *Osiris* 10 (1952), 117-128, esp. 118 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/301811>), and R. W. BRAUER, Boundaries and Frontiers in Medieval Muslim Geography, *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, 85, No. 6 (1995), 1-73, esp.1 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1006658>).

24. Of course, this does not make it impossible for the early Arab geographers to be aware of more maps. For example, Mas'udi, the Arab writer (A.D. 947), states that he had seen himself maps by many cartographers prior to him, from whom he distinguishes Marinus, Ptolemy and the designer of Al-Ma'mun's map (see: BAGROW, *The Origin*, 328).

25. Abu Abdallah Muhammad ibn Muhammad ibn Abdallah ibn Idris (A.D. 1100-1165). He lived in the court of King Roger of Sicily. He designed on his behalf a world map, also known as the famous *Tabula Rogeriana*. Beyond that map, he wrote the first Arabic geographic essay entitled *Kitab nuzhat al-mushtaq fi'khtiraq al-'afaq*. See: M. TOLMACHEVA, The Medieval Arabic Geographers and the Beginnings of Modern Orientalism, *International Journal of Middle East Studies*, 27, No. 2 (May, 1995), 141-156, esp. 142-144 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/176089>).

26. J. JOHNS - E. SAVAGE-SMITH, The Book of Curiosities: A newly discovered series of Islamic maps, *Imago Mundi* 55 (2003), 7-24, esp. 7.

details relate to elements not included within the Ptolemaic text, at least in that extent; therefore, one can conclude that all this is a later knowledge derived from direct information. Nile is depicted as coming from the *Mountains of the Moon*, however through a specific hydrological complex: two same-sized lakes where each branch of the river ends and a third at the center, which collects all the water, forming the *White Nile* which starts its route to the north²⁷.

iii) The “Planoudean” type:

The cartographic tradition initiated with Planoudis has been traced in some of the illustrated manuscripts of *Geography*. The peculiarity is that the sources of the river are depicted according to Ptolemy’s instructions (through lakes from the melting snow of the *Mountains of the Moon*), however with no visible link between the lakes and the mountains, which are precisely located and annotated. Finally, the lakes are equal in number to the river’s major branches (fig. 21-22).

iv) The “western” type:

The Latin copies of *Geography* show a remarkable resemblance in terms of cartographic typology. Although the first copy of the Ptolemaic

---

27. Despite what is generally believed about the contribution of the Arabs in cartography, an important detail must be highlighted: Except for the two major world maps by Al-Khuwarizmi and Al-Idrisi –which show a confirmed Ptolemaic influence- the Arabic contribution was not actually of such a large scale; this has its roots to a confusion regarding the appeal of this nation to the mathematics. It seems that the Arab geographers were in fact divided in two categories: the theoretical and the empirical ones. The first category usually belonged to the courts of their times and, despite their great background, they did not get involved in map-making but rather in writing theoretical essays. On the contrary, the second category, which had essential access to actual geographic information mainly through commerce, did not have either the capability or the means for designing accurate maps and promote them (see R. W. BRAUER, *Geography in the Medieval Muslim World. Seeking a basis for comparison of the development of the natural sciences in different cultures, Comparative Civilizations Review* N. 26, Spring 1992, 75-76). Furthermore, what is considered as applied Arabic geography is rather a description of cities and networks (which are depicted in the form of single lines linking inhabited places - “linear cartography” - see: BAGROW, *The Origin*, 337 and 339; TOLMACHEVA, *The Medieval Arabic Geographers*, 143 and BRAUER, *Boundaries*, 13). Finally, regarding the actual information on those maps and its origin, it is believed that they come from earlier geographers as well as eyewitnesses. However, the journey in the Arabic world seldom aims to fresh knowledge about distant places (see: BRAUER, *Geography in the Medieval Muslim World*, 82); thus the information is random, selective and focused mainly –as foretold- on inhabited places.

work that arrived in the west was Vat. Urb. Gr. 82, the “western” type is typologically different, especially regarding the way the lakes link to the mountains.

This detail was first located in the Arabic maps (fig. 23). However, despite its huge success in the West, the *Geography* had arrived there with a big delay: it was already the end of the 15th century. Soon, the great discoveries shall mark the beginning of a new era in geography and cartography. This fact will be obvious also in the few late copies of *Geography*, in terms of both the geographic data and the cartographic typology as well²⁸.

The development of the geographic knowledge-a comparison of the cartographic types

It seems that the initial geographic information got updated following a typical “linear” development, especially after the Arab geographers. However, although the initial “ptolemaic” type lacked any illustration, the geographic knowledge itself is quite precise. Moreover, although the major spread of the Ptolemaic work takes place under Planoudis, more precise information pre-existed in maps before the 13th century.

Therefore, regarding the issue of the geographic knowledge itself -as it gets depicted on maps- the contribution of others, prior to Planoudis (probably Arabs), seems to be more essential; for the information of the original work appears quite updated and enriched in the 14th century²⁹.

Planoudis depicts an already updated geographic knowledge on his maps, thus updating himself the Ptolemaic work as a whole, in the integrated form (text and illustrations) it got spread to the West from then on. Of course, as nobody could put Planoudis’ mathematical genius under question,

28. Even then, Ptolemy shall not be out-of-date. It is of great importance that even the famous Waldseemüller’s maps (1507 and 1516) depict the area the same way, thus adopting the Ptolemaic type. (Fig. 24 – See also RELANO, *Against Ptolemy*, 51-52).

29. Although Ptolemy was commonly accepted as the indisputable geographic authenticity for ages, it is a fact that some of the earlier archived geographic knowledge was not adequately incorporated in his work. For example, neither the views of many Greeks on this issue (Herodotus, Eratosthenes) neither critical details of the *Periplus* (see also R. CASSON, *The Periplus Maris Erythraei*, Princeton 1989, 134) neither finally the reports of the officers sent by Nero can be traced in the Ptolemaic work. So, it is possible that this information updated the geographic knowledge at a later time.

we assume that he (Planoudis) also updated himself much of the pre-existing data³⁰.

Nevertheless, regarding our focal point, that is the identity of the *Mountains of the Moon* for Ptolemy himself, the cartographic tradition does not have much to offer. The reason is that, what maps depict –either approximately or in detail– is the current view on the quest of the sources, regardless Ptolemy’s intensions.

The contribution of the metric tools

The difficulty in “interpreting” the cartographic depictions of *Geography* made necessary the contribution of modern tools and methods of precise measurement and calculation. However, the results still leave crucial questions unanswered.

The attempt for locating the *Mountains of the Moon* using precise coordinates had no result so far. After all, it is a common secret that the calculation of the geographic longitude tantalized the geographers for long, while the first calculations are full of errors.

Nevertheless, modern geographers tried new calculation methods, in an attempt for a “scientific” interpretation of the Ptolemaic measurements. E. Livieratos³¹ has calculated the Ptolemaic degree as the 8/10 of the actual one. This factor results a longitude at 30.50 and latitude at 20 degrees, for the *Mountains of the Moon*, according to Ptolemy³². However, such values deflect a lot from the mountains proposed. Thus, the question still remains open, even from this point of view.

Additional data

More data enriching the whole issue come from sources contemporary to Ptolemy, as well as from modern research.

---

30. Following note no. 15, we should point out that, despite the lack of copies of the *Geography* among the Byzantine scholars (according to Planoudis), the work itself was well-known. This is obvious if taking into account all those commentators of the *Geography*, in an unbroken line, almost up to Planoudis himself.

31. E. LIVIERATOS, *Χαρτογραφία και χαρτών περιήγησις*, Thessaloniki 1998, 90.

32. Long. 57⁰ –67⁰, Lat. -20⁰ which is (in modern values): Long. 27, 5⁰ ως 35,5⁰, Lat. -2⁰. Dr. N. Mostratos’ contribution to those calculations was critical; we thank him.

Regarding the ancient sources, one must confess that they are actually dispersed and selective, thus making it almost impossible to form an adequate research basis.

A reference to those authors has been made above. What, however, is important here is a latent but general belief that the sources of the Nile are located at a great lake, in which adequate water resources have been gathered from elsewhere³³. That lake seems to be located far within the unexplored Ethiopic territory.

Of great importance is, however, another ancient source, a little before Ptolemy: the *Periplus Maris Erythraei*. It is attributed to an unknown author of the 1st century A.D.³⁴. The importance of this work –which has already been a field for thorough research itself- is that it consists a “technical” manual for maritime commercial activities. Its aim is to provide clear instructions for navigation within the Indian ocean (fig. 25), together with a “pack” of geographical data for the merchants (harbours, stations, goods, local population etc), while the framework is always the commerce between Rome and India. The work is very important for an additional reason: it is the first detailed historical reference for the region of Eastern Africa and especially the area south of Somalia up to Rhapta, the “farthest” known point to the south (fig. 26).

Regarding our issue, the *Periplus* provides us a lot of important data, which could be concluded to the following:

33. The idea of the Nile's beginning from a lake (which, previously, had collected the water from many different sources) seems wide-spread already since the antiquity (see: Diod. Sic. *Ἱστορ. Βιβλιοθήκη*, 1.32.1.1-1.32.5.1 and 1.37.1-1.42.1.). Moreover, some scholars, like Aristotle (*Anim. Hist.* viii 2) and Pliny (*Hist. Nat.* v 10, vi 35), link those lakes with the Pygmean territory, in the hinterland (see: H. SCHLICHTER, Ptolemy's Topography of Eastern Equatorial Africa, *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series*, 13, No. 9 Sep., 1891, 513-553, mainly 536). This information seems to be of old origin, somehow connected to the ancient trade of slaves, see also: C. M. KUSIMBA, Archaeology of Slavery in East Africa, *The African Archaeological Review*, 21, No. 2 (Jun., 2004), 59-88, esp. 60 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/25130793>).

34. Many scholars have questioned the identity of the author (who is traditionally considered to be Arrianus). However, nothing is sure, although many indications propose that he was a Greek-speaking Egyptian (not a Greek from Alexandria). Moreover, as for the time of the writing, is it believed to be between 40 and 70 A.D. [see: K. MEGALOMMATIS (ed.), *Αωνύμου (Αρριανού ως φέρεται) Περίπλους της Ερυθράς Θαλάσσης*, Athens 1994, 92-93].

i) The geomorphology of the coastal zone in the area of the gulf of Rhapta was quite different in ancient times; many rivers poured there and a complex of water bodies covered a vast area, a little north of the city which was a famous trading post of its era³⁵.

ii) The amount and the species of the trading goods that reached Rhapta for exportation testify a trade with the hinterland of Eastern Africa³⁶.

iii) Although a few references pre-exist³⁷, Greek and Romans began knowing the area and its peculiarities (monsoons and naval routes) only after the age of Augustus³⁸.

iv) At the same time, another route -via tributaries and minor roads of the hinterland- was active, linking the African coastal zone with the lakes area to the west and then with Egypt to the north, through Abyssinia³⁹. Although not the first option, this route was always active⁴⁰, especially

---

35. See: *Periplus*, chapter 15. More scholars agree that a huge transformation of the Azanian coast had taken place during all those centuries. For example, A. WINK, From the Mediterranean to the Indian Ocean: Medieval History in Geographic Perspective, *Comparative Studies in Society and History* 44, No. 3 (Jul., 2002), 416-445, [Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/3879375>] (for the major area of the Indian ocean). As for the transformation of the hinterland, as a result of major climatic change, see: E. NILSSON, Ancient Changes of Climate in British East Africa and Abyssinia. A Study of Ancient Lakes and Glaciers, *Geografiska Annaler* 22 (1940), 1-79, esp. 2, 5 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/519977>).

36. The cases of ivory and rhino horn are characteristic: both animals come from the savannahs of the interior (see: *Periplus* chapters 4, 16. Also: SCHLICHTER, Ptolemy's Topography, 515).

37. Indicatively: Onesicritus, Eudoxus from Cyzicus, Hippalus and Aristovoulos, who seem to be aware (see also: CASSON, *Periplus*, 224).

38. It is generally believed that this had been a slow process, especially because of the domination of the Yemenites in those seas, which started to decline only after the campaign of Aelius Gallus [see: *Periplus*, 75. Also: J. THORLEY, The Development of Trade between the Roman Empire and the East under Augustus, *Greece & Rome*, Second Series, 16, No. 2 (Oct. 1969), 209-223, here 212 ff.]. (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/642851>).

39. MEGALOMMATIS, *Περίπλους*, 27.

40. See: J. MILLER, *The Spice Trade of the Roman Empire*, Oxford 1969, 146 and 150-156, where an ancient trade route is mentioned, from Rhapta to the Great Lakes and then to Northeastern, towards the Nile. The same route, however reversed, has been traced by other scholars [D. A. WELSBY, *The Kingdom of Kush*. London: 1996, 70 and F. A. CHAMI, Graeco-Roman Trade Link and the Bantu Migration Theory, *Anthropos*, 94, H. 1./3. (1999), 205-215, esp. 206-209 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40465703>). It seems that this second route is older, prior to the A.D. 1st c., when the Romans moved

when navigating via the primary roads was impossible for many reasons⁴¹.

In addition to all the above, the current research could lighten up the whole issue, though indirectly, however quite convincingly. For example, archaeological finds support the theory about a gradual transportation of technological knowledge from the hinterland towards the coast of Eastern Africa, accompanied with corresponding tribal movement⁴². This factor is considered of great importance, as it makes more than possible a respective spread of information, at least on issues of everyday life.

From all the above it seems that a general geographic knowledge of the whole area was possible among the locals –though late for the Greeks-⁴³

---

the center of the commerce to the Red Sea. This route is connected to the Bantu migration theory (Fig. 27), from the Great Lakes towards the coast during the last centuries B.C., which is supported by evidence of a corresponding spread of know-how regarding pottery and blacksmithing [see: D. L. SCHOENBRUN, Cattle Herds and Banana Gardens: The Historical Geography of the Western Great Lakes Region, ca AD 800-1500, *The African Archaeological Review*, 11: Papers in Honour of Merrick Posnansky (1993), 39-72, (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/25130559>)]. As for older times, an analogous spread of know-how (for stone tools this time) has been traced, towards the eastern coast [see: P. ROBERTSHAW, Archaeology in Eastern Africa: Recent Developments and More Dates, *The Journal of African History* 25, No. 4 (1984), 369-393, mainly 372, 378-390 (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/181222>)].

41. See: G. S. P. FREEMAN-GRENVILLE, *The East African Coast. Selected Documents from the First to the Earlier Nineteenth Century*, Oxford 1975, and CHAMI, Graeco-Roman Trade, 211. The communication of the Red Sea with the eastern coast of Africa became harder during the fight between the Sassanids and the Axoumites. Thus, the ancient route through the Great Lakes area became a real option for the merchants.

42. Linguistic and archaeological evidence (pottery and iron tools of specific types) do support this migration from the center of the continent towards the coast, especially the eastern one [see note no. 40. Also: P. R. SCHMIDT, *Iron Technology in East Africa: symbolism science and Archaeology*, Bloomington 1997 and C. BREEN -P. J. LANE, Archaeological Approaches to East Africa's Changing Seascapes, *World Archaeology*, 35, No. 3, Seascapes (Dec., 2003), pp. 469-489, (Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/4128321>), mainly 475.

43. It has been proved that, the Greeks, even when they navigated the Red Sea along with the Egyptians who had an excellent knowledge of that area, knew actually just a little about the interior (see: MEGALOMMATIS, *Περίπλους*, 148). That ignorance, together with the influence of elements from the Egyptian mythology, gave the African interior a rather metaphysical view, often present in ancient writers [see: T. SZEPESY, Die Aithiopika des Heliodoros und der griechische sophistische Liebesroman, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1957), 241-259].

long before the Augustan era. However, it seems unlikely that a thorough understanding of more complex phenomena (like the hydrological system of the Nile) was possible, although core knowledge must be pre-existed.

Under this spectrum, it makes not surprise that Diogenes the merchant (mentioned by Marinus of Tyre) got easily this very important information about the sources of the Nile (although it seems that a misunderstanding about that had occurred at the meanwhile).

Therefore, it is very likely that the geomorphology of the specific part of Azania, combined with a third-party information that the river began from a lakes' complex, caused a confusion about their actual position; a confusion that became the main pattern for long, transmitted later to Diogenes in that version.

Conclusion

Before trying to answer the initial question, we should wonder whether Ptolemy had something specific on his mind when talking about those mountains or not. We should wonder if he just repeated an information he got, without having any picture of the area and its physical features (high mountains, great lakes, marshes, floods, drainings etc.). The answer seems obvious: Ptolemy needed to provide specific coordinates for the placenames and the physical features he planned to include in his "database"; if no detailed description was given to him, he had to calculate the coordinates himself, based on any available information (direct or third-party) he managed to acquire.

Nevertheless, regardless the actual location of those mountains, the initial information itself seems to be accurate: we have high, snow-covered mountains which feed a complex of great lakes from which Nile begins. It is a logical scheme, which, as we know today, is true in general.

If we follow more the Ptolemaic text than its illustrations⁴⁴, the *Mountains of the Moon* seem to be located rather in the hinterland, although

---

44. This distinction is necessary, as the later addition of the maps to the original text is considered as a fact. Moreover, we should not forget the difficulty regarding the right calculation of Longitude, not only in the era of Ptolemy but also later. This point must be a good explanation for the deviation in the depiction of the *Mountains of the Moon*, in comparison to the textual description [see: O'CONNOR-ROBERTSON, English Attack on the longitude problem, in *JOC/EFR*, April 1997 (URL: <http://www-history.mcs.st-and.ac.uk/history/HistTopics/Longitude2.html>)].

–as we’ve seen– a different version is also known. This is probably the main reason for the conflict about its identification either with Ruwenzori or Kilimanjaro.

It seems that the scientific community repeated the same old mistake. For the actual question is not the identification of any of the above mountains to the Ptolemaic term, as this is rather meaningless; Ptolemy himself, not only was not aware of the distinction between them, but he had no idea of what that area looked like. His text provides a third-party information by Diogenes. And, though the logical scheme is valid, it simply applies to a wrong place.

The belief in the existence of great lakes in the African hinterland, where great rivers came from, seems to be old and spread throughout Eastern and Western Africa as well. This is obvious if we look carefully at maps (later that the “western” type of *Geography*) which differ from the “Ptolemaic” type, thus reflecting some older traditions of the local tribes⁴⁵ (fig. 28). Early Portuguese maps of Western Africa⁴⁶ depict the area in a different way, while it seems that the locals were the ones who provided all the relevant information to those cartographers (this is clearly stated in diaries of some of those cartographers) (fig. 29-31).

Nevertheless, even that way, we should admit that locating the *Mountains of the Moon* in the hinterland –and, in particular, in the region of the Great Lakes– raises some questions (regardless its scientific correctness). For it is quite unlikely that the ancient inhabitants of that whole region –split into different territories, often hostile to each other) had full supervision of the area, let alone of the actual route of the Nile⁴⁷ or knowledge of the complicated hydrological factors related to its sources.

It is more possible that the Ptolemaic term referred to a wider region from Kilimanjaro up to Ruwenzori, where snow-covered peaks⁴⁸ and

---

45. An interesting case is that of Giacomo Gastaldi, whose map of 1564 not only does not locate the sources of the Nile at the *Mountains of the Moon* but it does not even mention them. On the contrary, Gastaldi adopts an alternative view of a big central lake, which is the source of every big river in Africa (see: RELAÑO, *Against Ptolemy*, 54), echoing perhaps a local tradition.

46. The maps of Lopez-Pigafetta, at the end of the 16th century (1591), are a characteristic example (see: RELAÑO, *Against Ptolemy*).

47. This plausible question has tantalized the scholars since the 19th century, after the whole issue got a more scientific basis (see: SCHLICHTER, *Ptolemy’s Topography*, 535).

48. An important detail has to be noted here: It is possible that the translation of the

numerous water bodies (being often changed due to flooding and draining) formed an entire area where all the elements of an older legend were present.

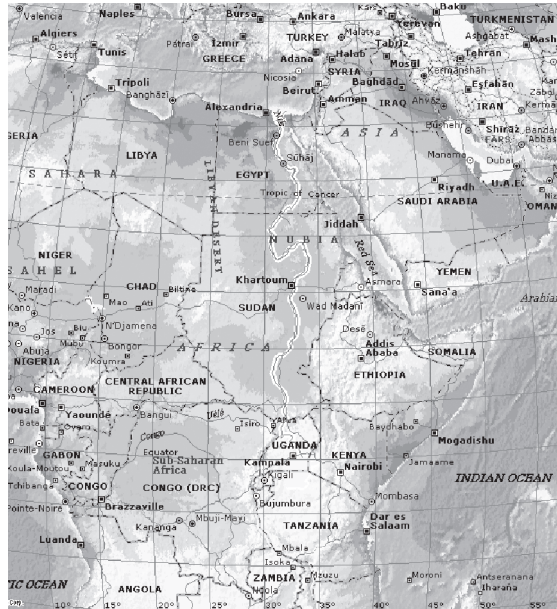
Moreover, the unquestionable movement of population from the hinterland towards the coastal zone could enforce pre-existed rumors, thus enforcing the confusion about the mountains' actual location, at the same time. The *Mountains of the Moon*, despite their widely acceptable identification to Ruwenzori, seem to be rather a place of the myth –almost metaphysical⁴⁹ (fig. 32), which retains its mystery, leaving back the old question unanswered.

---

term *Mountains of the Moon* in Greek was wrong from the beginning; the term, in some local dialects, means “moon” and “white” (thus “snow-covered?”), at the same time. This has to be related somehow with a detail provided by Aristotle: the starting point of the river is a mountain called «Ἄργυρος» (silver) (see: SCHLICHTER, Ptolemy's Topography, 540).

49. See: LYNAM et AL. [as in n. 5], 24, 27.

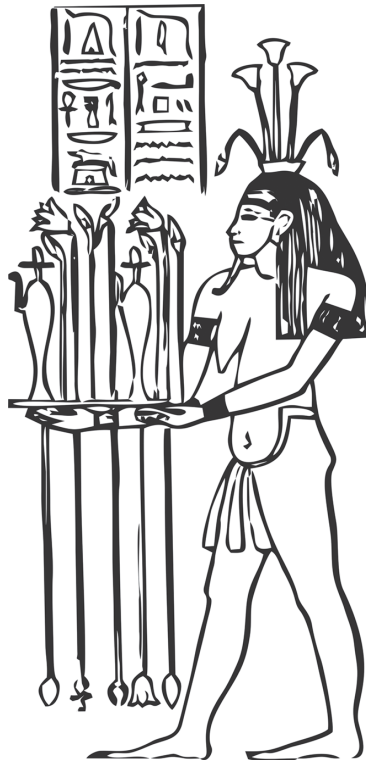
Fig. 1: Africa and the Nile (detail - source: Microsoft Corp.).

Fig. 2: The Ruwenzori mountains (source: wikimedia.org).

Fig. 3: Kilimanjaro (source: eightup.co.uk).

Fig. 4: Depiction of Apis (Hapi), God of the Nile (drawing based on a carving on the outer wall of Dendera Temple, near Qena, Egypt).

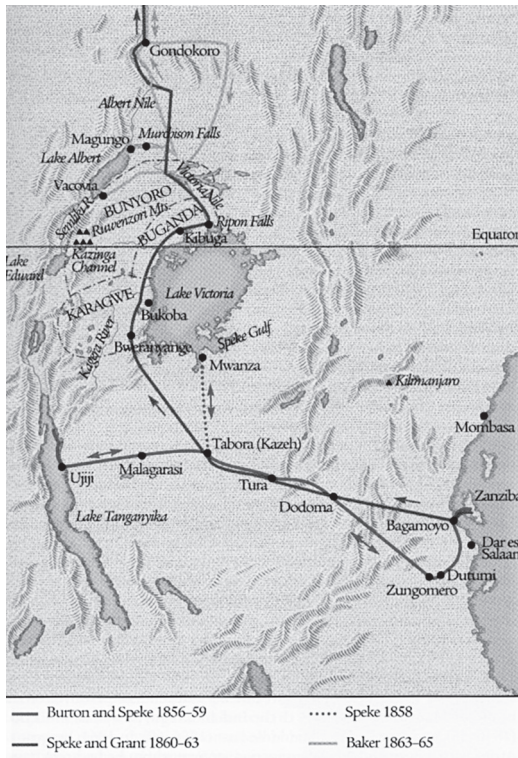

Fig. 5: Map of Africa (1813) depicting the *Mountains of the Moon* as a sierra, diving the continent in two parts, thus showing the limits of the explored world [Full title: *Africa. J. & G. Menzies sculpt. (Drawn & engraved for Thomson's New general atlas, 1813)*].

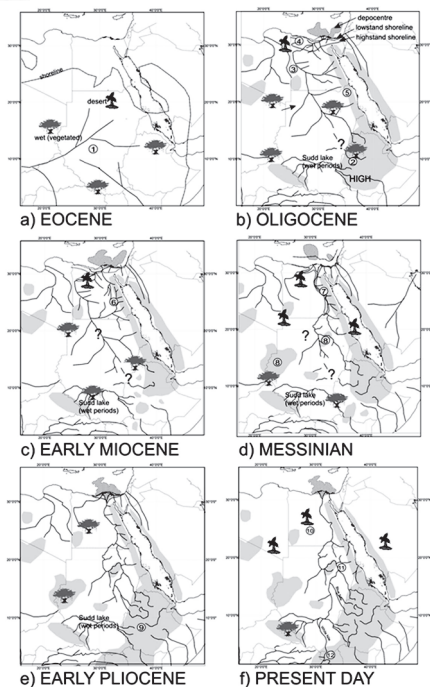
Fig. 6: Map of Africa (1839), showing the insufficiency of information regarding the interior, mainly around the Equator [Full Title: *Map of Africa. Engraved to Illustrate Mitchell's School and Family Geography. No. 14. (with) Map of Liberia. No. 15. Engraved by J.H. Young. Entered ... 1839, by S. Augustus Mitchell ... Connecticut.*].

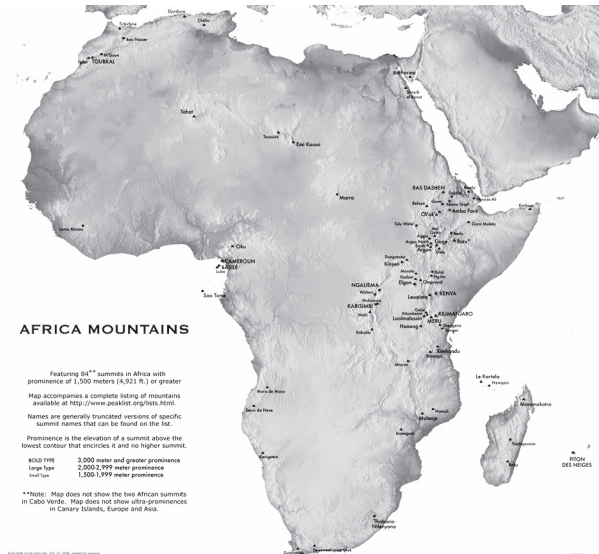

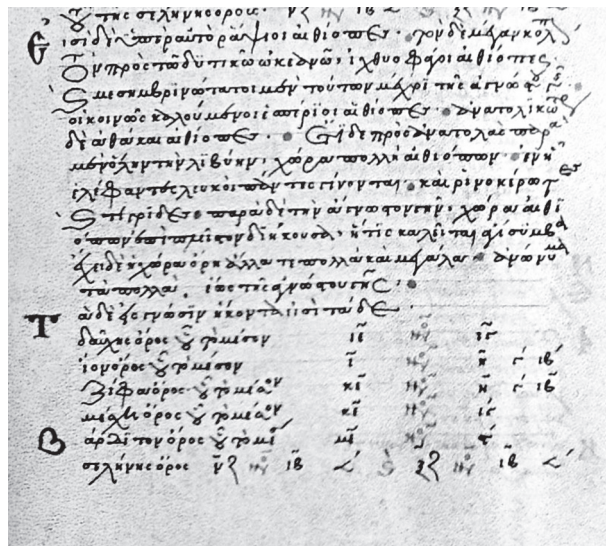
Fig. 7: The journeys of Speke, Burton, Grant and Baker in the area, in 1856-1865 (John Hanning – source: Spekewww.ntz.info).

Fig. 8: The development of the Nile’s drainage system (source: Duncan S. Macgregor, 2012, p. 29) “The development of the Nile drainage system: integration of onshore and offshore evidence (*Petroleum Geoscience*, Vol. 18, 2012, pp. 417-431)”.

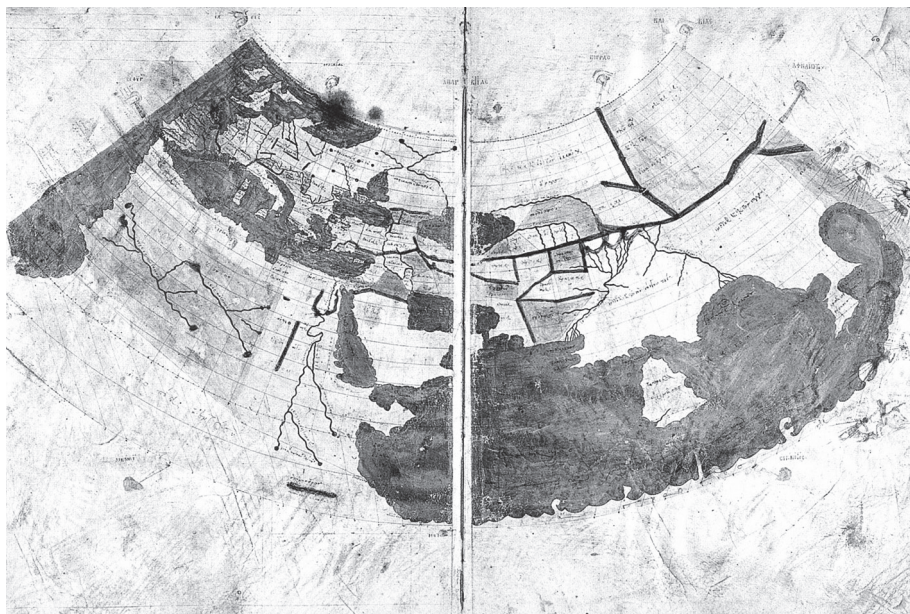

Fig. 9: Morphological map of Africa, indicating the major mountains (map by Aaron Maizlish, 2004 – source: vidiani.com).

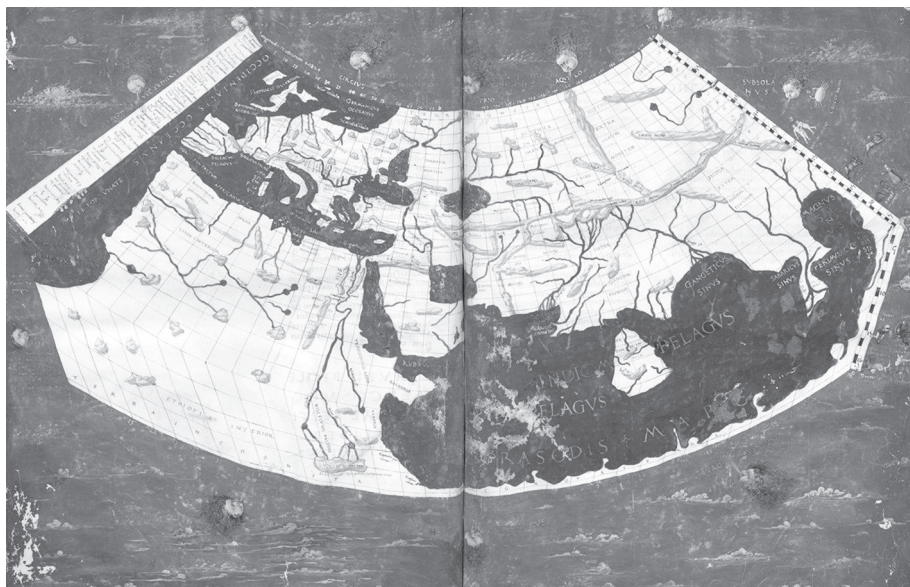

Fig. 10: Detail from cod. Marc. gr. 388 (a manuscript containing the text of *Geography*) with the coordinates of the *Mountains of the Moon* (photographic reproduction of the codex in: ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αγ. (ed.), 1998, «Κλαύδιος Πτολεμαῖος, Γεωγραφικὴ Ἰσθμολογία: ἑλληνικὸς κώδικας 388 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας», Athens: Militos).

Fig. 11: The world map of the cod. Urb. gr. 82 (source: Wikipedia Commons).

Fig. 12: The world map in the first Latin version of *Geography* (Jacopo d'Angelo, f.158 – source: BNF / Gallica permalink: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55002486w/f158.item>).

Fig. 13: A Latin version of *Geography*
(Johannes Schnitzer, 1482 – source: Wikimedia Commons).

Fig. 14: The famous Hereford *Mappa Mundi* – ca. 1290, a typical sample of the western cartography of the Middle Ages (source: Wikipedia Commons).

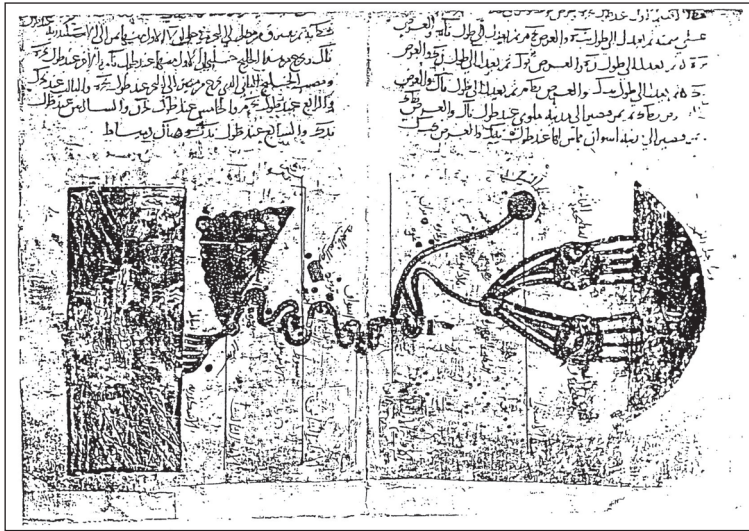

Fig. 15: The world, according to Dionysius Periegetes (ca. A.D. 124 – source: Wikimedia Commons).

Fig. 16: The famous *Orbis Terrarum* by Augustus – Agrippa, as preserved through its middle-ages-copies (drawing based on Erwin Raisz’s reconstruction of the original roman map).

Fig. 17: Map of the Nile, according to Al-Khwarizmi (copy of A.D. 1037 – source: R. W. BRAUER, *Boundaries and Frontiers in Medieval Muslim Geography*, *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, Vol. 85, No. 6 (1995), 1-73, American Philosophical Society).

Fig. 18: *Tabula Rogeriana* by Al-Idrisi (source: Wikipedia.org).

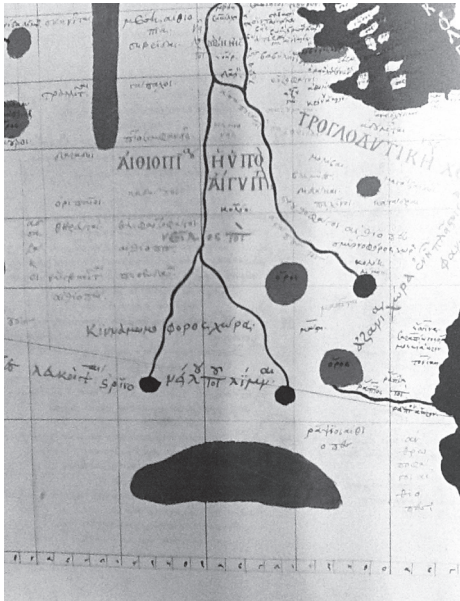

Fig. 19: World map, after Al-Idrisi (copy of 1456 A.D. – source: Wikipedia Commons).

Fig. 20: Map of the Nile, from the famous *Book of Curiosities* (copy of 13rd c.A.D.; detail – Bodleian Library, MS Arab. c90, fol. 48a – Reproduced with permission from the Bodleian Library, Oxford).

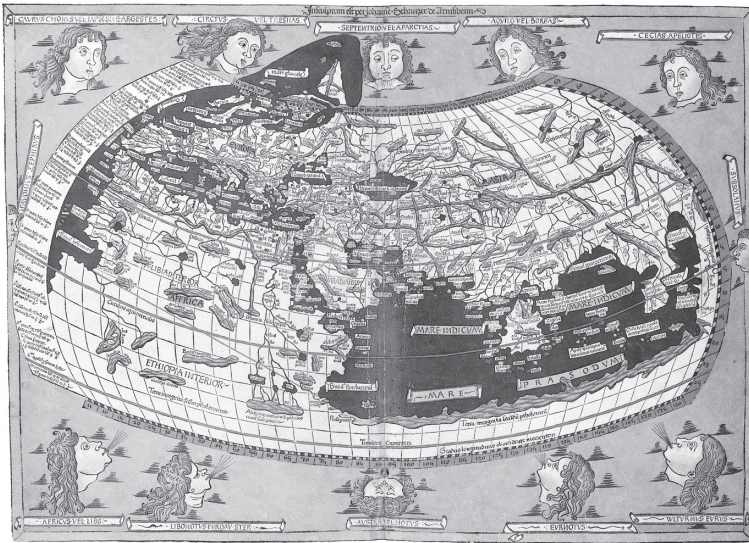

Fig. 21: Detail from the world map in cod. Marc. gr. 388, depicting the lakes of the Nile and the *Mountains of the Moon* (photographic reproduction of the codex in: ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αγ. (ed.), 1998, «Κλαύδιος Πτολεμαίος, Γεωγραφική Υφήγησις: ελληνικός κώδικας 388 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας», Athens: Militos).

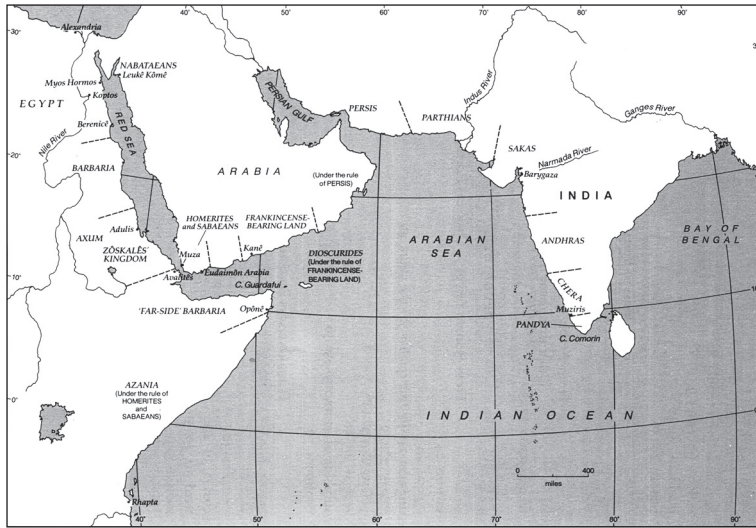
Fig. 22: The world map of cod. Urb. gr. 82.

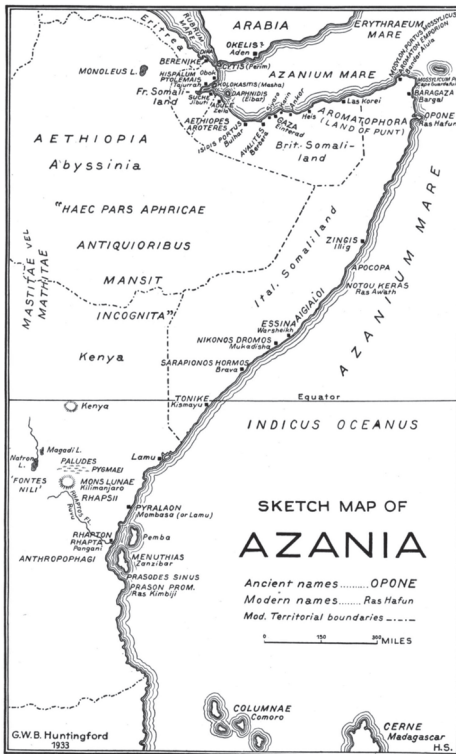
Fig. 23: The world map in the manuscript of Ulm (1482 – source: Wikipedia Commons).

Fig. 24: Africa. Detail from Waldseemüller's map (1507 – source: Wikimedia Commons).

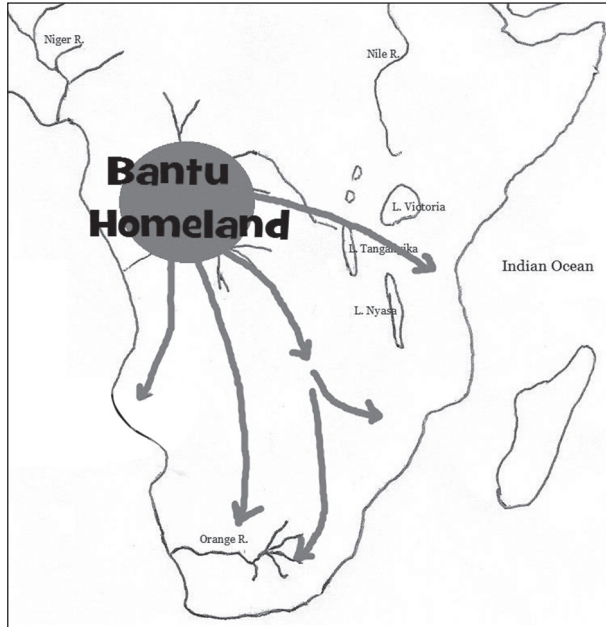

Fig. 25: The political geography of the area, in the age of *Periplus* (source: L. Casson).

Fig. 26: Map of Azania, indicating ancient and modern sites (source: G.W.B. Huntingford).

Fig. 27: The Bantu migration in Africa (source: Ngomapublishing.cdlib.org).

Fig. 28: Map of Africa by Gastaldi (1564); detail (source: World Digital Library).

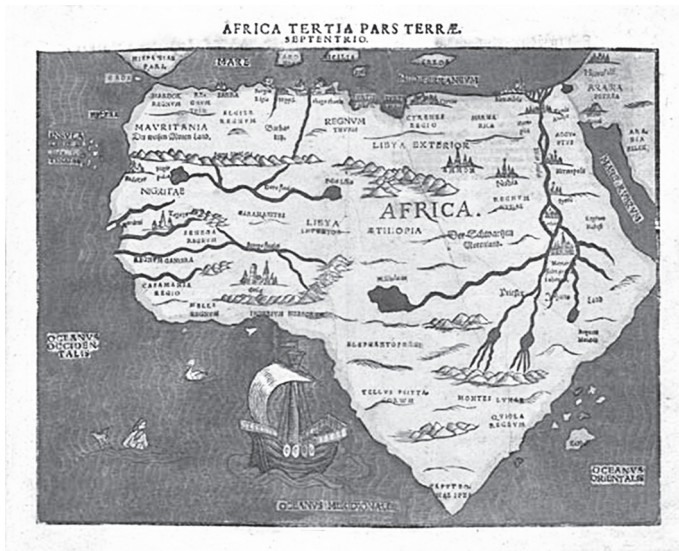

Fig. 29: Map of Africa by Lopez-Pigafetta (1591 - source: Courtesy of Department of Special Collections and University Archives, Stanford University Libraries).

Fig. 30: *Cosmographia Universalis* (H. Bunting, 1581 - Full title: "Die eigentliche und warhafftige gestalt der Erden und des Meers. *Cosmographia universalis*". - source: National Library of Australia - <http://nla.gov.au/nla.map-rm2430> - No. MAP RM 2430 1581).

Fig. 31: Africa, according to Bünting (Full title: *Africa Tertia Pars Terræ – Magdeburg 1587* – source: Bayerische Staatsbibliothek).

Fig. 32: *The Mountains of the Moon as reservoirs of Africa*, according to Kircher (Kircher, Athanasius. “*Hydrophilacium Africæ præcipuum, in Montibus Lunæ situm, lacus et flumina præcipua fundens, ubi et nova inventio originis Nili describitur.*” *Mundus subterraneus . . .*, Amsterdam, 1665. Historic Maps Collection. Department of Rare Books and Special Collections. Princeton University Library.).

THE MOUNTAINS OF THE MOON
A PUZZLE OF THE PTOLEMAIC *GEOGRAPHY*

The quest for the sources of the Nile had been -already since the antiquity- a major issue regarding the exploration of Africa by both locals and foreigners. This makes no surprise, if the importance of the river is taken into account, not only from a strictly economical point of view but also from a political, historical and cultural one.

Since Ptolemy introduced the *Mountains of the Moon*, the whole issue got a more stable basis; the quest had a specific aim from then on. Those mountains, either existing or product of a false translation tantalized the researchers for ages. On the other hand, the difficulties of such a risky expedition helped the Ptolemaic authority remain unchanged within the cartographic depictions long after the Age of Discovery.

This paper aims only to outline the framework of this great issue, highlighting also a few points and proposing answers to questions which, though not of high priority, are really important: Did Ptolemy himself have first-hand geographic knowledge of that area? Did the ancient people of that part of Africa have adequate knowledge of such a complicated hydrological phenomenon? Was the Ptolemaic text in its original form when Planoudis discovered it, or had it got updated with fresh geographic knowledge through the ages?

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΔΑΡΑΣ

ΜΕΤΑΞΥ ΑΤΤΙΛΑ ΚΑΙ ΒΑΪΑΝΟΥ.

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΝΟΜΑΔΙΚΟΙ ΛΑΟΙ ΑΠΟ ΤΟ 453 ΕΩΣ ΤΟ 558

Οι σχέσεις του πρώιμου βυζαντινού κράτους με τους νομαδικούς λαούς είναι άμεσα συνδεδεμένες αφενός με τη διασφάλιση του βόρειου συνόρου του στον Κάτω Δούναβη και αφετέρου με τα γεωπολιτικά του συμφέροντα στον Μέσο Δούναβη και τις στέπες βόρεια της Μαύρης Θάλασσας και του Καύκασου. Όπως και με τους υπόλοιπους λαούς, το Βυζάντιο ακολούθησε απέναντι στους νομάδες τις τυπικές μεθόδους της διπλωματίας του, οι οποίες είχαν ως άξονα το γόητρο του βυζαντινού αυτοκράτορα, τη μακραίωνη ρωμαϊκή παράδοση και την οικονομική ισχύ της αυτοκρατορίας¹. Αναφορικά με τον Κάτω Δούναβη, αυτός αποτελούσε για τους Βυζαντινούς την οχυρωμένη γραμμή άμυνας της αυτοκρατορίας και η Κωνσταντινούπολη επιχειρούσε με διπλωματικά ή στρατιωτικά μέσα να περιορίσει την επιθετική δραστηριότητα των βαρβαρικών λαών². Στον Μέσο Δούναβη, το βραχύβιο ουννικό βασίλειο αποτέλεσε κατά το πρώτο ήμισυ του 5ου αιώνα το σημαντικότερο πεδίο άσκησης εξωτερικής πολιτικής για το Βυζάντιο απέναντι στον κόσμο των νομάδων. Ο θάνατος του Αττίλα το 453 και η επακόλουθη διάλυση του ουννικού βασιλείου διαμόρφωσαν μία νέα πραγματικότητα η οποία διατηρήθηκε έως την έλευση των Αβάρων στην Ευρώπη το 558 υπό τον χαγάνο Βαϊανό. Τη θέση της μίας και ισχυρής νομαδικής ηγεμονίας διαθέχθηκαν πολλές μικρές και λιγότερο ισχυρές, οι οποίες αναζητούσαν

---

1. Βλ. D. SYRBE, *Reiternomaden des Schwarzmeerraums (Kutriguren und Utiguren) und byzantinische Diplomatie im 6. Jahrhundert*, *Acta Orientalia* 65/3 (2012), 291-316, ιδ. 298-303, 306-308.

2. E. CHRYSOS, *Die Nordgrenze des byzantinischen Reiches im 6. bis 8. Jahrhundert*, στο: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Symposium Tutzing 1985*, εκδ. B. HÄNSEL (*Südosteuropa Jahrbuch* 17), Wien 1987, 27-40. Βλ. επίσης, Σ. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Η μεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των λαών (4ος-7ος αι.)*, επιμ. Γ. Θ. ΚΑΡΔΑΡΑΣ [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Ερμηνευτική Βιβλιοθήκη 6], Αθήνα 2008.

τις δικές τους ισορροπίες ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους γειτονικούς τους γερμανικούς λαούς.

Ο γεωγραφικός χώρος των νομαδικών λαών

Με σημείο αναφοράς την περιγραφή του Ηρόδοτου για τους Σκύθες, και ακολουθώντας την ιστοριογραφική παράδοση της Αρχαιότητας, οι πηγές για την εξεταζόμενη περίοδο αναπαράγουν τους αρνητικούς κοινούς τόπους για τα ήθη και τον χαρακτήρα των νομαδικών λαών (άπιστοι, άπληστοι, άσχημοι, απάνθρωποι, κακόβουλοι κτλ.). Οι λαοί της στέπας αντιμετωπίζονταν υπό το πρίσμα της αντίθεσης του «πολιτισμένου» κόσμου με τους «βάρβαρους», οι οποίοι ζούσαν έξω από τα γεωγραφικά και πολιτισμικά όρια του χριστιανικού ρωμαϊκού/βυζαντινού κόσμου. Τα στοιχεία που «περιθωριοποιούσαν» τους νομάδες του ευρασιατικού χώρου ήταν οι θρησκευτικές δοξασίες τους, η γλώσσα, ο νομαδισμός, η διατροφή, η συμπεριφορά, οι αντιλήψεις τους κτλ. Στις βυζαντινές πηγές απαντούν συνήθως για αυτούς τα ονόματα *Σκύθες* (ή *σκυθικά έθνη*) και *Ούννοι*. Το όνομα *Σκύθες* προσδιόριζε λαούς του βορρά στο έργο του Ηρόδοτου³ ενώ ο χώρος της *Σκυθίας* ήταν γνωστός στον Όμηρο⁴. Με τους λαούς της στέπας επίσης σχετίζεται το όνομα *Υπερβόρειοι*⁵ που απαντά στις βυζαντινές πηγές. Αυτές οι διαφορές με τον ρωμαϊκό/βυζαντινό κόσμο αντικατοπτρίζονταν στη χρήση των όρων *σκυθικός* και *βάρβαρος*, που υποδήλωναν ταυτόχρονα κατωτερότητα⁶. Το εθνώνυμο *Ούννοι* δεν

3. S. WEST, *Herodotus and Scythia*, στο: *The World of Herodotus. Proceedings of an International Conference held at the Foundation Anastasios G. Leventis, Nicosia, September 18-21, 2003*, εκδ. V. KARAGEORGIS - I. TAIFACOS [Foundation Anastasios G. Leventis], Nicosia 2004, 83.

4. Όμηρος, *Ίλιάς*, εκδ. J. HENDERSON, Homer, *Iliad* [Loeb Classical Library] τ. 1 (1-12), τ. 2 (13-24), Cambridge Mass. - London 1999, 1 Β', 118. 783: Αρίμοι (Αρμασποί)· 2 ΙΓ', 2. 5-6: Ίππημολγοὶ γλακτοφάγοι. West, *Herodotus*, 77.

5. Βλ. T. M. BRIDGMAN, *Hyperboreans. Myth and history in Celtic-Hellenic contacts* [Studies in Classics], New York - London 2005.

6. Για τα ιστοριογραφικά στερεότυπα απέναντι στους νομαδικούς λαούς, βλ. R. PALLAS-BROWN, *East Roman Perception of the Avars in the mid- and late sixth Century*, στο: *Ethnicity and Culture in Late Antiquity*, εκδ. S. MITCHELL - G. GREATREX, London 2000, 309-329. Ts. STEPANOV, *Notions of the Other in Pax Nomadica, 6th-9th Centuries (Bulgars, Khazars, Ancient Turks and Uighurs)*, στο: *Civitas Divino-Humana in honorem annorum LX Georgii Bakalov*, εκδ. Ts. STEPANOV - V. VACKOVA, Sofia 2004, 609-624. D. CHERNIENKO, *The Rulers of*

είναι πάντοτε ευδιάκριτο πότε έχει την ειδική ή την ευρύτερη σημασία του, ενώ με το όνομα *Σκύθες* δηλώνονται συχνά και οι γερμανικοί λαοί. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι πιθανόν από τα μέσα του 3ου μ. Χ. αιώνα οι Γότθοι ζούσαν στην περιοχή βόρεια της Μαύρης Θάλασσας και δημιούργησαν τον πολιτισμό του Τσέρνιαχοβ/*Černjachov*⁷. Ως συνώνυμα των *Ούννων* χρησιμοποιούνται επίσης τα εθνωνύμια αρχαίων λαών που έζησαν στις περιοχές της Κασπίας ή της Μαύρης Θάλασσας και της Αζοφικής, όπως οι *Κιμμέριοι* και οι *Μασσαγέτες* (ή *Σαυρομάτες*)⁸.

European Nomads and early Mediaeval Byzantine Historiography, *Acta Orientalia* 58/2 (2005), 171-178. Γ. Θ. ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Το Βυζάντιο και οι Άβαροι, ΣΤ'-Θ' αι. Πολιτικές, διπλωματικές και πολιτισμικές σχέσεις* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 15], Αθήνα 2010, 24-27. Για τη χρήση των κοινών ονομάτων, βλ. επίσης, D. ZIEMANN, *Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.-9. Jh.)*, Köln – Weimar – Wien 2007, 53-55, 95-97.

7. Βλ. Προκόπιος, *Ἐπερ τῶν Πολέμων*, εκδ. J. HAURY – G. WIRTH, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. 1-2 (*De Bellis*), Λειψία 1962-1963, VIII, 5, 5-6, 503-504: *Λίμνην δὲ τὴν Μαιῶτιν καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἐκβολὴν ὑπερβάντι εὐθὺς μὲν ἐς αὐτὴν ποὺ τὴν ταύτης ἀκτὴν οἱ Τετραξίται καλούμενοι Γότθοι τὸ παλαιὸν ὄκηντο, ὧν ἐπεμνήσθη ἀρτίως πολλῶ δὲ αὐτῶν ἄποθεν Γότθοι τε καὶ Οὐισίγοτθοι καὶ Βανδίλοι καὶ τὰ ἄλλα Γοτθικὰ γένη ξύμπαντα ἴδρυντο. οἱ δὴ καὶ Σκύθαι ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις ἐπεκαλοῦντο, ἐπεὶ πάντα τὰ ἔθνη, ἅπερ τὰ ἐκείνη χωρία εἶχον, Σκυθικὰ μὲν ἐπὶ κοινῆς ὀνομάζεται, ἔθνη δὲ αὐτῶν Σαυρομάται ἢ Μεγάγλαινοι, ἢ ἄλλο τι ἐπεκαλοῦντο.* SYRBE, *Reiternomaden*, 293, 304-305. Για την ἀθοδο τῶν Γότθων καὶ τὸν πολιτισμὸ τοῦ Τσέρνιαχοβ, βλ. J. STRZELCZYK, *Einige Bemerkungen zur Diskussion über die Frühgeschichte der Goten*, in: *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, ed. K.-D. GROTHUSEN – K. ZERNACK, Berlin 1980, 17-29. H. WOLFRAM, *History of the Goths*, trans. T. J. DUNLOP, Berkeley - Los Angeles - London 1988, 42-52. V. BIERBRAUER, *Die Goten vom 1.-7. Jahrhundert n. Chr.: Siedelgebiete und Wanderbewegungen aufgrund archäologischer Quellen*, in: *Peregrinatio Gothica* 3, ed. E. STRAUME – E. SKAR, Oslo 1992, 20-25. *Die Sintana de Mureș – Černjachov Kultur*. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995, ed. G. GOMOLKA-FUCHS [Römisch-Germanische Kommission/Eurasien-Abteilung], Bonn 1999.

8. Προκόπιος, *Ἐπερ τῶν Πολέμων*, VIII, 5, 1, 503: *Πάλαι μὲν Οὐννων, τῶν τότε Κιμμερίων καλουμένων, πολὺς τις ὄμιλος τὰ χωρία ταῦτα ἐνέμοντο ...* Στο ἴδιο, I, 21, 13-14, 112. Στο ἴδιο, III, 11, 9-11, 362: *... Ἀγὰν δὲ ἦν Μασσαγέτης γένος, οὗς νῦν Οὐννους καλοῦσιν.* Στο ἴδιο, III, 12, 8, 366: *πάντων γὰρ ἀνθρώπων μάλιστα εἰσιν ἀκρατοπόται οἱ Μασσαγέται.* Στο ἴδιο, III, 18, 13, 390, καὶ V, 10, 29, 54. Βλ. ἐπίσης παρακάτω, υποσ. 22. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, έκδ. J. HAURY – G. WIRTH, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. 4 (*De Aedificiis*), Leipzig 1964, IV, 1, 5, 103: *ἔθνη γὰρ αὐτῇ γειτονοῦντα διακεκλήρωται Οὐννικά τε καὶ Γοτθικά, καὶ τὰ ἐν Ταύροις καὶ τὰ ἐν Σκύθαις ἀνταίρει, καὶ ὅσα Σκλαβηνοὶ καὶ ὅσα ἄττα, εἴτε Σαυρομάτας Ἀμαξοβίους εἴτε Μετανάστας*

Στηριζόμενες σε ιστοριογραφικά στερεότυπα, αλλά και σε δεδομένα της εποχής τους, οι πηγές για την περίοδο μεταξύ 453 και 558 παρέχουν πληροφορίες για τον χώρο εγκατάστασης των νομαδικών λαών. Για την περιοχή βόρεια του Καύκασου και της Μαύρης Θάλασσας, ο Αγαθίας αναφέρει ότι οι Ούννοι, όπως και άλλοι βαρβαρικοί λαοί, κατοικούσαν παλαιότερα στην περιοχή ανατολικά της Αζοφικής, στα βόρεια του ποταμού Δον, κοντά στο όρος Ίμαιο.⁹ Όλοι αυτοί οι λαοί φέρουν το γενικό όνομα Σκύθες ή Ούννοι και διακρίνονται σε επιμέρους γένη τα οποία φέρουν τα δικά τους ονόματα όπως Κουτρίγουροι, Ουτίγουροι, Ουλτίτζουροι, Βουρούγουνδοι κ.α. Κατά τον Αγαθία, γενεαίς δὲ πολλαῖς ὕστερον διέβησαν ἐς τὴν Εὐρώπην, εἴτε ὡς ἀληθῶς ἐλάφου τινὸς κατὰ τοῦτο δὴ τὸ θρυλούμενον τὰ πρῶτα ἠγησαμένης,

ταῦτα δὴ ἐκάλουν τὰ ἔθνη οἱ τῶν ἱστοριῶν ἀναγραφάμενοι τὰ ἀρχαιότατα, καὶ εἴ τι ἄλλο θηριῶδες ἀνθρώπων γένος ἢ νέμεσθαι, ἢ ἰδρῦσθαι ἐνταῦθα ξυμβαίνει. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, εκδ. J. HAURY – G. WIRTH, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. 3 (*Historia Arcana*), Λειψία 1963, VII, 10, 44-45: τῶν δὲ ἐν τῇ κεφαλῇ τριχῶν τὰ ἔμπροσθεν ἄχρι ἐς τοὺς κροτάφους ἀποτεμόμενοι τὰ ὄπισθεν ἀποκρέμασθαι σφίσιν ἐπὶ μακρότατον λόγῳ οὐδενὶ εἶων, ὥσπερ οἱ Μασσαγέται. διὸ δὴ καὶ Οὐννικὸν τὸ τοιοῦτον εἶδος ἐκάλουν. Ευάγριος Σχολαστικός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία λόγοι Κ'*, εκδ. M.-A. ARIS et al., *Evagrius Scholasticus Historia Ecclesiastica – Kirchengeschichte*, τ. 2, Turnhout 2007, 3. 2, 334: Θράκην δὲ πλήθος Οὐννων τῶν πάλαι Μασσαγετῶν ἐπιδραμιόντων, καὶ τὸν Ἴστρον διαβάντων μηδενὸς ἀμύνοντος, ... Σε ἄλλο σημείο του Ἰπὲρ τῶν Πολέμων (III, 2.2, 311), ο Προκόπιος συσχετίζει τους Σαυρομάτες με τους γερμανικούς λαούς (Γοτθικά ή Γετικά ἔθνη). Για αυτούς τους αρχαίους λαούς και τη θεώρησή τους ως πιθανών προγόνων των Σλάβων, βλ. I. LEBEDYNSKY, *Scythes, Sarmates et Slaves. L'influence des anciens nomades iranophones sur les Slaves*, Paris 2009, 33-65.

9. Σύμφωνα με ανατολικές πηγές, η θέση του όρους Ίμαιο ήταν στην Κεντρική Ασία. Βλ. σχετικά, *Αρμενική Γεωγραφία*, εκδ. R. H. HEWSEN (*The Geography of Ananias of Širak. The Long and the Short Recensions. Introduction, Translation and Commentary*), Wiesbaden 1992, 34, 74-75: Η τριακοστή τέταρτη χώρα είναι η Σκυθία, η οποία αρχίζει από τον ποταμό Ετίλ/Ιτίλ (Βόλγα) και εκτείνεται προς τα νοτιοανατολικά έως το όρος Ίμαιο. Η Σκυθία χωρίζεται στα δύο από το Ίμαιο, στο οποίο κατοικούν οι Αρχτάρκ' που είναι Τούρκοι. ... Επίσης, 35, 75. Μιχαήλ Σύρος, *Χρονικό*, εκδ. J.-B. CHABOT, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche* (1166-1199), Paris 1901, 363: Εκείνη την εποχή τρεις αδελφοί με 30.000 Σκύθες εξήλθαν από την Έσω Σκυθία (Κεντρική Ασία) και προχώρησαν για 60 ημέρες από την περιοχή του όρους Ίμαιο. Ziemann, *Entstehung*, 97, 148. M. DICKENS, *The Three Scythian Brothers. An Extract from the Chronicle of Michael the Great*, *Parole de l'Orient* 35 (2010), 2, 5, όπου και οι αναφορές του Στράβωνα και του Πτολεμαίου στο όρος Ίμαιο.

εἶτε καὶ ἄλλοῖα χρῆσάμενοι τύχη, καὶ τὴν ἐκροὴν τῆς λίμνης τὴν ἐς τὸν Εὐξείνιον Πόντον φερομένην, ἄπορον τέως δοκοῦσαν, τότε δὴ ὀπωρῶν τρόπῳ διαπεραιωθέντες, ἀλώμενοι δὲ ὅμως ἀνὰ τὴν ὀθνεῖαν, πλείστα ὅσα τὸ ἰθαγενὲς ἐλυμήναντο, ἀπροσδόκητα προσπεσόντες, ὡς καὶ τοὺς προτέρους οἰκήτορας ἀπελάσαντες αὐτοὶ τὴν ἐκείνων κατέχειν. ἤμελλον δὲ ἄρα οὐκ ἐπὶ μακρότατον διαμένειν, ἀλλὰ πρόρριζοι τὸ λεγόμενον ἀπολείσθαι. Αὐτίκα γοῦν Οὐλτίζουροί τε καὶ Βουρούγουνδοὶ μέχρι μὲν Λέοντος τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῶν ἐν τῷ τότε Ῥωμαίων γνώριμοί τε ὑπῆρχον καὶ ἄλκιμοι εἶναι ἐδόκουν· ἡμεῖς δὲ οἱ νῦν οὔτε ἴσμεν αὐτοὺς οὔτε, οἶμαι, εἰσόμεθα, τυχὸν μὲν διαφθαρέντας, τυχὸν δὲ ὡς πορρωτάτῳ μεταναστάντας. ἐκείνου γε μὴν τοῦ ἔτους, ἐν ᾧ δὴ ἔφην τὴν λοιμώδη νόσον τῇ πόλει ἐνσκήψαι, τὰ λοιπὰ τῶν Οὐννων γένη ἐσώζετο καὶ ἦσαν ἔτι ὀνομαστότατα. κατιόντες δὲ ὅμως οἱ Οὐννοι ἐς τὰ πρὸς νότον ἄνεμον οὐ πόρρω τῆς ὄχθης τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ ἠύλιζοντο, ἠνίκα ἦν αὐτοῖς βουλομένοις¹⁰. Το ἀπόσπασμα τοῦ Αγαθία δεν παρέχει ξεκάθαρη μαρτυρία για τις συνθήκες της εξαφάνισης κάποιων λαῶν (οἱ οἱποῖες να επιβεβαιώνονται και ἀπὸ ἄλλες πηγές), ἐνῶ ὁ μέγας λοιμὸς τοῦ 542–543, που προφανῶς ἐννοεῖ, δεν σχετίζεται με τὴ μετακίνηση νομαδικῶν λαῶν πρὸς τὸν Κάτω Δούναβη.

Οἱ πληροφορίες τοῦ Ἰορδάνη ἀφοροῦν τόσο τὴ θέση τῆς Σκυθίας¹¹ ὅσο και τὸν χώρο ἐγκατάστασης ἢ τὸν τρόπο ζωῆς ἐπιμέρους νομαδικῶν λαῶν ἢ φύλων. Μία τέτοια περίπτωση ἀποτελοῦν οἱ Ακατζίροι¹², ἐνῶ σχετικὰ με τοὺς Βούλγαρους και τοὺς Οὐννους, στο κεφ. 5 παρααγρ. 37 τῶν *Getica*

10. Αγαθίας Σχολαστικός, *Ἱστοριῶν τόμοι Ε'*, ἐκδ. R. KEYDELL, *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque* [CFHB 2, Series Berolinensis], Βερολίνο 1967, Ε 11. 2-5, 176-177. S. A. ROMAŠOV, *Bolgarskie plemena severnogo pricernomor'ja v V-VII vv.*, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 8 (1992-1994), 210.

11. Ἰορδάνης, *Getica*, ἐκδ. TH. MOMMSEN, *Jordanis Romana et Getica* [MGH, AA 5/1], Βερολίνο 1882, V 32, 62· V 45, 65· VII 54, 68· XXIV, 125, 90. Ὁ Ἰορδάνης, ἀκολουθώντας τοὺς γεωγράφους τῆς Αρχαϊότητος, ἀναφέρει τὰ Ριπαία ὄρη, ἀπὸ τα οἱποῖα πηγάζει ὁ Δον (Τάναϊς), ὡς τὸ ὄριο μεταξὺ Ευρώπης και Ασίας. Βλ. σχετικὰ, O.A.W. DILKE, *Geographical Perceptions of the North in Pomponius Mela and Ptolemy*, *Arctic* 37/4 (1984), 347-351. A. H. MERRILLS, *History and Geography in Late Antiquity*, Cambridge 2005, 159-160.

12. Ἰορδάνης, *Getica*, V 36, 63: ... *post quos* [οἱ *Vidivarii*] *ripam Oceani item Aesti tenent, pacatum hominum genus omnino. quibus in austrum adsidet gens Acatzirorum fortissima, frugum ignara, quae pecoribus et venationibus victitat.* ... O. MAENCHEN-HELFFEN, *Die Welt der Hunnen*, Wien - Köln - Graz 1978, 289-298. ROMAŠOV, *Bolgarskie plemena*, 211.

αναφέρει: *Ultra quos distendunt supra mare Ponticum Bulgarum sedes, quos notissimos peccatorum nostrorum mala fecerunt. Hinc iam Hunni quasi fortissimorum gentium fecundissimus cespes bifariam populorum rabiem pullularunt. Nam alii Altziagiri, alii Saviri nuncupantur, qui tamen sedes habent divisas: iuxta Chersonam Altziagiri, quo Asiae bona avidus mercator importat, qui aestate campos pervagant effusas sedes, prout armentorum invitaverint pabula, hieme supra mare Ponticum se referentes. Hunuguri autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium: quos tantorum virorum formidavit audacia*¹³. Ο Ιορδάνης επίσης αναφέρει τη διάβαση της Αζοφικής από τους Ούννους, τη διαβίωσή τους στην περιοχή καθώς και την υποταγή γειτονικών λαών σε αυτούς (Αλπιτζούροι, Αλκιλτζούροι, Ιτίμαροι, Τουνκάροσι, Βόισκοι και Αλανοί)¹⁴.

Αντίστοιχη περιγραφή για τη διάβαση της Αζοφικής, η οποία παραπέμπει στον μύθο του Ηρόδοτου για τους Κιμμέριους, χρησιμοποιεί και ο Προκόπιος¹⁵. Ο ίδιος συγγραφέας καταγράφει και τον μύθο σχετικά με τους αδελφούς Ουτιγούρ και Κουτριγούρ, οι οποίοι έδωσαν τα ονόματά τους στα φύλα που εξουσίαζαν¹⁶. Με άξονα προσανατολισμού

13. Ιορδάνης, *Getica*, V 37, 63. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 293-294, σύμφωνα με τον οποίο οι Βούλγαροι ζούσαν ανατολικά των Ακατζίρων και βόρεια της Μαύρης Θάλασσας. Θεωρεί επίσης ότι στο σχετικό απόσπασμα τα εθνωνύμια Ούννοι και Βούλγαροι δηλώνουν τον ίδιο λαό, όπως επίσης οι Σάβειροι και οι Ονόγουροι. Τέλος, τοποθετεί τους Ακατζίρους στον κάτω ρου του Μπουγκ και του Δνεϊστερου με πιθανή την επέκτασή τους δυτικά έως τον Προούθο. V. GUZELEV, *The Protobulgarians. A Pre-History of the Asparouchian Bulgaria*, στον τόμο: *Medieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea – Venice – Genoa*, Villach 1988, 21. ROMAŠOV, *Bolgarskie plemena*, 211, 213, 217-218. ZIEMANN, *Entstehung*, 54.

14. Ιορδάνης, *Getica* XXIV 123-126, 89-90 (126, 90): *nam mox ingentem illam paludem transierunt, ilico Alpidzuros, Alcidzuros, Itimaros, Tuncarsos et Boiscos, qui ripae istius Scythiae insedebant, quasi quaedam turbo gentium rapuerunt. Halanos quoque pugna sibi pares, sed humanitate, victu formaque dissimiles, frequenti certamine fatigantes, subiugaverunt*. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 272-273, 299, ο οποίος επισημαίνει τις αναφορές του Πρίσκου στους Αμιλτζούρους, Ιτίμαρους, Τούνσορες και Βοίσκους κατά την εποχή του Αττίλα. ZIEMANN, *Entstehung*, 96-97.

15. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, VIII, 5. 7-11, 504-505. ROMAŠOV, *Bolgarskie plemena*, 211, ο οποίος θεωρεί ότι ο Προκόπιος αναφέρεται στους Κουτριγούρους και τους Ουτιγούρους για το διάστημα μεταξύ 466 και 484. ZIEMANN, *Entstehung*, 96. LEBEDYNSKY, *Scythes*, 37.

16. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, VIII, 5. 2-4, 503. ROMAŠOV, *Bolgarskie plemena*, 209. ZIEMANN, *Entstehung*, 96. DICKENS, *Three Scythian Brothers*, 4.

τον Καύκασο, ο βυζαντινός ιστοριογράφος οριοθετεί την εγκατάσταση των νομαδικών λαών, επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι υπάρχουν δύο περάσματα προς τα βυζαντινά και περσικά εδάφη, το Τζουρ και οι Κάσπιες Πύλες. Υπό τον έλεγχο των Αλανών, ενός αυτόνομου λαού, που συχνά συμμαχίσε με τους Πέρσες και κινήθηκε εναντίον των Βυζαντινών και άλλων εχθρών των Περσών, βρισκόταν η περιοχή ανάμεσα στον Καύκασο και τις Κάσπιες Πύλες¹⁷. Σε άλλες περιπτώσεις γνωρίζουμε ότι οι Αλανοί (είτε εκείνοι στον βόρειο Καύκασο είτε όσοι μετακινήθηκαν προς τη Δύση) υπήρξαν σύμμαχοι των Βυζαντινών ή του δυτικού ρωμαϊκού κράτους¹⁸. Εκστρατείες εναντίον τους στη Δύση μετά το 453 ανέλαβαν οι αυτοκράτορες Μαγιοριανός και Ανθέμιος¹⁹, ενώ το 550 οι Αλανοί βρέθηκαν στο πλευρό των Περσών εναντίον του Βυζαντίου²⁰. Πολυάριθμα ουννικά φύλα ζούσαν επάνω από τους Σαγίνες (λαός γειτονικός των Λαζών), ενώ άλλοι βαρβαρικοί λαοί ήταν εγκατεστημένοι στην *Ευλυσία*, η οποία εκτεινόταν βόρεια των ακτών της Μαύρης Θάλασσας έως την Αζοφική και τον Δον²¹. Οι Ουτίγουροι (που ονομάζονταν στην Αρχαιότητα *Κιμμέριοι*) κατοικούσαν στην περιοχή της Αζοφικής²², βόρεια των Ουτιγούρων ζούσαν οι Άντες, ενώ οι εκχριστιανισμένοι Τετραξίτες Γότθοι τοποθετούνται στην είσοδο της Αζοφικής²³.

17. Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν Πολέμων*, VIII, 3, 3-4, 496. Στο ίδιο, VIII, 4, 1, 500: *Μετὰ δὲ τοὺς Ἀβασγῶν ὄρους κατὰ μὲν ὄρος τὸ Καυκάσιον Βροῦχοι ὄκηνται, Ἀβασγῶν τε καὶ Ἀλανῶν μεταξὺ ὄντες.*

18. Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν Πολέμων*, V, 1, 3, 4. Ιορδάνης, *Getica*, XXXVII 194-195, 108.

19. Ιορδάνης, *Getica*, XLV 236, 118.

20. Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν Πολέμων*, VIII, 1, 4, 488 και VIII, 8, 28-37, 523-524.

21. Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν Πολέμων*, VIII, 4, 7, 501: *Ἰστὴρ δὲ Σαγίνας Οὐννικὰ ἔθνη πολλὰ ἴδρυνται. τὸ δ' ἐντεῦθεν Εὐλυσία μὲν ἡ χώρα ὀνόμασται, βάρβαροι δὲ αὐτῆς ἄνθρωποι τὰ τε παρὰ τὴν καὶ τὴν μεσόγειον ἔχουσι, μέχρι ἐς τὴν Μαιῶτιν καλουμένην Λίμνην καὶ ποταμὸν Τάναϊν, ὃς δὴ ἐς τὴν Λίμνην ἐσβάλλει.* ROMAŠOV, *Bolgarskie plemena*, 216.

22. Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν Πολέμων*, VIII, 4, 8, 501: *αὕτη δὲ ἡ Λίμνη ἐς τὴν ἀκτὴν Πόντου τοῦ Εὐξείνου τὰς ἐκβολὰς ποιεῖται. ἄνθρωποι δὲ, οἱ ταύτη ὄκηνται, Κιμμέριοι μὲν τὸ παλαιὸν ὀνομάζοντο, τανῦν δὲ Οὐτίγουροι καλοῦνται.* GJUZELEV, *Protobulgarians*, 21. O. MAZAL, *Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des Byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert*, Köln - Weimar - Wien 2001, 182 (στην περιοχή του Κουμπάν).

23. Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν Πολέμων*, VIII, 4, 9, 501-502. Στο ίδιο ἔργο (VIII, 5, 17-21, 506-507) αναφέρεται ότι οι Ουτίγουροι και οι Τετραξίτες Γότθοι ανέπτυξαν φιλικές σχέσεις και από την γειτνίασή τους συνάγεται ότι οι Ουτίγουροι ζούσαν ανατολικά

Σύμφωνα με τον Προκόπιο, οι Ουτίγουροι, παρά τη θέλησή τους, δεν προκαλούσαν προβλήματα στους Βυζαντινούς εξαιτίας του γεγονότος ότι παρεμβάλλονταν αρκετοί λαοί μεταξύ τους²⁴. Οι Κουτρίγουροι είχαν εγκατασταθεί δυτικά της Αζοφικής και του Δον και στα δυτικά τους βρίσκονταν οι *Σκύθες* (Τετραξίτες Γότθοι;) και οι *Ταύροι* (πιθανόν τοπικοί πληθυσμοί), οι οποίοι κατείχαν την Κριμαία (*Ταυρική*)²⁵. Στην Κριμαία οι παράκτιες πόλεις Βόσπορος και Χερσώνα βρίσκονταν στα χέρια των Βυζαντινών, η περιοχή μεταξύ των δύο πόλεων ελεγχόταν από τα *ουννικά έθνη*, οι βυζαντινές πόλεις Κήποι και Φαναγόρια καταστράφηκαν από *γειτονικούς βαρβάρους* ενώ η παράκτια ζώνη μεταξύ της Χερσώνας και των εκβολών του Δούναβη ελεγχόταν από τους *βαρβάρους*²⁶. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους Σαβείρους Ούννους. Οι Σάβειροι, πολυάριθμοι και διαχωρισμένοι ανάμεσα σε πολλούς ηγεμόνες, ζούσαν στον Καύκασο και από παλαιά οι ηγεμόνες τους τάσσονταν στην υπηρεσία είτε του βυζαντινού αυτοκράτορα είτε του βασιλέα της Περσίας. Ωστόσο, οι χρηματικές χορηγίες προς αυτούς δεν καταβάλλονταν σε ετήσια βάση, αλλά όταν το απαιτούσαν οι περιστάσεις (*οὐκ ἐπέτειον μέντοι, ἀλλ' ἠνίκα ἂν ἐς τοῦτο αὐτὸν ἢ χρεία ἐνάγοι*). Σε άλλο σημείο του έργου του, ο Προκόπιος εντάσσει τους Σαβείρους σε

της Αζοφικής. Βλ. επίσης, VIII, 18. 18, 582: ... *πέμψας παρὰ Οὔννων τῶν Οὔτιγούρων τοὺς ἄρχοντας, οἳ δὴ ἐπέκεινα Λίμνης ὄκνηται τῆς Μαιώτιδος, ... Romašov, Bolgarskie plemena, 217.*

24. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων*, VIII, 5. 22, 507: *οὕτω μὲν οὖν οἶδε οἱ Γότθοι τῆδε ἰδρύσαντο καὶ τῶν Κουτρίγουρων, ὥσπερ μοι εἴρηται, ἀπολελειμμένων ἐν γῆ τῇ ἐπὶ θάτερα τῆς Λίμνης οὔση μόνοι Οὔτιγουροι τὴν χώραν ἔσχον, πράγματα Ῥωμαίοις ὡς ἤκιστα παρεχόμενοι, ἐπεὶ οὐδὲ αὐτῶν ἄγχιστα ὄκνηται, ἀλλ' ἔθνεσι πολλοῖς διειργόμενοι μεταξὺ οὔσιν ἀκουσίῳ ἀπραγμοσύνη ἐς αὐτοὺς ἔχονται.* ROMAŠOV, *Bolgarskie plemena*, 209. Τ. ΛΟΥΓΗΣ, *Ιουστινιανός Πέτρος Σαββάτιος. Κοινωνία, πολιτική και ιδεολογία τον 6ο μ. Χ. αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2005, 313.

25. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων*, VIII, 5. 23, 507: *Ἐπερβάντι δὲ Λίμνην τε τὴν Μαιώτιδα καὶ ποταμὸν Τάναϊν ἐπὶ πλεῖστον μὲν τῶν τῆδε πεδίων Κουτρίγουροι Οὔννοι, ἥπερ μοι ἐρρήθη, ὄκησαντο· μετὰ δὲ αὐτοὺς Σκύθαι τε καὶ Ταῦροι ξυμίψασαν ἔχουσι τὴν ταύτην χώραν, ἥσπερ μοιρὰ τις Ταυρική καὶ νῦν ἐπικαλεῖται, ...* Στο ίδιο, VIII, 18. 14, 581-582. GLUZELEV, *Protobulgarians*, 21. MAZAL, *Justinian I*, 182 (μεταξύ Δνεϊστερου και Δον). Ο Προκόπιος στο έργο του *Περὶ Κτισμάτων* (III, 7. 10, 100-101) αναφέρεται σε *Ταύρους καὶ Ταυροσκύθες*.

26. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων*, VIII, 5. 26-29, 508. Για τις πόλεις Βόσπορο και Χερσώνα, βλ. επίσης στο ίδιο, I, 12. 7-8, 56-57.

μία ομάδα λαών που διαβιούσαν στις παρυφές του βόρειου Καύκασου (οι Αλανοί, οι εκχριστιανισμένοι Αβασγοί, οι Ζήχοι και οι Σάβειροι Ούννοι)²⁷.

Ο Προκόπιος προβαίνει επίσης σε διάκριση των Εφθαλιτών Ούννων, οι οποίοι διέφεραν από τους υπόλοιπους ομοεθνείς τους σε φυσικά χαρακτηριστικά, τρόπο ζωής και ήθη και αναφέρει ότι αυτοί δεν είχαν επιτεθεί εναντίον των Βυζαντινών παρά μόνο ως σύμμαχοι των Περσών²⁸. Τέλος, μία συνοπτική περιγραφή των δεδομένων στον νομαδικό κόσμο στα μέσα του βου αιώνα παραδίδει ο Ζαχαρίας Ρήτωρ: *Η χώρα του Βαζγκούν (σ. Αβασγία), έχει δική της γλώσσα, και εκτείνεται στις Κάσπιες Πύλες και τη θάλασσα, τις Πύλες στη χώρα των Ούννων. Και πέρα από αυτές ζουν οι Βούλγαροι, ένας ασεβής και βαρβαρικός λαός που έχει δική του γλώσσα και πόλεις. Και οι Αλανοί, που έχουν πέντε πόλεις. Και οι άνθρωποι της φυλής των Ντάντου (;), που ζουν στα βουνά και έχουν οχυρά. Οι Ονόγουροι, ένας λαός που ζει σε σπηνές, οι Όγουροι, οι Σάβειροι, οι Βουρούγουνδοι (;), οι Κουτρίγουροι, οι Άβαροι, οι Χάζαροι, οι Ντίρμαρ (;), οι Σαράγουροι (;), οι Μπαγκαρσίκ (;), οι Χούλας (;), οι Αβδελοί, οι Εφθαλίτες, αυτοί οι δεκατρείς λαοί διαβιώνουν σε σπηνές. Και ζουν με το κρέας από τα κοπάδια τους και*

27. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, VIII, 11. 23-24, 538: οἱ Σάβειροι ἔθνος μὲν ἐστὶν Οὐννικόν, ὄκηται δὲ ἀμφὶ τὰ Καυκάσια ὄρη, πάμπλου πλήθος μὲν ἐσάγαυ ὄντες, ἐς ἀρχὰς δὲ πολλὰς ἐπιεικῶς διηρημένοι. τούτων δὲ τῶν ἀρχόντων οἱ μὲν τινὲς εἰσι τῷ Ῥωμαίων αὐτοκράτορι, οἱ δὲ τῷ Περσῶν βασιλεῖ ἐκ παλαιοῦ γινώσκοι. τοῖν τε βασιλείων ἐκάτερος χρυσίον εἰώθει τακτὸν τοῖς αὐτοῦ ἐνσπόνδοις προῖεσθαι, οὐκ ἐπέτειον μέντοι, ἀλλ' ἠνίκα ἂν ἐς τοῦτο αὐτὸν ἡ χρεῖα ἐνάγοι. Στο ίδιο, VIII, 3. 5, 497. Στο ίδιο, II, 29. 14-15, 291-292: Βόας ὁ ποταμὸς ... βραχὺς τε ἰὼν καὶ πόνω οὐδενὶ γινόμενος ἐσβατὸς ἄσασιν ἄχρι ἐς χώρον, οὗ δὴ ἐν δεξιᾷ μὲν Ἰβήρων τὰ ὄρη ἐστὶ, καταντικρὸν δὲ τελευτᾷ ὄρος ὁ Καύκασος. ἐνταῦθα ἔθνη ἄλλα τε πολλὰ καὶ Ἄλανοί τε καὶ Ἀβασγοὶ ὄκηται Χριστιανοὶ τε καὶ Ῥωμαίοις φίλοι ἐκ παλαιοῦ ὄντες, Ζήχοί τε καὶ μετ' αὐτοὺς Οὐννοί, οἱ Σάβειροι ἐπικαλοῦνται. Για τις συμμαχίες τους με τους Βυζαντινούς και τους Πέρσες, βλ. επίσης, Αγαθίας, *Ἱστοριῶν*, Δ 13. 8-9, 139. Σ. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Χριστιανισμός και Παγκοσμιοότητα στο πρώιμο Βυζάντιο. Από τη θεωρία στην πράξη* [ΙΒΕ/ΕΙΕ, Μονογραφίες 10], Αθήνα 2008, 256-257. Για την παρουσία των Σαβείρων Ούννων στην Κεντρική Ασία, μαζί με μία σειρά άλλων λαών (Σαράγουροι, Ούρογοι, Ονόγουροι και Άβαροι) γύρω στο 463 κάνει λόγο ο Πρίσκοις (βλ. παρακάτω, υποσ. 48).

28. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, I, 3. 2-7, 10-11. H. BÖRM, *Prokop und die Perser. Untersuchungen zu den römisch-sasanidischen Kontakten in der ausgehenden Spätantike*, Stuttgart 2007, 206-208.

με ψάρια και άγρια θηρία και από τον πόλεμο²⁹. Σημειώνεται ακόμη ότι οι Βυζαντινοί συγγραφείς, ακολουθώντας και πάλι την ηροδοτεία ιστοριογραφία, αναφέρουν σε συνάρτηση με τους νομαδικούς λαούς και μυθικά στοιχεία για τις Αμαζόνες³⁰.

Σημείο-κλειδί για τον έλεγχο των νομαδικών επιθέσεων ήταν, μετά τα βόρεια σύνορα της Ιβηρίας, το στενό πέρασμα των Κάσπιων Πυλών που είχε μήκος 50 στάδια (περ. 9 χλμ.). Από την είσοδο των Πυλών και μέχρι την Αζοφική Θάλασσα υπήρχε πεδινό και με πολλά νερά έδαφος στο οποίο τὰ Ούννων ἔθνη σχεδόν τι ἅπαντα ἴδρυνται³¹. Σύμφωνα με τον Προκόπιο, τον ρόλο του προστατευτικού τείχους για την αναχαίτηση των νομαδικών επιθέσεων είχε η Λαζική, η οποία βρισκόταν στα ανατολικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας και καταλάμβανε τμήμα του δυτικού Καύκασου. Οι Λαζοί μάλιστα, ως υποτελείς των Βυζαντινών, δεν επιβάρυναν στρατιωτικά ή οικονομικά την Κωνσταντινούπολη³². Από την άλλη πλευρά, ο έλεγχος της Λαζικής θα προσέφερε τα ίδια ωφέλη και για τους Πέρσες, οι οποίοι θα μπορούσαν να στρέφουν εύκολα τους Ούννους εναντίον των Βυζαντινών³³.

29. Ζαχαρίας Ρήτωρ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, εκδ. E. W. BROOKS, *Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta* [CSCO, Scriptores Syri 6/2], Louvain 1924, XII. 7, 328. MAENCHEN-HELFEN, *Hunnen*, 294. ROMAŠOV, *Bolgarskie plemena*, 212-213, 221. ZIEMANN, *Entstehung*, 65, 95.

30. Βλ. Ιορδάνης, *Getica*, V 44, 65· VII 50-52, 67-68· VIII 56-57, 69-70· XX 107, 85-86. Ζαχαρίας Ρήτωρ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, XII. 7, 328-329. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων*, VIII, 3. 5-11, 497-498, ο οποίος (3. 10, 498) αναφέρει ως παράδοση από την εποχή των μυθικών Αμαζόνων τη συμμετοχή των γυναικών στις εκστρατείες των Ούννων: *Ούννων τοίνυν καταδραμόντων πολλάκις τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν, ... Ῥωμαῖοι διερευνώμενοι τῶν πεπρωκότων τὰ σώματα καὶ γυναῖκας ἐν αὐτοῖς εὔρον*. ΛΟΥΓΓΗΣ, *Ιουστινιανός*, 313. LEBEDYNSKY, *Scythes*, 60. Βλ. επίσης το πρόσφατο έργο του I. LEBEDYNSKY, *Les Amazones. Mythe et réalité des femmes guerrières chez les anciens nomades de la steppe*, Paris 2009.

31. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων*, I, 10. 3-6, 45-46· I, 12. 2, 56. E. WINTER - B. DIGNAS, *Rom und das Perserreich. Zwei Weltmächte zwischen Konfrontation und Koexistenz*, Berlin 2001, 220. BÖRM, *Perser*, 214-215.

32. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων*, II, 15. 2-4, 215-216. Στο ίδιο, II, 28. 22, 285. οὐ γὰρ ἄλλο οὐδὲν τοῖς ἐν Καυκάσῳ οἰκοῦσι βαρβάροις ἢ ἐπιτείχιμα Λαζικὴν εἶναι. Την υπεράσπιση των Πυλών από τους Λαζούς αναφέρει και ο Ιορδάνης (*Getica*, VII 50, 67) ο οποίος, όπως και ο Προκόπιος (*Ἐπεὶ τῶν Πολέμων*, I, 10. 9, 46), αποδίδει την ίδρυση του εκεί οχυρού στον Μ. Αλέξανδρο. BÖRM, *Perser*, 212-213.

33. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων*, II, 28. 22, 285. BÖRM, *Perser*, 213.

Συγκρούσεις και συνθήκες με το Βυζάντιο

Στη μάχη του Νεντάο το 454, οι Γεπίδες του Αρδάριχου και άλλοι έως τότε υποτελείς λαοί νίκησαν τους Ούννους και τους συμμάχους τους, και ένας από τους γιους του Αττίλα, ο Ελλάκ, έπεσε στο πεδίο της μάχης³⁴. Μετά την ήττα τους, οι υπόλοιποι γιοι του Αττίλα διέφυγαν κοντά στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, όπου παλαιότερα ζούσαν οι Γότθοι³⁵. Εκμεταλλευόμενος τη νέα πραγματικότητα, ο αυτοκράτορας Μαρκιανός ακολούθησε πολιτική προσέγγισης τόσο απέναντι στους ανεξάρτητους πλέον λαούς όσο και στους ηττημένους Ούννους, στους οποίους παραχώρησε εδάφη για εγκατάσταση στον Μέσο και Κάτω Δούναβη. Οι Γεπίδες, η ισχυρότερη δύναμη στα πρώην ουννικά εδάφη, κυρίευσαν την περιοχή ανατολικά του Τισσού ποταμού (Δακία), ενώ οι Γότθοι παρέμειναν προσωρινά στην Παννονία³⁶. Οι Σαρμάτες, οι Κέμανδροι και ένα τμήμα των Ούννων εγκαταστάθηκαν στην πόλη Κάστρα Μάρτις στην Παρόχθια Δακία, ενώ οι Σκίροι, οι Σαδάγαροι και ορισμένοι Αλανοί, υπό τον Καντάκ, στη Μικρά Σκυθία και τη Δεύτερη Μυσία³⁷. Για τους

34. Βλ. σχετικά, Ιορδάνης, *Getica*, L 260-262, 125. MAENCHEN-HELFEN, *Hunnen*, 108, 275. G. WIRTH, *Attila. Das Hunnenreich und Europa*, Stuttgart 1999, 113-114. ZIEMANN, *Entstehung*, 52. Για την ταύτιση του άγνωστου ποταμού Νεντάο, βλ. MAENCHEN-HELFEN, ό. π., 110-111.

35. Ιορδάνης, *Getica*, L 263, 125-126: *reliqui vero germani eius eo occiso fugantur iuxta litus Pontici maris, ubi prius Gothos sedisse descripsimus*. MAENCHEN-HELFEN, *Hunnen*, 112. ZIEMANN, *Entstehung*, 52. G. SIMONOVA, *Byzantine Diplomacy and the Huns, Macedonian Historical Review* 2 (2011), 80-81.

36. Ιορδάνης, *Getica*, L 264, 126. MAENCHEN-HELFEN, *Hunnen*, 112. A. SCHWARCZ, *Städte und Foederaten an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jahrhundert, στο: Zentrum und Peripherie — gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte: Materialien des 13. internationalen Symposiums «Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaunraum»*, Zwettl, 4.-8. Dezember 2000, εκδ. H. FRIESINGER - A. STUPPNER, Wien, 2004.110.

37. Ιορδάνης, *Getica*, L 265, 126: *Sauromatae vero quos Sarmatas dicimus et Cemandri et quidam ex Hunnis parte Illyrici ad Castramartenam urbem sedes sibi datas coluerunt. ex quo genere fuit Blivila dux Pentapolitanus eiusque germanus Froila et nostri temporis Bessa patricius. Scyri vero et Sadagarii et certi Alanorum cum duce suo nomine Candac Scythiam minorem inferioremque Moesiam acceperunt*. MAENCHEN-HELFEN, *Hunnen*, 113, 301. J. R. MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τ. 2, Cambridge 1980, 256-257. WIRTH, *Attila*, 115. L. ΟΤΑ, Hunii în Dobrogea, *Istros* 10 (2000), 372. SCHWARCZ, *Städte*, 110. ZIEMANN, *Entstehung*, 52.

ιρανόφωνους νομάδες Σαρμάτες γνωρίζουμε κατά το δεύτερο ήμισυ του 5ου αιώνα τις διενέξεις τους με βαρβαρικούς λαούς³⁸ και μία νίκη του βασιλέα τους Βάβαι επί του βυζαντινού στρατηγού Κάμουνδου το 472, η οποία συνοδεύτηκε από τη σύντομη κατάληψη της Σιγγηδόνας³⁹. Οι Ρούγιοι μαζί με κατάλοιπα άλλων λαών εγκαταστάθηκαν από τον Μαρκιανό στις θρακικές πόλεις Βιζύη και Αρκαδιούπολη. Ο Ηρνάχ, ο νεότερος γιος του Αττίλα, κατευθύνθηκε με τον λαό του στο απώτερο τμήμα της Μικράς Σκυθίας (στο Δέλτα του Δούναβη) ενώ άλλοι δύο αδελφοί του, ο Εμνετζούρ και ο Ουλτζιντούρ εγκαταστάθηκαν στην Παρόχθια Δακία και τη Δεύτερη Μυσία, μεταξύ των πόλεων Ίσκου, Utus (Vit/Vid) και Almus (Lom)⁴⁰. Ένας άλλος γιος του Αττίλα, ο Δεγγιζίχ, εξουσίαζε κάποια βαρβαρικά φύλα πιθανόν στην περιοχή της σημερινής Βλαχίας⁴¹.

Το 456 οι γιοι του Αττίλα, θεωρώντας τους Οστρογότθους του Βάλαμιρ στην Παννονία ως φυγάδες από την ουννική κυριαρχία, επιτέθηκαν εναντίον τους. Αν και δίχως τη βοήθεια των αδελφών του Θιουδίμερου και Βιδίμερου, ο Βάλαμιρ απώθησε τους Ούννους, οι οποίοι διέφυγαν προς την περιοχή του Δνείπερου⁴². Γύρω στο 466, με αφορμή την επίθεση των Γότθων εναντίον των Σαδάγων (Σαδαγάρων;) που είχαν παραμείνει στην

38. Ιορδάνης, *Getica*, LIV 277, 129-130· LV 282, 130-131· LVI 285, 131. I. BÓNA, Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. Probleme, Angaben und Möglichkeiten, *Studia Turco-Hungarica* 5 (1981), 96.

39. Ιορδάνης, *Getica*, LV 282, 130-131: ... *Theodoricus ... cum quibus inconscio patre emenso Danubio super Babai Sarmatarum rege discurrit, qui tunc de Camundo duce Romanorum victoria potitus superbiae tumore regnabat, ... Singidunum dehinc civitatem, quam ipsi Sarmatae occupassent, invadens, non Romanis reddidit, sed suae subdedit dicioni*. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 207, 256. BÓNA, Auftreten, 96. SCHWARCZ, Städte, 111.

40. Ιορδάνης, *Getica*, L 266, 127. ... *Hernac quoque iunior Attilae filius cum suis in extrema minoris Scythiae sedes delegit. Emnetzur et Ultzindur consanguinei eius in Dacia ripense Uto et Hisco Almoque potiti sunt, ...* MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 113-114, 280. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 392, 400-401, 1182. WIRTH, *Attila*, 114-115. ΟΥΑ, Dobrogea, 371-372. SCHWARCZ, Städte, 110. ZIEMANN, *Entstehung*, 29, 52.

41. Βλ. παρακάτω, υποσ. 43-44, 46-47. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 125, 274-275, 285. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 354-355.

42. Ιορδάνης, *Getica*, LII 268-269, 127 (269): *quos tamen ille quamvis cum paucis excepit diuque fatigatis ita prostravit, ut vix pars aliqua hostium remaneret, quae in fuga versa eas partes Scythiae peteret, quas Danabri amnis fluentia praetermeant, quam lingua sua Hunni Var appellant*. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 117-119. WOLFRAM, *Goths*, 261.

Παννονία, ο Δεγγιζίχ, καθοδηγώντας έναν στρατό από Ουλτιπζούρους, Αγκισκίρους, Βίτγορες και Βάρδορες, πολιορκήσε την πόλη Βασιανή, μεταξύ Βελιγραδίου και Σίρμιου, και λεηλάτησε τα περὶχωρά της. Οι Γότθοι διέκοψαν την επιχειρήση εναντίον των Σαδάγων και στράφηκαν κατά των Ούννων, τους οποίους εκδιώξαν από την Παννονία ενώ όσοι παρέμειναν εκεί ένοιωθαν φόβο για τους Γότθους⁴³. Το 466/67 ο Δεγγιζίχ και ο Ηρνάχ έστειλαν πρεσβεία στον αυτοκράτορα Λέοντα Α΄ για τη διευθέτηση διμερών ζητημάτων. Θέλοντας να αποκαταστήσουν το παλαιότερο επίπεδο σχέσεων με την Κωνσταντινούπολη, οι Ούννοι πρότειναν στους Βυζαντινούς, μαζί με τη σύναψη ειρήνης, τη δημιουργία αγοράς στον Δούναβη και την ανάπτυξη εμπορικών δραστηριοτήτων. Η ουννική πρεσβεία δεν είχε κάποιο θετικό αποτέλεσμα καθώς ο Λέοντας πίστευε ότι οι Ούννοι, εξαιτίας των καταστροφών που είχαν προκαλέσει, δεν έπρεπε να έχουν πρόσβαση στις εμπορικές δραστηριότητες της αυτοκρατορίας. Ο Δεγγιζίχ προέκρινε τότε τις εχθροπραξίες με το Βυζάντιο ενώ ο Ηρνάχ αντιτάχθηκε σε αυτό καθώς ήταν απασχολημένος με πολέμους στη χώρα του⁴⁴. Λίγο πριν από την άνοδό του στον θρόνο του δυτικού ρωμαϊκού κράτους τον Απρίλιο του 467, ο Ανθέμιος, επικεφαλής αυτοκρατορικών στρατευμάτων, απέκρουσε κοντά στη Σόφια επίθεση του Ούννου Ορμιδάκ⁴⁵. Το 469 ο Δεγγιζίχ επιτέθηκε

43. Ιορδάνης, *Getica*, LIII 272-273, 128. MAENCHEN-HELFEN, *Hunnen*, 122-124 (464/66), 299-300. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 354-355. WOLFRAM, *Goths*, 264 (το 467/68). WIRTH, *Attila*, 115-116. SCHWARCZ, *Städte*, 111. ZIEMANN, *Entstehung*, 53.

44. Πρίσκος, *Ιστορία Βυζαντιακή και τὰ κατ' Ἀττίλαν ἐν βιβλίοις ἡ'*, εκδ. R. C. BLOCKLEY, *Priscus Fragmenta (The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire, τ. 2: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus)*, Liverpool 1983, 46, 352: Ὅτι ἦκε κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον παρὰ τῶν Ἀττήλα παίδων ὡς τὸν βασιλέα Λέοντα πρεσβεία τὰς αἰτίας διαλύουσα τῆς προὔπαρξάσης διαφορᾶς, καὶ ὡς χρὴ αὐτοὺς ἐπὶ εἰρήνῃ σπένδεσθαι καὶ κατὰ τὸ παλαιὸν ἔθος παρὰ τὸν Ἰστρον ἐς ταῦτὸν ἰόντας Ῥωμαίους προσιθέειν ἀγορὰν καὶ ἀντιλαμβάνειν, ὧν ἂν δεόμενοι τύχοιεν. καὶ ἡ μὲν σφῶν αὐτῶν πρεσβεία ἐν τοῖσδε οὕσα ἄπρακτος ἐπαγήει· οὐ γὰρ ἐδόκει τῷ βασιλεύοντι Οὐννοῦς τῶν Ῥωμαϊκῶν συμβολαίων μετέχειν πολλὰ τὴν αὐτοῦ κακώσαντας γῆν. ... MAENCHEN-HELFEN, *Hunnen*, 125. WIRTH, *Attila*, 116. ΟΥΤΑ, *Dobrogea*, 371. ZIEMANN, *Entstehung*, 53. SIMONOVA, *Byzantine Diplomacy*, 81. Για τη συνθήκη της Μάργου το 435, βλ. MAENCHEN-HELFEN, *Hunnen*, 66-69. WIRTH, *Attila*, 50-54.

45. Sidonius Apollinaris, *Panegyrici dicti Anthemio Augusto bis Consuli*, εκδ. T. E. PAGE et. al., [Loeb, Sidonius 1], London - Cambridge 1963, 28, 239-242: ... *sed Scythicae vaga turba plagae, feritatis abundans, dira, rapax, vehemens, ipsis quoque gentibus illic barbara barbaricis, cuius dux Hormidac atque civis erat*. MAENCHEN-HELFEN, *Hunnen*, 265. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 571. WOLFRAM, *Goths*, 263.

στους Βυζαντινούς και έφθασε στις όχθες του Δούναβη. Αφού απέπεμψε τους απεσταλμένους του στρατηγού της Θράκης Αναγάζτη, έστειλε πρεσβεία στον Λέοντα ζητώντας γη και χρήματα για να μην επιτεθεί. Ο αυτοκράτορας υποσχέθηκε να αποδεχτεί τα αιτήματα των Ούννων εφόσον παρέμεναν πιστοί σε αυτόν, καθώς εκτιμούσε τους λαούς που ζητούσαν τη συμμαχία του⁴⁶. Λίγο αργότερα όμως, ο Αναγάζτης κατάφερε να εξοντώσει τον Δεγγιζίχ και αφού εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη εξέθεσε το κεφάλι του Ούννου ηγεμόνα σε δημόσια θέα⁴⁷.

Οι εξελίξεις στην Κεντρική Ασία στα μέσα του 5ου αιώνα είχαν ως αποτέλεσμα την εμφάνιση νέων νομαδικών λαών στα βόρεια σύνορα του Βυζαντίου. Πιθανότατα το 463 έφθασε στην Κωνσταντινούπολη πρεσβεία από τρεις νομαδικούς λαούς, τους Σαράγουρους, τους Ούρογους και τους Ονόγουρους, που εγκατέλειψαν τα εδάφη τους μετά από επίθεση των Σαβείρων Ούννων εναντίον τους. Οι Σάβειροι είχαν επίσης εκδιωχθεί από την πατρίδα τους πιεζόμενοι από τους Αβάρους, οι οποίοι μετακινήθηκαν εξαιτίας της προώθησης άλλων φύλων στην περιοχή τους. Οι Σαράγουροι υπέταξαν μετά από αρκετές συγκρούσεις τους Ακατζίρους Ούννους και στη συνέχεια επιχείρησαν να αναπτύξουν φιλικές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη. Ο Λέοντας Α΄, τους υποδέχτηκε ευγενικά και τους τίμησε με δώρα, δεν προχώρησε όμως στη σύναψη κάποιας συνθήκης μαζί τους⁴⁸.

46. Πρίσκοις, *Ίστορία*, 48, 354. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 125. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 75-76.

47. Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*, εκδ. TH. MOMMSEN, *Marcellini Comitum Chronicon* [MGH, AA 11, *Chronica Minora* 2], Berlin 1894 (1961), 469.7, 90: *Zenonis et Marciani. His consulibus caput Denzicis Hunnorum regis Attilae filii Constantinopolim adlatum est.*- Πασχάλιον *Χρονικόν*, εκδ. L. DINDORF, *Chronicon Paschale* [CSHB], Bonn 1832, 598 (Δινζίριχος). MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 127. WIRTH, *Attila*, 116. ΟΤΑ, *Dobrogea*, 371. B. CROKE, *Count Marcellinus and his Chronicle*, Oxford 2001. ZIEMANN, *Entstehung*, 53. SIMONOVA, *Byzantine Diplomacy*, 81.

48. Πρίσκοις, *Ίστορία*, 40.1, 344: *Ἐπρεσβεύσαντο δὲ κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον κατὰ τοὺς ἐφοὺς Ῥωμαίους Σαράγουροι καὶ Οὔρωγοι καὶ Ὀνόγουροι, ἔθνη ἑξαναστάνα τῶν οἰκείων ἠθῶν, Σαβίρων ἐς μάχην σφίσιν ἐληλυθόντων, ... βασιλεὺς οὖν καὶ οἱ ἀμφ' αὐτὸν φιλοφρονησάμενοι καὶ δῶρα δόντες αὐτοὺς ἀπέπεμψαν.*- *Λεξικόν της Σούδας*, εκδ. A. ADLER, *Suidae Lexicon*, τ. 1, Leipzig 1928, A 18, 4. (Πρίσκοις, *Ίστορία*, 40.2, 344). A. MOHAY, Priskos' Fragment über die Wanderungen der Steppenvölker (Übersicht über die neueren Forschungen), *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1976), 125-140. K. CZEGLÉDY, From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia, *Archivum*

Την εποχή του Αναστάσιου Α΄ παρατηρείται έντονη δραστηριότητα των βουλγαρικών φύλων (Κουτριγούρων ή Ουτιγούρων) στις βαλκανικές επαρχίες. Το 493 ο *magister militiae* Ιουλιανός έχασε τη ζωή του «από σκυθικό ξίφος» κατά τη διάρκεια νυκτομαχίας στη Θράκη⁴⁹. Το 499 οι Βούλγαροι εισέβαλαν στη Θράκη και ο *ductor militiae* του Ιλλυρικού Άριστος, έχοντας 15.000 στρατό και 520 άμαξες, τους αντιμετώπισε στον ποταμό Τζούρτα/Tzurta (ο οποίος δεν έχει ταυτιστεί). Στη μάχη χάθηκαν πάνω από 4.000 Βυζαντινοί, μαζί με πολλούς ανώτατους στρατιωτικούς, είτε κατά τη φυγή είτε πέφτοντας στον ποταμό⁵⁰. Το 502, ο γνωστός λαός των Βούλγαρων λεηλάτησε ξανά τη συχνά ερημωμένη Θράκη, δίχως να αντισταθεί κανένας στρατιώτης⁵¹. Επίσης, το 515 οι Σάβειροι Ούννοι εισέβαλαν μέσω της Αρμενίας στην Καππαδοκία και σε γειτονικές περιοχές όπου, εκτός από λεηλασίες και καταστροφές, εξόντωσαν ή αιχμαλώτισαν πολλούς κατοίκους⁵².

Eurasiae Medii Aevi 3 (1983), 97. P. B. GOLDEN, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden 1992, 92-93, 104. Σχετικά με την προεβεία και τα παραδιδόμενα εθνονύμια, βλ. επίσης, ROMAŠOV, *Bolgarskie plemena*, 218-221. ZIEMANN, *Entstehung*, 67-77.

49. Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*, 493.2, 94: *Julianus magister militiae nocturno proelio pugnans Scythico ferro in Thracia confossus interiit*. MAZAL, *Justinian I.*, 182. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 639.15. BÓNA, *Auftreten*, 85. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 17. CROKE, *Count Marcellinus*, 69. F. K. HAARER, *Anastasius I. Politics and Empire in the Late Roman World* [ARCA. Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 46], Cambridge 2006, 104. ZIEMANN, *Entstehung*, 47.

50. Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*, 499.1, 95. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 147.2. BÓNA, *Auftreten*, 85. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 17. CROKE, *Count Marcellinus*, 53, 68-70. HAARER, *Anastasius I.*, 104. ZIEMANN, *Entstehung*, 47.

51. Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*, 502.1, 96: *Consueta gens Bulgarorum depraedatam saepe Thraciam, nullo Romanorum milite resistente, iterum devastata est*. Παύλος Διάκονος, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, εκδ. H. DROYSEN, *Pauli Historia Romana* [MGH, AA 2] Berlin 1879, XVIII, 215: *Dum haec apud Italiam geruntur, a Bulgaria universa Tracia crudeliter devastatur*. Θεοφάνης, *Χρονογραφία ἐτῶν ΦΚΗ΄*, εκδ. C. DE BOOR, *Theophanes Confessor, Chronographia*, Leipzig 1883, 143, σύμφωνα με τον οποίο οι Βούλγαροι επιτέθηκαν και στο Ιλλυρικό: *Τῷ δ' αὐτῷ ἔτει καὶ οἱ καλούμενοι Βούλγαροι τῷ Ἰλλυρικῷ καὶ Θράκῃ ἐπιτρέχουσι καὶ ἐπανατρέχουσι πρὶν γνωσθῆναι αὐτούς*. BÓNA, *Auftreten*, 85. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 17. CROKE, *Count Marcellinus*, 70. HAARER, *Anastasius I.*, 105. ZIEMANN, *Entstehung*, 47-48.

52. Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, εκδ. I. THURN, *Ioannis Malalae Chronographia* [CFHB 35], Berlin 2000, 16. 17, 332-333: *Ἐν δὲ τοῖς χρόνοις τοῦ αὐτοῦ Ἀναστασίου βασιλέως οἱ Οὔννοι Σάβειροι περᾶσαντες τὰς Κασπίας πύλας, ἔθνος πολεμικώτατον,*

Την εποχή των αυτοκρατόρων Ιουστίνου Α΄ και Ιουστινιανού, οι σχέσεις του Βυζαντίου με τους νομαδικούς λαούς απέκτησαν εντονότερες πολιτισμικές διαστάσεις. Το πλαίσιο αυτής της προσέγγισης αποτέλεσε η χριστιανική οικουμενική ιδεολογία, η οποία κατείχε κεντρική θέση στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής από την Κωνσταντινούπολη⁵³. Κατά το τέλος της βασιλείας του Ιουστίνου το 527, ο Καρντουσάτ (ή Θεόκλητος), επίσκοπος της χώρας του Αρράν στην Αλβανία του Καύκασου, πραγματοποίησε ιεραποστολή στους Σαβείρους Ούννους. Ο Καρντουσάτ εκχριστιάνισε πολλούς από αυτούς, αλλά και τους αιχμαλώτους τους που είχαν οδηγηθεί εκεί από τα βυζαντινά εδάφη, και μετέφρασε στη γλώσσα τους χριστιανικά έργα. Σύμφωνα με τον Ζαχαρία Ρήτορα, ο Ιουστίνος είχε στείλει άνδρες στην περιοχή για να στρατολογήσουν μισθοφόρους και όταν ενημερώθηκε για την ιεραποστολή, εφοδίασε τους Σαβείρους με αλεύρι, κρασί, λάδι, ενδύματα και ιερά σκεύη. Την ιεραποστολή και το βάπτισμα συνέχισε ο Αρμένιος επίσκοπος Μακού, ο οποίος, μεταξύ άλλων, έκτισε μία εκκλησία και διέδωσε διάφορες καλλιέργειες. Οι ηγεμόνες των Σαβείρων, αφού εξέφρασαν τον θαυμασμό τους για τους ιεραπόστολους, τους κάλεσαν στις δικές τους περιοχές για να καθοδηγήσουν πνευματικά τους υπηκόους τους⁵⁴.

Στην αρχή της βασιλείας του Ιουστινιανού, το 528, ήλθε στην Κωνσταντινούπολη η Βώα, *ρήγισσα* των Σαβείρων Ούννων, η οποία μετά τον θάνατο του άνδρα της Βλάχ εξουσίαζε λαό εκατό χιλιάδων ανθρώπων. Με προτροπή του Ιουστινιανού, δόθηκαν στη Βώα βασιλικά ενδύματα, αργυρά σκεύη και πολλά χρήματα⁵⁵. Τον ίδιο χρόνο επίσης, έφθασε

ἦλθον ἕως Καππαδοκίας, καὶ πραιδεύσαντες αὐτὴν καὶ ὄσας παρήλθον χώρας Ῥωμαίων, ... Ιωάννης Αντιοχεύς, *Ιστορία Χρονική*, εκδ. U. ROBERTO, *Ioannis Antiocheni fragmenta ex historia chronica* [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur 154]. Berlin - New York 2005, 311, 540: *καὶ οἱ τῶν λεγομένων Οὔνων Σαβίηρ, ἐκ τῆς προτέρας παροτρυνθέντες πείρας, πολλαπλασίονες τῷ πλήθει ταῖς πάσαις σχεδὸν ἐπεχέθησαν ἐπαρχίαις τῆς καλουμένης Ποντικῆς, δρᾶσαντες δὲ φόνον μυρίον καὶ ἀγέλας αἰχμαλώτων ἀπήγαγον.* Βλ. επίσης, Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*, 515.5, 99: *Ea tempestate Hunni Armenia transmissa totam Cappadociam devastantes usque Lycaoniam perrexerunt.* Ευάγγριος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 2, 3. 43, 440. HAARER, *Anastasius I.*, 70. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Παγκοσμιότητα*, 256.

53. Βλ. σχετικά, ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Παγκοσμιότητα*, 29-53.

54. Ζαχαρίας Ρήτωρ, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, XII, 7, 329-331. MAZAL, *Justinian I.*, 250-251. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Παγκοσμιότητα*, 257-260.

55. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 18. 13, 360. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 280. J.

από την Κορμαία στην Κωνσταντινούπολη και βαπτίστηκε χριστιανός ο Γρωδ, ηγεμόνας των Ούννων του Βοσπόρου. Ο Ιουστινιανός τον τίμησε με πολλά δώρα και τον έστειλε στην πατρίδα του για να υπερασπίζεται τα βυζαντινά συμφέροντα και την πόλη της Βοσπόρου, σημαντικό εμπορικό κέντρο όπου συναλλάσσονταν οι Βυζαντινοί με τους Ούννους. Οι Ούννοι που ασπάστηκαν τον χριστιανισμό έλιωσαν τα κατασκευασμένα από άργυρο και ήλεκτρο είδωλα και αντάλλαξαν την αξία τους στη Βόσπορο με χρήματα. Οι ιερείς των Ούννων όμως αντέδρασαν στις ενέργειες του Γρωδ και, αφού εξόντωσαν τον ίδιο αλλά και τη φρουρά της Βοσπόρου, ανέβασαν στον θρόνο τον αδελφό του Μούγελ. Ο Ιουστινιανός όρισε τότε τον ύπατο Ιωάννη ως κόμητα των Στενών του Εύξεινου Πόντου με έδρα το Ιερό και τον έστειλε δια θαλάσσης μαζί με γοθτικά στρατεύματα εναντίον των Ούννων. Ταυτόχρονα, ο στρατηγός Βαδουάριος κινήθηκε από την ξηρά. Στο άκουσμα της εκστρατείας, οι Ούννοι εγκατέλειψαν τη Βόσπορο στα χέρια των Βυζαντινών⁵⁶. Σύμφωνα με τον Κοσμά τον Ινδικοπλεύστη (περ. 547), ο Χριστιανισμός είχε ήδη διαδοθεί στους Ούννους και τους Βούλγαρους, γεγονός που οφείλεται κυρίως, αλλά όχι μόνο, στο ιεραποστολικό έργο του Ιουστίνου και του Ιουστινιανού⁵⁷.

Ταυτόχρονα με τα παραπάνω, επαναλήφθηκαν οι επιθέσεις των νομάδων στη Βαλκανική. Αν και στις πηγές οι εισβολείς αναφέρονται συνήθως υπό το γενικό όνομα Ούννοι, οι επιθέσεις σχετίζονται και με τη

R. MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τ. 3Α-Β (Α.Δ. 527-641), Cambridge 1992, 3Α, 233-234. MAZAL, *Justinian I.*, 107, 251. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Παγκοσμότητα*, 260-261.

56. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 18. 14, 360-362. MAENCHEN-HELFEN, *Hunnen*, 207, 281-282. MARTINDALE, *Prosopography*, 3Α, 557-558· 3Β, 896. MAZAL, *Justinian I.*, 107, 248. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Παγκοσμότητα*, 261-263.

57. Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, *Χριστιανική Τοπογραφία*, εκδ. W. WOLSKA-CONUS, Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, τ. 1-3 [Sources Chrétiennes 141, 159, 197], Paris 1968-1973, 1, III, 65, 505: Όμοίως δὲ καὶ ἐπὶ Βάκτροις καὶ Οὔννοις καὶ Πέρσαις καὶ λοιποῖς Ἰνδοῖς καὶ Περσαρμενίοις καὶ Μήδοις καὶ Ἐλαμίταις καὶ πάση τῇ χώρᾳ Περσίδος καὶ ἐκκλησίαι ἄπειροι καὶ ἐπίσκοποι καὶ χριστιανοὶ λαοὶ ἀμύπολλοι καὶ μάρτυρες πολλοὶ καὶ μονάζοντες ἡσυχασταί. Στο ίδιο, 66, 507: Όμοίως πάλιν Κιλικίαν ... καὶ τὰ ὑπερβόρεια μέρη Σκυθῶν καὶ Ὑρκάνων, Ἐρούλων, Βουλγάρων, ... πιστευσάντων καὶ καταγγελλόντων τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἀνάστασιν τὴν ἐκ νεκρῶν ὁμολογούντων. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Παγκοσμότητα*, 86. Για σχετικές αναφορές στους νομαδικούς λαούς ήδη από τον 4ο αιώνα, βλ. E. C. D. HUNTER, *The Church of the East in Central Asia*, *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 78/3 (1996), 129-142.

δραστηριότητα των Κουτρουγούρων και των Ουτιγούρων. Ο Προκόπιος αναφέρει ότι από την αρχή της βασιλείας του Ιουστινιανού, η Βυζαντινή αυτοκρατορία δεχόταν κάθε χρόνο τις επιθέσεις των Σλάβων (Σκλαβηγών), των Αντών και των Ούννων. Συχνές επιδρομές Βούλγαρων, Αντών και Σλάβων αναφέρει και ο Ιορδάνης⁵⁸. Το 530 ο Ιουστινιανός όρισε τον γελιδικής καταγωγής Μούνδο *magister militum* του Ιλλυρικού. Ο Μούνδος αντιμετώπισε με επιτυχία τους Βούλγαρους στη Θράκη και μετά τη νίκη του έστειλε στην Κωνσταντινούπολη έναν ηγεμόνα τους και άλλους αιχμαλώτους προκειμένου να τελεστεί θρίαμβος στον ιππόδρομο⁵⁹. Τις βαρβαρικές επιθέσεις στη Βαλκανική κατόρθωσε να περιορίσει και ο Χιλβούδιος ως στρατηγός της Θράκης από το 530/31 έως το 533⁶⁰. Το 532 μεγάλος αριθμός Ούννων πέρασε τον ποταμό Ευφράτη και έφθασε έως την Αντιόχεια. Οι κάτοικοι, πολλοί από τους οποίους εξοντώθηκαν, αναζήτησαν καταφύγιο με εντολή του Ιουστινιανού⁶¹. Το 535 τα βυζαντινά στρατεύματα που καθοδηγούσε ο πατρίκιος Τζίπτας νίκησαν τους Βούλγαρους στα περικόρα της Ίατρου (σημ. Γιάντρα στη Βουλγαρία)⁶². Το 538 οι Ούννοι επιτέθηκαν

58. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, XVIII, 20-21, 114-115: *Ἰλλυριοὺς δὲ καὶ Θράκην ὄλην, εἴη δ' ἂν ἐκ κόλπου τοῦ Ἰονίου μέχρι ἐς τὰ Βυζαντιῶν προάστυα, ἐν τοῖς Ἑλλάς τε καὶ Χερρονησιωτῶν ἢ χώρα ἐστίν, Οὔννοι τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδόν τι ἀνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος, ἐξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν, ...* Στο ίδιο, XXI, 26-29, 132-133· XXIII, 6, 141-142. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, VII, 14, 2, 353-354. Ιορδάνης, *Romana* (βλ. παραπάνω, υποσ. 11), 388, 52: *Hi sunt casus Romanae rei publicae preter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum*. ΒΟΝΑ, *Auftreten*, 98. F. CURTA, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge 2001, 78-79. G. KARDARAS, *The Byzantine-Antic treaty (545/56 A. D.) and the defense of Scythia Minor*, *Byzantinoslavica* 68/1-2 (2010), 75. ΛΟΥΤΗΣ, *Ιουστινιανός*, 294. ZIEMANN, *Entstehung*, 87, 95.

59. Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*, 530, 103. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 18, 46, 378-379. MARTINDALE, *Prosopography*, 3B, 903-905. ΒΟΝΑ, *Auftreten*, 85-88, 91. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 19. M. VASIĆ, *Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première*, *Starinar* 45-46 (1994/95), 42-43. CROKE, *Count Marcellinus*, 70-71. MAZAL, *Justinian I.*, 183, 185. ZIEMANN, *Entstehung*, 90.

60. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, VII, 14, 1-5, 353-354. Č. BONEV, *Les Antes et Byzance*, *Études Balkaniques* 19/3 (1983), 109-110. CURTA, *Slavs*, 76. MAZAL, *Justinian I.*, 185. ZIEMANN, *Entstehung*, 91. KARDARAS, *Byzantine-Antic treaty*, 75.

61. Ζαχαρίας Ρήτωρ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, VIII, 5, 212.

62. Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*, (535.3), 104: *Tzitta patricius in Mysia cum hoste Bulgarum congregiens ad Iatrum superior invenitur*. ΒΟΝΑ, *Auftreten*, 98. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 19. MAZAL, *Justinian I.*, 186. ZIEMANN, *Entstehung*, 91.

στη Μικρά Σκυθία και τη Μυσία, όπου είχαν την έδρα τους οι βυζαντινοί στρατηγοί Βαδουάριος και Ιουστίνος. Στη μάχη που ακολούθησε, ο Ιουστίνος έχασε τη ζωή του και οι εισβολείς κατήλθαν λεηλατώντας έως τη Θράκη. Ο Κωνσταντίολος του Φλωρεντίου, που διαδέχτηκε τον Ιουστίνο, κινήθηκε εναντίον τους μαζί με τον Γοδιλά και τον στρατηγό του Ιλλυρικού Ασκούμ, ο οποίος ήταν εκχριστιανισμένος Ούννος. Στη νέα σύγκρουση των δύο πλευρών, οι Βυζαντινοί επικράτησαν, ωστόσο, όταν επέστρεφαν, δέχτηκαν νέα επίθεση και τράπηκαν σε φυγή. Στα χέρια των Ούννων έπεσαν ο Κωνσταντίολος και ο Ασκούμ. Οι Ούννοι παρέδωσαν τον Κωνσταντίολο στον αυτοκράτορα έναντι 10.000 χρυσών νομισμάτων, ενώ ο Ασκούμ οδηγήθηκε στην αιχμαλωσία μαζί με άλλους Βυζαντινούς⁶³.

Το 539 ισχυρές δυνάμεις Ούννων πέρασαν τον Δούναβη και, σύμφωνα με τον Προκόπιο, λεηλάτησαν μία μεγάλη περιοχή από το Ιόνιο μέχρι τα προάστεια της Κωνσταντινούπολης προκαλώντας πολλές καταστροφές. Αφού κυρίευσαν 32 οχυρά στο Ιλλυρικό και κατέστρεψαν την οχυρωμένη Κασσάνδρεια (Ποτίδαια), επέστρεψαν στην πατρίδα τους με 120.000 αιχμαλώτους και μεγάλη λεία⁶⁴. Οι Ούννοι επιτέθηκαν και στην οχυρωμένη Χερρόνησο (χερσόνησος της Καλλίπολης) όπου προσέγγισαν το τείχος από τον Μέλανα κόλπο και εισήλθαν στον περίβολο των τειχών. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Χερρονήσου εξοντώθηκε και πολλοί ακόμη μεταφέρθηκαν ως αιχμάλωτοι. Ένα μέρος των Ούννων επίσης πέρασε τα στενά μεταξύ Σηστού και Άβυδου και λεηλάτησε περιοχές της Μικράς Ασίας⁶⁵. Σε μία άλλη επιδρομή, αφού λεηλάτησαν το Ιλλυρικό και τη Θεσσαλία, υπερέκρασαν το οχυρό και τη φρουρά των Θερμοπυλών και έφθασαν μέχρι τον Ισθμό της Κορίνθου⁶⁶. Το 545 η επιδρομή των Ούννων

63. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 18. 21, 366. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 279. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 136. BONA, *Auftreten*, 98 (529). GJUZELEV, *Protobulgarians*, 19. MAZAL, *Justinian I*, 183. ΛΟΥΓΙΤΗΣ, *Ιουστινιανός*, 140. ZIEMANN, *Entstehung*, 89-90 (528).

64. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, II, 4. 4-6, 163 και *Περὶ Κτισμάτων*, IV, 3. 22, 115. BONA, *Auftreten*, 99. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 19. MAZAL, *Justinian I*, 186. ΛΟΥΓΙΤΗΣ, *Ιουστινιανός*, 247-248. ZIEMANN, *Entstehung*, 91.

65. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, II, 4. 7-9, 163-164. ZIEMANN, *Entstehung*, 91.

66. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, II, 4. 10-11, 164: ἐν ἑτέρα τε εἰσβολῇ τοῖς τε Ἰλλυριοῦς καὶ Θεσσαλοῦς ληισάμενοι τειχομαχεῖν μὲν ἐνεχείρησαν ἐν Θερμοπύλαις, τῶν δὲ ἐν τοῖς τείχεσι φρουρῶν καρτερώτατα ἀμυνομένων διερευνώμενοι τὰς περιόδους παρὰ δόξαν τὴν ἀτραπὸν εὗρον ἢ φέρει εἰς τὸ ὄρος ὃ ταύτῃ ἀνέχει. οὕτω τε σχεδὸν ἅπαντας Ἑλληνας, πλὴν Πελοποννησίων, διεργασάμενοι ἀπεχώρησαν. BONA, *Auftreten*, 99. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 20. 99. ZIEMANN, *Entstehung*, 91-92.

(Βούλγαρων;) στο Ιλλυρικό ανάγκασε τους Ιλλυριούς στρατιώτες να εγκαταλείψουν τις τάξεις του βυζαντινού στρατού στην Ιταλία και να επιστρέψουν εσπευσμένα στην πατρίδα τους⁶⁷. Επιθέσεις των Έρουλων, των Γεπιδών και των Βούλγαρων στο Ιλλυρικό αναφέρονται για το έτος 550⁶⁸. Το 551 ο στρατηγός Ναρσής, που κατευθυνόταν προς την Ιταλία, πέρασε κάποιο διάστημα στη Φιλιππούπολη της Θράκης καθώς η πορεία του είχε αποκλειστεί εξαιτίας ουννικής επίθεσης. Ο Ναρσής συνέχισε την πορεία του όταν ένα μέρος των Ούννων κατήλθε προς τη Θεσσαλονίκη και ένα άλλο προς την Κωνσταντινούπολη⁶⁹.

Πολιτικές διευθετήσεις που σχετίζονται με τους νομαδικούς λαούς παρατηρούνται την εποχή του Ιουστινιανού στην Κεντρική Ευρώπη και τη Βαλκανική. Προκειμένου να αντιμετωπίσει τις επιθέσεις των νομαδικών λαών, ο Ιουστινιανός συνήψε συμμαχία με τους Άντες το 545/46 και τους εγκατέστησε στην περιοχή της αρχαίας πόλεως Τούρρις (πιθανότατα το Barbozi, κοντά στο σημ. Γαλάτσι και τη ρωμαϊκή Δινογετία). Από το σχετικό απόσπασμα του Προκόπιου προκύπτει σαφώς ότι, εκτός από την εξάλειψη των αντικών επιδρομών, η κύρια επιδίωξη του Ιουστινιανού ήταν να αποτελέσουν οι υπόσπονδοι Άντες ένα φράγμα στις επιθέσεις των νομάδων⁷⁰. Έχοντας διαρκείς διενέξεις με τους Λογγοβάρδους, και πιστεύοντας ότι οι Βυζαντινοί θα στηρίξουν τους τελευταίους, οι Γεπίδες ζήτησαν τη συμμαχία των Κουτριγούρων το 551. Οι Κουτριγούροι έστειλαν 12.000 άνδρες υπό διαφορετικούς ηγέτες, μεταξύ των οποίων ήταν ο αξιόμαχος Χινιαλών. Οι Γεπίδες ωστόσο δεν ανέμεναν την άμεση

67. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, VII, 11. 13-15, 342: ... *στρατεύματος δὲ Οὐννικοῦ τοῖς Ἰλλυριοῖς ἐπισκήψαντος παῖδάς τε καὶ γυναῖκας ἐξηνδραποδίσθαι τετύχηκεν*. BONA, Auftreten, 99. MAZAL, *Justinian I.*, 187-188. ZIEMANN, *Entstehung*, 92.

68. Jordanes, *Romana* 363, 47: ... *Anno XXIII. Illyricumque saepe ab Herulis Gipedisque et Bulgaris devastantibus* ... BONA, Auftreten, 99.

69. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, VIII, 21. 21-22, 603. GUZELEV, *Protobulgarians*, 20. MAZAL, *Justinian I.*, 167, 191. ZIEMANN, *Entstehung*, 94.

70. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, VII, 14. 32-33, 359: *ἐν τούτῳ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς πρέσβεις τινὰς παρὰ τούτους δὴ τοὺς βαρβάρους στείλας ἤξιον ξυνοικίεσθαι ἅπαντας εἰς πόλιν ἀρχαίαν, Τούρριν ὄνομα, ἣ κείται μὲν ὑπὲρ ποταμὸν Ἰστρον, ... ταύτη γὰρ αὐτοὺς καὶ τῇ ἅμφ' αὐτὴν χώρα Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς ἄτε προσηκούση τὸ ἐξ ἀρχῆς Ῥωμαίοις ὠμολόγει δεδωρήσεσθαι καὶ σφίσι ξυνοικιεῖν μὲν δυνάμει τῇ πάση, χρήματα δὲ μεγάλα σφίσι προίεσθαι, ἐφ' ᾧ οἱ ἔνσπονδοι τὸ λοιπὸν ὄντες Οὐννοὶς ἐμπόδιοι ἐς αἰὲ γένωνται, καταθεῖν βουλομένοις τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν*. CURTA, *Slavs*, 80-82, 331-332. MAZAL, *Justinian I.*, 188. KARDARAS, *Byzantine-Antic treaty*, 76-77.

ανταπόκριση των Κουτρίγούρων καθώς υπολειπόταν ένας ακόμη χρόνος συνθήκης με τους Βυζαντινούς. Για να μην επιβαρύνονται οι ίδιοι με τη συντήρησή τους, έπεισαν τους Κουτρίγούρους να στραφούν στη λεηλασία των βυζαντινών εδαφών και τους βοήθησαν να διαπεραιωθούν σε αυτά⁷¹.

Αφού οι Κουτρίγούροι λεηλάτησαν το Ιλλυρικό και τη Θράκη, ο Ιουστινιανός έστειλε πρεσβεία στους Ουτιγούρους με την οποία τους κατηγορούσε για αδράνεια απέναντι στις ενέργειες των Κουτρίγούρων, παρά το γεγονός ότι εισέπραταν ετήσιο φόρο. Ο ηγεμόνας των Ουτιγούρων Σάνδιλχος, έχοντας μαζί του και 2.000 Τετραξίτες Γότθους, πέρασε τον Δον και, αφού έτρεψε σε φυγή τους Κουτρίγούρους, πήρε ως δούλους τον άμαχο πληθυσμό⁷². Ταυτόχρονα όμως, πολλοί Βυζαντινοί που ήταν αιχμάλωτοι των Κουτρίγούρων βρήκαν την ευκαιρία να διαφύγουν και να επιστρέψουν στην πατρίδα τους⁷³. Από την άλλη πλευρά, οι Βυζαντινοί ενημέρωσαν τον Χινιαλών και τους υπόλοιπους Κουτρίγούρους για το τι είχε συμβεί στη χώρα τους. Αφού τους έδωσαν χρήματα, τους έπεισαν να αποχωρήσουν από τα βυζαντινά εδάφη υπό τον όρο ότι δεν θα προκαλούσαν κακό σε κανέναν έως ότου εξέλθουν από αυτά. Οι Κουτρίγούροι συμφώνησαν επίσης ότι, εφόσον ανακτούσαν τα εδάφη τους, θα παρέμεναν εκεί ως σύμμαχοι των Βυζαντινών. Σε αντίθετη περίπτωση, ο Ιουστινιανός θα τους παραχωρούσε γη για εγκατάσταση στη Θράκη⁷⁴. Λίγο αργότερα, 2.000 Κουτρίγούροι που είχαν διασωθεί από την επίθεση των Ουτιγούρων πέρασαν τον Δούναβη μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους και ο Ιουστινιανός τους εγκατέστησε στη Θράκη. Ένας από τους επικεφαλής των φυγάδων ήταν ο Σιννίων, γνωστός από τη συμμετοχή του στον βανδαλικό πόλεμο⁷⁵.

71. Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν Πολέμων*, VIII, 18. 13-17, 581-582. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 282. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 296. BONA, *Auftreten*, 101-102. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 21-22. MAZAL, *Justinian I.*, 190-191. ZIEMANN, *Entstehung*, 98. SYRBE, *Reiternomaden*, 295-296.

72. Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν Πολέμων*, VIII, 18. 18-24, 582-584. MARTINDALE, *Prosopography*, 3B, 1111-1112. BONA, *Auftreten*, 102. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 22. 102. MAZAL, *Justinian I.*, 191. ZIEMANN, *Entstehung*, 98. SYRBE, *Reiternomaden*, 296.

73. Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν Πολέμων*, VIII, 19. 1-2, 584. MAZAL, *Justinian I.*, 191.

74. Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν Πολέμων*, VIII, 19. 3-5, 584-585. BONA, *Auftreten*, 102-103. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 22. MAZAL, *Justinian I.*, 191.

75. Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν Πολέμων*, VIII, 19. 6-7, 585-586. BONA, *Auftreten*, 103. MAZAL, *Justinian I.*, 191. ΛΟΥΓΓΗΣ, *Ιουστινιανός*, 313. ZIEMANN, *Entstehung*, 98. Για τον Σιννίωνα βλ. παρακάτω, υποσ. 124.

Η απόφαση του Ιουστινιανού προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Σάνδιλχου. Ο ηγεμόνας των Ουτιγούρων εξοργίστηκε από το γεγονός ότι, ενώ είχε τιμωρήσει τους Κουτρίγους με προτροπή του αυτοκράτορα, ο τελευταίος τους πρόσφερε εδάφη να εγκατασταθούν. Για να διαμαρτυρηθεί, έστειλε πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη η οποία μετέφερε προφορικά το μήνυμά του προς τον Ιουστινιανό. Παραθέτοντας τη γνωστή παροιμία σχετικά με τον λύκο και τη μεταβολή της γνώμης του, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο ένας σκύλος παραμένει πιστός στον αφέντη του και προστατεύει το κοπάδι από τους λύκους, ο Σάνδιλχος υποστήριξε ότι οι Βυζαντινοί έπρατταν αντίθετα από τη λογική και τους φυσικούς νόμους δεχόμενοι τους Κουτρίγους στο έδαφός τους. Ο Σάνδιλχος υποστήριξε ακόμη ότι οι Κουτρίγοι σύντομα θα έδειχναν το αληθινό τους πρόσωπο ενώ την άδικη συμπεριφορά που επέδειξε ο αυτοκράτορας θα μπορούσαν είτε να την εκμεταλλευθούν και άλλοι εχθροί είτε να την αποδοκιμάσουν πιθανοί φίλοι. Αντιπαρέβαλε ακόμη τον σκληρό βίο του λαού του με τις καλύτερες συνθήκες διαβίωσης που απολάμβαναν πλέον οι ηττημένοι Κουτρίγοι και υπενθύμισε την κακή μεταχείριση που έτυχαν από τους τελευταίους οι βυζαντινοί αιχμάλωτοι. Ο Ιουστινιανός, αφού τους έδωσε πολλά δώρα, απέπεμψε τους απεσταλμένους του Σάνδιλχου⁷⁶. Το 552 ένα απόσπασμα από τους Κουτρίγους της Θράκης συγκρούστηκε με τις δυνάμεις των φυγάδων Γόαρ και Ιλδιγισάλ (γοθτικής και λογγοβαρδικής καταγωγής αντίστοιχα), οι οποίοι είχαν αρπάξει και αυτοκρατορικά άλογα. Οι φυγάδες νίκησαν το κουτρίγουρικό απόσπασμα και διέσχισαν ανενόχλητοι τη Θράκη⁷⁷.

Τον χειμώνα του 558/59, ο ηγεμόνας των Κουτρίγους Ζαβεργάν πέρασε τον παγωμένο Δούναβη και, αφού διέσχισε τη Δοβρουτσά και την ανατολική Βουλγαρία, εισέβαλε στη Θράκη. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Μαλάλα, τον Ζαβεργάν ακολουθούσαν και Σλάβοι και κατά την πορεία του νίκησε και αιχμαλώτισε τους βυζαντινούς στρατηγούς Σέργιο και Εδέρμα⁷⁸. Ευρισκόμενος στη Θράκη, έστειλε ένα μέρος του στρατού του να λεηλατήσει τις περιοχές του ελλαδικού χώρου και ένα δεύτερο στη

76. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, VIII, 19. 8-22, 586-589. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 273. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 22. MAZAL, *Justinian I.*, 191. ZIEMANN, *Entstehung*, 98-99.

77. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, VIII, 27. 9-11, 636-637. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 538-539, 616-617. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 22.

78. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 18. 129, 421.

θρακική Χερρόνησο. Με την κατάληψη της Χερρονήσου επεδίωκε, και εφόσον δημιουργούσε κάποιο στόλο, να διαπεραιωθεί στη Μικρά Ασία ώστε να λεηλατήσει την Άβυδο και το εκεί τελωνείο. Ο ίδιος, με πρόσχημα την εύνοια του Ιουστινιανού προς τους Ουτιγούρους, κινήθηκε προς την Κωνσταντινούπολη. Εκμεταλλευόμενοι το γεγονός ότι δεν υπήρχαν επαρκείς στρατιωτικές δυνάμεις για την υπεράσπιση της Θράκης και της Κωνσταντινούπολης, οι Κουτρίγουροι αποκόμισαν αρκετή λεία και αιχμαλώτους. Με διαταγή του Ιουστινιανού μεταφέρθηκαν όλα τα πολύτιμα αντικείμενα από τις εκκλησίες που βρίσκονταν εκτός των τειχών της πρωτεύουσας, όπως και κατά μήκος των ακτών του Βόσπορου.

Ο αυτοκράτορας έστειλε εναντίον των Κουτρίγούρων τον γηραιό Βελισάριο, ο οποίος, έχοντας στη διάθεσή του μικρό αριθμό στρατιωτών και αρκετούς ελαφρά οπλισμένους αγρότες και πολίτες, κατέστρωσε ένα ευφυές σχέδιο για να ανακόψει τους Κουτρίγούρους. Ο Βελισάριος, αφού παραπλάνησε αρχικά τους εισβολείς σχετικά με τις πραγματικές δυνάμεις που διέθετε, προετοίμασε ενέδρα σε μία κοιλάδα. Οι 200 ιπείς που επέλεξε είχαν εντολή να ρίξουν τα ακόντιά τους στα πλευρά των εχθρών με σκοπό αυτοί να συμπυκνωθούν προς το κέντρο και να μην μπορούν να αξιοποιήσουν την αριθμητική τους υπεροχή. Ο ίδιος πήρε θέση στο κέντρο της παράταξης του και πίσω από αυτή τοποθέτησε τους αγρότες με τους πιο αξιόμαχους πολίτες, δίνοντάς τους εντολή να φωνάζουν δυνατά. Όταν οι περίπου δύο χιλιάδες έφιπποι Κουτρίγουροι έφθασαν εκεί, ο Βελισάριος επιτέθηκε ενώ ταυτόχρονα τα ενεδρεύοντα τμήματα έβαλαν εναντίον τους. Οι Κουτρίγουροι παγιδεύτηκαν στον στενό χώρο δίχως να μπορούν να ελιχθούν ούτε να διακρίνουν ότι οι φωνές προέρχονταν από πλήθος αμάχων και όχι τακτικό στρατό. Έχοντας χάσει γύρω στους 400 άνδρες κατά τη μάχη, ο Ζαβεργάν τράπηκε σε άτακτη φυγή και ταυτόχρονα ο Ιουστινιανός ανακαλούσε τον Βελισάριο στην Κωνσταντινούπολη.

Οι Κουτρίγουροι που πολιορκούσαν τη Χερρόνησο, αν έκαναν διαδοχικές επιθέσεις στο τείχος με κλίμακες και πολιορκητικές μηχανές, αποκορόνταν από τις δυνάμεις του στρατηγού Γερμανού. Θέλοντας να παρακάμψουν το τείχος, κατασκεύασαν 150 σχεδίες από καλάμια στις οποίες επιβιβάστηκαν 600 άνδρες με βαρύ οπλισμό και εφοδιασμένοι με φτυάρια αντί για κουπιά. Ο Γερμανός επάνδρωσε 20 γρήγορα σκάφη τα οποία αγκυροβόλησαν στον όρμο πίσω από το τείχος. Όταν οι

Κουτρίγουροι άρχισαν να κλίνουν προς την ακτή, τα βυζαντινά πλοιάρια βγήκαν στη θάλασσα, διέλυσαν τις σχεδίες και εξόντωσαν το εχθρικό απόσπασμα. Μετά τη ναυμαχία, οι Βυζαντινοί επιτέθηκαν έξω από το τείχος και εκδίωξαν τους Κουτρίγούρους. Τέλος, το απόσπασμα που είχε σταλεί στην Ελλάδα αποκρούστηκε από τη φρουρά των Θερμοπυλών και επέστρεψε στη Θράκη. Μετά τις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν, ο Ιουστινιανός έστειλε ένα μεγάλο χρηματικό ποσό για την εξαγορά των αιχμαλώτων και την αποχώρηση των Κουτρίγούρων⁷⁹.

Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης αντέδρασαν αρνητικά στους όρους της συμφωνίας με τους Κουτρίγούρους, κατηγορώντας τον Ιουστινιανό για ενδοτικότητα. Ο αυτοκράτορας ωστόσο, την ώρα που ο Ζαβεργάν υποχωρούσε, έστειλε επιστολή στον Σάνδιλχο με την οποία του ζητούσε να επιτεθεί εναντίον των Κουτρίγούρων, επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι οποιαδήποτε αδράνεια θα είχε ως συνέπεια τη διακοπή των ετήσιων χορηγιών και τη σύναψη συμμαχίας με τον Ζαβεργάν. Ο Σάνδιλχος επιτέθηκε στα εδάφη των Κουτρίγούρων, και αιχμαλώτισε πολλούς αμάχους. Ο Ζαβεργάν ωστόσο είχε μόλις διασχίσει τον Δούναβη και, αφού έπεσε επάνω τους απροσδόκητα, απέσπασε τα χρήματα που είχαν λάβει και τη λεία τους. Οι δύο νομαδικοί λαοί εξακολούθησαν για πολύ καιρό να συγκρούονται μεταξύ τους ή να επιδίδονται σε εκατέρωθεν ληστρικές επιδρομές. Σύμφωνα με τον Αγαθία, το αποτέλεσμα της εξασθένησης και της αριθμητικής τους μείωσης ήταν να χάσουν την ταυτότητά τους και να περιπέσουν στη δουλεία άλλων λαών. Ο ίδιος συγγραφέας συμπληρώνει ότι η πολιτική του «διαίρει και βασιλεύει» που ακολούθησε μέσω των χρηματικών χορηγιών ο Ιουστινιανός απέδωσε

79. Για την επίθεση του Ζαβεργάν, βλ. κυρίως, Αγαθίας, *Ιστοριών*, Ε, 11.6-23.8, 177-195. Βλ. επίσης, την παλαιότερη έκδοση του Ιωάννη Αντιοχέως, *Ιστορία Χρονική*, εκδ. Κ. MÜLLER, *Joannis Antiocheni Fragmenta [Fragmenta historicorum Graecorum 4]*, Paris 1868, 622, απ. 218, όπου αναφέρεται ότι ο Ζαβεργάν διέθετε 7.000 ιππείς: *Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ βασιλέως σὺν Οὐννοῖς ἑπτακισχιλίους διαβὰς τὸν Ἰστρον Ζαβεργάν ἐγγὺς τῆς βασιλίδος ἔφθασε ...* Πβλ. Victoris Episcopi Tonnensis *Chronica*, εκδ. Th. Mommsen [MGH, AA 11/1], Berlin 1894, 560, 205: *Bulgares Thraciam pervadunt et usque ad Sycas Constantinopolim veniunt, Sergium patricium, qui dudum Africanae fuerat dux militiae, capiunt simulque et distrahunt. sed patricii Belesarii armis fertiter debellati pariterque fugati Danuvium transierunt.* Martindale, *Prosopography*, 3B, 1410.2. Gjuzelev, *Protobulgarians*, 22-23. Mazal, *Justinian I.*, 192-193. Λογιθς, *Ιουστινιανός*, 41-42, 355-358. Ziemann, *Entstehung*, 99-100. Syrbе, *Reiternomaden*, 297-298.

καρπούς, αφού εκείνοι αλληλοεξοντώνονταν και δεν είχαν στο νου τους να επιτεθούν εναντίον των Βυζαντινών⁸⁰. Σύμφωνα ωστόσο με τη μαρτυρία του Μένανδρου Προτήκτωρα, η οποία πιθανόν να αναφέρεται στο ίδιο περιστατικό, ο Σάνδιλχος απάντησε στον Ιουστινιανό ότι *θα ήταν ανίερο και απρεπές να καταστρέψει εξολοκλήρου τους ομοεθνείς του, καθώς μιλούν την ίδια γλώσσα, ζουν σε ίδιες σκηνές, έχουν τα ίδια ενδύματα και τρόπο ζωής και είναι συγγενείς τους, παρά το ότι έχουν διαφορετικούς ηγεμόνες*. Για να ικανοποιήσει όμως και το αίτημα του Ιουστινιανού, δέχτηκε να αποσπάσει τα άλογα των Κουτριγούρων ώστε αυτοί να μην μπορούν να πραγματοποιούν επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη⁸¹.

Οι νομαδικοί λαοί ως παράγοντας των βυζαντινοπερσικών σχέσεων

Η επιθετική δραστηριότητα των νομαδικών λαών είχε αντίκτυπο στις βυζαντινοπερσικές σχέσεις με σημαντικότερο ζήτημα τη φρουρηση των Κάσπιων Πυλών. Η περσική πρεσβεία προς τον Λέοντα Α΄ το 464, εκτός από τις διαμαρτυρίες για τους φυγάδες που βρήκαν καταφύγιο στο Βυζάντιο και τη μεταχείριση των Ζωροαστρών, ζήτησε από τους Βυζαντινούς να συνδράμουν με χρήματα ή στρατιώτες για τη φρουρηση του οχυρού Ιουροειπαάχ στις Κάσπιες Πύλες, καθώς υπήρχε αμοιβαίο συμφέρον. Επιπλέον, οι Πέρσες ζήτησαν χρήματα και για τον πόλεμό τους εναντίον των Κιδαριτών Ούννων, καθώς, όπως πίστευαν, εάν νικούσαν θα επωφελούνταν και οι Βυζαντινοί. Οι τελευταίοι, αφού

80. Αγαθίας, *Ίστοριών*, Ε, 24.1-25.6, 195-197. Βλ. επίσης, Ιωάννης Αντιοχεύς, *Ίστορία Χρονική* (MÜLLER), 621-622, απ. 217: *Λογισάμενος Ίουστινιανός τήν δαπάνην τῶν τοσούτων χιλιάδων δεῖν ἔκρινε μᾶλλον δι' ὀλίγων δώρων συμβάλλειν ἀλλήλοις τοὺς τῶν ἔθνῶν ἄρχοντας, ἵνα τοὺς μὲν μῆτε τοσαῦτα δαπανᾶ εἰς τὸν στρατὸν μῆτ' ὀχλείται πέμπων κατ' αὐτῶν, ἐκεῖνοι δὲ ἀλλήλοις αἰτία φθορᾶς γίνονται, ὃ δῆτα τέως ἐπὶ τοῖς ἐκεῖθεν τοῦ Ίστρου Οὔννοις ἐποίησεν*. GUZULEV, *Protobulgarians*, 23. MAZAL, *Justinian I*, 193. ΛΟΥΓΓΗΣ, *Ίουστινιανός*, 358. ZIEMANN, *Entstehung*, 100-101. SYRBE, *Reiternomaden*, 298. Τόσο ο Αγαθίας όσο και ο Μένανδρος Προτήκτωρ σημειώνουν επίσης ότι ο Ιουστινιανός είχε χάσει πλέον την ενεργητικότητά του και επιχειρούσε να αντιμετωπίσει τους εχθρούς όχι με πολέμους αλλά με διαφορετικά μέσα. Βλ. Αγαθίας, *Ίστοριών*, Ε, 14, 1, 180. Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ίστορία*, εκδ. R. C. BLOCKLEY, *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool 1985, απ. 5.1, 48. Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί Ίστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Α΄ (4ος-7ος αι.), Αθήνα 1997, 443-445. SYRBE, *Reiternomaden*, 292.

81. Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ίστορία*, 2, 42-44. Στο ίδιο, 251, υποσ. 8.

απέρριψαν τους περσικούς ισχυρισμούς για τους φυγάδες και τους Ζωροάστρες, αρνήθηκαν να καταβάλουν χρήματα για τη φύλαξη του Ιουροειπαάχ με το επιχείρημα ότι επρόκειτο για καθήκον των Περσών⁸². Το 468 οι Σαράγουροι, αφού παρέκαμψαν τις Κάσπιες Πύλες εξαιτίας της περσικής φρουράς, εισήλθαν στην Ιβηρία και τη λεηλάτησαν, όπως και την Αρμενία. Οι Πέρσες, κι ενώ βρίσκονταν σε πόλεμο με τους Κιδαρίτες, έστειλαν ξανά πρεσβεία στους Βυζαντινούς ζητώντας χρήματα ή άνδρες για την υπεράσπιση του οχυρού Ιουροειπαάχ, επαναλαμβάνοντας ότι υπεράσπιζαν ταυτόχρονα και τα βυζαντινά εδάφη. Οι Βυζαντινοί υποστήριξαν αυτή τη φορά ότι ο κάθε ένας θα έπρεπε να υπερασπιστεί την επικράτειά του με δικές του δυνάμεις⁸³. Ως αφορμή για την επίθεση των Ούννων στους Πέρσες το 484, κατά την οποία έχασε τη ζωή του ο Περόζης, θεωρείται η υπόσχεση των Βυζαντινών να καταβάλουν στους Ούννους διπλάσια χρήματα συγκριτικά με τον βασιλέα της Περσίας⁸⁴. Ο Καβάδης, προκειμένου να αποσπά από τους Βυζαντινούς 500 λίβρες χρυσού για την περσική φρουρά των Κάσπιων Πυλών, χρησιμοποίησε ορισμένες φορές ως μέσο πίεσης τους Άραβες συμμάχους του, τους οποίους έστειλε να εισβάλουν στις βυζαντινές επαρχίες⁸⁵.

Το 502 ο Καβάδης, καθώς αδυνατούσε να καταβάλει τα χρήματα που όφειλε στους Εφθαλίτες, απευθύνθηκε στον Αναστάσιο. Η άρνηση του αυτοκράτορα να δανείσει το απαιτούμενο ποσό οδήγησε τον Πέρση μονάρχη στην απόφαση να επιτεθεί εναντίον των Βυζαντινών και να κυριεύσει την Άμιδα⁸⁶. Το 506 οι Πέρσες, καθώς συνέχιζαν τον πόλεμο

82. Πρίσκος, *Ιστορία*, 41.1, 344-346. WINTER - DIGNAS, *Perserreich*, 56, 225. BÖRM, *Perser*, 303-304.

83. Πρίσκος, *Ιστορία*, 47, 352-354. WINTER - DIGNAS, *Perserreich*, 225-226.

84. Ζαχαρίας Ρήτωρ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, VII. 3, 151-152. Σύμφωνα με τον Προκόπιο (*Υπὲρ τῶν Πολέμων*, I, 4. 16, 17), ο αυτοκράτορας Ζήνωνας ζήτησε από τους Εφθαλίτες το μεγάλο λευκό μαργαριτάρι που φορούσε στο δεξιό του αυτί ο Περόζης. Σ. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, *Οι Τούρκοι ανάμεσα στην Κίνα και το Βυζάντιο (552-659 μ. Χ.)*. Ο ρόλος τους στην ευρασιατική πολιτική, διπλωματία και στρατηγική, Αθήνα 2012, 72, 84-85. Βλ. επίσης και 85-88 για την προσέγγιση των λαών της στέπας από τον Καβάδη και τον Χοσρόη Α΄.

85. Ζαχαρίας Ρήτωρ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, VIII. 5, 206-207.

86. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν Πολέμων*, I, 7. 1-3, 30-31. Ζαχαρίας Ρήτωρ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, VII. 3, 152-153, σύμφωνα με τον οποίο η αφορμή για την επίθεση του Καβάδη ήταν ότι οι Βυζαντινοί είχαν υποκινήσει επίθεση των Ούννων στα περσικά εδάφη μετά τον θάνατο του Περόζη. WINTER - DIGNAS, *Perserreich*, 57, 122, 226. BÖRM, *Perser*, 233, 235-236.

με τους Ούννους, συνήψαν επταετή συνθήκη με τους Βυζαντινούς⁸⁷. Οι συγκρούσεις επίσης με τους Ούννους είχαν ως συνέπεια να παραμελούν οι Πέρσες ορισμένα ζητήματα που αφορούσαν τις σχέσεις τους με το Βυζάντιο, όπως η ανέγερση του οχυρού Δάρας από τον Αναστάσιο⁸⁸. Την εποχή του Αναστάσιου, το οχυρό στις Κάσπιες Πύλες βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Ούννου Αμβαζούκη, ο οποίος είχε φιλικές σχέσεις με τους Βυζαντινούς. Λίγο πριν πεθάνει, ο γηραιός Αμβαζούκης ζήτησε από τους Βυζαντινούς χρήματα για να τους παραδώσει το οχυρό και την περιοχή των Κάσπιων Πυλών. Ο αυτοκράτορας, βλέποντας ότι η εκεί φρουρά δεν μπορούσε εύκολα να ανεφοδιαστεί ή να δεχτεί συμμαχική βοήθεια, απέρριψε την πρόταση. Μετά τον θάνατο του Αμβαζούκη, ο χώρος της δικαιοδοσίας του τέθηκε υπό περσικό έλεγχο⁸⁹. Ωστόσο, οι Πέρσες διαμαρτυρήθηκαν εκ νέου το 530 για τη μονομερή υπεράσπιση των Κάσπιων Πυλών⁹⁰.

Γύρω στο 520 ο Ιουστίνος απέστειλε δώρα και ετήσιο φόρο προς τον ηγεμόνα των Σαβείρων Ούννων Ζίλιγibi και ο τελευταίος, αφού έδωσε όρκο στον αυτοκράτορα, συμάχησε μαζί του. Στη συνέχεια όμως ο Ζίλιγibi προσέγγισε τους Πέρσες και με την προτροπή του Καβάδη, εκστράτευσε με είκοσι χιλιάδες άνδρες εναντίον των Βυζαντινών. Ο Ιουστίνος γνωστοποίησε στον Καβάδη τα σχετικά με την παραβίαση του όρκου του Ζίλιγibi, ζήτησε τη φιλία του Πέρση ηγεμόνα και μη υπό των κυνών τούτων παίζεσθαι. Όταν ο Ζίλιγibi επιβεβαίωσε ενώπιον του Καβάδη τα λεγόμενα του Ιουστίνου, ο Καβάδης τον δολοφόνησε, έχοντας την υποψία ότι είχε προσεγγίσει τους Πέρσες με δόλο. Αφού εξόντωσε πολλούς ακόμη Ούννους, ο βασιλέας των Περσών ζήτησε ειρήνη από τον Ιουστίνο⁹¹. Το 528 η Βώα, μετά τον εκχριστιανισμό της, συγκρούστηκε και νίκησε δύο περσόφιλους Ούννους ηγεμόνες, τον Γλωμ και τον

87. Προκόπιος, *Ἰστορίαι*, I, 9, 24, 45: ὕστερον δὲ Πέρσαι τοῦ πρὸς Οὐννοὺς πολέμου σφίσι μηχανομένον ἐς σπονδὰς Ῥωμαίοις ξυνίασιν, αἵπερ αὐτοῖς ἐς ἑπτὰ ἔτη ἐγένοντο, ... BÖRM, *Perser*, 151, 305-306.

88. Προκόπιος, *Ἰστορίαι*, I, 10, 15, 47 και *Περὶ Κτισμάτων*, II, 1, 5-6, 46-47. WINTER - DIGNAS, *Perserreich*, 58. BÖRM, *Perser*, 234.

89. Προκόπιος, *Ἰστορίαι*, I, 10, 9-12, 46-47. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 264. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 68. BÖRM, *Perser*, 211.

90. Προκόπιος, *Ἰστορίαι*, I, 16, 4-8, 80-81. WINTER - DIGNAS, *Perserreich*, 226. BÖRM, *Perser*, 211, 234, 237. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Παγκοσμιότητα*, 256.

91. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 17, 10, 341-342. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 285. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 1203-1204. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Παγκοσμιότητα*, 257.

Τύραγξ. Ο πρώτος θανατώθηκε στη μάχη ενώ ο δεύτερος στάλθηκε δέσιμος στον Ιουστινιανό και εκτελέστηκε⁹². Το 531 οι Σάβειροι Ούννοι διήλθαν από τις Κάσπιες Πύλες και λεηλάτησαν περιοχές της Αρμενίας, της Μεσοποταμίας και της Μικράς Ασίας. Αφού πρώτα οι Πέρσες αρνήθηκαν ότι υποβοήθησαν την επίθεση, ο στρατηγός της Αρμενίας Δωρόθεος καταδίωξε τους υποχωρούντες εισβολείς και ανέκτησε μέρος από τη λεία τους⁹³.

Τον Σεπτέμβριο του 531, ο Ιουστινιανός πληροφορήθηκε από Πέρση κατάσκοπο ότι οι Ούννοι θα ενώνονταν με τον περσικό στρατό για κοινή επίθεση εναντίον των Βυζαντινών. Θέλοντας να παραπλανήσει τους αντιπάλους του, έστειλε τον κατάσκοπο στους Πέρσες για να τους «αποκαλύψει» ότι ο Ιουστινιανός εξαγόρασε τους Ούννους και οι τελευταίοι θα τους έκαναν επίθεση. Η είδηση αυτή πανικόβαλε τον περσικό στρατό, που τότε πολιορκούσε τη Μαρτυρόπολη. Ο Χοσρόης Α΄, ο οποίος είχε μόλις διαδεχτεί τον Καβάδη, άρχισε διαπραγματεύσεις με τους Βυζαντινούς και έλυσε την πολιορκία της πόλης. Οι ίδιοι οι Ούννοι, μη γνωρίζοντας το τέχνασμα του Ιουστινιανού, εισήλθαν στη βυζαντινή επικράτεια και υποχώρησαν όταν διαπίστωσαν ότι οι Πέρσες δεν είχαν επιτεθεί⁹⁴.

Το 539 ο Χοσρόης κατηγορήσε τον Ιουστινιανό για παραβίαση της συνθήκης του 531, ισχυριζόμενος ότι, εκτός από την προσέγγιση του Άραβα ηγεμόνα Αλαμούνδαρου, ζήτησε από τους Ούννους να επιτεθούν στα περσικά εδάφη. Ο Πέρσης βασιλέας έμαθε τις προθέσεις του αυτοκράτορα όταν οι ίδιοι οι Ούννοι του παρέδωσαν τη σχετική επιστολή του Ιουστινιανού⁹⁵. Το γεγονός αυτό υπενθύμισε στον Χοσρόη και μία αρμενική πρεσβεία, με την επισήμανση ότι ο Ιουστινιανός δεν γνώριζε έως τότε τους Ούννους⁹⁶. Το 541 ο Χοσρόης κατευθύνθηκε προς την Ιβηρία με πρόσχημα την εισβολή ενός ουννικού φύλου στην περιοχή.

92. Βλ. παραπάνω, υποσ. 55. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 265-266. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 538-3B, 1346.

93. Μαλάας, *Χρονογραφία*, 18. 70, 394. Ζαχαρίας Ρήτωρ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 8, 5, 212. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 420-421.2.

94. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, I, 21. 13-16 και 26-28, 112, 114.

95. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, II, 1. 14, 150 και 10. 16, 196. Βλ. επίσης και *Ανέκδοτα*, 11. 12, 72.

96. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, II, 3. 47, 160-161: Ούννους δὲ τοὺς οὐδαμῶθεν αὐτῷ γνωρίμους ἐπὶ τοῖς σοῖς ἔναγχος ἔταιρίζεσθαι πράγμασιν ἐν σπουδῇ ἔσχε; BÖRM, *Perser*, 234.

Την κίνηση του Χοσρόη εναντίον των Ούννων θέλησε να εκμεταλλευθεί ο Βελισάριος για να εισβάλει στα περσικά εδάφη⁹⁷. Τέλος, για να υπερασπιστεί τη χώρα του από περσική επίθεση, καθώς είχε ταχθεί στο πλευρό των Βυζαντινών, ο ηγεμόνας των Λαζών Γουβάζης συμμαχίχσε το 548 με τους Αλανούς και τους Σαβείρους Ούννους⁹⁸. Την αμοιβή των Σαβείρων ανέλαβε ο Ιουστινιανός, ο οποίος έστειλε χρήματα και στον Γουβάζη⁹⁹.

Η επιθετική δραστηριότητα των Ούννων στη Βαλκανική παρατηρείται και σε συνεργασία με τους Γότθους. Το 467/69, ο βυζαντινός στρατός, με επικεφαλής τους Αναγάζη, Βασιλίσκο και Όστρου, απέκλεισε ανμία δύναμη Γότθων και Ούννων σε δύσβατη περιοχή. Πιεζόμενοι από την πείνα, οι Γότθοι έστειλαν πρεσβεία στους Βυζαντινούς δεχόμενοι να παραδοθούν εάν τους δινόταν γη. Ζητούσαν μάλιστα από τους βυζαντινούς στρατηγούς να αποφασίσουν οι ίδιοι και να μην χρονοτριβήσουν στέλνοντας τη γοιθική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη. Οι Βυζαντινοί αποφάσισαν να κατανείμουν αναλογικά τους Γότθους στις στρατιωτικές τους μονάδες ώστε να επιμεριστεί η φροντίδα για τον επισιτισμό τους. Ο ουννικής καταγωγής υποστράτηγος Χελχάλ, θέλοντας να στρέψει τους Γότθους που είχε αναλάβει εναντίον των Ούννων, ανέφερε ότι ο αυτοκράτορας θα παραχωρούσε γη μόνο για τους Ούννους, τους οποίους χαρακτήρισε ως ανθρώπους που δεν γνωρίζουν τη γεωργία και *δίικην λύκων τὰς αὐτῶν ἐπιόντας διαρπάξεσθαι τροφάς, ὥστε θεραπόντων τάξιν ἐπέχοντας τῆς ἐκείνων ἔνεκα ταλαιπωρεῖσθαι τροφῆς*. Υπενθύμισε επίσης στους Γότθους ότι οι πρόγονοί τους είχαν ορκιστεί να μην συνάψουν ποτέ συμμαχία με τους Ούννους. Έχοντας παρασυρθεί από τα λόγια του Χελχάλ, οι Γότθοι δολοφονούσαν τους Ούννους που βρίσκονταν ανάμεσά τους. Εκμεταλλευόμενοι την αναταραχή, οι Βυζαντινοί εξόντωναν ανεξαιρέτως τους *βάρβαρους*, έως ότου οι Γότθοι αντελήφθησαν τον δόλο και ένα τμήμα τους κατόρθωσε να διαφύγει διασπώντας τις βυζαντινές γραμμές¹⁰⁰. Γνωρίζουμε επίσης τον ουννικής καταγωγής Μούνδο (Mundo), ηγέτη

97. Προκόπιος, *Ἰστορία τῶν Πολέμων*, II, 15. 35, 221- 16. 3-4, 222.

98. Στο ίδιο, II, 29. 29, 293-294. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 559-560.

99. Προκόπιος, *Ἰστορία τῶν Πολέμων*, II, 30. 28, 300: *βασιλεὺς δὲ Ἰουστινιανὸς Σαβείρων μὲν τῷ ἔθνει τὰ ξυγκείμενα χρήματα ἔπεμψε, Γουβάζην δὲ καὶ Λαζοὺς χρήμασι ἄλλοις δεδώρηται.*

100. Πρίσκοσ, *Ἰστορία*, 49, 356-358. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 125-127, 282. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 283-284. WOLFRAM, *Goths*, 265.

πολεμικών ομάδων, με τις οποίες κυρίευσε την μη ταυτισθείσα πόλη Herla στον Δούναβη και εγκαταστάθηκε εκεί. Ο Μούνδος συμμάχησε με τον Θεοδώριχο Αμαλό και το 505 ήλθε αντιμέτωπος με τον βυζαντινό στρατηγό Σαβινιανό στο *Horreum Margi* (σημ. *Ćurčija* στη Σερβία). Έχοντας στο πλευρό του και τις δυνάμεις του Γότθου στρατηγού Pitzia, ο Μούνδος επικράτησε στη σύγκρουση με τον Σαβινιανό¹⁰¹.

Οι Ούννοι αποτέλεσαν πολιτικό παράγοντα και στις σχέσεις του Βυζαντίου με τους λαούς της Μαύρης Θάλασσας και του Καύκασου. Σύμφωνα με τον Προκόπιο, όταν οι Τετραξίτες Γότθοι έστειλαν το 547/48 πρεσβεία στον Ιουστινιανό προκειμένου να ζητήσουν χριστιανό επίσκοπο, συμβούλευσαν τον αυτοκράτορα να ακολουθήσει τακτική υποκίνησης συγκρούσεων μεταξύ των νομάδων διότι αυτό θα ήταν επωφελές για τους Βυζαντινούς, ενώ οι Τετραξίτες ήλπιζαν ότι θα απαλλάσσονταν από τον φόβο που είχαν για τους Ουτιγούρους¹⁰². Ακόμη, όταν οι Βυζαντινοί κατέστειλαν την εξέγερση των Αβασγών το 548, ο ηγεμόνας τους Οψίτης διέφυγε με λίγους άνδρες προς τους γειτονικούς Ούννους του Καύκασου¹⁰³.

Οι νομάδες μισθοφόροι

Εκτός από τους Ούννους μισθοφόρους που εισέρχονταν στις τάξεις του ύστερου ρωμαϊκού και πρώιμου βυζαντινού στρατού από τα τέλη του 4ου αιώνα, παρατηρούμε στα τέλη του 5ου αιώνα και την είσοδο Βούλγαρων μισθοφόρων. Αφορμή για αυτό υπήρξε η δραστηριότητα των Οστρογότθων Θεοδώριχου Αμαλού και Θεοδώριχου Στράβωνα στη

101. Ιορδάνης, *Romana*, 387, 52 και *Getica* LVIII, 300-301, 135. Μαρκελλίνος Κόμης, *Χρονικό*, 505, 96. Ennodius, Magnus Felix, *Panegyricus dictus clementissimo regi Theoderico ab Ennodio dei famulo*, εκδ. F. VOGEL [MGH AA 7 (CCLXIII)], Berlin 1885, XII. 63, 210-211: *quibus ibi ordinationem moderantibus per foederati Mundonis adtrectionem Graecia est professa discordiam, secum Vulgares suos in tutela deducendo, quibus inter Martios conflictus castelli vice usa minitatur*. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 767-768, 967-968.5. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 18. WOLFRAM, *Goths*, 322. CROKE, *Count Marcellinus*, 67-68. ZIEMANN, *Entstehung*, 48.

102. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, VIII, 4. 12-13, 502-503. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Παγκοσμότητα*, 254-255.

103. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, VIII, 9. 29, 530: *Ὁψίτης μὲν οὖν, ὁ τῶν Ἀβασγῶν ἄρχων, ξὺν ὀλίγοις τισὶ φυγεῖν ἴσχυσεν, ἔς τε Οὐννοὺς τοὺς πλησιοχώρους καὶ ὄρος τὸ Καυκάσιον ἀνεχώρησε.*

Θράκη, η οποία ανάγκασε τον αυτοκράτορα Ζήνωνα να αναζητήσει τη συνδρομή βουλγαρικών στρατευμάτων. Η πρώτη επαφή των Βουλγάρων ως μισθοφόρων με τους Βυζαντινούς πραγματοποιήθηκε γύρω στο 480-482, η βοήθειά τους ωστόσο δεν ήταν αρκετή καθώς ο Θεοδώριχος Στράβων (ο Τριαρίου) επικράτησε στη μάχη εναντίον τους¹⁰⁴. Σε νίκη του νεαρού τότε Θεοδώριχου Αμαλού εναντίον των Βούλγαρων (πιθανόν το 486) αναφέρεται ένας πανηγυρικός του Εννόδιου¹⁰⁵ ενώ σύμφωνα με μία αμφιλεγόμενη μαρτυρία του Παύλου Διάκονου, ο Θεοδώριχος Αμαλός νίκησε τους Βούλγαρους κοντά στο Σίρμιο κατά την πορεία του προς την Ιταλία το 488¹⁰⁶. Παρεμφερής και εξίσου αμφιλεγόμενη είναι η μαρτυρία του Κασσιόδωρου για νίκη του Θεοδώριχου Αμαλού απέναντι στους Βούλγαρους, η οποία συνοδεύτηκε από την κατάληψη του Σίρμιου¹⁰⁷.

Οι νομάδες μισθοφόροι, από τους οποίους αρκετοί απέκτησαν ηγετικές θέσεις στον βυζαντινό στρατό, αναφέρονται συχνά κατά το διάστημα από το 453 έως το 558, ιδιαίτερα στη διάρκεια των μακροχρόνιων πολέμων του Ιουστινιανού εναντίον των Περσών και των λαών της Δύσης. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα σταδιοδρομίας

104. Ιωάννης Αντιοχεύς, *Ιστορία Χρονική* (ROBERTO), 303, 516: *Καὶ ἡ τῶν Θεωδερίχων συζυγία αὐθις τὰ Ῥωμαίων ἐτάραττε, καὶ τὰς περὶ τὴν Θράκην πόλεις ἐξεπόρθει, ὡς ἀναγκασθῆναι τὸν Ζήνωνα τότε πρῶτον τοὺς καλουμένους Βουλγάρους εἰς συμμαχίαν προτρέψασθαι. Ἐπειδὴ δὲ Θεωδέριχος ὁ Τριαρίου ἐπιτυχὸν πρὸς τοὺς Οὐνους ἔπραξε πολέμῳ, ...* BÓNA, Auftreten, 82 (το 480). GJUZELEV, Protobulgarians, 16 (το 480). WOLFRAM, *Goths*, 276 (το 480/81). ROMAŠOV, *Bolgarskie plemena*, 208 (481). MAZAL, *Justinian I.*, 182. ZIEMANN, *Entstehung*, 44-45 (480-482).

105. Ennodius, Magnus Felix, *Panegyricus*, V. 19-21, 205: *stat ante oculos meos Vulgarum ductor libertatem dextera tua adserente prostratus, nec extinctus, ne periret monumentis, nec intactus, ne viveret adrogantiae, in gente indomita domesticus adstipulator superfuturus roboris tui. Qui si sufficiens leto vulnus excepisset, personam vicerat; quod in luce substitit, submisit originem.* GJUZELEV, Protobulgarians, 16-17. ZIEMANN, *Entstehung*, 45-46.

106. Παύλος Διάκονος, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, XV, 213-214: *at tamen prius quam Italiam adventaret, Trapstila Gepidarum regem insidias sibi molientem bello superans extinxit, Busan quoque Vulgarorum regem magna simul cum suis agminibus caede prostravit. egressus itaque a Misia cum omni Ostrogothorum multitudine universaque supellectili per Sirmium Pannoniasque iter faciens ad Italiam venit.* BÓNA, Auftreten, 94-97. GJUZELEV, Protobulgarians, 17. ZIEMANN, *Entstehung*, 46-47.

107. Κασσιόδωρος, *Χρονικό*, εκδ. TH. MOMMSEN, *Cassiodori Senatoris Chronica* [MGH, AA 11/2], 160 (504): *Hoc cons. virtute dn. regis Theoderici victis Vulgaribus Sirmium recepit Italia.* Βλ. σχετικά, ZIEMANN, *Entstehung*, 48-49.

αποτελεί η περίπτωση του Αλανού *magister militum* και πατρίκιου Άσπαρος¹⁰⁸. Στην αρχή της βασιλείας του Αναστάσιου, ο γοθτικής καταγωγής Ιωάννης ο Σκύθης, μαζί με τους υποστράτηγους Σιγίζαν και Ζόλβων που καθοδηγούσαν ουννικά στρατεύματα, νίκησε τις δυνάμεις των στασιαστών Ισαύρων¹⁰⁹. Ως Ούννος (ή Γότθος) στην καταγωγή έχει θεωρηθεί και ο Σκύθης στρατηγός Άλαθαρ, ο οποίος υπηρέτησε στον στρατό του Αναστάσιου¹¹⁰. Η συμμαχία των Ούννων και η επάνδρωση των δυνάμεών του με αυτούς φαίνεται ότι ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τον σφετεριστή Βιταλιανό ώστε να εξεγερθεί εναντίον του Αναστάσιου με ορμητήριο τη βορειοανατολική Βαλκανική. Ούννοι και Βούλγαροι στρατιώτες χρησιμοποιήθηκαν από τον Βιταλιανό τόσο στις χερσαίες όσο και στις ναυτικές επιχειρήσεις μεταξύ 513 και 515¹¹¹.

Θέλοντας να ενισχύσει τον ηγεμόνα της Ιβηρίας Γουργένη, ο οποίος δεχόταν ισχυρή πίεση από τους Πέρσες, ο αυτοκράτορας Ιουστίνος επιχείρησε να στρατολογήσει Ούννους μισθοφόρους που ζούσαν μεταξύ των βυζαντινών πόλεων Βόσπορου και Χερσώνας στην Κριμαία. Όταν η στρατολόγηση δεν κατέστη εφικτή, ο αυτοκράτορας έστειλε σε βοήθεια του Γουργένη τον στρατηγό Πέτρο με άλλους Ούννους μισθοφόρους¹¹². Σύμφωνα με τον Θεοφάνη, οι αιχμάλωτοι Βούλγαροι που έπεσαν στα χέρια του Μούνδου το 530, στάλθηκαν στην Αρμενία και τη Λαζική και εντάχθηκαν στα αυτοκρατορικά στρατεύματα¹¹³. Από τις επιχειρήσεις

108. Για τον Άσπαρα, βλ. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 164-169. B. CROKE, *Dynasty and Ethnicity: Emperor Leo and the Eclipse of Aspar*, *Chiron* 35 (2005), 147-203, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

109. Ιωάννης Αντιοχεύς, *Ιστορία Χρονική* (ROBERTO), 308, 530-532. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 278, 284. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 1010, 1205.

110. Ιωάννης Αντιοχεύς, *Ιστορία Χρονική* (ROBERTO), 311, 536-538. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 286. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 49-50. ZIEMANN, *Entstehung*, 85.

111. Ιωάννης Αντιοχεύς, *Ιστορία Χρονική* (ROBERTO), 311, 536-542: *τότε δὲ τῶν Οὐννων ἀπάντων συναθροισθέντων ...* Πβλ. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 16. 16, 329, 331-332. Ευάγγελος, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* 2, 3. 43, 438. BONA, *Auftreten*, 98. GRUZELEV, *Protobulgarians*, 18. MAZAL, *Justinian I*, 182. ZIEMANN, *Entstehung*, 84-86. Για την εξέγερση του Βιταλιανού, βλ. Σ. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Η επανάσταση του Βιταλιανού της Θράκης και οι πολιτικοί ελιγμοί του Αναστασίου*, στο: *Η μεθόριος του Δούναβη*, 181-193.

112. Προκόπιος, *Ἰστορία τῶν Πολέμων*, I, 12. 6-9, 56-57. MAZAL, *Justinian I*, 49.

113. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 219: *Τοὺς δὲ αἰχμαλώτους τῶν Βουλγάρων ἔπεμψεν ὁ βασιλεὺς εἰς Ἀρμενίαν καὶ εἰς Λαζικήν, καὶ κατετάγησαν ἐν τοῖς νομιεριοῖς ἀριθμοῖς.* ZIEMANN, *Entstehung*, 58-59. Για τη σύγκρουση βλ. παραπάνω, υποσ. 59.

στη Βαλκανική επίσης γνωρίζουμε τον ουννικής καταγωγής υποστράτηγο Ασκούμ¹¹⁴.

Εξετάζοντας τις συγκρούσεις με τους Πέρσες την εποχή του Ιουστινιανού, στη μάχη του Δάρας τον Ιούνιο του 530 πήραν μέρος οι Ούννοι Σουνίκας και Αϊγάν, οι οποίοι διοικούσαν 600 ιππείς στην αριστερή πλευρά της βυζαντινής παράταξης. Στη δεξιά πλευρά τοποθετήθηκαν άλλοι 600 ιππείς υπό την καθοδήγηση των Ούννων Σίμμα και Ασκάν¹¹⁵. Στη μάχη του Καλλίνικου τον Απρίλιο του 531, όπου επικράτησαν οι Πέρσες, ο Ασκάν έπεσε στο πεδίο της μάχης¹¹⁶. Ούννοι μισθοφόροι συμμετείχαν και στην πολιορκία της Έδεσσας το 544, κατά την οποία αναφέρεται ότι ο Αργήκ σκότωσε 27 άνδρες από το περσικό απόσπασμα που δημιουργούσε τεχνητό λόφο¹¹⁷. Κατά την πολιορκία της Πέτρας το 551, στο πλευρό των Βυζαντινών τάχθηκαν οι Σάβειροι Ούννοι αφού έλαβαν χρηματικά ανταλλάγματα. Οι Σάβειροι, χρησιμοποιώντας καινοτόμες τεχνικές, κατασκεύασαν για λογαριασμό των Βυζαντινών τρεις πολιορκητικούς κριούς ώστε να καμφθεί η αντίσταση της πόλης¹¹⁸.

Στη διάρκεια των βυζαντινοπερσικών συγκρούσεων στη Λαζική το 556, ο Ούννος ταξίαρχος Ελμινζούρ κυριεύσε με 2.000 ιππείς τη Ροδόπολη¹¹⁹, ενώ στην πολιορκία της Αρχαιόπολης τις τάξεις των Βυζαντινών πλαισιώναν γύρω στους 2.000 Σάβειροι Ούννοι μισθοφόροι υπό την ηγεσία του Βαλμάχ, του Κούτιλζι και του Ίλιγερ¹²⁰. Έχοντας ειδοποιηθεί στη διάρκεια της νύχτας για επικείμενη επίθεση εναντίον τους, οι Σάβειροι Ούννοι βγήκαν από το οχυρωμένο στρατόπεδό τους,

114. Βλ. παραπάνω, υποσ. 63.

115. Προκόπιος, *Ἐπιτομή τῶν Πολέμων*, I, 13. 20-21, 62-63. Για τις ενέργειές τους κατά τη μάχη, βλ. επίσης στο ίδιο, 14. 39-51, 71-73. Ζαχαρίας Ρήτωρ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, IX. 3, 224-225, σύμφωνα με τον οποίο ο Ούννος στρατηγός Σουνίκα είχε εκχριστιανιστεί. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 279, 284-285. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 32-33, 133-3B, 1152-1153, 1206-1207. Για τις συγκρούσεις του Ιουστινιανού με τους Πέρσες, βλ. MAZAL, *Justinian I.*, 106-123.

116. Προκόπιος, *Ἐπιτομή τῶν Πολέμων*, I, 18. 38, 97.

117. Στο ίδιο, II, 26. 25-26, 272. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 279.

118. Προκόπιος, *Ἐπιτομή τῶν Πολέμων*, VIII, 11. 25-32, 538-340. ΛΟΥΙΤΗΣ, *Ιουστινιανός*, 313. ΚΑΡΑΡΑΣ, *Άβαροι*, 228.

119. Αγαθίας, *Ἱστοριῶν*, Δ, 15. 1-3, 140-141. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 271. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 440.

120. Αγαθίας, *Ἱστοριῶν*, Γ, 17. 5, 106. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 276. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 170, 365, 618.

αφήνοντας ανοικτή την είσοδο. Όταν οι σύμμαχοι των Περσών Διλιμνίτες εισήλθαν σε αυτό, οι Σάβειροι επιτέθηκαν από όλες τις πλευρές και τους εξουδετέρωσαν¹²¹. Επίσης, αναφέρεται ο Ούννος λοχαγός Ελμίγγειρος, ο οποίος μαζί με τον Άντη ταξίαρχο Δαβραγέζα χρησιμοποίησαν δέκα πλοιάρια (επακτρίδες) για να κινηθούν με τα στρατεύματά τους σε ποταμό¹²². Από την άλλη πλευρά, πολυάριθμοι Ούννοι πλαισίωσαν και τις τάξεις των Περσών. Σύμφωνα με τον Ζαχαρία Ρήτορα, ένας από τους λόγους που οδήγησαν τον Ιουστινιανό να συνάψει ειρήνη με τον Χοσρόη Α΄ το 531 ήταν και οι καταστροφικές συνέπειες στον αγροτικό πληθυσμό από τις επιθέσεις των Ούννων μισθοφόρων του σασσανιδικού στρατού¹²³.

Στις επιχειρήσεις εναντίον των Βάνδαλων στην Αφρική έλαβαν μέρος 600 Ούννοι ιπποτοξότες υπό τον Σιννίωνα και τον Βάλα καθώς και ο Ούννος άρχων του ιππικού Αϊγάν, δορυφόρος του Βελισάριου¹²⁴. Ο τελευταίος συμμετείχε και στη μάχη του Τρικάμαρου, στο δεξιό κέρασ της βυζαντινής παράταξης¹²⁵. Κατά την πορεία του Βελισάριου προς την Καρχηδόνα, οι Ούννοι στρατιώτες είχαν τοποθετηθεί στο αριστερό τμήμα της παράταξης και πολέμησαν στη μάχη του Δέκιμου¹²⁶. Πριν από τη σύγκρουση επίσης, εξόντωσαν 2.000 Βάνδαλους που καθοδηγούσε ο Γιβαμούνδος, ανηψιός του Γελίμερου¹²⁷. Στη μάχη του Τρικάμαρου, το απόσπασμα των Ούννων τοποθετήθηκε σε ξεχωριστή θέση καθώς αυτοί

121. Αγαθίας, *Ιστοριών*, Γ, 18. 4-9, 107-108.

122. Στο ίδιο, Γ, 21. 6, 111-112: *ὥστε δὲ ταύτας δὴ τὰς ἐν τῷ ποταμῷ ναῦς ἥκιστα ὑπὸ τοῦ πημαίνεσθαι, Δαβραγέζας, Ἄντης ἀνὴρ, ταξίαρχος, καὶ Οὐννός τις λοχαγός, Ἐλμίγγειρος ὄνομα, ...* MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 271, 276. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 440.

123. Ζαχαρίας Ρήτωρ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, IX. 7, 230. Για τους Ούννους μισθοφόρους στον σασσανιδικό στρατό, βλ. επίσης στο ίδιο, IX. 6, 229. Προκόπιος, *Ἐπιπέδων Πολέμων*, I, 7. 8, 31· I, 15. 1 και 6, 74-75· II, 26. 5-9, 269· VIII, 13. 6-7, 553-554· VIII, 17. 10, 578. Στο ίδιο, I, 8. 13, 39. (Εφθαλίτες Ούννοι). Επίσης, *Ανέκδοτα*, 2. 29, 18· 11. 12, 72. Για τους Ούννους στην υπηρεσία των Γότθων, βλ. Αγαθίας, *Ιστοριών*, Β, 13. 3, και 14. 1-5, 57-58.

124. Προκόπιος, *Ἐπιπέδων Πολέμων*, III, 11. 7-12, 361-362. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 264, 278-279, 284. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 169· 3B, 1156. SYRBE, *Reiternomaden*, 296. Για τη βυζαντινή εκστρατεία στην Αφρική, βλ. MAZAL, *Justinian I.*, 128-143. ΛΟΥΠΗΣ, *Ιουστινιανός*, 175-192.

125. Προκόπιος, *Ἐπιπέδων Πολέμων*, IV, 3. 4, 428.

126. Στο ίδιο, III, 17. 3, 385· 18. 3, 389· 19. 33, 396.

127. Στο ίδιο, III, 18. 12-19, 390-391.

συνήθιζαν -και επιθυμούσαν- να μην αναμιγνύονται με τους βυζαντινούς στρατιώτες¹²⁸. Μετά το τέλος του βανδαλικού πολέμου, παρέμειναν στη βόρεια Αφρική αποσπάσματα Ούννων, τα οποία συμμετείχαν στις συγκρούσεις με τους Μαυρούσιους. Στη διάρκεια αυτών καταγράφεται ο θάνατος του Αϊγάν¹²⁹ και η παρουσία 80 Ούννων στις δυνάμεις του βυζαντινού στασιαστή Στότζα, ο οποίος είχε συμμαχήσει με τους Μαυρούσιους¹³⁰. Στις πολεμικές επιχειρήσεις μεταξύ 533 και 535 εναντίον των Βάνδαλων και των Μαυρούσιων μετείχε και ο πιθανότατα ουννικής καταγωγής Αλθίας, ο οποίος αναφέρεται ως *άρχων των φοιδεράτων* και σε άλλη περίπτωση ως επικεφαλής αποσπάσματος 70 Ούννων¹³¹.

Στον Οστρογοθτικό πόλεμο, ο Βελισάριος είχε υπό τις εντολές του διακόσιους Ούννους και τριακόσιους Μαυρούσιους κατά την απόβασή του στη Σικελία το 535¹³². Στη διάρκεια των συγκρούσεων στη Ρώμη το 536/37, γνωρίζουμε την άφιξη 1.600 ιππέων για την ενίσχυση του Βελισάριου, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν Ούννοι, Σλάβοι και Άντες¹³³, τη συμμετοχή Ούννων μισθοφόρων στις μάχες με τους Γότθους¹³⁴, καθώς και ορισμένους από τους *Μασσαγέτες* δορυφόρους του Βελισάριου, όπως ο Ζαρτήρ, ο Χορσομάνος, ο Αισχιμάνος¹³⁵ και ο Βώχας¹³⁶. Ομοεθνής τους

128. Στο ίδιο, IV, 3. 7, 429: *οί γάρ Οὔννοι ἅπαντες ἐν ἄλλῃ ἐτάξαντο χώρα, εἰθισμένον μὲν σφίσι καὶ πρότερον ἤμιστα ἐπιμίγνυσθαι τῷ Ῥωμαίων στρατιῶ, τότε δὲ καὶ ἐν νῶ ἃ προδεδήλωται ἔχουσιν οὐκ ἦν βουλομένοις ξὺν τῇ ἄλλῃ στρατιᾷ τάσσεσθαι.*

129. Στο ίδιο, IV, 10. 3-10, 459-460.

130. Στο ίδιο, IV, 27. 8, 541.

131. Στο ίδιο, III, 11. 5-6, 361· IV, 3. 4, 428· IV, 13. 2 και 12, 475-477. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 274. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 49-50.

132. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, V, 5. 4, 25. ΛΟΥΓΓΗΣ, *Ιουστινιανός*, 169 και για τον Οστρογοθτικό πόλεμο, βλ. επίσης, 205-223, 259-271, 281, 309-326, 338-339. MAZAL, *Justinian I.*, 144-175.

133. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, V, 27. 1-2, 130. MAZAL, *Justinian I.*, 151-152.

134. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, VI, 1. 4-10, 150-151· VI, 4. 11-12 και 16-18, 166-168.

135. Στο ίδιο, V, 16. 1, 83: *... πολλοὺς τῶν αὐτοῦ ὑπασιπιστῶν ξὺν δορυφόροις ἄλλοις τε καὶ Ζαρτήρι καὶ Χορσομάνῳ καὶ Αἰσχιμάνῳ τοῖς Μασσαγέταις ...* MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 264-266. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 20, 302-303· 3B, 1415, ο οποίος ταυτίζει με τον Χορσομάνο τον δορυφόρο Χορσάμαντι. Για τον τελευταίο, βλ. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, VI, 1. 21-34, 153-154. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 265.

136. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, VI, 2. 10-36, 155-159. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 280. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 235.

ήταν και ο Γουβουλγουδού, δορυφόρος του *magister militum* Βαλεριανού το 538¹³⁷. Γνωρίζουμε επίσης τον Ούννο Οδολγάν, διοικητή της βυζαντινής φρουράς στην Περούτζια το 546, και τον *Μασσαγέτη* Χαλαζάρ, επικεφαλής 300 Ιλλυριών ιππέων το 548¹³⁸. Μεγάλος αριθμός Ούννων μισθοφόρων αναφέρεται να υπηρετεί στην Ιταλία υπό τις εντολές του Ναρσή το 552 και να μετέχει στην αποφασιστική μάχη των Βουσταγαλλώρων (*Busta Gallorum*)¹³⁹. Ο Ναρσής χρησιμοποίησε το τέχνασμα της προσπονητής φυγής με αναστροφή κατά τη νίκη του εναντίον των Φράγκων κοντά στο Ρίμινι το 553, το οποίο ο Αγαθίας αποδίδει στους Ούννους¹⁴⁰. Τέλος, Ούννοι μισθοφόροι υπό τον Ουλδάχ συμμετείχαν το 554 σε ενέδρα εναντίον των Φράγκων έξω από το Πέζαρο¹⁴¹.

Ο ιστορικός Προκόπιος δεν παραλείπει να πλέξει το εγκώμιο των Ούννων για τη δεινότητά τους στην έφιππη τοξοβολία ή την ανδρεία τους¹⁴², γεγονός που προφανώς δεν αγνοούσε ο Βελισάριος όταν το 542 ζητούσε από τον Ιουστινιανό την αποστολή στην Ιταλία Ούννων και άλλων βάρβαρων μισθοφόρων¹⁴³. Λίγο νωρίτερα, βυζαντινές ενισχύσεις που περιελάμβαναν μικρό αριθμό Ούννων είχαν ήδη αποπλεύσει προς τα εκεί¹⁴⁴. Πέρα από τα θετικά όμως, αναφέρονται και παραδείγματα είτε απειθαρχίας είτε προδοτικής συμπεριφοράς των Ούννων μισθοφόρων ή

137. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, VI, 13, 14, 208. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 281. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 560.

138. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, VII, 23, 6, 400· VII, 30, 6, 427. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 281, 283. MARTINDALE, *Prosopography*, 3A, 280.

139. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, VIII, 26, 13, 631· 31, 3, 651. WOLFRAM, *Goths*, 304. MAZAL, *Justinian I.*, 169. Β. ΒΑΣΙΛΙΟΥ – Σ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ – Μ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ – Τ. ΛΟΥΠΗΣ, *Βυζαντινά Στρατεύματα στη Δύση*, Αθήνα 2008, 120-123.

140. Αγαθίας *Ἱστοριῶν*, A, 22, 1-7, 38-39 (22.1, 38): Ὡς δὲ οὐδὲν ἐπημαίνοντο, διαλογισάμενος ἅπαντα ὁ Ναρσῆς βαρβαρικὴν τινα στρατηγίαν καὶ μᾶλλον τοῖς Οὐννοῖς μεμελετημένην ἐμηχανᾶτο. ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Άβαροι*, 220. Βλ. και *Βυζαντινά Στρατεύματα στην Δύση*, 129-130.

141. Αγαθίας, *Ἱστοριῶν*, B, 2, 5-3, 1, 42-43. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 285.

142. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, V, 27, 27, 133-134· VI, 1, 9-10, 151: ἐπεὶ δὲ οἱ *Μασσαγέται*, τοξόται μὲν ἀγαθοὶ ὄντες, ἐς πολλὴν δὲ ὄμιλον βάλλοντες, τοξεύματι σχεδόν τι ἐκάστω πολεμίου ἀνδρὸς ἐπετύγγανον, ... Στο ίδιο, I, 15, 1, 74: Οὐννοὶ τε αὐτοῖς οἱ Σάβειροι καλούμενοι τρισχίλιοι ξυνήσαν, μαχημώτατον ἔθνος.

143. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, VII, 12, 10, 348. ΛΟΥΠΗΣ, *Ιουστινιανός*, 303.

144. Προκόπιος, *Ἐπιτομὴ τῶν Πολέμων*, VII, 6, 10, 322: ξυνέπλεον δὲ αὐτοῖς καὶ Οὐννοὶ ὀλίγοι.

αξιωματούχων. Ο Ούννος ηγεμόνας Ταρράχ, σύμμαχος του Βιταλιανού, είχε εξοντώσει το 513 τον αιχμάλωτο βυζαντινό στρατηγό Κύριλλο. Ωστόσο, το 515 ένας άλλος Ούννος, ο Τουργούν, συνέλαβε έναντι αμοιβής και παρέδωσε αιχμάλωτο στον Αναστάσιο τον Ταρράχ. Ο τελευταίος, αφού πρώτα βασανίστηκε, ρίχτηκε στην πυρά¹⁴⁵. Όταν ο βυζαντινός στόλος απέπλευσε το 533 για την Αφρική, και κατά την παραμονή του στην Άβυδο, δύο Ούννοι στρατιώτες σε κατάσταση μέθης δολοφόνησαν έναν συμπατριώτη τους και τιμωρήθηκαν από τον Βελισάριο με ανασκολοπισμό. Μπροστά στην αντίδραση των άλλων Ούννων στρατιωτών, οι οποίοι αρνήθηκαν να αποδεχτούν μία τιμωρία που δεν αντιστοιχούσε στα δικά τους ήθη, αλλά και των Βυζαντινών οπλιτών, ο Βελισάριος δικαιολόγησε την απόφασή του με λόγο προς το στράτευμα¹⁴⁶. Ο αμφίβολος χαρακτήρας των Ούννων φάνηκε μετά τη μάχη στο Δέκιμο, όταν τόσο οι Βάνδαλοι όσο και οι Βυζαντινοί προσπαθούσαν να τους δελεάσουν με υψηλότερα ανταλλάγματα ώστε να τους έχουν με το μέρος τους¹⁴⁷. Επίσης, πριν από την αναμέτρηση στο Τρικάμαρο, οι Ούννοι αποφάσισαν να μείνουν ουδέτεροι και να ταχθούν στο πλευρό του νικητή ανάλογα με την έκβαση της μάχης. Έτσι, όταν οι Βάνδαλοι τράπηκαν σε φυγή, οι Ούννοι τους καταδίωξαν¹⁴⁸.

Σύμφωνα με τον Προκόπιο, δέκα Ούννοι μισθοφόροι διέφυγαν το 533/34 από τη βόρεια Αφρική προς την Ιταλία και τέθηκαν στην υπηρεσία του Γότθου Ουλίαςρη, φρούραρχου της Νεάπολης¹⁴⁹. Το 548 στην Καμπανία, ο *magister militum* Ιωάννης προδόθηκε από τους Βούλγαρους μισθοφόρους του και δέχθηκε νυκτερινή επίθεση από τον Τοτίλα¹⁵⁰. Σχετικά με τους Κουτριγούρους, ο Προκόπιος σημειώνει ότι αν και δέχονταν πολλά ετήσια δώρα από τον Ιουστινιανό, συνέχιζαν να

145. Ιωάννης Αντιοχεύς, *Ιστορία Χρονική* (ROBERTO), 311, 540-542. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 285. MARTINDALE, *Prosopography* 2, 1052-1053, 1133.

146. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, III, 12, 8-22, 366-368.

147. Στο ίδιο, IV, 1, 5-11, 419-421.

148. Στο ίδιο, IV, 2, 3, 423-424 3, 16, 430.- *Βυζαντινά Στρατεύματα στην Δύση*, 50-52.

149. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν Πολέμων*, V, 3, 15, 17. MARTINDALE, *Prosopography*, 3B, 1388-1389.2.

150. Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*, 548.1, 108: *Iohannes magister militum in Campania praedans Gothos nonnullas liberat senatrices. Qui postea patitur nocturnum Totilae superuentum Bulgarum suorum proditione*. GJUZELEV, *Protobulgarians*, 20. CROKE, *Count Marcellinus*, 227. ZIEMANN, *Entstehung*, 92.

διενεργούν επιδρομές νότια του Δούναβη, ευρισκόμενοι σε ένα ιδιότυπο καθεστώς συμμάχου και εχθρού της αυτοκρατορίας¹⁵¹. Η εκδικητικότητα των νομάδων μισθοφόρων επίσης αυξανόταν υπέρμετρα σε κάποιες περιπτώσεις, όπως κατά την κατάληψη της Νεάπολης το 536, όπου οι Ούννοι εξόντωναν ακόμη και εκείνους που είχαν καταφύγει στα ιερά¹⁵². Ούννοι μισθοφόροι αναφέρονται και στις τάξεις των Οστρογόθων, όπως ο Ράγναρις, ο οποίος καταγόταν από τους Βίτγορες¹⁵³. Για την εποχή του Ιουστινιανού γνωρίζουμε ότι ένα βυζαντινό οχυρό στον Κάτω Δούναβη έφερε το όνομα των Ούννων¹⁵⁴ καθώς και ότι στην Τόμιν της Μαύρης Θάλασσας στάθμευε τμήμα Ούννων τοξοτών¹⁵⁵.

Θα πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι η εισδοχή νομάδων μισθοφόρων στον πρώιμο βυζαντινό στρατό επέφερε μία σειρά μεταβολών αναφορικά με τον οπλισμό και τις τακτικές του. Σε γενικές γραμμές, παρατηρείται αύξηση της σπουδαιότητας του τόξου και μάλιστα του *ουννικού* (σύνθετου ή παλίντονου), η χρήση του οποίου αποκτά διαρκώς μεγαλύτερη σημασία στο ιππικό (*ιπποτοξότες*). Νομαδική επίδραση αποδίδεται επίσης στη χρήση μικρής στρογγυλής ασπίδας δίχως λαβή από τους βυζαντινούς ιππείς, η οποία προστάτευε το πρόσωπο και τον λαιμό. Από την άλλη πλευρά, μία σειρά τεχνασμάτων και τακτικών ιδιαίτερα προσφιλείς στους νομαδικούς λαούς (όπως η προσποιητή φυγή με αναστροφή ή η σφηνοειδής παράταξη) που παρατηρούνται στον βυζαντινό στρατό κατά

151. Προκόπιος, *Ἰστορίαι τῶν Πολέμων*, VIII, 5. 16, 506: *καὶ δῶρα μὲν πολλὰ πρὸς βασιλέως ἀνὰ πᾶν ἔτος κομίζονται, καὶ ὧς δὲ διαβαίνοντες ποταμὸν Ἰστρὸν καταθέουσιν ἔσαι τὴν βασιλέως χώραν, ἔνοσπονδοὶ τε καὶ πολέμοιοι Ῥωμαίοις ὄντες*. Βλ. επίσης, Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, 11. 5-8, 71.

152. Προκόπιος, *Ἰστορίαι τῶν Πολέμων*, V, 10. 29, 54: *... ἔξ τε τὰς οἰκίας ἐσβάλλοντες παῖδας μὲν καὶ γυναῖκας ἠνδραπόδισαν, τὰ δὲ χρήματα ἐλήσαντο, καὶ πάντων μάλιστα οἱ Μασσαγέται, οἳ οὐδὲ τῶν ἱερῶν ἀπεχόμενοι πολλοὺς τῶν ἐς αὐτὰ φυγόντων ἀνείλον, ἕως Βελισάριος πανταχόσε περιὼν διεκώλυσε τε ....*

153. Αγαθίας, Β, 13. 3, 57. 14. 1-5, 58. MAENCHEN-HELFFEN, *Hunnen*, 264, 299. MARTINDALE, *Prosopography*, 3B, 1076.

154. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, IV, 6. 33, 130: *παρὰ δὲ τοῦ ποταμοῦ τὴν ὄχθην φρούριον παλαιόν, Οὔννων ὄνομα, ἐπιμελείας ἤξιωσε τὰ τε ἄλλα καὶ ἀμφὶ τῷ περιβόλῳ πολλῆς*. S. PATOURA-CHATZOPOULOS, *L'oeuvre de reconstitution du limes danubien à l' époque de l'empereur Justinien Ier (territoire roumain)*, RESSE 18/1 (1980), 107.

155. Η μαρτυρία αυτή προέρχεται από επιγραφή: *Ἐνταῦθα κείτε Ἄταλα υἱὸς Τζειοῦκ ζήσας ἔτη κ' ἀπὸ σαγιπταρίον τις εἰ(ς) πόλ(ιν) ΥΜΟΝ*. Βλ. PATOURA-CHATZOPOULOS, *L'oeuvre de reconstitution*, 103.

τον 5ο και 6ο αιώνα αποτυπώνουν προφανώς τις επιδράσεις των Ούννων και Βούλγαρων μισθοφόρων στη βυζαντινή πολεμική τέχνη¹⁵⁶.

Βυζαντινά ευρήματα στον νομαδικό χώρο εγκατάστασης

Παρά τις πληροφορίες για τις κατά καιρούς συγκρούσεις των Βυζαντινών με τους Αλανούς, η πραγματέυση των σχέσεών τους παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναφορικά με τη σημασία που αυτοί είχαν για το Βυζάντιο, λαμβάνοντας υπόψη και τα αρχαιολογικά τεκμήρια. Μπορούμε επίσης να υποστηρίξουμε ότι το 558 οι Αλανοί απολάμβαναν μία «προνομιακή» σχέση με τους Βυζαντινούς, καθώς, σύμφωνα με τον Μένανδρο Προτήκτορα, ο ηγεμόνας των Αλανών Σαρώσιος ήταν εκείνος που μεσολάβησε για την αποστολή της πρώτης αβαρικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη¹⁵⁷. Για την εξεταζόμενη περίοδο, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα δείχνουν ευρύτητα επαφών με τους Αλανούς και μπορούν να επαναπροσδιορίσουν τη σημασία τους για το Βυζάντιο στον ευαίσθητο χώρο του Καύκασου. Στο σύνολό τους, τα ευρήματα δείχνουν επαφές του Βυζαντίου με τους νομαδικούς λαούς από τα μέσα του 5ου έως τα μέσα του 6ου αιώνα και αντικατοπτρίζουν την προσπάθεια πολιτικής και πολιτισμικής διείσδυσης της Κωνσταντινούπολης σε αυτούς.

Με τους Ούννους που επέστρεψαν στην αρχική τους πατρίδα βόρεια της Μαύρης Θάλασσας συνδέονται κάποια αντικείμενα ιπποσκευής με ένθετα διάχωρα (κυψελωτή διακόσμηση), τα οποία εντοπίστηκαν στο Morskoj Čulek (περιοχή του Τανγκαρόγκ στην Αζοφική) και θεωρούνται ως βυζαντινά. Ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα στον βορειοδυτικό Καύκασο είναι το περιδέραιο που εντοπίστηκε στο Džiginskoe, στην περιοχή του Κρασνοντάρ. Το περιδέραιο φέρει τρία μετάλλια τα οποία στην πρόσθια όψη κοσμούνται με ένθετο όνυχα και στην πίσω όψη με σταυρούς. Ακόμη, η αγκράφα του περιδέραιου σχηματίζεται από χρυσό βυζαντινό νόμισμα που φέρει στην πρόσθια όψη τις μορφές του Ιουστίνου και του Ιουστινιανού και στην πίσω όψη έναν άγγελο με σταυρό και σφαίρα¹⁵⁸.

156. Βλ. διεξοδικότερα, ΚΑΡΛΑΡΑΣ, *Άβαροι*, 204-207, 217-222.

157. Βλ. Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ιστορία*, απ. 5.1, 48: *Περὶ Ἀβάρων, ὡς πολλὰ περιουστήσαντες ἦγον ἐς Ἀλανοὺς καὶ ἰκέται ἐγένοντο Σαρωσίου τοῦ Ἀλανῶν ἡγουμένου, ὡς ἂν δι' αὐτοῦ γνώριμοι ἔσοιντο Ῥωμαίοις*. W. POHL, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, München 1988, 18, 180. ΚΑΡΛΑΡΑΣ, *Άβαροι*, 37.

158. I. P. ZASESKAJA, *Die Steppen des nördlichen Schwarzmeergebietes während der*

Ως βυζαντινής προέλευσης θεωρούνται επίσης κάποια αμφίστομα ξίφη με επιμήκη λεπίδα που εντοπίστηκαν, μεταξύ άλλων περιοχών της Ευρώπης, στον χώρο του βόρειου Καύκασου και των νοτιορωσικών ή ουκρανικών στεπών (Abrau-Dürso/περιοχή Κρασοντάρ, Lermontovskaya Skala και Mokraya Balka/κοιλιάδα του Kislovodsk, Dmitrievka-Vol'naja Voda/περιοχή Ζαπορόγιε, Voshod/περιοχή Σάρατοβ κ.α.) και χρονολογούνται μεταξύ 450 και 550. Η ευρύτερη διάδοση αυτού του τύπου ξίφους, το οποίο φέρει διακόσμηση με την τεχνική του περίκλειστου σιάλτου στον προφυλακτήρα, έχει θεωρηθεί ως δείγμα της επιρροής που ασκούσε η βυζαντινή αυτοκρατορία στον βαρβαρικό κόσμο και συνδέεται ίσως με δώρα διπλωματικών αποστολών¹⁵⁹. Σε μεσογειακή/βυζαντινή προέλευση αποδίδονται επίσης πολυάριθμα διακοσμητικά στοιχεία αυτής της περιόδου στον χώρο διαβίωσης των Αλανών και ανήκουν, όπως και ορισμένα από τα παραπάνω ξίφη στον χώρο μεταξύ της Μαύρης Θάλασσας και του ποταμού Τέρεκ, στον λεγόμενο ορίζοντα *Chirono* (430/450-530/570). Πρόκειται για πόρπες με ορθογώνια πλάκα που φέρουν κλουαζονέ διακόσμηση και ωοειδή κρικό, πόρπες κοσμημένες με σταυρούς ή με αντωπές κεφαλές πτηνών, επενδύσεις ζώνης με κλουαζονέ διακόσμηση, περόνες σε μορφή πτηνών, κρυστάλλινες χάντρες για πολυτελή ενδύματα κ.α. Τα προερχόμενα από τον μεσογειακό χώρο αντικείμενα και οι απομιμήσεις τους στον βόρειο Καύκασο απαντούν ειδικότερα στην περιοχή του Άνω Κουμπάν και της Τσερκεσίας, τα παράλια της Μ. Θάλασσας, τον Μέσο και Κάτω Κουμπάν, την περιοχή του Κισλοβόντσκ (όπου εντοπίστηκε και θησαυρός με νομίσματα του Ιουστινιανού), του Kabardino-Balkaria, την ορεινή Οσσετία και τον Τέρεκ. Η μεγαλύτερη πυκνότητα ευρημάτων παρατηρείται στο Κισλοβόντσκ και στο Kabardino-Balkaria. Σε αυτές τις περιοχές του δυτικού βόρειου Καύκασου ζούσαν οι φίλα προσκείμενοι

Hunnenzeit, στο: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen+Awaren. Katalog der Burgenländische Landesausstellung 1996 (Schloß Halbturn 26. April - 31. Oktober 1996)*, 72, 82.

159. B. ANKE, *Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts* [Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 8], Weissbach 1998, 89-92. M. KAZANSKI - A. MASTYKOVA, Le Caucase du Nord et la région méditerranéenne aux 5e-6e siècles. À propos de la formation de la civilisation aristocratique barbare, *Eurasia Antiqua* 5 (1999), 523-540. M. KAZANSKI, Les épées "orientales" à garde cloisonnée du Ve-VIe siècle, στο: *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A. D. Proceedings of the international conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza*, εκδ. E. ISTVÁNOVITS - V. KULCSÁR (Aszód - Nyíregyháza 2001), 389-418.

στο Βυζάντιο Αλανοί, σε αντίθεση με το ανατολικό τμήμα της οροσειράς, όπου οι ομοεθνείς τους υπηρετούσαν τους Πέρσες και τα σχετικά ευρήματα δείχνουν έντονες σασσανιδικές επιδράσεις¹⁶⁰.

Στον βόρειο Καύκασο έχουν εντοπιστεί ορισμένες σφαιρόσχημες ή δισκοειδείς μεταλλικές κάψουλες “μεσογειακού τύπου” σε γυναικείες ταφές. Τέσσερις από αυτές (Abrau-Dürso και Paschkovskaja στην περιοχή του Κρασνοντάρ, αλανικό κοιμητήριο του Uzun-Kol στην Τσερκεσία, και Kislovodsk) χρονολογούνται μεταξύ 450-550. Επίσης, άλλη μία αργυρή σφαιρόσχημη κάψουλα από το Suuk Su της Κορμαίας (ταφή 56), μαζί με την οποία εντοπίστηκαν και νομίσματα των αυτοκρατόρων Ιουστίνου Α΄ και Ιουστινιανού Α΄ καθώς και ένας σταυρός, χρονολογείται στα μέσα ή το δεύτερο ήμισυ του 6ου αιώνα. Οι παραπάνω κάψουλες φέρονταν ως διακοσμητικά στοιχεία στον λαμό ή το στήθος και εκλαμβάνονται είτε ως χριστιανικά είτε ως μαγικά-αποτροπαϊκά σύμβολα, όπως οι προγενέστερες ρωμαϊκές *bullae*. Στο κοιμητήριο του Abrau-Dürso ορισμένες ταφές θεωρούνται αλανικές και άλλες αποδίδονται στους Ούννους του Καύκασου ενώ τα ευρήματα της Paschkovskaja θεωρούνται αλανικά¹⁶¹.

Συμπεράσματα

Η πραγμάτευση των σχέσεων του Βυζαντίου με τους λαούς της στέπας από το 453 έως το 558 οδηγεί κατ’ αρχήν τον μελετητή στη διάκριση δύο φάσεων, οι οποίες παρουσιάζουν διαφορετικά δεδομένα μεταξύ τους. Ως χρονικό σημείο της διάκρισής τους μπορούμε να προσδιορίσουμε την άνοδο στον θρόνο του Αναστάσιου Α΄ το 491 και να αποτιμήσουμε αυτές τις σχέσεις αφενός για το διάστημα 453-491 και αφετέρου από το 491 έως το 558.

Από τον θάνατο του Αττίλα έως την άνοδο του Αναστάσιου, το Βυζάντιο κατόρθωσε να αποφύγει καταστρεπτικές εισβολές εκμεταλλευόμενο τόσο την αποδυνάμωση και πολυδιάσπαση των Ούννων μετά τη μάχη του Νεντάο, όσο και τις διευθετήσεις, από θέση ισχύος, που πραγματοποίησε ο Μαρκιανός απέναντι σε νομαδικούς (και μη) λαούς, επιτρέποντας την εγκατάσταση νομάδων στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Τη νέα κατάσταση πραγμάτων φρόντισε να διατηρήσει ο Λέοντας Α΄ αρνούμενος την

160. KAZANSKI – MASTYKOVA, *Caucase du Nord*, 540-566.

161. T. VIDA, Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 76 (1995), 222-230, 235-236, 257, 266-278.

επαναφορά παλαιότερων προνομίων στους Ούννους αλλά και ο Ζήνωνας, ο οποίος προσέγγισε και τους Βούλγαρους για να τους εντάξει στον βυζαντινό στρατό. Από την άλλη πλευρά, παρά το κοινό ενδιαφέρον για τη φρουρηση των Κάσπιων Πυλών, φαίνεται ότι το Βυζάντιο βρισκόταν σε λιγότερο δυσχερή θέση ως προς αυτό το ζήτημα, καθώς από τις μαρτυρίες των πηγών προκύπτει ότι η περσική πλευρά ήταν εκείνη που ανησυχούσε κυρίως για την ασφαλή φύλαξη των περασμάτων.

Διαφορετική είναι η εικόνα μετά το έτος 491, όταν οι ισχυροποιημένες ηγεμονίες ουννικών και βουλγαρικών λαών επανέλαβαν την επιθετική τους δραστηριότητα στα βυζαντινά εδάφη, τόσο στα Βαλκάνια όσο και στη Μικρά Ασία. Ειδικά στη Βαλκανική, οι βυζαντινές επαρχίες δοκιμάστηκαν έντονα καθώς βόρεια του Δούναβη εμφανίστηκαν και άλλοι λαοί, όπως οι Σλάβοι και οι Άντες. Στην Ανατολή ωστόσο, αν και υπήρξαν νομαδικές επιθέσεις, η συχνή εμπλοκή των Περσών σε συγκρούσεις με τους Ούννους έδινε προσωρινές λύσεις στην πίεση των Σασσανιδών προς τις βυζαντινές επαρχίες. Σε αυτό το πλαίσιο της αυξανόμενης επιθετικής δραστηριότητας των Ούννων και των Βούλγαρων, αλλά και των πάγιων συμφερόντων του Βυζαντίου στον χώρο της Μαύρης Θάλασσας και του Καύκασου, μπορεί να κατανοηθεί η συστηματικότερη προσπάθεια διείσδυσης και επιρροής της Κωνσταντινούπολης στους νομαδικούς λαούς την εποχή του Ιουστίνου και του Ιουστινιανού, είτε μέσω του εκχριστιανισμού είτε μέσω της σύναψης συμμαχιών με καταβολή ετήσιου φόρου. Ταυτόχρονα, η πολιτισμική διείσδυση του Βυζαντίου παρατηρείται και στους Αλανούς, οι οποίοι δεν πραγματοποίησαν αντίστοιχες επιδρομές. Από την άλλη πλευρά, το Βυζάντιο επιχείρησε να αξιοποιήσει τη μαχητική ικανότητα των νομάδων και η αθρόα στρατολόγηση μισθοφόρων είχε ως αποτέλεσμα την ανάδειξη πολλών από αυτούς σε ανώτερα στρατιωτικά αξιώματα αλλά και την ευρεία αποδοχή όπλων και τακτικών που χρησιμοποιούσαν οι λαοί της στέπας. Παρά το γεγονός ότι οι επιθέσεις των Ούννων και των Βούλγαρων δεν εξαλείφθηκαν, ο Ιουστινιανός πέτυχε να δημιουργήσει μία νέα ισορροπία δυνάμεων βόρεια του Καύκασου και της Μαύρης Θάλασσας, η οποία αντικατοπτρίζεται κυρίως στο ιστορικό έργο του Προκόπιου. Η ισορροπία αυτή διατηρήθηκε έως το 558, όταν η έλευση των Αβάρων δημιούργησε νέα δεδομένα σε αυτή την περιοχή και λίγο αργότερα στον Κάτω και Μέσο Δούναβη.

BETWEEN ATILA AND BAJAN.
BYZANTIUM AND THE NOMADS FROM 453 TO 558

The paper highlights the relations of Byzantium with the nomads in the period between the collapse of the Hunnic hegemony in Central Europe and the coming of the Avars to the northern frontiers of the Empire. Taking into account the written testimonies, as well as the archaeological finds, the geographical area of the nomadic settlements, the conflicts and treaties with Byzantium, the role of the nomads in the Byzantine-Persian relations, the nomad mercenaries in the Byzantine army and certain Byzantine finds, as jewellery, swords, pendant capsule or other decorative motifs are considered. These relations are distinguished in two periods, before and after 491. During the first one, the Empire was able to control the activity of the nomads offering them settlement permit on Byzantine soil, while for the second is noted, beside the strong conflicts, the cultural influence of Byzantium through Christianity and, on the other hand, the nomadic influences on the Byzantine army.

ΜΑΡΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

ΕΚΧΩΡΗΣΗ ΓΗΣ ΣΕ ΜΙΚΡΟΥΣ ΑΓΡΟΤΕΣ-ΠΑΡΟΙΚΟΥΣ
ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ*

Οι προνομιακές παραχωρήσεις προσόδων και γαιών βάσει πρακτικού, που απευθύνονταν σε μοναστήρια, σημαίνοντα πρόσωπα ή λειτουργούς του στρατού και του δημοσίου, έχουν απασχολήσει συχνά την παλαιότερη, αλλά και την πρόσφατη έρευνα¹. Είναι, επίσης, γνωστές παραχωρήσεις

---

*Το παρόν άρθρο εκπονήθηκε στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος, που συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Εθνικούς Πόρους (ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ) ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ.

1. Τέτοιας φύσεως παραχωρήσεις είναι η *οίκονομία*, η *πρόνοια* και οι παραχωρήσεις *κατά λόγον γονικότητος*. Βλ. σχετικά Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Ο βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1990, σε δακτυλογραφημένη έκδοση και σε ηλεκτρονική πλήρη μορφή (www.thesis.ekt.gr/1457) και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Κρατική πολιτική και προσωπικά προνόμια στο ύστερο Βυζάντιο: Η πρόνοια-οικονομία των λαϊκών* [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη, υπό έκδοση], όπου και όλη η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: G. OSTROGORSKIJ, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia I], Bruxelles 1954 (στο εξής: OSTROGORSKIJ, *Féodalité*)· H. GLYKATZI-AHRWEILER, *La concession de droits incorporels. Donations conditionnelles*, *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines, Ochride 1961*, τ. II, Beograd 1964, 103-114 [=ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, London 1971, I]· N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Contribution à l'étude de la pronoia au XIIIe siècle. Une formule d'attribution de parèques à un pronoiaire*, *REB* 22 (1964), 158-175 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, London 1976, VI]· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Notes sur un praktikon de pronoiaire (juin 1323)*, *TM* 5 (1973), 335-346 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Documents et études*, XXIII]· H. AHRWEILER, *La «pronoia» à Byzance*, στο: *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)* [Collection de l'École Française de Rome 44], Rome 1980, 681-690· N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *À propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats*, *TM* 8 (1981), 353-371 [= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Society, Culture and Politics in Byzantium*, London 2005, XVI]· A. ΚΑΖΗΔΑΝ, *Pronoia: The History of a Scholarly*

που απευθύνονταν σε ευρύτερες ομάδες ή καλύτερα σε κατοίκους ολόκληρων πόλεων². Ομοίως, στη βιβλιογραφία, έχει συζητηθεί η εκχώρηση *έξαλειμμάτων*, δηλαδή εγκαταλελειμμένων κλήρων³. Ωστόσο, λόγω των περιορισμένων αριθμητικών αρχειακών αναφορών, ακροθιγώς μόνο έχει

Discussion, *Mediterranean Historical Review* 10 (1995), 133-163· Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Μία πρώτη προσέγγιση στη μελέτη του βυζαντινού θεσμού της πρόνοιας: Οι προνοιάριοι, στο: *Θ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1988, 49-60· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Πρόνοια-οικονομία και μοναχο-λαϊκοί. Η διεκδίκηση των οικονομικών προνομίων στη Μακεδονία (12ος-15ος αι.), *Βυζαντινά* 21: *Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου* (2000), 251-270· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Εργαζόμενοι και μη εργαζόμενοι δικαιούχοι γαιοπροσόδων στην εποχή των Παλαιολόγων, στο: *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, εκδ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ [ΙΒΕ/ΕΙΕ, Το Βυζάντιο σήμερα 4], Αθήνα 2003, 219-236· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Αυτοκρατορικές και ηγεμονικές δωρεές προς ξένους και από ξένους στο βυζαντινό χώρο (12ος-15ος αι.)* [Το Βυζάντιο και οι Ξένοι 5], Αθήνα 2003· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους στην οικονομία, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, εκδ. Α. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006 (στο εξής: *ΟΙΒ*), τ. Γ', 141-252 (στο εξής: *ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, Ρόλος*), και συγκεκριμένα 232-240.

2. Όπως, για παράδειγμα, τα κοινά χρυσόβουλλα για τους κατοίκους της **Θεσσαλονίκης** [*Actes de Chilandar*, Παράρτημα I: *Actes Grecs*, εκδ. L. PETIT - B. KORABLEV, VV 17 (1911) [*Actes de l'Athos V*], ανατύπ. Amsterdam 1975 (στο εξής: *Chilandar*), αρ. 62.26-27, αρ. 63.58-59]· *Actes de Xénophon*, εκδ. D. PAPACHRYSSANTHOU [*Archives de l'Athos XV*], Paris 1986, αρ. 17.56, αρ. 25.41· P. LEMERLE, Un praktikon inédit des archives de Karakala (Janvier 1342) et la situation en Macédoine Orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène, *Χαριστήριον εις Ἀναστάσιον Ὀρλάνδον*, τ. Α', Ἀθήναι 1965, 285.44· Γέρων ΑΡΚΑΔΙΟΣ Βατοπαϊδινός, Ἄγιορείτικα ἀνάλεκτα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βατοπεδίου, *Γρηγόριος Παλαμάς* 3 (1919), 218], της **Βέροιας** (*Actes de Vatopédi I: Des origines à 1329*, εκδ. J. BOMPAIRE, J. LEFORT, V. KRAVARI, CH. GIROS [*Archives de l'Athos XXI*], Paris 2001 (στο εξής: *Vatopédi I*), αρ. 62.69-74), της **Ρεντίνας** (*Actes d'Esphigménou*, εκδ. J. LEFORT [*Archives de l'Athos VI*], Paris 1973 (στο εξής: *Esphigménou*), αρ. 17.5, αρ. 18.15-16 και *Esphigménou*, 129), των **Κροών** (Α. SOLOVIEV - V. MOSIN, *Grčke povelje Srpskih vladara*, Beograd 1936, 316-317), των **Ιωαννίνων** (*MM V*, 77-84) και της **Μονεμβασιάς** (*MM V*, 154-155). Πβλ. D. KYRITSES, The "Common Chrysobulls" of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 229-245.

3. Για τα *έξαλείμματα* βλ. Fr. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig-Berlin 1927 (στο εξής: DÖLGER, *Finanzverwaltung*), 116, 118.21-120.23, 131-133, 139· N. SVORONOS, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, *BCH* 83 (1959), 1-166 και συγκεκριμένα 120, 123 και passim s.v. *κλάσμα*. Μ. BARTUSIS, Ἐξάλειμμα: Eschat in Byzantium, *DOP* 40 (1986), 55-81· Α. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετ. Α. ΚΑΣΣΑΓΓΗ, Αθήνα 1987 (στο εξής: ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Κοινωνία*), 80-83· *LBG*, 3. Fasz., 527, s.v.

μέχρι σήμερα αναφερθεί μια άλλη πτυχή της κρατικής πολιτικής, η εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες-παροίκους⁴, που φαίνεται ότι αποσκοπούσε στην παρότρυνση των ασθενεστέρων στρωμάτων να επιδοθούν στην καλλιέργειά της και στην επαναδραστηριοποίηση περιοχών που είχαν εξαρθρωθεί οικονομικά και πληθυσμιακά από εχθρικές επιδρομές.

Οι περιορισμένες αριθμητικώς αναφορές υποδεικνύουν ότι η εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες εφαρμόστηκε σε περιορισμένη κλίμακα, μικρότερη απ' ό,τι ο θεσμός των προνομιακών παραχωρήσεων. Μνείες για εκχωρήσεις γης σε μικρούς αγρότες-παροίκους⁵ έχουμε από το πρώτο μισό του 14ου αι. μέχρι και το πρώτο μισό του 15ου αι. Στο πρώτο μισό του 14ου αι., γη εκχωρήθηκε σε κατοίκους των χωριών Βραστά στο *Κατεπανίκιο Ρεντίνας* (1300)⁶, Μαιμιτζώνα στα Παραπόλια κοντά

4. Α. ΛΑΪΟΥ, *Ἡ ἀγροτική οἰκονομία (13ος-15ος αἰ.)*, ΟΙΒ, τ. Α', 495-574 (στο εξής: ΛΑΪΟΥ, *Ἀγροτική οἰκονομία*), 519, 536, 570.

5. Στα πρακτικά απογραφής, την εποχή των Παλαιολόγων, ο όρος πάροικος χρησιμοποιείται συχνά καταχρηστικά, για να προσδιορίσει τους καλλιεργητές των οποίων οι φορολογικές υποχρεώσεις είχαν παραχωρηθεί βάσει πρακτικού σε κάποιο δωρεοδόχο, ανεξαρτήτως αν συνήπταν σχέση παροικίας ή όχι. Ωστόσο, η παραχώρηση φορολογικών οφειλών καλλιεργητών από το κράτος σε κάποιο δωρεοδόχο ήταν απλώς παροχή προσόδων και δεν συνεπαγόταν τη μετατροπή των ελεύθερων καλλιεργητών σε εξαρτημένους. Είναι, επίσης, σημαντικό να αναφέρω εδώ ότι οι πάροικοι δεν ήταν προσκολλημένοι στη γη. Βλ. σχετικά Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή στην αγροτική ιστορία του Μεταγενέστερου Βυζαντινού κράτους, *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης* 21 (1983), 165-200, όπου και επισκόπηση της προγενέστερης σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας: Μ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, *Ἡ ακίνητη περιουσία λαϊκών στη Βυζαντινή Μακεδονία και Θράκη την εποχή των Παλαιολόγων* (διδ. διατριβή), Αθήνα 2006, σε δακτυλογραφημένη έκδοση και σε ηλεκτρονική πλήρη μορφή: βλ. <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/19766#page/1/mode/2up>, 261-263.

6. *Esphigménou* αρ. 8.28, 30-32: *Ἐν τῷ κατεπανικίῳ Ρεντίνας, χωρίον τὰ Βραστά σὺν τοῖς Ἁγιονικολαΐταις, ἐν ᾧ ... Χαλκεὺς Μοδηγὸς ὁ υἱὸς Ἰωάννου τοῦ τῆς Μαρίνης, ἔχει ... ζευγάριον ἄ', ἀργὰ β', ἀμπέλιον μοδιῶν β', ἐδόθη αὐτῷ καὶ γῆ μοδιῶν γ', τέλος ὑπέρπυρα δύο ἡμισυ. Βασίλειος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, ἔχει ... ζευγάριον ἄ', ἀμπέλιον μοδιῶν β', ἐδόθη αὐτῷ καὶ γῆ μοδιῶν γ', τέλος ὑπέρπυρα δύο ... κ.ο.κ.* Πβλ. *Esphigménou* αρ. 8.34-35, 40-52, 53-63, 64-67, 68-69, 73-74, 78-79. Για το χωριό Βραστά βλ. σχετικά J. LEFORT, *Paysages de Macédoine* [TM, Monographies 3], Paris 1986 (στο εξής: LEFORT, *Paysages*), 135 και για το *Κατεπανίκιο Ρεντίνας* βλ. Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Κατεπανίγια τῆς Μακεδονίας, Συμβολή εἰς τὴν διοικητικὴν ἱστορίαν καὶ γεωγραφίαν τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Φραγκοκρατίαν χρόνους* [Μακεδονικά, Παράρτημα 1], Θεσσαλονίκη 1954 (στο εξής: ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Κατεπανίγια*), 24-27.

στην Κωνσταντινούπολη (1323)⁷, Χοτολίβους και Ζαβαρνίγια⁸ στο Κατεπανίκιο Ζαβαλτίας⁹ στο Θέμα Βολερού, Μέστου, Χριστουπόλεως, Σερρών και Στρυμόνος (1322-1326)¹⁰ και στο ἀργίδιον¹¹ Μονόσπιτον (1339)¹², σε μικρό δηλαδή αγροτικό συνοικισμό, παρακείμενο στην

7. *Chilandar* αρ. 92.18, 33-36, 44-48: *Εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον τὴν Μαιμιτζώνα, πάροικοι οὗτοι ... Ἄνθης ὁ υἱὸς τοῦ Τζαγκαρίου ἔχει ... οἴκημα α', ἀμπέλιον μοδίου α' ἕκτον, γῆν ἀπὸ τῆς γονικῆς αὐτοῦ γῆς μερίδα τρίτην, ἦτοι μοδίων κζ', καὶ ἀπὸ παραδόσεως μοδίων ι', τέλος ὑπέρπυρον ἕν τρίτον ... Μανουὴλ Τζαμάντουρος ὁ γαμβρὸς τοῦ Ἄληθινοῦ ἔχει ... οἴκημα ἐξ ἀναστήματος αὐτοῦ εἰς δν παραδεδώκαμεν αὐτῷ τόπον ἀπὸ τοῦ Βατάτζη, καὶ ἄλωνοτόπιον, ζευγάριον α', ἀμπέλιον μοδίου α' τρίτον, καὶ γῆν διὰ παραδόσεως μεθ' ἧς ἔχει ἕκ προικὸς αὐτοῦ μοδίων νε', τέλος ὑπέρπυρα δύο ...* Πβλ. *Chilandar* αρ. 92.41-44, 48-62, 69-72, 75-77, 86-91, 103-118. Σχολιασμό των πληροφοριών του συγκεκριμένου πρακτικού βλ. ΛΑΪΟΥ, *Ἀγροτική οἰκονομία*, 518-525. Για την Μαιμιτζώνα βλ. Α. KÜLZER, *Ostthrakien* [TIB 12], Wien 2006, 275.

8. *Actes de Vatopédi II: de 1330 à 1376*, εκδ. J. LEFORT, V. KRAVARI, CH. GIROS, K. SMYRLIS [Archives de l'Athos XXII], Paris 2006 (στο εξής: *Vatopédi II*), αρ. 70.5, 15-18: *Χωρίον τὴν Χοτολίβους ... Ἰωάννης ὁ Τζάχειλας, εχει ... οἴκημα, ζευγάριον α', ἀργὰ β', ὄνικόν, ἀμπέλιον μοδίων γ', καὶ γῆν ἀπὸ παραδόσεως μοδίων λ', τέλος ὑπέρπυρα β'. Κωνσταντῖνος ὁ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρὸς αὐτοῦ, εχει ... οἴκημα, βοΐδιον α', ἀμπέλιον μοδίου α' ἡμίσεος, καὶ γῆν ἀπὸ παραδόσεως μοδίων κ', τέλος ὑπέρπυρον ἡμισυ. Γεώργιος Κατωτηκὸς ὁ γαμβρὸς τοῦ Βράνιτζα, εχει ... οἴκημα, βοΐδιον α', ἀμπέλιον μοδίων γ' ἡμίσεος, καὶ χωράφιον ἀπὸ παραδόσεως μοδίων ιβ', τέλος ὑπέρπυρα α' ... κ.ο.κ.* Πβλ. *Vatopédi II* αρ. 70.18-21, 33-34.

9. Για το Κατεπανίκιο Ζαβαλτίας βλ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Κατεπανίγια*, 37-53.

10. Για το Θέμα Βολερού, Μέστου (Νέστου), Χριστουπόλεως, Σερρών και Στρυμόνος, βλ. *Vatopédi II*, 61-62· C. ASDRACHA, *Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie*, *REB* 34 (1976), 175-209 και συγκεκριμένα 178-179.

11. Το ἀργίδιο ἦταν μικρὸς αγροτικὸς συνοικισμὸς με μικρὸ ἀριθμὸ αγροτικὸῦ πληθυσμοῦ (περιλάμβανε συνήθως 10 ἕως 20 εστίες παροίκων). Για το ἀργίδιο βλ. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, 115.21-38, 116.1-23, 135-136, 138· J. LEFORT, Ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία (7ος-12ος αἰ.), *OIB*, τ. Α', 377-487 και συγκεκριμένα 435-436, 447-448· ΛΑΪΟΥ, *Ἀγροτικὴ οἰκονομία*, 497· J. LEFORT, *Population et peuplement en Macédoine Orientale, IXe-XVe siècle*, στο: *Hommes et Richesses dans l'Empire byzantin II (VIIIe-XVe siècle)*, εκδ. V. KRAVARI - J. LEFORT - C. MORRISSON [Réalités Byzantines 3], Paris 1991, 63-82 και συγκεκριμένα 69-73.

12. *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrôme (Serrès) XIIIe-XVe siècles*, εκδ. L. BÉNOU [Textes, documents, études sur le monde Byzantin Néohellénique et Balkanique 2], Paris 1998 (στο εξής: *Prodrôme B*), αρ. 179.10-17: *κατὰ πρῶτον καὶ ἀρχικῶς ἐδόθη Γεώργιον τὸν Γάσγαν χωράφιον πλησίον τοῦ Τσαγγάρη μοδίων ε' ἡμισυ, ἐν ᾧ καὶ καρυὰς γ', συκαμινέαν καὶ ἀμυγδαλέας β', ἔχει ... ζευγαρίου ἡμισυ, ἀργὰ δ', ὄνικόν, αἰγίδια ιγ',*

προκειμένη περίπτωση στη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών¹³. Κάποιες ενδείξεις (οι οποίες πρόκειται να παρουσιαστούν εκτενώς πιο κάτω) μας επιτρέπουν να συναγάγουμε –μολονότι δεν αναφέρεται ρητώς– ότι γη εκχωρήθηκε και σε αγρότες των χωριών Κρούσοβο στο *Κατεπανίκιο Στρυμόνος*¹⁴ και Πορταρέα στο *Κατεπανίκιο Καλαμαριάς*¹⁵. Σε αχρονολόγητο έγγραφο, το οποίο, σύμφωνα με τον Α. Πάρδο, θα πρέπει να χρονολογηθεί μεταξύ του 1387 και του Απριλίου του 1388¹⁶, αναφέρονται παραχωρήσεις γης σε κατοίκους του χωριού της Λήμνου Άνω Χωριόν και ενός κάστρου, που δεν διασαφηνίζεται, όμως, για ποιο από τα κάστρα της Λήμνου πρόκειται¹⁷, όπως και σε έναν κάτοικο του χωριού Μαυρονάδος επίσης στη Λήμνο¹⁸. Ομοίως, σε κατοίκους της

τέλος ύπερπυρα β΄ τὸν Γερίλαν **ἐδόθη** χωράφιον ἀυλοτόπιον μοδίων δ΄ καὶ ἐξοχόραφον μοδίων ι΄, καρναὶ β΄, καιρασέας γ΄, ἀπιδέαν, δαμασκινέας β΄, ἔχει ... ζῶα ἀργὰ δ΄, αἰγίδια ζ΄, μελίσσια η΄, τέλος ύπερπυρα γ΄ τὸν Τομπρίλα **ἐδόθη** χωράφιον μοδίων ζ΄ ἤμισυ καὶ ἀυλοτόπιον μοδίων γ΄ ἤμισυ, καρναὶ ε΄, συκαμινέας β΄, κερασίαν καὶ ἀμυγδαλέαν, ἔχει ... ζευγαρίου ἤμισυ, ἀργὰ ε΄, ὄνικδον, αἰγίδια κ΄ καὶ μελίσσια ια΄, τέλος ύπερπυρα γ΄. Πβλ. *Prodrome* Β αρ. 179.17-32. Για το Μονόσπιτον βλ. LEFORT, *Paysages*, 208.

13. *Prodrome* Β αρ. 179.8.

14. *Esphigménou* αρ. 14.76-113 passim, αρ. 15.46-76 passim, αρ. 16.33-53 passim. Για το *Κατεπανίκιο Στρυμόνος* βλ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Κατεπανίγια*, 21-24 και για το χωριό Κρούσοβο βλ. LEFORT, *Paysages*, 180.

15. *Esphigménou* αρ. 14.134-176 passim, αρ. 15.102-127 passim. Για το *Κατεπανίκιο Καλαμαριάς* βλ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Κατεπανίγια*, 7-13 και για το χωριό Πορταρέα βλ. LEFORT, *Paysages*, 230.

16. Α. ΠΑΡΔΟΣ, *Ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Παντοκράτορος. Ἐπιτομὲς ἐγγράφων, 1039-1801*, τ. Α΄, [Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα 5], Αθήνα 1998 (στο εἶξ: *Παντοκράτωρ*), 52-53. Η Βασιλική Κράβαρη χρονολογεί το έγγραφο στο τέλος του 14ου ή στις αρχές του 15ου αι.: *Actes du Pantocrator*, εκδ. V. ΚΡΑΒΑΡΙ [Archives de l' Athos XVII], Paris 1991 (στο εἶξ: *Pantocrator*), 189, 191.

17. Βλ. σχετικὰ *Pantocrator*, 194. Για τα κάστρα της Λήμνου βλ. J. HALDON, *Limnos, Monastic Holdings and the Byzantine State: ca. 1261-1453*, στο: *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, εκδ. A. BRYER - H. LOWRY, Birmingham-Washington D.C. 1986, 161-212 και συγκεκριμένα 200-204.

18. *Pantocrator* Appendice.1-5, 12-13, 32, 34-37: Ὁ Τόμπρις ὁποῦ κατοικεῖ εἰς τὸν Πύργον τοῦ Ἄνω Χωριού ... **ἔχει** ὀσπητι, ζευγάρι ... **ἐδόθη** εἰς αὐτὸν ... γῆ ἀπὸ τὴν γῆν ἐκεῖνην ὁποῦ ἔχαρίσθη κοινῶς εἰς τὸ χωριόν τοῦ Ἐπισπέρατος ... **ἐδόθη** ... εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν Ἄκτιν γῆ ἢ λεγομένη τοῦ Ἁγίου Βλασίου ... καὶ εἶναι γῆ μοδίων ἑξακοσίων, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν αὐτὴν ὄλην γῆν ἐδόθη εἰς τὸν ῥηθέντα Τόμπριν ἢ μισή, ἤγουν γῆ μοδίων τριακοσίων ... Ἰωάννης ὁ υἱὸς τοῦ Μοναχίτου ... **ἔχει** γῆν μοδίων δύο, ζευγάρι μισόν,

Λήμνου γη παραχωρήθηκε τον 15ο αι., στα χωριά Λύχνα, Κάτω Βάρος (κατά το πρώτο τρίτο του 15ου αι.)¹⁹ και Βουνεάδα (λίγο πριν το 1425)²⁰. Τέλος, σκόρπιες μαρτυρίες μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι γη είχε

ἄλογον, καὶ γῆν ἀπὸ τὸ πατρικὸν τοῦ ὑποστατικὸν ... μοδίων ἑκατὸν **ἔδδοθη** ὁμοίως εἰς αὐτὸν καὶ ἄλλη γῆ ... μοδίων ἑκατὸν εἴκοσι ... (= Παντοκράτωρ αρ. 14).

Το περιεχόμενο του εγγράφου είναι γνωστό μόνο από νεοελληνική παράφραση του β' μισού του 18ου αι. Σχολιασμό των πληροφοριών του εγγράφου βλ. ΛΑΪΟΥ, *Ἀγροτική οἰκονομία*, 570. Η γη που παραχωρήθηκε στους αγρότες βρισκόταν στα χωριά Πισπέραγος, Μαυρονάδος, Ἄνω Χωρίον και σε άλλες τοποθεσίες αταύτιστες. Για τα χωριά Ἄνω Χωρίον, Πισπέραγος και Μαυρονάδος βλ. *Pantocrator*, 39-41.

19. *Actes de Docheiariou*, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [Archives de l' Athos XIII], Paris 1984 (στο εξής: *Docheiariou*), αρ. 60.1-2, 13-14, 31, 42-43, 44, 51-53, 63, 64, 70, 71: + Χωρίον τα Λύχνα: + Κώστας ὁ Κηπωρόπουλος ἔχει ... οἴκημα εἰς τὸ Κάστρον, εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον οἰκίματα μετ' αὐλῆς καὶ ληνοῦ ... **ἔδδοθη** τῷ αὐτῷ Κηπωροπούλῳ καὶ ἀπὸ τοῦ εἰς τὸ Μέγα Πλάγιον βασιλικῷ χωραφίον τοῦ δοθέντος τῇ χώρᾳ, μοδίων ια' ... τοῦ στιχικοῦ τέλους τούτων ὑπέρπυρα ἔνδεκα, τοῦ βιγλιατικοῦ ὑπέρπυρα δύο, ὁμοῦ ὑπέρπυρα δεκατρία ... Ἰωάννης ὁ τοῦ Πετροῦ Καζάνου ἔχει ... οἴκημα μετ' αὐλῆς καὶ εἰς τὸ Κάστρον ἕτερα οἰκίματα ... εἰς τὸν Στιβανόν, μοδίων [...] ἀπὸ τοῦ βασιλικῷ χωραφίον τοῦ μερισθέντος ὅλη τῇ χώρᾳ ... τοῦ στιχικοῦ τέλους τούτων ὑπέρπυρα ἕξ ἡμισυ, τοῦ βιγλιατικοῦ ὑπέρπυρα ... Χωρίον τὸ Κάτω Βάρος, πάροιχοι τῆς βασιλικῆς μωνῆς τοῦ Δοχιάριου + Θεόδωρος ὁ Κηπωρόπουλος ἔχει ... οἰκίματα μετ' αὐλῆς καὶ ληνοῦ, προαύλιον πλησίον τοῦ οἰκίματος τοῦ Βλατύ, ἀπὸ τοῦ κοινοῦ τῆς χώρας δοθέντος, μοδίου α' ἡμίσεος ... Μανουὴλ ὁ Ῥιζᾶς ἔχει ... οἰκίματα μετ' αὐλῆς καὶ ληνοῦ καὶ εἰς τὸ Κάστρον ἕτερον οἴκημα ... προαύλιον πλησίον τοῦ ἀλωνοτόπου τοῦ Βλατύ, **ὃ ἠμερίσθη τῇ χώρᾳ**, μοδίου α' ἡμίσεος ... Γεώργιος ὁ Μοσχάτος ἔχει ... οἰκίματα μετ' αὐλῆς καὶ ληνοῦ ... ἀπὸ τοῦ προαυλίου, πλησίον τοῦ ἀλωνοτόπου τοῦ Βλατύ, **ὃ ἠμερίσθη τῇ χώρᾳ**, μοδίου α' ἡμίσεος ... Πβλ. σχόλια Ν. Οικονομίδη στο: *Docheiariou*, 305.

20. *Actes de Dionysiou*, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [Archives de l' Athos IV], Paris 1968 (στο εξής: *Dionysiou*), αρ. 21, 25. *Dionysiou* αρ. 21.1-3, 8-17, 24-25, 27-28, 33-38: Ἀρχόμεθα γράφειν τα ὀροθέσια τῶν χοραφίων τῆς Βουνεάδας καταλεπτὸν ἐκ τὴν μεγάλην θέσιν τῆς Λήμνου: Κώστας ὁ Λαγκαδιώτης ἔχει οἴκημα μετ' αὐλῆς, καὶ εἰς τὸ Κάστρον οἴκημα ... **ἔδδοθη** αὐτὸ εσωθύριον πλησίον καὶ ἔμπροσθεν τοῦ οἰκίματος αὐτοῦ μοδίων β' ἡμίσεος καὶ ἀπὸ τῆς εἰς τὴν Μέλισσαν γῆς ... οὔσης μοδίων τ', ἢ ἡμίσεια, ἦτοι μοδίοι ρν', ὡς τῶν λοιπῶν ρν' **δοθήση** Γεωργίῳ τῷ Χατζίλαλα ὁμοίως **ἔδδοθη** αὐτῷ ἕτερα γῆ εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τὰ Νεώματα, εἴτις ἄρχεται ἀπὸ τῆς μήξεως τῶν βρουαμίων ... καὶ ἔστι γῆ μοδίων τ', ἀφ' ὧν ἢ ἡμίσεια ρν' τούτω καὶ ἢ ἡμίσεια τὸ Χατζίλαλα ... Γεώργιος ὁ υἱὸς τοῦ Χατζίλαλα ἔχει οἴκημα μετ' αὐλῆς, καὶ εἰς τὸ Κάστρον ἕτερον οἴκημα ... **ἔδδοθη** αὐτῷ καὶ ἢ εἰς τὴν Μέλισσαν γῆ ἢ μετα τοῦ Λαγκαδιώτη ἢ ἡμίσεια, καθὼς ἐν τῷ πρακτικῷ ἐκείνου γράφεται, μοδίων ρν' ὁμοίως καὶ ἀπὸ τῆς ἑτέρας γῆς, τῆς εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τὰ Νεώματα, ἢ μετὰ τοῦ αὐτοῦ Λαγκαδιώτη ἢ ἡμίσεια, μοδίων ρν' ... Πβλ. *Dionysiou* αρ. 21.84-86 καὶ σχόλια Ν. Οικονομίδη στο: *Dionysiou*, 146.

εγκωρηθεί και περιστασιακά σε μεμονωμένους αγρότες και ίσως όχι στα πλαίσια οργανωμένης προσπάθειας²¹. Στις σελίδες που ακολουθούν θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε ομαδικά τις παραχωρήσεις αυτές ως συνιστώσες ενιαίας κρατικής πολιτικής, η οποία σε όλες τις περιπτώσεις είχε έναν κοινό γνώμονα.

Είναι απαραίτητο να διασαφηνισθεί αρχικά ότι η παραχωρηθείσα γη δεν μπορεί να είχε παραχωρηθεί στους αγρότες με καθεστώς παροικίας ή κάποιας μορφής μίσθωση, εφ' όσον στα πρακτικά απογραφής είναι σαφές ότι οι πάροικοι για τη γη αυτή πληρώνουν φόρο²² και όχι *πάκτον*²³, *μορτή*²⁴ ή άλλο τέλεσμα. Μάλιστα, στο πρακτικό του χωριού Μαμιτζώνα,

---

21. Π.χ. Λήμνος- *Actes de Lavra*, II: *De 1204 à 1328*, εκδ. P. LEMERLE, A. GUILLOU, N. SVORONOS, D. PAPACHRYSSANTHOU [Archives de l'Athos VIII], Paris 1977, αρ. 74.34-37, 74-75: *Προκατείχε και πτοχούς ούτους ... Εύστράτιος ὁ Στεφανόπουλος, ἔχει ... οἴκημα α', ζευγάριον α', πρόβατα λ', γῆν ἐκτὸς τοῦ περιώρου τῆς μονῆς ἐν διαφόροις τόποις μοδίων σ', ἐδόθησαν αὐτῷ καὶ ἀπὸ δημοσιακῆς γῆς τοῦ Συκίδου μόδιοι κ', μύλωνος χειμερινοῦ μερίδα τρίτην, τέλος αὐτοῦ ὑπέρπυρα γ' ... Ὁ εἰς τὸ Κάστρον δοθεὶς τῷ κυρῷ Γερασίμῳ Ἰωάννης ὁ Πατναδάς, ἔχει ... οἰκῆματα β', βοῖδιον α', σανδαλίον ἥμισυ, ἐδόθη αὐτῷ καὶ χωράφιον εἰς τὴν Γραῖαν, ἦτοι τὸ τρίτον ὅπερ ἐκράτει Λέων ὁ μαγκανάρης μοδίων δέκα, τέλος αὐτοῦ ὑπερπύρου τρίτον.* Πβλ. ὁ.π., αρ. 77.104.

22. Καταγραφή του οφειλόμενου φόρου απαντά σε όλα τα εξεταζόμενα στο άρθρο έγγραφα με εξαίρεση το *Dionysiou* αρ. 21, το οποίο δεν αποτελεί πρακτικό απογραφής αλλά, σύμφωνα με τον Ν. Οικονομίδη (*Dionysiou*, 142), απόσπασμα ειλημμένο από μεγάλη θέση. Για τη μεγάλη θέση βλ. *Dionysiou*, 141-142· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ρόλος, 219. Ωστόσο, ούτε στο *Dionysiou* αρ. 25, πρακτικό απογραφής που επαναλαμβάνει τις πληροφορίες του προηγούμενου εγγράφου καταγράφεται ο φόρος, γιατί έκτακτες συνθήκες συνέβαλαν στην παραχώρηση πλήρους φοροαπαλλαγής. Είναι σημαντικό, όμως, να υπογραμμίσουμε πως στο έγγραφο δεν υπάρχει αναφορά που να υποδεικνύει ότι οι πάροικοι πλήρωναν *πάκτον*, *μορτή* ή άλλο τέλεσμα.

23. Για το *πάκτον* βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité et exemption fiscal à Byzance (IXe-XIe s.)* [IBE/EIE, Μονογραφίες 2], Athènes 1996 (στο εξής: ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*), 125-127· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η επένδυση σε ακίνητα γύρω στο έτος 1000, *Ιστορικά* 4,7 (1987), 15-28 και συγκεκριμένα 21-22· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Terres du fisc et revenu de la terre aux Xe-XIe siècles, στο: *Hommes et Richesses dans l'Empire byzantin II (VIIIe-XVe siècle)*, εκδ. V. ΚΡΑΒΑΡΙ- J. LEFORT - C. MORRISSON [Réalités Byzantines 3], Paris 1991, 321-337 και συγκεκριμένα 332-334· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ρόλος, 177-179.

24. Για τη *μορτή* βλ. H. F. SCHMID, Byzantinisches Zehntwesen, *JÖBG* 6 (1957), 45-110 και συγκεκριμένα 55-67, 96-99· ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Κοινωνία*, 70, 71, 286-292· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Η επένδυση σε ακίνητα, 22-23· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Terres du fisc, 332-334· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Fiscalité*, 127-129· P. LEMERLE, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the*

η γη, που επρόκειτο να παραχωρηθεί στους παροίκους έναντι μορτής, καταγράφεται μετά τον κατάλογο με τις εστίες των παροίκων, τη γη που τους εκχωρήθηκε και τους φόρους που κατέβαλλαν στον δωροεδόχο, προσδιορίζεται δε με σαφήνεια και διαχωρίζεται από τα ιδιόκτητα περιουσιακά στοιχεία των παροίκων²⁵.

Στα πρακτικά απογραφής, τα ακίνητα που αποκτήθηκαν με παραχώρηση εισάγονται με το ρήμα *έδóθη* και αντιδιαστέλλονται προς τα περιουσιακά στοιχεία που ο αγρότης είχε αποκτήσει με άλλους τρόπους και που εισάγονται με το ρήμα *έχει*. Εξαιρέση αποτελούν τα παραχωρούμενα στα πρακτικά των χωριών Μαιμιζώνα, Χοτολίβους και Ζαβαρνίκεια, τα οποία, κατά τη διατύπωση του εγγράφου, έχουν αποκτηθεί *διὰ ἢ ἀπὸ παραδόσεως*²⁶. Η διατύπωση *διὰ ἢ ἀπὸ παραδόσεως* παραπέμπει στη διά πρακτικού παράδοση που συνόδευε κάθε προνομιακή παραχώρηση κατά τον θεσμό της *πρόνοιας*, *κατὰ λόγον γονικότητος* ἢ που συνιστούσε *οἰκονομία* μοναστηριού. Εντούτοις, η διατύπωση δεν υποδεικνύει ότι τα παραχωρούμενα θα έπρεπε να συνδεθούν αναγκαστικά ἢ να ερμηνευθούν στα πλαίσια μίας από τις γνωστές προνομιακές παραχωρήσεις, αλλά ότι, όπως ακριβώς συνέβαινε στην περίπτωση των προνομιακών παραχωρήσεων, ομοίως και στην περίπτωση της παραχώρησης γης σε μικρούς αγρότες η αυτοκρατορική απόφαση ακολουθείτο από πρακτικό παράδοσης. Επιπλέον, το γεγονός ότι, στο πρακτικό, η παραχωρηθείσα γη αφ' ενός καταγράφεται μαζί με τα υπόλοιπα ιδιόκτητα ακίνητα και κινητά του αγρότη και αφ' ετέρου για τη γη αυτή ο αγρότης καταβάλλει φορολογία μας επιτρέπει να υποθέσουμε –βάσει τουλάχιστον όσων γνωρίζουμε μέχρι τώρα– ότι στους αγρότες μάλλον είχε εκχωρηθεί η κυριότητα της γης²⁷.

Twelfth Century, Galway 1979, 38-39· OSTROGORSKII, *Féodalité*, 70, 71, 99· M. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile. Church and State under the Lascarids of Nicaea* (1204-1261), Oxford 1975, 134.

25. *Chilandar* αρ. 92.161-163: *ὑπὲρ τῆς εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον ὁμοίως εὕρισκομένης ἐν διαφόροις τοποθεσίαις ὑπομόρτου ἑτέρας γῆς, τῆς ὡσεὶ μοδίων αφ', ὑπέρπυρα τριάκοντα ...* Πβλ. σχόλιο ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Κοινωνία*, 285· ΛΑΪΟΥ, *Ἄγροτική οἰκονομία*, 519.

26. *Chilandar* αρ. 92.50, 52, 60 κ.ά.: *γῆν διὰ παραδόσεως* *Chilandar* αρ. 92.43, 56-57 κ.ά.: *γῆν διὰ παραδόσεως μεθ' ἧς προεκράτει μοδίων ...* (η αναφορά ἧς προεκράτει μοδίων αναφέρεται και σε άλλες περιπτώσεις στις οποίες δεν αναφέρεται ότι προερχόταν από παράδοση)· *Chilandar* αρ. 92.36, 70: *ἀπὸ παραδόσεως* *Vatopédi* II αρ. 70.15, 16, 18, 19-20, 21, 34: *γῆν ἀπὸ παραδόσεως ...* Πβλ. ΛΑΪΟΥ, *Ἄγροτική οἰκονομία*, 519.

27. Η καταβολή του φόρου αποτελούσε απόδειξη ιδιοκτησίας επί του κτήματος.

Τα παραχωρούμενα αφορούν στην πλειονότητά τους σπόριμη γη, μολοντί σε ελάχιστες περιπτώσεις μνημονεύονται *αύλοτόπια*²⁸-οικόπεδα, περιβόλια²⁹, κήποι³⁰. Ως προς την ποιότητά της, η εκχωρούμενη γη παρουσίαζε διακυμάνσεις: στην περίπτωση της Μαμιτζώνας, μνημονεύονται διανεμηθέντες κλήροι που χρειάστηκαν εκχέρωση³¹, ενώ στην περίπτωση της Λήμνου –για λόγους που θα ερμηνεύσουμε στη συνέχεια– στη διανομή συμπεριλήφθηκαν και αυτοκρατορικά κτήματα³². Επιπλέον, στην παραχωρηθείσα γη αναφέρεται ότι συμπεριλήφθηκε γη, η οποία, σύμφωνα με τη διατύπωση του εγγράφου, προερχόταν *ἀπό τε ἐλευθέρως καὶ τῆς ἀποσπασθείσης κατὰ λόγον περισσείας ἀπὸ τῶν ἐποίκων τοῦ ... χωρίου*³³, δηλαδή γη η οποία πριν την παραχώρηση δεν υπέκειτο σε φορολογικές επιβαρύνσεις και είχε παραχωρηθεί σε εποίκους αλλά κατά τη διαδικασία της *ἐξισώσεως*³⁴ αφαιρέθηκε από αυτούς, επειδή ήταν περισσότερη από αυτήν που έπρεπε να κατέχουν και τέλος, γη που πριν τη διανομή παραχωρείτο έναντι *μορτῆς*³⁵.

Υπόλογος για την καταβολή του φόρου ήταν μόνο ο ιδιοκτήτης της γης. Βλ. σχετικά *Βυζαντινὰ Ἐγγραφα τῆς μονῆς Πάτιμου, Α' Αὐτοκρατορικά*, εκδ. Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Αθήνα 1980, αρ. 30. Πβλ. *Βυζαντινὰ Ἐγγραφα τῆς μονῆς Πάτιμου, Β' Δημοσίων Λειτουργῶν*, εκδ. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Αθήνα 1980, αρ. 67· πβλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ρόλος, 171-172· Α. ΛΑΙΟΥ – C. MORRISON, *Η Βυζαντινὴ Οικονομία*, Αθήνα 2011, μετ. Δ. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, Αθήνα 2011, 79. Στη συναγωγή του συμπεράσματος ότι, στις πιο πάνω περιπτώσεις, στους παρόικους παραχωρείται κυριότητα και όχι κατοχή γης με βοήθησε να καταλήξω ο καθηγητής Jacques Lefort, τον οποίον και ευχαριστώ θερμά.

28. Μονόσπιτον - *Prodrome* Β αρ. 179.12, 15, 17, 31. Πβλ. Μαμιτζών - *Chilandar* αρ. 92.44-48.

29. Μονόσπιτον - *Prodrome* Β αρ. 179.21-22, 23.

30. Λήμνος - *Dionysiou* αρ. 21.84-90.

31. *Chilandar* αρ. 92.57-61, 103-105: *Κωνσταντίνος ὁ Πηγηγιώτης μετὰ τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ Ψελλοῦ ἔχει οἴκημα ἀπὸ τοῦ ἐξαλείμματος τοῦ Κουκουόδη, ζευγάριον ἡμισυ, ἀμπέλιον μοδίου τὸ ἡμισυ, κηποτόπιον μοδίου τὸ τέταρτον καὶ γῆν διὰ παραδόσεως ἀπὸ ἐκλειωματικῆς ὑπομόρτου γῆς μεθ' ἧς προεκράτει μοδίων ρκ', τέλος ὑπερπυρα τρία ... Κωνσταντίνος ὁ Δροσινὸς ἔχει ... οἴκημα α', ὄνικκον α', καὶ γῆν διὰ παραδόσεως ἀφ' ἧς ἐξελείωσε, μοδίων ιε', τέλος ὑπερπύρου τὸ ἡμισυ ...*

32. *Docheiariou* αρ. 60.13-14, 43.

33. *Chilandar* αρ. 92.108-110.

34. Για τη διαδικασία της *ἐξισώσεως* βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ρόλος, 212, 220.

35. *Chilandar* αρ. 92.60-61: *γῆν διὰ παραδόσεως ἀπὸ ἐκλειωματικῆς ὑπομόρτου γῆς μεθ' ἧς προεκράτει μοδίων ρκ' ...*

Οι δωρεοδόχοι αγρότες ως επί το πλείστον δεν διέθεταν σπόρμη γη πριν την κατανομή (συγκεκριμένα, σπόρμη γη δεν διέθετε κανένας από τους δωρεοδόχους αγρότες των χωριών Βραστά και Μονόσπιτον και ομοίως, σπόρμη γη δεν διέθεταν ορισμένοι από τους δωρεοδόχους της Μαμιτζώνας και των χωριών Άνω Χωρίον και Βουνεάδα της Λήμιου), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν διέθεταν καθόλου περιουσία, δεν ήταν δηλαδή *ἀκτήμονες* ή *ἀνυπόστατοι* –όπως θα χαρακτηρίζονταν στα πρακτικά απογραφής. Την υπόλοιπη ιδιοκτησία των δωρεοδόχων αγροτών συγκροτούσαν οικήματα³⁶, καματηρά ζώα, αμπέλια, ενώ λίγοι από αυτούς είχαν ένα μικρό κήπο ή περιβόλι.

Οι παραχωρούμενοι κλήροι κάλυπταν εκτάσεις που ποίκιλλαν ως προς το μέγεθός τους: στα Βραστά, είχαν έκταση 25 ή 50 μοδίων (8 πάροιχοι πήραν γη 25 μοδίων και 15 πάροιχοι γη 50 μοδίων), στη Μαμιτζώνα, από 8 μέχρι 120 μοδίους, στο Χοτολίβους, από 10 μέχρι 30 μοδίους, στο Μονόσπιτον, από 5,5 μέχρι 35 μοδίους, στη Λήμινο, στο Άνω Χωρίο, όπως και οι κλήροι που παραχωρήθηκαν στους άλλους αγρότες που καταγράφονται στο ίδιο πρακτικό, είχαν έκταση από 100 μέχρι 400 μοδίους, στο χωριό Λύχνα, -πρόκειται για τους δύο παραχωρηθέντες από τα αυτοκρατορικά κτήματα κλήρους- είχαν έκταση 6 και 11 μοδίους και στη Βουνεάδα από 30 μοδίους μέχρι 302,5 μοδίους.

Κλήρους γης εκτάσεως 25 ή 50 μοδίων, αντίστοιχους δηλαδή με αυτούς που παραχωρήθηκαν στους παρόιχους του χωριού Βραστά, έχουν, στις απογραφές των ετών 1318 και 1321, πολλοί πάροιχοι των γειτονικών χωριών Κρούσοβο και Πορταρέα, γεγονός που μας οδηγεί στην υπόθεση ότι το 1300 –έτος για το οποίο δεν διασώζεται πρακτικό απογραφής για τα πιο πάνω χωριά– είναι πιθανόν να είχε παραχωρηθεί γη και σε ορισμένους αγρότες των χωριών αυτών³⁷. Επίσης, στις απογραφές των ετών 1318 και 1321, κλήροι γης εκτάσεως 25 ή 50 μοδίων καταγράφονται ανάμεσα στα περιουσιακά στοιχεία περισσοτέρων αγροτών του χωριού Βραστά από αυτούς που αναφέρονται στο

36. Π.χ. *Dionysiou* αρ. 21· *Pantocrator*, Appendice.

37. *Esphigménou* αρ. 14, 15. Την άποψη ότι γη είχε διανεμηθεί και στους κατοίκους της Πορταρέας έχει, επίσης, εκφράσει η ΛΑΪΟΥ, *Άγροτική οικονομία*, 536. Η απογραφή των παρόιχων της μονής Εσφιγμένου για το χωριό Κρούσοβο περιλαμβανόταν, μετά την απογραφή του χωριού Βραστά, σε μέρος του πρακτικού *Esphigménou* αρ. 8 που έχει απωλεσθεί. Η απογραφή της Πορταρέας περιλαμβανόταν στην αρχή του πρακτικού *Esphigménou* αρ. 7, που, ομοίως, έχει απωλεσθεί. Πβλ. σχόλιο Lefort, *Esphigménou*, 64.

πρακτικό απογραφής του 1300³⁸, γεγονός που προφανώς υποδηλώνει ότι, και στο χωριό Βραστά, τα πρόσωπα που ευνοήθηκαν από τον αναδασμό ήταν περισσότερα από όσα διευκρινίζεται στο σωζόμενο τμήμα του πρακτικού του 1300³⁹. Ομοίως, σε πρακτικά απογραφής της Λήμνου, αναφέρεται ότι γη δεν δόθηκε μόνο στους καταγεγραμμένους παροίκους αλλά και σε άλλους κατοίκους των χωριών⁴⁰. Τέλος, μαρτυρία για το γεγονός ότι ο αναδασμός κάλυψε μεγαλύτερο φάσμα του πληθυσμού, και όχι μόνο τους γνωστούς σε εμάς από τα πρακτικά αγρότες, αποτελούν οι αναφορές στο πρακτικό της μονής Δοχειαρίου για το χωριό Κάτω Βάρος στη Λήμνο ότι τα εκχωρούμενα προέρχονται από του βασιλικού χωραφίου του μερισθέντος όλη τη χώρα⁴¹ και άλλες παρόμοιες αναφορές⁴².

Στο Μονόσπιτον, γη διανεμήθηκε σε όλους τους καταγεγραμμένους (συνολικά 12) παροίκους, δεν συνέβη, όμως, το ίδιο και στις περιπτώσεις των χωριών Μαμιτζώνα και Βραστά ούτε στην περίπτωση των αγροτών

38. Παραδείγματα αγροτών που εμφανίζονται για πρώτη φορά στην απογραφή του χωριού Βραστά το 1318 και που φαίνεται ότι είχαν λάβει γη βλ. *Esphigménou* αρ. 14.14-15, αρ. 15.14-15, αρ. 14.15-16, αρ. 15.15, αρ. 14.26-28, αρ. 15.26-28, αρ. 14.33-36, αρ. 15.30-32, αρ. 14.37-38, αρ. 15.32-33, αρ. 14.39-40, αρ. 15.32, αρ. 14.65-66, αρ. 15.25-26 κ.ά.

39. Από τους 50 περίπου παροίκους που απογράφονται στο πρακτικό του 1300 μόνο 9 παροίκων εμφανίζονται κληρονόμοι στην απογραφή του 1318, και ανάμεσά τους συγκαταλέγονται και ορισμένοι που προέρχονται από έστίες που δεν είχαν λάβει (ή που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσον είχαν λάβει) γη κατά τον αναδασμό, εφ' όσον το έγγραφο στο συγκεκριμένο σημείο έχει φθαρεί. Στην απογραφή του 1318, δύο νοικοκυριά (*Esphigménou* αρ. 14.16-18, 22) έχουν ως αρχηγό πρόσωπο, το οποίο καταγραφόταν στο πρακτικό του 1300 μαζί με τον πατέρα του σε νοικοκυριό στο οποίο είχε παραχωρηθεί γη (*Esphigménou* αρ. 8.41-42, 50-52). Στις δύο αυτές περιπτώσεις, προφανώς, η γη των 50 και 25 μοδίων που εμφανίζεται αντίστοιχα στην περιουσία των νεοσύστατων νοικοκυριών είναι η γη η οποία είχε παραχωρηθεί στους γονείς τους το 1300. Επιπλέον, ένα νοικοκυριό εμφανίζεται με άλλον αρχηγό (ο σύζυγος έχει αποβιώσει και αρχηγός το 1318 είναι η χήρα του) και διατηρεί τη γη των 50 μοδίων που του είχε παραχωρηθεί (*Esphigménou* αρ. 8.44-45, 14.20-21).

40. *Dionysiou* αρ. 25.7-9: *ἔτερον ... νεόφυτον ... ἄνευ τῶν β' μοδίων τῶν δοθέντων Μιχαὴλ Μαυροζώμη ...* Πβλ. *Dionysiou* αρ. 25.63-64, 108, αρ. 21.60-61· *Pantocrator Appendice.3-4*: *ἔδόθη εἰς αὐτὸν ... γῆ ἀπὸ τὴν γῆν ἐκείνην ὅπου ἔχαρισθη κοινῶς εἰς τὸ χωρίον τοῦ Ἐπισπέραγος ...*

41. *Docheiariou* αρ. 60.43. Πβλ. *Docheiariou* αρ. 60.13-14: *ἔδόθη τῷ ... καὶ ἀπὸ τοῦ εἰς τὸ Μέγα Πλάγιον βασιλικῶ χωραφίου τοῦ δοθέντος τῇ χώρᾳ, μοδίων ια'.*

42. *Docheiariou* αρ. 60.64, 71: *ὁ ἐμερίσθη τῇ χώρᾳ ...*

της Λήμνου. Διάφορες υποθέσεις σχετικά με το ποιο θα μπορούσε να ήταν το κριτήριο που καθόριζε σε ποια νοικοκυριά θα εκχωρηθεί γη και σε ποια όχι δεν επιβεβαιώνονται και φαίνεται πως το κριτήριο δεν ήταν κοινό σε όλες τις περιπτώσεις. Λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι, στην πλειονότητά τους, οι παραχωρήσεις απευθύνονταν σε νέα στην ηλικία νοικοκυριά⁴³, θα μπορούσα να υποθέσω ότι λήφθηκε μέριμνα από τον αναδασμό να ευνοηθούν νοικοκυριά, που θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν τη γη μακροπρόθεσμα. Επίσης, το γεγονός ότι, σε κάποια τουλάχιστον χωριά, γη παίρνουν οι αγρότες που διαθέτουν καματηρά ζώα⁴⁴ –και όχι οι ασθενέστεροι οικονομικά– επιβεβαιώνει την πρόθεση του κράτους να υποστηρίξει νοικοκυριά, τα οποία ήταν σε θέση να παραγάγουν έργο και όχι απλώς να βοηθήσει ορισμένα νοικοκυριά να αυξήσουν το πενιχρό εισόδημά τους⁴⁵.

43. Με ελάχιστες εξαιρέσεις (τρεις περιπτώσεις στα Βραστά, *Esphigménou* αρ. 8.52-54, 54-56, 66-67 και μία στο Άνω Χωριόν, *Pantocrator* Appendice, 1-19), τα ευεργετηθέντα νοικοκυριά στα χωριά Βραστά, Μαιμιτζώνα, *ἀγρίδιον* Μονόσπιτον, Άνω Χωριόν και Λύχνα (στο πρακτικό απογραφής της Βουνεάδας, καταγράφεται μόνο ο αρχηγός του νοικοκυριού, επομένως η σύνθεση της οικογένειας δεν είναι γνωστή) δεν διέθεταν έγγαμα παιδιά, πράγμα που θα μπορούσε να θεωρηθεί ενδεικτικό της νεότητας του πληθυσμού τους.

44. Καματηρά ζώα διέθεταν όλοι οι δωρεοδόχοι γης στο *ἀγρίδιον* Μονόσπιτον (διέθεταν όλοι από 3 μέχρι 6 *ἀργά* και οι μισοί απ' αυτούς διέθεταν και από μισό ζευγάρι), στο Άνω Χωριόν και οι δωρεοδόχοι γης στο χωριό Βραστά με μία μόνο εξαίρεση (*Esphigménou* αρ. 8.59-60). Εντούτοις, στο χωριό Βραστά, τα προαναφερθέντα νοικοκυριά δεν ήταν τα μόνα που διέθεταν καματηρά ζώα. Μάλιστα, ορισμένα από τα νοικοκυριά που δεν ευνοήθηκαν διέθεταν περισσότερα καματηρά ζώα από τα νοικοκυριά που έλαβαν γη (*Esphigménou* αρ. 8.32-33, 35-36, 67-68). Η ιδιοκτησία καματηρών ζώων φαίνεται ότι δεν υπήρξε προϋπόθεση για την εκχώρηση γης στη Μαιμιτζώνα, όπου μόνο το 60% των ευεργετηθέντων αγροτών διέθετε καματηρά ζώα. Στο πρακτικό της Βουνεάδας στη Λήμνο δεν καταγράφεται καθόλου κτηνοτροφικός πλούτος και ως εκ τούτου, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσον οι ευεργετηθέντες αγρότες της Βουνεάδας είχαν καματηρά ζώα, αλλά δεν καταγράφηκαν, ή εάν δεν είχαν. Ας σημειωθεί, όμως, πως ούτε στα Βραστά, όπου η ιδιοκτησία καματηρών ζώων φαίνεται ότι αποτέλεσε προϋπόθεση για την εκχώρηση γης, ούτε στη Μαιμιτζώνα υπάρχει συνάφεια μεταξύ του αριθμού των καματηρών ζώων και της έκτασης γης που εκχωρήθηκε στο κάθε νοικοκυριό.

45. Κάποιες σκέψεις για το κατά πόσον το κράτος θα μπορούσε να είχε ως κριτήριο την οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών, επίσης, δεν επιβεβαιώνονται: ανάμεσα στους δωρεοδόχους εντοπίζονται νοικοκυριά με μεγαλύτερη περιουσία από άλλα νοικοκυριά που δεν ευνοήθηκαν (π.χ. η χήρα στο *Esphigménou* αρ. 8.32-33 που είχε ένα ζευγάρι βόδια, τέσσερις χοίρους και ένα μόδιο αμπέλι δεν έλαβε γη, ενώ ο πάροικος στο *Esphigménou*,

Ωστόσο, μολονότι δεν μπορούμε να εντοπίσουμε κάποιο κοινό κριτήριο, το οποίο πιθανόν να έθετε το κράτος για την επιλογή των ευεργετηθέντων υπηκόων ή των ευεργετηθέντων χωριών, μπορούμε να υποθέσουμε τον λόγο για τον οποίο το κράτος προέβη στην πιο πάνω ενέργεια. Η εκχώρηση γης, στις αρχές του 14ου αι., συνιστούσε, κατά τη γνώμη μου, έκφραση κρατικής αρωγής προς ορισμένους από τους μικρούς ιδιοκτήτες (αυτούς που ταυτόχρονα ήταν σε θέση να παραγάγουν έργο) και αντικατοπτρίζει ενδεχομένως την κρατική μέριμνα να στηρίξει τις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, προς τις οποίες εξελικτικά μεταφερόταν το κέντρο βάρους της αυτοκρατορίας. Υπενθυμίζω εδώ ως παράδειγμα ότι, τέσσερα χρόνια αργότερα μετά την πρώτη χρονολογικά εκχώρηση γης (1300), οι κάτοικοι των χωριών της Μακεδονίας κλήθηκαν να καταβάλουν το *σιτόκριθο*⁴⁶, για να καλυφθούν οι ανάγκες των μικρασιατικών επαρχιών της αυτοκρατορίας που έπασχαν από σιτοδεία και παρέβαιαν αφ' ενός και αφ' ετέρου για να συγκεντρωθούν έσοδα για την καταβολή των αμοιβών στους κληθέντες Καταλανούς μισθοφόρους⁴⁷. Πολύ περισσότερο, τους μικρούς ιδιοκτήτες το κράτος έσπευσε να συνδράμει στη Λήμνο στο τέλος του 14ου αι. και στο άμισό του 15ου αι. Η εκχώρηση γης τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή αποσκοπούσε στην επαναδραστηριοποίηση των κατοίκων και στην ανόρθωση της οικονομίας του νησιού που είχε υποστεί ισχυρό δημογραφικό πλήγμα⁴⁸ από τις πειρατικές επιδρομές και την επιδημία μεγάλου λοιμού⁴⁹.

8.53 που είχε ένα ζευγάρι βόδια και 9 μοδίους αμπέλι πήρε 50 μοδίους γης κ.ο.κ.), όπως επίσης εντοπίζονται και νοικοκυριά ευπορότερα που έλαβαν μεγαλύτερη έκταση γης από άλλα φτωχότερα. Συνάφεια δεν φαίνεται, επίσης, να υπάρχει ούτε μεταξύ της έκτασης της εκχωρηθείσας γης και των προσώπων που συναποτελούσαν το νοικοκυριό. Πολύ περισσότερο, δεν μπορούμε να εξηγήσουμε τους λόγους για τους οποίους κρίθηκε δόκιμο να παραχωρηθεί γη στους αγρότες των συγκεκριμένων χωριών και όχι κάποιου άλλου γειτονικού χωριού, του οποίου οι πάροικοι είχαν παρόμοια σύνθεση περιουσίας.

46. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* XII.8, έκδ. Α. FAILLER, *Georges Pachymères, Relations Historiques [CFHB XXIV/1-4]*, τ. 4, Paris 1999, 539.18-32. Πβλ. OSTROGORSKI, *Féodalité*, 284.

47. Βλ. σχετικά Α. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328)*, Cambridge Mass. 1972, 220-226.

48. Τη δημογραφική εξασθένηση στη Λήμνο επιβεβαιώνουν οι αναφορές σε *οικοχαλάσματα* που απαντούν συχνά στα αθωνικά έγγραφα. Π.χ. *Dionysiou* αρ. 25.18, 38, 60, 127. Πβλ. σχόλιο Ν. Οικονομίδη στο: *Dionysiou*, 147· ΛΑΙΟΥ, *Άγροτική οικονομία*, 568-569.

49. Πβλ. σχόλιο Ν. Οικονομίδη στο: *Dionysiou*, 146· ΛΑΙΟΥ, *Άγροτική οικονομία*, 570.

Αυτός είναι ίσως και ο λόγος, που το κράτος δεν αρκέστηκε στο να διανείμει μόνο τη γη που έμενε αναξιοποίητη στους αγρότες της Λήμνου, αλλά προέβη σε διανομή ακόμη και των αυτοκρατορικών κτημάτων⁵⁰, και για τον οποίο διένεμε στους αγρότες εκτάσεις μεγαλύτερες απ' αυτές που μπορούσαν να καλλιεργήσουν.

Η πιο πάνω κρατική ενέργεια θα έπρεπε, κατά τη γνώμη μου, να ενταχθεί στην ευρύτερη κρατική πολιτική που εφάρμοσαν οι Παλαιολόγοι και που αποσκοπούσε στην παραχώρηση προνομίων, τα οποία παρότρυναν τους υπηκόους να αξιοποιήσουν κατά το δυνατόν τους υφιστάμενους φυσικούς πόρους και κυρίως, να επιδοθούν στην καλλιέργεια της γης προκειμένου να αναπληρωθεί το κενό που δημιουργήθηκε με την απώλεια της Μ. Ασίας⁵¹. Οι πιο πάνω παραχωρήσεις γης συνιστούσαν για το κράτος τρόπους καλύτερης ανάπτυξης των διαθέσιμων πεδιάδων –άλλωστε οι πεδιάδες της Μακεδονίας και της Θράκης, όπως είναι γνωστό, μπορούσαν να αποδώσουν στο κράτος πολλά-, αύξησης και βελτίωσης της παραγωγής, καλλιέργειας όσο το δυνατόν μεγαλύτερης έκτασης γης ή ελάττωσης κατά το δυνατόν της έκτασης της γης που θα έμενε ακαλλιεργητή.

Η εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες ενίσχυε και τους αγρότες και την κρατική οικονομία πολλαπλώς: α) για τους μικρούς αγρότες ήταν ένας τρόπος να εξασφαλίσουν μεγαλύτερο εισόδημα, το οποίο προέκυπτε

50. *Docheiariou* αρ. 60.13-14, 43.

51. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαν να ενταχθούν και οι προνομακές παραχωρήσεις. Επίσης, εδώ οφείλουμε να αναφέρουμε ότι η εκχώρηση γης, που οι γνωστές μαρτυρίες μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι πιθανόν να είχαν περιοριστεί σε μικρή κλίμακα, δεν αποτελούσε τον μοναδικό τρόπο, με τον οποίο το κράτος προσπάθησε να ενισχύσει τους μικρούς αγρότες. Στην ενίσχυση των μικρών αγροτών αποσκοπούσαν και κάποια από τα προνόμια που παραχωρούνταν σε λαϊκούς ή μοναστήρια. Υπενθυμίζω την άποψη του Ν. Οικονομίδη ότι τα προνόμια *έξκουσσείας* από έκτακτες αγγαρείες και συνεισφορές αφορούσαν κυρίως τους καλλιεργητές-παροίκους, οι οποίοι θα καλούνταν να προσφέρουν τη δωρεάν εργασία και οι οποίοι, συνεπώς, θα έπρεπε και να πληρώσουν για την εξαγορά της (Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Αγροτικό περίσσειμα και ο ρόλος του κράτους γύρω στο 1300, Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, εκδ. Α. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Αθήνα 1999, 195-205 και συγκεκριμένα 202). Ήταν δηλαδή προνόμια που ευνοούσαν κυρίως τους καλλιεργητές της γης του δωρεοδόχου και έμμεσα τον δωρεοδόχο. Επίσης, τα προνόμια, γενικότερα, –χωρίς να αμφισβητούμε ότι υπήρχαν περιθώρια καταχρήσεων- είχαν, κατά την άποψή μου, σκοπό να παροτρύνουν τους υπηκόους να συγκροτήσουν παραγωγικές μονάδες παρέχοντας φορολογικές ελαφρύνσεις σε όλους όσους εμπλέκονταν σ' αυτές.

από την εκμετάλλευση μεγαλύτερης έκτασης γης, για την οποία μάλιστα δεν χρειαζόταν να καταβάλουν πάκτο ή μορτή⁵² β) το κράτος ενίσχυε με τον τρόπο αυτό τους μικρούς ιδιοκτήτες -τη βάση της κοινωνικής πυραμίδας-, ειδικά σε εποχές που κάποιες περιοχές είχαν πρόσφατα πληγεί γ) το κράτος εξασφάλιζε το ποθούμενο, που ήταν η κατά το δυνατόν αυξημένη παραγωγή και δ) τέλος, ο αγρότης που είχε παραλάβει τη γη κατέβαλε για αυτήν στο κράτος την αντίστοιχη φορολογία⁵³. Ήταν δηλαδή και αυτός ένας τρόπος για να πληρώνεται στο κράτος ο φόρος αναξιοποίητων γαιών.

Τα αποτελέσματα του αναδασμού της γης υπήρξαν μακροπρόθεσμα. Είκοσι χρόνια μετά τον αναδασμό της γης, ο μέσος όρος ιδιοκτησίας γης στα χωριά Βραστά, Κρούσοβο και Πορταρέα, των οποίων διαθέτουμε πρακτικά από μεταγενέστερες απογραφές, εξακολουθεί να είναι αυξημένος -σε σχέση με τον μέσο όρο άλλων χωριών⁵⁴. Ότι η εκποίηση της παραχωρηθείσας γης ήταν εφικτή επιβεβαιώνεται από ορισμένες περιπτώσεις κλήρων των οποίων η έκταση μειώθηκε μεταξύ

52. Όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση που καλλιεργούσαν γη με σχέση παροικίας, με αποτέλεσμα τα έσοδα απ' αυτή τη γη να είναι μεγαλύτερα απ' ό,τι από κάποια εκμισθωθείσα γη. ΛΑΪΟΥ, *Άγροτική οικονομία*, 540.

53. Βλ. για παράδειγμα πρακτικά απογραφής *Esphigménou* αρ. 8 passim· *Prodrome* Β αρ. 179 passim· *Chilandar* αρ. 92 passim· *Vatopedi* II αρ. 70 passim· *Docheiariou* αρ. 60 passim κ.ο.κ.

54.	Μέσος όρος ιδιοκτησίας γης σε μοδίους		
	Βραστά	Κρούσοβο	Πορταρέα
1300	26,25		
1318	28,72	16,88	35,07
		*Διάμεσος: 1	*Διάμεσος: 25
1321	21,97	14,91	39,71
		*Διάμεσος: 14	*Διάμεσος: 30

* Η διάμεσος αποτελεί την τιμή που χωρίζει τις τιμές των έγκυρων καταχωρήσεων σε δύο ισοπληθή μέρη, όταν τις έχουμε παραθέσει κατ' αύξουσα σειρά. Πρόκειται για τον αριθμό που βρίσκεται ακριβώς στο μέσο των έγκυρων καταχωρήσεων. Επομένως, οι μισές τιμές είναι μεγαλύτερες από τη διάμεσο και οι άλλες μισές μικρότερες. Αν το πλήθος των δεδομένων είναι άρτιος αριθμός, ως διάμεσος λαμβάνεται η μέση τιμή των δύο μεσαίων τιμών. Η διάμεσος χρησιμοποιείται εις τόπον του μέσου όρου σε περίπτωση διασποράς των έγκυρων καταχωρήσεων.

Στο Μονόσπιτον, μέσος όρος ιδιοκτησίας καλλιεργήσιμης γης ήταν, μετά την παραχώρηση της γης από το κράτος, 14,17 μόδιοι (και η διάμεσος 11,5).

των απογραφών⁵⁵. Ως εκ τούτου, το γεγονός ότι στην πλειονότητά τους οι κλήροι εξακολουθούσαν να έχουν την αρχική τους έκταση, το ότι δηλαδή δεν διαμοιράστηκαν με πωλήσεις, θα μπορούσε να αντανakλά το πραγματικό ενδιαφέρον των δωροληπτών να αξιοποιήσουν και να διατηρήσουν την παραχωρηθείσα γη. Τέλος, αναφορές ότι οι αγρότες που παρέλαβαν τη γη προέβησαν σε εκχερσώσεις⁵⁶ που προφανώς ήταν απαραίτητες για την καλλιέργειά της επιβεβαιώνουν ότι η κρατική πολιτική απέφερε τα ποθητά αποτελέσματα.

Συνοψίζοντας, η πρακτική εκχώρησης γης σε μικρούς αγρότες αποσκοπούσε στην οικονομική ενίσχυσή τους, από την οποία εξηρτάτο η ευημερία του κράτους γενικότερα και αποτελούσε έκφραση του έμπρακτου ενδιαφέροντος του κράτους για τη δραστηριοποίηση των μικρών ιδιοκτητών. Ακόμη, η εκχώρηση γης σε αγρότες της Λήμνου στο τέλος του 14ου - αρχές του 15ου αι., που υπαγορεύθηκε από την επιτακτική ανάγκη για αναβίωση της εξαρθρωμένης πληθυσμιακά νήσου, δεν παύει να αντανakλά την κρατική μέριμνα, που μέχρι τις τελευταίες ημέρες κατέβαλλε προσπάθειες για την επιβίωση της αυτοκρατορίας.

---

55. Π.χ. ο Ξένος Κομνηνός ο χαλκεύς. *Esphigménou* αρ. 8.78, αρ. 14.53-54, αρ. 15.40, αρ. 16.29, και *Esphigménou*, 67. Ο κλήρος των 50 μοδίων που του παραχωρήθηκε το 1300 και που μέχρι το 1318 διατηρούσε την αρχική έκταση των 50 μοδίων, στην απογραφή του 1321 φαίνεται ότι εκποιήθηκε ο μισός, εφόσον είχε έκταση 25 μοδίων. Μείωση της έκτασης εκχωρούμενου κλήρου αναφέρεται και μεταξύ των απογραφών του 1318 και 1321 σε άλλες περιπτώσεις, για τις οποίες όμως εικάζω ότι είχαν λάβει κλήρο από τη διανομή του 1300: π.χ. *Esphigménou* αρ. 14.18, αρ. 15.17· αρ. 14.28, αρ. 15.28· αρ. 14.30, αρ. 15.28· αρ. 14.31, αρ. 15.29-30· αρ. 14.44-45, αρ. 15.35· αρ. 14.50, αρ. 15.38· αρ. 14.64, αρ. 15.42· αρ. 14.67, αρ. 15.42· αρ. 14.71, αρ. 15.11· αρ. 14.84, αρ. 15.52· αρ. 14.87, αρ. 15.53· αρ. 14.94, αρ. 15.58· αρ. 14.96-97, αρ. 15.60· αρ. 14.137, αρ. 15.104· αρ. 14.150, αρ. 15.115.

56. *Chilandar* αρ. 92.60-61, 104-105.

CONCEDING LAND TO SMALL PEASANTS-PAROIKOI
DURING THE PALAIOLOGAN PERIOD

The topic of granting privileges has been repeatedly discussed. Less well-known is the practice of conceding land to small peasants with the purpose of increasing the area of cultivable land. Customarily, subject of concession was arable land and the peasants who benefited lived mainly in villages of Macedonia, as well as, in the district of Constantinople and Lemnos. Therefore, I deduce that the property of land was bestowed upon peasants, provided that they paid taxes for it. The aforementioned practice should be included in the broader policy of the state exercised by the Palaiologos dynasty. It aimed at urging their subjects to make the most of the existing natural resources and, mainly, to engage in the cultivation of land in order to compensate for the gap which was a result of the loss of Asia Minor.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΠΠΑΣ

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ *BREVIARIUM AB URBE CONDITA* ΤΟΥ ΕΥΤΡΟΠΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΕΟΦΥΤΟ ΔΟΥΚΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΩΝ ΕΝΔΟΞΩΝ ΑΝΔΡΩΝ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ *

Ο Ηπειρώτης λόγιος και διδάσκαλος του Γένους Νεόφυτος Δούκας (1760/1762 -1845)¹, εξέδωσε το 1807 στην Βιέννη, όπου υπηρετούσε τότε ως εφημέριος της ελληνικής κοινότητας, την αρχαία ελληνική μετάφραση του λατινικού έργου *Breviarium ab urbe condita* του Ευτροπίου², την

---

* Εκφράζονται ευχαριστίες προς τους ανώνυμους κριτές για τις ποικίλες υποδείξεις τους που συνετέλεσαν στην βελτίωση του άρθρου.

1. Για τον Νεόφυτο Δούκα βλ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1980², 342-348 και *passim*. Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Νεόφυτος Δούκας, στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 2ος, Αθήνα, 1990, 303. Ν. ΧΑΡΙΛΑΟΥ, *Ο Νεόφυτος Δούκας και η συμβολή του στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Αθήνα 2002, 1-195. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Εκδόσεις αρχαίων κειμένων την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Οι εκδόσεις του Νεοφύτου Δούκα, στον τόμο *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα την εποχή του Διαφωτισμού και στον 20ό αι., Πρακτικά Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βουκουρέστι 2-4 Ιουνίου 2006)*, τ. 1, Αθήνα 2007, 289-297. Α. Δ. ΖΑΜΠΑΚΙΔΗΣ, *Νεόφυτος Δούκας. Ο Ηπειρώτης λόγιος ιερομόναχος και το εκπαιδευτικό του έργο*, Θεσσαλονίκη 2005, 23-101. Α. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΙΡΝΕΡ, *Κορόνα και γράμματα. Ένα οπτικό ποίημα του Νεοφύτου Δούκα προς τον βασιλιά Όθωνα*, Αθήνα 2012.

2. Για τον Ευτρόπιο, ο οποίος θεωρείται ο καλύτερος μεταξύ των ιστοριογράφων του Δ' αι. που συνέταξαν επιτομές ιστοριών στα λατινικά, βλ. ενδεικτικά (πέραν των γραμματολογιών και άλλων έργων αναφοράς): Δ. Ν. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius historicus καὶ οἱ ἑλληνες μεταφρασταὶ τοῦ Breviarium ab Urbe condita*, Αθήνα 1941, 1-69. *Eutropius Breviarium translated with an introduction and commentary by H. W. BIRD*, Liverpool 1993. *Eutropii Breviarium ab urbe condita. Eutropius Kurze Geschichte Roms seit Gründung (753 v. Chr.-364 n. Chr.)*. Einleitung, Text und Übersetzung, Anmerkungen, Index Nominum von F. L. MÜLLER, Stuttgart 1995.

οποία είχε εκπονήσει ο Παιάνιος³, με παράλληλη απόδοσή της στην ομιλουμένη της εποχής. Η έκδοση συνοδεύεται από έναν δεύτερο τόμο, το *Λεξικό των ενδόξων ανδρών* που εμπεριέχονται στο *Breviarium*⁴.

Ο πρώτος τόμος, σε σχήμα 8ο, αριθμεί γ' [κδ'] +390+1 χ. α+1 λευκή σελίδα και φέρει τον τίτλο⁵: *ΕΥΤΡΟΠΪΟΥ / ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ / ΙΣΤΟΡΙΑΣ / ΕΙΣ ΒΙΒΛΙΑ / ΔΕΚΑ / ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΪΣΑ ἘΚ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΪΔΟΣ / ΕΙΣ ΤΗΝ ἙΛΛΗΝΙΔΑ / ΠΑΡΑ / ΠΑΙΑΝΤΟΥ / Κάντεϋθεν αὐθις εἰς τὴν νῦν συνήθως ὀμιλουμένην / ΠΑΡΑ / ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ / παρ' οὗ / καὶ ἐξεδόθη εἰς τόμους Δύο / «ΤΌΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ» / EN BIENNΗ ΤΗΣ ΑΟΥΣΤΡΙΑΣ / ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδώτου. / 1807»⁶.*

Η ιστορία του Ευτροπίου αποτελούσε διαχρονικά προσφιλές διδακτικό εγχειρίδιο στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, ήδη από την εποχή του

3. Ο Παιάνιος, σύγχρονος του Ευτροπίου (λίγο νεώτερός του), και μαθητής του Λιβανίου, καταγόταν από την Συρία, πιθανώς από την Αντιόχεια. Είναι ο πρώτος που μετέφρασε στην αρχαία ελληνική τον Ευτρόπιο, γύρω στα 380: βλ. L. BAFFETTI, Di Peanio traduttore di Eutropio, *BNJ* 3 (1922), 15-36. Βλ. και παρακάτω, σημ. 51, 52. Η δεύτερη ελληνική μετάφραση πραγματοποιήθηκε γύρω στο 600 από τον Καπίωνα και έχει διασωθεί μόνο σε αποσπάσματα. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius historicus*, 128-166. M. VON ALBRECHT, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας* (ελληνική μετάφραση Δ. ΝΙΚΗΤΑΣ), τ. 2ος, Ηράκλειο 2002, 1580-1582.

4. Οι τόμοι είναι ψηφιοποιημένοι στην *Ανέμη*, την ψηφιακή βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης (<http://anemi.lib.uoc.gr>).

5. Βλ. Φ. ΗΛΙΟΥ, *Ἑλληνική βιβλιογραφία του 19ου αἰ. Βιβλία-φυλλάδια*, τ. 1, 1801-1818, Αθήνα 1997, 210, αρ. 1807.25, όπου και περί των αναδιατάξεων των 4 πρώτων σελίδων σε ορισμένα αντίτυπα. Βλ. επίσης Δ. Σ. ΓΚΙΝΗΣ - Β. Γ. ΜΕΞΑΣ, *Ἑλληνική βιβλιογραφία 1800-1863 ...*, τ. Α'. 1800-1839, Αθήνα 1939 [ΠΑΑ 11], 77, αρ. 464. *Κατάλογος Βιβλίων Κεντρικής Βιβλιοθήκης περιόδου 1495-1821*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1990, 364.

6. Για τον λόγο τυπογράφου και εκδότη της πρώτης ελληνικής εφημερίδας Γεώργιο Βενδώτη ή Βεντότη (Ζάκυνθος 1757-Βιέννη 1795) και το τυπογραφείο του, την «Ελληνική Τυπογραφία» (που λειτούργησε και μετά τον θάνατό του, έως το 1810, με την φροντίδα της χήρας Βεντότη) βλ. Γ. ΛΑΪΟΣ, Ο Γεώργιος Βεντότης, ο Ζακύνθιος και η πρώτη ελληνική εφημερίδα (1784), *Επιθεώρηση Τέχνης*, 2. 8 (Αύγουστος 1955), 149-154. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Γεώργιος Βεντότης, ο διαφωτιστής συγγραφέας και τυπογράφος και ο πατέρας της ελληνικής δημοσιογραφίας. (Νέα στοιχεία από τα Αυστριακά Αρχεία), *Επτανησιακά Φύλλα* 6 (1958), 162-184. Δ. ΖΩΗΣ, *Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου*, τ. 1, *Ἱστορικὸν-Βιογραφικὸν*, Αθήνα 1963, 85 και Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, λήμμα Γεώργιος Βεντότης, στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 2ος, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1990, 252.

Παιανίου έως και τα χρόνια του Δούκα⁷. Η μελέτη της ιστορίας δέσποζε στα προγράμματα διδασκαλίας των σχολείων των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, της Διασποράς, αλλά και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του 18ου αιώνα⁸. Επίσης, τόσο το πρωτότυπο κείμενο του Ευτροπίου, όσο και η μετάφραση του Παιανίου αποτελούσαν αντικείμενο διδασκαλίας για φιλολόγους, ιστορικούς και θεολόγους στον γερμανόφωνο χώρο, ενώ ο πρώτος εισάγεται και πάλι σήμερα σταδιακά ως ανάγνωσμα στο μάθημα των λατινικών στα γερμανικά γυμνάσια⁹.

Η μετάφραση του Δούκα αποτελεί μέρος μίας ευρύτερης παράδοσης: στις αρχές του 19ου αιώνα η απόδοση επιτομών λατινικών ιστορικών έργων στην απλή ελληνική γλώσσα ήταν πάγια τακτική των Ελλήνων διανοουμένων· εκτός από την περίπτωση της μετάφρασης που εξετάζεται στην παρούσα εργασία, χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της τάσης αποτελούν οι μεταφράσεις της *Επιτομής των Φιλιππικών* του Τρόγου και της *Επιτομής των Ρωμαϊκών* του Φλώρου από τον Δανιήλ Φιλιππίδη, το 1817 και 1818 αντιστοίχως¹⁰.

Η γλώσσα της μετάφρασης του Δούκα είναι η απλή ελληνική, η «συνήθως όμιλουμένη» κατά τον ίδιο. Σε παρόμοια γλωσσική μορφή είναι γραμμένες όλες οι μεταβυζαντινές μεταφράσεις λατινικών ιστορικών έργων¹¹.

7. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 127.

8. Βλ. Α. ΑΒΔΑΛΗ, *Η Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική του Ιωάννη Πατούσα*, Αθήνα 1984, 8-162. Α. ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1993, 1-284. Κ. ΛΑΠΠΑΣ, *Η εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770-1821*, στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 2ος τ., 2001, 75-100. Ε. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, Το ζήτημα της γλωσσομάθειας του Νικόδημου Αγιορείτη, *Ο Ερασιστής* 23 (2001), 173-190.

9. Βλ. Μ. SEHLMAYER, *Geschichtsbilder für Pagane und Christen. «Res Romanae» in den spätantiken Breviarien*, Berlin 2009, 275 κ.εξ.

10. Βλ. γενικά Δ. Ζ. ΝΙΚΗΤΑΣ, *Μεταβυζαντινή Latinitas: δεδομένα και ζητούμενα, Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης/Τμήμα Φιλολογίας*, 10 (2002), 41 και πβλ. Β. ΠΑΠΠΑΣ, *Η λατινομάθεια του Δημητρίου - Δανιήλ Φιλιππίδη (†1832): οι μεταφράσεις του Τρόγου και του Φλώρου* (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2010, 44-243 [=phdtheses/ekt.gr/eadd/handle10442/29150].

11. Βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ, *Μεταβυζαντινή Latinitas*, 41. ΠΑΠΠΑΣ, *Η λατινομάθεια*, 35-43. Βλ. και παρακάτω, σσ. 138-141. Για τις μεταφράσεις των Ελλήνων λογίων στα χρόνια του Διαφωτισμού γενικότερα βλ. Μ. STASSINOPOULOU, *Μετάφρασεμας τίποτε ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τῶν ἀηδόνων! Zur griechischen Übersetzungsprosa an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, *JÖB* 44 (1994) [ΑΝΔΡΙΑΣ Herbert Hunger zum 80. Geburtstag], 369-388.

Όπως καθίσταται σαφές και από τον τίτλο, το κύριο μέρος του έργου είναι η έκδοση της ελληνικής μετάφρασης του Ευτροπίου από τον Παιάνιο και η απόδοσή της στην ομιλουμένη από τον Δούκα. Ύστερα από τον τίτλο και από ένα λευκό φύλλο, στη σελίδα [γ'] υπάρχει το ακόλουθο ανυπόγραφο επίγραμμα σε ελεγειακό δίστιχο, το οποίο συμπυκνώνει αριστοτεχνικά το περιεχόμενο του έργου, και πιθανότατα το έχει συντάξει ο ίδιος ο Νεόφυτος Δούκας, ακολουθώντας προσφιλή πρακτική των λογίων ήδη από τα πρώτα χρόνια της τυπογραφίας:

«*Εὐτρόπιος μένγ' Αὔσον', Ἀχαιίδα Παιάνιός τε|
Γραικὸν δ' αὖ Δούκας τέξε με Νειανίδα*».

Ακολουθούν δύο προλογικά σημειώματα. Το πρώτο (σσ. ε'-ι') είναι, ουσιαστικά, αφιερωτική επιστολή του Δούκα προς τον πάτρωνά του, τον ονομαστό ιατρό και λόγιο Σίλβεστρο Φιλίτη¹², με τον εξής τίτλο: «*Τῷ ἐξοχωτάτῳ Γ'ατροφιλοσόφῳ κυρίῳ μοι κυρίῳ Σιλβέστρῳ φιλίτῃ τὴν ἀδελφικὴν πρόσρησιν ἀπονέμω*». Αυτή η επιστολή είναι γραμμένη στην αρχαϊζουσα και το ύφος της είναι αρκετά αρχαιοπρεπές. Ο Δούκας αρχίζει την προσφώνησή του χρησιμοποιώντας το ετυμολογικό σχήμα (*figura etymologica*): «*Τὰ οἰκεία τοῖς οἰκείοις οἰκείως προσφέρεσθαι καὶ νόμος τῆς φύσεως ἀπαιτεῖ καὶ λόγος ὁ ὀρθὸς αἰρεῖ*», και παραθέτει τους στίχους 481-484 του Σ της *Ιλιάδας*, με την περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα¹³, για να προχωρήσει στον συλλογισμό ότι όπως μόνο ο Αχιλλέας ήταν άξιος να φέρει παρόμοια ασπίδα, έτσι και ο Σίλβεστρος Φιλίτης ήταν ο καταλληλότερος ώστε να του αφιερωθεί το βιβλίο: εκτός από λόγιος, ήταν και φιλεύσπλαχνος¹⁴, αλλά και ευεργέτης αρκετών λαμπρών νέων¹⁵, οι οποίοι, με την παιδεία τους, θα προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην υπόδουλη Ελλάδα¹⁶. Αυτοί ήταν οι λόγοι που παρώθησαν τον Δούκα να

12. Ε. ΣΑΡΑΦΙΔΗΣ, Ἔλληνες ἰατροὶ ἐν Ρουμανίᾳ, ΠΑΑ 12(1940), 16.

13. «*Πέντε δ' ἄρ' αὐτοῦ ἔσαν σάκεος πτύχες· αὐτὰρ ἐν αὐτῷ/ποίει δαίδαλα πολλὰ ἰδυίησι πραπίδεςσιν· ἐν μὲν γαῖαν ἔτευξ', ἐν δ' οὐρανόν, ἐν δὲ θάλασσαν,/Ἡέλιόν τ' ἀκάμαντα, σελήνην τε πλήθουσιν*»

14. σ. στ': «*Σὺ γὰρ καὶ ἀρετῇ διαπρέπεις ἐν Ἑλλησι, καὶ παιδείᾳ τῶν ἄλλων ὑπερανέστηκας, ἤτε ἄλλη, ὄσηγε εἰς φιλοσοφίαν καὶ ἐπιστήμην τελεῖ, καὶ τῇ θεσπεσίᾳ τέχνῃ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπονέμεται· ἧς χρόνος ἤδη συχνὸς παρερρῦν, ἐξ οὗπερ εὐτυχῶς εἰς εὐεργεσίαν καὶ σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος γέγονας τρόφωμος*».

15. σ. θ': «*οἵτινες πατρικὴν εὐράμενοι παρὰ σοὶ προστασίαν, ἐπικουρούμενοι, καὶ τρεφόμενοι, αὐτίκα παρέσονταί σοι ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τετιγοφόροι*».

16. σ. θ': «*καὶ τὸ γένος τὸ ἑαυτῶν ὠφελήσωσι μέρος, χρόνος τοῦθ' ἐκάστῳ ἱερόν, καὶ*

του αφιερώσει το παρόν έργο¹⁷. Η αφιέρωση-εγκώμιο καταλήγει: «δῶρον σοὶ τοῦτό γε θείως δωρούμενον ᾧ πρὸς τὸ κοινῇ ξυμφέρων μάλιστα χρώμενος, ἔχεις καὶ παρ' ἀνθρώπων τὸν ἔπαινον ὄφλημα δίκαιον, καὶ θεόθεν ἀξίαν τὴν ἀμοιβήν. Νεόφυτος Δούκας» (σ. ι').

Το δεύτερο «προλογικό σημείωμα» του συγγραφέα («Τοῖς ἐντευξομένοις χαίρειν», σσ. ια'-κα') χωρίζεται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη (σσ. ια' -ιε'), ο Δούκας διακηρύσσει τον διδακτικό και παιδαγωγικό ρόλο της ιστορίας. Στην δεύτερη (σσ. ιε' -κα'), ασχολείται με τον βίο του Ευτροπίου, και επιχειρεί σύντομη αναφορά στον Παιάνιο και ακόμη πιο σύντομη στον Καπίωνα¹⁸.

Η ιστορία με τα παραδείγματά της, ωθεί τους αγαθούς ανθρώπους στις καλύτερες πράξεις, ενώ αποτρέπει τους κακούς από τα αδικήματα¹⁹. Για αυτόν τον λόγο και οι γηραιότεροι είναι και πιο ώριμοι από τους νεώτερους, γράφει ο Δούκας, παραφράζοντας την γνωστή ομηρική φράση από το προοίμιο της *Οδύσσειας*: «ὅτι πολυπειρότεροι τῶν νέων οἱ γέροντες, οἷα δὴ πολλά τε ἰδόντες καὶ ἄστεα, καὶ πολλῶν νόον ἐγνωκότες ἀνθρώπων» (σ. ιβ'). Στο ίδιο τμήμα, ο Δούκας υποστηρίζει (στο κυρίως

ἀεὶ μὲν τῇ ἑαυτοῦ πατρίδι πληροῦν ὀφειλόμενον, μάλιστα δὲ νῦν, ὡς ἐπὶ μεγίστου καιροῦ, ἀπάντων χρεῶν δικαιοτάτον ἴν' ὑπὸ πάντων ἡ μήτηρ Ἑλλάς προσενεγκαμένη τὴν ἄξιον τῶν τροφείων ἀντίδοτον, καὶ ἀνασφήλασα ἀπὸ γήρωσ ταλαιπωρίας ἀπομνημονεῦει σοὶ χάριν, ἀποκειμένην ἀνάγραπτον ἑσαεῖ».

17. σ. ι': «Ταῦτα δὴ καὶ ἀναθεῖναι σοὶ τὴν βίβλον δικαίως ἀνέπεισε, τεκμήριον μὲν τῶν παρὰ σου μοι ἀπὸ φιλίας εἰλικρινοῦς ὑπηργμένων, σημεῖον δὲ μάλιστα τῆς πρὸς ταῦτα εὐγνωμοσύνης μου. Σὸν δ' οὖν καὶ τοῖς ἄλλοις φιλοῖστοροι συστήσαι, ταύτην ἀποδεξάμενον, καὶ τοὺς ἐξ αὐτῆς καρπούς, εἴτινες εἶεν ὡραῖοι, ἐκείνοις κοινώσασθαι. ἴν' ἢ σου χωροῦν τοῖς προοιμίοις σύμφωνον καὶ τὸ τέλος. τετύχηκας γὰρ εἰς τοῦτο καὶ φύσεως ἀγαθῆς, καὶ πειθοῦς ἐγκαθημένης τοῖς χεῖλεσι».

18. Το τμήμα αυτό αποτελεί συνεχές κείμενο και οι ενότητες που αναφέρθηκαν δεν έχουν ξεχωριστούς τίτλους, όπως για παράδειγμα «Τὰ περὶ τοῦ συγγραφέως», που έχει ο Σπυριδών Βλαντής στο δεύτερο προλογικό σημείωμα της μετάφρασης των *Βίων του Κορηγίου Νέπωτα* που εκδόθηκε ο ίδιος. Βλ. Δ. Ζ. ΝΙΚΗΤΑΣ, *Cornelius Nepos Neograecus*: Η μετάφραση των *Βίων του Νέπωτα* από τον Σπυριδώνα Βλαντή (1810), στο: *Δημητρίω Στέφανος* (τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Δημήτρη Λυπουρλή), Θεσσαλονίκη 2004, 247.

19. σ. ια': «καὶ ὡς εἰπεῖν διὰ πάσης διήκουσα τάξεως τῶν ἀνθρώπων, τοῖς καλλίστοις τῶν ἔργων ἐπιχειρεῖν πάντα προτιρέπεται, τοῖς μὲν καλοῖς κἀγαθοῖς ἀθανασίαν τῷ χρόνῳ ἀνάγραπτον ταμιεύουσα, τοῖς δὲ φαύλους καὶ πονηροὺς τῆς ἐπὶ τὴν κακίαν ὁρμῆς ἀποτρέπειν σπουδάζουσα, οἷα δὴ τὴν τε ἀρετὴν καὶ κακίαν, εὐφημοῦσα καὶ στηλιτεύουσα, εἰς δόξαν ἀθάνατον καὶ βλασφημίαν ἀίδιον».

κείμενο, αλλά και σε ένα εκτενές υποσελίδιο σχόλιο) την εθνολογική συγγένεια Ελλήνων – Ρωμαίων²⁰. Η ιδέα της συγγένειας των δύο εθνών και των γλωσσών τους είναι αρκετά παλαιά· ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς (*Ρωμαϊκή Ἀρχαιολογία* 1.5.1) και ο Διόδωρος Σικελιώτης (7.5) πίστευαν ότι η λατινική αποτελεί ανάμειξη της ελληνικής και μιας βαρβαρικής γλώσσας και επίσης ότι σχετίζεται με την αιολική διάλεκτο, άποψη που ενστερνίζεται πολύ αργότερα και ο Μηλιώτης λόγιος Δανιήλ Φιλιππίδης²¹.

Στην συνέχεια της εισαγωγής ο μεταφραστής υποδηλώνει τον στόχο της εργασίας του, τον τρόπο εργασίας του, καθώς και τα περιεχόμενά του βιβλίου. Γράφει ότι προσφέρει αυτό το πόνημα στους νέους των γυμνασίων και μάλιστα για να διαλευκάνει τα «σκοτεινά» σημεία έχει προσθέσει και υποσημειώσεις που προέρχονται από ξενόγλωσσες εκδόσεις. Επίσης, έχει «διορθώσει» τα σημεία όπου το κείμενο του Παιανίου παρουσιάζει ασάφειες. Για τυχόν γεωγραφικές απορίες, όσον αφορά τις τοποθεσίες που περιλαμβάνονται στην *Επιτομή* του Ευτροπίου παραπέμπει τους αναγνώστες στο *Γεωγραφικό Λεξικό* που έχει προσαρτήσει στον δεύτερο τόμο²². Τέλος, εξηγώντας ότι το έργο του Ευτροπίου είναι, κάποιες

20. Κυρίως κείμενο: σ. ιγ': «τὸ δὲ κοινόν, οἷς Ἑλλήν λόγος οὐ τοσοῦτον εὐξύνετος, οὐδ' εἴτι γέγονεν ἔθνος Ῥωμαίων τὸ σύνολον, ξύνοιδεν ᾧ μάλιστ' ἔδει καυχᾶσθαι διὰ τὴν μίμησιν αὐτῶν πρὸς τοὺς ἡμετέρους προπάτορας, ἵνα μὴ εἴπω, καὶ σφῶν αὐτῶν τούτων προπάτορας». Υποσελίδιο σχόλιο: αριθμ. (1), σσ. ιγ'-ιδ': «Τις ἂν εἴη ἀπόδειξις ἀξιόπιστος μὴ οὐχὶ ἀπογόνους Ἑλλήνων τοὺς Ῥωμαίους γενέσθαι; αἱ γὰρ πολλὰ ἀποικίαι ἐς τὴν μεσημβρινὴν Ἰταλίαν, ἥτις καὶ Μεγάλη Ἑλλάς ἤκουσεν ἢ τε τῶν ἔργων πρὸς πάντα μίμησις οὐ μᾶλλον ἐν πολέμοις ἢ καὶ ἐν εἰρήνῃ· τὸ φιλελεύθερον αὐτὸ τὸ τῆς Ῥώμης ὄνομα, σχῆμα καὶ κλίσις καὶ σημασίαν ἔχον Ἑλληνικὴν πάντα ταῦτα καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια τεκμηριοῖ πιστεύεσθαι τὴν ὑπόθεσιν ὃ δὲ σοφὸς Πλούταρχος, ἐπιβεβαίωι μᾶλλον τὴν εἰκασίαν, ὡς ἐν παρόδῳ Ἑλληνίδα πόλιν τὴν Ῥώμην ἀποκαλῶν φησὶ γὰρ οὕτως. «τοῦ μέντοι πάθους αὐτοῦ καὶ τῆς ἀλώσεως (τῆς Ῥώμης δηλ. ὄρα βιβλ. Α' § ιθ' τῆς παρουσίας βίβλου περὶ τῆς ἀλώσεως ταύτης) ἔοικεν ἀμυδρὰ τις εὐθύς εἰς τὴν Ἑλλάδα φήμη διελθεῖν». Ἡρακλείδης γὰρ ὁ Ποντικός, οὐ πολὺ τῶν χρόνων ἐκείνων ἀπολειπόμενος, ἐν τῷ περὶ ψυχῆς συγγράμματι φησιν, ἀπὸ τῆς ἐσπέρας λόγον κατασχεῖν, ὡς στρατὸς ἐξ ὑπερβορέων (ἦσαν δ' οὗτοι οἱ Γάλλοι) ἐλθὼν ἔξωθεν, ἤρῃκει πόλιν Ἑλληνίδα Ῥώμην, ἐκεῖπου κατωκνημένη περὶ τὴν μεγάλην θάλασσαν (τὴν Τυρρηνικὴν δηλαδὴ) ὃ δὲ Ἀριστοτέλης ὁ φιλόσοφος τὸ μὲν ἄλωνα τὴν πόλιν ὑπὸ Κελτῶν ἀκριβῶς δηλὸς ἐστὶν ἀνηκῶς τὸν δὲ σώσαντα Λεύκιον εἶναι φησὶν ἢ δ' οὐ Μάρκος οὐ Λεύκιος, ὁ Κάμιλλος. ὄρα ταῦτα εἰς βίον Καμίλλου».

21. Βλ. ΠΑΠΠΑΣ, *Η λατινομάθεια*, 42, σημ. 217.

22. Ο τόμος συνοδευόταν και από ένα χάρτη εκτός κειμένου (Πίναξ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Βασιλείου εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Εὐτροπίου 1807. Ἐχαράχθη ὑπὸ Σχινδελμιάερ ἐν Βιέννῃ). Βλ. ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αι.*, τ. 1ος, 210.

φορές, πυκνό, καθώς ο συγγραφέας του έχει καταβάλει προσπάθεια να συμπεριλάβει τα πάντα σε ένα μικρό πόνημα, συνιστά στον αναγνώστη να συμβουλευέται το *Λεξικό των Ενδόξων* (2ος τόμος), το οποίο αποτελεί σύνοψη γαλλικού βοηθήματος²³.

Ακολουθεί η ενότητα (σσ. ιε'-κα'), όπου ο Δούκας πραγματεύεται τα σχετικά με τον βίο του Ευτροπίου. Παρουσιάζει τις αρχαίες και βυζαντινές μαρτυρίες (επιστολές του Λιβανίου, Γρηγόριος Ναξιανζηνός, Σούδα, Νικηφόρος Γρηγοράς, Γεώργιος Κωδινός),²⁴ κυρίως όσον αφορά το πρόβλημα της καταγωγής και της ταυτότητας του συγγραφέα του *Breviarium*, και της διάκρισής του από άλλους ομωνύμους, που αναφέρονται εκείνη την εποχή. Εμπλουτίζει τις αναφορές του και με σχόλια ξένων συγγραφέων και μελετητών, επικαλούμενος τον Γερμανό φιλόλογο Ιωάννη Χριστόφορο Βόλφιο [Wolf], (ως εκδότη και σχολιαστή των επιστολών του Λιβανίου), τον Γάλλο Henricus Valesius [Henri de Valois], (ως εκδότη του Αμμιανού Μαρκελλίνου και των *Excerpta Valesiana*), όπως και τον J. A. Fabricius και τα περί Ευτροπίων της

23. σσ. ιδ'-ιε': «προϋθυμήθην ἐκδοῦναι τὴν βίβλον, μεταφράσας αὐτὴν εἰς τὴν συνήθη διάλεκτον, ἵνα τῆ τε νεολαίᾳ ἐν τοῖς γυμνασίοις ἔτι χαρίσωμαι, καὶ τῷ κοινῷ ἀπὸ τοῦ ἴσου γενοίμην ὠφέλιμος ὑποσημειώσεσί τε τισὶν ἀπὸ τῶν ἑτερογλώσσων ἐκδόσεων, ὅσον εἰς χρονολογίαν ἤκει, ταύτας ἐρανισάμενος· τὰ δέ, εἴτι καὶ περὶ τὴν λέξιν περινενοῆσθαι, ἢ ὅλως ἡμαρτῆσθαι μοι ἔδοξεν, αὐτὸς διερμηνεύσας, ἢ ἐπιδιορθώσας κατὰ τὸ δοκοῦν, ἐπὶ τὸ σαφέστερον διελεύκανα· προσδέον δέ τι τῆ βίβλῳ καὶ τῶν ἐκ γεωγραφίας βοηθημάτων, ἵν' ἐκ πάντων τὸ πλήρες αὐτῆ περιγένοιτο, συντέτακταί μοι καὶ Λεξικὸν τῶν ἐν τῇ βίβλῳ εἰς τοῦτο τεινόντων, ὅπερ καὶ γεωγραφικῷ ἐρειδόμενον πῖνακι, περιποιοίῃ ἂν τοῖς καὶ γεωγραφικότερον μετερχομένοις οὐ σμικρὰν τὴν ξυντέλειαν· ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ λόγος τῆς Ἱστορίας πεπύκνῳται Εὐτροπίῳ ἕς τοῦπιτομώτατον μάλιστα, καὶ ὡς εἶπεῖν, συμπεπίεσαι, πολλὰ καὶ ἀξιόχρεω πάντα πανταχῇ συμπεριλαβεῖν ἐν ὀλίγοις, οἷον ὑπὸ λιχνείας προθυμιουμένῳ κἀκτούτου παρεισέφρησεν ἕξ ἀπροσοδοκίτου καὶ ἀσάφειά τις ἐσθ' ὅπουγε παρακόλουθος, ἕξει ὁ ἀναγνώστης ἐν τοῖς ἐλλίπεσι καὶ τούτου τὸ ἀναπλήρωμα, ἐπὶ τὸ τῶν ἐνδόξων καταφυγῶν Λεξικόν· ὅπερ ἕς τοῦτό μοι ἀπὸ τοῦ Γαλλικοῦ ἐπιτέτμηται».

24. Με παραπομπές στις εκδόσεις που χρησιμοποίησε, χωρίς πάντως να δηλώνει ακριβείς τίτλους· προφανώς αυτοί ήταν γνωστοί στους αναγνώστες του: π.χ. δηλώνει (σ. ιστ') την έκδοση του έργου του Ψευδο-Κωδινού, *Παρεκβολαὶ εἰς τὸ Χρονικὸν τῶν Πατρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως* ως εξής: «ἐκδόσει Λαμβηγκίου» (μάλιστα σημειώνει και ακριβῶς τη σελίδα στην οποία αναφέρεται: σελ. 9 [πρόκειται για την έκδοση *Georgii Codini et alterius cuiusdam anonymi excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis ...*, Βενετία 1729]). Για τις επιστολές του Λιβανίου, παραπέμπει (σ. ιζ'): «ὄρα ἐκδόσει Ἀμστελοδαμίῳ 1738» [Η έκδοση του J. C. Wolf, *Libanii Epistulae*].

*Bibliotheca Graeca*²⁵. Αναφέρει τη χρονολογία συγγραφής της *Επιτομής*²⁶ και επιμένει στο πρόβλημα του θρησκευματος του Ευτροπίου (για το οποίο μεγάλη συζήτηση έχει γίνει στους κόλπους των μελετητών²⁷). Συνδυάζοντας την μαρτυρία του Νικηφόρου Γρηγορά²⁸, αλλά και την ευνοϊκή στάση που τηρεί στο έργο του ο Ευτρόπιος προς τον Ιουλιανό τον Αποστάτη και αντίθετα, την όχι και τόσο ευνοϊκή προς τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, συμφωνεί με την άποψη όσων υποστήριζαν ότι ο συγγραφέας του *Breviarium* ήταν εθνικός και όχι χριστιανός²⁹.

Τέλος (σ. κα΄ του προλογικού σημειώματος), ο Δούκας αναφέρεται με συντομία στον Έλληνα μεταφραστή, Παιάνιο, και με ακόμη μεγαλύτερη συντομία στον άλλο μεταφραστή, Καπίωνα. Στο τμήμα αυτό πραγματεύεται την ταυτότητα του Παιανίου, την περίοδο κατά την οποία έζησε, αναφέρει το χειρόγραφο στο οποίο βρίσκεται η μετάφραση του Παιανίου, την editio princeps του F. Sylburg (*Historiae Romanae Scriptores Latini Minores...*, Frankfurt 1590), δηλώνει πως ο Παιάνιος και ο Καπίων δεν αποτελούν το ίδιο αλλά δύο ιστορικά πρόσωπα και τέλος, διατυπώνει κρίση για την ποιότητα και την ωφελιμότητα της μετάφρασης του Παιανίου³⁰.

25. Για παράδειγμα, στη σ. ιζ΄ παραθέτει αυτούσια τα γραφόμενα του J. C. Wolf: «ό σχολιαστής Ἰωάννης Χριστόφορος Βόλφιος τάδε προστίθησι· non dubito hunc esse Eutropium, qui, historiae Romanae compendium scripsit».

26. σ. ιζ΄: «κατὰ τὸ 364 ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ ἐπὶ Οὐάλεντος συνέγραψεν Αὐτοκράτορος».

27. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, σσ. 23-39.

28. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Βίος Κωνσταντίνου*. «Ἑλλην δ' ὦν τὴν θρησκείαν, ἔπειτα τὴν ἀρχαίαν λατινικὴν διαλέκτῳ ῥωμαϊκὴν ἱστορίαν ἀγώνισμα γλώσσης ποιούμενος...» και «...καὶ ταῦτα ἀπεχθῶς ἔχοντας πρὸς Κωνσταντῖνον διὰ τε τὸ τῆς θρησκείας ἀκοινωνήτον, καὶ πρὸς γε διὰ τὸ ἡλικιώτην ὁμοῦ καὶ αἰρεσιώτην Ἰουλιανοῦ γενέσθαι» (βλ. τώρα *Nicéphori Gregorae Vita Constantini*, ed. P. A. M. LEONE, Catania 1994, 15 και 35 αντιστοίχως)

29. «ἦν δ' οὖν ὁ Εὐτρόπιος οὐχὶ Χριστιανός, ὡς τισὶν ἔδοξεν, ἀλλὰ μάλιστα Ἑλληνας, ὡς ἐκ τῶν εἰρημῶν Γρηγορᾶ μεμαρτύρηται [...] ὁ δ' ἡμέτερος Εὐτρόπιος καὶ ἐξ ὧν λέγει περὶ Ἰουλιανοῦ (βιβλ. Ι, § ἦ΄) Ἐθνικός τις εἰκάζεται εἶναι» (σ. κ-κα΄).

30. «Ὁ δὲ Παιάνιος, ὃς καὶ Παιανίας τροπὴ τῆς ἐσχάτης ἤκουσε παρὰ Λαμβηκίῳ, ἀγνοεῖται ὁποῖός τις ἦν, καὶ ὁπότε γέγονεν εἰκάζεται δ' οὖν σύγχρονος εἶναι τῷ Εὐτροπίῳ ἐπιγενόμενος ἢ δὲ μετάφρασις αὐτοῦ εὔρηται ἐν τῷ χειρογράφῳ κώδικι τῷ Παβαρικῷ CCXIII [αντί του ορθοῦ CI], βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 145-146, σημ. 1]· ἦν Συλβοῦργος πρῶτον ἐξέδωκε τύποις. ἐχρήσατο δὲ ταῦτη καὶ Νικηφόρος ὁ Γρηγορᾶς· παρ' οὗ καὶ Καπίων Παιάνιος λέγεται ὁ μεταφραστής· ἀλλ' ὁ Καπίων ἕτερός τις ἦν μεταφραστής Εὐτροπίου, τὸ γένος ἔλκων ἐκ τῆς Λυκίας, ὡς ὁ Ραϊνέσιος [ο πολνίστωρ Γερμανός φιλόσοφος Thomas Reinesius, 1587-1667] ἐπιστολῇ β. καὶ Σουίδας

Πριν από το κύριο μέρος του βιβλίου (δηλαδή την απόδοση της αρχαιοελληνικής μετάφρασης του Παιανίου στην απλή ελληνική) παρεμβάλλονται (σσ. κβ'-κγ') έξι αφιερωματικά επιγράμματα (σε ελεγειακό δίστιχο) στον Νεόφυτο Δούκα, που είναι γραμμένα από τρεις μαθητές του: τον Γεώργιο Σιγαλό, τον Γεώργιο Δόιο και τον Απόστολο Αρσάκη³¹, ο καθένας από τους οποίους συνθέτει από δύο επιγράμματα ³².

Κατόπιν (σ. [1]), έχουμε τον μεσότιτλο: «ΕΥΤΡΟΠΙΟΥ/ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ /ΙΣΤΟΡΙΑΣ/ ΒΙΒΛΙΑ ΔΕΚΑ». Κάτω από αυτή την επιγραφή υπάρχει ένα ρητό που προέρχεται από το Προοίμιο της *Ιστορίας* του Διοδώρου Σικελιώτη³³. Στην επόμενη σελίδα [2] αρχίζει το κύριο μέρος

ταυτό φησίν ούτωσί· «Καπίτων Λύκιος ιστορικός ούτος ἔγραψεν Ἰσαυρικά βιβλία ἢ, μετάφρασιν τῆς ἐπιτομῆς Εὐτροπίου ῥωμαϊστὶ ἐπιτεμόντος Λίβιον τὸν Ῥωμαίων, καὶ περὶ Λυκίας καὶ Παμφυλίας». Παιανίου δὲ ἡ μετάφρασις, καίτοι οὐ πάντοι ἀκριβῆς πανταχοῦ πρὸς τὸ κείμενον, ἀστεία γε μὴν καὶ κομπῆ τῇ φράσει σεμνυνομένη, ὅσον ἐν τῷ τότε ἐξῆν, ὠφελμιότατη ἂν εἴη τοῖς μαθητευομένοις τῶν νέων μάλιστα, ὧν χάριν καὶ τύποις ἐκδέδοται».

31. Ο Α. Αρσάκης (1792-1874) είναι ο γνωστός Ηπειρώτης ιατρός, συγγραφέας και εθνικός ευεργέτης. Οι δύο άλλοι εμφανίζονται με επιγράμματα και σε άλλα βιβλία εκείνης της περιόδου, προσδιορίζονται μάλιστα ως *Λινοτοπίτης* ο Δόιος (Ηλιογ, *Ελληνική Βιβλιογραφία ...*, 205 και 214, αρ. 1807.12 και 1807. 35 [δηλ. από το Λι (α)νοτόπι Νεστορίου Καστοριάς]) και ως *Ζουπανιώτης* ο Σιγαλός (Ηλιογ, *Ελληνική Βιβλιογραφία ...*, αρ. 1812. 66 [δηλ. από το Ζουπάνι, σημ. Πεντάλοφο της Κοζάνης]).

32. «Γεωργίου Σιγαλοῦ/Εὐτροπίη μεμαώς, Παιδείη θ' ὄν κατὰ θυμὸν/Ἑλλάδα κοσμήσαι, εὐτε πάλοι ποτ' ἔην,/Κυδιόουσα κλέει, ἠδὲ βροίθουσ' ἀγαθοῖσι,/Ναίχι δι' ἰδρείας νοῦ πυκινουῦ προγόνων,/Φωνῆ ταύτης τῇ νῦν ἠθάδ' ὄπασσε φώσδε,/Νειόφυτος Δούκας Εὐτροπίοιο βίβλον./Ἡ ἐπι φράδμων φῶς νύκτας τε μόγησε καὶ ἤμαρ,ἰΠάτρη ἦρα φέρων, κηρόθι τὴν φιλέει». Κάτω από το οκτάστιχο έχουμε το εξής δίστιχο επίγραμμα: «Ἄλλο τοῦ αὐτοῦ. Καὶ πάρος Ἑλλάς ἐοῖσι σοφοῖς ἐπι ἦρατο κῦδος,/Καὶ νῦν αὐτ' ἐπί σοι, κύδιμε Νειόφυτε. Ακολουθούν τα επιγράμματα του «Γεωργίου Δόιου/Οὐχ ἰδρώτων καὶ πάρος Ἴρος ἐφείσατο Δούκας,/Ἡρα πορῶν λογίσις, Θουκυδίδαο βίβλον,/Χεῖμαρρόν τε χρόνων, ἰδὲ Τερψιθέην ἐρατεινήν,/Κάρτα φεραυγῆ δῶρ', ἔργατ' ἀεξίνοα./Καὶ νῦν δ' αὖ ὄ γε πόλλ' ᾧ θυμῷ ἴφι μογήσας,/Ῥωμαίων κρατερῶν, ἰστορίην ὀρέγει». Κάτω από αυτό το εξάστιχο έχουμε το εξής δίστιχο επίγραμμα: «Ἄλλο τοῦ αὐτοῦ. Δέχνησο εὐμένεως Δέλτον, τὴν πολύπονος φῶς/Ἀγλαόν ἄμφεσεν εἴμι' Ἑλλάδος ὀψιγόνοισι». Ακολουθεῖ: «Ἀποστόλου Ἀρσάκη. Ὡς βομβεῦσα μέλιτ' ἐξ ἄνθους ἄνθος ἐπέπτη,/Κηρόν τ' ἐσομένεως, πῆξε μάλ', ἠδὲ μέλι. Τὼς δὴ Ῥωμαίων προπάροιθε Λατινίδι φωνῆ,/Εὐτρόπιος μογέων, ξύνθετο ἰστορίην./Φθέγμι' ἢ Παιάνιος τὸ πάλ' Ἑλλήνων πόρην αὐθις./Τοῦθμιον ἐκ δὲ τρίτου, σὺ κλειτὲ Νειόφυτε». Και στη συνέχεια το τελευταίο δίστιχο: «Ἄλλο τοῦ αὐτοῦ. Ῥωμαίων δίζων γνῶν' ἔργματα θωυτὰ κάρτα,/Χεῖρεσιν ἐμμαπέως, λάζεο τήνδε βίβλον».

33. «Ἠγητέον γὰρ εἶναι ταύτην(τὴν Ἱστορίαν) φυλακὴν μὲν τῆς τῶν ἀξιολόγων ἀρετῆς,

του βιβλίου με τίτλο: «ΕΥΤΡΟΠΙΟΥ ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ». Στην αριστερή σελίδα βρίσκεται η αρχαιοελληνική μετάφραση του Παιανίου (με τίτλο «ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ»), ενώ στη δεξιά αντικριστή σελίδα βρίσκεται η απόδοση στην «συνήθη διάλεκτο» από τον Νεόφυτο Δούκα (με τίτλο: «ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ»). Οι σελίδες με άρτιο αριθμό περιλαμβάνουν το κείμενο του Παιανίου, ενώ αυτές με περιττό την μετάφραση του Δούκα. Η μετάφραση του Παιανίου είναι διαρθρωμένη σε δέκα βιβλία, και κάθε βιβλίο σε παραγράφους με ελληνική αρίθμηση (α', β', γ' κλπ.), όπως ακριβώς και η απόδοση του Δούκα. Στις άρτιες σελίδες (όχι όμως και στις περιττές) προστίθεται και στιχαρίθμηση ανά 5 στίχους, κάτι που διευκολύνει την παραπομπή στα υποσελίδια σχόλια, που είναι τυπωμένα με μικρότερα στοιχεία από το κυρίως κείμενο. Για να δηλώσει ο συγγραφέας τί σχολιάζει κάθε φορά, χρησιμοποιεί την αρίθμηση των στίχων, αλλά και την ίδια τη φράση του Παιανίου που είναι αντικείμενο σχολιασμού. Υπάρχουν σχόλια μόλις δύο αράδων (για παράδειγμα, τα σχόλια των σσ. 149, 214 κ.ά.), αλλά και κάποια αρκετά εκτενή (έως και 76 αράδες), τα οποία καταλαμβάνουν 4 σελίδες.

Οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι η μετάφραση του Παιανίου απομακρύνεται από το λατινικό κείμενο³⁴. Κάποτε αποδίδει αρκετά σύντομα το πρωτότυπο, θυσιάζοντας έτσι την πιστή μετάφραση. Άλλοτε ο μεταφραστής κάνει συχνές παρεκβάσεις, που ως στόχο έχουν να επεξηγήσουν κάποια «σκοτεινά» σημεία στο ελληνόγλωσσο αναγνωστικό κοινό³⁵. Το πόνημα του Παιανίου αποτελεί περισσότερο παράφραση του *Breviarium* και όχι ακριβή μετάφραση. Ο Δούκας αναμεταφράζει³⁶ την

μάρτυρα δὲ τῆς τῶν φαύλων κακίας, εὐεργέτην δὲ τοῦ κοινοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, τῆς ὅλης φιλοσοφίας οἰονεὶ μητρόπολιν οὕσαν». «Διόδωρος Σικελ. ἐν Προοιμ.».

34. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 135-142.

35. Η μετάφραση του Παιανίου πραγματοποιήθηκε, βέβαια, για να κυκλοφορήσει στο ελληνικό κοινό της Ανατολής. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από τις πολλές παρεκβάσεις του μεταφραστή, που αποσκοπούν στο να εξηγήσει στους αναγνώστες του κάθε λατινικό λεκτικό όρο που δηλώνει πολιτικό ή στρατιωτικό αξίωμα, καθεστώς, τοπωνύμιο, προσωνύμιο κ.ά. Για παράδειγμα, βλ. βιβλ. Α', παρ. β': «σενάτωρας αὐτοὺς καλέσας κατὰ τὴν Ἰταλῶν φωνὴν ἐπειδὴ σένης ἐκείνοι καλοῦσι τοὺς γέροντας σύγκλητον δὲ Ἑλληνες ἐκάλεσαν τὸ συνέδριον ἐκ τοῦ πρότερον μὲν τοὺς βασιλεύοντας μετὰ δὲ ταῦτα τοὺς ὑπάτους συγκαλεῖν τε αὐτοὺς ἐπὶ τὰς βουλὰς καὶ τῶν ψήφων ποιεῖσθαι κυρίου». Για άλλα παραδείγματα παρεκβάσεως του μεταφραστή, βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 136, σημ. 1.

36. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 122.

παράφραση αυτή: όταν εκείνη παρεκκλίνει από το λατινικό πρωτότυπο, τότε ο Ηπειρώτης σημειώνει τις παρατηρήσεις του στις υποσημειώσεις (στο θέμα θα αναφερθούμε εκτενέστερα στη συνέχεια). Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι ο Δούκας μεταφράζει μόνο τον Παιάνιο. Κάποιες ενστάσεις του σχετικά με την μετάφραση εκείνου ή και κάποιες αναφορές του στο κείμενο του Ευτροπίου περιέχονται μόνο στα υποσελίδια σχόλια. Πώς όμως ο Δούκας «μεταφράζει» την μετάφραση του Παιανίου; Για να έχει ο αναγνώστης μία ιδέα του τρόπου εργασίας του Δούκα, παραθέτουμε δύο δείγματα της απόδοσής του σε σύγκριση προς το αρχαιοελληνικό κείμενο.

Α΄

Παιάνιος,

Τῆς Ῥωμαϊκῆς βασιλείας ἐν προοιμίοις μὲν οὐδὲν ἐγένετο μείον τε καὶ ταπεινότερον τῇ δὲ κατὰ μικρὸν αὐξήσει, καὶ ταῖς αἰεὶ προσθήκαις κατὰ τὴν οἰκουμένην ἅπασαν, οὐδὲν οὔτε μείζον οὔτε δυνατώτερον ἢ μνήμη τῶν ἀνθρώπων φέρει ταύτης δὲ τὴν **πρώτην κρηπίδα** κατεβάλετο Ῥωμύλος. Ὅς ἐκ Ῥέας Σιλβίας, οὕτω καλουμένης Ἑστιακῆς παρθένου, τῷ Ἄρει συνελθούσης, ὡς ὁ πολλὸς κατεῖχε λόγος, ἐκ διδύμου γονῆς σὺν ἀδελφῷ Ῥέμῳ προήλθεν εἰς φῶς. Οὗτος ὀκτωκαίδεκα γεγονῶς ἔτη, **βίον τε ἔχων τοῖς ποιμέσι συλληστευεῖν**, ἐλάχιστόν τι **πολίχνιον** ἐπὶ τοῦ ὄρους τοῦ Παλλαντίου κατεστήσατο, πρώτη τοῦ Μαΐου μηνός, ἔτει τρίτῳ τῆς ἕκτης Ὀλυμπιάδος τῆς δὲ Ἰλίου καταστροφῆς, **κατὰ τοὺς τὸ πλεῖστόν τε καὶ ἐλάχιστον παραδεδωκότας**, ἔτει τετάρτῳ καὶ ἔννενηκοστῷ τριακοσιοστῷ» (σσ. [2-4]).

Δούκας

«Τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Βασιλείου μήτε εἰς τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ ἐφάνη ἄλλο **μικρότερόν** τε καὶ ταπεινότερον, μήτε, ἀφ' οὗ ἠϋξήθη κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, **μεγαλότερον** τούτου καὶ δυνατώτερον φέρεται εἰς τῶν ἀνθρώπων τὴν μνήμην. Τοῦτο δὲ **ἔλαβε τὴν ἀρχὴν του καὶ σύστασιν** ὑπὸ τοῦ Ῥωμύλου. Ὅστις ἐγένετο υἱὸς δίδυμος μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ῥώμου τῆς Ῥέας Σιλβίας Ἑστιακῆς παρθένου ἐκ συνουσίας τοῦ Ἄρεως κατὰ τῶν πλειόνων τὰς γνώμας οὗτος δὲ ὁ Ῥωμύλος εἰς τὸ δέκατον ὄγδοον ἔτος τῆς ἡλικίας του, **ληστροικὸν μεταχειριζόμενος βίον μετὰ τῶν ἄλλων ποιμένων**, ἀποκατέστησε μικρόν τι **πόλισμα** ἐπὶ τοῦ Παλλαντίου ὄρους κατὰ τὴν πρώτην τοῦ Μαΐου μηνός τῳ τρίτῳ ἔτει τῆς ἕκτης Ὀλυμπιάδος. ἀπὸ δὲ τῆς ἀλώσεως τῆς **Τρωάδος**, ἐάν τις εὔρη τὸ μέσον, **ἀφ' ὅσα παρελάβομεν ἐκ διαφόρων Ἱστορικῶν**, ἐπαριθμοῦνται ἔτη τριακόσια ἔννενηκοντα τέσσαρα» (σσ. 3-5).

Β΄

«Λούκουλλος δ' ὁ ἕτερος, ὃ τὰ κατὰ Μακεδονίαν ἐπετέτραπτο, πρῶτος Ῥωμαίων ἐπὶ Βέσσους ἐπενεγκῶν πόλεμον, καὶ καταγωνισάμενος αὐτοὺς παρὰ τὸν Αἴμιον, εἶλεν αὐθήμερον Οὔσκοιτάμαν, καὶ Κάβυλαν, ἐπεξιὼν οὕτω μέχρι τοῦ Ἰστρου· εἶτα δ' ἐπαγαγὼν ὡς ἐπὶ τὸν Πόντον, πολλὰς τῶν ἐκείνη πόλεων ὑπηγάγετο, Ἀπολλωνίαν, ἣν καὶ κατέσκαψε, Κάλατον, Παρθενούπολιν, Τόμον, Ἰστρον, καὶ Βουρζιαώνην· τέλος δὲ τοῦ πολέμου λαβόντος, ἐπανελθόντες εἰς Ῥώμη οἱ Λούκουλλοι, ἑκάτεροι ἐθριάμβευσαν· ἐπιφανέστερον δ' οὖν ὁ τὸν Μιθριδάτην καὶ τὰλλα ἔθνη, ὡς εἴρηται, καταγωνισάμενος» (σ. 184)

«Ὁ δὲ ἕτερος Λούκουλλος, ὅστις εἶχε τῆς Μακεδονίας τὴν διοίκησιν, πρῶτος αὐτὸς τῶν Ῥωμαίων ἐπέφερε πόλεμον ἐναντίον τῶν Βέσσων, καὶ νικήσας αὐτοὺς κατὰ κράτος κατὰ τὸ ὄρος τοῦ Αἴμιου, ἔλαβε τὴν αὐτὴν ἡμέραν καὶ τὴν πόλιν αὐτῶν Οὔσκοιτάμαν καὶ Κάβυλαν, προχωρῶν οὕτως μέχρι τοῦ Δουνάβεως ποταμοῦ. ἐκείθεν δὲ πάλιν προχωρήσας ὡς πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πολλὰς πόλεις αὐτόσε ὑπέταξεν, Ἀπολλωνίαν, Κάλατον, Παρθενούπολιν, Τόμον, Ἰστρον, καὶ Βουρζιαώνην· ἐξ ὧν κατεδάφισε μόνην τὴν Ἀπολλωνίαν. Τελειωθέντος δὲ τοῦ πολέμου, ἐπανήλθεν εἰς Ῥώμην καὶ ἀμφοτέροι οἱ Λούκουλλοι ἐθριάμβευσαν· ὁ τὸν Μιθριδάτην ὁμοῦ καταπολεμήσας, ὡς καταδαμιάσας τὸσαῦτα διάφορα ἔθνη, ἠξιώθη λαμπροτέρου θριάμβου» (σ. 185).

Απὸ τὴν σύγκριση προκύπτει ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ Δούκα, ἀν καὶ ἀρχαῖζει, εἶναι σαφῶς ἀπλοῦστερη, ἀν καὶ διατηρεῖ μία γλωσσικὴ ποικιλία. Ὁ λόγιος δὲν διστάζει νὰ ἀντικαθιστᾷ τὶς ἀρχαιοπρεπεῖς λέξεις τοῦ Παιανίου με ἀντίστοιχες κοινότερες: «τὰς ἀρχὰς» γιὰ νὰ ἀποδώσει τὸ «ἐν προοιμίοις», «μικρότερον» καὶ «μεγαλύτερον» ἀντὶ «μείον» καὶ «μείζον», «πόλισμα» ἀντὶ «πολίχνη». Χρησιμοποιεῖ ἐπίσης καὶ ἓνα «μεταφραστικὸ παρατακτικὸ ζεύγος»³⁷: γιὰ νὰ ἀποδώσει τὸ «τὴν πρώτην

37. Γιὰ αὐτὴ τὴν μεταφραστικὴν πρακτικὴν, βλ. Β. ΚΟΠΑΝΟΣ, Παρατακτικὰ ζεύγη στὶς μεταφράσεις τοῦ Μαξίμου Πλανοῦδη, *Επιστημονικὴ Επετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 13 (1974), 29-33 καὶ Σ. ΤΖΑΜΟΣ, *Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὴν μετάφραση τοῦ Περί γήρωνος τοῦ Κικέρωνος ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Γαζή*, Θεσσαλονικὴ 1993, 34-45.

κρηπίδα» του Παιανίου, γράφει: «τὴν ἀρχὴν τοῦ καὶ σύστασιν». Απλοποιεῖ κάποιες πυκνές φράσεις της αρχαιοελληνικῆς μετάφρασης· η φράση «βίον τε ἔχων τοῖς ποιμέσι συλληστέυειν», «μεταφράζεται»: «ληστροικὸν μεταχειριζόμενος βίον μετὰ τῶν ἄλλων ποιμένων». Η φράση «κατὰ τοὺς τὸ πλεῖστόν τε καὶ ἐλάχιστον παραδεδωκότας», αποδίδεται: «ἀφ' ὅσα παρελάβομεν ἐκ διαφόρων Ἱστορικῶν». Αποφεύγει στην απόδοσή του το λιγότερο σύννηθες ὄνομα της Τροίας, «Ἰλίου», χρησιμοποιώντας το κοινότερο «τῆς Τρωάδος». Το «ἐπετέτραπτο» αποδίδεται ως «εἶχε τὴν διοίκησιν», το «καταγωνισάμενος» ως «νικήσας κατὰ κράτος» – με τη συγκεκριμένη απόδοση δημιουργεῖ και μία παρήχηση («κατὰ κράτος κατὰ τὸ ὄρος»). Επίσης, αποσαφηνίζει και τα τοπωνύμια του αποσπάσματος. Ονομάζει τον ποταμὸ Ἰστρο («τοῦ Ἰστρου» ο Παιάνιος) με το ευρέως γνωστό ὄνομά του, ο Δούναβις («τοῦ Δουνάβεως»), καθιστώντας το ἔτσι διακριτὸ ἀπὸ τὴν πόλη που βρισκόταν κοντὰ στον ποταμὸ, τὴν ὁποία αναφέρει παρακάτω («Ἰστρον»), ἀλλὰ και τὸν «Πόντον» του Παιανίου με τὸ «Εὐξεινον Πόντον». Ταυτόχρονα, χρησιμοποιεῖ πιο ἀναλυτικὴ διατύπωση: «Ἀπολλωνίαν[...] ἐξ ᾧν κατεδάφισε μόνην τὴν Ἀπολλωνίαν» ἀντὶ «Ἀπολλωνίαν, ἣν καὶ κατέσκαψε» του Παιανίου. Απλοποιεῖ δηλαδή ο Δούκας και τὸ λεξιλόγιο και τὸ ὕφος του Παιανίου και διαφωτίζει κάποιες ἀσάφειές του, προκειμένου τὸ κείμενο τῆς *Επιτομῆς* νὰ γίνεταί πιο εὐκόλα κατανοητό.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ υποσελίδια σχόλια του Νεοφύτου Δούκα, καθὼς εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς κριτικῆς του σκέψης. Εἶναι σχόλια που ἀφοροῦν τὴν ἀποσαφήνιση κάποιων φράσεων (ερμηνευτικά)³⁸, εἴτε περιστρέφονται γύρω ἀπὸ χρονολογικά ζητήματα³⁹, θέματα μετρολογίας

38. Π.χ. τὸ σχόλιο στη σ. 54, σχ. 8: «Ληγάτος] Λατινὶς ἢ λέξις (*legatus*) βούλεται δὲ εἰπεῖν Ὑπαρχος, ἐγῶμαι, ἢ βοηθὸς συναντιλαμβανόμενος αὐτῷ τῶν ἀγώνων· ὁ γαλλιστὶ λέγοιτο ἂν *Lieutenant Général*». Βλ. ἐπίσης, σ. 231, σχ. 2: «Μητέραν] τὴν Ἀγριππίνην», σχ. 3: «γαμετῆν] τὴν Ὄκταβίαν», σ. 261, σχ. 22: «Πῖος] ὁ ἔστιν Ἑλληνιστὶ μεθερμηνευόμενον *Εὐσεβής*», σ. 292, σχ. 3: «Πέρσας] ἀντὶ Πάρθους· ἀντικαθίστανται γὰρ πολλαχῆ τὰ ὀνόματα ταῦτα παρὰ τῷ *Εὐτροπίῳ*» κ.ά.

39. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 82-87, που πραγματεύεται τὰ χρονολογικά «τρωτά» του *Breviarium*. Τα χρονολογικά σφάλματα του Εὐτροπίου, κατὰ τὸν Τριβόλη, δικαιολογούνται ἐξαιτίας του γεγονότος ὅτι δὲν ἀκολούθησε στὴν ἱστορία του τὴν ἐπίσημη χρονολογία του Βάρρωνα (ἀπὸ κτίσεως Ρώμης), ἀλλὰ βασίστηκε σε ἄλλη, ἢ σε διαφορετικὴς πηγές. Τὴν ἀποψη ὅτι ο Εὐτρόπιος συχνὰ σφάλλει στὶς χρονολογίες που ἀναφέρει, τὴν ἀσπάζεται και ο Δούκας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἐπισημάνσεις

και νομισματικής⁴⁰, και περιλαμβάνουν και παρατηρήσεις του ίδιου του Δούκα σχετικά με την μετάφραση του Παιανίου⁴¹. Επίσης, ασχολείται με προβλήματα κριτικής του κειμένου⁴², διορθώνει τον Παιάνιο⁴³ και τέλος,

στα σχόλιά του. Π.χ. βλ. σ. 176, σχ. 5: «Ἐκτον καὶ ἑβδομηκοστὸν, καὶ ἑξακοσιοστὸν ἔτος ἦν] ὀγδοηκοστὸν καὶ ἑξακοσιοστὸν ὀρθότερον ἄλλοι λέγουσι». Βλ. επίσης, σ. 189, σχ. 11: «τεσσαράκοντα ἔτη ἐγένετο] κατὰ μὲν τὸν Ἀππιανὸν τεσσαράκοντα καὶ δύο, κατὰ δὲ τὸν Πλίνιον τριάκοντα», σ. 249, σχ. 15: «τῆς πόλεως ἦν ὀκτακοσιοστὸν καὶ πεντηκοστὸν] ὀκτακοσιοστὸν τεσσαρακοστὸν τέταρτον ἄλλοι ἄμεινον λέγουσι» κ.ά.

40. Βλ. σ. 103, σχ. 21: «τρεις τε μεδίμνους] πολὺς μὲν οὖν ἀριθμὸς, ὄρα Λίβιον κδ' 12, ἀλλ' ὁ Εὐτρόπιος οὐ μεδίμνους ἐν τῷ λατινικῷ λέγει, ἀλλὰ μοδίους (*tres modios*) τοῦτο δὲ ἐστὶ μέτρον Ῥωμαϊκὸν τὸ ἕκτον περίπου τοῦ Ἑλληνικοῦ μεδίμνου· ὅς ἦν ἴσον ὀκτὼ καὶ τεσσαράκοντα χοίनिξι· ἦν δὲ σίτου μέτρον ὄρα Πλούταρχον ἀποφθέγ. Καὶ Λουκιανὸν εἰς *Τίμωνα*», επίσης σ. 121, σχ. 15: «ἀργυρίου λιτρῶν] δύναται δὲ ἡ λύτρα ἢ νομισματικὴ ἴσον ἡμίσει τοῦ Γερμανικοῦ φουντίου, τοῦτ' ἐστὶ δραχμαῖς ἐννεμήκοντα· ἐστὶ δὲ καὶ νόμισμα ἴσον ὀβολῷ ἢ ἑξαπλάσιον» κ.ά.

41. Βλ. σ. 259, σχ. 17: «ἄς κατεστήσατο] τίς; ἀτελῶς φράζει ἐνταυθοῖ ὁ Παιάνιος, συντεμὼν τὸν Εὐτρόπιον· ἐν γὰρ τῷ Λατινικῷ οὕτως ἔχει· καὶ τῶν ἐπαρχιῶν, ἃς ὁ Τραϊανὸς κατεστήσατο, τρεῖς παραχορῆμα κατέλιπε· κάκ τῆς Ἀσσυρίας, Μεσοποταμίας, καὶ Ἀρμενίας τὴν φυλάττουσαν ταύτας στρατιὰν ἀνακαλεσάμενος, συνέστειλε τοὺς τῆς βασιλείας ὄρους ἐντὸς τοῦ Εὐφράτου», επίσης σ. 287, σχ. 24: «Τούτου μὲν ἐκράτησε μάχην] τίνας; Τοῦ πολέμου; ἀλλ' ἀπαράδεκτον τουτὶ ἐν τῷ λόγῳ· ἐννοητέον ἄρα τὸ ἔθνος τὸ στασιάζσαν. ἑξακουόμενον ἐν τῇ λέξει, ἐμφυλίου· ἴν' ἢ οὕτως ἔχων· κινήθέντος δὲ ἐμφυλίου πολέμου, τῶν μὲν στασιωτῶν ἐκράτησε μάχη, τὸν δὲ υἱὸν αὐτοῦ Καίσαρα ἀναρρηθῆναι ἐποίησε» κ.ά.

42. Βλ. σ. 162, σχ. 24: «προπιόντος] διεφθάρθαι δοκεῖ τὸ Ῥῆμα τουτί, καίτοι καὶ ἐν ἑτέροις ἐκδόσει τὸ αὐτὸ οὕτως ἔχει· εἴη δ' οὖν ἀναγινώσκειν, προδιδόντος ἀντὶ τοῦ προπιόντος· ἄλλως γὰρ οὐ δοκεῖ μοι ἐρρῶσθαι, ὅσα καμὲ εἰδέναι· καὶ ἐν τῷ λατινικῷ, ὅθεν ταῦτα μετέφρασται οὕτως ἔχει, *interea etiam Athenae civitas Achaiae ab Aristone Atheniensi Mithridati tradita est*» κ.ά.

43. Βλ. σ. 134, σχ. 15: «ὡς δεκαπέντε χωρεῖν ἐρέτας] ἐν δὲ τῷ λατινικῷ ἔχει οὕτως ὡς ἑκκαίδεκα τάξεις ἐρετῶν ἔχειν, τοῦτ' ἐστὶν ἑκκαϊδεκῆρης ἦν· ἐν δὲ ἑτέροις τινὶ ἐκδόσει τῇ τοῦ Κελλαρίου [= *Eutropii Breviarium romanae historiae ab urbe condita usque ad Valentinianum & Valentem Augustos*, Zeitz 1678 καὶ ἕκτοτε ἄλλες 4 ἐκδόσεις, με τελευταία σὴν Jena το 1741] οὕτως, ὡς πεντακοσίους χωρεῖν ἐρέτας· ἐκ τούτων οὖν, ὡς εἰκός, ἡμαρτησθαι δοκεῖ τοῦ Παιανίου ἐνταῦθα τὸ κείμενον· ἐν γὰρ τοιαύτῃ μεγίστη νῆϊ πῶς εἰκός δεκαπέντε ἐρέτας ἐνεῖναι.», επίσης σ. 264, σχ. 7: «Σολεντίνος] ἐν δὲ τῷ Λατινικῷ Σαλεντίνος γράφεται· ὠνομάζετο· δὲ οὗτος κατὰ τινος Μαλέννιος» καὶ σσ. 268-269, σχ. 18: «ἐγένετο μεῖζον ἕτερον] ἐκ συντόμου συντομώτερον ἐπιτέμων τὸν Εὐτρόπιον ὁ Παιάνιος ἀσαφές τι ἐκφράζει· ἐν γὰρ τῷ Λατινικῷ οὕτως ἔχει· ὁ δὲ πόλεμος οὗτος καὶ τοσοῦτῳ ἐφάνη βαρύτερος τῶν Ἀφρικῶν, ὅσῳ πᾶν τὸ στρατεύμα τὸ Ῥωμαίων ἀπόλετο ἐν αὐτῷ· τοσοῦτον γὰρ ἐπ' αὐτοῦ λοιμικῆς νόσου ἐγένετο σύμπτωμα, ὅσπερ μετὰ τὴν κατὰ Περσῶν νίκην, ἐν Ῥώμῃ, ἐν Ἰταλίᾳ, ἐν πάσαις ταῖς ἐπαρχίαις καὶ τῶν ἄλλων διεφθάρη πληθὸς ἑξαισίον, καὶ

παραπέμπει στις πηγές - βιβλιογραφία του⁴⁴, αλλά και στο *Λεξικό των Ενδόξων*, που ο ίδιος εκπόνησε ως δεύτερο τόμο ειδικά για το έργο αυτό⁴⁵.

Τα σχόλια του Δούκα μάς οδηγούν στη διαπίστωση ότι η μέθοδος της δουλειάς του είναι αυστηρά φιλολογική, όσο και αν οι αδυναμίες δεν λείπουν. Φαίνεται ότι έχει υπόψη του το λατινικό κείμενο του Ευτροπίου⁴⁶ και ότι δεν είναι τυφλός μεταφραστής του Παιανίου. Διορθώνει τον μεταφραστή στην ελληνική, σημειώνει τις παρεμβάσεις του στο πρωτότυπο, επισημαίνει και τα χρονολογικά «τρωτά» του Ευτροπίου. Τέλος, όπως συμβαίνει σε κάθε επιστημονικό σύγγραμμα, παραπέμπει στη βιβλιογραφία του, έχοντας αντλήσει στοιχεία και σχόλια όπως φαίνεται από όλες τις προηγούμενες εκδόσεις του Ευτροπίου⁴⁷.

Ως ιερωμένος, ο Δούκας φαίνεται στο έργο του αρκετά ευαίσθητος σχετικά με το θέμα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων που κίνησαν διωγμούς εναντίον των Χριστιανών. Ο Ευτρόπιος, ως εθνικός («Ἑλληνας τὴν

τῶν στρατῶν αἱ δυνάμεις ὀλίγου δεῖν πᾶσαι ἐξέλιπον τῷ νοσήματι», ἀκόμη σ. 272, σχ. 7: «τὸν μῆνα Νοέμβριον] ὁ δὲ Εὐτρόπιος ἐν τῷ Λατινικῷ τὸν Σεπτέμβριον... Κόμοδον αὐτὸν μετονομασθέντα», σ. 304, σχ. 3: «Πρόκλον] Πρόκλον εἶπεν Εὐτρόπιος» κ.ά.

44. Βλ. και σημ. 47 και 48 της παρούσας εργασίας, αλλά και σ. 187, σχ. 18: «ὄρα Πλούταρχον εἰς Πομπήιον, καὶ Δίωνα Κάσσιον βιβλ. 36 περὶ τὸ τέλος, καὶ Φλώρον», ἐπίσης, σ. 280, σχ. 7: «Καὶ μετέσχεν ἀλουργίδος ὁ παῖς αὐτοῦ] Καῖσαρ ὀνομασθεὶς δηλονότι· ὄρα δὲ ταῦτα πλατύτερον ἐν τῷ Ἡρωδιανῷ, καὶ ἐν τῷ Λεξικῷ τῶν ἐνδόξων» και την πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση του Δούκα στη σ. 298, σχ. 6, όπου παραθέτει στίχο από την *Αινειάδα* του Βεργιλίου μαζί με την μετάφραση από τον Ευγένιο Βούλγαρη (Αγ. Πετρούπολη 1791-1792): «καὶ τὸ ἔπος ἐνθεῖναι τοῖς γράμμασι] ὅπερ εὐρήσεις ἐν τῇ Αἰνειάδι τοῦ Βιργιλίου β. 365 οἷον *Eripe me his, invicte, malis*: ὅπερ ὁ πολὺς Εὐγένιος οὕτω μετέφρασε «τῶνδε κακῶν ὄρυσσασί μ' ὑπέρβιε» κ.ά.

45. Βλ. παρακάτω, σημ. 62, αλλά και σ. 294, σχ. 8: «μετατιμηθεὶς τῆς ἀρχῆς] μετασχὼν τῆς ἀρχῆς ... ὄρα δὲ ταῦτα πλατύτερον ἐν τῷ Λεξικῷ» κ.ά.

46. Βλ. τις παραπάνω σημειώσεις, αλλά και τη συνήθη φράση του: «ἐν τῷ λατινικῷ ἔχει ἢ λέγει».

47. Πιθανότατα γνώριζε και εργάστηκε βάσει της έκδοσης *Eutropii Breviarium historiae Romanae : cum metaphrasi Graeca Paeanii, et notis integris El. Vineti, Henr. Glareani, Tan. et An. Fabri, Chr. Cellarii, Th. Hearnii, Ch. Aug. Heumannii, et Sig. Havercampi, item selectis Frid. Sylburgii. Accedit Rufus Festus : cum notis integris Frid. Sylburgii, Chr. Cellarii, et Sig. Havercampi / recensuit, suasque adnotationes cum indicibus copiosissimis addidit HENRICUS VERHEYK*, Leiden 1762 και άλλες ανατυπώσεις, η οποία, όπως προκύπτει από τον περιγραφικό τίτλο, εκτός από τα σχόλια του τελευταίου εκδότη, επαναλαμβάνει και τα σχόλια ὅσων είχαν ασχοληθεῖ προηγουμένως με τον Ευτρόπιο.

θηρσκειάν»), δεν ασχολείται ιδιαίτερω, και όπως προαναφέρθηκε, δεν φαίνεται να έχει σε μεγάλη εκτίμηση τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, τον αυτοκράτορα που απετέλεσε το κατεξοχήν σύμβολο του Χριστιανισμού. Αντίθετα, εξυψώνει τον Ιουλιανό τον Παραβάτη, τον κύριο διώκτη των Χριστιανών⁴⁸. Ο Δούκας διατυπώνει τις ενστάσεις του –και στα τρία αυτά ζητήματα– στα υποσελίδια σχόλια του⁴⁹.

Είναι γνωστό ότι οι κώδικες του Παιανίου δεν παραδίδουν πλήρες το κείμενο καθώς έχουν ενδιάμεσα κενά, αλλά ελλείπει και το τέλος του κειμένου⁵⁰ (σταματούν στο 10ο βιβλίο, παράγραφο 12η) στη φράση: «πολὺν γὰρ ἂν ἔτεκον τῇ πόλει θρίαμβον, εἰ πρὸς ἄλλο [...]). Μόνο ο ιβηριτικός κώδικας 812 είναι σχεδόν πλήρης, καθώς δεν έχει τα ενδιάμεσα κενά των άλλων κωδίκων και επεκτείνει τη μετάφραση (από το χωρίο που αναφέρθηκε έως το 10ο βιβλίο, παράγραφο 16η, στ. 4: «ὄθεν ἤδη καὶ μῶμον ἐκ τῆς τινῶν ἔσχε συνουσίας. Μάλιστα δὲ δικαιοσύνης...»), το κείμενο του

48. Βλ. και σημ. 28, 29.

49. Βλ. σ. 316, στο κυρίως κείμενο, όπου ο Παιάνιος μεταφράζοντας τον Ευτρόπιο, αναφέρει: «Ἄλλ' ὁ Διοκλητιανὸς μὲν, ἀγχίνους τε ἦν φύσει μετὰ τινος κακουργίας, πραγμάτων τε δεινὸς ἰχνευτῆς, καὶ τὰς βουλὰς ἀποκρύπτων». Ο Δούκας σχολιάζει στην ίδια σελίδα, σχ. 8: «μετὰ τινος κακουργίας] τὸν δὲ διωγμὸν τῶν Χριστιανῶν ποῦ θῶμεν; ὅστις ἐς δεκαετιὰν διήρκεσεν ἰσχυρός;». Βλ. επίσης, σ. 328, σχ. 18, όπου ο Δούκας σχολιάζει τη γνώμη του Ευτροπίου ότι ο Μ. Κωνσταντῖνος σκότωσε τον Μαξέντιο: «καὶ αὐτὸν ἀνεῖλε] διαρραγείσης γὰρ τῆς Γεφύρας, συγκατέπεσεν ἐν τοῖς ὕδασι, καὶ ἐνταῦθα εὔρατο τέλος ἄξιον τῆς κακίας αὐτοῦ, τῷ τιμῷ καταπολεμηθεὶς Σταυρῷ, ἐν μεσουρανήματι Κωνσταντίνῳ φανέντι τῇ προτεραία» και σ. 330, σχ. 6: «ἐπιθυμία τῆς τοῦ παντὸς ἀρχῆς] οὐκ ἐπιθυμία ἦν πλεονεξίας, ἀλλὰ ζηλος μᾶλλον θρησκείας τῆς ὀρθοδόξου· ὁ γὰρ Λικίνιος καταφρονήσας αὐτοῦ, ἐκίνησε διωγμὸν κατὰ τῶν Χριστιανῶν τοῦτο οὖν κολάσαι τῆς προαιρέσεως ὁ Κωνσταντῖνος βουλόμενος, ἐξεστράτευσε, ἐπ' αὐτόν· ὁ γὰρ Εὐτρόπιος Ἑλληνικῆς ἀπόζων θρησκείας προστρίβειν τι πειρᾶται τῷ Κωνσταντίνῳ, ὡς ἡλικιώτης ἅμα καὶ αἰρεσιώτης Ἰουλιανοῦ γενόμενος». Η υπεράσπιση του Μ. Κωνσταντίνου είναι διαρκής. Βλ. σ. 331, σχ. 16: «εἶτα καὶ ταύτας ὑπερβάς] οὐχὶ μὲν οὖν ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ δὲ Λικίνιος μᾶλλον τὰς συνθήκας παρέβη· ὅρα τὸ ἀληθὲς ἐν τῷ Λεξικῷ τῶν ἐνδόξων». Όταν ο Ευτρόπιος – μέσω του Παιανίου – γράφει για τον Ιουλιανό στη σ. 346: «ἦν μέγας διώκτης τῶν Χριστιανῶν», ο Δούκας, ικανοποιημένος από την παραδοχή του Ρωμαίου συγγραφέα, σχολιάζει στην ίδια σελίδα, σχ. 20: «οὐκ ἐδυνήθη συγκαλύψαι τοῦτο ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς, ἀλλὰ καίτοι Ἑλλήν ὦν τὴν θρησκείαν καὶ συμφρονῶν τῷ Ἰουλιανῷ, μέμφεται ἀλλ' οὖν τὸ πρᾶγμα, ὡς οὐκ ὀρθῶς εἰργασμένον».

50. Για την χειρόγραφη παράδοση του Παιανίου, βλ. ΒΑΦΕΤΤΙ 15-16 και ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 143-148.

κώδικα αυτού όμως δημοσιεύθηκε μόλις το 1912 από τον Σ. Λάμπρο⁵¹. Ο Δούκας είχε υπόψη του μόνο τον ημιτελή κώδικα Monac. Gr. 101⁵², οπότε συμπληρώνει ο ίδιος το κείμενο του Παιανίου και, φυσικά, συνεχίζει και την απόδοσή του στην αντικριστή σελίδα. Συμπληρώνει την ημιτελή φράση: «τι ἔθνος τοσοῦτος φόνος ἐγένετο» (σ. 340), ενώ ο ιβηριτικός κώδικας γράφει: «εἰ πρὸς ἄλλοφύλοις τὸν ἀγῶνα εἶχον». Ο Δούκας προειδοποιεί τον αναγνώστη του τοποθετώντας στο κυρίως κείμενο αστερίσκο (*), που παραπέμπει στο υποσελίδιο σχόλιό του: «(*) Ἀναπλήρωσις τὰ ἐξῆς τῶν ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Παιανίου ἐκλιπόντων» (σ. 340). Και πράγματι, ο Δούκας με φιλολογική ευσυνειδησία μεταφράζει μέχρι τέλους τον Ευτρόπιο («BIBLIION I, § 18, στ. 3), μιμούμενος το αρχαῖζον ύφος του Παιανίου. Η τέλεια γνώση της αρχαίας ελληνικής τον βοήθησε να μιμηθεί την γλώσσα και το ύφος του Παιανίου, δίχως να υπάρχουν εμφανείς διαφορές με το προηγούμενο σωζόμενο κείμενο.

Μετά από το κείμενο και την μετάφραση υπάρχει μία σύντομη ενότητα (σσ. 352-361), που τιτλοφορείται: «ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΜΟΝΩΔΙΑ ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ» και τη διευκρίνιση: «Τὸν Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου, ὑπὸ τῶν σφαγῶν παρὰ Κώνσταντος ἀδελφοῦ σταλέντων διεφθαρόμενον». Κάτω απ' αυτόν τον τίτλο, βρίσκεται η δήλωση: «ἐκ τῆς τοῦ Κεδρηνοῦ ἱστορίας προυτέθησαν ταῦτα» και παρατίθεται με μικρότερα στοιχεία ένα απόσπασμα από την χρονογραφία του Γεωργίου Κεδρηνού⁵³.

Η μονωδία που παραθέτει ο Δούκας παραδίδεται ανώνυμη στον κώδικα Vatic. Palat. 117, φφ. 213v-217v, και παλαιότερα εθεωρείτο ότι αναφέρεται στον θάνατο του Κωνσταντίνου του νεωτέρου, του πρώτου

51. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Παιανίου μετάφρασις εἰς τὴν τοῦ Εὐτρόπιου ρωμαϊκῆν ἱστορίαν, ΝΕ 9 (1912), 1-115.

52. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 145-146, σημ. 1.

53. «Κωνσταντίνος ἐβασίλευσεν ἔτη κδ', Κώνστας ἔτη ιζ'. Κωνσταντίνος δὲ ταχὺ τετελεύτησε τρόπῳ τοιῶδε πρὸς τὸν ἀδελφὸν Κωνσταντίον κοινωσόμενος ἦει περὶ τῶν μετὰ πολλῆς ἰσχύος καὶ δυνάμεως. ὃ τὸν Κωνσταντίον εἰσηγεν εἰς ἔκκληξιν, μὴ τι νεωτερίσων ἀφικνῆται εἰς αὐτόν καὶ πονηρῶν συμβούλων ἐπιτυχῶν, καὶ πρὸς πόλεμον ἐρεθίζοντων αὐτόν, ἐξῆλθε κατ' αὐτοῦ. καὶ συρραγέντος πολέμου, ἐν τοῖς ἐσχάτοις τῶν φευγόντων εὐρεθεὶς ὁ Κωνσταντίνος ἀναιρεῖται, τρίτος ὢν ἀδελφός. καὶ γίνεται (1) Κώνστας ἐγκρατῆς πάντων τῶν ἐσπερίων». [*Georgius Cedrenus ...*, ἐκδ. I. Bekker, τ. I, 520, Bonn 1838]. Η παραπομπή (1) αντιστοιχεί στο υποσελίδιο σχόλιο, όπου ο Δούκας διευκρινίζει ότι ο πρώτος εκδότης της μονωδίας, ο F. Morellus [*Anonymi Gr. oratio funebris in imp. Fl. Cl. Constantinum iuniorum, ... Lutetiae 1616.*]: εξέδωσε Κωνσταντίνος αντί Κώνστας.

γιου του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ο οποίος πέθανε το 340 μ.Χ., αφότου είχε κινηθεί με στρατεύματα εναντίον του μικρότερου αδελφού του, Κώνσταντα. Η σύγχυση είχε προέλθει από εσφαλμένο σημείωμα του χειρογράφου, το οποίο την συνέδεε με τον συγκεκριμένο Κωνσταντίνο, σφάλμα που πέρασε και στην πρώτη έκδοση του κειμένου το 1616 από τον F. Morellus, αλλά και στις ανατυπώσεις της ως παράρτημα σε εκδόσεις του Ευτροπίου του 18ου αι.⁵⁴, τις οποίες προφανώς είχε συμβουλευθεί ο Νεόφυτος Δούκας και έκρινε σκόπιμο να επαναλάβει και αυτός το κείμενο. Αλλά το 1909 ο R. Foerster⁵⁵ απέδειξε ότι η μονωδία απευθύνεται στον Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο (1407-1443), τον δεσπότη του Μυστρά⁵⁶, και στα *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά* του Σ. Λάμπρου⁵⁷ αναφέρεται πλέον ο πραγματικός αποδέκτης της μονωδίας [Ἄωνύμου μονωδία ἐπὶ τῷ θανάτῳ Θεοδώρου Β΄ Παλαιολόγου], η οποία πάντως παραμένει ανώνυμη.

Το επόμενο τμήμα του βιβλίου του Δούκα (σσ. 362-372) τιτλοφορείται: «ΠΕΡΙ ΑΞΙΩΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ» και διευκρινίζεται ότι πρόκειται για «Ἐρμηνεία τῶν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ περιεχομένων ἀξιωματικῶν ὀνομάτων τῆς Δημοκρατίας τῶν Ῥωμαίων ἅπερ ἦσαν ταῦτα, Ὑπατος, Ὑπατικός, Ἀνθύπατος, Δικτάτωρ, Ἱππαρχος, Πραιτώρ ἢ Πραιτώριος, Κήνσωρ, Δήμαρχος, Χιλίαρχος, Αἰδιλίκιος, Δέκανδρος, Τριάνδρος, Πατρίκιος, Ἴππεύς» (σ. 362). Δεν ακολουθείται αλφαβητική σειρά στα λήμματα αυτής της ενότητας.

Το τελευταίο τμήμα του τόμου (σσ. 373-390) τιτλοφορείται: «ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΩΝ ΦΡΑΣΕΩΝ»: σε αλφαβητική σειρά παρατίθενται τα κυριότερα λήμματα της μετάφρασης και τα συμφραζόμενά τους, και ο τόμος κλείνει με την «Ἐπιδιόρθωσιν τῶν παροραμάτων» (σ. 391).

Συμπερασματικά, το βιβλίο του Δούκα αποτελεί ένα επιστημονικό σύγγραμμα σε γλώσσα πιο απλή, για να χρησιμοποιηθεί ως χρηστικό

54. Πιο συγκεκριμένα των T. HEARNE, *Eutropii Breviarium Historiae Romanae ...*, Oxford 1703, 1-13 και S. HAVERCAMP, *Eutropii Breviarium Historiae Romanae ...*, Leiden 1729, 701-722.

55. R. FOERSTER, Eine Monodie auf Theodoros Palaiologos, *BZ* 9 (1900), 641-647.

56. *PLP* αρ. 21459.

57. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Δ΄, Αθήνα 1930, 177-186. Βλ. αναλυτικά για το ιστορικό των εκδόσεων της μονωδίας και Α. SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden : Prosopographie, Datierung, Überlieferung 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend* [WBS XIX], Wien 1994, 432-434, όπου και οι πλήρεις παραπομπές.

βοήθημα και να συντελέσει στην εκπαίδευση των μαθητών της εποχής, αλλά και στην πνευματική καλλιέργεια του ευρύτερου κοινού. Ο Δούκας, αν και υποστηρικτής της αρχαΐζουσας⁵⁸, στην περίπτωση αυτή έχει προσαρμόσει αναλόγως την γλώσσα του και ως δάσκαλος εμφανίζεται άριστος παιδαγωγός⁵⁹.

ΤΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΩΝ ΕΝΔΟΞΩΝ ΑΝΔΡΩΝ (Β΄ ΤΟΜΟΣ)

Το λεξικό αυτό αποτελεί τον δεύτερο τόμο του έργου του Δούκα, ως ένα είδος σχολιασμού των προσώπων του πρώτου τόμου. Αριθμεί 376+1 χ.α+1 λ. σελίδες, σε 8ο σχήμα. Φέρει τον τίτλο⁶⁰: ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΩΝ ΕΝΔΟΞΩΝ ΑΝΔΡΩΝ ΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΥΤΡΟΠΙΟΥ συνεραμισθέν καί τύποις ἐκδοθέν παρά ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΒΙΕΝΝΗ, 1807 ΠΑΡΑ ΙΩΑΝΝΑ ΣΧΡΑΙΜΒΛ.

Στην επόμενη σελίδα [2], τυπώνεται το εξής κείμενο: «Ἄνδρῶν ἀγαθῶν Εὐκλεῆς μὲν ἅ τύχα, καλὸς δ' ὁ πότιμος, βωμὸς δ' ὁ τάφος· προγόνων δὲ μᾶστις· ὁ δ' οἶκος ἔπαινος· ἐντάφιον δὲ τοιοῦτον οὐτ' εὐρώς, οὐθ' ὁ πανδαμάτωρ ἀμαυρώσει χρόνος, ἀνδρῶν ἀγαθῶν». Κάτω από το απόσπασμα έχουμε και το όνομα του συγγραφέα από τον οποίο προέρχεται: «Σιμωνίδης ὁ μελοποιός»⁶¹.

Στη σελίδα [3] αρχίζει το *Λεξικό των Ενδόξων Ανδρών* και ολοκληρώνεται στην σελίδα 336. Δεν ακολουθείται η αλφαβητική σειρά, αλλά η χρονολογική – δηλαδή η σειρά της εξιστόρησης των γεγονότων

58. Βλ. ΔΗΜΗΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 345. Για τις απόψεις του Δούκα σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα και την διαμάχη του με τον Κοραή η βιβλιογραφία είναι άφθονη. Βλ. ενδεικτικά ΧΑΡΙΛΑΟΥ, *Νεόφυτος Δούκας*, 280 κεξ.

59. Πβλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, 122.

60. Βλ. ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, 217, αρ. 1807.40. ΓΚΙΝΗΣ-ΜΕΞΑΣ 79, αρ. 477.- *Κατάλογος Βιβλίων Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Α.Π.Θ. περιόδου 1495-1821*, Θεσσαλονίκη 1990, 382.

61. Το απόσπασμα αναφέρεται στους 300 των Θερμοπυλών και το παραδίδει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, XI.12. Ο Νεόφυτος Δούκας το προσαρμόζει γενικά για τους γενναίους άνδρες, όπως φαίνεται από την ἀδέξια προσθήκη τῶν δύο τελευταίων λέξεων του επιγράμματος *ἀνδρῶν ἀγαθῶν* και στην αρχή του. Είναι το απόσπασμα 26 της έκδοσης D. PAGE, *Poetae Melici Graeci*, Oxford 1967, 276, όπου το κείμενο κατατάσσεται στους θρήνους που συνέθεσε ο ποιητής (βλ. σ. 272, όπου αναγράφεται ο τίτλος της κατηγορίας: <ΘΡΗΝΟΙ?>). Βλ. και *Αρχαίοι Λυρικοί Α΄-Χορικόλυρικοί*. Μετάφραση με εισαγωγές και σχόλια Γ. ΔΑΛΛΑΣ, Αθήνα 2003, 138.

από τον Ευτρόπιο. Τα λήμματα συνολικά είναι διακόσια. Το πρώτο λήμμα είναι το «*Ρωμύλος*» (σ. [3]), ενώ το τελευταίο το «*Ιοβιανός*» (σ. 336). Μπορεί το βιβλίο να τιτλοφορείται ως *Λεξικόν των Ενδόξων Ανδρών*, αλλά περιλαμβάνει και φημισμένες γυναίκες, όπως την Ρέα Σιλβία ή Ιλία (σ. 6), την Λουκρητία (σ. 14), την Βεργινία (σ. 22), την Κλεοπάτρα (σ. 158), την Πλωτίνα (σ. 224), την Ζηνοβία (σ. 291), την Φαύστα (σ. 318), την Θεοδώρα και την Κωνσταντία (σ. 320).

Η γλώσσα του λεξικού είναι αντίστοιχη της γλώσσας του πρώτου τόμου, καθώς και το βιβλίο αυτό αποτελούσε ένα επιπλέον βοήθημα για τη σπουδάζουσα νεολαία και το ευρύτερο κοινό.

Το λεξικό αυτό, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελεί σύνοψη ενός γαλλικού βοηθήματος⁶², χωρίς να αναφέρεται ποιο⁶³. Από την ανάγνωση του Λεξικού είναι εμφανέστατη η εξοικείωση του Δούκα με την γαλλική λογοτεχνία, βιβλιογραφία και παιδεία γενικότερα⁶⁴.

Από τα διακόσια λήμματα, δύο δεν αφορούν συγκεκριμένα πρόσωπα, αλλά ιερατικά αξιώματα. Έτσι, το τέταρτο λήμμα είναι το «*Έστιάδες*» (σ. 6) και το τριακοστό ένατο το «*Ποντίφεξ Μάξιμος*» (σ. 40).

Η έκταση των λημμάτων ποικίλλει. Υπάρχει λήμμα μόλις 6-7 σειρών αλλά και λήμμα 10 σελίδων και περισσότερο. Για παράδειγμα, στη σελίδα 17 του λεξικού υπάρχουν τρία λήμματα («*Κολλατίνος*», «*Ουαλέριος*», «*Πορσήνας*»), ενώ το λήμμα που αφορά τον Ιούλιο Καίσαρα περιλαμβάνει 10 σελίδες (87-97), το λήμμα για τον Αύγουστο εννιά σελίδες (149-158) κλπ. Τα λήμματα λοιπόν, όπως είναι φυσικό, είναι ανάλογα με την σημασία της προσωπικότητας στην οποία αναφέρονται.

Ο Δούκας και σε αυτόν τον τόμο παραπέμπει τους αναγνώστες του στον πρώτο του τόμο⁶⁵, σε λήμματα που προηγούνται ή έπονται⁶⁶, στον

62. Βλ. 1ος τόμος, σ. ιε': «ἐπὶ τὸ τῶν ἐνδόξων καταφυγῶν Λεξικόν ὄπερ ἐξ τούτου μοι ἀπὸ Γαλλικοῦ ἐπιτέμνηται».

63. Πιθανώς ο Δούκας συγκέντρωσε στοιχεία από διάφορα γαλλικά λεξικά («*συννερανισθέν*») που κυκλοφορούσαν εκείνη την εποχή, π.χ. το *Vies des hommes illustres* του A. RICHER (1756), το *Dictionnaire des portraits historiques, anecdotes et traits remarquables des hommes illustres* (1769) κ.ά.

64. Βλ. σ. 149, σημ. 68 παρακάτω.

65. Βλ. σ. 6 (λήμμα «*Έστιάδες*»), όπου σημειώνει: «ὄρα δὲ περὶ τούτων καὶ ἐν τῷ Ἄ Βιβλίῳ § ἄ. σχολ.».

66. Βλ. σ. 3: «ὄρα *Έστιάδες*», σ. 6: «*ἴδε αὐτόθι*», σ. 15: «ὄρα ἄνωτέρω *Ταρκύνιος Σουπέρβος*» κ.ά.

ένατο τόμο της έκδοσής του του Θουκυδίδη, ο οποίος περιέχει το *Λεξικό των Ενδόξων* του Αθηναίου ιστοριογράφου⁶⁷, αλλά και σε ένα λεξικό που το ονομάζει *Γενικόν Λεξικόν τῶν ἐνδόξων*⁶⁸. Αρκετά συχνά παραθέτει – δίπλα στις ελληνικές – και τις λατινικές και γαλλικές αποδόσεις τίτλων αξιωμάτων, περιοχών κλπ.⁶⁹

Στο λεξικό του ο Δούκας δεν αναφέρει πουθενά το όνομα του Έλληνα μεταφραστή Παιανίου. Η «βιβλιογραφία» του περιλαμβάνει αρχαίους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς, αλλά και ξένους λογίους του 17ου και 18ου αιώνα. Από τους αρχαίους Έλληνες, η συχνότερα χρησιμοποιούμενη πηγή είναι ο Πλούταρχος (σσ. 6, 58, 76, 103, 110, 111, 146). Ακολουθούν ο Πολύβιος (σσ. 47, 64), ο Αππιανός (σσ. 76, 346), ο Πανσανιάς (σ. 230), ο Δίων ο Κάσσιος (σ. 246), ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς⁷⁰ και ο Στράβων (σ. 345). Οι Λατίνοι συγγραφείς που αναφέρει είναι ο Πλίνιος (σσ. 11, 26, 35), ο Φήστος⁷¹, ο Λίβιος (σσ. 46, 55), ο Κικέρων (σσ. 78, 80, 95), ο Βελλήιος

67. Βλ. Ν. ΧΑΡΙΑΛΟΥ, Ἡ πορεία τοῦ Θουκυδίδη στή Νεοελληνική σκέψη. Ἡ ἔκδοσι τοῦ Νεόφυτου Δούκα 1805-1806, *Μνήμων* 20 (1998), 29-44. Βλ. και παρακάτω, σμμ. 82.

68. Βλ. σ. 171, όπου ο Δούκας παραπέμπει εντός παρενθέσεως: «ὄρα ἐν τῷ γενικῷ λεξικῷ τῶν ἐνδόξων ἐν τῷ Μαροῦλλος I)», επίσης σ. 175: «(ἴδε Μάκρων, καί Δροῦσιλλος II. ἐν τῷ γενικῷ λεξικῷ τῶν ἐνδόξων)» και 204 ἐν τῷ γενικῷ λεξικῷ τῶν ἐνδόξων Σαβίνος Π κ.ά. Δεν είναι σαφές αν αναφέρεται στο δικό του Λεξικό, σε λήμματα που σκόπευε να συμπεριλάβει, αλλά τα παρέλειψε εκ παραδρομής. Πιθανότερο πάντως φαίνεται πως πρόκειται για ένα βιογραφικό λεξικό διασήμων προσωπικοτήτων. Ο τύπος *Γενικὸν Λεξικὸν* οδηγεί στην υπόθεση ότι ο Δούκας έχει υπόψιν του κάποιο λημματογραφικό Λεξικό του τύπου των *Nouveau dictionnaire universelle historique, biographique ...* των J. Watkins- Jean-Baptiste L' Ecuy (Paris 1803) ... και *Dictionnaire historique critique et bibliographique...* του L. M. Chaudon (Paris 1821).

69. Βλ. σ. 11 (λήμμα *Ταρκύνιος ὁ Πρίσκος*): «δημοτικῶν (*patres minorum gentium*)», σ. 27 (λήμμα *Φάβιος Μάξιμος*): «ἐπονομασθεῖς Βραδυχρόνιος (*conclator ἢ temporiseur*)», σ. 84 (λήμμα *Μάριος Γάϊος*): «ὁ ἔπαρχος τῆς Οὐτίκας (*Utique*)» κ.ά.

70. Βλ. σ. 290: «ὁ δὲ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς εἰσάγει πολλοὺς μαρτυροῦντας, ὅτι ὁ Αἰνεῖας δὲν ἦλθεν εἰς Ἰταλίαν ὅπερ ἐβίασε τὸν σοφὸν Βοχάρδην (*Bochart*) νὰ τὸ ἀποδείξῃ εἰς μίαν ἰδίαν διάλεξιν. ὅς τις ἐξακολουθεῖ τὴν δόξαν τῶν περισσοτέρων οἴτινες ἐξήτησαν τὴν ἀλήθειαν πανταχοῦ μὲ τῆς κρίσεως τὴν λαμπάδα» όπου ο Δούκας αναφέρεται και στην πραγματεία του Γάλλου θεολόγου Samuel Bochart (1599-1667) *De quaestione nun Aeneas unquam fuerit in Italia dissertatio*, Hamburg 1672.

71. Βλ. σ. 40, όπου παραθέτει τον ορισμό του γραμματικού Σέξτου Πομπηίου Φήστου για το αξίωμα του pontifex maximus: «*Maximarum rerum, quae ad sacra et religiones pertinent iudex erat*» [=Sextus Pompeius Festus, *De verborum significatione*, έκδ. W. M. LINDSAY, Leipzig 1913, 113].

Πατέρκουλος (σσ. 103, 119, 142), ο Σαλλούστιος (τον οποίο αποκαλεί «Σάλλουστο», σ. 103), ο Σουητώνιος (κατά Δούκα «Σβετώνιος», σσ. 140, 157, 165, 190, 208), ο Τάκιτος (σ. 166), ο Λαμπρίδιος (Lampridius, ένας από τους συγγραφείς της *Historia Augusta*, κατά Δούκα «Λαμπρίδης», σ. 228⁷²) και ο Καπιτωλίνος (και αυτός συγγραφέας της *Historia Augusta*, σ. 265). Δεν μνημονεύει τον ακριβή τίτλο του έργου ή του συγγράμματος που χρησιμοποιεί, αλλά μόνο τα ονόματα των συγγραφέων⁷³, και δεν είναι σαφές αν ανέτρεξε στις ίδιες τις πηγές ή αν επαναλαμβάνει στοιχεία που βρήκε στο γαλλικό λεξικό που χρησιμοποίησε. Τέλος, αναφέρει τους εξής λογίους: τον Ολλανδό κλασικό φιλόλογο Jacob Gronovius [1645-1716] (σ. 5), τον φιλόσοφο Etienne Bobbot de Condillac [1714-1780] (σσ. 46, 178)⁷⁴, τον ιστορικό και ουμανιστή Jean Baptiste Louis Crevier [1693-1765] (σσ. 197, 199)⁷⁵, τον S. Bochart⁷⁶ και τον ιησουίτη μοναχό Joseph Jouve (1701-1758)⁷⁷.

Συνηθίζει επίσης ο Ηπειρώτης λόγιος στα λήμματά του να παραθέτει και τμήματα σε γλώσσα αρχαίζουσα, τα οποία υποτίθεται ότι εκφωνήθηκαν από τα πρόσωπα των λημμάτων ή και από άλλα ιστορικά πρόσωπα. Τα τμήματα αυτά είναι τυπωμένα σε μικρότερα στοιχεία από το υπόλοιπο κείμενο (όπως με μικρά στοιχεία είναι τυπωμένοι και οι τίτλοι αξιωμάτων και οι τιμητικές ονομασίες)⁷⁸. Επίσης παρατίθενται αυτούσια στο λεξικό

72. Βλ. ανάλογη περίπτωση εκδημοτικισμού του κυρίου ονόματος: «Πετρώνης» (σ. 185), και αντίστοιχες παραχωρήσεις σε δημωδέστερους τύπους, όπως: «αύτια» (σ. 33), «φαρμάκι» (σ. 79), «μεγαλητέρα εποχή» (σ. 178), «προτήτερα» (σ. 201), «έξεπίτηδες» (σ. 220), «είχε κάμη χαλάστρα» (σ. 221).

73. Οι τυπικές φράσεις που χρησιμοποιεί για να παραπέμψει είναι κατά τὸν..., λέγει ὁ..., ὄρα εἶς... καθὼς λέγει..., Οὕτως εἰπὼν... κλπ.

74. Ο «πατέρας ευμορφότατος» του σολωμικού *Διαλόγου* (βλ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 345).

75. Ο οποίος ως γνωστόν συνέγραψε ρωμαϊκή ιστορία, αλλά και βιογραφίες των αυτοκρατόρων μέχρι τον Μ. Κωνσταντίνο.

76. Βλ. παραπάνω, υποσημείωση 70 της παρούσας εργασίας.

77. Βλ. σ. 292, όπου στο λήμμα «Ζηνοβία», ο Δούκας σημειώνει: «τὴν ἱστορίαν δὲ ταύτης συνέγραψεν ἀξιολογώτατην ὁ Πατὴρ Ἰούβος, δημοσιευθεῦσαν τὸ 1758 ἔτος ἀπὸ τοῦ σωτηρίου», αναφερόμενος στο βιβλίο *Histoire de Zenobie, imperatrice-reine de Palmyre*, που κυκλοφόρησε με το ψευδώνυμο Euvoy de Hauteville.

78. Βλ. ενδεικτικά σ. 87 όπου παραθέτει την έκφραση που αποδίδεται στον Κάτωνα (για τον Ιούλιο Καίσαρα): «οὗτος καταγίνεται μετὰ σπουδῆς καὶ μελέτης προσεκτικῆς καταλῦσαι τὴν δημοκρατίαν [Σουητώνιος 53: *ut Cato dixit: C. Caesarem ad evertendam*

και δύο λατινικά ποιητικά αποσπάσματα. Το πρώτο ανευρίσκεται στο λήμμα που αφορά τον Νέρωνα (σ. 140). Εκεί ο Δούκας, αντλώντας από τον Σουητώνιο⁷⁹, αναφέρει πως ο Νέρων άφησε ατιμώρητους κάποιους που είχαν συνθέσει για εκείνον ένα δηκτικό δίστιχο, το οποίο το παραθέτει στη συνέχεια: «*quis negat Aeneae magna de stripe Neronem?/Sustulit hic matrem, sustulit ille patrem*». Το δεύτερο ποιητικό απόσπασμα περιέχεται στο λήμμα του Αδριανού (σ. 229). Ο Δούκας, χωρίς να αναφέρει αυτή τη φορά ποια είναι η πηγή του, παραθέτει το αστείο ποιηματάκι του Φλώρου⁸⁰, που είναι γραμμένο σε ακατάληκτο τροχαϊκό δίμετρο στίχο και είχε ως αποδέκτη του τον αυτοκράτορα Αδριανό: «*Ego nolo Caesar esse,/ Ambulare per Britanas,/latitare per Germanos/Scithicas pati pruinas*». Γράφει στη συνέχεια: «ὁ δέ Αὐτοκράτωρ ἔστειλεν αὐτῷ παρευθὺς αὐτὴν τὴν ἀπόκρισιν, *ego nolo Florus esse,/ Ambulare per tabernas,/Latitare per porinas,/Culices pati rotundas*»⁸¹. Ο Δούκας με την επιλογή αυτών των αποσπασμάτων προσδίδει στην αφήγησή του ζωνρότητα, ανάλογη αυτής που χαρακτηρίζει το ὕφος του Σουητωνίου.

Όλα τα λήμματα του λεξικού ἔχουν λίγο πολύ την ίδια τυπολογία. Στην αρχή γίνεται λόγος για την γενεαλογία του προσώπου, ἔπειτα αναφέρεται το ἔτος γέννησής του. Στην συνέχεια παρέχονται στοιχεία για τα στρατιωτικά (κυρίως), πολιτικά και οικονομικοκοινωνικά κατορθώματά του (εἴτε θετικά εἴτε αρνητικά, αναλόγως με τον χαρακτήρα του καθενός), καθώς και για τα αξιώματα που αὐτός ἔλαβε. Ακολουθεῖ ἡ χρονολογία του θανάτου του και σε αρκετές περιπτώσεις και ἡ αἰτία του. Στο τέλος, ο Δούκας προβαίνει, για τα περισσότερα πρόσωπα, σε μία αποτίμηση τῆς προσωπικότητάς τους, θυμίζοντάς και πάλι Σουητώνιο. Επιπλέον, ἀν το πρόσωπο που κάθε φορά σχολιάζει εἶχε ἀπογόνους,

rem publicam sobrium accessisse], ἢ σε ελεύθερη ἀπόδοση (σ. 98), τὴν ἔκφραση του Σεβιλίου για τὸν Πομπήιο ὁμολογῶ συνειδῶς τὸν Πομπήιον Μέγαν, καὶ ἄξιον θριάμβου [Πλούταρχος, *Ηθικά* 203F]. Επίσης σ. 151: «*Τ ρ ί α ν δ ρ ο ν*», σ. 127 (στο λήμμα «*Κικέρων*»): «*π α τ η ρ τῆς π α τ ρ ί δ ο ς*» Βλ. σ. 172 (λήμμα «*Τιβέριος*»): «*σώφρονες ἐσμὲν καὶ ὀλιγαρκεῖς, ὅτε μόνην τὴν πόλιν εἴχομεν. νῦν δὲ ἀπάσης τῆς γῆς κρατοῦντες, καταναλίσκομεν τὰ ἐκείνων, καὶ κοπιῶσι δι' ἡμᾶς καὶ δεσπότηι καὶ δοῦλοι*» κ.ά

79. «κατὰ Σβετώνιον». Το χωρίο στο οποίο αναφέρεται ο Δούκας υπάρχει στον *Βίο του Νέρωνος*, § 39.

80. Πρόκειται για τον ποιητή Άννιο Φλώρο που διατηρούσε αλληλογραφία με τον Αδριανό και ανταλλάσσε με εκείνον σύντομα αστεία ποιηματάκια, όπως τα παρατιθέμενα.

81. *De vita Hadriani Aelii Spartiani* XVI.1

αναφέρει και τα ονόματά τους. Πρέπει ακόμη να συμπληρωθεί ότι στους μεταγενέστερους αυτοκράτορες (π.χ. Μ. Κωνσταντίνο, Ιουλιανό τον Αποστάτη) ο Δούκας –πάντα στο τέλος του κάθε λήμματος– κάνει λόγο για την στάση του καθενός απέναντι στους χριστιανούς.

Υπάρχουν και δύο εξαιρέσεις στην χρονολογική σειρά κατάταξης των λημμάτων: οι εγγραφές για τον Βεργίλιο και τον Αινεία, (σελίδες 289 και 290 αντιστοίχως). Αυτή η χρονολογική ανωμαλία εξηγείται, μιας και ο Ευτρόπιος ασχολείται πιο εμπειριστατωμένα με αυτά τα πρόσωπα στο τέλος της ιστορίας του και όχι, όπως θα αναμενόταν, στην αρχή της. Ο Δούκας, δηλαδή, ακολουθεί και εδώ την πορεία εξιστόρησης των γεγονότων από τον Ευτρόπιο. Στο λήμμα του Βεργιλίου, ο Δούκας αναφέρει: «*Βιργίλιος (Πούβλιος Μάρος) έπνομασθεῖς ήγεμῶν τῶν ποιητῶν ἐν Λατίνοις [...] ἐσύνθεσε τὸ πρῶτον Εἰδύλλιον πρὸς εὐγνωμοσύνην τοῦ εὐεργέτου του ἔκαμε δὲ τὸ βουκολικὸν τοῦτο ποίημα εἰς διάστημα τριετίας μετὰ ταῦτα δὲ ἐπεχειρίσθη τὰ Γεωργικά, τὸ περίφημον ἐκείνο ποίημα παρὰ Λατίνοις, ὡσπερ καὶ παρ' ἡμῖν τὰ ἀθάνατα ποιήματα τοῦ Ὅμηρου, με τὸν ὁποῖον παραβάλλουσι τὸν Βιργίλιον*» (σ. 289). Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο Δούκας δεν αναφέρει το γνωστότερο ποιητικό έργο του Βεργιλίου, την *Αινειάδα*. Παντως παραπέμπει τον αναγνώστη, σε άλλο του εγκυκλοπαιδικό πόνημα: «*ὄρα δὲ καὶ μίαν σύγκρισιν τούτων τῶν ἀξιολόγων ἀνδρῶν εἰς τὸν ἔννατον τόμον τοῦ παρ' ἐμοῦ ἐκδοθέντος Θουκυδίδου ἐν τῷ Λεξικῷ τῶν ἐνδόξων εἰς τὸ Ὅμηρος*» (σ. 290)⁸².

Στο λήμμα του Αινεία, ο Δούκας σημειώνει: «*Αἰνεῖας ήγεμῶν τῆς Τρωάδος, υἱὸς τῆς Ἄφροδιτης καὶ τοῦ Ἄγχισου, καὶ πατὴρ τοῦ Ἀσκάνου [...] ὁ δὲ Βιργίλιος εἰς τὴν Αἰνιάδα εἰσάγει τὸν ἔρωτα τοῦ Αἰνείου καὶ τῆς Διδῶ τῆς Βασιλίσης τῆς Καρχηδόνας, ἥτις ἐστάθη μετὰ τριακόσια ἔτη περίπου (ὄρα ἐν τῷ χειμάρρῳ τῶν χρόνων) ἀλλὰ ταῦτα ἐξ ἀδείας ποιητικῆς μυθικωτέρα μᾶλλον, ἢ τῇ Ἱστορίᾳ προσήκοντα*» (σ. 290). Ο λόγιος παραπέμπει στην «εικονική παράσταση της γενικής ιστορίας» *Χείμαρρος τῶν χρόνων* (Βιέννη 1805)⁸³, αλλά αυτό που εντυπωσιάζει είναι ότι όπως και όλοι οι σύγχρονοι μελετητές, δηλώνει ότι ο Βεργίλιος πρώτος εισήγαγε την τραγωδία της Διδῶς στο έπος του Αινεία. Επίσης,

82. *Θουκυδίδου τόμος ἕνατος ...*, 71-72 (ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία ...*, 186, αρ.1806.52) όπου παρατίθεται αυτούσια στα γαλλικά η *comparaison d'Homere et de Virgile* του αββά Nicholas Charles Joseph Troublet (1697-1770).

83. ΓΚΙΝΗΣ-ΜΕΞΑΣ, 63 αρ. 381. ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία* 140-141, αρ. 1805.43.

τονίζει την μυθική διάσταση του έρωτα Αινεία – Διδώς και υπογραμμίζει ότι αυτά τα αποκυήματα της ποιητικής φαντασίας δεν έχουν καμία σχέση με την αντικειμενική ιστοριογραφία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν κάποια σχόλια του συγγραφέα που απηχούν τις δικές του απόψεις σχετικά με την αντικειμενικότητα των πηγών του. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα, η δήλωσή του στο λήμμα του Αννίβα. Προς το τέλος του λήμματος, όταν και ολοκληρώνει την παρουσίαση της προσωπικότητας του Καρχηδονίου, σημειώνει: «*τοῦτον οἱ ἱστορικοὶ Λατίνοι παρασταίνουσιν ὡς σκληρὸν καὶ ἀπάνθρωπον, ἀλλὰ τοῦτο προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ πάθος πρὸς τοὺς Καρχηδονίους...*» (σ. 48): «*τὸ δὲ ἀληθὲς εἶναι [...] καὶ αἱ μέμψεις καὶ ψόγοι ἐκείνων εἶναι ψευδεῖς*». (σ. 48):

Σημειώνονται και ορισμένες τυποποιημένες εκφράσεις, σε ορισμένα λήμματα. Στο λήμμα του Σκιπίωνα αναφέρει: «*τὸ βιβλίον δὲν ἔλλειπεν πώποτε ἀπὸ τὰς χεῖρας του καὶ ἐν μέσῳ τοῦ στρατοπέδου*» (σ. 71). Την ίδια φράση (εκτός από το «*πώποτε*» που γίνεται «*ποτέ*») χρησιμοποιεί και στο λήμμα του Ιουλίου Καίσαρα: «*τὸ βιβλίον δὲν ἔλλειπεν ποτὲ ἀπὸ τὰς χεῖρας του καὶ ἐν μέσῳ τοῦ στρατοπέδου*» (σ. 96). Στο λήμμα του Τίτου, ο λόγιος αναφέρει: «*τῶν ὁποίων τὰ ἔργα σώφρων κάλαμος ἀποφεύγει νὰ τὰ παραστήσῃ*» (σ. 208). Παρόμοια φράση χρησιμοποιεί και στο λήμμα του Τραϊανού: «*τῶν ὁποίων τὰ ἔργα σώφρων κάλαμος ἀποστρέφεται τὴν διήγησιν*» (σ. 222).

Στη σελίδα 336 το Λεξικό των Ενδόξων Ανδρών φτάνει στο τέλος του. Στις σελίδες 337-368, ακολουθεί ένα άλλο λεξικό που τιτλοφορείται: «*ΛΕΞΙΚΟΝ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΝ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΟ ΕΥΤΡΟΠΙΟΥ*». Στην ενότητα αυτή παρέχονται πληροφορίες από τον Δούκα για πόλεις, βουνά και λόφους, ποταμούς, ακρωτήρια, επαρχίες και έθνη. Για παράδειγμα, γράφει για τον Αβεντίνο λόφο: «*Ἀβάντινον, λόφος τις, ἢ ὄρος μικρὸν ἐν Ἰταλία πλησίον τῆς Ῥώμης*», αμέσως από κάτω: «*Ἀβέρνα, πόλις ἐν τῇ Γαλλία ἐξ ἧς ἔμεινε τὸ ὄνομα εἰς τὴν ἐπαρχίαν λεγομένην Auvergne ἥτοι Ἀβερνία*» (σ. 337) κ.ο.κ. Ο Δούκας ακολουθεί αλφαβητική σειρά σε αυτό το λεξικό, η οποία όμως δεν τηρείται αυστηρά σε κάποια λήμματα. Για παράδειγμα, το λήμμα «*Ἄλβιος*» έπεται του λήμματος «*Ἄλγιδος*» (σ. 339) και το λήμμα «*Ἀρμόριχον*» έπεται του «*Ἀρτάξατα*» (σ. 343).

Για αυτό το λεξικό ο Δούκας έχει αντλήσει από τους αρχαίους Στράβωνα και Αππιανό⁸⁴. Παραμένει ερωτηματικό πάντως αν είχε

84. Βλ. και σ. 149 της παρούσας εργασίας.

προλάβει να χρησιμοποιήσει και το μοναδικό σύγχρονό του ελληνικό γεωγραφικό σύγγραμμα, την πολύτομη *Γεωγραφία* του Μελετίου, η οποία τυπώθηκε στην Βενετία το ίδιο έτος⁸⁵.

Ο δεύτερος τόμος ολοκληρώνεται με αλφαβητικό πίνακα των ονομάτων των ενδόξων ανδρών που εμπεριέχονται στο εν λόγω λεξικό (σ. 369-376). Το τμήμα αυτό τιτλοφορείται: «*Πίναξ τῶν ἐνδόξων Ἄνδρῶν κατὰ Ἀλφάβητον*».

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέχει στην πολύτιμη *Ελληνική Βιβλιογραφία* του ο Φ. Ηλιού, σε ορισμένα αντίτυπα αυτού του τόμου έχει προστεθεί εκ των υστέρων ένα εξασέλιδο που περιέχει κατάλογο συνδρομητών από την Μολδαβία. Σχετικά με τους δύο τόμους, η τιμή τους ανερχόταν στα 7,30 φιορίνια. Επίσης, οι 162 συνδρομητές του δίτομου έργου είχαν προεγγραφεί για 212 αντίτυπα του κάθε τόμου. Το 1832, τα αδιάθετα βιβλία που είχαν συγκεντρωθεί στις αποθήκες του Ορφανοτροφείου της Αίγινας διοχετεύτηκαν με απόφαση της Κυβέρνησης στην αγορά (Αίγινα, Σύρος, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη και Ναύπλιο) σε εύλογη για την εποχή τιμή (και οι δύο τόμοι στοίχιζαν 6 φοίνικες), με σκοπό την ενίσχυση της Εθνικής Βιβλιοθήκης⁸⁶.

Ως γενικό συμπέρασμα, το δίτομο αυτό χρηστικό έργο, όπως και τα άλλα ανάλογα, του Νεοφύτου Δούκα αποτελεί προσπάθεια να δημιουργηθεί υποδομή για την εκπαίδευση τόσο των μαθητών, όσο και του ευρύτερου κοινού, που να συνδυάζει την παραδοσιακή μεταβυζαντινή αρχαιογνωσία με τις νέες μορφές, που καλλιεργούνταν στην ευρωπαϊκή ακαδημαϊκή κοινότητα της εποχής του. Είναι ένα θέμα που θα άξιζε να μελετηθεί περισσότερο. Οι γραμμές που προηγήθηκαν ας θεωρηθούν μία μικρή συμβολή προς την κατεύθυνση αυτή.

85. ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ..., 217-218

86. Βλ. ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ..., 217.

EUTROPIUS'S BREVIARIUM AB URBE CONDITA TRANSLATED IN GREEK BY
NEOPHYTOS DOUKAS AND ITS DICTIONARY OF FAMOUS MEN

In this paper we examine the Modern Greek rendering of Paeanius's ancient Greek translation of Eutropius's *Epitome of Roman History* by Neophytos Doukas's. This work is printed in two volumes. The first is entitled *Eutropius's Epitome of Roman History* (Vienna 1807) and the second *Dictionary of famous men in Eutropius's History* (Vienna 1807). After the presentation of the book's contents, we deal with Doukas's translation techniques and his comments in the footnotes. We also examine Doukas's *Dictionary of famous men* and his *Geographical Dictionary* in Eutropius's history, which form the second volume of his work. Doukas's translation was used as a school manual and was written in demotic Modern Greek, so that the ornate style of Eutropius would be easily perceived by young students.

THEODORA PAPADOPOULOU

THE TERMS *ΡΩΜΑΙΟΣ*, *ΕΛΛΗΝ*, *ΓΡΑΙΚΟΣ* IN THE BYZANTINE TEXTS IN THE
FIRST HALF OF THE 13TH CENTURY*

The Topic

One way to approach the past is by the analysis of words and terms in the texts written at the time, because they carry special semantic load and, thus, help us to understand the way of thinking, the perspective of various social groups. Collective nouns are a special category of such terms, because they are connected to self-definition, namely the identity of various social groups. In Byzantine texts the terms *Ρωμαῖος*, *Ἕλληνας* and *Γραικός* are conspicuous and therefore have attracted the attention and interest of modern researchers. Although found in Greek sources already before the Christian era, they are almost continually in use throughout the entire Byzantine period. Consequently, a question about their content and connotations arises as to whether their meaning has changed over time or remained stable.

Before proceeding to the analysis of the names mentioned above, it is necessary to make two comments. The first concerns the terms *Ἕλληνας* and *Γραικός*. In the modern era, these words designate specific groups and denote their national identity. Therefore, the modern reader is tempted to

---

* This article is based on a paper presented in the XXIIth International Congress of Byzantine Studies in Sofia, August 2011, where matters concerning Byzantine identity were the topic of other presentations, as well. See, for instance, J. KODER, Byzantium as seen by itself – images and mechanisms at work, *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22-27 August 2011. v. I, Plenary Papers*, Sofia 2011, 69-81. I am grateful to Professor J. Koder for his valuable advice regarding this presentation.

attribute a similar meaning to the terms as well within their Byzantine context. The issue becomes even trickier, because the term *nation* (ἔθνος) is also attested in Greek sources of pre-Christian as well as those of Christian era. Nevertheless, it would be anachronistic to perceive the meaning of ἔθνος in the Byzantine sources in the way it has been defined in the Modern era, an era marked by the Enlightenment and the Industrial Revolution¹.

The term *ethnicity* could be suggested, collective as it is, to designate a social group denoted in the sources by the terms Ἕλληνες and Γραικοί. According to anthropological literature, however, this term was introduced with well-founded argumentation a little after the 1970's and is mainly associated with the industrial and post-colonial social contexts, despite the fact that pre-existing cultures have been taken into consideration². Therefore, the term *collective identity*, as it is broader in terms of meaning, is considered more appropriate for use in the present work which describes pre-modern societies and perspectives.

The second comment concerns the origin of the sources. They are part of a literature created by scholars who had ties to the imperial court and quite often held an office, so they express the official line of the state. This is an additional factor that emphasizes the caution that is needed for the interpretation of these terms, as they may have multiple meanings depending on the context of the work in which they appear, the time to which they refer and the audience whom they address. In addition, the conditions of

---

1. Theorists on nation and nationalism disagree on the conditions and causes which lead to the creation of nationalism and nations. They concur only on the period in which nationalism was born, that is the era of the Enlightenment and the Industrial Revolution. From the vast bibliography on *nation* and *nationalism* see indicatively, E. GELLNER, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983; E. J. HOBBSBAWM, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1992²; B. ANDERSON, *Imagined Communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*, New York 1983; A. SMITH, *National Identity*, London 1991.

2. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, eds. A. BARNARD – J. SPENCER, London - New York 1996/2003 (hereafter: *ESCA*), entry *ethnicity*, where further bibliography is referred. Three different approaches to understanding ethnicity have been formed, the premordialist, the instrumentalist and the constructivist. Although it is argued that all three theories could be integrated into one coherent theory of ethnicity, it is noted that the nucleus of such a synthesis would be the constructivist conceptualization that emphasizes the contingency and fluidity of the ethnic identity (*ESCA*, same entry).

the historical period in question can delineate a collective identity, both of the writers and their audience. In the present study, the authors are scholars and their audience is their immediate circle, the court of the rulers of the State of Nicaea and their environment³.

The Time

The sources were written in the first half of the 13th century, a period that marked a turning point in the history of Byzantium. After the Fall of Constantinople in 1204, the empire disintegrated⁴ and new states were created among its territories⁵. Some of these were states created by Crusaders who belonged to the nobility, the most significant being that which retained Constantinople as its capital. Three states were created by

---

3. On higher education in Nicaea, see C. N. CONSTANTINIDES, *Higher education in Byzantium in the 13th and early 14th centuries (1210 - ca. 1310)* [Texts and Studies of the History of Cyprus, XI], Nicosia 1982, 5-27; N. G. WILSON (*Scholars of Byzantium*, London 1983/1996, 218-228), makes reference to Nicaea and comments that their main task was to restore the educational system as it had been before 1204, a task in which they succeeded. Generally on literacy, books production and education, see *Dumbarton Oaks Colloquium 1971: Byzantine Books and Bookmen*, Washington DC 1975; R. BROWNING [Byzantine Scholarship, *Past and Present* 28 (1964), 3-20], presents the scholarly production in Byzantium, but makes no reference to the thirteenth century; cf. ID., *Literacy in the Byzantine World*, *BMGS* 4 (1978), 39-54 [= *History, Language and Literacy in the Byzantine World*, Variorum Reprints, Northampton 1989, VII, 39-54], where he argues that literacy was more widespread in Byzantium than it is usually thought. See also, P. SCHREINER, *Byzanz*, München 1994³, 113, 152-154.

4. On the partition of Byzantium among the Crusaders before its Fall, see A. CARILE, *Partitio terrarum imperii Romaniae*, *St Ven* 7 (1965), 125- 305.

5. *Nicetae Choniatae, Historia* rec. I. A. VAN DIETEN [CFHB 9], Berlin 1975 (hereafter: Choniates, *Historia*), 638.52-53: *Εἰς τοσαύτας δὲ τυραννίδας διαιρεθείσης τῆς ἐσπέρας τί μὲν τῶν καλῶν οὐκ ἄπην, τί δὲ τῶν κακῶν οὐ παρῆν*; cf. his comment about the situation in the eastern byzantine regions and generally about the dissents of the Byzantines among themselves, *ibidem*, 639.77-83: *Καὶ δέον ὁμοιοηκότας προβουλευσασθαί τι καὶ καταπράξασθαι προφυλακτικὸν μὲν τῶν μήπω κακῶς πεπονθότων τῆς πατρίδος μερῶν, ἀνακλητικὸν δὲ τῶν ἠλωκυιῶν πόλεων, οἱ δὲ εἰς δοξομανίαν ἐκτραχηλισθέντες καὶ καλεῖσθαι τύραννοι θέλοντες καθ' ἑαυτῶν ὄπλιζον τὰς χεῖρας, βακτηρίαν καὶ νῆψιν, εἶπῃ δ' ἂν τις καὶ πανοπλίαν καὶ τροπαιὸν ἐξ ἐφόδου τοῖς τῶν Ῥωμαίων πολεμίους τὸ διχονοεῖν ἀλλήλοις καὶ διεστάναι βραβεύοντες.*

Byzantine noblemen, with Nicaea⁶, Arta⁷ and Trebizond⁸ as their capitals,

6. Choniates, *Historia*, 638.62-64: Κατὰ δὲ τὴν ἕω Προυσαῖοι μὲν καὶ Νικαιεῖς, Λυδοὶ τε οἱ φιλόμολποι καὶ Σμύρνη καὶ Ἔφεσος καὶ τὰ μεταξὺ τούτων κείμενα ὡς βασιλεῖ προσανείχον Θεοδώρῳ τῷ Λάσκαρι. About the state of Nicaea in general, see M. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975; Id., *The Problem of Unity of the Byzantine World after 1204: The Empire of Nicaea and Cyprus (1204-1261)*, *Πρακτικὰ Ἰου Διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου*, Nicosia 1972, v.2, 1-6, where the unity of the new state is attributed to the emperor and the patriarch. About the political orientation of Nicaea, see H. AHRWEILER, *L'expérience nicéenne*, *DOP* 29 (1975), 21-40; A. STAVRIDOU-ZAFRAKA, *Νίκαια καὶ Ἡπειρος τὸν 13ο αἰώνα. Ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνακητίσουν τὴν αυτοκρατορία*, Thessaloniki 1990 (hereafter: STAVRIDOU-ZAFRAKA, *Νίκαια καὶ Ἡπειρος*), 102ff. On Theodore I Laskaris in particular, see I. YARENIS, *Ἡ συγκρότηση καὶ ἡ ἐδραίωση τῆς αυτοκρατορίας τῆς Νίκαιας. Ὁ αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, EIE/IBE, Athens 2008, and on the strives of his successor John III, see J. S. LANGDON, *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for and Hagiographical Lore about John III Ducas Vatatzes' Crusade Against the Turks, 1222 or 1225 to 1231*, New Rochelle, New York 1992. For a general overview of the history of Nicaea, see also D. GONIS, *Νίκαια. Ἡ μητρόπολη τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Βιθυνίας. Ἱστορικὸ περίγραμμα*, Athens 1989 and C. FOSS, *Nicaea: a Byzantine Capital and its Praises*, Brookline Massachusetts 1996 (on the period under discussion, 57ff). The works of A. MELIARAKES, *Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (1204-1261)*, Athens / Leipzig 1898 and of A. GARDNER, *The Laskarids of Nicaea: The Story of an Empire in Exile*, London 1912 (repr. 1964), although old, are also useful and offer an additional perspective to the study of Nicaea.

7. Choniates, *Historia*, 638.43-45: Αἰτωλίαν δὲ καὶ τὰ τῆ Νικοπόλει προσοριζόμενα καὶ ὅσα πρόεισιν ἐς Ἐπίδαμνον ὁ Μιχαὴλ ἰδιώσατο, ὃν ἐκ σπερμάτων σκοτιῶν ὁ σεβαστοκράτωρ ἐφύτευσεν Ἰωάννης ὁ Δούκας; cf. *Georgii Acropolitae opera*, ed. A. HEISENBERG / P. WIRTH, Leipzig 1903/Stuttgart 1978, v. I (hereafter: Akropolites I,) 8.29-33: Μιχαὴλ [...] ἦν γὰρ οὗτος τῷ τότε μέρους τινὸς τῆς παλαιᾶς Ἡπείρου κρατήσας καὶ πολλὰ τοῖς πρὸς τὰ ἐκεῖσε μέρη ἀφιγμένοις Ἰταλοῖς παρέχων πράγματα. καὶ ἦν οὗτος δυναστεύων τῆς τοιαύτης χώρας Ἰωαννίνων γὰρ ἦρχε καὶ Ἄρτης καὶ μέχρι Ναυπάκτου. On the first period of the Despotate of Epiros, and on Arta becoming Michael's residence and subsequently his capital city see D. M. NICOL, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, mainly 14-15.

8. Choniates, *Historia*, 638.69-639.74: Δαυὶδ δὲ καὶ Ἀλέξιος οἱ ἐξ υἱέως φύντες τοῦ τῶν Ῥωμαίων τυραννήσαντος Ἀνδρονίκου (Μανουὴλ ἐκεῖνῳ τὸ ὄνομα), ὁ μὲν τὴν κατὰ Πόντον Ἡράκλειαν καὶ Παφλαγόνας διεῖπεν, ὁ δ' Ἀλέξιος Οἰναίου τε καὶ Σινωπέων τῆς πόλεως καὶ Τραπεζοῦντος αὐτῆς τὴν δυναστείαν περιεζώννυτο; Akropolites I, 7.33-37: Παφλαγονίας δὲ πάσης ἐγκρατῆς ἦν Δαυὶδ, ἀδελφὸς ὢν Ἀλεξίου τοῦ τῆς Τραπεζοῦντος κρατήσαντος, ὃς καὶ Μέγας ὠνομάζετο Κομνηνός· οἱ τοῦ βασιλέως Ἀνδρονίκου ὑπῆρχον ἔγγονοι, Μανουὴλ τῷ τούτου τεχθέντες υἱῷ. On Trebizond, see A. BRYER - D. WINFIELD,

respectively, whereas at the same time the Bulgarian state with Turnovo as its capital began to emerge as a dynamic power⁹. These rulers, in terms of foreign policy, aspired to either retain Constantinople or make Constantinople their capital city¹⁰.

In the mid-13th century, Byzantine Nicaea fulfilled this ambition. For this reason, the sources on which this study is based derive from the scholarly circle of Nicaea. The conditions during the period delineated by the first Fall of Constantinople and the enthronement of Michael Palaiologos as its ruler constitute a new historical setting. Within this framework, we will examine the Byzantines' self-concepts and self-definitions, in other words, their collective identity.

Collective Identity: the modern theories

First of all, it should be noted that the issue of collective identity is part of theoretical debate concerning the modern period. Therefore, the question of the collective identity of the Byzantines is, of course, expressed through the perspective of contemporary researchers, thus, making it necessary to clarify the meaning of the term.

According to Sociology¹¹, the definition of the term *collective identity*

The byzantine monuments and topography of the Pontos, Washington DC 1985. S. P. ΚΑΡΡΟΒ, *Istorija Trapezundskoj imperii*, St. Petersburg 2007 and recently A. G. C. ΣΑΥΒΙΔΕΣ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1261)*, Thessaloniki 2009.

9. Akropolites I, 13.1 ff.; G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963³ (hereafter OSTROGORSKY, *Geschichte*), 358 [= *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, transl. J. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Athens 1993, III, 111]; G. PRINZING, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204-1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges* [MBM 12], München 1972, mainly 25-43. About the formation of the second Bulgarian state by the end of the 12th century, see Ph. ΜΑΛΙΝΓΟΥΔΙΣ, *Die Entstehung des 2. Bulgarischen Staates*, *Βυζαντινά* 10 (1980), 51-148; L. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΙΣ, *La formation du deuxième royaume bulgare vue par les intellectuels Byzantins*, *Études Balkaniques*, 4 (1985), 30-38.

10. On the rivalry between Nicaea and Arta in particular, see ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια και Ήπειρος*; A. D. ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ, *The Ecclesiastical Controversy between the kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 7], Thessaloniki 1973.

11. For a brief and cohesive presentation of *identity* see ESCA, entry *identity*, where also

is the awareness of any individual belonging to a particular social group, from which he derives his values and worth¹². In addition, the members of this group are bound together in a complex environment of common beliefs and values, seeing themselves as sharing ideals and, simultaneously, differentiating themselves from other groups and their members¹³.

At this point, it would be only natural for some reservations to be expressed concerning the validity of a modern theory being used to interpret historical phenomena from a pre-modern era. However, this theoretical pattern of interpretation can also be applied to pre-modern societies, because it has a broader scope, and, as already mentioned, takes into account the common beliefs and values of any social group, characteristics which are not restricted to modern societies. It is these beliefs and values that constitute the self-image of the Byzantines during the first half of the 13th century that are the subject of this paper; more specifically, it is the self-concept of the Byzantines as delineated by the names *Ῥωμαῖος* - *Ἑλλήν* - *Γραικός*¹⁴.

---

bibliography on the subject; C. DION SMYTHE, *Byzantine Identity and Labelling Theory*, in: *XIX International Congress of Byzantine Studies. University of Copenhagen 18-24 August 1996. Byzantium: Identity, Image, Influence, v. II, Major Papers*, Copenhagen 1996, 28, [hereafter *XIX ICBS*], where it is clarified that historians are interested in the sociological and anthropological aspects of identity, not the psychological; J. KODER, *Byzantinische Identität - einleitende Bemerkungen*, in: *XIX ICBS*, v. II, 3, where identity is connected with the 'Sich-Erinnern', which in turn depends on the dimensions of historical thought; it is also shown how this theory can be applied on byzantine history.

12. D. ABRAMS - M. A. HOGG, An introduction to the social identity approach, in: *Social identity theory. Constructive and Critical Advances*, eds. D. ABRAMS - M. A. HOGG, New York 1990, (hereafter ABRAMS - HOGG, *Social identity*), 2.

13. ABRAMS - HOGG, *Social identity*, 9.

14. See the discussion of the same subject by P. GOUNARIDIS, 'Grecs', 'Hellènes' et 'Romains' dans l'état de Nicée, *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, v. 1, Rethymno 1986, 248-257. The author asserts that the identity of the Byzantines in Nicaea consisted of two contradictory elements, the ethnic Hellenic element and its rejection, the Roman element, this last referring to the Greek-speaking Orthodox. The name *Γραικός*, according to Gounaridis, was imposed by the Latins, so it could not be identified with *Ἑλλήν*. He concludes that Nicaea was aiming at the restoration of the empire, which naturally was the opposite of a national idea, a conclusion which is correct since nationalism and the idea of the nation-state belong to the modern era.

The Terms in the Sources

Ῥωμαῖος

It is commonplace to note that the Byzantines called themselves *Romans* (Ῥωμαῖοι) and their state the Roman State (Ῥωμαίων πολιτεία). Their laws and institutions derived from ancient Rome, although there were occasional reforms, according to the needs of the times¹⁵. Similarly, the ecumenical ideology of the state was also of Roman origin, but in the Byzantine period it had the additional feature of being Christian. Thus, the political connotation of the term Ῥωμαῖος was inextricably connected with the religious element¹⁶.

Looking into the meaning of the term in the sources of the period under study, we note that it is primarily linked to the state and the government. Initially, we shall mention two characteristic excerpts that mark the beginning and the end of the Nicaean state. The first comes from the early years of the Nicaean state, on a document dated June 1207, and refers to the title of the ruler of Nicaea: Ὁ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς Βασιλεὺς καὶ Αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων (Faithful in Christ *Basileus* and Emperor of the Romans). This is the earliest example of the signature of Theodore I Laskaris¹⁷, addressed to the *πράκτωρ* of the theme of Thrakesion Basileios Blatteros¹⁸. Laskaris and his successors use the same title as did the rulers of Byzantium, and in fact in Greek, since the time of Heraclius, *Πιστὸς ἐν*

15. F. DÖLGER, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, in: IDEM, *Byzanz und die Europäische Staatenwelt*, Darmstadt 1964, 70-115; H.-G. BECK, *Res publica romana. Vom Staatsdenken der Byzantiner* [Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie d. Wissenschaften. Phil. hist. Kl. 1970, 2], München 1970.

16. OSTROGORSKY, *Geschichte*, 22-42; H. AHRWEILER, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris 1975; H.-G. BECK, *Die byzantinische Jahrtausend*, München 1978/1994², 11-29, 34-45, 87-108 [= *Ἡ βυζαντινὴ χιλιετία*, μτφ. ΔΗΜ. ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ, Αθήνα 1992, 15ff., 47ff., 119ff.]; J. KARAYANNOPOULOS, *Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν*, Thessaloniki 1988; D. A. ZAKYTHINOS, *Βυζαντινὴ Ἱστορία 324-1071*, Athens 1989, 9-18.

17. Theodore had left Constantinople a few months before its capture by the Crusaders and was crowned emperor in Nicaea in spring or summer of 1205: N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, La décomposition de l'Empire byzantin à la vieille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée: à propos de la "Partitio Romaniae", in: *XV Congrès International d'Études byzantines, Athènes 1976. Rapports et Co-Rapports*, Athènes 1980, 22-26.

18. MM IV, 217-218; DÖLGER, Reg. 1676; ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile*, 37; YARENIS, *Θεόδωρος Λάσκαρις*, 296ff.

Χριστῷ βασιλεὺς (faithful in Christ *Basileus*)¹⁹. They also continue to use the term *αὐτοκράτωρ* (*emperor*) which was formally adopted as a title at the second half of the 9th century²⁰.

The second excerpt marks the transfer of Constantinople to the emperor of Nicaea. More specifically, George Akropolites²¹ notes that ἡ Κωνσταντίνου προνοία θεοῦ καὶ αὐθις ὑπὸ χεῖρα τοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων ἐγένετο κατὰ λόγον δίκαιόν τε καὶ προσήκοντα. The historian ascertains that it was justifiable that Constantinople should come into the hands of the king of the Romans, meaning the emperor of Nicaea, with the help of God and be freed from their enemies, the Latins²². In this

19. JGR, I, Nov. XXV (year 629); P. A. YANNOPOULOS, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Louvain 1975, 97-100; W. E. KÆGLI, *Heraclius. Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003, 186, 194.

20. OSTROGORSKY, *Geschichte*, 89-91, A. CHRISTOPHILOPOULOU, Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναδείξεως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, *ΕΕΦΣΠΑ* 12 (1961-1962), 458-497, particularly 472ff; EAD., *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, v. II/1 (610-867), Athens 1981, 250-252; YANNOPOULOS, *Société profane*, 98; BECK, *Jahrtausend*, 60-70, 78-80; R. - J. LILIE, *Byzanz. Kaiser und Reich*, Köln - Weimar - Wien 1994, 31-44. Regarding the continuation and revival of the imperial tradition and imagery during the last centuries of Byzantium, as traced through orations, see R. MACRIDES, From the Komnenoi to the Palaiologoi: imperial models in decline and exile, in: *New Constantines: Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th centuries. Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992*, ed. P. MAGDALINO, Variorum 1994, 269-282 [mainly 280-282], where it is argued that in Nicaea only Theodore I Laskaris followed the type of the imperial image of renewal, introduced by the Comnenian dynasty, whereas John III and his son Theodore II, forced by the dire reality of their times, strived for the survival of the state rather than its revival.

21. On George Akropolites, his life and work, see the introduction in R. MACRIDES, *George Akropolites. The History. Introduction, translation and commentary*, Oxford 2007, esp. 5-65.

22. Akropolites I, 85.68-73: καὶ ἡ Κωνσταντίνου προνοία θεοῦ καὶ αὐθις ὑπὸ χεῖρα τοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων ἐγένετο κατὰ λόγον δίκαιόν τε καὶ προσήκοντα, Ἰουλίου εἰκοστὴν καὶ πέμπτην ἄγοντος, οὔσης ἐπινεμήσεως τετάρτης καὶ ἀπὸ γενέσεως κόσμου ἔτους ὄντος ςψξθ', ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν κρατουμένη χρόνους πενήτηκοντα καὶ ὀκτώ; cf. the way the nun Eulogia, sister of Michael Palaiologos, announces to her brother the victorious news: Akropolites I, 86.15-16: ἀνάστηθι βασιλεῦ· ὁ γὰρ Χριστὸς ἀπεχαρίσατό σοι τὴν Κωνσταντινούπολιν. About the *προνοία* of God intervening in the enthronement of the new emperor, see the acclamations for Justin I, in: Constantini Porphyrogeniti, *De cerimoniis aulae byzantinae*, ed. J. J. REISKE, v. 1, Bonn 1829, 429.18-20: τῇ τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ κρίσει, τῇ τε ὑμετέρᾳ κοινῇ ἐκλογῇ πρὸς τὴν βασιλείαν χωρήσαντες, τὴν οὐράνιον πρόνοιαν ἐπικαλούμεθα [= J. P. MIGNÉ, *PG* 112, c. 792]; see also AHRWEILER, *Idéologie politique*, 9-14; KARAYANNOPOULOS, *Πολιτικὴ θεωρία*, 7-8. About the rejoicing of the common people due

quotation, the state terminology (*βασιλεὺς Ῥωμαίων*), the religious faith (*προνοία Θεοῦ*) and the significance of this event (*κατὰ λόγον δίκαιον καὶ προσήκοντα*) are intertwined.

If we focus on the scholarly works, such as historiography, orations, letters and court poetry, rather than on official documents, we observe that the term *Ῥωμαῖος* is primarily linked to the emperor and refers to administrative matters. Needless to say, that the formal title of the ruler of Nicaea is *emperor of the Romans* (*βασιλεὺς Ῥωμαίων*)²³, even if his reign was only over the eastern parts of the former Roman Empire²⁴. He is also addressed as the protector of the Romans, as Akropolites writes in his funeral oration for John III Vatatzes²⁵.

Ῥωμαῖος can also refer to the people of ancient Rome. Thus, Blemmydes in his work on the ideal sovereign writes about Cato who was a Roman general. Blemmydes makes no distinction between the pre-Christian Romans and the Romans of his time, as if he considers them to belong to the same people, just in different eras²⁶.

---

to the return of the Byzantines to Constantinople, see how it is presented by Akropolites I, 88.35-39: *ἐν εὐφροσύνῃ γοῦν καὶ θυμηδία πολλῇ καὶ ἀπλέτῳ χαρᾷ τὸ Ῥωμαϊκὸν τῷ τότε γεγένηται πλήρωμα· οὐδεὶς γὰρ ἦν ὁ μὴ σκιρτῶν τε καὶ ἀγαλλόμενος καὶ μικροῦ δεῖν τῷ πράγματι ἀπιστῶν διὰ τὸ ἀπροσδόκητον τοῦ ἔργου καὶ τὸ ὑπερβάλλον τῆς ἡδονῆς.*

23. Nikolaos Mesarites, ed. A. HEISENBERG, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*: II. Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208 [= *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte. Gesammelte Arbeiten ausgewählt von H.-G. Beck*, Variorum Reprints, London 1973, I] (hereafter: Mesarites II), 25.14-15: *Δητήριον ἀπὸ τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν πρὸς τὸν βασιλέα Ῥωμαίων τὸν Κομνηνὸν κῦρ Θεόδωρον τὸν Λάσκαριν [...].*

24. *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, ed. J. VAN DIETEN, Berlin-New York 1972, 120.1-5: *Σελέντιον γραφὴν ἐπὶ τῷ ἀναγνωσθῆναι ὡς ἀπὸ τοῦ Λάσκαρι κῦρ Θεοδώρου κρατοῦντος τῶν Ῥωμαϊκῶν ἀνατολικῶν χωρῶν, ἠνίκα ἡ Κωνσταντινούπολις ἐάλω ὑπὸ Λατίνων καὶ παρ' ἐαυτῶν ὡς δορυκήτητος κατεῖχετο μετὰ καὶ τῶν ἐσπερίων Ῥωμαϊκῶν χωρῶν*, cf. *ibidem*, 129.1-4: *Λόγος ἐκδοθεὶς ἐπὶ τῷ ἀναγνωσθῆναι εἰς τὸν Λάσκαριν κῦρ Θεόδωρον βασιλεύοντα τῶν ἐφ' ὧν Ῥωμαϊκῶν πόλεων, ὅτε οἱ Λατῖνοι κατεῖχον τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ δὲ ἐκ Μυσίας Ἰωάννης κατέτρεχε μετὰ Σκυθῶν τὰς δυσικὰς Ῥωμαϊκὰς χώρας.*

25. *Georgii Acropolitae opera*, ed. A. HEISENBERG / P. WIRTH, Leipzig 1903/Stuttgart 1978, v. II, (hereafter: Akropolites II), Epitaphius in Joannem Ducam 21.1-2: *Ἄν οὖν ὡς στῦλον ὄντα Ῥωμαῖοις αὐτῶν εἰς ὕψος αἶροντα τὰ φρονήματα κλάειν τὸν αὐτοκράτορα βουληθεῖμεν*; cf. a verse from Nikolaos Eirnikos' poetry written for a happy occasion, the engagement of John III Vatatzes and Konstanze/Anna: HEISENBERG, *Quellen und Studien* [as in n. 23], I, 104.103: *τῆς οἰκουμένης ὀφθαλμὲ καὶ τῶν Ῥωμαίων λύχνε.*

26. H. HUNGER - I. SEVČENKO, *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς Ἄνδριὰς und*

In theological or ecclesiastical context, however, the term *Ῥωμαῖος* acquires yet another meaning, defining a person who comes from Old Rome in Italy or is connected to it in some way, such as the Pope himself²⁷. It can also obtain a more specific connotation, that being a member of the Western Christian Church, a meaning which is attested primarily when referring to dialogues and disputes between the two Churches²⁸. Mesarites' quotation about the old and the new Rome is enlightening on this matter, as it explains the reason by which Constantinople was named New Rome; the City was lavished with the same ecclesiastical honours as ancient Rome²⁹.

It should be taken into account that during the negotiations between the two Churches, and despite disputes, the Byzantine authors emphasize that the common name, Rome, underlines the common descent of both peoples, which in turn should lead to concord and unity³⁰.

dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaiotes. Ein weiterer Beitrag zum Verständnis der byzantinischen Schrift-Koine [WBS XVIII] Wien 1986, 68, 83.1-2: *πρὸς δέ γε Κάτωνα Ῥωμαίων στρατηγὸν οἱ τῶν Βρεττανῶν ὑπὲρ φιλίας διαπροεβουσάμενοι βασιλεῖς;* cf. *ibidem* 60, ch. 59.1-4: *ἐπαινῶ τοὺς προγενέστερον βεβασιλευκότας Ῥωμαίων, ὅτι τὸ «ἡ γαληνότης ἡμῶν» πᾶσιν αὐτῶν ἐνετίθουν τοῖς διατάγμασιν ἀντὶ τοῦ γράφειν «ἡ βασιλεία μου», δηλοῦντες ὅτι τὸ γαληνόν τε καὶ ἡμέρον ἀφωσιωμένον τῷ καὶ ἐξαίρετον καὶ ὑπὲρ αὐτὴν τὴν ἀλουργίδα καὶ τὸ διάδημα.* Blemmydes follows the chronographical tradition that starts enumerating the rulers of Byzantium since the times of Rome in Italy, even though his work is of a different type, cf. Zonaras, I, 12.11-13: *ἀναγκαῖόν μοι ἐνομίσθη καὶ περὶ τούτων συγγράψασθαι, καὶ παραδοῦναι πόθεν τὸ τῶν Ῥωμαίων ἔθνος κὰκ τίνος ἔσχηκε τὴν ἀρχὴν.*

27. Mesarites II, 49.5-8: *ἐκεῖθεν οἱ τῆς προεσβύτιδος Ῥώμης ἐπίσκοποι τὴν ἐφ' ἀπάσαις ταῖς ἐκκλησίαις εἴληγον κυριότητα.*

28. *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive curriculum vitae; necnon Epistula universalior*, ed. J. A. MUNIIZ, [CCSG 13], Brepols - Leuven 1984, p. 57 §25.6-8: *Καὶ δὴ τῶν μερῶν ἐκατέρων ἐς ταῦτ' συνεληλυθῶτων, ὁ τῶν φιλοσόφων ἕπατος ὁ Καρύκης, αὐτουργὸς τοῦ μετὰ τῶν Ῥωμαίων διαλόγου καθίσταται, [...];* cf. *ibidem* 67 §50.10-11: *μετὰ τῶν ἐκ Ῥώμης διάλογος γίνεται, μενόντων ἡμῶν, [...].*

29. Nikolaos Mesarites, ed. A. HEISENBERG, *Neue Quellen* [as in n. 23] ... I. Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes (hereafter: Mesarites I), 56.18-20: *καὶ ἡ Κωνσταντινουπολιτῶν αὕτη ἐκκλησία προεκρίθη τῆς Ἀλεξανδρινῆς ἐκκλησίας καὶ ταῖς ἴσαις τιμαῖς ἐτιμήθη τῇ πρώτῃ Ῥώμῃ καὶ προεσβυτέρα καὶ νέα Ῥώμη κατονομάσθη;* cf. Akropolites II, *Contra Latinos B*, 27.19-23: *κάντεῦθεν ἵνα μὴ τοῖς ἐθνικοῖς τούτοις ὀνόμασι περιγράφωνται, τῇ προεσβυτέρα Ῥώμῃ ἕτερα νέα ἀντωκοδόμηται, ἵνα ἐξ οὕτω μεγίστων πόλεων κοινὸν ἐχουσῶν τοῦνομα Ῥωμαῖοι πάντες κατονομάζοντο καὶ ὡς τὸ τῆς πίστεως κοινὸν οὕτως ἔχοιεν καὶ τὸ τῆς κλήσεως.*

30. Akropolites II, *Contra Latinos A*, 1, 4-6: *Ἄνδρες Ῥωμαῖοι, οἱ τῆς προεσβυτέρας*

Nevertheless, the name *Ρωμαῖος* retains its primary explication, denoting the Byzantine Empire, the emperor and his subjects, as is attested in various sources such as state documents and scholarly literature³¹. In order to define its various meanings, the term should be examined within its own context.

*Ἑλληγ*³²

The second term to be examined is the name *Ἑλληγ* and its derivatives. The study of the sources of the period under consideration leads to the

---

Ρώμης ὀρωμώμενοι, ἐβουλόμην μὲν καλεῖν ὑμᾶς ἀδελφοὺς ὡς ὀμογνώμονας καὶ ὀμόφρονας [...].

31. See, for instance, Akropolites I, 14.1-2: Ὁ δὲ Μιχαήλ, ὄν ἱστορήσας ὁ λόγος πέφθακε τῆς Ἠπειροῦ κατάρξει καὶ τινος μέρους τῆς χώρας Ρωμαίων [...]; cf. also *ibidem*, 14.4-6: τῷ βασιλεῖ Ρωμαίων συνῆν Θεοδώρω τῷ Λάσκαρι, ὑπηρετῶν αὐτῷ ὡς καὶ οἱ λοιποὶ τῶν Ρωμαίων.

32. Modern research on the subject of the Greek element in Byzantium has resulted in two trains of thought. The first accepts the presence of the Greek (or Hellenic) element as an integral part of the Byzantine identity and even traces it back to the pre-Christian past; the other tendency views it as a “mimesis” or as an intentional revival, serving the needs of a specific historical period. From the relevant bibliography see indicatively C. MANGO, *Byzantine Literature as a Distorting Mirror, Inaugural Lecture, University of Oxford, May 1974*. Oxford 1975, 3-18; P. MAGDALINO, *Hellenism and Nationalism in Byzantium*, in: *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, First Publication Variorum, Norfolk Aldershot 1991, XIV; SP. VRYONIS, *Greek Identity in the Middle Ages, Études Balkaniques - Cahiers Pierre Belon* 6 (1999), 19-36; J. KODER, *Griechische Identitäten im Mittelalter - Aspekte einer Entwicklung*, in: *Βυζάντιο Κράτος καὶ Κοινωνία, μνήμη Νίκου Οἰκονομίδη* (eds. A. AVRAMEA, A. LAIOU, EV. CHRYSOS), Athens 2003, 297-319; R. BEATON, *Antique nation? Hellenes on the eve of Greek independence and in twelfth century Byzantium*, *BMGS* 31 (2007), 76-95; A. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge University Press 2007; G. PAGE, *Being Byzantine. Greek Identity before Ottomans*, Cambridge University Press 2008; C. RAPP, *Hellenic Identity, Romanitas, and Christianity*, in: *Hellenisms. Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, (ed. K. ZACHARIA), Ashgate Variorum 2008, 127-147; CHR. MALATRAS, *The making of an ethnic group: the Romaioi in the 12th-13th centuries*, *4th European Congress of Modern Greek Studies, Granada, 9-12 September 2010. Identities in the Greek World (from 1204 to the present day)*, v. 3, ed. K. A. DIMADIS, Athens 2011, 419-430. For an analytical presentation of the modern literature on the matter, see TH. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Σύλλογική ταυτότητα καὶ αὐτογνωσία στὸ Βυζάντιο. Συμβολὴ στὸν προσδιορισμὸ τῆς αὐτοαντίληψης τῶν Βυζαντινῶν μέσα ἀπὸ τὴν λόγια γραμματεία τους (11ος-ἀρχὲς 13ου αἰ.)*, (diss. in press: *Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων*, Athens), 45-53.

conclusion that the meaning of the term varies depending on the context of the text. Niketas Choniates refers by it to the ancient Greeks³³, a connotation which is already known from the sources of the previous centuries. In Choniates' work, however, the term also refers, quite often, to the author's contemporaries, whom he usually designates by the name *Ῥωμαῖοι*. A passage from his "History" is quite illuminating on the matter: the author narrates the march of the Crusaders and laments the collapse of Byzantium. In poetic style, he personifies the river Alphaeus, who is Greek (or rather, *Ἑλληγν*) and flows into Sicily. Choniates then implores him not to tell the inhabitants of the island the misfortunes of the Greeks (*Ἑλληγνες*); nor the sufferings that the Hellenes have inflicted upon other Hellenes³⁴. Using the phrase "sufferings of the Hellenes" the Byzantine scholar refers to the conflicts between the Angeloi emperor brothers, who led the Crusaders into Constantinople. Elsewhere in his narrative, Choniates states that he has no intention of wasting History, "the most beautiful invention of the ancient Hellenes" (*τὸ κάλλιστον εὖρημα τῶν Ἑλλήνων*)³⁵, recounting deeds in which barbarians were victorious instead of the Hellenes³⁶. Through the *locus communis* "Hellenes-barbarians", Choniates' contemporary Romans are identified with the Hellenes.

Choniates uses the expression *ἑλληνίς φωνή* (Hellenic voice), known from other sources, as well³⁷, to denote the Greek language. For instance, he

33. Choniates, *Historia*, 144.83: *ὅποια πάλοι τοῦ Περσέως λογοποιοῦντες κατηγοροῦν Ἑλληγνες.*

34. Choniates, *Historia*, 610.16-611.21: *Ἄλλ' ὃ Ἑλληγν ποταμὲ Ἀλφειέ, ῥέυμα ῥέον δι' ἄλλης πότιμον, ξενίζον ἄκουσμα, ἐμπύρευμα ἔρωτος, μὴ δὴ τὰ Ἑλλήγια δυσπραγίματα τοῖς ἐν Σικελία βαρβάρους διατρανώσειας, μηδ' ἔκπυστα θεῖς ὅσα οἱ ἐκ σφῶν ἐπιστρατεῦσαντες Ἑλλησι καθ' Ἑλλήνων ἐμεγαλοῦργησαν, ἵνα μὴ χοροὶ στῶσι καὶ παιᾶνες ἰσθῶσι καὶ πλείους κατάρωσιν οἱ διάφοροι.*

35. Choniates, *Historia*, 580.94-95.

36. Choniates, *Historia*, 580.94-1: *πῶς ἂν ἔγωγε εἶην τὸ βέλτιστον χορήμα, τὴν ἱστορίαν, καὶ κάλλιστον εὖρημα τῶν Ἑλλήνων βαρβαρικῆς καθ' Ἑλλήνων πράξεσι χαριζόμενος.*

37. See, for instance, Michael Psellus, *Oratoria minora*, ed. A. R. LITTLEWOOD, Leipzig 1985, orat. 14.31-32: *Καὶ Αἰγύπτιος μὲν τις ἀνὴρ Ἑλληνικὴν ἐρμηνεύσαι προσεταγμένος φωνήν, Ioannis Zonarae Annales*, ed. M. PINDER - TH. BÜTTNER-WOBST, vol. II, Bonn 1841-97, 2.376.3-5: *καὶ ἐπιμελῶς ἐπαίδευε Ὀκταβιανὸν] λόγοις ῥητορικοῖς τῇ τε τῶν Λατίνων καὶ τῇ Ἑλληνίδι φωνῇ;* cf. Théophylacte d'Achrida, *Lettres*. (Introduction, texte, traduction et notes) ed. P. GAUTIER, Thessaloniki 1986, 227.31-32: *ἡμῖν δὲ συνεύχου τὸ μὴ καὶ τὸν ἑλληγνα φθογγὸν ἀποβαλεῖν [...].*

accuses Andronikos I that his personal guard consisted of barbarians who barely spoke Greek³⁸.

Nicholaos Mesarites was also an eyewitness of the first Fall of Constantinople, like Choniates. However, he does not use the term Ἑλλήνων as often as Choniates; and when he does, it is primarily to denote the ancient Greeks and moreover their non-Christian faith³⁹. The emphasis on the religious connotation of the term is not surprising, as Mesarites was a clergyman, bishop of Ephesus and head of the delegation that conducted the theological discussions with the Latins. As far as dogma is concerned, his disagreement with them emerges in his work, as does his opinion about them, that they were barbarians and frauds⁴⁰. Moreover, he witnessed the Latin Capture of 1204, which he very eloquently describes in the funeral oration for his brother John⁴¹. Nevertheless, despite his being a cleric, when commenting on the Greek language (ἑλληνίδα γλῶτταν)⁴², he emphasizes that this is inspired by the Holy Spirit. So, he concludes, it is appropriate to express the Christian doctrines; and for this comment, he quotes Gregory of Nazianzos⁴³. In the same context, referring to language, Mesarites uses the

38. Choniates, *Historia*, 322.42-45: Κατὰ δὲ τὰ ἀρχεῖα γινόμενος ἀπὸ τῶν ἔξωθεν διατριβῶν τε καὶ διαχύσεων οὐκ ὀλίγον μὲν καὶ τὸ περὶ αὐτὸν εἶχε δορυφορικόν, καὶ τοῦτο ἐκ βαρβάρων ἰλῶν καὶ ἀνδρῶν λοιμῶν χαιρόντων ἀπαιδευσία καὶ τὰ πλεῖστα μηδ' ἐπαιόντων Ἑλληνίδος φωνῆς.

39. Mesarites I, 42.3-4: ὅποια παῖδες Ἑλλήνων τεθρούνονται; Mesarites II, 22.27-28: ἰστοροῦνται γὰρ ὡς Γαλιήνου τοῦ καὶ Αὐρηλίου τὰ Ἑλλήνων θρησκευόντος.

40. A. KAZHDAN – S. FRANKLIN, *Studies in Byzantine Literature of the 12th century*, Cambridge 1984, 238, 242.

41. Nikolaos Mesarites I, 46.5ff.

42. See above, footnotes 37 and 38.

43. Nikolaos Mesarites, ed. A. HEISENBERG, *Neue Quellen ...* [as in n. 23] III. Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214 (hereafter: Mesarites III), 33.1-6: Ὁ δὲ μὴ πρὸς ταῦτα ἀντιφερίσας, ἀλλὰ τὰ ἀκροαματισθέντα μόνον καὶ ἐκθειάσας καὶ τὴν Ἑλληνίδα γλῶτταν ὡς καταρρητορευμένην κατάκρωσ, ἅτε ὑπὸ τοῦ θεοῦ πνεύματος ἐμπνεομένην, ἀλλὰ καὶ ὡς τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ πεπλατυσμένην πλατεῖ στόματι μεγαλύννας, εὐλογήσας ἡμᾶς ἀπολέλυκεν ἀνακωχὴν δοῦναι τῷ σώματι ὡς κεκοπιακότας ἐφ' ἱκανόν ἀρίστον γὰρ ἐκάλει καιρός. Mesarites alludes to Gregory's of Nazianzos strong conviction that the Greek language should be studied by the Christians. Gregory makes a clear distinction between the Greek language and the Greek religion, whereas he accuses the emperor Julian of identifying the two on purpose. See, for instance, Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως στηλιτευτικὸς πρῶτος, PG 35, col. 536 A: Πρῶτον μὲν, ὅτι κακούργως τὴν προσηγορίαν

verb *hellenize* when referring to πρωτοασηκρητις, the Greek equivalent of an office of Latin origin⁴⁴.

In the work of George Akropolites the term Ἑλληνας denotes either the ancient Greeks⁴⁵ or emphasizes their non-Christian religion, depending on the context in which the term is used⁴⁶. In this way, he seems to make a distinction between Hellenes and Romans, as stated in the introductory lines of his historiographical work⁴⁷. The derivative *Hellenic* (ἑλληνικῶς) refers to the Greek language⁴⁸ and the expression *Hellenic land* (ἑλληνικὴ γῆ) delineates the Byzantine land⁴⁹, as a synonym for the expression *Roman land* (Ῥωμαϊκὴ)⁵⁰. Thus, although Akropolites avoids calling his contemporary Romans Ἑλληνας, he names their Roman land Hellenic, with a subtle touch of emotionality, caused by the use of the possessive pronoun “our”, “our

---

μετέθηκον ἐπὶ τὸ δοκοῦν, ὥσπερ τῆς θρησκείας ὄντα τὸν Ἑλληνα λόγον, ἀλλ' οὐ τῆς γλώσσης.

44. Mesarites III, 12.13-14: οὕτω γὰρ ἐξελληνιζόμενον ἐφερμήνενται φυλακὴν ἐνθεῖναι τῷ στόματι; about the translation of this office into Greek, see also the commentary of the editor, *ibidem* 74-75.

45. Akropolites I, 1.12-17: οἱ μὲν οὖν τὰ καθ' ἡμᾶς ἱστορικῶς συγγραψάμενοι ἄλλην ἄλλος πεποιήνται τὴν ἀρχὴν οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν ἀπὸ τῆς τοῦ κόσμου γενέσεως ἤρξαντο, οἱ δὲ ἐξ ἀξιολόγου τινὸς ἀρχῆς, ἢ Περσῶν ἢ Ἑλλήνων ἢ Ῥωμαίων ἢ ἄλλου οὐτινοοσῶν τῶν ἐθνῶν, ἕκαστος πρὸς τὸν ἑαυτοῦ σκοπὸν τὸ οἰκεῖον καταρτιζόμενος σύγγραμμα. In this context, Akropolites uses the term *Roman* with the meaning of the *ancient Roman*, whereas he usually identifies it with the term *Byzantine*, e.g. *op. cit.*, 19.2: ἐπιλαμβάνεται τῶν Ῥωμαϊκῶν σκήπτρων Ἰωάννης ὁ Δούκας.

46. Akropolites II, *Contra Latinos* B, 1.14-20: ἤκουσα καὶ τῶν Ἑλλήνων τοὺς θεολόγους μὴ πάντα τὰ τῶν θεῶν αὐτῶν παριστῶντας ταῖς ἀποδείξεσι, καίτοι γε πλάσματα ὄντα τούτοις τὰ τῶν θεῶν, ὧν τῆς διανοίας ἀναποχή ἢ οὐσία καὶ οἷς ἢ λήθη φθορά, ἀλλὰ καὶ θέσεις προάγουσιν ἀμέσους καὶ ἀναποδείκτους καὶ θεσπίζουσιν αὐτὰς ὡς ἀληθεῖς παραδέχεσθαι.

47. See above, note 45.

48. Akropolites, I, 76.46-49: ἐπεὶ δὲ καὶ τὸ Σκυθικὸν ἤρουντο γένος, οὐ βαρβαρικῶς ἀπεκρίνοντο ἀλλὰ καὶ Ἑλληνικῶς τε καὶ συνετῶς, καὶ οὐ κρείττονα ἄλλον εἶδέναι διουχυρίζοντο εἰς τὸ ἄρχειν ἀπάντων τοῦ Κομνηνοῦ Μιχαήλ.

49. Akropolites I, 80.19-21: συνεστάλησαν οὖν μέχρι τῶν οἰκειῶν ὄρων, εἴτουν τῶν Πυρρηναίων ὄρων, ἃ δὴ διορίζει τὴν παλαιάν τε καὶ τὴν νέαν Ἑπειρον τῆς Ἑλληνίδος καὶ ἡμετέρας γῆς.

50. Akropolites I, 21.3-4: [ὁ Θεόδωρος Ἄγγελος Κομνηνὸς τῆς Ἑπειροῦ] ἐπειδὴ τῆς Θεσσαλονίκης γέγονεν ἐγκρατὴς πολλὴν τε χώραν τῆς Ῥωμαϊδος ...

Hellenic land”⁵¹. It should be noted that the *Hellenic land* functions as a symbol in the thought and works of the Byzantine scholars, as they were educated in ancient Greek literature. This Hellenic land, however, is not only a locus literatus, an imaginary homeland, but it is described as an actual land designated by the Pyrenees, the Pindos mountain chain in Epiros⁵².

The term Ἑλλήνων appears in the work of Theodore II Laskaris much more often as compared with those of the aforementioned scholars. The term denotes, again, either the ancient Greeks⁵³ or particularly their non-Christian faith⁵⁴. It refers to the education of the Byzantines that was based on ancient Greek literature⁵⁵, and to the Greek language, which Laskaris loved more than “breathing”, as he clearly states in one of his letters⁵⁶. Furthermore, he very clearly links the name Ἑλλήνων with his Byzantine contemporaries, as well. Thus, he speaks of the “Hellenic troops”⁵⁷ and the “Hellenic spear” which liberated the Roman towns and castles⁵⁸. In one of his letters, he narrates a

51. Akropolites I, 80.21: τῆς Ἑλληνίδος καὶ ἡμετέρας γῆς.

52. ODB (Oxford 1991), entry *Pindos*.

53. *Theodorus II Ducas Lascaris, Opuscula Rhetorica*, ed. A. TARTAGLIA, München-Leipzig 2000, (hereafter: Lascaris, *Opuscula*) 53.685-6: Ἀλλὰ δεῦρο δὴ ἄναξ Ἑλλήνων Ἀλέξανδρε, ὃς δὴ πρῶν βασιλείαν Ἑλλήνων τετίμηκας.

54. *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, ed. N. FESTA, Firenze 1898, (hereafter: Lascaris, *Epistulae*) epist. CXIV, 26-32: τίς ἄρα διὰ ταῦτα τὸ γλαφυρὸν τῆς θεολογίας κοινῶσει ἀπλῶς καὶ θῆσει τὰς ἀνευρέτους ἀρχὰς εἰς τὸ ὄραδιον καὶ θεολογήσει κοινῶς; εἴπερ ἐπιστήμη ἐστί, τοῦτο γὰρ τοῦ ἀδυνάτου ἐγγύς· εἰ μὲν γὰρ ἐλληνικῶς, οὐ θεολογεῖ, ὅτι αἱ ἀρχαὶ σαθραὶ καὶ ἀνίσχυροι. εἰ δὲ θεῖως, μὴ πειράξει θεολογῶν Θεὸς γὰρ ἀπείραστος κατὰ φύσιν καὶ τίς ἢ ἐξέτασις; ἀρχὴ τοίνυν τὸ λέγειν περὶ Θεοῦ τὸ ἀπείραστον, καὶ τὸ μὴ οὐκ ἀρχή.

55. Lascaris, *Epistulae*, epist. CXXV, 13-14: τῆ Ἰταλικῆ παιδείᾳ πεπαιδευμένος, ψαύων δὲ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς; cf. Lascaris *Epistulae*, epist. CIX, 47-48: οἱ πόρρω φιλοσοφήσαντες Ἑλληνες, τὸ εὖ καὶ σφόδρα νοοῦν γένος.

56. Lascaris, *Epistulae* epist. CCXVI, 4-5: τῆ Ἑλληνίδι διαλέξομαί σοι διάλεκτον, ἦν καὶ <μᾶλλον> ἠσπασάμην ἢ τὸ ἀναπνεῖν.

57. Lascaris, *Epistulae* epist. CCIV, 56-59: καλῶς γὰρ ὠκονομήθη τὰ Βουλγαρικά παρ’ ἡμῶν καὶ [ἡ] τούτων ὑπ’ αὐχένος ἔπαρσις διὰ τὰς πρὸς τὰ ὄρη διατριβὰς τοῖς πολλοῖς κειμένη καὶ γέγονε, καὶ κλιτο[τρ]άχλο[ι] οἱ ἀκαμπεῖς τοῖς Ἑλληνικοῖς στρατεύμασι ἀπεφάνθησαν.

58. Lascaris, *Opuscula*, 34.225-228: ὁμοῦ πάντων ἔθνῶν κατεκράτησας, καὶ τοὺς πρῶν τῷ δόρατι τὸ Ἑλληνικὸν οὐτάζοντας στήθος ποδοκάκη συνέδησας καὶ ὡς ἀνδράποδα ἔδειξας, καὶ ἐν ταῖς τῶν Ῥωμαϊκῶν πόλεων καὶ φρουριῶν οἰκοδομαῖς τῶν θριγγίων τούτων τε καὶ τῶν πυργωμάτων ταπεινοὺς ὑπῆρέτας τοὺς πρὶν καρτεροὺς

philosophical debate that took place between him and a noble scholar from the West in which he emerged victorious⁵⁹, an event that was a cause for rejoicing and glory not only for those who witnessed it, but for all the Hellenes in general⁶⁰. As far as concerns the land where his contemporary *Hellenes* live, he uses the phrases “Roman land” (*Ῥωμαῖς γῆ*),⁶¹ “Hellas” (*Ἑλλάς*)⁶² and “Hellenikon” (*τὸ Ἑλληνικόν*), alternately⁶³.

It should be emphasized, though, that Lascaris makes derogatory comments about the ancient Greeks and rejects their philosophy, which he studied and admired, when this does not abide with Christian doctrines⁶⁴.

Γραικὸς

The name *Γραικὸς* does not appear for the first time in the Byzantine sources of the 13th century. Although the relevant quotations are limited, they are quite clear in their content; they refer to the Greek language and culture as well as to the people of Greek (Hellenic) origin⁶⁵. In the sources of this

---

αἰχητὰς ἀπετέλεσας; cf. the quotation by his teacher Blemmydes, where he is referring to the Byzantine rule over the valley of Skamandros in Northwestern Asia Minor by the term ‘Hellenic sceptres’, *Nicephori Blemmydae Autobiographia* ...[as in n. 28]. 6.11-12: *οὐ γὰρ ὑπὸ τὰ τῶν Ἑλλήνων τωτότε σκῆπτρα ἢ Σκάμανδρος*. The name *Ἑλλην* referring to the government is used in a scholarly text that does not address directly to the ruler of the state, as an oration would, or a state document.

59. Lascaris, *Epistulae* epist. CXXV, 49-51: *ἔχεις τοίνυν οἶδα χαράν, ἐπειδὴ καλῶς ξυνής τὸν οὕτως φιλοσοφῆσαντα καὶ τὸ τῆς νίκης κῦρος τοῖς Ἑλλησι χορηγήσαντα*.

60. Lascaris, *Epistulae* epist. CXXV, 38: *μέγα ὄραμα τοῖς ὀρώσι καὶ δόξα πολλὴ τοῖς Ἑλλησιν*.

61. Lascaris, *Epistulae* epist. CCXIV, 39-40: *οἶα εὐφοροσύνη τῆ Ῥωμαῖδι τὴν σήμερον*; cf. Lascaris, *Opuscula*, 27.92-28.94: *καὶ τὸν αὐτῶν ψευδοταινίωτον ἀρχηγὸν δευρεκτομῆσας τῆς Ῥωμαϊκῆς γῆς ἠλλοτριώσας*.

62. Lascaris, *Epistulae* epist. CXXV, 52-54: *Σὺ δὲ πότ’ ἂν ἐκ τῆς Εὐρώπης ἀνέλθῃς ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα; πότ’ ἂν δὲ καὶ τὴν Θράκην διελθὼν τὸν Ἑλλήσποντον διαπεράσῃς καὶ τὴν ἔσω Ἀσίαν κατίδῃς*.

63. Lascaris, *Epistulae*, epist. XLIV, 83-84: *μόνον δὲ τὸ Ἑλληνικὸν αὐτὸ βοηθεῖ ἑαυτῷ οἴκοθεν λαμβάνον τὰς ἀφορμάς*.

64. Θεοδώρου Λασκάρεως, *Κοσμικὴ δῆλωσις, Λόγοι Α΄-Δ΄*, ed. N. FESTA, *Giornale della società asiatica italiana*, Firenze 1898 (hereafter: Lascaris, *Κοσμικὴ δῆλωσις*), 112.23-25: *πὼς δὲ καὶ τὸ σέβεσθαι ἠξιώθησαν, εἰ αὐτὰ εἰς αὐτὰ φθορᾶς γεγόνασιν αἴτια, εἰ μὴ παρὰ τῶν ὄντων καὶ ἐναργῶς φρονούντων Ἑλληνικῶς*;

65. *Prisci Panitae fragmenta*, ed. F. BORNEMANN, Florence 1979, fr. 8.474- 478: *ἐγὼ δὲ ἔφην*

period, the term is used within the context of conflicts between ‘Latins’ and ‘Greeks’, mainly concerning their religious conflicts⁶⁶, but sometimes also referring to their character or moral matters⁶⁷. Moreover, in some passages, the term refers to the Greek language, as in older texts⁶⁸.

It should be noted that the term is more often found in texts written at a time when the Byzantines came into closer contact, or even conflict, with the Westerners than in previous centuries. As has been documented, the western sources use the term *Graecus* to refer to the Byzantine emperor instead of the term *Roman*; so, the term *Γραικός* in Byzantine texts shows

---

αίτιαν πολυπραγμοσύνης εἶναι μοι τὴν Ἑλλήνων φωνήν. τότε δὴ γελάσας ἔλεγε Γραικὸς μὲν εἶναι τὸ γένος [...]; Const. Porph. Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, ed. G. MORAVCSIK, *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio* (translation-commentary R. H. JENKINS) [CFHB 1], Washington D.C. 1967², 49.4-7: οὗτοι [οἱ Σκλάβοι] ἐν τῷ θέματι ὄντες Πελοποννήσου ἀπόστασιν ἐννοήσαντες, πρῶτον μὲν τὰς τῶν γειτόνων οἰκίας τῶν Γραικῶν ἐξεπόρθουν καὶ εἰς ἀρπαγὴν ἐτίθεντο, ἔπειτα δὲ καὶ κατὰ τῶν οἰκητόρων τῆς τῶν Πατρῶν ὀρμήσαντες πόλεως.

66. Choniates, *Historia*, 575.68-70: καὶ τῶν Γραικῶν ἡμῶν εὐσεβέστεροί τε καὶ δικαιότεροι καὶ τῶν Χριστοῦ διαταγμάτων φύλακες ἀκριβέστεροι; see also Akropolites, who uses the term as an alternative to Ἕλλην and a differentiation to *Italian*, whereas (as he writes) they both have a common name, i.e. *Roman*, Akropolites II, *Contra Latinos* B, 27.16-22: οὐκ ἄλλα ἄττα τῶν ἐθνῶν εἰς τοσαύτην προέβη τὴν ὁμόνοιαν καὶ τὴν σύμπνοιαν ὡς Γραικοί τε καὶ Ἰταλοί. καὶ εἰκότως ἐκ Γραικῶν γὰρ τοῖς Ἰταλοῖς καὶ αἱ λογικαὶ ἐπιστήμαι καὶ τὰ μαθήματα. κἀντεῦθεν ἵνα μὴ τοῖς ἐθνικοῖς τούτοις ὀνόμασι περιγράφωνται, τῇ πρεσβυτέρᾳ Ρώμῃ ἑτέρα νέα ἀντωκοδόμηται, ἵνα ἐξ οὕτω μεγίστων πόλεων κοινὸν ἔχουσῶν τοῦνομα Ρωμαῖοι πάντες κατονομάζονται.

67. Boniface of Montferrat considers Baldwin to be deceitful, unreliable and fickle, even more than the Greeks (*Γραικοί*), writes Choniates, *Historia*, 599.14-15: Γραικῶν ἀπατηλότερον καὶ τὸ ἦθος ἄπιστον καὶ παλίμβολον ὑπὲρ ὄστρακον καὶ κύβον τὸν Βαλδουῖνον ἀποκαλῶν; cf. Choniates' comment that Germans believed they would easily defeat Romans, because Greeks (*Graikoi*, as alternative to *Romans*) were inexperienced in war matters and indulged into luxuries, Choniates, *Historia*, 477.9-20: οἱ δ' Ἀλαμανοὶ τοσοῦτον ἀπείχον ἔκθαμβοι τοῖς ὀρωμένοις τούτοις φανήναι, ὥστε καὶ ἀνέθαλλον μᾶλλον τὸν ἔρωτα, ὃν ὑπέτυφον ταῖς λαμπρεμονίαις τῶν Ρωμαίων ἐναυόμενον, καὶ ἠϋχοντο τάχιον κρατῆσαι Γραικῶν ὡς ἀγεννῶν τὰ ἐς πόλεμον καὶ περισπουδαζόντων τὰς ἀνδραποδώδεις χλιδάς; Nikolaos Mesarites, I, 47.27-30: καταμεμήνυτο γὰρ ὡς ἔστι τις τῶν μονοτρόπων ἐνταῦθα κρείττων τῆς ἐπενεχθείσης τοῖς Γραικοῖς συμφορᾶς, φρόνημα πλουτῶν ἀκλινὲς καὶ πρὸς πειρασμοὺς ἀδαμαντίνου λίθου στερεότερος.

68. Mesarites III, 47.14-15: καὶ οὐ Λιβύῃ Εὐρώπῃ τὲ καὶ Ἀσίᾳ τῆς τῶν Γραικῶν διαλέκτου πεπλήρωται;

either an allusion or direct reference to the Latins. Nevertheless, it is hard to believe that the Byzantine scholars were unaware of the Greek, not Latin (at least, not necessarily Latin) origin of the word *Γραικός*, since it is mentioned for the first time in Aristotle's *Meteorology* as a synonym for *Ἑλλην*⁶⁹. Besides, the words *γραικός* and *γραικώω* were already in use in certain sources of the 9th and 10th centuries (in Theophanes and in Leo VI), in which they are connected to the Greek language⁷⁰ and are not used either in contexts of controversy or to allude to the Latins.

However, it should be noted that in all the above-mentioned texts the name Roman is used when referring to the Byzantines. Furthermore, this is the name which carries political weight and is linked to the State.

Conclusions

In the first half of the 13th century, the meaning of each of the three terms – *Ῥωμαῖος*, *Ἑλλην*, *Γραικός* – is susceptible to different interpretations,

69. Aristotle, *Meteorologica* A, 352b.1-3: οὗτος γὰρ [ὁ ποταμὸς Ἀχελῷος] πολλαχοῦ τὸ ῥεῦμα μεταβέβληκεν ἄκρον γὰρ οἱ Σελλοὶ ἐνταῦθα καὶ οἱ καλούμενοι τότε μὲν Γραικοὶ νῦν δ' Ἑλληνες; cf. *Hesychii Alexandrini lexicon*, ed. K. LATTE, vol. 1, Copenhagen 1953, γάμμα 881.1: Γραικιστὶ Ἑλληνιστὶ; *Suidae Lexicon*, ed. A. ADLER, Leipzig 1928-1935/Stuttgart 1967-71), γάμμα 447.1: Γραικοὶ οἱ Ἑλληνες. ἀπὸ κώμης τινὸς ἢ ἀπὸ Γραικοῦ τινος; *Etymologicum magnum*, ed. T. GAISFORD, Oxford 1848/Amsterdam 1962, 241.15: Γραικός Ῥαικός, Ἑλλην Ῥωμαῖοι δέ, τὸ γ προσθέντες, Γραικὸν φασί.

70. *Theophanis Chronographia*, ed. C. DE BOOR, Lipsiae 1883, 455.19-25: Τοῦτῳ τῷ ἔτει ἀπέστειλεν Εἰρήνη Κωνσταντὴν τὸν σακελλάριον καὶ Μάμαλον τὸν προμικτήριον πρὸς Κάρουλον τὸν ὄηγα τῶν Φράγγων, ὅπως τὴν αὐτοῦ θυγατέρα, Ἐρυθρῶ λεγομένην, νυμφεύσῃται τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ, τῷ νιῷ αὐτῆς. καὶ γενομένης συμφωνίας καὶ ὄρκων ἀναμεταξὺ ἀλλήλων, κατέλιπον Ἐλισσαῖον τὸν εὐνοῦχον καὶ νοτάριον πρὸς τὸ διδάξαι αὐτὴν τὰ τε τῶν Γραικῶν γράμματα καὶ τὴν γλῶσσαν, καὶ παιδεῦσαι αὐτὴν τὰ ἥθη τῆς Ῥωμαίων βασιλείας; Leon VI *Taktika*, PG 107, sp. 969, Diataxis 18, §95 (= *The Taktika of Leo VI*. Text, translation and commentary G. T. DENNIS [CFHB XLIX], Washington 2010, 470): Ταῦτα (τὰ ἔθνη) δὲ ὁ ἡμέτερος ἐν θεῖα τῇ λήξει γενόμενος πατὴρ καὶ Ῥωμαίων αὐτοκράτωρ Βασίλειος τῶν ἀρχαίων ἐθῶν ἔπεισε μεταστῆναι, καὶ γραικώσας καὶ ἄρχουσι κατὰ τὸν Ῥωμαϊκὸν τύπον ὑποτάξας, καὶ βαπτίσματι τιμήσας, τῆς τε δουλείας ἡλευθέρωσε τῶν ἑαυτῶν ἀρχόντων, καὶ στρατεύεσθαι κατὰ τῶν Ῥωμαίοις πολεμούντων ἐθνῶν ἐξεπαίδευσεν; J. KODER, Anmerkungen zu γραικώω, *Byzantinica* 21 (2000), 199-202, where the verb in question is interpreted as the activity of propagating the Greek language; see also G. TSARAS, Τὸ νόημα τοῦ γραικώσας στὰ Τακτικὰ Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ, *Byzantinica* 1(1969), 135-157, according to whom 'Γραικός' means the 'Orthodox Christian Greek'; see also above, footnote 66.

depending on the context in which they are used. The term which particularly presents semantic diversity is the term Ἑλλήν.

1. All three collective nouns signify specific convictions and values of the social group that authored the texts, in which the terms appear. These convictions and values can be classified into three categories, namely political, educational and that of faith. A. Politically, the members of this social group are *Romans*. B. As far as the language, the education, the ethos and the culture are concerned, they are *Hellenes*. C. As far as their faith is concerned, they are Greek-speaking Christians, i.e. 'Graikoi'.
2. These three terms compose a unified set. A set with distinct but strong and integral components, each implying and defining one another, without, however, altering their individual connotations. These are the elements that constitute the self-image of the scholar and nobleman in Nicaea.

ΟΙ ΟΡΟΙ *ΡΩΜΑΙΟΣ*, *ΕΛΛΗΝ*, *ΓΡΑΙΚΟΣ* ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 13ΟΥ ΑΙ.

Στο άρθρο εξετάζονται οι σημασίες και οι συνυποδηλώσεις των συλλογικών ονομάτων *Ρωμαῖος*, *Ἕλλην* και *Γραικός* κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας της Νικαίας, οι οποίες ποικίλλουν ανάλογα με τα συμφραζόμενα εντός των οποίων αυτά απαντούν. Καθένα από τα ονόματα συνδέεται με συγκεκριμένες αξίες της πολιτικής, της παιδείας και της θρησκείας. Αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο με διακριτά, αλλά ταυτοχρόνως αναπόσπαστα συστατικά μέρη, και δηλώνουν την συλλογική ταυτότητα του ευγενούς και του λογίου στην Νίκαια.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΕΣΣΗΣ

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΣΥΝΘΕΤΟΙ ΚΑΙ ΗΜΙΣΥΝΘΕΤΟΙ ΤΕΤΡΑΚΙΟΝΙΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΠΙΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ*

Ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, που διαμορφώθηκε κατά την εποχή της μακεδονικής δυναστείας¹ και απετέλεσε –με τις διάφορες παραλλαγές του– τον κυρίαρχο ναοδομικό τύπο καθ' όλη τη διάρκεια της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, συνέχισε να εφαρμόζεται και κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους², τόσο σε καθολικά μονών όσο και

---

* Το παρόν άρθρο αποτελεί ανάπτυξη ανακοίνωσής μου στο 31ο Συμπόσιο της Χ.Α.Ε., βλ. Β. ΜΕΣΣΗΣ, *Μεταβυζαντινοί σύνθετοι και ημισύνθετοι τετρακίονιοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Πελοποννήσου, Τριακοστό Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2011, 54-55.

1. Η καταγωγή του τύπου του σταυροειδούς ναού, οι πρόδρομοί του και ο χρόνος και ο τόπος της πρώτης του εμφάνισης παραμένουν αντικείμενο αμφισβητήσεων. Για τις σχετικές με την προέλευση του τύπου θεωρίες βλ. ενδεικτικά D. I. LANGE, *Theorien zur Entstehung der byzantinischen Kreuzkuppelkirche*, *Architectura* 16 (1986), 93-113. N. SCHMUCK, *Kreuzkuppelkirche*, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 5 (1991), 356-374. V. MARINIS, *The Monastery tou Libos: Architecture, Sculpture and liturgical Planning in Middle and Late Byzantine Constantinople*, PhD Diss.: University of Illinois at Urbana – Champaign 2005, 71-76 και εσχάτως Μ. ΚΑΠΠΑΣ, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακίονιου / τετράστυλου*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2009, τ. 1, 55-60 [=http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/28554]. Για μια ενδιαφέρουσα ανακεφαλαίωση των σχετικών με την προέλευση του τύπου θεωριών και κριτική ως ένα βαθμό προσέγγισή τους βλ. Α. ΤΑΝΤΣΗΣ, *Η αρχιτεκτονική σύνθεση στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 2012, 153-156.

2. Η εφαρμογή του τύπου του σύνθετου σταυροειδούς κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο απετέλεσε το αντικείμενο της κύριας μεταπτυχιακής εργασίας του γράφοντος, που κατατέθηκε στο ΑΠΘ το 2005. Για τα βασικά και γενικά συμπεράσματα της εν λόγω εργασίας βλ. Β.

σε ενοριακούς ναούς. Η γνώση μας, ωστόσο, σχετικά με την εφαρμογή του τύπου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, παρά το σημαντικό αριθμό σχετικών δημοσιεύσεων κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, παραμένει ακόμη ατελής.

Στην παρούσα δημοσίευση επιχειρείται μέσω ενός –πρόσφορου προς μελλοντικό εμπλουτισμό βέβαια– καταλόγου η κατάταξη των μεταβυζαντινών σύνθετων³ και ημισύνθετων⁴ σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Πελοποννήσου σε ομάδες και η προβολή των μεταξύ τους διαφορών και ομοιοτήτων, όπως αυτές προκύπτουν από τη συνοπτική και εστιασμένη σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά παρουσίαση των ναών αυτών.

Η Πελοπόννησος είναι το γεωγραφικό διαμέρισμα της χώρας με τους περισσότερους⁵ σύνθετους και ημισύνθετους σταυροειδείς άνευ χορών της μεταβυζαντινής περιόδου (πίν. 1)⁶. Οι σύνθετοι σταυροειδείς του διαμερισματος θα μπορούσαν καταρχάς να διαιρεθούν σε δύο ομάδες: την ομάδα των συντηρητικών σύνθετων σταυροειδών και την ομάδα των εξελιγμένων, σύμφωνα με τις συμβατικές ονομασίες που επιλέξαμε.

ΜΕΣΣΗΣ, Ο σύνθετος και ημισύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, *Εγνατία* 12 (2008), 203-216 (στο εξής : ΜΕΣΣΗΣ, Σύνθετος σταυροειδής).

3. Στη σύνθετη παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, στην οποία πρώτος αναφέρεται ο G. Millet, με τον όρο *plan complex* (βλ. σχετικά G. MILLET, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, 56), ο κυρίως ναός και το ιερό βήμα αποτελούν δύο ιδιαίτερα τμήματα, σαφώς διακρινόμενα.

4. Στην ημισύνθετη παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, στην οποία πρώτος αναφέρεται, εισάγοντας και τον όρο, ο Α. Ορλάνδος [βλ. σχετικά Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ Ἁγία Τριάς Κριεζιώτη, *ΑΒΜΕ* 5 (1939-40), 6, και Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετρᾶκη Ἀθηνῶν, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 2 (1960-1), 126] στην κάτωψη σαφώς διακρίνονται – όπως και στους ναούς της σύνθετης παραλλαγής– ο κυρίως ναός από το ιερό, στην κάλυψη όμως –στοιχείο στο οποίο εδράζεται η διαφοροποίηση της σύνθετης από την ημισύνθετη παραλλαγή– το βήμα καλύπτεται πάντοτε με επιμήκυνση της καμάρας της καλύπτουσας το ανατολικό σκέλος του σταυρού, και τα παραβήματα με επιμήκυνσεις των καμαρών των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων.

5. Στην Πελοπόννησο εντοπίζεται –με 22 τουλάχιστον καταγεγραμμένους ναούς των δύο παραλλαγών του σταυροειδούς εγγεγραμμένου– περισσότερο από το 1/3 των ομοιότυπων ναών του ελλαδικού χώρου.

6. Η μεταβυζαντινή περίοδος για την Πελοπόννησο ξεκινά το 1460, όταν καταλαμβάνεται οριστικά από τους Οθωμανούς, και συνεχίστηκε, με το διάλειμμα της Β' Βενετοκρατίας (1685-1715), έως την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης.

Οι συντηρητικοί σύνθετοι σταυροειδείς

Οι εντασσόμενοι στην ομάδα αυτή ναοί χρονολογούνται κυρίως στον 16ο και έως το α΄ μισό του 17ου αι.. Εδώ συγκαταλέγονται τα καθολικά των μονών Λουκούς, Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας, Ταξιαρχών Αιγίου, Αγίου Νικολάου Βαρσών, καθώς και οι ναοί της Ζωοδόχου Πηγής Καρύταινας, Αγίου Νικολάου Καρύταινας, Αγίου Νικολάου Μυστρά, Αγίου Ιωάννη στον Αγιάννη Θυρέας και Κοίμησης της Θεοτόκου στο Νεκροταφείο του Άργους.

Στην ομάδα αυτή η σύνδεση με τη βυζαντινή παράδοση στην εφαρμογή του τύπου είναι ισχυρή και ορατή μεταξύ άλλων σε τυπολογικά χαρακτηριστικά που αποτελούσαν τον κανόνα στους ομοιότυπους τους βυζαντινούς ναούς, όπως η ισόρροπη σχέση των επιμέρους διαμερισμάτων του ναού, ο τετράγωνος ή ελαφρώς ορθογώνιος κυρίως ναός, ο κυμαινόμενος ως το 2 : 1⁷ περίπου λόγος του κεντρικού προς τους πλάγιους χώρους, τα χαμηλά και στενά ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ βήματος και παραβημάτων, η κάλυψη ενίοτε του βήματος με μεταβατική καμάρα, η κάλυψη των γωνιαίων διαμερισμάτων με φουρνικά, η προβολή τριών κογχών στον ανατολικό τοίχο του ιερού, η διαμερισματοποίηση της στέγης.

Τη μεγαλύτερη ομοιότητα με βυζαντινούς ναούς της παραλλαγής στην Πελοπόννησο παρουσιάζει το καθολικό της μονής Λουκούς⁸ (μέσα 16ου ή 17ου αι.) (σχ. 1 και 2), τουλάχιστον όσον αφορά το σχήμα του και τις αναλογικές σχέσεις μεταξύ των επιμέρους διαμερισμάτων⁹. Ως *terminus*

7. Ο μόνος ναός που υπερβαίνει τον παραπάνω λόγο είναι το καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας (2,5 : 1).

8. Για το καθολικό της μονής Λουκούς βλ. κυρίως Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ Μονή Λουκοῦς, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 3 (1923), 419-433 (στο ἐξῆς : ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Λουκοῦς). Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ κατὰ τὴν Κυνουριανὴν μονὴ τῆς Λουκοῦς, Πελοποννησιακά* 6 (1968), 129-190 (στο ἐξῆς: ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Λουκοῦς). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὴν Ἄλωσιν. VIII. Μητροπολις Μονεμβασίας-Καλαμιάτας, Πελοποννησιακά* 19 (1991-1992), 157-160 (στο ἐξῆς: ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μονεμβασία-Καλαμιάτα), και Γ. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, *Το καθολικό της Μονής Λουκούς*, στο: *ΣΤ' Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* (Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000), [*Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 24, Α΄, Αθήνα 2001-2002], 317-354 (στο ἐξῆς : ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Λουκοῦς).

9. Εκ των βασικών τυπολογικών χαρακτηριστικών του καθολικού, που ενισχύουν τη σύνδεση με τη βυζαντινή παράδοση, σημειώνουμε τον τετράγωνο κυρίως ναό, τη μεταβατική καμάρα στην κάλυψη του βήματος, το τόξο μετώπου στο βήμα. Αντιθέτως, σε

ante quem για την κατασκευή του καθολικού προβάλλεται το έτος 1649, οπότε εκτελείται, σύμφωνα με ιστορικές πηγές¹⁰, το εικονογραφικό του πρόγραμμα. Ο Α. Ορλάνδος¹¹ είχε χρονολογήσει το καθολικό στον 12ο αι., ο Χ. Μπούρας¹² θεωρεί το καθολικό κτίσμα του 17ου αι., ενώ ο Γ. Πουλημένος¹³ υποστηρίζει ότι ο αρχικός ναός, που χρονολογείται στον 12ο -13ο αι., επισκευάστηκε στα μέσα του 16ου αι.¹⁴, πιθανότατα μεταξύ των ετών 1546 και 1555. Η επισκευή, σύμφωνα με τον μελετητή, περιορίστηκε στα ανώτερα σημεία των τοίχων και την κάλυψη των διαμερισμάτων του ναού. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον τυπολογικό στοιχείο του καθολικού, που μάλιστα ίσως και υποκρύπτει σχέσεις και τυπολογικές συγγένειες με τους σύγχρονους του ναούς του Αγίου Όρους, είναι η ύπαρξη δύο μη διασωζόμενων σήμερα παρεκκλησιών, τοποθετημένων εκατέρωθεν δικιόνιου νάρθηκα ο οποίος σήμερα δεν διασώζεται¹⁵. Να σημειωθεί ότι λιτή και πλευρικά παρεκκλήσια εκατέρωθεν αυτής δεν απαντώνται συγχρόνως σε κανέναν από τους μεταβυζαντινούς ναούς της Πελοποννήσου.

Τα περί ύπαρξης παλαιότερης φάσης ενσωματωμένης στην υπάρχουσα μεταβυζαντινή διατυπώνονται και για άλλους ναούς της ομάδας¹⁶, μεταξύ των οποίων, χωρίς αμφιβολία, και ο ναός της Κοίμησης άλλα στοιχεία, όπως η στέγαση του βήματος με την προέκταση της στέγης του ανατολικού σκέλους, και των παραβημάτων με την προέκταση της στέγης των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων, παρουσιάζεται απομάκρυνση από τη βυζαντινή παράδοση.

10. Βλ. σχετικά ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Λουκούς, 340.

11. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Λουκούς, 431.

12. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001, 256 (στο εξής: ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*), και Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ - Λ. ΜΠΟΥΡΑ, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αι.*, Αθήνα 2002, 330 και υπ. 30 (στο εξής: ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*).

13. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Λουκούς, κυρίως 347-353.

14. Τα στοιχεία του ναού που φανερώνουν απομάκρυνση από τη βυζαντινή παράδοση ενδεχομένως θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν μια φάση επισκευών ενός μεσοβυζαντινού ναού κατά τους 16ο -17ο αιώνες. Θεωρούμε πάντως ομοίως πιθανόν το καθολικό της Λουκούς να κατασκευάστηκε εξ αρχής τον 17ο αι., οπότε τα όποια συντηρητικά του στοιχεία θα αφορούν όχι παλαιότερη φάση, αλλά προσπάθεια μίμησης βυζαντινών προτύπων και έναν ιδιάζοντα εκλεκτικισμό της εποχής. Βλ. σχετικά και Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Το καθολικό της μονής της Μαλεσίνας στη Λοκρίδα, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση* [στο εξής: *Εκκλησίες*], τ. 4, Αθήνα 1993, 129-142, και ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 330 και υπ. 30-35.

15. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Λουκούς, κυρίως 352.

16. Ζωοδόχος Πηγή Καρύταινας και Άγιος Νικόλαος Καρύταινας. Τα περί ύπαρξης

της Θεοτόκου στο Νεκροταφείο του Άργους¹⁷ (12ος αι. – 1699), ο οποίος, αν και κτίσμα του 1699, λόγω του γεγονότος ότι τα χαμηλότερα τμήματά του αφορούν ναό του 12ου αι., ως προς την κάλυψη θυμίζει ιδιαιτέρως τους μεσοβυζαντινούς ναούς της Αργολίδας¹⁸.

Συντηρητισμός χαρακτηρίζει, επίσης, το καθολικό της μονής Ταξιαρχών Αιγίου (σχ. 3)¹⁹ (1620), αν και στοιχεία, όπως η κάλυψη του βήματος με προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους του σταυρού, η συνεχής κάλυψη –χωρίς μεσολάβηση διαχωριστικών τόξων– των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων με φουρνικά και των παραβημάτων με διαμήκεις καμάρες, φανερώνουν μερική απομάκρυνση από τη βυζαντινή παράδοση. Ενδιαφέρον στοιχείο του καθολικού, που διαπιστώνεται και στον Άγιο Ιωάννη στον Αγιάννη Θυρέας²⁰ αλλά και σε αθωνικούς ναούς της Πελοποννήσου²¹, είναι η στέγαση με ενιαία δικλινή στέγη που καλύπτει ολόκληρο το ανατολικό τμήμα πλην των παραβημάτων.

παλαιότερων φάσεων στους δύο ναούς θα μπορούσαν να υποστηριχτούν βάσιμα μόνο αν προς την κατεύθυνση αυτή οδηγούσαν τα πορίσματα ανασκαφικής έρευνας ή εργασιών συντήρησης στους δύο ναούς.

17. Για τον ναό της Κοίμησης Θεοτόκου στο Νεκροταφείο του Άργους βλ. G. HADJ-MINAGLOU, *L'église de la Théotokos au cimetière d'Argos*, στο: *Études Argiennes* [BCH Suppl. 6], 493-499, και ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 78-79.

18. Συγκεκριμένα, θυμίζει την Αγία Μονή Αρείας (βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 81-85, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία), την Κοίμηση Θεοτόκου Μέριμπακα (G. HADJ-MINAGLOU, *L'église de la Dormition de la Vierge à Merbaka (Hagia Triada)*, Paris 1992), και την Κοίμηση Θεοτόκου στον Χώνικα (βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 325-328, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

19. Ως συντηρητικά στοιχεία του καθολικού θα σημειώναμε τον ελαφρώς μόνο ορθογώνιο κυρίως ναό (λόγος κεντρικού προς πλάγια κλίτη 1,1 : 1), και τους πεσσοτόιχους που χωρίζουν το βήμα από τα παραβήματα και διατρυπώνται από στενά ανοίγματα επικοινωνίας. Για το καθολικό των Ταξιαρχών Αιγίου βλ. Α. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, *Νέα Μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας*, στο *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μοναστήρια της Αχαΐας*, εκδ. Μ. ΓΕΩΡΓΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Athènes - Paris 1980, 60-65.

20. Αν και διατυπώθηκε η άποψη ότι ο Άγιος Ιωάννης στον Αγιάννη Θυρέας είναι κτίσμα του 15ου αι. (βλ. Π. Ι. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – Ν. Γ. ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία. Τα μοναστήρια και οι εκκλησίες της. Οδοιπορικό 10 αιώνων*, Αθήνα 2000, 166 [στο εξής : ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία*]), πιθανότερο φαίνεται –όπως προκύπτει και από την σύγκριση και ομοιότητά του με το καθολικό Αγίας Τριάδας Μελιγούς– να εντάσσεται στον 17ο αι..

21. Ο ίδιος τύπος στέγασης διαπιστώνεται και στους αθωνικούς ναούς του καθολικού της Αγίας Τριάδας Μελιγούς και του ναού της Κοίμησης στην Καλλονή Λακωνίας.

Στο καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας²² (πιθανότερον μέσα 17ου αι.)²³ (σχ. 4) έχουμε τη σαφέστερη υπενθύμιση των βυζαντινών τρόπων όσον αφορά στη διαμερισματοποίηση της στέγης²⁴, καθώς τα παραβήματα στεγάζονται με μονοκλινείς στέγες, χαμηλότερες εκείνων των γωνιαίων διαμερισμάτων, και το βήμα με δικλινή στέγη χαμηλότερη από τη στέγη του ανατολικού σκέλους. Αν και, βάσει των μορφολογικών/κατασκευαστικών κυρίως χαρακτηριστικών του κτίσματος²⁵, θεωρούμε πιθανή τη χρονολογική του τοποθέτηση στον 17ο αι., αρκετά εκ των τυπολογικών χαρακτηριστικών του²⁶ κάνουν περισσότερο πιθανή είτε την ύπαρξη παλαιότερης φάσης –υπεύθυνης για την κάτοψή του– είτε μια κατ’ επιλογήν προσκόλληση σε παλαιότερους τρόπους.

22. Για τον ναό βλ. κυρίως Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας*, Αθήνα 1956, 37-48 (στο εξής: ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*).

23. Ο ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (*Γορτυνία*, 42), χρονολογεί τον ναό στα 1443 ελάχιστα πριν την Άλωση, βασιζόμενος στην ανάγνωση της κτητορικής του επιγραφής. Ο ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, (*Ἡ ἐκκλησία τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὴν Ἄλωσιν. V. Ἡ Μητρόπολις Λακεδαιμονίας, Πελοποννησιακά* 18 (1989-1990), 152 [στο εξής: ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λακεδαιμονία*]) προτείνει διαφορετική ανάγνωση (ΑΧΟΒ = 1672) του ελλιπούς ιχνογραφήματος της χρονολογίας της επιγραφής που αφορά την τοιχογράφηση του ναού και ακολούθως προτείνει ως περίοδο κατασκευής του ναού τα μέσα του 17ου αι..

24. Ισχυρή μορφολογική ομοιότητα παρουσιάζει ως προς το χαρακτηριστικό αυτό ο ναός της Στεμνίτσας με την Κοίμηση της Θεοτόκου στα Χρύσαφα. Οι δύο ναοί συγγενεύουν και όσον αφορά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, αλλά κυρίως ως προς την οδοντωτή ταινία που περιτρέχει την ανατολική πλευρά και καμπυλώνεται πάνω από τα τόξα των παραθύρων, αλλά και ως προς τον οδοντωτό σταυρό, ο οποίος στον ναό των Χρυσάφων απαντάται πάνω από τα παράθυρα των χορών και του βήματος και στον ναό της Στεμνίτσας πάνω από το παράθυρο του βήματος.

25. Η αμελής και πρόχειρη κατασκευή απομακρύνει τον ναό από τη βυζαντινή ναοδομική παράδοση. Παρομοίως, η κεραμοπλαστική οδοντωτή πλίνθινη ζώνη, που περιτρέχει την ανατολική πλευρά στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων και καμπυλούμενη περικλείει τα τρία παράθυρα των κογχών του ιερού, και η οδοντωτή ταινία που σχηματίζει σταυρό πάνω από το παράθυρο της κόγχης του βήματος, προσεγγίζει τον ναό στο καθολικό της μονής Βαρών (αρχές 17ου αι.) και κυρίως στο αθωνικού τύπου καθολικό της μονής Ζερμπίτσας (1639). Μάλιστα, στο καθολικό της Ζερμπίτσας γίνεται παρόμοια με το καθολικό της Στεμνίτσας προσπάθεια να εφαρμοστεί στην ανατολική πλευρά ένα αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

26. Στα χαρακτηριστικά πρωιμότητας του ναού συγκαταλέγουμε τον μεγάλο λόγο του κεντρικού προς τα πλάγια κλίτη (2,5 : 1), την κάλυψη του βήματος με μεταβατική καμάρα, τα στενά και ιδιαίτερος χαμηλά ανοίγματα του βήματος προς τα παραβήματα, αλλά και τον τρόπο στέγασης.

Στους ναούς Αγίου Νικολάου²⁷ (16ος - 17ος αι. - σχ. 5 και 6) και Ζωοδόχου Πηγής Καρύταινας²⁸ (16ος - 17ος αι. - σχ. 7), και στο καθολικό του Αγίου Νικολάου Βαρσών²⁹ (σχ. 8 - πιθανώς αρχές 17ου αι.) η απλοποίηση στη στέγη καθώς και άλλα στοιχεία, μεταξύ των οποίων ο μικρός λόγος του κεντρικού χώρου προς τους πλάγιους³⁰, η κάλυψη του βήματος με προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους, ο χαμηλοτύμπανος τρούλλος, η κεραμοπλαστική τους διακόσμηση³¹, συνηγορούν στη χρονολογική τους τοποθέτηση -κατά το πιθανότερον- στον 17ο αι.³². Για τους δύο ναούς της Καρύταινας, που παρουσιάζουν

27. Για τον ναό του Αγίου Νικολάου Καρύταινας βλ. κυρίως ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 60-69, και ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λακεδαίμονια*, 149. Ο ναός θεωρείται από τον Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (*Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, Αθήνα 1942, 498) βυζαντινός, που επισκευάστηκε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Βλ. σχετικά και ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ - ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία*, 125, όπου αναφέρεται ως κτίσμα του 13ου αι. Η παρούσα πάντως εικόνα του ναού δεν ενισχύει τα σχετικά με την ύπαρξη παλαιότερης φάσης.

28. Για το καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής Καρύταινας βλ. κυρίως ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 48-60. Για τον ναό διατυπώνεται η άποψη πως έχει κτιστεί πάνω σε μεσοβυζαντινό κτίσμα (βλ. σχετικά και ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ - ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία*, 124) ή ότι η αρχική του φάση ανάγεται στον 14ο αι. [βλ. σχετικά Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Καρύταινα. Ζωοδόχος Πηγή*, ΑΔ 55, Χρονικά Β1 (2000), Αθήνα 2009, 257]. Είναι πιθανόν, αν υπάρχει φάση της ύστερης βυζαντινής περιόδου, αυτή να αφορά το τέλος του 14ου ή τις αρχές του 15ου αι., εποχή στην οποία χρονολογείται και το κωδωνοστάσιο του ναού.

29. Για το καθολικό του Αγίου Νικολάου Βαρσών βλ. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναὶ Γοργοπηκόου, Βαρσῶν καὶ Ἐπάνω Χρέπας ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἰδίως ἀπόψεως, *ΕΕΒΣ* 29 (1959), 416-436, (στο εξής : ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναὶ), όπου και προτείνεται η αποδεκτή και σήμερα χρονολόγηση του καθολικού στις αρχές του 17ου αι..

30. Ζωοδόχος Πηγή Καρύταινας (1,6 : 1), Άγιος Νικολάος Καρύταινας (1,45 : 1), καθολικό Αγίου Νικολάου Βαρσών (1,75 : 1).

31. Η διακόσμηση περιορίζεται στην ανατολική πλευρά των τριών ναών. Στο καθολικό του Αγίου Νικολάου Βαρσών, ο εντοιχισμός αρχαίων γλυπτών, οι οδοντωτές ζώνες στην ανατολική πλευρά και το οδοντωτό γείσο της κόγχης του βήματος, προδίδουν διακοσμητική διάθεση και εντείνουν τις συγγένειες του ναού με άλλους, όπως - κυρίως- με το καθολικό της Κοίμησης Θεοτόκου Ζερμπίτσας (1639). Στη Ζωοδόχο Πηγή Καρύταινας παρόμοιας εκτέλεσης οδοντωτή ζώνη περιτρέχει την ανατολική πλευρά στο ύψος γένεσης του τόξου του κεντρικού παραθύρου, ενώ οι οδοντωτοί πλίνθινοι σταυροί πάνω από τα παράθυρα των παραβημάτων θυμίζουν ανάλογο σταυρό πάνω από την κόγχη του βήματος στο καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας αλλά και στο αθωνικού τύπου καθολικό της μονής Ζερμπίτσας.

32. Τη χρονολογική τοποθέτηση της Ζωοδόχου Πηγής Καρύταινας και του

στενή συγγένεια μεταξύ τους³³, έχει διατυπωθεί η προς εξέταση άποψη πως αποτελούν επισκευές μεσοβυζαντινών ναών ή χτίστηκαν πάνω στα λείψανα μεσοβυζαντινών ναών.

Στον Άγιο Νικόλαο Μυστρά³⁴ (πιθανώς τέλη 17ου αι. – σχ. 9 και 10) είναι εμφανής σε πλήθος στοιχείων η προσκόλληση στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου³⁵ και κυρίως η ιδιαίτερη συγγενεία του, σε επιμέρους τυπολογικά χαρακτηριστικά, με τον δικιόνιο ναό της Ευαγγελίστριας. Η συγγένεια αυτή είναι –κατά τη γνώμη μας– που δικαιολογεί χαρακτηριστικά του ναού, όπως η επιμήκυνση του κυρίως ναού και ο μικρός λόγος του κεντρικού προς τους πλάγιους χώρους, και όχι οι αλλαγές που παρατηρούνται από τα τέλη του 17ου αι. και εξής στην εν γένει ναοδομία της Πελοποννήσου και χαρακτηρίζουν τους σταυροειδείς της επόμενης ομάδας.

Συμπερασματικά λοιπόν μπορούμε να υποστηρίξουμε –όσον αφορά τους σύνθετους σταυροειδείς εγγεγραμμένους των δύο πρώτων

καθολικού του Αγίου Νικολάου Βαρσών στον 17ο αι. ενισχύει και το τυπολογικό στοιχείο της έλλειψης διαχωριστικών τόξων μεταξύ ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων και παραβημάτων και της συνακόλουθης συνεχούς κάλυψης, των μεν ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων με φουρνικά, των δε παραβημάτων με διαμήκεις καμάρες. Το στοιχείο αυτό αποτελεί κοινό τόπο για τους χρονολογούμενους στον 17ο αι. αθωνικού τύπου ναούς της Πελοποννήσου, κάποιοι εκ των οποίων μάλιστα (Κοίμηση Θεοτόκου και Άγιοι Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα, Αγία Τριάδα Μελιγούς) βρίσκονται στην ίδια «γειτονιά» με το καθολικό της μονής Βαρσών.

33. Τυπολογικά στοιχεία που τονίζουν τη συγγένεια των δύο ναών της Καρύταινας είναι οι παρόμοιες μετρικές σχέσεις των επιμέρους διαμερισμάτων, ο τρόπος οριοθέτησης (με χαμηλούς πεσσούς) του βήματος, τα ευρέα αλλά χαμηλά ανοίγματα επικοινωνίας του βήματος με τα παραβήματα, οι μικρότατες κόγχες που εγγράφονται στον ανατολικό τοίχο εκατέρωθεν της κόγχης του βήματος.

34. Για τον ναό του Αγίου Νικολάου στον Μυστρά βλ. Ν. Β. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *Μυστράς*, Αθήνα 1975, 70. Σ. ΣΙΝΟΣ, Άγιος Νικόλαος, *Τα μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Αθήνα 2009, 216-220. Η Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ (Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά, Αθήνα 2002, 47) προτείνει χρονολόγηση του ναού στα τέλη του 17ου με αρχές του 18ου αι..

35. Η προσκόλληση του ναού στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική του Μυστρά είναι εμφανής σε στοιχεία όπως ο διώροφος νάρθηκας (Άγιος Δημήτριος, Οδηγήτρια, Παντάνασσα), η ιδιαίτερη προβολή των ανατολικών διαχωριστικών μεταξύ βήματος και παραβημάτων παραστάδων, το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Με τους δικιόνιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους του Μυστρά (Αγία Σοφία, Περιβλεπτος, Ευαγγελίστρια) οι ομοιότητες αφορούν και την επιμήκυνση του κυρίως ναού.

μεταβυζαντινών αιώνων ή αλλιώς της ομάδας των συντηρητικών ναών-ότι οι τυπολογικές διαφορές τους με τους βυζαντινούς ομοιότυπούς τους ναούς είναι σε γενικές γραμμές επουσιώδεις και δευτερεύουσες και δεν παρατηρείται -λόγω ίσως του εν γένει σημειωθέντος συντηρητισμού-ουσιαστική μεταβολή ή τροποποίηση του τύπου. Κατά συνέπεια έως τα μέσα τουλάχιστον του 17ου αι. οι σύνθετοι σταυροειδείς της Πελοποννήσου αποτελούν ουσιαστικά μία βυζαντινή επιβίωση.

Οι εξελιγμένοι σύνθετοι σταυροειδείς

Οι χρονολογούμενοι στα τέλη του 17ου, στον 18ο και στις αρχές του 19ου αι. σύνθετοι σταυροειδείς άνευ χορών της Πελοποννήσου παρουσιάζουν σαφή διαφοροποίηση σε επιμέρους χαρακτηριστικά από τους ναούς της συντηρητικής ομάδας και συμβατικά τους εντάσσουμε σε ιδιαίτερη ομάδα, αυτήν των εξελιγμένων σύνθετων σταυροειδών. Πρόκειται³⁶ για τα καθολικά της Νέας Μονής Φιλοσόφου³⁷ (1691 - σχ. 11), της Μαρίτσας Σανταμερίου³⁸ (τέλη 17ου - αρχές 18ου αι.) και της Αγίας Τριάδας στο Λειβαρίτζι (πριν το 1750)³⁹, και τον ναό του Τιμίου Προδρόμου στα Λαγκάδια Γορτυνίας (1808)⁴⁰, του οποίου το δυτικό σκέλος επιμηκύνεται με την προσθήκη δύο επιπλέον στηριγμάτων.

Από τα τέλη του 17ου αι. περίπου και εξής σε ναούς της Πελοποννήσου τονίζεται ο κατά μήκος άξονας⁴¹, τάση που στον υπόλοιπο

36. Για τους ναούς της συγκεκριμένης ομάδας δεν κρίναμε σκόπιμο -εν αντιθέσει με αυτούς της ομάδας των συντηρητικών- να αναφερθούμε ιδιαίτερα και ξεχωριστά στον καθένα, λόγω κυρίως του γεγονότος ότι τόσο για την χρονολόγησή τους όσο και για την εν γένει οικοδομική τους ιστορία φαίνεται να υπάρχουν σαφέστερα στοιχεία.

37. Για το καθολικό της Νέας Μονής Φιλοσόφου βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 69-83. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονή Φιλοσόφου*, Αθήνα 1960, κυρίως 33-36, και Κ. Π. ΔΙΑΜΑΝΤΗ - Ε. Ν. ΠΑΝΤΟΥ, *Τα μοναστήρια στο φαράγγι του Λούσιου ποταμού στην Αρκαδία*, Αθήνα 2006, 40-49.

38. Για το καθολικό της Μαρίτσας Σανταμερίου βλ. Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, *Μονή Μαρίτσας*, στο: *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μοναστήρια της Αχαΐας*, έκδ. Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Αθήνα 2006, 185-189.

39. Για το καθολικό της Αγίας Τριάδας στο Λειβαρίτζι βλ. Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ, *Λειβαρίτζι: Μονή Αγίας Τριάδας*, στο: *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μοναστήρια της Αχαΐας*, έκδ. Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Αθήνα 2006, 166-169.

40. Για τον ναό του Τιμίου Προδρόμου στα Λαγκάδια Γορτυνίας βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 88.

41. Για την τάση επιμήκυνσης στους μεταβυζαντινούς ναούς βλ. σχετικά

ελλαδικό χώρο εμφανίζεται ήδη από τις αρχές του ίδιου αι. – από την αφετηρία δηλαδή της δεύτερης, κατά πολλούς μελετητές, περιόδου της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής⁴² – και αποτελεί σχεδόν γενικό κανόνα για τους μεταβυζαντινούς ναούς ανεξαρτήτως τύπου. Ο τονισμός του μήκους στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της περιόδου στην Πελοπόννησο επιτυγχάνεται με την μερική και λελογισμένη επιμήκυνση του δυτικού σκέλους του σταυρού⁴³ και οδηγεί σε μικρού βαθμού αλλαγές στις αρκετά αυστηρές αναλογικές σχέσεις μεταξύ των επιμέρους τμημάτων του ναού που παρατηρήσαμε στους ναούς της προηγούμενης ομάδας. Αντιθέτως, σε πολλούς ομοιότυπους ναούς εκτός της Πελοποννήσου, τόσο το δυτικό όσο και το ανατολικό σκέλος του σταυρού είναι ιδιαίτερος επιμηκυσμένα, έτσι ώστε στην κάτοψη ο ναός περισσότερο να θυμίζει τρικόλιτη βασιλική παρά σταυροειδή ναό. Ενδέχεται η συντηρητικότητα που χαρακτηρίζει εν γένει τη μεταβυζαντινή ναοδομία της Πελοποννήσου και η στενή σύνδεση με τη

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 109, και Α. Δ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών μνημείων της Σκιάθου*, Θεσσαλονίκη 1996, 42.

42. Για τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική έχει προταθεί η διαίρεση σε δύο μεγάλες περιόδους, με την πρώτη να ολοκληρώνεται το 1700 και τη δεύτερη με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, το 1830. Η διαίρεση αυτή, όσο συμβατική και αν θεωρηθεί, αποδίδει μία αναμφίβολη αλλαγή και μία νέα πραγματικότητα στην μεταβυζαντινή εποχή. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η μεταβυζαντινή εποχή τότε –περί το 1700– έκλεισε για να αρχίσει η νεώτερη. Βλ. σχετικά και Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Η βυζαντινή παράδοση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια του 16ου και 17ου αι., στο: *Η βυζαντινή παράδοση μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης*, έκδ. J.J. ΥΙΑΝΝΙΑΣ, Αθήνα 1994 (στο εξής ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινή παράδοση), 150.- ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, 237, και ST. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ – Μ. ΠΟΛΥΓΙΟΥ – Ρ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ – Υ. ΚΙΖΙΣ, *Aspects of Post-Byzantine Architecture, Byzantium, Identity, Image, Influence, XIX International Congress of Byzantine Studies, Major Papers*, University of Copenhagen, 18-24 August 1996, έκδ. Κ. FLEDELIUS, Copenhagen 1996, 287, όπου γίνεται η διάκριση μεταξύ πρώιμης και ύστερης μεταβυζαντινής περιόδου.

43. Η επιμήκυνση του δυτικού σκέλους αποτελεί ενιαία τάση της εποχής της πρώιμης Τουρκοκρατίας, η οποία γίνεται εντονότερη προϊόντος του χρόνου, και θα πρέπει να συνδυαστεί με συνειδητή προσπάθεια μίμησης του ναοδομικού τύπου της τρικόλιτης βασιλικής και αντιμετώπισης αναγκών, όπως της αύξησης του εκκλησιαζόμενου πληθυσμού, και επ' ουδενί με αβέβαιους επηρεασμούς από τη Ρωσία, τη Σερβία ή την Αρμενία (βλ. σχετικά και Σ. ΒΟΠΙΤΖΗΣ, *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος κατά τον 16ο αι., Οι μονές του Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσιχο) και του Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα)*, Αθήνα 2000, 90 και 112).

βυζαντινή παράδοση να ήταν ο λόγος που δεν παρατηρείται παρόμοια των υπολοίπων ελλαδικών περιοχών εξέλιξη. Η σημαντικότερη ίσως αλλαγή και εξέλιξη που σηματοδοτείται σε σχέση με τους ναούς της δεύτερης ομάδας είναι ο περιορισμός ή και η απώλεια της αυτοτέλειας των παραβημάτων⁴⁴, εξέλιξη που επιτυγχάνεται με τη διεύρυνση και ύψωση των ανοιγμάτων επικοινωνίας μεταξύ βήματος και παραβημάτων (σχ. 12) και την συνακόλουθη ενοποίηση των τριών χώρων του ιερού. Το χαρακτηριστικά αυτό, όπως βέβαια και η μερική έστω επιμήκυνση του ναού, αποδεικνύουν την επιρροή που δέχθηκε ο σύνθετος σταυροειδής – ακόμη και στη συντηρητική Πελοπόννησο– από την τρίκλιτη βασιλική⁴⁵, στην οποία τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι κυρίαρχα. Η επιρροή, βέβαια, γίνεται ιδιαίτερα και περισσότερο εμφανής στην περίπτωση των ναών με επιμηκυσμένο, μέσω ζεύγους κιόνων, δυτικό σκέλος και των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της γεωγραφικής ομάδας Σπετσών - Αργολίδας, για τους οποίους θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Εν γένει, οι όποιες ρωγμές στη συντηρητικότητα της μεταβυζαντινής ναοδομίας της Πελοποννήσου ανιχνεύονται εντονότερα στο εμφανιζόμενο ενίοτε πνεύμα εκλεκτικισμού και επηρεασμού από αρχιτεκτονικές παραδόσεις άλλων περιοχών του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου⁴⁶.

Συγκεκριαλιώνοντας λοιπόν μπορούμε να δεχτούμε ότι η νέα εποχή στην εφαρμογή του τύπου ξεκινά περί το 1700, οπότε παρατηρείται –όπως τονίστηκε– προσαρμογή των ναών, που ακολουθούν ακόμη τον τύπο, στα

44. Στοιχείο που επίσης συντελεί στον περιορισμό της αυτοτέλειας των παραβημάτων και εμφανίζεται σε ναούς της ομάδας (καθολικά Νέας Μονής Φιλοσόφου και Μαρίτσας Σανταμερίου, Αγία Τριάδα στο Λειβαδίτσι) είναι η εγγραφή των κογχών των παραβημάτων στο πάχος του ανατολικού τοίχου.

45. Για τις μεταβυζαντινές βασιλικές στον ελλαδικό χώρο βλ. ενδεικτικά Α. ORLANDOS, Ein spätbyzantinischer Hallenkirchen-typus Nordgriechenlands, *JÖB* 21 (1972), 209-222. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής κατά την τουρκοκρατία και ο πατριάρχης Καλλίνικος, *Εκκλησίες*, τ. 1, Αθήνα 1979, 159-168. Θ. ΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΝΑΠΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική στην Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας. Εκκλησίες - Συναγωγές - Τζαμιά*, Θεσσαλονίκη 1989.

46. Στο καθολικό της μονής Μαρίτσας Σανταμερίου –που δεν έχει νόρθηκα, όπως και αρκετοί ομοίότυποι ναοί της Πελοποννήσου– τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με τρούλλους και ως εκ τούτου ο ναός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πεντάτρουλλος. Ανάλογη περίπτωση –που δεν απαντά σε κανέναν άλλο ναό της μεταβυζαντινής Πελοποννήσου– αποτελεί το οκτάστυλης παραλλαγής καθολικό της μονής Ρέθα (1742) στην Αιτωλοακαρνανία.

νέα δεδομένα και η μερική έστω απομάκρυνσή τους από τις βυζαντινές αφετηρίες. Χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η υιοθέτηση πολλών στοιχείων, κυρίως από την κυρίαρχη κατά την εποχή τρίκλιτη βασιλική⁴⁷, και η εμφάνιση ναών που, αν και αυστηρώς τυπολογικά ανήκουν στην κατηγορία των σύνθετων σταυροειδών, όπως οι ναοί με επιμηκυσμένο, μέσω ζεύγους, κίονων δυτικό τμήμα, στην ουσία αποτελούν συγχώνευση του σύνθετου σταυροειδούς με την τρίκλιτη βασιλική.

Οι ημισύνθετοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι

Η κατηγορία των ημισύνθετων σταυροειδών εγγεγραμμένων θεωρείται χαρακτηριστική της Ελλαδικής Σχολής και είχε μεγάλη διάδοση κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο στην Πελοπόννησο. Στα μεταβυζαντινά χρόνια στην κατηγορία των ημισύνθετων εντάσσονται ο Άγιος Δημήτριος στα Χρύσαφα, τα καθολικά των μονών Μεγάλου Σπηλαίου, Κοίμησης στην Ορθοκωστά και Κοίμησης Νεοχωρίου, η Κοίμηση και ο Άγιος Νικόλαος στο Καστέλλι Σπετσών, οι Ταξιάρχες Ερμιόνης, η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λυγουριό, ο Άγιος Νικόλαος Λικινίου Μονεμβασιάς, οι Ταξιάρχες Μελιγαλά, το καθολικό της Παλαιοπαναγιάς Κυνουρίας, ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στην Καστάνια (Καστάνιτσα)⁴⁸ της Έξω Μάνης και ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Μηλέα⁴⁹ της Έξω Μάνης.

Ο παλαιότερος των ομοιότυπων ναών, ο Άγιος Δημήτριος στα Χρύσαφα⁵⁰ (α΄ τέταρτο 17ου αι. - σχ. 13 και 14), συνδυάζει μεσο-

47. Ο 17ος αι. σηματοδοτεί την απαρχή της εξάπλωσης των ναών στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, τόσο στις περιπτώσεις των ενοριακών ναών όσο και σε αυτές των καθολικών, γεγονός που έχει ως συνέπεια τον περιορισμό από τούδε και στο εξής των διαφορετικών τύπων σταυροειδών ναών.

48. Η αρχική φάση του ναού ανάγεται στα υστεροβυζαντινά χρόνια, ενώ η παρούσα μορφή - με προέκταση του σταυρικού πυρήνα προς ανατολάς και την προσθήκη τριών ημικυλινδρικών θόλων που στεγάζουν το ιερό του - χρονολογείται με *terminus ante quem* το 1719, έτος τοιχογράφησης του ναού. Για τον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στην Καστανιά (Καστάνιτσα) βλ. Ν. ΣΚΑΓΚΟΣ, *Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στην Καστάνια (Καστάνιτσα) της Έξω Μάνης*, Σπάρτη 2008.

49. Ο ναός επεκτείνεται δυτικά με νάρθηκα, του οποίου οι καμάρες συνέχονται με τους ημικυλινδρικούς θόλους του κυρίως ναού. Πιθανώς έχει κτιστεί στη θέση παλαιότερου βυζαντινού ναού, του 12ου αι.. Για τον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Μηλέα βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Έρουναι εις την Μεσσηνιακήν Μάνην*, ΠΑΕ (1976), 224.

50. Για τον ναό του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα βλ. Μ. ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ-ΣΠΑΝΟΥ - Μ.

βυζαντινά χαρακτηριστικά, όπως η υποχώρηση των τυμπάνων στα πέρατα της εγκάρσιας κεραίας, η κάλυψη των γωνιαίων διαμερισμάτων με ημικυλινδρικές καμάρες και οι τρίπλευρες αψίδες, με νεωτερικά στοιχεία, όπως ο ιδιαίτερος τονισμός του κατά μήκος άξονα. Τα καθολικά των μονών Κοίμησης Νεοχωρίου⁵¹ (1696), Ορθοκωστές⁵² (1617/1864) και Παλαιοπαναγιάς Κυνουριάς⁵³ (1812 - σχ. 15), θυμίζουν περισσότερο τυπολογικά τα βυζαντινά παραδείγματα του τύπου, λόγω χαρακτηριστικών όπως ο ελαφρώς ορθογώνιος κυρίως ναός, οι συγκεκριμένες μετρικές σχέσεις των επιμέρους διαμερισμάτων⁵⁴ και η κάλυψη -στην περίπτωση της Παλαιοπαναγιάς- και των δυτικών γωνιαίων διαμερισμάτων με διαμήκεις καμάρες. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί το καθολικό της μονής Μεγάλου Σπηλαίου⁵⁵ (1641 - σχ. 16), η μορφή και τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του οποίου επιβλήθηκαν πιθανώς λόγω του περιορισμένου χώρου και του γεγονότος ότι το ιερό λαξεύτηκε στον βράχο.

ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα Λακωνίας, *Εκκλησίες*, τ. 2, Αθήνα 1982, 287-298.

51. Για τον ναό της Κοίμησης Νεοχωρίου βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναί, 430-435.

52. Το καθολικό είναι κτίσμα του 1617 και ανακαινίστηκε το 1864. Για την Παναγία την Ορθοκωστά ή Αρτοκωστά βλ. Μ. ΘΕΟΧΑΡΗ, Παναγία η Αρτοκωστά, *ΑΕ* 1953-4, 232-252 και ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μονεμβασία-Καλαμάτα 133-134.

53. Η Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ (Το καθολικό της μονής Παλαιοπαναγιάς στην Κυνουρία, *Εκκλησίες* τ. 6, Αθήνα 2002, 193-204), χαρακτηρίζει τυπολογικά τον ναό ως απλό τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο, όμως η άποψη που συνοδεύει το κείμενο δεν αφήνει αμφιβολία πως πρόκειται για ημισύνθετο τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο, αρκούντως συγγενή τυπολογικά με τον ναό του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα. Το καθολικό της Παλαιοκαρυάς στην Κυνουρία ανακαινίσθη *εκ βάθρων* το 1812, με πιθανή την περίπτωση να εδράζεται -τουλάχιστον στην ανατολική πλευρά, με τις τρεις τρίπλευρες κόγχες του ιερού, και την κανονικότητα και αυστηρότητα στην χάραξη- σε μεσοβυζαντινό ναό. Σε μεσοβυζαντινούς ναούς προσιδιάζει η άποψη μόνο του ανατολικού τμήματος του ναού, καθώς στην κατά μήκος τομή τα ψηλά ανοίγματα επικοινωνίας βήματος/ παραβημάτων δεν αφήνουν αμφιβολία ότι αφορούν τη φάση του 1812.

54. Ο λόγος του κεντρικού προς τα πλάγια κλίτη είναι 2:1 στα καθολικά Ορθοκωστές και Παλαιοπαναγιάς, και 1,7:1 στο καθολικό Νεοχωρίου.

55. Για το καθολικό της μονής Μεγάλου Σπηλαίου βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ Μονὴ Μεγάλου Σπηλαίου. Ἱστορία καὶ Τέχνη, *ΑΔ* 4 (1918), 46-80 (παράρτημα), και CH. G. CHOTZAKOGLIOU, *Untersuchungen zur Geschichte, Architektur und Wandmalerei der Klosterkirche Mega-Spelaion auf der Peloponnes*, Wien 1997, κυρίως 124-148.

Στο πλαίσιο, επίσης, τόσο των σύνθετων όσο κυρίως των ημισύνθετων σταυροειδών εγγεγραμμένων θα μπορούσαμε να διακρίνουμε ορισμένους ναούς και να κάνουμε λόγο για την υποομάδα Σπετσών/Αργολίδας και για την υποομάδα των ναών με επιμηκυσμένο, μέσω ζεύγους κίωνων, δυτικό σκέλος. Και στις δύο υποομάδες είναι φανερή η υποχώρηση των βυζαντινών τρόπων, τόσο όσον αφορά τα τυπολογικά χαρακτηριστικά, όσο, κυρίως, τα μορφολογικά/κατασκευαστικά⁵⁶.

Η υποομάδα Σπετσών/Αργολίδας

Στην υποομάδα Σπετσών/Αργολίδας εντάσσουμε τους ναούς της Κοίμησης⁵⁷ (16ος-17ος αι.) και του Αγίου Νικολάου στο Καστέλλι Σπετσών⁵⁸ (16ος-17ος αι.), των Ταξιαρχών Ερμιόνης⁵⁹ (17ος αι.) και της Κοίμησης στο Λυγουριό⁶⁰ (1701 - σχ. 17). Η ονομασία *Ομάδα Σπετσών/Αργολίδας*, προέκυψε αβίαστα, λόγω του γεγονότος ότι και οι τέσσερις ναοί εντοπίζονται στις παραπάνω περιοχές - δύο στις Σπέτσες και δύο στην Αργολίδα.

Οι Ταξιάρχες Ερμιόνης (σχ. 18) εντάσσονται καταρχήν στην παραλλαγή των σύνθετων σταυροειδών, ενώ οι υπόλοιποι τρεις ναοί εντάσσονται στην παραλλαγή των ημισύνθετων. Οι ναοί της υποομάδας στο σύνολό τους αναφέρονται επίσης και ως ναοί που συνδυάζουν τον σταυροειδή εγγεγραμμένο με την τρίκλιτη βασιλική⁶¹. Οι δύο ναοί της Αργολίδας, οι Ταξιάρχες, δηλαδή, Ερμιόνης και η Κοίμηση στο Λυγουριό, εντάσσονται συγχρόνως και στην υποομάδα ναών με επιμηκυσμένο, μέσω ζεύγους κίωνων, δυτικό σκέλος, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Τα ιδιαίτερα τυπολογικά στοιχεία που μας οδήγησαν στο διαχωρισμό των τεσσάρων αυτών -χρονολογούμενων στα τέλη στα τέλη του 17ου

56. Βλ. σχετικά Κ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - Χ. ΠΙΝΑΤΣΗ, Τρεις εκκλησίες της Β' Ενετοκρατίας στο Λυγουριό, *Εκκλησίες*, τ. 6, Αθήνα 2002, 31 (στο εξής: ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΠΙΝΑΤΣΗ, Λυγουριό), και γενικά επί του θέματος ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινή παράδοση, 147-163.

57. Για τον ναό της Κοίμησης στο Καστέλλι Σπετσών βλ. Α. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ναοί στο Καστέλλι Σπετσών, *Εκκλησίες* τ. 3, Αθήνα 1989, 211-228.

58. Για τον ναό του Αγίου Νικολάου στο Καστέλλι Σπετσών βλ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Καστέλλι, 211-228.

59. Για τον ναό των Ταξιαρχών Ερμιόνης βλ. Γ. ΠΡΟΚΟΠΟΥ, Ο ναός των Ταξιαρχών στην Ερμιόνη, *Εκκλησίες* τ. 4, Αθήνα 1993, 153-162.

60. Για τον ναό της Κοίμησης Θεοτόκου στο Λυγουριό βλ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΠΙΝΑΤΣΗ, Λυγουριό, κυρίως 13-19.

61. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΠΙΝΑΤΣΗ, Λυγουριό, 15.

με αρχές του 18ου αι.- ναών από τους υπόλοιπους της παραλλαγής, είναι κυρίως η κάλυψη των τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων και των παραβημάτων με τεταρτοκυλινδρικές καμάρες (σχ. 19)⁶² και, κατόπιν, οι ιδιαίτερα επιμηκυσμένες αναλογίες των γωνιαίων διαμερισμάτων, που δίνουν εξωτερικά την εντύπωση ότι οι ναοί είναι τρουλλαίες τρίκλιτες βασιλικές, φανερώνοντας συγχρόνως μια ενδεχόμενη προσπάθεια πειραματισμού⁶³. Σε προσπάθεια πειραματισμού και υιοθέτησης στοιχείων από διαφορετικές αρχιτεκτονικές παραδόσεις θα πρέπει να αποδοθούν τα εμφανή οθωμανικά⁶⁴ στοιχεία/επιδράσεις σε ναούς της ομάδας.

Η επιλογή του τρόπου κάλυψης με τεταρτοκυλινδρικές καμάρες στους ναούς της υποομάδας αποδόθηκε⁶⁵ σε επιδράσεις από τους δικιόνιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς στο Λυγουριό, το Σοφικό και τον Μυστρά, ενώ εν γένει η εφαρμογή του συγκεκριμένου τυπολογικού χαρακτηριστικού συνδέθηκε με φραγκικές καταβολές⁶⁶.

62. Σημειώνουμε ότι ο συγκεκριμένος τρόπος κάλυψης των γωνιακών διαμερισμάτων παρουσιάζει μεγάλη διάδοση σε όλη σχεδόν την ελλαδική επικράτεια στο διάστημα από τη μεσοβυζαντινή εποχή έως την όψιμη τουρκοκρατία. Αναφέρουμε ενδεικτικά από τη μεσοβυζαντινή περίοδο τους ναούς της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και του Ταξιάρχου στο Σοφικό, του Προδρόμου Κωστανιανής, του Αγίου Δημήτριου Τουρκοπάλου, του Αγίου Αθανασίου στο Βασιλικό Πωγωνίου. Εφαρμόζεται, επίσης, η κάλυψη αυτή σε ναούς της Κρήτης και ενδεχομένως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως Καστοριάς. Από τη μεταβυζαντινή επίσης περίοδο εκτός των ναών που εξετάζονται αναφέρουμε ακόμη την Αγία Μαρίνα Λυγουριού και την Παναγίτσα Τρικάλων (για τον ναό βλ. σχετικά Α. ΠΑΣΑΛΗ, *Η Ζωοδόχος Πηγή στην Παναγίτσα Τρικάλων*, στο: *Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1997, 58-59).

63. Ενισχυτικά ως προς τα σχετικά με την πρόθεση πειραματισμού, να σημειώσουμε ότι το βήμα σε ναό (Κοίμηση στο Λυγουριό) της υποομάδας τονίζεται ιδιαίτερα, συναγωνιζόμενο, μάλιστα, το μήκος ακόμα και του κυρίου ναού, ενώ σε άλλο ναό της υποομάδας (Αγιο Νικόλαο Σπετσών) είναι ιδιαιτέρως μικρό.

64. Ως οθωμανικές επιδράσεις καταχωρούνται τα τόξα διπλής καμπυλότητας και τα λιθανάγλυφα.

65. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Καστέλλι, 212.

66. Βλ. σχετικά ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Παρατηρήσεις στην διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιόνιων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος, *ΔΧΑΕ* περίοδος Δ', 14 (1987-1988), 202 (στο εξής : ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Γωνιακά διαμερίσματα), και πιο πρόσφατα Μ. ΚΑΠΠΑΣ - Γ. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, Επανεξέταση δύο ναών του Σοφικού Κορινθίας, *ΔΧΑΕ* περίοδος Δ', 27 (2006), 70-71 υπ. 31. Η μορφή αυτή έχει άμεση σχέση με την ρομανική αρχιτεκτονική (ενότητα Ωβέρνης) και συναντάται στη βυζαντινή

Είναι πάντως πιθανότερο –όποια και αν είναι η τυπολογική αφετηρία –πρακτικές ανάγκες⁶⁷ να οδήγησαν στον συγκεκριμένο τρόπο κάλυψης των γωνιακών διαμερισμάτων και όχι η προσπάθεια πιστής εφαρμογής αμφιβόλων προτύπων.

Η υποομάδα των ναών με επιμηκυσμένο μέσω ζεύγους κιόνων δυτικό σκέλος Στην υποομάδα αυτή⁶⁸, το ειδοποιό χαρακτηριστικό είναι ότι η ανωδομή

παράδοση ήδη από τον 12ο αι., βλ. σχετικά ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Καστέλλι, 215 και υπ. 12. Ο Α. ΟΡΑΝΔΟΣ [Ναοί της Ανατολικής Κορινθίας, *ABME* 1 (1935), 61], υποστηρίζει ότι αυτή η μορφή κάλυψης είναι βυζαντινή και άσχετη προς τη φραγκική επίδραση. Τα περί δυτικής προέλευσης βασίστηκαν εν πολλοίς και στην τεταρτοκυλινδρική κάλυψη στα γωνιαία διαμερίσματα του καθολικού της Βλαχέρνας Ηλείας, όπου όμως οι καλύψεις αυτές αφορούν επέμβαση κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, πιθανώς κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας (1685-1715). Βλ. σχετικά και Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά την μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2008, τ. 1, 146 και υπ. 551 [=http://digital.lib.auth.gr/record/66388].

67. Να καλυφθούν δηλαδή τα πλάγια διαμερίσματα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αποτρέπεται το μικρό ύψος των τοξοστοιχιών, κάτι που θα συνέβαινε αν επιλεγόταν η κάλυψη με ημικυλινδρικές καμάρες, και ακόμα η ανισοσταθμία των στεγών μεταξύ ανατολικών και δυτικών διαμερισμάτων, που θα συνέβαινε αν καλύπτονταν τα ανατολικά διαμερίσματα με καμάρες και τα δυτικά με φουρνικά ή τεταρτοσφαίρια. Βλ. σχετικά ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Γωνιακά διαμερίσματα, 203. Επιπροσθέτως (βλ. σχετικά και ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΠΙΝΑΤΣΗ, Λυγουριό, 16), με τον συγκεκριμένο τρόπο κάλυψης επιτυγχάνεται η ενοποίηση του κεντρικού με τα πλάγια κλίτη, με την κατασκευή τόξων μεγάλου ανοίγματος και σε μεγάλο ύψος.

68. Οι ναοί αυτοί αναφέρονται επίσης και ως οκτάστυλοι. Στην περίπτωση χρησιμοποίησης του παραπάνω χαρακτηρισμού θα πρέπει να γίνει καταρχάς σαφές ότι δεν έχουν, πλην των οκτώ στηριγμάτων, καμία σχέση με τους μεσοβυζαντινούς οκτάστυλους ναούς, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από την παρεμβολή μεταξύ των τεσσάρων στηριγμάτων του τρούλλου και του δυτικού και ανατολικού τοίχου τεσσάρων ακόμα στηριγμάτων, δύο δηλαδή μεταξύ των δυτικών γωνιαίων διαμερισμάτων και του δυτικού σκέλους του σταυρού, και δύο μεταξύ των παραβημάτων και του ανατολικού σκέλους του σταυρού. Για τους μεσοβυζαντινούς οκτάστυλους βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Σπερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992, 112-116. Οι ναοί με επιμηκυσμένο, μέσω ζεύγους κιόνων, δυτικό σκέλος αναφέρονται επίσης ως υποκατηγορία των σταυροειδών ναών με επιμηκυσμένη τη δυτική κεραία, κατά τρόπο ώστε αυτοί να λαμβάνουν τη μορφή σταυρικής βασιλικής με τρούλλο [Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Μεσαιωνικά Φθιώτιδος - Φωκίδος, *ΑΔ* 17 (1961-62) Β1, 166], ή ως εκφυλισμένοι σταυροειδείς που ομοιάζουν με την τρουλλαία βασιλική (Α. ΠΟΡΤΕΛΑΝΟΣ, Αγία Παρασκευή Σιάτιστας, στο: *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία μνημείων και συνόλων*, τ. 1, Αθήνα 1984, 86, και ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 96), ενώ προτάθηκε και ο

του ναού δεν ερείδεται σε έξι στηρίγματα, αλλά σε οκτώ, εκ των οποίων τα δύο πρόσθετα επιμηκύνουν τον ναό προς τα δυτικά. Στην υποομάδα εντάσσονται ναοί χρονολογούμενοι περί τα τέλη του 17ου και αρχές του 18ου αι., και συγκεκριμένα ναοί της Αργολίδας εντασσόμενοι και στην προηγούμενη υποομάδα, οι Ταξιάρχες δηλαδή Ερμιόνης και η Κοίμηση στο Λυγουριό, και ακόμη ο Τίμιος Πρόδρομος στα Λαγκάδια Γορτυνίας, ναός σύνθετος τετρακιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος, καθώς και οι ημισύνθετοι ναοί του Αγίου Νικολάου Λικινίου Μονεμβασιάς⁶⁹ (1703 - σχ. 20) και των Ταξιαρχών Μελιγαλά⁷⁰ (18ος αι.).

Οι λόγοι της προσθήκης ενός επιπλέον ζεύγους κίωνων πιθανότατα σχετίζονται με την πρόθεση δημιουργίας ευρύτερου χώρου για το εκκλησίασμα⁷¹ αλλά σαφέστατα και με τη βαθμιαία επικράτηση του

χαρακτηρισμός τους ως σταυροειδών εγγεγραμμένων με έναν επιπλέον κάρναβο (Γ. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ, Ο Άγιος Αθανάσιος Ρουμ-Παλαμιά Καρδίτσας, *Εκκλησίες*, τ. 3, 148) ή ως επιμηκυσμένων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών (Γ. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ, Ο Άγιος Αθανάσιος Παλαμιά Καρδίτσας, *Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1989, 40-41). Για τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της μεσοβυζαντινής περιόδου, στους οποίους διευρύνεται ο ωφέλιμος χώρος με την προσθήκη πρόσθετου ζεύγους στηριγμάτων βλ. Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου»*, Αθήνα 2007, 341-352. Από τους ναούς της κατηγορίας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (βλ. σχετικά και ΜΕΣΣΗΣ, Σύνθετος σταυροειδής, 210 υπ. 39) σημειώνουμε ενδεικτικά την Αγία Παρασκευή Σιάτιστας (1677), τα καθολικά των μονών Λυγκοβιστίου (1737) και Ρέθα (1742) στην Αιτωλοακαρνανία, Δαμάστας στη Φθιώτιδα (17ος-18ος αι.) και τον Άγιο Αθανάσιο Ρουμ-Παλαμιά (1811).

69. Για τον ναό του Αγίου Νικολάου Λικινίου βλ. Χ. ΚΑΛΛΙΑ, Ο Ναός του Αγίου Νικολάου του Λικινίου στη Μονεμβασία, *Εκκλησίες*, τ. 7, Θεσσαλονίκη 2013, 57-67, όπου και διατυπώνεται πειστικά η άποψη ότι ο ναός έμεινε ανολοκλήρωτος. Ο ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (Μονεμβασία-Καλαμάτα, 39 και 45) υποστηρίζει ότι, αν και ο ναός αφορά τον σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο, κατατάσσεται μάλλον σε εκφυλισμένη μορφή θολωτής βασιλικής.

70. Στον ναό της Μεσσηνίας, που παρουσιάζει δυσεπίλυτα προβλήματα χρονολόγησης των τριών πιθανώς οικοδομικών του φάσεων, η προσθήκη των δύο επιπλέον στηριγμάτων δεν αφορά στην αρχική του φάση. Για τις πληροφορίες και τα στοιχεία που μου παρέσχε για τον ουσιαστικώς αδημοσίευτο ναό της μεσσηνικής κωμόπολης οφείλω να ευχαριστήσω τον φίλο αρχαιολόγο Μιχάλη Κάππα. Για τον ναό βλ. επίσης Ε. ΧΑΛΚΙΑ, *26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Το έργο για τα έτη 2007-2010*, Αθήνα 2010, 24-25.

71. Το συμπέρασμα ενισχύει η περίπτωση του καθολικού της Γέννησης Σκοπέλου [μέσα 18ου αι. - Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Μεσαιωνικά Θεσσαλίας και Σποράδων νήσων, ΑΔ 19,Β2

τύπου της βασιλικής ακόμα και στα καθολικά των μοναστηριών. Για τους παραπάνω λόγους ο τύπος αυτός, που συνδυάζει τη δρομικής κάτοψης τρίκλιτη βασιλική⁷² με τον σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο, παρουσιάζοντας τόσο τα λειτουργικά πλεονεκτήματα της πρώτης⁷³ όσο και τις συμβολικές και αισθητικές αρετές του δεύτερου⁷⁴, δεν εμφανίζεται σε προ του 1600 ναούς, όταν ο τύπος της βασιλικής είχε μικρή διάδοση⁷⁵.

Η συνοπτική παρουσίαση των άνευ χρωμών σύνθετων και ημισύνθετων ναών της Πελοποννήσου, που προηγήθηκε, και οι μεταξύ τους εμφανείς παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις, ευλόγως, νομίζουμε, μας οδήγησαν και στην κατάταξή τους σε επιμέρους ομάδες. Παρά ταύτα δεν θα πρέπει – λόγω των επιμέρους διαφοροποιήσεων – να υποβαθμίζουμε τα κοινά τους στοιχεία, που εύκολα μπορούν να τους διαφοροποιήσουν στο σύνολό τους από τους ομοιότυπούς τους ναούς στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Ως ενοποιητικά χαρακτηριστικά των μεταβυζαντινών σύνθετων και ημισύνθετων σταυροειδών της Πελοποννήσου μπορούμε να θεωρήσουμε την απουσία κυβικής βάσης του τρούλλου, τις τρίπλευρες προβεβλημένες κόγχες του ιερού⁷⁶, την προτίμηση της κάλυψης των παραβημάτων με

(1964), 280-281, και Α. ΣΑΜΨΩΝ, *Ναοὶ καὶ μοναὶ εἰς τὴν νῆσον Σκόπελον*, Αθήνα 1974, 34-38], αλλά και του εξεταζόμενου στη δημοσίευσή μας ναού των Ταξιαρχών Μελιγαλά, όπου η επιμήκυνση αυτή δεν αφορούσε τον αρχικό σχεδιασμό, αλλά πραγματοποιήθηκε σε φάσεις προέκτασης, με την τροποποίηση όλης της δυτικής απόληξης των ναών. Βεβαίως, όσον αφορά τρίκλιτες βασιλικές η διεύρυνση προς τα δυτικά του ναού ήταν πολύ συνηθισμένη πρακτική, κυρίως κατά τους 18ο και 19ο αι..

72. Οι ναοὶ της υποομάδας παρουσιάζουν λόγο μήκους προς πλάτος που πλησιάζει το 1,5/1 ή και το ξεπερνά.

73. Μεταξύ άλλων λειτουργικών πλεονεκτημάτων της τρίκλιτης βασιλικής σημειώνουμε ως σημαντικότερα την δυνατότητα κατασκευής ναών μεγάλου μήκους που συγχρόνως –λόγω του συνήθους στις τρίκλιτες βασιλικές περιορισμού του κεντρικού κλίτους, με το πλησίασμα των στηριγμάτων στον κεντρικό άξονα– μπορούν πολύ πιο εύκολα και γρήγορα να καλυφθούν είτε με ξύλινη στέγη είτε με κτιστή θολοδομία.

74. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ – ΠΙΝΑΤΣΗ, Λυγουριό, 15.

75. Αντιθέτως, από το β΄ κυρίως μισό του 18ου αι. ναούς με επιμηκυσμένο μέσω ζεύγους κίωνων δυτικό σκέλος συναντούμε σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα και η προτίμηση αφορά ιδιαίτερος στην Αιτωλοακαρνανία και, κυρίως, στα χωριά του θεσσαλικού κάμπου από τις αρχές του 19ου αι..

76. Οι τρίπλευρες κόγχες του ιερού είναι ο κανόνας στο σύνολο του ελλαδικού χώρου κατά τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, στην Πελοπόννησο όμως συνεχίζουν και μετά το 1700, όταν στις υπόλοιπες περιοχές του ελλαδικού χώρου η προτίμηση σε αυτές περιορίζεται δραστικά.

διαμήκεις καμάρες⁷⁷ –με την εξαίρεση των ναών της ομάδας των Σπετσών. Τα στοιχεία αυτά, συγχρόνως, τονίζουν τη σύνδεση, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο κατά περίπτωση βαθμό, των ναών που παρουσιάζουμε με την παράδοση της ελλαδικής σχολής κατά τη βυζαντινή περίοδο και το συντηρητισμό που χαρακτήριζε τη σχολή αυτή.

Οι ναοί Αθωνικού τύπου

Στην Πελοπόννησο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο εκτός από τους ναούς τους εντασσόμενους στις προαναφερθείσες παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, εντοπίζεται και μία ομάδα ναών που φέρουν πλευρικές κόγχες σε έναν σύνθετο σταυροειδή εγγεγραμμένο πυρήνα, ναών δηλαδή που εντάσσονται στον αθωνικό τύπο⁷⁸. Η παρουσία των αθωνικού τύπου ναών στην Πελοπόννησο επικεντρώνεται στην περίοδο από τα τέλη του 16ου έως τα τέλη πιθανόν του 17ου αι.⁷⁹, και σε μια συγκεκριμένη και μικρή περιοχή του εν λόγω γεωγραφικού διαμερίσματος⁸⁰. Η απουσία βυζαντινών ή χρονολογούμενων στον 16ο αι. αθωνικού τύπου καθολικών στην Πελοπόννησο γεννά το ερώτημα αν οι χορηγοί και οι μάστορες των αθωνικών καθολικών της Πελοποννήσου επηρεάστηκαν άμεσα από ναούς του 16ου αι. στη βορείως της Πελοποννήσου ηπειρωτική Ελλάδα, και δη το Άγιον Όρος⁸¹,

77. Η κάλυψη των παραβημάτων με διαμήκεις καμάρες, που αφορά και στο σύνολο σχεδόν των μεταβυζαντινών ναών της Πελοποννήσου που εντάσσονται στον τύπο του σύνθετου τετρακιδίου, ανακαλεί την ελλαδική σχολή της μεσοβυζαντινής περιόδου.

78. Ο αθωνικός τύπος ναού πρωτοεμφανίζεται περί τα τέλη του 10ου αι. στο Άγιο Όρος και καθ' όλη τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο σπανίως εμφανίζεται εκτός της μοναστικής πολιτείας. Όσον αφορά μάλιστα στην Πελοπόννησο θα πρέπει να σημειωθεί ότι κανείς ναός του τύπου δεν εντοπίζεται πριν από το τέλος του 16ου αι.. Για τους αθωνικούς ναούς βλ. Β. ΜΕΣΣΗΣ, *Ναοί αθωνικού τύπου*, τ. 1 και 2, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2010 [=http://digital.lib.auth.gr/record/123970 (στο εξής : ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*)].

79. Ο 17ος αι. θεωρείται αιώνας ανασυγκρότησης για την εκκλησία της Πελοποννήσου και δη για την Επισκοπή Λακεδαιμονίας. Βλ. σχετικά ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λακεδαιμονία*, 48.

80. Τόσο πριν όσο και μετά από αυτό το χρονικό διάστημα στην Πελοπόννησο για την κατασκευή των καθολικών, και ιδιαίτερος αυτών που εκφράζουν υψηλές κατά το μάλλον ή ήττον προθέσεις, επιλέγεται εν γένει ο απλός ή σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος.

81. Το γεγονός ότι τα τρία εκ των καθολικών του τύπου (Αγίων Τεσσαράκοντα, Ζερμπίτσας και Μελιγούς) ήταν σταυροπηγιακές μονές ενισχύει, κατά τη γνώμη μας, την πιθανότητα να επηρεάστηκαν τυπολογικά από μεγάλα καθολικά μοναστικών κέντρων της

ή ακολούθησαν κάποιο χαμένο σήμερα πρότυπο από την όμορή τους περιοχή.

Αθωνικού τύπου ναοί της Πελοποννήσου είναι ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στα Χρύσαφα⁸², που πιθανώς αρχικά ήταν καθολικό μονής, τα καθολικά των Αγίων Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα, της Ζερμπίτσας και της Μελιγούς Κυνουρίας, ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Καλλονή Λακωνίας, και το ημισύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου πυρήνα καθολικό της Κοίμησης Θεοτόκου στην Μικρομάνη Μεσσηνίας, ενώ στο πλαίσιο της ίδιας ομάδας εντάσσεται πιθανώς και το καθολικό του Αγίου Γεωργίου στο Λυκοβουνό Λακωνίας (σχ. 21)⁸³, για το οποίο, όμως, δυστυχώς δε διαθέτουμε κανένα στοιχείο της ανωδομής του.

Η Κοίμηση της Θεοτόκου στα Χρύσαφα⁸⁴ (1580-1630)⁸⁵ (σχ. 22)

εποχής εκτός Πελοποννήσου. Για τον σταυροπηγιακό χαρακτήρα των τριών παραπάνω μονών βλ. αντιστοίχως Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Δύο λακωνικά χριστιανικά μνημεία με έργα του Γεωργίου Μόσχου (μονή Αγίων Τεσσαράκοντα και Άγιος Νικόλαος Χρύσαφας), *Πελοποννησιακά* 7 (1969-1970), 2 (στο εξής: ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λακωνικά μνημεία*). Θ. Ν. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἱερὰ μονὴ Ζερμπίτσας. Ἀνέκδοτα περὶ αὐτῆς ἔγγραφα - κειμήλια*, Αθήνα 1966, 25. Ο τρόπος εισαγωγής του αθωνικού τύπου στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική της Πελοποννήσου, μέσω ενδεχομένων μιας αμεσότερης επιρροής της αγιορειτικής παράδοσης, ζητεί περαιτέρω διερεύνησης, κυρίως στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής ιστορίας.

82. Τα Χρύσαφα είναι οικισμός που γνώρισε σημαντική ανάπτυξη κατά τον 17ο αι.. Βλ. σχετικά ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λακεδαίμονία*, 83-84.

83. Το καθολικό δεν διατηρεί κανένα στοιχείο της ανωδομής του, γεγονός που δεν μπορεί να αποκλείσει την περίπτωση να ήταν ημισύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος με πλευρικές κόγχες. Φαίνεται ότι ακολούθησε, εκτός των χορών, το περίγραμμα δύο παλαιότερων ναών, στον τύπο πιθανώς του δίστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Η τρίτη και τελευταία φάση του καθολικού, στον τύπο του αθωνικού ναού, χρονολογείται στον 17ο αι., βάσει της διάδοσης που γνώρισε ο τύπος στη ΝΑ Πελοπόννησο κατά το συγκεκριμένο αι.. Για τον ναό του Αγίου Γεωργίου Λυκοβουνού βλ. Κ. Π. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, Μια άγνωστη βυζαντινή θέση στο Λυκοβουνό της Λακωνίας. Στοιχεία από την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 32 (2011), 19-32, και ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 176 και τ. 2, 320-321.

84. Για την Κοίμηση στα Χρύσαφα βλ. Μ. ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Η εκκλησία της Κοίμησης της Παναγίας στα Χρύσαφα Λακωνίας, στο: *Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία μνημείων και συνόλων*, Α', Αθήνα 1984, 49-64, και ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 172-173 και τ. 2, 308-311.

85. Ελλείψει επιγραφικών μαρτυριών η προτεινόμενη χρονολόγηση στο διάστημα 1580-1630 (βλ. σχετικά και ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Παναγία στα Χρύσαφα, 61) βασίζεται στα τυπολογικά χαρακτηριστικά του ναού και σε ιστορικά στοιχεία. Πιθανώς κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας, και ακριβέστερα μεταξύ 1685 και 1730, προστέθηκε

βρίσκεται πιο κοντά στην εφαρμογή του τύπου κατά την πρόωμη μεταβυζαντινή περίοδο⁸⁶ και πιθανώς λειτούργησε ως τυπολογικό πρότυπο για τους υπόλοιπους ναούς, στους οποίους διακρίνονται κάποια σημάδια απλοποίησης⁸⁷.

Το καθολικό της μονής Αγίων Τεσσαράκοντα⁸⁸ (1615 – σχ. 23), συνεχίζει επίσης τη βυζαντινή παράδοση στην εφαρμογή του τύπου⁸⁹,

το καμπαναριό (ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Παναγία στα Χρύσαφα, 61). Θεωρούμε πιθανότερη την χρονολόγηση του ναού των Χρυσάφων στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αι..

86. Στη Θεοτόκο στα Χρύσαφα η διαμόρφωση του ύψους των πλευρικών τοίχων των διαφόρων διαμερισμάτων και κατά συνέπεια η διαμερισματοποίηση της στέγης θα μπορούσαν να συγκριθούν με τα ανάλογα αποτελέσματα στα μεσοβυζαντινά καθολικά των μονών Βατοπεδίου και Ιβήρων.

87. Χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να τοποθετήσουν τον ναό στην αρχή της τοπικής αυτής σχολής ή πιο κοντά –σε σχέση με τους υπόλοιπους ναούς της ομάδας– σε ένα μη διασωθέν σήμερα πρότυπο είναι τα ισομήκη διαμήκη σκέλη του σταυρού, ο μεγαλύτερος, εν συγκρίσει με τους άλλους ναούς, λόγος του κεντρικού χώρου προς τους πλάγιους, η όμοια κάλυψη –με φουρνικά– των τετράγωνων στην κάτοψη γωνιαίων διαμερισμάτων, ο μικρός λόγος του ιερού σε σχέση με το ανατολικό σκέλος του σταυρού. Την υπόθεση περί λειτουργίας του ναού στα Χρύσαφα ως πρότυπο για τους υπόλοιπους ναούς της ομάδας τονίζει το γεγονός ότι τα Χρύσαφα και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο απετέλεσαν ένα πολύ σημαντικό κέντρο της περιοχής. Βλ. σχετικά και Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πελοποννησιακή παιδεία μετά την Άλωσιν, στο: Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι 25-31 Μαΐου 1980*, 1, Αθήνα 1982, κυρίως 250-252.

88. Χρονολογείται, βάσει της κτητορικής επιγραφής, στα 1615 εκτός του νάρθηκα που προστέθηκε μεταξύ του 1615 και του 1619/1620. Η τελευταία χρονολογία αναγράφεται ως έτος ανέγερσης και τοιχογράφησης του καθολικού σε δεύτερη κτητορική επιγραφή στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι το έτος αυτό αφορά μόνο την τοιχογράφηση του καθολικού και αποτελεί *terminus ante quem* για την προσθήκη του νάρθηκα. Για το καθολικό της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λακωνικά μνημεία*, 1-28, και ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 173-174 και τ. 2, 311-315.

89. Τη σύνδεση με την παλαιότερη παράδοση προδίδουν οι παραστάδες των πλευρικών τοίχων στις οποίες απολήγουν τα τόξα, ο μικρός λόγος του ιερού σε σύγκριση με το ανατολικό σκέλος του σταυρού (0,9 : 1), τα ίσου μήκους διαμήκη σκέλη του σταυρού. Οι παραστάδες μεταξύ παραβημάτων και ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων, αλλά και η απουσία των εδραζόμενων σε αυτές και αποληγόντων στους πλάγιους τοίχους τόξων, καθώς και το γεγονός ότι οι διαμήκεις καμάρες των παραβημάτων συνεχίζουν έως τα φουρνικά των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων, θυμίζουν ανάλογη λύση στο καθολικό της μονής Λουκούς.

υπάρχουν όμως και στοιχεία που πιστοποιούν ότι βρισκόμαστε σε ένα στάδιο απλοποίησης⁹⁰ σε σχέση με την Παναγία στα Χρύσαφα.

Στο καθολικό της μονής Ζερμπίτσας⁹¹ (1639 - σχ. 24 και 25), παρουσιάζονται πολλές και εμφανέστερες ομοιότητες με τους Αγίους Τεσσαράκοντα⁹², γεγονός που προδίδει πιθανώς και το ίδιο συνεργείο κατασκευής, αν και τους δύο ναούς τους χωρίζει χρονική απόσταση περί τα εικοσιπέντε χρόνια.

Τάσεις μεγαλύτερης απλοποίησης διαπιστώνονται στους άλλους ναούς του τύπου -καθολικό Μελιγούς Κυνουρίας, Εισόδια Θεοτόκου Καλλονής, Μικρομάνη-, που πιθανότατα έπονται χρονικά των τριών ναών στους οποίους έγινε ήδη αναφορά.

Στο καθολικό της Αγίας Τριάδας Μελιγούς⁹³ (μετά το 1612⁹⁴ και

90. Στοιχεία που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ρέποντα προς την απλοποίηση είναι ο έστω και ελαφρώς ορθογώνιος στην κάτοψη κυρίως ναός, ο ιδιαίτερα μικρός λόγος (1,95: 1) του κεντρικού χώρου προς τους πλάγιους, ο τρούλλος που καλύπτει χώρο μικρότερο του κεντρικού τετραγώνου.

91. Για το καθολικό της μονής Ζερμπίτσας βλ. Α. ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ, Μονή Ζερμπίτσας, *Πελοποννησιακά* 15 (1982-84), 161-183, και ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 174 και τ. 2, 315-320. Το καθολικό της μονής Ζερμπίτσας χρονολογείται, βάσει της κτητορικής επιγραφής, στα 1639, χωρίς όμως να μπορεί να αποκλειστεί η περίπτωση να χτίστηκε εν μέρει τουλάχιστον πάνω σε μεσοβυζαντινό ναό. Το ότι το υπάρχον καθολικό χτίστηκε πάνω στα ερείπια παλαιότερου βασιίζεται σε στοιχεία ιστορικά αλλά και κατασκευαστικά, που εντοπίζονται, από τη δημοσιεύσασα το ναό, στο χώρο του ιερού. Βλ. σχετικά ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ, *Ζερμπίτσα*, 162 και 177.

92. Η ομοιότητα των δύο ναών αναγιγνώσκεται -εκτός από τα κοινά χαρακτηριστικά της ομάδας- στις παρόμοιες μετρικές σχέσεις του κυρίως ναού και του ιερού, στην ομοιότροπη κάλυψη των γωνιαίων διαμερισμάτων, στα τόξα μετώπου στους χορούς και την κόγχη του βήματος, στον τρούλλο που καλύπτει χώρο μικρότερο του κεντρικού τετραγώνου, αλλά και στον καθ' όλα παρόμοιο στην κάτοψη και την κάλυψη των πλευρικών διαμερισμάτων τριμερή νάρθηκα. Στο καθολικό των Αγίων Τεσσαράκοντα ο νάρθηκας αποτελεί, όπως είδαμε, προσθήκη (μεταξύ 1615 και 1619/1620) λίγα χρόνια μετά την κατασκευή του υπολοίπου ναού (1615) και, κατά συνέπεια, τοποθετείται ακόμη πιο κοντά χρονολογικά στην κατασκευή του καθολικού της Ζερμπίτσας.

93. Για το καθολικό της Αγίας Τριάδας στη Μελιγού βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονεμβασία-Καλαμάτα*, 161 (υποστηρίζεται ότι η μονή κτίστηκε στο διάστημα 1550-1600). ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 174-175 και τ. 2, 321-325.

94. Το 1612 ιδρύεται βάσει ιστορικών πηγών (βλ. σχετικά ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λουκοῦς*, 156-157) η μονή. Το μόνο στοιχείο που ενισχύει μια τόσο πρόωμη χρονολόγηση είναι ο

πιθανώς στο β' μισό του 17ου αι.) στοιχεία, όπως ο ορθογώνιος κυρίως ναός, η ιδιαίτερη επιμήκυνση του δυτικού σκέλους του σταυρού, αλλά και η κάλυψη του βήματος με προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους του σταυρού, προδίδουν, εκτός από μια εμφανέστατη απλοποίηση στην εφαρμογή του τύπου, και αδυναμίες κατά την κατασκευή.

Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Καλλονή⁹⁵ (πριν το 1739 - σχ. 26), αν και απέχει ελάχιστα μόνο χιλιόμετρα από τα Χρύσαφα, φαίνεται λιγότερο συνδεδεμένος τυπολογικά με τους ναούς των Χρυσάφων και περισσότερο με το καθολικό της Αγίας Τριάδας Μελιγούς⁹⁶.

Το καθολικό της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μικρομάνη⁹⁷ (β' μισό 17ου αι.) φέρει δύο επιπλέον στηρίγματα στα δυτικά και παρουσιάζει μεγαλύτερη συγγένεια, βάσει τυπολογικών του χαρακτηριστικών –όπως τα ευρέα και ψηλά ανοίγματα επικοινωνίας βήματος/παραβημάτων– με

τρόπος στέγασης του ανατολικού τμήματος του ναού, ο οποίος είναι ακριβώς παρόμοιος με του καθολικού των Ταξιαρχών Αγίου (1620).

95. Τα πολύ μικρά ανοίγματα του ναού στην Καλλονή, ο κοντός και ευρύς τρούλλος, και το μικρό σχετικά ύψος φέρνουν τον ναό κοντά σε ναούς και καθολικά του β' κυρίως μισού του 17ου αι. και μάς οδηγούν στην τοποθέτησή του –με *terminus ante quem* το 1739, έτος τοιχογράφησής του– στην ίδια περίοδο. Για τον ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου Καλλονής βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικά έπιγραφαί Λακωνικής, ΑΕ (1967), 164-167. Υ. ΝΑΓΑΤΣΟΥΚΑ, *Les églises byzantines en Laconie et dans ses environs. Recherches sur leurs architectures et leurs fresques*, v. 2, These de Doctorat, Paris 1994, σχ. 67.2 (στο εξής: ΝΑΓΑΤΣΟΥΚΑ, *Laconie*) και ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 175 και τ. 2, 325-327.

96. Κοινά στοιχεία των δύο ναών είναι ο όμοιος λόγος του κεντρικού προς τους πλάγιους χώρους, η επιμήκυνση του δυτικού σκέλους, η κάλυψη του βήματος με την προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους αλλά και η κάλυψη, κάτω από την ίδια στέγη, του ανατολικού τμήματος του κυρίως ναού και του βήματος, με τη διαφοροποίηση μόνο των παραβημάτων.

97. Για τον ναό της Μικρομάνης βλ. Β. ΑΛΜΠΑΝΗ, Μοναστήρια και εκκλησίες της Μεταβυζαντινής περιόδου, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 318-322 (στο εξής: ΑΛΜΠΑΝΗ, *Μεσσηνία*). Ακόμη πειστικότερη προβάλλεται η χρονολόγηση του ναού γύρω στα 1700, λόγω των σημαντικών μορφολογικών ομοιοτήτων που παρουσιάζει με εκκλησίες της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο, όπως το καθολικό της μονής Αγίου Κωνσταντίνου στη Καλαμάτα, και η επέκταση του ναού των Αγίων Αποστόλων στην ίδια πόλη. Βλ. σχετικά και ΑΛΜΠΑΝΗ, *Μεσσηνία*, 282-357, και Σ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ - Κ. ΦΛΩΡΟΣ, *Η Αναστήλωση του Ι. Ν. Αγίων Αποστόλων Καλαμάτας*, στο: *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία μνημείων και συνόλων*, τ. 3, Αθήνα 1993, 97-118.

τους σύγχρονους του ναούς του Αγίου Όρους⁹⁸ και όχι με τους αθωνικού τύπου ναούς της Πελοποννήσου.

Σε όλους τους ναούς, που τοποθετούνται σε γεωγραφικό κύκλο ακτίνας μερικών δεκάδων χιλιομέτρων, αν και παρατηρούνται ανοίγματα σε νέες τάσεις ή και μερική, όπως είδαμε, απλοποίηση στην εφαρμογή κάποιων τυπολογικών χαρακτηριστικών, κυρίαρχο χαρακτηριστικό τους είναι ότι προσπαθούν να μείνουν κοντά και να προσδεθούν στενά στη βυζαντινή –μέσω των ναών του 16ου αι.– παράδοση εφαρμογής του τύπου⁹⁹. Από την άλλη, το πλήθος των κοινών τυπολογικών¹⁰⁰ και

98. Όπως με το Παρεκκλήσιο της Παναγίας Πορταΐτισσας στη μονή Ιβήρων (1680 – βλ. ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 177 και τ. 2, 107-110), και το Παρεκκλήσιο της Παναγίας Κουκουξέλισσας στη μονή Μεγίστης Λαύρας (1713 – βλ. Σ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Παναγία η Κουκουξέλισσα ιεράς μονής Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους, στο: *Τριακοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2010, 23-24, και ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 181-182 και τ. 2, 110-114).

99. Η προσπάθεια σύνδεσης με το παρελθόν αφορά κυρίως στην εμμονή σε τυπολογικά αλλά και μορφολογικά χαρακτηριστικά της εφαρμογής των σταυροειδών εγγεγραμμένων κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή παράδοση στην Πελοπόννησο. Στο πλαίσιο αυτής της προσκόλλησης εξηγούνται χαρακτηριστικά, όπως οι διαχωριστικοί τοίχοι ιερού και κυρίως ναού, με τα χαμηλά ανοίγματα επικοινωνίας βήματος και παραβημάτων, αλλά και η οδοντωτή ταινία που περιτρέχει εξωτερικά τους τοίχους ή τους τρούλους, καμπυλούμενη πάνω από τα παράθυρα, στοιχείο κοινότατο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική της Μάνης όπου αναφέρουμε ενδεικτικά την παρουσία του στους ναούς Σεργίου και Βάχχου στην Κίττα, Βλαχέρνας στη Μέσαπο, Αγίας Βαρθάρας στην Έρμηο και Ταξιαρχών στον Πύργο Διρού. Στοιχείο «πρωμότητας» είναι επίσης το απλό ή διπλό οδοντωτό γείσο που περιτρέχει προ της στέγασης εξωτερικά τους τοίχους και τις κόγχες.

100. Αναφέρουμε από τα κοινά τυπολογικά τους χαρακτηριστικά, α) τον μικρό λόγο του κεντρικού προς τους πλάγιους χώρους – μεταξύ μάλιστα του 1,85 και 1,9 : 1, εξαιρουμένου του Λυκοβουνού, όπου είναι ακόμη μικρότερος, περί το 1,5 : 1, β) τους βαθείς τρίπλευρους χορούς, γ) την προβολή τριών τρίπλευρων κογχών στο ιερό, δ) τον διαχωρισμό του βήματος από τα παραβήματα με συνεχείς τοίχους, οι οποίοι διατρύπονται από ανοίγματα σημαντικά χαμηλότερα και κατά τι στενότερα από τα ανοίγματα των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων προς το αντίστοιχο σκέλος του σταυρού, ε) την κάλυψη του βήματος με μεταβατική καμάρα –εκτός της Μελιγούς και της Καλλονής– που ολοκληρώνεται στο ύψος του κοσμήτη, στ) την κάλυψη των παραβημάτων με διαμήκεις καμάρες που συνέχονται –λόγω έλλειψης διαχωριστικών τόξων– με τα φουρνικά των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων, αν και το κλειδί τους τοποθετείται αρκετά χαμηλότερα από αυτό των φουρνικών των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων, και, τέλος, ζ) τα ευρέα αλλά χαμηλά ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ βήματος και παραβημάτων.

μορφολογικών¹⁰¹ τους χαρακτηριστικών κάνουν πιθανή την επιρροή τους από ένα κοινό πρότυπο, αν αυτό δεν είναι, για τους τρεις τουλάχιστον εκ των τεσσάρων, η Κοίμηση στα Χρύσαφα.

Συγχρόνως όμως, η απουσία τυπολογικών στοιχείων –όπως η λιτή, τα τυπικαριά, τα προσαρτημένα παρεκκλήσια– με ξεχωριστή βαρύτητα στα καθολικά του Αγίου Όρους και στα μεγάλα μοναστικά καθιδρύματα του 16ου αι., μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η όποια μίμηση υποτιθέμενου προτύπου –αν αυτό βρισκόταν εκτός του συγκεκριμένου γεωγραφικού διαμερίσματος και δεν ήταν η Κοίμηση στα Χρύσαφα, που μας φαίνεται και το πιθανότερο– θα αφορούσε μόνο στην προσθήκη των πλευρικών κογχών. Επιπλέον, η ουσιαστική σύνδεση θα πρέπει να αναζητηθεί σε σχέση με τους σύνθετους σταυροειδείς της Πελοποννήσου.

Ενισχυτικό της σύνδεσης των αθωνικών της Πελοποννήσου με τον άνευ χορών σύνθετο σταυροειδή, όπως αυτός εφαρμόστηκε κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο στο ίδιο γεωγραφικό διαμέρισμα (πίν. 2), είναι η παρουσία πλήθους κοινών τυπολογικών στοιχείων, όπως ο τετράγωνος κυρίως ναός, τα ισομήκη διαμήκη σκέλη του σταυρού, ο λόγος 2 : 1 του κεντρικού χώρου προς τους πλάγιους, η κάλυψη με φουρνικά των γωνιαίων διαμερισμάτων, τα χαμηλά ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ βήματος και παραβημάτων, οι τρίπλευρες προβεβλημένες κόγχες βήματος και παραβημάτων, η μερική έστω διαμερισματοποίηση της στέγης¹⁰², ο

101. Από τα κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά των αθωνικών ναών της Πελοποννήσου αναφέρουμε τον οκτάπλευρο τρούλλο, τους κτιστούς κίονες, τους ψηλούς χορούς και την ψηλή τρίπλευρη κόγχη του βήματος. Κατά περίπτωση και κατά ναούς εμφανίζονται και άλλα κοινά μορφολογικά στοιχεία, όπως οι οδοντωτές ταινίες στην ανατολική πλευρά που κάμπτονται και περιβάλλουν και τα παράθυρα της πλευράς (Κοίμηση Θεοτόκου στα Χρύσαφα, Άγιοι Τεσσαράκοντα, Ζερμπίτσα), τα εφυαλωμένα πινάκια (Κοίμηση Θεοτόκου στα Χρύσαφα, Ζερμπίτσα) ή πλακίδια (Μελιγούζ), το διπλό οδοντωτό γείσο (Ζερμπίτσα, Μελιγούζ), τα δίλοβα παράθυρα στο ιερό με τα οξυκόρυφα τόξα (Κοίμηση Θεοτόκου στα Χρύσαφα, Ζερμπίτσα) ή χωρίς αυτά (Μελιγούζ), τον «ψευδοαθηναϊκό» τρούλλο, με τις καμπύλες επιστέφεις των πλευρών (Άγιοι Τεσσαράκοντα αρχικά, Ζερμπίτσα). Προσπάθεια μίμησης του τρούλλου του καθολικού της Λουκούς διαπιστώνεται στον τρούλλο του καθολικού της Μελιγούζ, με την εναλλαγή λαξευμένων λίθων και πλίνθων, τους συμφυείς ημικιονίσκους στις ακμές και το οριζόντιο γείσο από δύο σειρές οδοντωτών πλίνθων.

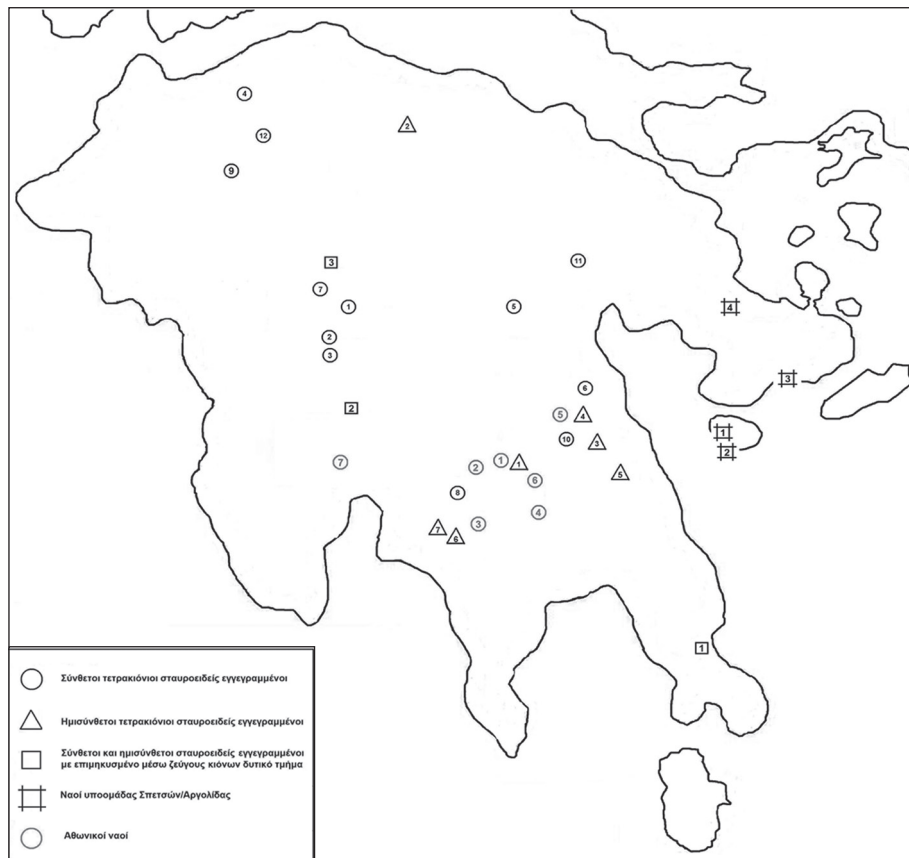
102. Σε όλους τους ναούς της Πελοποννήσου τονίζεται, υποτυπωδώς έστω, το σταυρικό σχήμα, με τις ιδιαίτερες δικλινείς καλύψεις, με αετωματική απόληξη, για τα εγκάρσια σκέλη του σταυρού. Οι δικλινείς στέγες, είτε έχουμε πλήρη είτε μερική διαμερισματοποίηση της στέγης, απολήγουν σε τριγωνικά αετώματα.

στενός επιμήκης νάρθηκας¹⁰³. Στην ουσία λοιπόν έχουμε να κάνουμε με τον ίδιο τύπο του σύνθετου σταυροειδούς, άνευ ή μετά χορών, καθώς η προσθήκη πλευρικών κογχών δεν επηρέασε σε τίποτα τα χαρακτηριστικά του πυρήνα του τύπου ούτε επέβαλε αλλαγές.

Εν κατακλείδι, από την παρουσίαση των συγκεκριμένων παραλλαγών του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ενισχύεται το συμπέρασμα ότι η μεταβυζαντινή ναοδομία της Πελοποννήσου συνδέεται ισχυρότερα από κάθε άλλη περιοχή της ηπειρωτικής Ελλάδας με τη βυζαντινή αφετηρία. Η σύνδεση διαπιστώνεται αφενός στην συχνότατη επιλογή ναοδομικών τύπων που γνώρισαν σημαντική διάδοση κατά τη μεσοβυζαντινή κυρίως περίοδο, και αφετέρου στην επανάληψη –στο μέτρο του δυνατού– και των επιμέρους τυπολογικών χαρακτηριστικών των ναοδομικών αυτών τύπων.

---

103. Στην περιοχή της Πελοποννήσου μόνο στους Ταξιάρχες Ερμιόνης απαντά δικιόνιος ευρύς νάρθηκας. Στην περίπτωση αυτή δεν μπορεί να γίνεται λόγος για δικιόνιο λιτή, καθώς ο ναός δεν είναι μοναστηριακός και η στήριξη με ζεύγος κιόνων, που ακολουθούν την ισογραμμή των κιόνων του κυρίως ναού, ήταν επιβεβλημένη λόγω της ευρύτητας του χώρου.

ΣΥΝΘΕΤΟΙ ΤΕΤΡΑΚΙΟΝΙΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ

1. Καθολικό μονής Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας. 2. Ζωοδόχος Πηγή Καρύταινας. 3. Άγιος Νικόλαος Καρύταινας. 4. Καθολικό μονής Ταξιάρχων Αγίου. 5. Καθολικό μονής Αγίου Νικολάου Βαρσών. 6. Καθολικό μονής Λουκούς. 7. Καθολικό Νέας μονής Φιλοσόφου. 8. Άγιος Νικόλαος Μυστρά. 9. Καθολικό μονής Μαρίτσας Σανταμερίου. 10. Άγιος Ιωάννης στον Αγιάνη Θυράς. 11. Κοίμηση Θεοτόκου στο Νεκροταφείο του Άργους. 12. Αγία Τριάδα στο Λειβαριτζι

ΗΜΙΣΥΝΘΕΤΟΙ ΤΕΤΡΑΚΙΟΝΙΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ

1. Άγιος Δημήτριος στα Χρύσαφα. 2. Καθολικό μονής Μεγάλου Σπηλαίου. 3. Κοίμηση Νεοχωρίου. 4. Καθολικό μονής Ορθοκωστά 5. Καθολικό μονής Παλαιοπαναγιάς Κυνουριάς. 6. Μεταμόρφωση Σωτήρος στην Καστάνια της Έξω Μάνης. 7. Κοίμηση Θεοτόκου στην Μηλέα Έξω Μάνης.

ΥΠΟΟΜΑΔΑ ΝΑΩΝ ΜΕ ΕΠΙΚΗΚΥΣΜΕΝΟ ΜΕΣΩ ΖΕΥΓΟΥΣ ΚΙΟΝΩΝ ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

1. Άγιος Νικόλαος Λικινίου Μονεμβασιάς (ημισύνθετος). 2. Ταξιάρχης Μελιγαλά (ημισύνθετος) 3. Τίμιος Πρόδρομος στα Λαγκάδια Γορτυνιάς (σύνθετος)

ΥΠΟΟΜΑΔΑ ΣΠΕΤΣΩΝ - ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

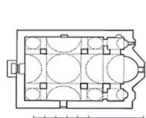
1. Κοίμηση στο Καστέλλι (ημισύνθετος) 2. Άγιος Νικόλαος στο Καστέλλι (ημισύνθετος) 3. Ταξιάρχης Ερμιόνης (οκτάστυλος ημισύνθετος) 4. Λοίμηση Θεοτόκου στο Λιγουριό (οκτάστυλος ημισύνθετος)

ΑΘΩΝΙΚΟΙ

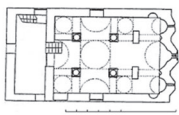
1. Κοίμηση Θεοτόκου στα Χρύσαφα 2. Καθολικό μονής Αγίων Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα 3. Καθολικό μονής Ζερμπίτσας 4. Καθολικό μονής Αγίου Γεωργίου Λυκοβουνού 5. Καθολικό μονής Αγίας Τριάδας Μελιγούς 6. Εισόδια Θεοτόκου στην Καλλονή Λακωνιάς 7. Κοίμηση Θεοτόκου στη Μικρομάνη Μεσσηνιάς (ημισύνθετος τετρακίονιος μετά χωρών)

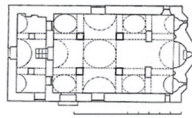
Πιν. 2. Κατόψεις των ναών κατά ομάδες και υπό κοινή κλίμακα

ΣΥΝΘΕΤΟΙ ΤΕΤΡΑΚΙΝΙΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ

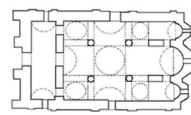
Ζωοδόχος Πηγή Στεφνίτσας

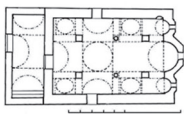
Ζωοδόχος Πηγή Καρύταινας

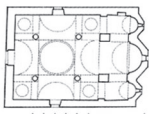
Άγιος Νικόλαος Καρύταινας

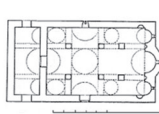
Ταξιάρχης Αιγίου

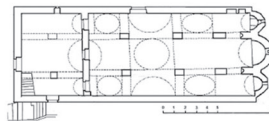
Άγιος Νικόλαος Βαρών

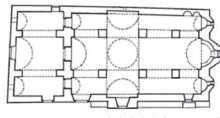
Λουκούς

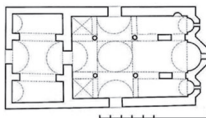
Νέα μονή Φιλοσόφου

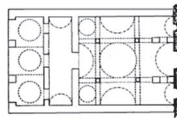
Άγιος Νικόλαος Μυστρά

ΗΜΙΣΥΝΘΕΤΟΙ ΤΕΤΡΑΚΙΝΙΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ

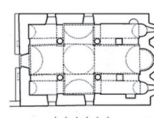
Άγιος Δημήτριος στα Χρύσαφα

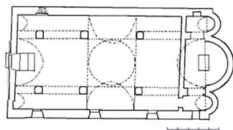
Κοίμηση Νεοχωρίου

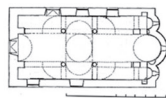
Μεγάλο Σπήλαιο

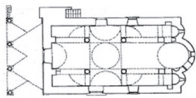
Παλιοπαναγιά Κυνουρίας

ΥΠΟΜΑΔΑ ΝΑΩΝ ΜΕ ΕΠΙΚΗΚΥΣΜΕΝΟ ΜΕΣΩ ΖΕΥΓΟΥΣ ΚΙΟΝΩΝ ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

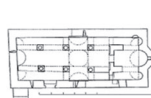
Άγιος Νικόλαος Λικινίου (ημισύθետος)

ΥΠΟΜΑΔΑ ΣΠΕΤΣΩΝ – ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

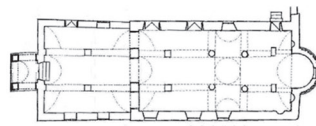
Κοίμηση στο Κασέλλι

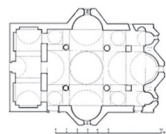
Άγιος Νικόλαος στο Κασέλλι

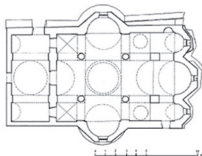
Κοίμηση στο Λιγουριό

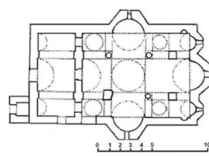
Ταξιάρχης Ερμιόνης

ΑΘΩΝΙΚΟΙ

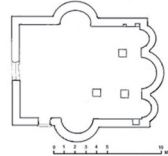
Κοίμηση Θεοτόκου στα Χρύσαφα

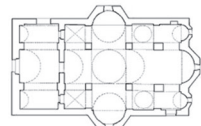
Ζερμίτσα

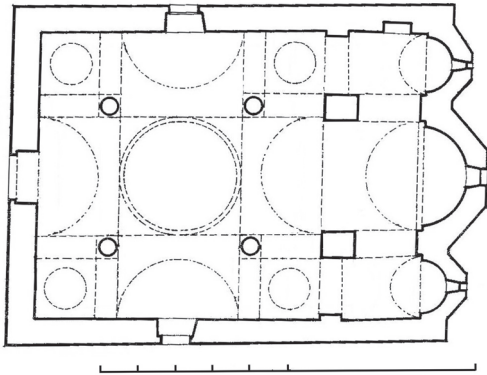
Εισόδια Θεοτόκου στην Καλλονή

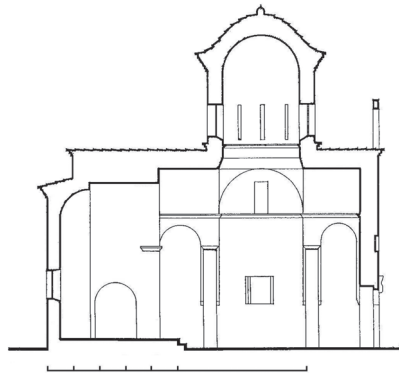
Άγιος Γεώργιος Λυκοβουού

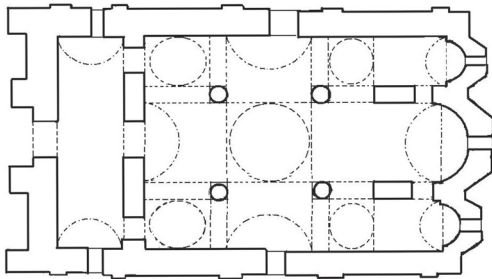
Άγιοι Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα

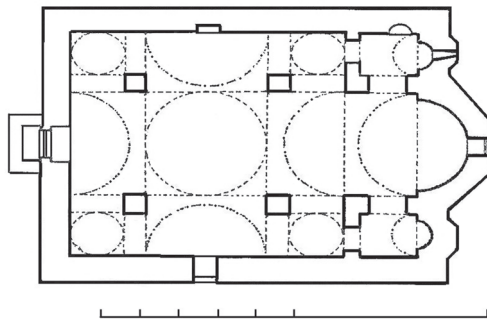
Σχ. 1. Κάτοψη καθολικού μονής Λουκούς (ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Λουκούς, 320 εικ. 2).

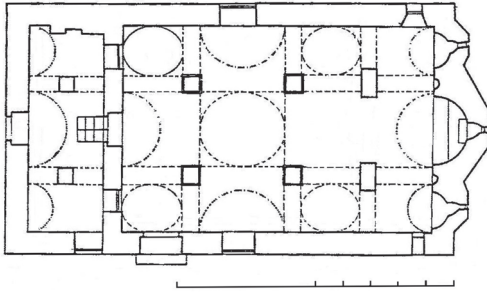
Σχ. 2. Τομή κατά μήκος καθολικού μονής Λουκούς (ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Λουκούς, 327 εικ. 7).

Σχ. 3. Κάτοψη καθολικού μονής Ταξιαρχών Αγίου (σχέδιο του συγγραφέα).

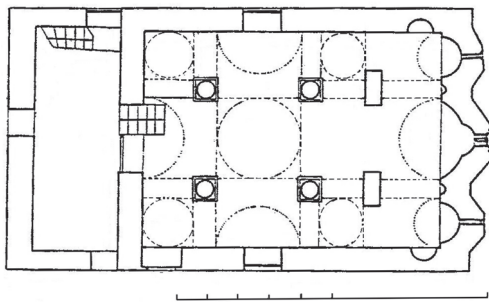
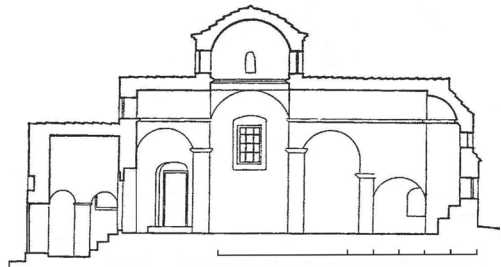

Σχ. 4. Κάτοψη καθολικού μονής Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία, 40, εικ. 21).

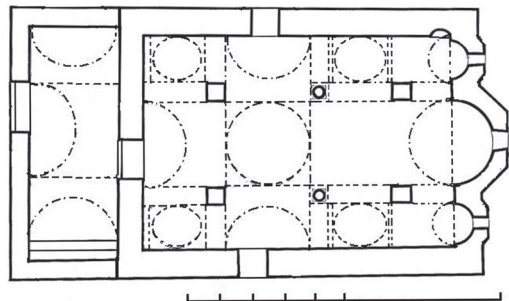
Σχ. 5. Κάτοψη Αγίου Νικολάου Καρύταινας (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία, 61, εικ. 33).

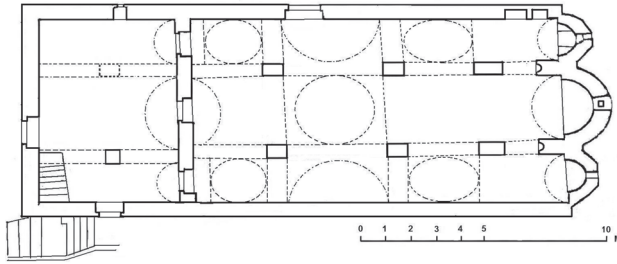
Σχ. 6. Τομή κατά μήκος Αγίου Νικολάου Καρύταινας (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία, 61, εικ. 33).

Σχ. 7. Κάτοψη Ζωοδόχου Πηγής Καρύταινας (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία, 50, εικ. 26).

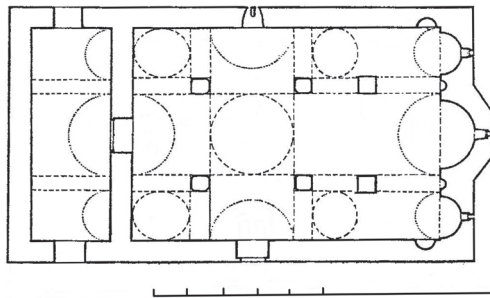
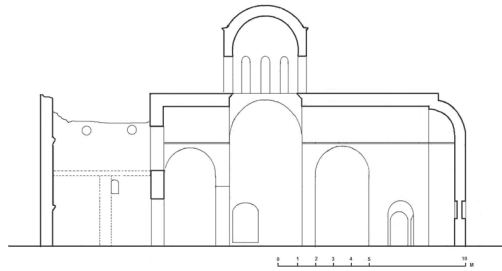
Σχ. 8. Κάτοψη καθολικού Αγίου Νικολάου Βαρσών (ανασχεδίαση βάσει του : ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναί, 422, εικ. 22).

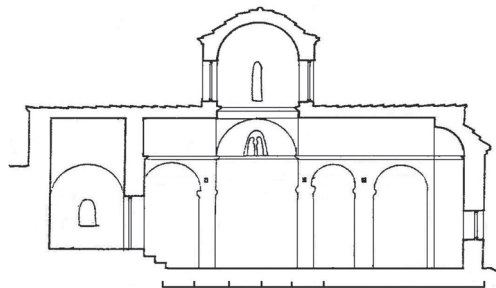
Σχ. 9. Κάτοψη Αγίου Νικολάου Μυστρά ανασχεδίαση βάσει του: Σ. ΣΙΝΟΣ, Άγιος Νικόλαος, Τα μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, Αθήνα 2009, 216 εικ. 2).

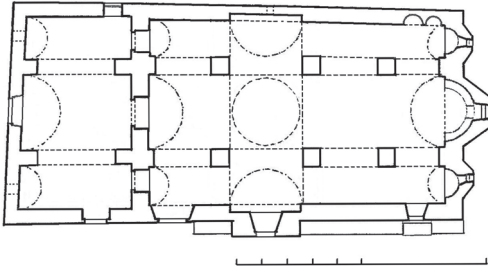
Σχ. 10. Τομή κατά μήκος Αγίου Νικολάου Μυστρά (σχέδιο του συγγραφέα).

Σχ. 11. Κάτοψη καθολικού Νέας μονής Φιλοσόφου (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία, 70, εικ. 39).

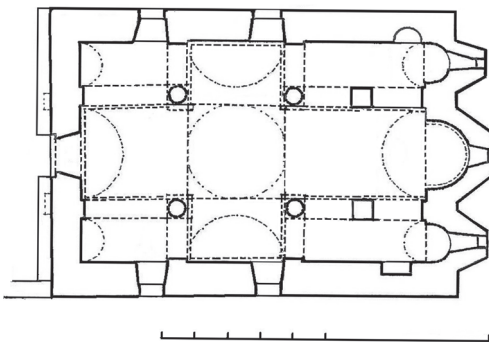
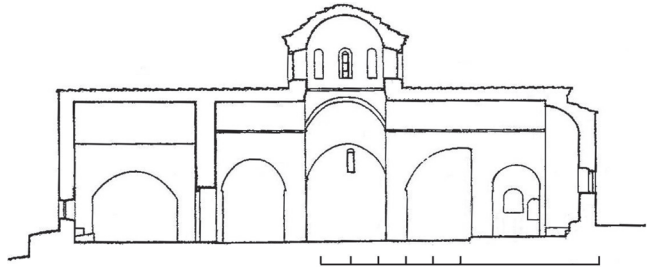
Σχ. 12. Τομή κατά μήκος Νέας μονής Φιλοσόφου (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία, 70, εικ. 39).

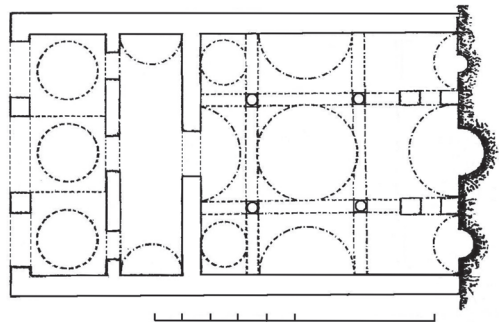
Σχ. 13. Κάτοψη Αγίου Δημητρίου
στα Χρύσαφα (ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ-ΣΠΑΝΟΥ,
ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Άγιος Δημήτριος στα
Χρύσαφα Λακωνίας, 288, ειχ. 3).

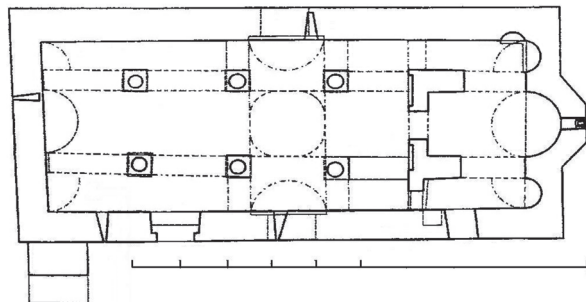
Σχ. 14. ΤΟΜΗ ΚΑΤΑ ΜΗΚΟΣ
ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΑ
ΧΡΥΣΑΦΑ (ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ-
ΣΠΑΝΟΥ, ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Άγιος
Δημήτριος στα Χρύσαφα
Λακωνίας, 289, ειχ. 6).

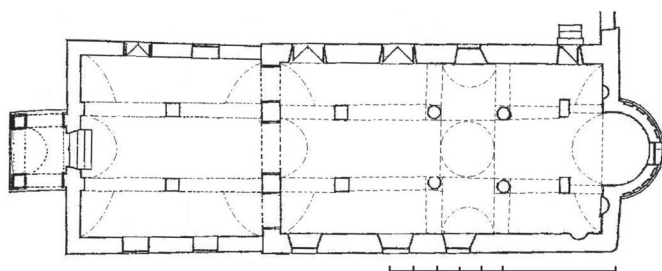
Σχ. 15. Κάτοψη καθολικού μονής
Παλαιοπαναγίας Κυνουρίας (ΣΤΟΥΦΗ-
ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, Παλαιοπαναγιά Κυνου-
ρίας, 194, ειχ. 2).

Σχ. 16. Κάτοψη καθολικού μονής
Μεγάλου Σπηλαίου (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Μεγάλο
Σπήλαιο, 50 ειχ. 5).

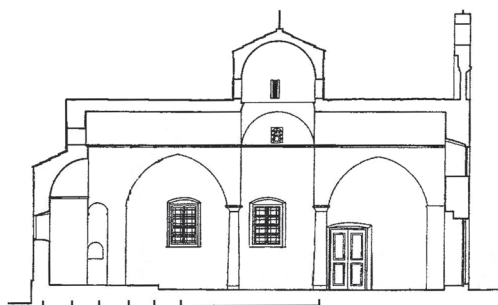

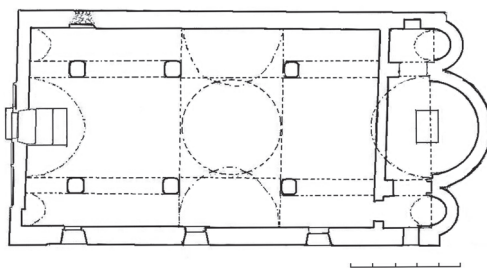
Σχ. 17. Κάτοψη Κοίμησης Θεοτόκου στο Λυγουριό (ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΠΙΝΑΤΣΗ, Λυγουριό, 14, εικ. 2).

Σχ. 18. Κάτοψη Ταξιαρχών Ερμιόνης (Προκοπίου, Ερμιόνη, 154 εικ. 3).

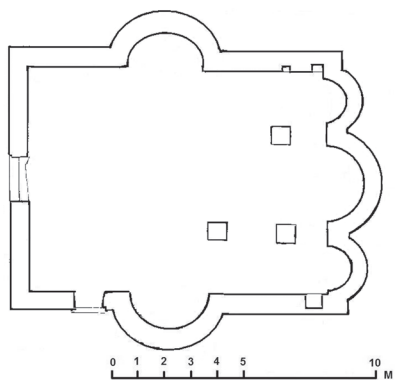

Σχ. 19. Τομή κατά μήκος Κοίμησης στο Καστέλλι Σπετσών (ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Καστέλλι, 213 εικ. 6).

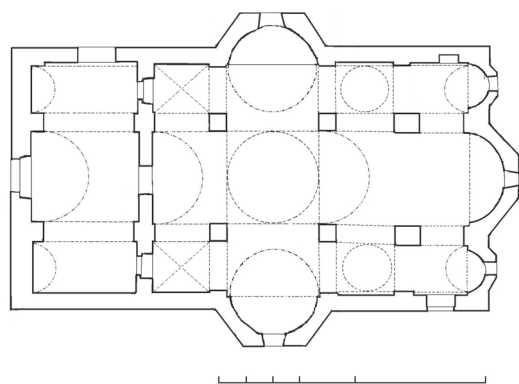
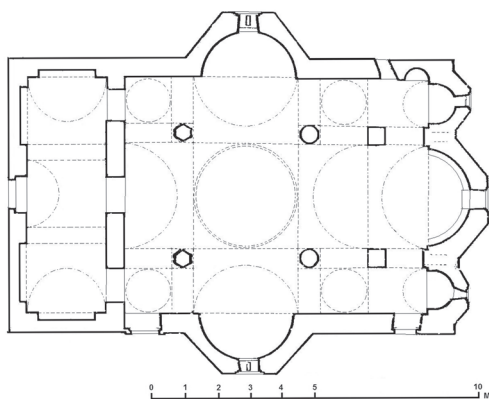
Σχ. 20. Κάτοψη Αγίου Νικολάου Λικινίου Μονεμβασίας (Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, Ο Ναός του Αγίου Νικολάου του Λικινίου στη Μονεμβασία, Εκκλησίες 7, Θεσσαλονίκη 2013, 58 εικ. 2).

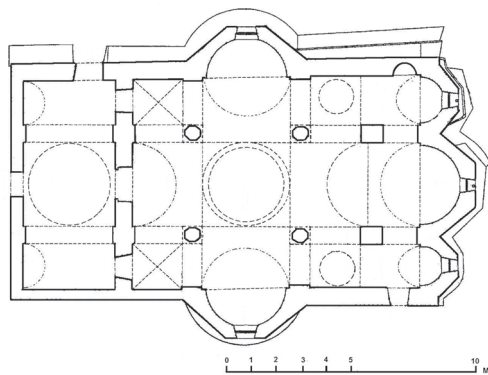

Σχ. 21. Κάτοψη Αγίου Γεωργίου Λυκοβουνού
(Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, Μονή Αγίου Γεωργίου του
Λυκοβουνού, ΑΔ 51 (1996) Β1, 176 σχ. 1α).

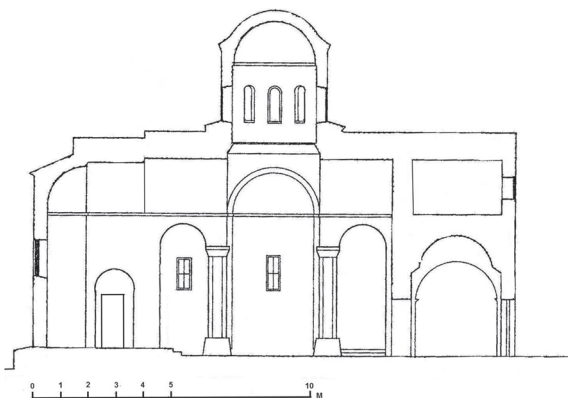
Σχ. 22. Κάτοψη Κοίμησης Θεοτόκου
στα Χρύσαφα (ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Παναγία
στα Χρύσαφα, 51, εικ. 3).

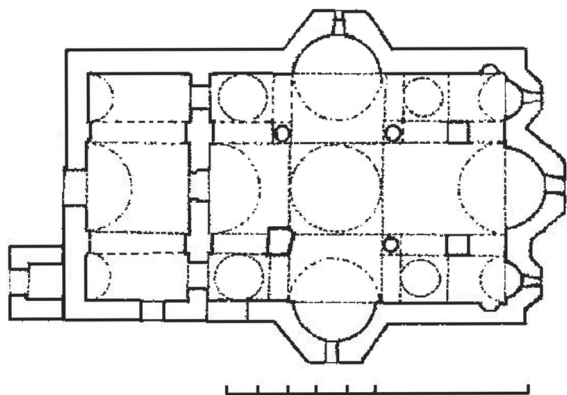
Σχ. 23. Κάτοψη καθολικού μονής
Αγίων Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα
(ΝΑΓΑΤΣΟΥΚΑ, Laconie, 1, σχ. 69).

Σχ. 24. Κάτοψη καθολικού μονής Ζερμπίτσας (ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ, Ζερμπίτσα, πιν. ΙΒ΄ εικ. 6).

Σχ. 25. Τομή κατά μήκος καθολικού μονής Ζερμπίτσας (ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ, Ζερμπίτσα, πιν. ΙΔ΄ εικ. 10).

Σχ. 26. Κάτοψη Εισοδίων της Θεοτόκου στην Καλλονή Λακωνίας (NAGATSUKA, Laconie, 2, σχ. 67.2).

COMPLEX AND SEMI-COMPLEX CROSS *IN-SQUARE* FOUR COLUMNED POST
BYZANTINE CHURCHES IN PELOPONNESE, GREECE

Post Byzantine churches in Peloponnese that belong to the two variations of the four columned cross in-square type, the complex and the semi-complex, differ from each other but at the same time share much in common. They can also be classified in groups. In general terms, the application of the type in post Byzantine Peloponnese expresses the middle Byzantine tradition, whereas the churches built by the beginning of 18th century show a removal from that tradition. Moreover we can realise the close typological relationship between athonite type churches (complex cross in-square four columned type with side choirs churches), and complex cross in-square four columned type without side choirs churches in Peloponnese. To conclude, we could refer to the strong connection between post Byzantine church construction in Peloponnese and its Byzantine origins. This connection is so powerful and vivid that one can easily seek it both in the choice of church types that flourished in the Middle Byzantine period and in the persistent repetition of many characteristics of those types.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΩΝ (II):

ΜΙΧΑΗΛ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΣ, ΠΡΩΤΟΝΩΒΕΛΙΣΣΙΜΟΫΠΕΡΤΑΤΟΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΤΟΥ
ΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΟΣ

Η εργασία αυτή αποτελεί το δεύτερο μέρος μιας προσωπογραφικής μελέτης της οικογένειας των Αγιοθεοδωριτών. Προσωπογραφικά στοιχεία για μέλη της οικογένειας των Αγιοθεοδωριτών του 12ου αιώνα αντλούνται σε μεγάλο βαθμό, όπως άλλωστε τονίστηκε ήδη στην εργασία για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη¹, από ρητορικά κείμενα –επιστολές και εγκώμια– που τους απηύθυναν ορισμένοι από τους πιο έγκριτους ρήτορες της Κωνσταντινούπολης. Όσον αφορά στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, έως τις μέρες μας σώζονται μία επιστολή και ένας προσφωνητικός λόγος του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης –που συντάχθηκαν, με αποδέκτη τον Μιχαήλ, μετά τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη (1175)²–, ένας

---

1. Βλ. Ε. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Η βυζαντινή οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (I): Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, πανιερώτατος μητροπολίτης Αθηνών και υπέρτιμος, *ΒυζΣύμμ* 19 (2009), 147-180, ειδ. 147-148 [στο εξής: Αγιοθεοδωρίτης I].

2. Η επιστολή εξεδόθη από τον T. L. F. TAFEL, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula* (Frankfurt 1832, ανατ. Amsterdam 1964), αρ. 36, 342-343. Νέα έκδοση από την F. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike. Einleitung, Regesten, Text, Indizes* [Beiträge zur Altertumskunde 239], München - Leipzig 2006, αρ. 37, 106-107 (εφεξής Ευστάθιος, *Επιστολή*) και 154*-155* (όπου ο «μακαρίτης αρχιερέυς» του Ευσταθίου είναι εμφανώς ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης και όχι κάποιος από τους οικουμενικούς πατριάρχες, όπως εικάζει η εκδότρια). Ο Ευστάθιος υπενθυμίζει στον Μιχαήλ ένα αίτημά του και παρακαλεί για την εκπλήρωσή του (106.23-25 και 107.50-55: *οὐκ ἔσχομεν μαθεῖν, εἰ τὸ ἡμῶν ἀξίωμα εἰσῆλθεν ἐνώπιον τῆς σῆς ἀντιλήψεως (...)* εἰσελθέτω ἐνώπιόν σου ἢ δέησίς μου). Μπορεί να χρονολογηθεί λίγο μετά τον Ιούνιο του 1175, καθώς αναφέρει τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη ως πολύ πρόσφατο γεγονός, βλ. 107.33-48: *Μὴ ἡμῖν, πρὸς τῆς μακαρίας μνήμης ἐκείνου τοῦ ὄντος μακαρίτου ἀρχιερέως, τοῦ δεσπότη*

προσφωνητικός λόγος του Κωνσταντίνου Ψαλτόπουλου (1176)³ και ένας παρηγορητικός λόγος του Γρηγορίου Αντιόχου, με αφορμή τον θάνατο της αδελφής του Μιχαήλ και του Νικολάου, Άννας, πριν το 1175⁴. Τέλος, ο Κωνσταντίνος Μανασσής⁵ του απευθύνει έναν προσφωνητικό λόγο και μίαν επιστολή⁶.

μου (...) Φέρε δὲ περιμετρήσω τῶ θλίβοντι τὰ ἰλαρὰ ψυχαγωγῆσω τὸν μικροῦ και ἐκλείποντα (...) και μνήμη γλυκυτάτου ὀνόματος κατακεράσω τὸ πικρᾶζον ἐκεῖνο, και ἀνασκευάσω, πρὸς ὅπερ ἐχρῆν. Ο προσφωνητικός λόγος του Ευσταθίου προς τον Μιχαήλ έχει εκδοθεί από τον P. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis opera minora* [CFHB 32], Berlin 2000, Λόγος Η, 141-151 (εφεξής Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*)· η εκτίμηση του εκδότη, (σ. 29*), ότι στον *Προσφωνητικό* ο Ευστάθιος αναφέρεται στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη ως ζώντα ακόμα, δεν ευσταθεί. Αντίθετα, η αναφορά στον Νικόλαο εντάσσεται καθαρά στο πλαίσιο μιας αναδρομής στο παρελθόν, βλ. *Προσφωνητικός*, 143.89-144. Για ακριβέστερη χρονολόγηση, βλ. παρακάτω, σημ. 85.

3. Ο λόγος έχει εκδοθεί από τον I. D. POLEMIS, Constantine Psaltopoulos and its Unpublished Address to Michael Hagiotheodorites, *BF* 21 (1995), 159-165, κείμενο 162-165 (εφεξής Ψαλτόπουλος, *Προσφωνητικός*), ο οποίος πρότεινε να χρονολογηθεί τον Σεπτέμβριο του 1176, μετά την μάχη στο Μυριοκέφαλο, στην οποία ο Μιχαήλ θα είχε λάβει μέρος. Για τον *διδάσκαλο* Κωνσταντίνο Ψαλτόπουλο, βλ. επίσης R. BROWNING, *The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century I: Byz.* 32 (1962), 167-202 και II: *Byz.* 33 (1963), 11-40 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Studies in Byzantine History, Literature and Education* [Variorum Reprints], London 1977, αρ. X), II, 23. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στην μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου και τῆς ἐποχῆς του* [Βυζαντινὰ Κείμενα και Μελέται 22], Θεσσαλονίκη 1988, 59. Μ. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos. Éloge du patriarche Basile Kamatèros* [Byzantina Sorbonensia 13], Paris 1996, 133 σημ. 28.

4. Και μετά το 1166, καθώς ο Μιχαήλ παρουσιάζεται ως λογοθέτης του δρόμου (βλ. παρακάτω σημ. 65 κ.ε.). Έκδ. Α. SIDERAS, Die unedierte Trostrede des Gregorios Antiochos an den Logothetes Michael Hagiotheodorites, *JÖB* 55 (2005), 147-190, κείμενο 158-167 (εφεξής Αντίοχος, *Παρηγορητικός*).

5. Για τον Κωνσταντίνο Μανασσή και το έργο του, βλ. Ο. LAMPSIDIS, Zur Biographie von K. Manasses und zu seiner Chronike Synopsis (CS), *Byz.* 58 (1988), 97-111. Η. HUNGER, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner* München 1978, κυρίως I, 419-422, II, 126-128, Α. SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend* [WBS 19], Wien 1994, 190-195. Ρ. ROILLOS, *Amphoteroglossia. A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel* [Harvard University Press, Hellenic Studies 10], Washington, D.C. 2005, 10-11 και σποράδην.

6. Βλ. Κ. HORNA, Eine unedierte Rede des Konstantinos Manasses, *Wiener Studien* 28 (1906), 171-204, Α, 173-184 (εφεξής Μανασσής, *Προσφωνητικός*), και Β. I, 185 (εφεξής Μανασσής, *Επιστολή*).

Η εν λόγω επιστολή του Μανασσή, μαζί με μίαν άλλη, η οποία απευθύνεται στον «πανσέβαστο Γεώργιο, υιό του μεγάλου δομεστίκου»⁷, γράφτηκαν με σκοπό να συνοδεύσουν τον Προσφωνητικό⁸ σε έναν – ανώνυμο– λογοθέτη, ο οποίος συμμετείχε σε υπό εξέλιξη⁹ εκστρατεία

7. *Τῷ πανσεβάστω κυρῷ Γεωργίῳ, τῷ υἱῷ τοῦ μεγάλου δομεστίκου*, ἐκδ. HORNA, Eine unedierte Rede, B. II, 185-186. Ὅσον αφορά στην ταυτότητα του Γεωργίου –ο οποίος θα μπορούσε να μας δώσει το κλειδί για ασφαλέστερη χρονολόγηση των τριῶν κειμένων– είναι δύσκολο να αποφανθῆ κανείς, ἐλλείψει νέων δεδομένων, καθὼς ἀπὸ τὴν βασιλεία του Ἰωάννη Β΄ Κομνηνοῦ μέχρι τὸ τέλος τῆς βασιλείας του Μανουὴλ Α΄, μόνον ο Ἰωάννης Ἀξούχος μαρτυρεῖται ὡς μέγας δομέστικος (παρόλο που ἀπεβίωσε τὸ 1150/54, βλ. V. GRUMEL – J. DARROUZÈS, *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches*, 2-3: *Les Regestes de 715 à 1206*, Paris ²1989, 1029, 1036a. P. GAUTIER, *Michel Italikos, Lettres et discours* [AOC 14], Paris 1972, 42-43 καὶ σημ. 14). Μία σφραγίδα, με ἐπιγραφή *Σφραγὶς Γεωργίου, τοῦ υἱοῦ τοῦ μεγάλου δομεστίκου*, τὴν ὁποία οἱ G. ZACOS καὶ J. W. NESBITT (*Byzantine Lead Seals*, II, Bern 1984, αρ. 477a, 477b) χρονολογοῦν ἀνάμεσα στὸν 10ο αἰῶνα καὶ στὸ 1204, πρέπει νὰ τοῦ ἀνήκει. Βλ. ἐπίσης K. M. ΜΕΚΙΟΣ, Ὁ μέγας δομέστικος τοῦ Βυζαντίου Ἰωάννης Ἀξούχος καὶ ὁ πρωτοστράτωρ υἱὸς αὐτοῦ Ἀλέξιος, Αθήνα 1932, 34-35. R. GUILLAND, *Le Grand Domestique*, *EO* 37 (1938), 53-64, εἰδ. 55 (= *Recherches sur les Institutions Byzantines I-II* [BBA 35], Amsterdam - Berlin 1967, I, 407-408) καὶ V. LAURENT, *Le Grand Domesticate. Notes complémentaires*, *EO* 37 (1938), 65-72, εἰδ. 67. H.-G. BECK, *Der byzantinische Ministerpräsident*, *BZ* 48 (1955), 309-338, εἰδ. 322. P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 254.

8. Με τὴν *Επιστολή* πρὸς τὸν λογοθέτη [incip. *Τῷ φιλολόγῳ τὸ δῶρον, τῷ λογοθέτῃ τὸν λόγον ἀπὸ ψυχῆς εὐγνώμονος ἐσχεδιάσα (...)*], ὁ Μανασσῆς τοῦ παρουσιάζει τὸν *Προσφωνητικό* του, ἐνῶ με τὴν *Επιστολή* στὸν πανσέβαστο Γεώργιο ἀναθέτει σε αὐτὸν τὴν ἀποστολή, νὰ φροντίσει ὥστε ὁ *Προσφωνητικός* νὰ παραληφθῆ ἀπὸ τὸν λογοθέτη (ὁ εἰς τὸν λογοθέτην λόγος ἐστάλη, θαρρῶ δὲ ὅτι πάντως, ὅτι τῆ σῆ μεγαλονοία μελήσει, ὅπως καὶ εἰς χεῖρας δέξεται τοῦτον ὁ λογοθέτης καὶ ἀναγνώσεται). Σημειωτέον ὅτι ὁ Μανασσῆς, τόσο στὸν *Προσφωνητικό* (175.55-176.98, 184.390-401) ὅσο καὶ στὴν *Επιστολή*, καταγγέλλει μίαν ὑπόθεση συκοφαντίας ἐναντίον του καὶ ζητᾷ τὴν παρέμβαση τοῦ λογοθέτη. Πρὸβλ. P. MAGDALINO, *In Search of the Byzantine Courtier: Leo Choïrosphactes and Constantine Manasses*, στὸ: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ἐκδ. H. MAGUIRE, Washington, D. C. 1997, 141-165, εἰδ. 162.

9. Το ὅτι ἡ ἐκστρατεία εἶναι σε ἐξέλιξη, τὴν ὥρα που γράφει ὁ Μανασσῆς, συνάγεται ἀπὸ τὴν *Επιστολή* στὸν πανσέβαστο Γεώργιο (HORNA, Eine unedierte Rede, B. II, 185.8-11): *τοῦ τοίνυν ἡλίου τοῦτου (του Βασιλέως) περὶ τὰ Γηπαιδικὰ καὶ τὴν Παριστριάν λαμπτηρουχοῦντος καὶ σοῦ τὸν ἡλίον τοῦτον δορυφοροῦντος τὸν φαεσίμβροτον, ὃν ἐμὸν ἄστρον ὁ λόγος (= ἀναφορὰ στὸν Προσφωνητικό) ἐστήσατο, ἐγὼ τῶς ἠγλύωμαι καὶ ὡς ἐν ἀνάστροις ἐσκότωμαι καὶ ὡς ἐν ἀνηλίοις ἐζόφωμαι. ἀλλ' ἐπιφαύσατε τάχιον, ἀλλ' ὀξύτερον ἐπιλάμψοιτε καὶ τὴν ψυχρὰν Παννονίαν καὶ τὴν δυσχεμίμερον ἀπολιπόντες γηπαιδικήν, ἐπὶ τὴν Πανελλήνων καὶ φεραυγήσατε καὶ φωτοβολήσατε.*

του αυτοκράτορα στην Ουγγαρία. Ο K. Horna¹⁰ υπέθεσε ότι η εν λόγω εκστρατεία θα μπορούσε να είναι εκείνη του 1167· ακολουθώντας ταύτιση τον ανώνυμο λογοθέτη με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, επικαλούμενος, αφενός, την μαρτυρία του ιστορικού Κιννάμου¹¹, σύμφωνα με την οποία, ο Μιχαήλ φέρεται να λαμβάνει μέρος στην ίδια εκστρατεία, και, αφετέρου, το γεγονός ότι ο Προσφωνητικός περιγράφει τον αποδέκτη του ως λογοθέτη του δρόμου, μεσάζοντα και ιαμβογράφο – ο Αγιοθεοδωρίτης συγκέντρωνε αυτά τα χαρακτηριστικά, όπως θα δούμε παρακάτω. Αλλά όλα αυτά αποτελούν απλώς μίαν υπόθεση του Horna – η οποία μάλιστα, όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, δεν έχει έως τώρα αμφισβητηθεί. Δεχόμαστε την ταύτιση του ανώνυμου λογοθέτη του Μανασσή με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη ως υπόθεση εργασίας με αρκετές πιθανότητες επαλήθευσης. Όσον όμως αφορά στην χρονολόγηση της εν λόγω εκστρατείας, η αλήθεια είναι ότι το εγχείρημα μοιάζει ανέφικτο, αν βασισταύμε μόνον στις αόριστες αναφορές των ίδιων των κειμένων σε αυτήν¹². Παρά ταύτα, δύο χωρία του Προσφωνητικού¹³ μάς παραπέμπουν κατά πάσα πιθανότητα στην βυζαντινή επίθεση του 1169 στην Δαμιέττα της Αιγύπτου¹⁴. Την ίδια εκστρατεία μνημονεύει ο Μανασσής και στον λόγο του *Πρὸς τὸν βασιλέα κυρὸν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν*, του 1173, και, μάλιστα, χρησιμοποιεί τα ίδια εν μέρει παραθέματα που βρίσκονται και

10. HORN, Eine unedierte Rede, 172 και 193.

11. Βλ. παρακάτω σημ. 72.

12. Βλ. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 178.159: *νῦν μὲν Εὐρώπῃ τοῦτον (τον βασιλέα) ἔχει καὶ Ἰστρος καὶ ὅσα παρίστρια*. Επίσης Επιστολή προς τον πανσέβαστο Γεώργιο, Β.Π, 185.8-186.15 (βλ. παραπάνω σημ. 9). Την δυσκολία είχε αναγνωρίσει ήδη ο Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, *Brat'ja Ajofeodority pri dvore Manuila Komnina*, ZRVI 9 (1966), 85-94, εἰδ. 88. Πολυάριθμες βυζαντινές στρατιωτικές επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν στην Ουγγαρία κατά τις δεκαετίες του 1150 και του 1160. Βλ. γενικά MAGDALINO, *Manuel I*, 78-83, και ειδικά F. ΜΑΚΚ, *The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989, κεφ. 4, 6, 7 και σποράδην.

13. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 178.161-162: *ἔφριξαν τοῦτου (του αυτοκράτορα) τὴν σπάθην ὅποσοι νειλῶν πίνουσιν ὕδωρ καὶ ὅσοι τὰς ἐσχατὰς οἰκοῦσι τῆς γῆς, καὶ στο ἴδιο, 178. 180: *διὰ τοῦτο καὶ ἤκουσι πρέσβεις ἐξ Αἰγύπτου καὶ Βαβυλῶνος καὶ βασιλεῖς Θαρσῖς καὶ νῆσοι τὸν ἐμὸν δεδοίκασιν αὐτοκράτορα*. Τα παραθέματα προέρχονται από τους Ψαλμούς 67.32 και 71.10.*

14. Για την οποία, βλ. επίσης Κίνναμος (*Επιτομή*, έκδ. Α. ΜΕΙΝΕΚΕ, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum ad fidem codicis Vaticani* [CSHB], Bonn 1836), 280. ΜΑΚΚ, *The Árpáds and the Comneni*, 112 και σημ. 72.

στον Προσφωνητικό για τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη¹⁵. Συνεπώς, τα τρία κείμενα του Μανασσή, που υποθέτουμε ότι σχετίζονται με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, ενδέχεται να γράφτηκαν όχι το 1167, αλλά μετά τον Δεκέμβριο του 1169, όταν η επιχείρηση του αυτοκρατορικού στόλου στην Αίγυπτο έλαβε τέλος. Η επόμενη, μετά το 1167, και τελευταία εκστρατεία του Μανουήλ Α΄ στον παραδουνάβιο χώρο πραγματοποιήθηκε το 1172, με δύο στόχους: να καταστείλει την εξέγερση των Σέρβων του Στέφανου Νεμανja και να συνοδεύσει τον καίσαρα Βέλα-Αλέξιο στην Ουγγαρία, προκειμένου να διαδεχθεί τον Στέφανο Γ΄ στον ουγγρικό θρόνο. Στον προαναφερθέντα λόγο του προς τον Μανουήλ Α΄, ο Μανασσής αναφέρεται σε αυτά τα ιστορικά γεγονότα¹⁶. Η συγγραφή λοιπόν του Προσφωνητικού του Μανασσή στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη (και άρα και των δύο εν λόγω επιστολών) ενδέχεται κάλλιστα να ανάγεται στα 1172/73. Και ίσως να μην είναι εντελώς τυχαίο, εν προκειμένω, και το γεγονός ότι όλα τα γνωστά εγκώμια του Μανασσή χρονολογούνται στην πενταετία 1171-1175¹⁷.

Η ατελώς σωζόμενη έκφραση σε ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους, όπου ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης περιγράφει μίαν αρματοδρομία, η οποία έλαβε χώρα το 1168 στον Ιππόδρομο Κωνσταντινουπόλεως,

15. Βλ. Κωνσταντίνος Μανασσής, *Πρὸς τὸν βασιλέα κυρὸν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν*, ἐκδ. Ε. KURTZ, *Eshche dva neizdannyykh proizvedeniya Konstantina Manassi*, VV 12 (1906), 69-98, κείμενο 88-98, εἰδ. 98.327-329 (καὶ 71-73) καὶ πρβλ. παραπάνω σημ. 13.

16. Μανασσής, *Πρὸς τὸν βασιλέα κυρὸν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν*, 92-93 καὶ σποράδιην. Βλ. ἐπίσης Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος Μ΄* (ἐκδ. WIRTH, *Eustathii opera minora*), 214.15-215.23. Κίνναμος, 286-287. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις* (ἐκδ. J.-L. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11], Berlin - New York 1975), 170. ΜΑΚΚ, *The Árpáds and the Comneni*, 107-112. ΜΑΓΔΑΛΙΝΟ, *Manuel I*, 79, 81.

17. Ο λόγος *Πρὸς τὸν βασιλέα κυρὸν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν* γράφτηκε το 1173 (βλ. παραπάνω σημ. 15). Η μονωδία για την Θεοδώρα Κοντοστεφανίνα και ο αντίστοιχος παρηγορητικός στον σύζυγό της, Ιωάννη Κοντοστέφανο [ἐκδ. Ε. KURTZ, *Dva proizvedeniya Konstantina Manassi*, VV 7 (1900), 621-645, κείμενα 630-635 καὶ 636-645 ἀντίστοιχα (βλ. καὶ 622)], χρονολογούνται στα 1172/73. Καὶ ο *Επικήδειος λόγος του Μανασσή στον Νικηφόρο Κομνηνό (Λόγος ἐπικήδειος τοῦ φιλοσόφου κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσή πρὸς τὸν ἀποιχόμενον ἐπὶ τῶν δεήσεων κυρὸν Νικηφόρον τὸν Κομνηνὸν τὸν ἔκγονον τοῦ καίσαρος*, ἐκδ. Ε. KURTZ, *Evstathiya Thessalonikiiskogo i Konstantina Manassi monodii na konchinu Nikifora Komnina*, VV 17 [1910], 283-322, κείμενο 302-322, εἰδ. 285) γράφτηκε στο διάστημα 1173-1175. Πρβλ. LAMPISIDIS, *Zur Biographie*, 98 καὶ σημ. 6-7, καὶ *Constantini Manassis Breviarium Chronicum*. Recensuit O. LAMPISIDES, Αθήνα 1996, XV.

αποτελεί και το μοναδικό γνωστό σωζόμενο συγγραφικό έργο των Αγιοθεοδωριτών¹⁸, μαζί, ίσως, με τους τρεις στίχους –επίσης ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους– του επιγράμματος ενός εγκολπίου, και αυτό έργο, ενδεχομένως, του Μιχαήλ¹⁹. Το επίγραμμα αυτό το εξέδωσε ο Κ. Horna από τον κώδ. *Marc. gr.* 524, φ. 106r συνοδεύεται από εκτενέστατη επικεφαλίδα –έργο του γραφέα του χειρογράφου– η οποία μας εξηγεί, μεταξύ άλλων, ότι οι εν λόγω στίχοι αναγράφονταν σε ένα εγκόλπιο²⁰. Το αρχικό μέρος της επικεφαλίδας (*Εἰς ἐγκόλπιον τοῦ Ἀλουσιάνου Μιχαήλ τοῦ γραμματικοῦ, τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου*) έχει ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως. Αφενός μεν ο Κ. Horna και ο Α. Kazhdan

18. (...) τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου πρὸς τινὰ ἐν ἀργῷ οἰκοῦντα ἀξιώσαντα (...) πῶς ἐν τῇ πόλει ὁ ἱππικὸς ἀγὼν γέγονε (...) Μιχαήλ τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου (sic), ἐκδ. Κ. HORNΑ, Eine unedierte Rede, κείμενο 194-198 (Exkurse. I.), εφεξῆς *Ἐκφραση αἰματοδρομίας*, ἀπὸ τον κώδ. *Vind. suppl. gr.* 125, φφ. 8r-v, του β' μισοῦ του 12ου αἰώνα (H. HUNGER – CHR. HANNICK, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 4: *Supplementum Graecum*, Wien 1994, 213). Βλ. ἐπίσης Ο. KRESTEN, Zum Sturz des Theodoros Styrrheioten, *JÖB* 27 (1978), 49-103, εἰδ. 99 και προσφάτως Ρ. MARCINIAK-K. WARCABA, Racing with Rhetoric: a Byzantine ekphrasis of a chariot race, *BZ* 107 (2014), 97-112, ὅπου οἱ συγγραφεῖς ταυτίζουσι, εὐστοχα κατὰ τὴν γνώμη μας, τον αποοδέκτη του κειμένου με τον Κωνσταντῖνο Μανασσή. Οἱ πρῶτοι πέντε στίχοι χρονολογούν τὴν αἰματοδρομία στην 1η Φεβρουαρίου 1168. Μέχρι σήμερα δεν ἔχει βρεθεῖ κανένα ἄλλο σωζόμενο έργο των Αγιοθεοδωριτών, βλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Αγιοθεοδωρίτης I, 170 σημ. 80.

19. Τὴν φήμη του Μιχαήλ ὡς *ιαμβογράφου* και ὡς λογίου και δεινότατου ρήτορα, στηρίζουσι αναφανδόν τα εγκώμια που του αφιερώθηκαν. Βλ. ενδεικτικὰ Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 145. 43-63. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 181.275-281. Σχετικὰ με το χωρίο αυτό, βλ. ἐπίσης Δ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Σαπφικά, *Ἐλληνικά* 36 (1985), 3-11, εἰδ. 10-11.

20. Ἐκδ. HORNΑ, Eine unedierte Rede, 198 (Exkurse. I.):

Επικεφαλίδα (η στίξη εἶναι του εκδότη): *Εἰς ἐγκόλπιον τοῦ Ἀλουσιάνου Μιχαήλ τοῦ γραμματικοῦ, τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου, ἔχον τίμιον ξύλον τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ, ξύλον ἀπὸ τοῦ τόπου, ἔνθα ἐποιήσατο τὴν προσευχὴν ὁ Χριστὸς ἐν τῇ νυκτὶ τοῦ πάθους, λίθους ἀπὸ τοῦ ἁγίου τάφου τοῦ Χριστοῦ, τοῦ τάφου τῆς Θεοτόκου, τοῦ ὄρους τῶν ἐλαιῶν, τοῦ τόπου τοῦ Γολγοθᾶ και τοῦ ὄρους τοῦ Σινᾶ:*

Επίγραμμα:

Τόπου προσευχῆς ἐκφυρὲν φέρω ξύλον / σταυροῦ τε Χριστοῦ και τάφου μητρὸς λόγου, / ὄρους ἐλαιῶν, Γολγοθᾶ, Σινᾶ λίθους.

Ο Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ὁ Μαρκιανὸς κώδιξ 524, *NE* 8 (1911), 144, διάβασε λανθασμένα «τοῦ ἀπὸ τοῦ κανικλείου τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου», ἀντὶ του σαφούς ἐπὶ του χειρογράφου. Πβλ. Ι. VASSIS, *Initia Carminum Byzantinorum* [Supplementa Byzantina 8], Berlin-New York 2005, 786.

μετέφρασαν την φράση, σε γενικές γραμμές, με τρόπο ώστε η ιδιοκτησία του εγκολπίου να αποδίδεται στον «γραμματικό (και) επί του κανικλείου Αλουσιάνο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη» –θέτοντας επομένως, λόγω του ονόματος Αλουσιάνου²¹, και θέμα ενδεχόμενης βουλγαρικής καταγωγής των Αγιοθεοδωριτών– και θεωρώντας ταυτόχρονα το κείμενο αυτό ως μαρτυρία για τις αρχές της σταδιοδρομίας του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη. Αφετέρου δε, ο V. Laurent και ο J.-C. Cheynet έκριναν ότι η επίμαχη επικεφαλίδα αναφέρει δύο διαφορετικά πρόσωπα: το εγκόλπιο ανήκε στον Μιχαήλ Αλουσιάνο, τον γραμματέα του επί του κανικλείου (ανωνύμου) Αγιοθεοδωρίτη²². Κατά την αντίληψή μας, το κείμενο της επικεφαλίδας αναφέρει σαφέστατα δύο διαφορετικά πρόσωπα και, πιθανότατα, με στίξη *Εἰς ἐγκόλπιον τοῦ Ἄλουσιάνου. Μιχαὴλ τοῦ γραμματικοῦ τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου τοῦ Ἁγιοθεοδωρίτου*. Το πρώτο μέρος της φράσης, με την πρώτη γενική, δηλώνει τον ιδιοκτήτη του εγκολπίου: τον Αλουσιάνο (κύριο όνομα), ενώ από την δεύτερη γενική και εξής, τον ποιητή των στίχων: τον *γραμματικό και επί του κανικλείου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη* (όπου ο Αγιοθεοδωρίτης θα ήταν «γραμματικός» με την σημασία του εγγράμματος, μορφωμένου ή λογίου ανδρός –που γνωρίζουμε ότι όντως ήταν– και όχι ενός «βασιλικού γραμματικού» ή γραμματέα, υπηρεσία την οποία οι υποψήφιοι αξιωματούχοι του κράτους αναλάμβαναν συνήθως μόλις προσλαμβάνονταν)²³. Εν πάση περιπτώσει, γνωρίζουμε ότι ο

21. K. HORNA, Eine unedierte Rede, 198. A. KAZHDAN, Brat'ja Ajofeodority, 87. Για το βουλγαρικής προέλευσης όνομα Αλουσιάνος, το οποίο εξελίχθηκε σε πατρώνυμο (οικογενειακό όνομα), βλ. J.-C. CHEYNET, Du prénom au patronyme, les étrangers à Byzance (10e-12e siècles), στο: SBS 1, εκδ. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Washington, D.C. 1987, 57-66, ειδ. 60-61. V. LAURENT, Bulgarie et Princes Bulgares dans la sigillographie Byzantine, EO 33 (1934), 413-427, ειδ. 423, και Ο ΙΔΙΟΣ, La prosopographie de l'empire byzantin, EO 33 (1934), 385-395, ειδ. 391-395 (La famille Byzantine des Aaron et ses homonymes), κυρίως 392.

22. V. LAURENT, Princes Bulgares, 421 και J.-C. CHEYNET, Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210) [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 368 σημ. 45. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται άλλωστε και από το δεύτερο επίγραμμα, το οποίο δημοσιεύει ο HORNA, Eine unedierte Rede, 198 (φ. 18ν του ίδιου χειρογράφου), το οποίο πράγματι ανήκει σε εγκόλπιο του Μιχαήλ Αλουσιάνου.

23. Για τους βασιλικούς γραμματείς, βλ. παρακάτω σημ. 52. Σχετικά με τις διαφορετικές σημασίες της λέξης «γραμματικός», βλ. M. LOUKAKI, Discours annuels en l'honneur du patriarche Georges Xiphilin. Textes édités et commentés par MARINA LOUKAKI, traduits par CORINNE JOUANNO [Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 18], Paris 2005, 50. O F. DÖLGER [Der Kodikellos des Christodulos

Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης διετέλεσε πράγματι και βασιλικός γραμματέας (ύπογραμματεὺς) –στην αρχή της σταδιοδρομίας του– αλλά και επί του κανικλείου²⁴, ενώ ο ίδιος, ως ποιητής, είναι επίσης συγγραφέας της έκφρασης, στην οποία αναφερθήκαμε ευθύς πιο πάνω.

***

Ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης είναι αδελφός του Νικολάου και του μεσάζοντος Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη²⁵. Οι δύο αδελφοί του απεβίωσαν νωρίτερα από τον Μιχαήλ²⁶, ο οποίος ήταν νεότερος του Νικολάου²⁷. Σωζόμενη σφραγίδα του φέρει την επιγραφή *Σφραγίς // Μιχαήλ τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου*²⁸.

in Palermo. Ein bisher unerkannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde, *Archiv für Urkundenforschung* 11 (1929), 1-65 (ανατ. στο: F. DÖLGER, *Byzantinische Diplomatik*, Ettal 1956, 1-74), 55, υπέθεσε ότι ο Μιχαήλ ήταν ταυτόχρονα (βασιλικός) γραμματικός επί του κανικλείου – ως ένα και ταυτόσημο αξίωμα. Για άλλες πιθανές ερμηνείες του κεμμένου της επικεφαλίδας, KRESTEN, *Zum Sturz*, 98-99. Για την ερμηνεία, την οποία υιοθετώ, ευχαριστώ την καθαρή ματιά του Μανώλη Πατεδάκη.

24. Βλ. παρακάτω σημ. 51 και 61 αντίστοιχα.

25. Τα τρία αδέρφια μνημονεύονται από τον Ευστάθιο, *Προσφωνητικός*, 143.89-91 και 144.8-10, και από τον Ευθύμιο Μαλάκη, *Λόγος επίταφιος εις τὸν Ἀθηνῶν τὸν ὑπέροτιμον* (έκδ. Α. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, S. Peterburg 1913, 154-162 (εφεξής Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*), εἰδ. 161.25 κ.ε. Βλ. και ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Αγιοθεοδωρίτης Ι, 149 και σημ. 8 και ΙΙΙ (υπό εκτύπωση), αρ. 2.

26. Ο μεσάζων Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης απεβίωσε πρώτος (Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 161.25 κ.ε.). Ο Ευστάθιος στην *Μονωδία* του για τον Νικόλαο (έκδ. WIRTH, *Eustathii opera minora*, Λόγος Α, 3-16-εφεξής Ευστάθιος, *Μονωδία*) και ο Ευθύμιος Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, αναφέρουν τον Μιχαήλ ως ζώντα. Η *Επιστολή* του Ευσταθίου προς τον Μιχαήλ αναφέρει τον Νικόλαο ως πρόσφατα θανόντα.

27. Βλ. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 155, όπου, για τον Μιχαήλ, ο Νικόλαος υπήρξε: *ἡ κρηπίς του γένους (...)* ὁ δίχα συζυγίας γεννήτωρ καὶ δίχα γάμου πατήρ, ὅσα καὶ τοῖς συγγόνις εἶς γε κηδεμονίαν τὰ πατρὸς ἤρκεσε. Ο Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, Brat'ja Ajofeodority, 87, διατύπωσε την άποψη ότι ο Μιχαήλ ήταν ο μεγαλύτερος των αδελφών, ενώ ο Ρ. ΑΓΑΡΙΤΟΣ [Mischung der Gattungen und Überschreitung der Gesetze: Die Grabrede des Eustathios von Thessalonike auf Nikolaos Hagiotheodorites, *JÖB* 48 (1998), 119-146], εἰδ. 124, δέχεται ότι ήταν νεότερος του Νικολάου.

28. I. JORDANOV, Anhialo, spored dannite na sfragistikata, *Arheologija* 3 (Sofia 1993), 36-51 (αναφ. στο: SBS 6, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, Washington, D.C. 1999, αρ. 8, 90) = I. JORDANOV, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, τ. 2: *Byzantine Seals with Family Names*, Sofia 2006, αρ. 12, βλ. και αρ. 39.

Συμβολή στην χρονολόγηση της ζωής του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη ενδέχεται να συνιστά το *συνοδικό σημειώμα* Regestes 1143²⁹, σχετικό με ένα τρίτο γάμο. Πρόκειται για την απάντηση σε ερώτηση του *ιερωτάτου μητροπολίτου Ἀθηνῶν Νικολάου* Αγιοθεοδωρίτη στην σύνοδο και αφορά ένα *συγγενή* του τελευταίου, ονόματι Μιχαήλ (*προσγενής αὐτοῦ καλούμενος Μιχαήλ*). Η σύνοδος αποφαινεται ότι ο Μιχαήλ μπορεί να συνάψει τρίτον γάμο, διότι α) δεν έχει υπερβεί το τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας του, β) η πρώτη σχέση που είχε συνάψει δεν προχώρησε ποτέ σε γάμο, καθώς διεκόπη στην διάρκεια της μνηστείας, λόγω θανάτου της γυναίκας, και προπάντων, γ) διότι δεν απέκτησε παιδιά από τις δύο προηγούμενες σχέσεις του (ο Μιχαήλ είναι χήρος, καθώς η γυναίκα που νυμφεύτηκε απεβίωσε και αυτή μόλις ένα χρόνο μετά τον γάμο)³⁰. Αν και η επικεφαλίδα του *συνοδικού σημειώματος* αποδίδει το κείμενο στον πατριάρχη Χαρίτωνα (Μάρτιος-Αύγουστος 1178 και Φεβρουάριος-Ιούλιος 1179) -αλλά ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης απεβίωσε το 1175!- πιστεύουμε ότι τα γεγονότα που περιγράφει μπορεί να ανάγονται στις αρχές του έτους 1173³¹.

29. A. PAVLOV, Sinodal'noe postanovlenje Konstantinopol'skago patriarha Haritona (1177-1178 g.) o tret'em brake, redaktiirvanoe Theodorom Val'samonom, VV 2 (1895), 503-511, κείμενο 506-511. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1143.

30. PAVLOV, Sinodal'noe postanovlenje, 506, 508.5-9, 511.15-21. Η τριτογαμία των σαραντάρηδων ανδρών αυτήν την εποχή γίνεται ανεκτή από την Εκκλησία μόνο εφόσον είναι άτεκνοι, ενώ οι τριαντάρηδες αντιμετωπίζονται με μεγαλύτερη επιείκεια, ακόμη και όταν υπάρχουν παιδιά από τους προηγούμενους γάμους, βλ. Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Περὶ της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα, *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), 132-198, ειδ. 150-151.

31. Για την επιχειρηματολογία που μας οδηγεί σε αυτό το συμπέρασμα, βλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Αγιοθεοδωρίτης I, 152-155. Ο Α. ΚΑΖΗΔΑΝ (Α. Ρ. ΚΑΖΗΔΑΝ - S. FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge 1984, 129) στηρίχθηκε στο συνοδικό αυτό σημειώμα για να αμφισβητήσει την χρονολόγηση στο 1175 του θανάτου του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη. Ωστόσο, την απόδοση του σημειώματος στον Χαρίτωνα απέρριψαν και άλλοι ερευνητές (βλ. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1143. A. SCHMINCK, Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenenepoche, στο: *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, Διπτύχων - Παράφυλλα 3], Αθήνα 1991, 582-583 και σημ. 163-164. WIRTH, *Eustathii opera minora*, 29*), οι οποίοι τάσσονται υπέρ της χρονολόγησής του επί Μιχαήλ του του Αγκιάλου (Ιανουάριος 1170 - Μάρτιος 1178).

Εύκολα υποψιάζεται κανείς ότι ο *Μιχαήλ* του συνοδικού σημειώματος ταυτίζεται με τον *Μιχαήλ* Αγιοθεοδωρίτη³². Πράγματι, γνωρίζουμε ότι ο *Μιχαήλ* ήταν ακόμη άτεκνος μετά τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη (Ιούνιος 1175), καθώς ο Ευστάθιος παρακαλεί στην *Μονωδία* του τον (νεκρό) Νικόλαο να τον βοηθήσει, ώστε να αποκτήσει πολλά παιδιά³³.

Ακολουθώντας την ίδια υπόθεση εργασίας, δηλαδή, ότι ο *Μιχαήλ* της ανωτέρω συνοδικής απόφασης ταυτίζεται με τον *Μιχαήλ* Αγιοθεοδωρίτη, θα μπορούσαμε μάλιστα να προσεγγίσουμε χρονολογικά και άλλα βήματα της ζωής του τελευταίου, όπως π.χ. την πρόσληψή του ως βασιλικού υπογραμματέως³⁴, μόλις ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην *Ρητορική*. Γνωρίζουμε ότι στο Βυζάντιο οι νέοι ολοκλήρωναν την *εγκύκλιο παιδεία* (ή *Γραμματική*) στην ηλικία των δεκαέξι ετών και συνέχιζαν, προαιρετικά, τις σπουδές τους, ανώτερου επιπέδου, στην *Ρητορική*, με τρίτο και ανώτατο στάδιο τις σπουδές Φιλοσοφίας³⁵. Αν ο *Μιχαήλ* ήταν περίπου σαράντα ετών το 1173, δεκαέξι θα ήταν περί το 1149 (και άρα θα είχε γεννηθεί περί το 1133). Θα είχε ολοκληρώσει τις σπουδές *Ρητορικής* δύο-τρία χρόνια αργότερα, ώστε να προσληφθεί στο Παλάτι δεκαοκτώ με είκοσι χρονών³⁶, στις αρχές της δεκαετίας του 1150³⁷.

32. Βλ. επίσης Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἑβδομου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Αθήνα - Κομοτηνὴ 1985, 303-304 και κυρίως 332 σημ. 37.

33. Ευστάθιος, *Μονωδία*, 16.47-49: *Ἐπίπεμψον καὶ τῷ ἀδελφῷ ἐπιρροὴν πλειόνων ἀγαθῶν, προσεπιτιθεὶς καὶ τὸ τῆς εὐπαιδείας καλὸν καὶ πληθυσμὸν τὸν εἰς τέκνωσιν.*

34. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 177.140-143, βλ. παρακάτω σημ. 51.

35. Πρβλ. Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφὴ* (ἐκδ. Α. HEISENBERG - P. WIRTH, *Georgii Acropolitae opera*, τ. I, Leipzig 1903 (Stuttgart 1978), §29, 46.13: *ἐκκαιδεκῆτης ὧν καὶ νῦν τῆς ἐγκυκλίου ἀπηλλαγμένους παιδεύσεως, ἦν γραμματικὴν κατονομάζουσιν οἱ πολλοί.* Βλ. επίσης *Μιχαήλ Ψελλός, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ*, ἐκδ. U. CRISCUOLO, *Michele Psello Autobiografia: encomio per la madre; testo critico, introduzione, traduzione e commentario*, Napoli 1989 και P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* [Le Monde Byzantin], Paris 1977, 214. Βλ. και παρακάτω σημ. 48.

36. Νεαρά του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, *Χάριν τῶν λαμβανόντων ὀφφίκια ἢ ἀξιώματα ἀτελῶν (...)*, του 1092 ἢ 1107, ορίζει την ηλικία των είκοσι χρόνων ως την ελάχιστη αναγκαία για να αναλάβει κανείς οφφίκιο ἢ αξίωμα: *ἀλλὰ πάντες οἱ διὰ τὰς αὐτὰς αἰτίας ἢ ἀξίωμα ἢ ὀφφίκιον λαμβάνοντες ἔστωσαν μείζους τῶν κ' χρόνων.* JGR, I-VIII, Αθήνα 1931 (Aalen 1962), I, Coll. IV, 39, σελ. 349-350. F. DÖLGER - P. WIRTH, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. II. Regesten von 1025-1204*, München 1995, 1165. GUILLAND, *Recherches*, I, 125.

37. Όταν μάλιστα ένα από τα επιφανέστερα στελέχη της κυβέρνησης του Μανουήλ Κομνηνού ήταν ο μεσάζων Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης, αδελφός του *Μιχαήλ*.

Ο Κωνσταντίνος Βαρζός είχε υποθέσει ότι ο Ιωάννης Δούκας Κομνηνός, νεότερος γιος της Άννας Κομνηνής και του Νικηφόρου Βρουεννίου, είχε νυμφευθεί σε δεύτερο γάμο μία κόρη του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη³⁸. Πρωτότοκος γιος του ζεύγους ήταν ο μετέπειτα *ἐπὶ τῶν δεήσεων* Νικηφόρος Κομνηνός, που είχε γεννηθεί περί το 1144³⁹. Σύμφωνα, λοιπόν, με την υπόθεση αυτή, ο Νικηφόρος Κομνηνός θα ήταν εγγονός του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη. Ο Βαρζός στηρίζει την γνώμη του σε χωρίο του γνωστού επικήδειου λόγου του Κωνσταντίνου Μανασσή για τον Νικηφόρο Κομνηνό⁴⁰. Ωστόσο, κατά το χωρίο αυτό, ο σοφός λογοθέτης (ο οποίος αποκαλείται *μητροπάτρως*), η οικογένεια του οποίου καταγόταν από τον Αινεία και την Ρώμη, ήταν ο θεῖος της μητέρας του Νικηφόρου Κομνηνού και όχι ο πατέρας – *πάτρως* είναι ο «αδελφός του πατέρα»⁴¹. Εν πάση περιπτώσει, το έτος γέννησης και θανάτου του Νικηφόρου, ο οποίος, σύμφωνα με τον E. Kurtz, απεβίωσε το 1173⁴², δεν συνάδουν με τα δεδομένα της ζωής του Μιχαήλ, καθώς, κατά τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, ο λογοθέτης του δρόμου ήταν ακόμα άτεκνος το 1175, μετά τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη.

Για τον θάνατο του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη μας ενημερώνει έμμεσα ο Ευστάθιος, στο βιβλίο του για την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς της Σικελίας (24 Αυγούστου 1185). Στο πρώτο μέρος του έργου, και ενώ περιγράφει τις συνωμοτικές κινήσεις συγκλητικών κατά του νομίμου αυτοκράτορα Αλεξίου Β΄, γιου του Μανουήλ Α΄, και υπέρ

38. Κ. ΒΑΡΖΟΣ, *Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, I-II [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 20], Θεσσαλονίκη 1984, I, αρ. 66, 319 και σημ. 12, 322. D. POLEMIS, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, αρ. 78, 113.

39. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία* II, αρ. 115, 87-95.

40. KURTZ, Monodii, 308.164-169: *ἐγγράφω γάρ τοι τῷ κύκλω τούτῳ τῷ ἱερῷ καὶ τὸν σοφὸν λογοθέτην, τὸν αὐτοῦ μητροπάτρων, ἄνδρα καὶ τῷ λόγῳ περιφανῆ καὶ τὸ γένος αἰδέσιμον, ἐξ Αἰνείου γὰρ καὶ Ῥωμαίων τὴν τοῦ γένους εἴλκε σειράν, ἄνδρα τῷ μὲν λαμπρῷ τοῦ λόγου τὸ γένος ἐπικαλλύοντα, τῷ δὲ στασίμῳ τοῦ ἥθους τὸν λόγον ἐξευγενίζοντα*. Πρβλ. E. JEFFREYS, *Western Infiltration of the Byzantine Aristocracy: Some Suggestions*, στο: M. ANGOLD (ed.), *The Byzantine Aristocracy*, Oxford 1984, 206. POLEMIS, *Doukai*, 3.

41. Πρβλ., ενδεικτικά, Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, έκδ. M. VAN DER VALK, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, τ. 1-4, Leiden 1971-1987, τ. 4, 659.23, τ. 1, 491.13.

42. KURTZ, Monodii, 285. Πρβλ. SIDERAS, *Byzantinische Grabreden*, αρ. 39, 182-185, και αρ. 43, 192-193,.

του σφετεριστή Ανδρονίκου Α΄, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης επιχειρεί σύντομη αναδρομή στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού⁴³, όπου διηγείται ότι ο Στέφανος Αγιοχριστοφορίτης, γνωστός και ως *Αντιχριστοφορίτης*, λόγω της αιμοσταγούς συμπεριφοράς του ως αξιωματούχου του Ανδρονίκου Α΄, είχε τιμωρηθεί από τον Μανουήλ Κομνηνό με ακρωτηριασμό της μύτης (*τὰς ῥινὰς τε γὰρ ἀπεσχίσθη*), επειδή επεδίωξε να νυμφευθεί γυναίκα που ανήκε στην τάξη των ευγενών (*πανουργευσάμενος ὑπὲρ ἀξίαν γάμον εὐγενῆ*). Ο ίδιος, ωστόσο, δεν παραιτήθηκε από τις φιλοδοξίες του για κοινωνική άνοδο και, όταν ο Μανουήλ όρισε τον Θεόδωρο Μαυροζώμη στην θέση του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, μετά τον θάνατο του τελευταίου⁴⁴, δεν έκρυψε τον φθόνο του και διαμαρτυρήθηκε πικρά. Τελικά ο Αγιοχριστοφορίτης κατάφερε να λάβει από τον Μανουήλ Κομνηνό το αξίωμα του *ἐπὶ τοῦ στρατοῦ*. Μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α΄, προσχώρησε στις τάξεις των υποστηρικτών του Ανδρονίκου, ο οποίος του απένειμε τον τίτλο του *σεβαστοῦ* και το αξίωμα του *λογοθέτη*⁴⁵. Δηλαδή, ο Ευστάθιος τοποθετεί

43. *Eustazio di Tessalonica, La Espugnazione di Tessalonica*, έκδ. St. KYRIAKIDIS [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici, Testi e Monumenti, Testi 5], Palermo 1961 (εφεξής Ευστάθιος, Άλωσις), 42 κ.ε.

44. *Ὡς γὰρ ὁ Μαυροζώμης Θεόδωρος, ὁ ἐκ Πελοποννήσου, ἄνθρωπος πολυμιμῆς, ἐφ' οἷς ὑπὲρ τὸ δέον ἔδρα, μετὰ θάνατον τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου Μιχαήλ, τοῦ ἐν ὑπογραφεῦσι βασιλικῶς μεγάλου, ἔγγιστα τῷ βασιλεῖ γεγονὼς ὑπερφαίνεται*: Ευστάθιος, Άλωσις, 46.5-8 (= TAFEL, *Opuscula*, 278.53-58). Ο Ευστάθιος άρχισε να γράφει το έργο αυτό ένα εξάμηνο μετά την απελευθέρωση. Βλ. Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα. Οι περί οικονομίας απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 13], Αθήνα 2008, 51-52 και σημ. 140, όπου και η περαιτέρω βιβλιογραφία. Για τον Μαυροζώμη, βλ. παρακάτω σημ. 60.

45. Ευστάθιος, Άλωσις, 44-48: *Καὶ ἐκεῖθεν ἀρξάμενος τοῦ κατὰ βίον ὕψους γίνεται ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, καὶ εὐρεθεὶς ἐπὶ τοῦ Ἀνδρονίκου τοιοῦτος προσλαμβάνεται (...)* *Οὔτω δὴ οὖν προσειληφῶς καὶ τοῦτον ὁ τῶν φαύλων ῥινηλάτης λογοθέτης, τοῦτό τε γὰρ ἐτιμήθη καὶ τὸ σεβαστὸς κληθῆναι (...)*. Για τον Αγιοχριστοφορίτη, βλ. επίσης Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 266-274, 292-294, 339-351. Εφραΐμ (έκδ. Ο. LAMPSIDES, *Ephraem Aenii Historia Chronica* [CFHB 27], Αθήνα 1990), στίχοι 5164κ.ε., 5381. Κ. Α. ΜΑΝΑΦΗΣ, Άνέκδοτος νεκρικός διάλογος ύπαινισσόμενος πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ, *Ἄθηνᾶ* 76 (1976-1977), 308-322. MAGDALINO, *Manuel I*, 257. Α. SAVVIDES, Notes on 12th Century Byzantine Prosopography: Aaron Isaacus - Stephanus Hagiochristophorites, *Βυζαντιακά* 14 (1994), 339-353, ειδ. 348-349 (= Α. ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ, *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις*.

σαφέστατα τον θάνατο του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη πριν το τέλος της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού (24 Σεπτεμβρίου 1180)⁴⁶.

Αν ο Μιχαήλ ήταν ηλικίας περίπου σαράντα ετών το 1173 (σε περίπτωση που όντως ισχύει η μαρτυρία του συνοδικού σημειώματος περί τρίτου γάμου) και δεν ζούσε πλέον το 1180, αυτό θα σήμαινε ότι πέθανε περίπου πενήντα ετών.

***

Όσον αφορά στην μόρφωση του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Μανασσή, εκείνος φοίτησε πρώτα κοντά σε έναν γραμματικό, από τον οποίο διδάχθηκε τις ελεύθερες τέχνες⁴⁷. Έφηβος ο Μιχαήλ και τέλειος γνώστης της γραμματικής, προχώρησε στην

Ανατύπωση άρθρων 1991-1994, Αθήνα 1994). ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικές ιδέες*, 265. Για το αξίωμα του επί του στρατού, βλ. GUILLAND, *Recherches*, I, 527-528. Α. ΚΟΝΤΟΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36], Θεσσαλονίκη 2004, 112 και σημ. 336. Ο R. GUILLAND, *Les logothètes*, *REB* 29 (1971), 1-115, ειδ. 40 και 63, συμπεριέλαβε τον Αγιοχριστοφορίτη στους λογοθέτες του δρόμου. Ωστόσο εκείνος υπήρξε λογοθέτης του γενικού: L. GARLAND, Stephen Hagiochristophorites: Logothete *του Γενικού* 1182/3-1185, *Byz.* 69 (1999), 18-23.

46. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 222. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ένθυμύσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη, *NE* 7 (1910), αρ. 23, 133. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία I*, αρ. 81, 461 σημ. 163. Όλη την σχετική με τον θάνατο του Μανουήλ και την ταφή του στην Μονή Παντοκράτορος βιβλιογραφία, βλ. στην πρόσφατη αγγλική μετάφραση του τυπικού της μονής από τον R. JORDAN, *Pantokrator. Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople*, στο: *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments 1-5*, εκδ. J. THOMAS - A. CONSTANTINIDES HERO [Dumbarton Oaks Studies 35], Washington, D.C. 2000, αρ. 28, 725.

47. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 177.130-136. Για την «μέση» ή εγκύκλιο παιδεία (την λεγόμενη επίσης γραμματική), τον γραμματικό ως καθηγητή του μέσου σχολείου και την έλευθέρα (= θύραθεν) παιδεία, επίσης ελεύθερες τέχνες (artes liberales), βλ. P. LEMERLE, *Ο πρώτος βυζαντινός ούμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*, μετ. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Αθήνα ² 1985, 226, 235. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Η εκπαίδευση στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, *Διαβάζω* 129 (1985), 36-41. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η όργάνωση του σχολείου. Παράδοση και εξέλιξη, στο: *Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική παράδοση. Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, εκδ. Χ. Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ [ΚΒΕ/ΕΙΕ, Διεθνή Συμπόσια], Αθήνα 1989, 325-333, και Ο ΙΔΙΟΣ, *Anonymi Professoris Epistulae* [CFHB 37], Berlin - New York 2000. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Georges Xiphilin*, 49-50.

τελειοποίηση των ρητορικών του δεξιοτήτων⁴⁸.

Καθηγητές του Μιχαήλ υπήρξαν, ισχυρίζεται ο Μανασσής, οι πλέον σοφοί και έμπειροι δάσκαλοι της εποχής⁴⁹. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης τονίζει ότι ο Μιχαήλ από παιδί σπούδασε υπό την στενή επίβλεψη των ανακτόρων, ενώ ο Μανουήλ Κομνηνός ανυπομονούσε να αποφοιτήσει ο Μιχαήλ, ώστε να τον προσλάβει στην υπηρεσία του⁵⁰. Αμέσως μετά το πέρας των σπουδών του, ο Μιχαήλ προσελήφθη ως βασιλικός ύπογραμματεύς⁵¹.

***

48. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 177.136-140. Για την διαχρονικά υφιστάμενη στο Βυζάντιο διαβάθμιση των περιεχομένων της ανώτερης μόρφωσης, με κορυφή, στις κοσμικές επιστήμες, την Φιλοσοφία, βλ., ενδεικτικά: J. DARROUZÈS, *L'Éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalon*, *REB* 46 (1988), 5-53, ειδ. 27.196-199, σχετικά με την μόρφωση του οικουμενικού πατριάρχη Νικολάου Γ' του Γραμματικού (1084-1111). Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Προδρομικοί θεσμοί για την οργάνωση της ανώτερης εκπαίδευσης της εποχής των Κομνηνών από την προκομνήνεια περίοδο, στο: *Η Αυτοκρατορία σε Κρίση(ς): Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)*, εκδ. Β. Ν. ΒΛΥΣΙΛΟΥ [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Συμπόσια 11], Αθήνα 2003, 443-471, ειδ. 461. LEMERLE, *Cinq études*, 214, για την εκπαίδευση του Μιχαήλ Ψελλού. Επίσης, Α. HEISENBERG, *Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes: Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion. I., Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos.-philol. und hist. Klasse*, 1922, 5 (= *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte* [Variorum Reprints], London 1973, II), 28-32, για τις σπουδές του Ιωάννη Μεσαρίτη, στο δεύτερο ήμισυ του 12ου αιώνα. KURTZ, *Monodii*, 311-312, για τον Νικηφόρο Κομνηνό, εγγονό της Άννας Κομνηνής.

49. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 177, 143-146.

50. Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 143.75-80: *ὡς ἐξ ἔτι παιδῶν ὁ τὰ πάντα κάλλιστος λογοθέτης τοῖς βασιλείοις ἐνέπρεπεν, οὐ μακρὰν ποῦ παρερρομένος, πρὶν ἢ καὶ τελειωθῆναι εἰς λόγιον, ἀλλὰ συχνὰ τῆς βασιλικῆς ἔγγιστα γινόμενος ὄψεως. Ἐβράβευε γὰρ ταῖς ἀγωγαῖς τοῦ τότε παιδὸς τὸ ἀνάκτορον καὶ συχνὰ ἐγνωμάτευσ πότε τοῦτον εἰς τὸ τέλειον ἀναχθέντα προσλήψεται*. Βλ. καὶ MAGDALINO, *Manuel I*, 213.

51. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 177.140-143: *ἄρτι τε τοῖς βασιλείοις ἐνεφτυεῖτο καὶ τοῖς τοῦ βασιλέως ὑπογραμματεῦσιν ἐγκατεγράφετο, καὶ τῆς εἰς τὸ μέλλον κρείττονος ἐπιδόσεως οὐκ ἀγενῆ προέφαινε τὰ γνωρίσματα, καὶ τὴν μὲν ἐν λόγοις παιδείαν, ἢ γλῶσσαν ἐξευγενίζει καὶ στόμα ἐπισομεῖ*. Ο Ευστάθιος υπονοεῖ επίσης αὐτὴν τὴν ἀμεση πρόσληψη τοῦ Μιχαήλ στα ἀνάκτορα, βλ. *Προσφωνητικός*, 143.81-86: *ἐπὶ πλέον ἔτι τῷ προσώπῳ τοῦ βασιλέως ὠπτάνετο, προσαναβαίνοντι δὲ τὰ εἰς μάθησιν καὶ τὸ βασιλικὸν εὐμενὲς ἐπιηξάνετο καὶ τέλος εἰς τέλειον φθάσας σοφίας τε καὶ πάντων ἄλλων, ὅσα κοσμεῖν οἶδε τὸν ἐφ' ἅπασι μέγαν ἄνθρωπον, συνεξαρθεῖσαν εὖρε καὶ τὴν τοῦ κλέους ἀκρότητα, καὶ 143.89-95: καὶ Ἰωάννης μὲν ἐκεῖνος (...) ὄν ἀδελφὸν μὲν σοι ἢ φύσις (...) ἀπαλαῖς ἔτι χερσὶ τῆς ἀμβροσίας ἦψατο καὶ τοῦ νέκταρος τῆς θείας βασιλικῆς γαληνότητος, καὶ ταχὺ πρὸς εὐγκλειαν ἠῤῥητο (...) σὺ δὲ (Μιχαήλ) καὶ εἰσέτι πρωΐαιτερον καὶ περὶ αὐτὴν ὡς εἰπεῖν τὴν τοῦ βίου ἀνατολήν*.

Ο Μιχαήλ εγκαινίασε, λοιπόν, την σταδιοδρομία του ως βασιλικός *υπογραμματεύς*, πληροφορία την οποία μας εξασφαλίζει ο Κωνσταντίνος Μανασσής⁵². Σε επίσημα έγγραφα βρίσκουμε ίχνη του από το 1158, όταν υπογράφει (είχε ... τὸ διὰ τοῦ Ἁγιοθεοδορίτου [sic] Μιχαήλ) αυτοκρατορική Λύση του Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους για την μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου⁵³. Τον Μάιο του 1160 ο Μιχαήλ υπογράφει (διὰ τοῦ Ἁγιοθεοδορίτου Μιχαήλ) πρόσταξη του Μανουήλ Κομνηνού για την μονή της Θεοτόκου Ελεούσας του Παλαιοκάστρου Μακεδονίας, χωρίς και αυτήν την φορά να αναφέρει το αξίωμά του⁵⁴.

---

52. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 177.140-141 (βλ. προηγούμε. σημ. 51). Κατ' αυτόν τον τρόπο, δηλαδή, ως βασιλικοί γραμματεῖς –οι οποίοι, στις φιλολογικές πηγές ονομάζονται επίσης (υπο)γραμματεῖς, υπογραμματεύοντες, (υπο)γραμματευόμενοι, από τα ρήματα γραμματεύω και υπογραμματεύω, «to be secretary, to hold the office of secretary»: B. A. TAYLOR, *Analytical Lexicon to the Septuagint: Expanded Edition*, Massachusetts 2009, αλλά και γραμματικοί, βλ. παραπάνω, σημ. 23)–, εγκαινίαζαν συνήθως οι μελλοντικοί αξιωματούχοι του κράτους την επαγγελματική σταδιοδρομία τους (από νεαρή ηλικία, νεωστὶ προσληφθεῖς καὶ ὑπογραμματεῦων τῷ αὐτοκράτορι: Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς* (έκδ. D. REINSCH - A. KAMBYLIS, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB 40/1], Berlin 2001), 9.8.1. *Τοῖς δὲ βασιλέως ὑπογραμματεῦσιν ἐκ παίδων οἶμαι κατειλεγμένον*. Κίνναμος, 19). Ο Μιχαήλ Ψελλός, ο Γρηγόριος Αντίοχος, ο Θεόδωρος Στυππειώτης, ο Νικήτας Χωνιάτης, ο Ιωάννης Κίνναμος και άλλοι πολλοί πρωτοεντάχθηκαν στις υπηρεσίες της Αυλής ως βασιλικοί γραμματεῖς, για τους οποίους, βλ. L. BRÉHIER, *Le Monde byzantin II: Les Institutions*, Paris 1949, 166-167. LOUKAKI, *Antiochos*, 12-14. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle*, *REB* 43 (1985), 167-195, ειδ. 172. F. DÖLGER – J. KARAYANNOPOULOS, *Byzantinische Urkundenlehre, I. Die Kaiserurkunden*, München 1968, 64 (και αναθεωρημένη ελλ. έκδ., Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, τ. Α'. *Τα αυτοκρατορικά έγγραφα*, Θεσσαλονίκη 1969, 129).

53. Το επικυρωμένο από την αυτοκρατορική γραμματεία αντίγραφο (ἴσον) του πρωτοτύπου εξεδόθη από τους ΜΜ VI, 113, αρ. 28 = *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου*, I: *Αὐτοκρατορικά*, έκδ. Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Αθήνα 1980 (εφεξῆς *Πάτμος*), αρ. 20, 200. DÖLGER – WIRTH, *Regesten* 1423. N. SVORONOS, *Les privilèges de l'église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel 1er Comnène*, *TM* 1 (1965), 325-391 (= *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire byzantin* [Variorum Reprints], London 1973, VII), 373-374. M. NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, *Les déseis et les lyseis, une forme de pétition à Byzance du Xe siècle au début du XIe*, στο: *La Pétition à Byzance* [Centre de Recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 14], έκδ. D. FEISSEL – J. GASCOU, Paris 2004, 105-124, ειδ. 123.

54. Την πρόσταξη (το επικυρωμένο αντίγραφο της μονής) εξέδωσε ο L. PETIT, *Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine*, *IRAIK* 6 (1900), 1-153, ειδ. 31-32, αρ.

Η χρήση της υπογραφής «διὰ τοῦ»⁵⁵ συν το όνομα του αξιωματούχου, χαρακτηρίζει πολύ συχνά τον μεσάζοντα⁵⁶. Ο Κωνσταντίνος Μανασσής,

V. DÖLGER – WIRTH, *Regesten* 1437. Φωτ. ανατ. στο: P. MILJKOVIĆ-PEPEK, *Veljusa: Manastir Sv. Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica*, Skopje 1981, 282-283, και στο: *Izv. Bulg. Ist.* 14, 84-85, με βουλγαρική μετάφραση. Αγγλική μετάφραση του τυπικού του μοναστηριού, όπου δεν περιλαμβάνεται η εν λόγω πρόσταξη: A. BANDY, *Eleousa: Rule of Manuel, Bishop of Stroumitza, for the Monastery of the Mother of God Eleousa*, στο: *Byzantine Monastic Foundation Documents*, αρ. 10, 167 κ.ε. Πρβλ. SVORONOS, *Les privilèges ...*, 374, 377 και σημ. 273 και Ο ΙΔΙΟΣ, *Notes à propos d'un procédé de techniques fiscales: la Δοχή*, *REB* 24 (1966), 97-106 (= SVORONOS, *Études* IV), ειδ. 99. MAGDALINO, *Manuel I*, 286.

55. Πρώτο γνωστό δείγμα της βρίσκουμε σε χρυσόβουλλο σιγίλλιο του 1119 (Πάτιος I, 83, αρ. 8: διὰ τοῦ γραμματικοῦ Ἰωάννου). Διαφορετικές ερμηνείες έχουν δοθεί για το πραγματικό νόημά της: ο Dölger (DÖLGER – KARAYANNOPOULOS, *Urkundenlehre*, 37-38 και 120) θεωρεί ότι πρόκειται για σημειώσεις μεσολαβητών («Intervenientenvermerk»). Ο ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, 93-94 και σημ. 86, συμφωνεί με τον Dölger αλλά προτιμά τον όρο σημείωση εισηγητών: «Ἦσαν σημειώσεις τῶν προσώπων τῶν εισηγηθέντων εἰς τὸν αὐτοκράτορα ἐπὶ τῆς περιπτώσεως δι' ἣν ἐξεδόθη τὸ ἔγγραφο». Αντίθετα, η R. MACRIDES, *Justice*, 105 [βλ. σημ. 58], κρίνει ότι οι εν λόγω υπογραφές δε είναι παρά σημειώσεις κατάστροφης (ή καταχωρισμού): «The διά-entry could certify that the document passed through his hands on to the *sekreta*». Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ (Chancellerie, 177-179 και σημ. 65), συμπεραίνει ότι πρόκειται απλούστατα για σημειώσεις επικύρωσης («notices de récoognition»). Ολοκληρωμένη ανάλυση των διαφορετικών χρήσεων της υπογραφής διὰ τοῦ, ανάλογα και με την τοποθέτησή της στο recto ή στο verso των εγγράφων, πραγματοποιεί ο J. KARAYANNOPOULOS, *Zu den «Διά-Vermerken» der byzantinischen Kaiserurkunden*, στο: *Documenti medievali greci e latini. Studi comparativi. Atti del seminario di Erice* (23-29 Ottobre 1995), εκδ. G. DE GREGORIO – O. KRESTEN, Spoleto 1998, 203-232, βλ. 204-206, 226 και 220-221: η συγκεκριμένη σημείωση-διά («διά-Vermerk» *par excellence*), η οποία χαρακτηρίζεται από την θέση της στο recto των εγγράφων, είναι μία σημείωση μεσολαβητή ή εισηγητή («Intervenientenvermerk»): δεν σχετίζεται με το γραμματειακό πρωτόκολλο ή τυπικό μέρος της ετομιασίας του εγγράφου και δεν αποτελεί αποκλειστικό εργαλείο του μεσάζοντος: «nicht alle in den διά-Vermerken aufscheinenden Personen auch μεσάζοντες waren».

56. Το μεσαστίκιον δεν υπήρξε ποτέ αξίωμα, αλλά ένα «ανεπίσημο» –ώστε δεν αποτυπώνεται σε τακτικά αξιωμάτων, σφραγίδες κ.λπ.- υπόρρημα, το οποίο ο αυτοκράτορας ανέθετε σε πιστούς του ανθρώπους (συχνά της οικογενείας του, βλ. J. DARROUZÈS, *Ekthesis Néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle*, *REB* 27 (1969), 5-127, ειδ. 70, αρ. 14). Θεωρούμενος από ερευνητές ως ο «συντονιστής» των κρατικών υπηρεσιών (λογοθεσιών ή σεκρέτων), έχει συγκριθεί με «προϋπουργό»: BECK, *Ministerpräsident*. Αντίλογος: J. VERPEAUX, *Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ô μεσάζων*, *BSI* 15 (1954), 270-296. R.-J. LOENERTZ, *Le Chancelier impérial à Byzance au XIVe et au XVe siècle*, *OCP* 26 (1960), 275-300. M. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, 155-161. E. DE VRIES

ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο Ευθύμιος Μαλάκης, ο Μακρεμβολίτης και ο Γρηγόριος Αντίοχος μας παρέχουν άφθονες και εύγλωττες περιγραφές του Μιχαήλ ως μεσάζοντος, δηλαδή, ως «εμπίστου» του αυτοκράτορα και «μεσολαβητή» ανάμεσα στον βασιλέα και στους πολίτες⁵⁷. Αν

– VAN DER VELDEN, *Théodore Metochite. Une réévaluation*, Amsterdam 1987, 79κ.ε., 248-252 και 250. Ο μεσάζων έχει αντιμετωπιστεί επίσης από την έρευνα ως αυλικός αρχιγραμματέας (magnus cancellarius, chancelier impérial, Kanzleileiter): LOENERTZ, *Le Chancelier impérial*, 280, 285, 293 και σποράδην. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Chancellerie*, 169. DE VRIES – VAN DER VELDEN, *Théodore Metochite*, 80, 248-249, και πρβλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 54, ο οποίος παρουσιάζει τον μεσάζοντα Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη ως οιονεί διευθυντή μιας γραμματείας: *ὑπουργοῖς δὲ οὐκ ὀλίγοις τῶν γραφομένων καὶ λεγομένων ἐκέχρητο λογιῶσι ἀνδράσιν, ὅσοις ἢ αὐτὴ ἐνέβριθεν ἢ βασιλείος, πρὸ πάντων δὲ τῷ Στυππειώτῃ Θεοδώρῳ (...)*. BECK, *Ministerpräsident*, 323. VERPEAUX, ὁ μεσάζων, 271. MAGDALINO, *Manuel I*, 254. Επίσης, ο Ευστάθιος αποκαλεί τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη ἐν ὑπογραφεῦσι βασιλικοῖς μέγαν, χαρακτηρισμός που πιστεύουμε ότι μπορεί να περιγράψει τον μεσάζοντα (βλ. παρακάτω σημ. 59). Με την αντίληψη του μεσάζοντος ως αρχιγραμματέα της βασιλικῆς γραμματείας διαφωνεῖ ριζικὰ ο ΚΑΡΑΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Zu den «Διά - Vermerken»*, 221· βλ. και προηγούμε. σημ. 55. Για τον μεσάζοντα, βλ. επίσης: CH. DIEHL, *Un haut fonctionnaire byzantin, le logothète (τῶν σεκρέτων), Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga*, Paris 1933, 217-227, εἰδ. 224. LEMERLE, *Cinq études*, 260-263. GUILLAND, *Logothètes*, 35, 76. DÖLGER – ΚΑΡΑΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Urkundenlehre*, 64. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ*, 128-129. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)*, *TM* 6 (1976), 125-152 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade, Studies, Texts, Monuments* [Variorum], Hampshire 1992, αρ. X), 131-133 και σημ. 35, και Ο ΙΔΙΟΣ, *Chancellerie*, 169-170. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Εσωτερικὴ πολιτικὴ του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου*, 86-101. MAGDALINO, *Manuel I*, 249 κ.ε. και 258-259.

57. Μακρεμβολίτης, *Ἐπιστολὴ πρὸς τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη*, ἐκδ. Α. ΠΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, S. Peterburg 1913, 247-248, εἰδ. 248: σοῦ τε τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς μεγάλης βουλῆς καὶ τοῦ κυρίου μου, τὰ πάντα καλοῦ λογοθέτου καὶ ἔργοις καὶ πράγμασιν. Μανασσῆς, *Προσφωνητικός*, 180.226: Λαοῦ καὶ βασιλέως μέσον ἰστάμενος. Αντίοχος, *Παρηγορητικός*, §1: ὡς ὑπὲρ τὸ λοιπὸν γερούσιον ἄνδρα πρὸς τῆς καρδίας αὐτῷ ὁ δεύτερος εὔρε, <οὔ> καὶ κατὰ χάριν καὶ τοῦνομα, θεὸς βασιλεύς. §28: ὁ κραταιός, φημί, βασιλεύς (...) καὶ ὅς, ἀμὴν σοι, λέγων, ἐπὶ πᾶσιν αὐτοῦ τοῖς ὑπάρχουσὶ σε κατέστησε. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 157-158: καὶ ὅπερ εἶναι λέγεται τὸν ἀρχιερέα μεσίτην τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ Θεοῦ, τοῦτο κἀνταῦθα παρεδείκνυς ὁ ἀληθὴς ἀρχιερεὺς τοῦ Θεοῦ [Νικόλαος]· ἐλάλει πρὸς τὸν ἀδελφὸν [Μιχαήλ] ὡς Ἀαρὼν πρὸς Μωϋσῆν τὸν ὑποφήτην Θεοῦ, ὁ δὲ ἀνήγε πρὸς τὸν καθ' ἡμᾶς θεόν, τὸν αὐτοκράτορα, τὰ λεγόμενα καὶ αὐθις διὰ σοῦ τοῖς ἀνθρώποις τὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἐχρημάτιζε. Ευστάθιος, *Ἐπιστολή*, 106.9-11: εἶπερ ὁ κρᾶτιστος ἡμῶν βασιλεύς, ὡσπερ ἐκείνον Θεός, οὕτω καὶ αὐτὸς εὔρηκέ σε θεραπεύειν τὸ αὐτοῦ ἔνθεον ἰκανώτατον. Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 147.38-40: εἰς

λοιπόν κρίνουμε από την χρήση της υπογραφής διὰ τοῦ, φαίνεται ότι ο Αγιοθεοδωρίτης λειτουργούσε ήδη ως μεσάζων από τον Σεπτέμβριο του 1158 και ότι διαδέχθηκε άμεσα τον Θεόδωρο Στυππειώτη⁵⁸ (ο οποίος, παρεμπιπτόντως, είχε προκαλέσει, ελάχιστα χρόνια πριν, την πτώση σε δυσμένεια του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη). Κατά τα λεγόμενα του Ευσταθίου⁵⁹, όταν απεβίωσε ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, ο *ἐν ὑπογραφεῦσι βασιλικοῖς μέγας*, τον διαδέχθηκε *-ἔγγιστα τῷ βασιλεῖ γεγονῶς ὑπερφαίνεται-* ο Θεόδωρος Μαυροζώμης· δηλαδή, ο Μαυροζώμης διαδέχθηκε πιθανῶς τον Αγιοθεοδωρίτη ως μεσάζων⁶⁰.

Ένα μολυβδόβουλλο τεκμηριώνει ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης κατείχε το αξίωμα του *ἐπὶ τοῦ κανικλείου*⁶¹. Μέχρι τον Νοέμβριο ἡ, το

μυρίους μὲν ὄχετοὺς τὸ τοῦ ἐλέους ῥεῦμα ὁ αὐτοκράτωρ ἐμέρισε καὶ ποταμοὺς εὐεργεσιῶν ἐπαφήκεν ἀρδεύειν τὴν γῆν ἔστι δὲ καὶ οὗτος [ο Μιχαήλ] αὐτῷ τῶν ὄχετῶν μέγιστος.

58. Η λύσις της Πάτιμου, την οποία υπογράφει ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης (βλ. παραπάνω σημ. 53 και R. MACRIDES, *Justice under Manuel I Komnenos. Four Novels on Court Business and Murder*, *FM* 6 (1983), 99-204, 107 σημ. 56), εξεδόθη (*ἀπελύθη*) τον Σεπτέμβριο του 1158, ενώ, δηλαδή, επί του κανικλείου, ακόμη τον Νοέμβριο του 1158, εξακολουθεί να είναι, φαινομενικά, ο Στυππειώτης (βλ. παρακάτω σημ. 62). Φαίνεται ωστόσο ότι η διαδοχή είχε ήδη πραγματοποιηθεί.

59. Ευστάθιος, *Άλωσις*, 46.5-8 (βλ. παραπάνω σημ. 44). Στις απαρχές της αυτοκρατορικής γραμματείας, *ὑπογραφεὺς* ἦταν ο ελληνικός ὄρος για την λατινικής προέλευσης λέξη *νοτάριος* (γραφάεας): DÖLGER – KARAYANNOPULOS, *Urkundenlehre*, 59 και σημ. 5. Με τον χαρακτηρισμό *μέγας βασιλικός ὑπογραφεὺς* –και δεδομένου ότι ο Μιχαήλ δεν μαρτυρείται ως βασιλικός *πρωτονοτάριος*– υποθέτουμε ότι υπονοείται η ιδιότητα του μεσάζοντος. Πάντως, αποκλείεται ο χαρακτηρισμός να αναφέρεται στο αξίωμα του ἐπὶ τοῦ κανικλείου (βλ. DÖLGER, *Kodikellos*, 53 και σημ. 237), το οποίο ο Μιχαήλ κατείχε μόνο στις αρχές της σταδιοδρομίας του.

60. Την γνώμη αυτή εξέφρασε ήδη ο MAGDALINO, *Manuel I*, 257. Ο Θεόδωρος Μαυροζώμης είχε πιθανότατα νυμφευθεί μία Κομνηνή (MAGDALINO, *Manuel I*, 211), όπως είχαν κάνει πολλοί προβεβλημένοι αξιωματούχοι του Μανουήλ Α', λ.χ., ο Θεόδωρος Στυππειώτης (KRESTEN, *Zum Sturz*, 53, σημ. 13. MAGDALINO, *Manuel I*, 255), ο Ιωάννης εκ Πούτζης (MAGDALINO, *Manuel I*, 212-213) και οι Ιωάννης και Αλέξιος Αξούχοι (βλ. σημ. 7 και 71). Κατά τις εκστρατείες των Βυζαντινών στην Αίγυπτο (1169) και στο Μυριοκέφαλο (1176) ο Μαυροζώμης ἦταν ἤδη ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον ἐμπιστοὺς καὶ υψηλοβαθμοὺς ἀξιωματικῶς τοῦ αὐτοκράτορα. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία I*, αρ. 81, 473-475, και II, αρ. 157, 496-502. MAGDALINO, *Manuel I*, 210-211, 257-259. S. MÉTIÉRIER, *Les Maurozômai, Byzance et le sultanat de Rum. Note sur le sceau de Jean Comnène Maurozômès*, *REB* 67 (2009), 197-207, εἰδ. 205.

61. Σφραγὶς τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου Μιχαήλ τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου. Δείγματα σώζονται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης και στο Fogg Art

αργότερο, τον Ιανουάριο του 1159, επί του κανικλείου ήταν ο Θεόδωρος Στυππειώτης⁶²· ο επόμενος γνωστός *ἐπὶ τοῦ κανικλείου*, ο Ιωάννης Καματηρός, καταγράφεται το 1166⁶³. Δηλαδή, ο Μιχαήλ θα πρέπει να

Museum του Harvard: J. EBERSOLT, *Sceaux byzantins du Musée de Constantinople, Revue Numismatique*, Paris 1914, 207-278, ειδ. 224, αρ. 308 = V. LAURENT, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. V/1-3: *L'église*, Paris 1963-1972; τ. II: *L'administration centrale*, Paris 1981, II, αρ. 225. Επίσης J. C. CHEYNET- T. GUKYILDIRIM- V. BULGULU, *Les sceaux byzantins du Musée archeologique d'Istanbul*, Paris 2010, 136-137. Για το αξίωμα, DÖLGER, *Kodikellos*, 50-65. ΚΑΡΑΠΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική*, 126, 131-132. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ- ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, 'Ο ἐπὶ τοῦ κανικλείου καὶ ἡ ἐφορεία τῆς ἐν Πάτιμῳ μονῆς, *Σύμμεικτα* 1 (1966), 76-94. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 311 και Ο ΙΔΙΟΣ, *Évolution*, 131. Φύλακας του μελανοδοχείου με την κιννάβαρι ή ερυθρό αυτοκρατορικό μελάνι, ο επί του κανικλείου είναι ένα από τα βασικότερα και διαχρονικότερα μέλη της βασιλικής γραμματείας.

62. Ο. ΚΡΕΣΤΕΝ, *Zum Sturz*, 55 κ.ε. και 79-80 (και προβλ. MAGDALINO, *Manuel I*, 255), τοποθετεί στις αρχές του 1159 την έκπτωση του Στυππειώτη από το αξίωμα του επί του κανικλείου (και μεσάζοντος). Τελευταίο ίχνος του σε αυτοκρατορικό έγγραφο βρίσκουμε σε χρυσόβουλλο λόγο του Νοεμβρίου του 1158, ο οποίος φέρει υπογραφή *διὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου καὶ δικαιοδότη Θεοδώρου τοῦ Στυππειώτου* (*JGR I*, Coll. IV, 385, αρ. 63 = MACRIDES, *Justice*, ειδ. 120, αρ. I, και 104, σημ. 32. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1426)· το έγγραφο αυτό καταχωρίζεται αρκετά αργότερα στα αρμόδια σέκρετα: τον Ιανουάριο, τον Μάρτιο και τον Αύγουστο του 1159. Ο ΚΡΕΣΤΕΝ, *Zum Sturz*, 99-103 (Exkurs 8), αποδίδει το εξαιρετικά μεγάλο διάστημα μεταξύ ημερομηνιών *απόλυσης και κατάστροφης* στην ενδιάμεση πτώση του Στυππειώτη σε δυσμένεια. Βλ. επίσης MACRIDES, *Justice*, 107 και σημ. 55.

63. ΣΓ. Ν. ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατὴρ μου μείζων μού ἐστίν*, τ. Β': *Ἔριδες καὶ σύνοδοι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1968, 154. Πρόκειται για διαφορετικό πρόσωπο από τον ομώνυμο λογοθέτη του δρόμου, σεβαστό Ιωάννη Καματηρό (γιο του Γρηγορίου), ο οποίος, σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, *Χρονική διήγησις*, 111-115 (και προβλ. Κίνναμος, 184), προκάλεσε την πτώση σε δυσμένεια του Θεοδώρου Στυππειώτη -στις αρχές του 1159, όπως απέδειξε ο Κρεστέν (βλ. προηγ. σημ. 62) και όχι το 1164, όπως πίστευαν παλαιότεροι μελετητές, βλ. F. CHALANDON, *Les Comnène. Étude sur l'Empire byzantin au XIe et au XIIe siècles*, II. *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, 223 σημ. 2. GUILLAND, *Logothètes*, 59-61- και πέθανε λίγο αργότερα, αφού ζήτησε συγγνώμη από τον Στυππειώτη (J. DARROUZÈS, *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et Discours. Introduction, texte, analyses, traduction et notes*, Paris 1970, 15-16 και επιστ. αρ. 15, 45. MAGDALINO, *Manuel I*, 255, 259. ΚΡΕΣΤΕΝ, *Zum Sturz*, 85-88, Exkurs 3). Ο επί του κανικλείου Ιωάννης Καματηρός κατέχει ακόμη το αξίωμα επί Ανδρονίκου Α' και αργότερα εξελέγη αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας (Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 274. DARROUZÈS, *Tornikès*, 46. ΚΡΕΣΤΕΝ, *Zum Sturz*, 78-80 και σημ. 112).

ήταν επί του κανικλείου, διαδεχόμενος τον Στυππειώτη, τουλάχιστον από το 1159 έως το αργότερο το 1166⁶⁴ και, συνεπώς, ο Αγιοθεοδωρίτης, κατά πάσα πιθανότητα, ήταν ήδη επί του κανικλείου όταν υπέγραψε την ανωτέρω πρόσταξη του Μανουήλ Κομνηνού για την Θεοτόκο Ελεούσα, τον Μάιο του 1160.

Τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1166 ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης υπογράφει τρεις αυτοκρατορικές νεαρές -*Περὶ δικαστῶν καὶ συνηγόρων (...), Περὶ ἡμερῶν ἀπράκτων* (των δικαστηρίων) και *Περὶ τῶν ἔκουσίως φονευόντων*- ως λογοθέτης του δρόμου (πρώτες μαρτυρίες)⁶⁵ και

64. Όταν και ο ίδιος μαρτυρείται να έχει πλέον προαχθεί στο αξίωμα του λογοθέτη του δρόμου (βλ. σημ. 65). Εκ των ανωτέρω προκύπτει ότι ο Μιχαήλ δεν θα μπορούσε να κατέχει ταυτόχρονα τα αξιώματα του επί του κανικλείου και του λογοθέτη του δρόμου, όπως υπέθεσε ο DÖLGER, *Kodikellos*, 55 και σημ. 252, 253.

65. Τα επικυρωμένα αντίγραφα, που σώζονται, φέρουν, με ελάχιστες παραλλαγές, την επισήμανση: *Ἔῤῥε (...)* και *τὸ διὰ τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου Μιχαήλ*: JGR I, Coll. IV, αρ. 66, 389-396 αρ. 67, 397-402 και αρ. 68, 403-408 = MACRIDES, *Justice*, αρ. II, 122-139 αρ. III, 140-155 και αρ. IV, 156-167. DÖLGER - WIRTH, *Regesten* 1465, 1466, 1467. Ο Μιχαήλ διαδέχθηκε στο αξίωμα τον λογοθέτη του δρόμου Ιωάννη Καματηρό (GUILLAND, *Logothètes*, 61-62, και παραπάνω σημ. 63). Για την ιστορία του λογοθέτη του δρόμου ως υπευθύνου της διοίκησης και της οικονομικής διαχείρισης του δημοσίου δρόμου (*cursus publicus*), δηλ. των οδικών δικτύων (ετοιμότητα, ασφάλεια, ενδιάμεσοι σταθμοί, μεταφορικά μέσα, κ.λπ.) και του ταχυδρομείου (*ὄξεως δρόμου*), καθώς και ως αρμοδίου για την υποδοχή, την περιθαλψη αλλά και την εισαγωγή των ξένων πρεσβευτών στον αυτοκράτορα, κατά το αυλικό εθιμοτυπικό -όπως αυτό περιγράφεται, για τους 9ο και 10ο αιώνες, από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο (*De Cerimoniis* ή *Περὶ βασιλείου τάξεως*, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Listes de préséance*, 311-312. D. A. MILLER, *The Logothète of the Drome in the Middle Byzantine period*, *Byz.* 36 (1966), 438-470. GUILLAND, *Logothètes*, 31-45. ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ πολίτευμα καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (324-1204). Κράτος - διοίκηση, οἰκονομία -κοινωνία*, Αθήνα 2004, 380-381. Ι. ΔΗΜΗΤΡΟΥΚΑΣ, *Ενδειξεις για τη διάρκεια των χερσαίων ταξιδιών και μετακινήσεων στο Βυζάντιο (6ος-11ος αιώνες)*, *Σύμμεικτα* 12 (1998), 7-42, ειδ. 18, 22-24, 28-29. Τον 12ο αιώνα ο λογοθέτης του δρόμου έχει μετεξελιχθεί σε παράγοντα της αυτοκρατορικής γραμματείας, σύμφωνα με τον Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Évolution*, 131: «privé de ses pouvoirs fiscaux, devient une sorte de chancelier impérial». MAGDALINO, *Manuel I*, 229, 257, 313-314. Το παράδειγμα του Βασιλείου Καματηρού, αποδεικνύει ωστόσο, ότι ο λογοθέτης του δρόμου διατηρούσε ακόμη κάποια από τα παλαιά εθιμοτυπικά προνόμια εν σχέσει με τους ξένους πρεσβευτές: Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1879-1880 (ανατ. Groningen 1968), τ. Α', 322.17-323.17 και τ. Β', 522. Βλ. και παρακάτω, σημ. 74). Ως λογοθέτης του δρόμου (και ως μεσάζων),

μεσάζων, με την υπογραφή *διὰ τοῦ*. Υπογράφει επίσης *διὰ τοῦ* το βασιλικό *πρόσταγμα*⁶⁶, που ενέκρινε την απόφαση της ενδημούσας συνόδου της 11ης Απριλίου 1166, σχετικά με την απαγόρευση του γάμου εβδόμου βαθμού συγγενείας εξ αίματος, υπόθεση η οποία απασχόλησε την σύνοδο ύστερα από εισήγηση του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη. Τέλος, ο λογοθέτης του δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης παρίσταται στις συνεδρίες της 6ης Μαρτίου 1166, της συνόδου *περὶ τοῦ ῥητοῦ, ὅτι, ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἔστιν* (Ιω. 14.28), και της 30ῆς Ιανουαρίου και 18ης Φεβρουαρίου 1170, με τις οποίες δόθηκε τέλος στην ίδια δογματική ἔριδα, και όπου καταγράφεται επιπλέον με τον τίτλο του *πρωτονωβελισσιμοῦπερτάτου* (sic). Μόνο στην σύνοδο του 1166 και του 1170, πλην ελαχίστων ἐμμέσων αναφορῶν στα ρητορικά κείμενα, μαρτυρεῖται να κατέχει επίσης το αξίωμα του *ὄρφανοτρόφου*⁶⁷. Σφραγίδα του λογοθέτη του δρόμου

ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης ενεργεῖ κυρίως ἐν εἶδει γνωμοδοτή και ἐισηγητή προς τον αυτοκράτορα των υποθέσεων που χρίζουν (ἀμεσης) νομοθέτησης (ὅπως δείχνει ἰδίως το γεγονός ὅτι υπογράφει με *διά-σημείωση* τις τρεις νεαρές). Πρβλ. DÖLGER, *Kodikellos*, 61 και σμ. 287. MILLER, *The Logothète of the Drome*, 464. VERPEAUX, *Μεσάζων*, 283. Το αξίωμα ἐξελίσεται βαθμιαία σε τιμητικό τίτλο, χωρίς ὑπηρεσία (*ὄφφίκιο*): ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ*, 128. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Chancellerie*, 168-169.

66. Επικυρωμένο ἀντίγραφο, *PG* 133, 772 = ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ Ε΄, 311-313, βλ. 313: *Τὸ διὰ τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου, τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου Μιχαήλ*. DÖLGER - WIRTH, *Regesten* 1469b. Βλ. ἐπίσης ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, *Αγιοθεοδωρίτης I*, 154, σμ. 24.

67. *Παρισταμένων τῶ κραταιῶ καὶ ἀγίῳ ἡμῶν βασιλεῖ (...)* τοῦ *πρωτονωβελισσιμοῦπερτάτου λογοθέτου τοῦ δρόμου καὶ ὄρφανοτρόφου κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου*. ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 154 και 186, 195 (= L. PETIT, *Documents inédits sur le concile de 1166 et ses derniers adversaires*, *VV* 11 (1904), 465-493, εἰδ. 479, 490). Για την σύνοδο, βλ. ἐπίσης ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, *Αγιοθεοδωρίτης I*, 172, σμ. 86. Ο PETIT, 479, διάβασε λάθος «τοῦ πρωτονοταρίου ὑπερτάτου», βλ. P. KARLIN-HAYTER, *L'Hétériarque. L'évolution de son rôle du De Cerimoniis au Traité des Offices*, *JÖB* 23 (1974), 101-143 (= *Studies in Byzantine Political History* [Variorum Reprints], London 1981), εἰδ. 140-141. Για τον τιμητικό τίτλο, DÖLGER, *Byzantinische Diplomatie*, 26 κ.ε. L. STERNON, *Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros*, *REB* 23 (1965), 222-243, εἰδ. 225. Ο MAGDALINO, *Manuel I*, 253 σμ. 83, πρότεινε να ταυτιστεῖ με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη ο *πρωτονοτάριος και μέγας λογοθέτης*, ο οποίος, σύμφωνα με την ἔκδοση Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, *Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος*, *Ἑλληνικά* 1 (1928), 308, υπογράφει, το 1164, το τυπικό της μονῆς (DÖLGER - WIRTH, *Regesten* 1425b). Ὡστόσο, οἱ Α. ΣΠΑΛΑΣ, *Βιβλιοκρισία*, *ΕΕΒΣ* 7 (1930), 404 και V. LAURENT, *Remarques critiques sur le texte du typikon du monastère de Saint-Mamas*, *EO* 30 (1931), 237, διόρθωσαν την ἀνάγνωση *μέγας λογοθέτης* σε *μέγας λογαριαστής*. Βλ.

Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη φυλάσσεται σήμερα στην Συλλογή Orghidan, στο Βουκουρέστι⁶⁸.

Μίαν ακόμη είδηση για τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη μας δίνει ο Θεόδωρος Βαλσαμών. Σε σχόλιό του μνημονεύει πράξη του πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170), με την οποία είχε επιτραπεί (κάποια στιγμή μετά το 1166) στον ιερομόναχο Μακάριο τον Ιεροσολυμίτη να υπηρετεί ως γραμματέας τον *πρωτονοβελισμοῦπέρτατο και λογοθέτη τοῦ δρόμου* Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη και να τον συνοδεύει στα ταξίδια του⁶⁹.

Ο Μιχαήλ (φέρεται να) μνημονεύεται επίσης να συμμετέχει στην βυζαντινή εκστρατεία κατά της Ουγγαρίας, της οποίας ηγήθηκε ο Μανουήλ Κομνηνός μετά το Πάσχα του 1167⁷⁰. Στην Σαρδική, όπου είχαν στρατοπεδεύσει οι αυτοκρατορικές δυνάμεις, ο πρωτοστράτωρ Αλέξιος Αξούχος, πρεσβύτερος γιος του *πανσεβάστου σεβαστοῦ* μεγάλου δομéstικου Ιωάννου Αξούχου και σύζυγος ανηψιάς του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, κατηγορήθηκε για συνωμοσία και για χρήση μαγείας, με

επίσης, A. BANDY, *Mamas: Typikon of Athanasios Philanthropenos for the Monastery of St. Mamas in Constantinople*, στο: *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 1035, αρ. 32. Η πιο κοντινή χρονικά μαρτυρία *πρωτονοταρίου και μεγάλου λογαριαστοῦ* είναι εκείνη του Ιωάννη εκ Πούτζης, ο οποίος κατέχει τα δύο αξιώματα ακόμη το 1157 (βλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Αγιοθεοδωρίτης I, 157 σημ 31).

68. *Σφραγίς λογοθέτου τοῦ δρόμου Μιχαήλ τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου*. V. LAURENT, *Documents de sigillographie. La collection C. Orghidan*, Paris 1952, 89, αρ. 164 και Ο ΙΔΙΟΣ, *Corpus II*, αρ. 440.

69. PG 137, 1024B = ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ Β΄, 662.17-20: *διάγειν διηνεκῶς μετὰ τοῦ μακαρίτου πρωτονοβελισμοῦπέρτάτου και λογοθέτου τοῦ δρόμου κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου και συνταξιδεύειν μετ' αὐτοῦ και τὰ τῶν γραμματικῶν ἐνεργεῖν*. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1101. Πρβλ. Ε. ΠΑΠΑΠΙΑΝΝΗ, *Επιτρεπόμενες και απαγορευμένες κοσμικές ενασχολήσεις του βυζαντινού κλήρου*, στο: *Δ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*. Θεσσαλονίκη 1983, 143-166, ειδ. 150 και 160 σημ. 26.

70. Την περιγράφει λεπτομερώς ο Κίνναμος, 265 κ.ε. Βλ. ΜΑΚΚ, *Árpáds and Comneni*, 100. MAGDALINO, *Manuel I*, 80. Ο ίδιος ο Μανουήλ δεν έλαβε τελικά μέρος στις στρατιωτικές επιχειρήσεις (οι οποίες άρχισαν στις 8 Ιουλίου 1167, ανήμερα του Αγ. Προκοπίου, όπως τονίζει ο Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 153), αλλά παρέμεινε στο στρατόπεδο, που οι Βυζαντινοί είχαν στήσει στην Σαρδική (σημ. Σόφια), καθώς δεν ήταν καλά στην υγεία του (Κίνναμος, 265 και 270. Άλλη εξήγηση δίνει ο Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 151). Επικεφαλής του στρατού ορίστηκε ο μέγας δούξ Ανδρόνικος Κοντοστέφανος.

σκοπό να σφετεριστεί τον θρόνο⁷¹. Πριν την έναρξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων, ο αυτοκράτορας διέταξε την σύλληψη του Αξούχου και κάλεσε τέσσερα πρόσωπα για την εκδίκαση της υπόθεσης: τον τότε λογοθέτη Μιχαήλ, τον Ιωάννη Δούκα, τον βασιλικό ευνούχο Θωμά και τον κριτή του βήλου Νικηφόρο τον Κάσπακα⁷². Παρόλο που ο Κίνναμος

71. Ο Αλέξιος ήταν παντρεμένος με την Μαρία, κόρη του Αλεξίου Κομνηνού, πρωτότοκου γιου του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού. Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία των Κομνηνών* I, αρ. 74, 339-348, και II, αρ. 123. 132-134. CHEYNET, *Rouvoir*, 109, αρ. 148, 415-416. Ο γάμος αυτός έδιδε στον Αξούχο πραγματικές πιθανότητες στην διαδοχή του βυζαντινού θρόνου. Πρβλ. Κ. Α. ΜΠΟΥΡΑΡΑ, Τò έγκλημα καθοσίωσης στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185), στο: *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, I, Ρέθυμνο 1986, 211-229, ειδ. 218. MAGDALINO, *Manuel I*, 218-219 και 266. Σε αντίθεση με τον Κίνναμο, ο Νικήτας Χωνιάτης (*Χρονική διήγησις*), 144, υποστηρίζει την αθωότητα του πρωτοστράτορα και εκθειάζει την πίστη του στον Μανουήλ Α΄, ισχυριζόμενος ότι ο Αλέξιος συκοφαντήθηκε από τον Ισαάκιο Ααρών, αυτοκρατορικό διεργμηνέα (στον οποίο ο Κίνναμος, 284 και 288, αποδίδει το αξίωμα του *ακολούθου*). Ο Ισαάκιος ήταν παρών στην σύνοδο του 1166 για το «ό Πατήρ μου μείζων μου έστιν», φέροντας τον τίτλο του πρωτονοβελίσμου και το αξίωμα του *ακολούθου*. ΣΑΚΚΟΣ, *Ό Πατήρ μου μείζων*, 142 και 154. V. LAURENT, *La famille byzantine des Aaron et ses homonymes*, 394 (Ισαάκιος 9). ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία, (1081-1204)*, τ. Γ΄1, Αθήνα 2001, 293 σημ. 24. Ο Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ [Ααρών Ισαάκιος ό Κορίνθιος και ή δράση του στο Βυζάντιο (β΄ μισό 12ου αιώνα), *Βυζαντινά* 20 (1999), 174-182] διαχωρίζει τον *ακόλουθο* Ισαάκιο Ααρών του 1167 από τον *ακόλουθο* Ισαάκιο ο οποίος παρίσταται στην σύνοδο του 1166, διάκριση η οποία, κατά την γνώμη μας, δεν δικαιολογείται.

72. Κίνναμος, 269: μετ' ου πολυ δέ βασιλέως κελεύσαντος άνδρες των επί δόξης παρ' αυτον ήλθον, Ιωάννης τε ό Δούκας και Μιχαήλ, ός λογοθέτης εκείνου του χρόνου ήν, προς δέ και Θωμάς ό έκτομίαις Νικηφόρος τε των εκ του Βήλου κριτων εις ών και αυτός, έπώνυμον Κάσπαξ. έκόμεζον δέ αυτω έγκλήματα τρία (η αγγλική μετ. CH. M. BRAND, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, New York 1976, 202, ερμηνεύει, αδικαιολόγητα, «logothete of the bureaus», δηλ. «λογοθέτης των σεκρέτων»). Ο Ιωάννης Δούκας ήταν παρών στην σύνοδο για το ό Πατήρ μου μείζων μου έστιν (1166 και 1170). Το 1170 καταγράφεται ως πανσέβαστος σεβαστός μέγας εταιρειάρχης (ΣΑΚΚΟΣ, *Ό Πατήρ μου μείζων*, 186). POLEMIS, *Doukai*, αρ. 99, 127-130, και απαραίτητες διορθώσεις στις μελέτες DARROUZÈS, *Tornikès*, 45-46. KARLIN-HAYTER, *L'Hétériarque*, 130-131 και A. F. STONE, *The Grand Hetaireiarch John Doukas: The Career of a Twelfth-century Soldier and Diplomat, Byz.* 69 (1999), 145-164. Ο δε Αλέξιος Αξούχος καταδικάστηκε, καθαιρέθηκε και υποχρεώθηκε να καρεί μοναχός και να ζήσει σε μοναστήρι στο Παπύκιον όρος (Ροδόπη) μέχρι τον θάνατό του: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 144: Καί ό Μανουήλ (...) συλλαμβάνει τουτον διάγων έν Σαρδική, μήπω έπιφωσκούσης ήμέρας, τή οικεία όμεινέτιδι, και ου μόνον των όντων άπάντων άπογυμοϊ, αλλά και εις μοναχόν άποκείρας έν ένι των κατά τώ Παπύκιον τώ όρος φροντιστηρίων παραρριπιτεί.

παραλείπει να αναφέρει το επίθετο του Μιχαήλ και δεν επισημαίνει ότι επρόκειτο για λογοθέτη του δρόμου, ωστόσο γίνεται κοινώς αποδεκτό ότι ο ανώνυμος λογοθέτης είναι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, ο οποίος μαρτυρείται ρητά ως λογοθέτης του δρόμου στα 1166, 1168 -στην Έκφραση αρματοδρομίας- και 1170.

Τελευταίο γνωστό ίχνος του Μιχαήλ σε επίσημο έγγραφο αποτελεί ίσως μία πρόσταξη του 1176 του Μανουήλ Κομνηνού για την Πάτμο, η οποία φέρει την υπογραφή *διὰ τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου*, χωρίς το όνομα του αξιωματούχου⁷³. Τον διαδέχθηκε ο πανσέβαστος σεβαστός Βασίλειος Καματηρός, ο οποίος μαρτυρείται ως λογοθέτης του δρόμου ήδη από την βασιλεία του Μανουήλ Κομνηνού⁷⁴.

73. MM VI, 117-119, αρ. 30, 118 = *Πάτμος* I, 217-224, αρ. 22, 220. DÖLGER - WIRTH, *Regesten* 1521a [1439]. Σώζεται το επικυρωμένο αντίγραφο (ἴσον) του πρωτοτύπου, το οποίο έφερε και τὸ διὰ τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου. Οι Miklosich - Müller είχαν χρονολογήσει την πρόσταξη τον Μάιο του 1161. Η Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Πατμιακά Β'. Πρόσταξις τοῦ Αὐτοκράτορος Μανουήλ Α' Κομνηνοῦ ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Χρονολογικὰ καὶ προσωπογραφικὰ ζητήματα, στο: *Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον*, τ. 2, Αθήνα 1966, 78-97 και *Πάτμος* I, αρ. 22, 221-222, απέδειξε (ὅπως δέχεται και ο DARROUZÈS, *Tornikès*, 48 και 51) ὅτι πρέπει να χρονολογηθεῖ (ἀπελύθη) το 1176, τον μήνα Απρίλιο, ὅπως ρητὰ διατυπώνει το *μνηολόγημα* του εγγράφου, το οποίο καταχωρήθηκε (κατεστρώθη) ἕναν μήνα αργότερα (τον Μάιο) στα αρχεῖα των αρμοδίων *σεκρέτων*. Επίσης ο Ν. SVORONOS, *Les privilèges ...*, 375 και σημ. 260 (πρὸ βλ. ο ΙΔΙΟΣ, *Δοχή*, 100) και ο Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, Η διανομή των βασιλικῶν επισκέψεων της Κρήτης (1170-1171) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Κομνηνοῦ, στο: *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικῶν Συνεδρίου*, Αθήνα 1968, 195-201 (= Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Documents et études sur les institutions de Byzance* [Variorum Reprints], London 1976), 195 σημ. 2). Αντιθέτως ο ΚΡΕΣΤΕΝ, *Zum Sturz*, 63 και σημ. 64, προτιμά, χωρίς επιχειρήματα, την χρονολόγηση 1161.

74. Σαφής είναι η πληροφορία του Μιχαήλ Χωνιάτη (ἐκδ. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*), τ. Α', 312-313, *Προσφώνημα εἰς τὸν γυναικάδελφον τοῦ βασιλέως καὶ λογοθέτην κῦρ Βασίλειον τὸν Καματηρόν*, βλ. 322.17-323.17· βλ. και την αντίστοιχη επισήμανση του ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, τ. Β', 522, 528 [ο ισχυρισμός του GUILLAND, *Logothètes*, 62, ὅτι «En 1182 il (δηλ. ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης) était logothète του drome» παραπλάνησε πολλές φορές την έρευνα]: ο Μιχαήλ Χωνιάτης του απευθύνει επίσης δύο επιστολές: τ. Β', αρ. 39, 62, και αρ. 129, 257 (= F. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae* [CFHB 41], Berlin 2001, 53-54 και 208-211 αντίστοιχα), τρεις επιστολές ο Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί* (ἐκδ. J.-L. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* [CFHB 3], Berlin - New York 1972), 202, 209 και 216. Το 1166 μαρτυρείται ως *πανσέβαστος σεβαστός πρωτονοτάριος*: ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μεῖζων*, 154. V. LAURENT, *Un sceau inédit du Protonotaire Basile Kamatéros*, *Byz.* 6 (1931),

Όπως είδαμε πιο πάνω, τον Μάρτιο του 1166 ο Μιχαήλ μαρτυρείται επίσης για πρώτη φορά ως *ὀρφανοτρόφος*⁷⁵ του Ορφανοτροφείου Κωνσταντινουπόλεως. Στο αξίωμα διαδέχθηκε μάλλον τον αδελφό του Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, στον οποίο, πιστεύουμε, ενδέχεται να είχε ανατεθεί το αξίωμα περί το 1157⁷⁶. Ο Κωνσταντίνος Μανασσής μνημονεύει τον ορφανοτρόφο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη να επιτηρεί στην σχολή των γραμματικών του Ορφανοτροφείου (*παισὶ τροφίμοις*) σχολικούς αγώνες στο πλαίσιο των ασκήσεων της σχεδογραφίας, παρουσία του αυτοκράτορα⁷⁷.

253-272. Ο Βασίλειος, γιος του Ανδρονίκου Καματηρού, κατείχε το αξίωμα ακόμη επί Αλεξίου Β΄. Περί το 1182, ο Ανδρόνικος Κομνηνός, αφού αποκάλυψε συνωμοσία εναντίον του, τον τιμώρησε, μαζί με άλλους ευγενείς, με μερική τύφλωση και εξορία στην Ρωσία (Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 266-267). Ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195) τον ανακάλεσε στην Κωνσταντινούπολη και πιθανόν τον αποκατέστησε στο αξίωμα του λογοθέτη του δρόμου (ωστόσο, περί το 1188/1189 λογοθέτης του δρόμου είναι πλέον ο Ιωάννης Δούκας, και το 1191 ο Δημήτριος Τορνίκης, τον οποίο διαδέχθηκε στο ίδιο αξίωμα ο γιος του, Κωνσταντίνος Τορνίκης. DARROUZÈS, *Tornikès*, 33-34). Ήταν ακόμη ενεργός αξιωματούχος επί Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203) –ο οποίος είχε νυμφευθεί την αδελφή του Βασιλείου, Ευφροσύνη Δούκαινα– και επί Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι (θείου του Βασιλείου). DARROUZÈS, *Tornikès*, 48-49. J. HERRIN, *Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos*, 1180-1205, *DOP* 29 (1975), 253-288, ειδ. 269. ΜΠΟΥΡΑΡΑ, *Τὸ ἔγγραφο καθοσιώσεως*, 221. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Antiochos*, 35(3) και 36.

75. Βλ. παραπάνω σημ. 67. R. GUILLAND, *Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. L'orphantrophe*, *REB* 23 (1965), 205-221, ειδ. 213-214. Το αξίωμα του *ὀρφανοτρόφου* του Αποστόλου ή του Αγίου Παύλου απονέμεται από τον αυτοκράτορα, αλλά φορείς του είναι, συνήθως, κληρικοί. Ο *ὀρφανοτρόφος* συγκαταλέγεται ανάμεσα στους πολιτικούς –και όχι στους εκκλησιαστικούς– άρχοντες (J. DARROUZÈS, *Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine* [AOC 11], Paris 1970, 36 και σημ. 3, 37, 80 και 194). Βλ. επίσης ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Évolution*, 141 και ο ΙΔΙΟΣ, *Listes de préséance*, 319. F. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig 1927 (ανατ. Darmstadt 1960), 43. Β. Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώτη και μέση βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe], Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 444. J. NESBITT, *The Orphanotrophos: some observations on the history of the office in the light of seals*, στο: *SBS* 10, εκδ. J.-C. CHEYNET - C. SODE, Berlin - New York 2010, 51-62. MAGDALINO, *Manuel I*, 256 (για τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη), 230, 308.

76. Βλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, *Αγιοθεοδωρίτης I*, 158-159.

77. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 181.264κ.ε: *ἴσταται ποτε καὶ παισὶ τροφίμοις γραμματικῆς ἐν ὀφθαλμοῖς βασιλέως ἀγών (...)* τότε δὴ τότε τὴν ἑαυτοῦ τέχνην ὁ λογοθέτης παραγυμνοὶ καὶ περιλαλεῖ τὰ ἀνάκτορα καὶ ἔτοιμάζει βρόχους τοῖς μείραξιν. Ἴδοι τις ἂν τότε σοφιστικῆς δεξιότητα καὶ ἐπαινέσεται τὸ εὐσύνετον καὶ θαυμάσεται τὸ εὐμήχανον.

Έχει επανειλημμένως υποστηριχθεί ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης ανέλαβε ορφανοτρόφος ενώ ήταν λαϊκός, γεγονός το οποίο θα συνιστούσε παράβαση της καθιερωμένης πρακτικής, σύμφωνα με την οποία ο επικεφαλής του ιδρύματος έπρεπε να είναι κληρικός (ή μοναχός)⁷⁸. Ωστόσο, από εκτενές χωρίο του Προσφωνητικού του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, το οποίο δεν έτυχε της ανάλογης προσοχής, προκύπτει ότι ο Μιχαήλ υπήρξε κληρικός και μοναχός⁷⁹, τουλάχιστον μετά το 1175.

Ο Ευστάθιος αναφέρει, λοιπόν, ότι ο Μιχαήλ έγινε δεκτός ανάμεσα στους κληρικούς της Αγίας Σοφίας (ὁ θεῖος ναὸς πονούμενον ἔχει σε). Ακολούθως περιγράφει το περιεχόμενο της διακονίας του στην εκκλησία. Η περιγραφή αντιστοιχεί γενικά στα καθήκοντα του ἀναγνώστη⁸⁰, του

Για την σχολή τῶν γραμματικῶν του Ορφανοτροφείου και την σχεδoγραφία, βλ. LEMERLE, *Cinq études*, 233-241. I. VASSIS, Graeca sunt, non leguntur. Zu den schedographischen Spielereien des Theodoros Prodromos, *BZ* 86-87 (1993-1994), 1-19 και Ο ΙΔΙΟΣ, Τῶν νέων φιλολόγων παλαισματα. Ἡ συλλογή σχεδῶν τοῦ κώδικα *Vaticanus Palatinus gr. 92*, *Ελληνικά* 52 (2002), 37-68. MAGDALINO, *Manuel I*, 329-330. A. KAZHDAN – A. W. EPSTEIN, *Change*, 126. S. MERGIALI-FALANGAS, L'École Saint Paul de l'Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire, *REB* 49 (1991), 237-246. Ο αυτοκράτορας συνήθιζε να επισκέπτεται τους τροφίμους με την ευκαιρία ορισμένων εορτών, εξέταζε τις γνώσεις των μαθητῶν του σχολείου και τους επιβράβευε: Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV.15 (έκδ. A. FAILLER – V. LAURENT, *Georges Pachymères, Relations Historiques* [CFHB 24, 1-2], Paris 1984, 369.28 κ.ε. Δ. Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινὴ φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα 1983, 312. GUILLAND, *Orphanotrophe*, 208. LOUKAKI, *Georges Xiphilin*, 49-50 και σημ. 150.

78. GUILLAND, *Orphanotrophe*, 214. DARROUZÈS, *Tornikès*, 56 και Ο ΙΔΙΟΣ, *Όρφνίκια*, 36 και σημ. 3, 194. MAGDALINO, *Manuel I*, 308.

79. Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 146.95-147.18: ἀλλὰ ὁ μόχθος ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων καὶ ὅσα τὰς πόλεις διοικεῖ, ἐπὶ τὰ θεϊότερα τρέπεται, ὡς εἶναι σοι ὅλον βίον ἐν τῇ τῶν κρειπτόνων σχολῇ καὶ γίνεταί σοι κόπος οὗτος ἕτερος διάδοχος καλῶν καλοῖς καὶ ὁ θεῖος ναὸς πονούμενον ἔχει σε καὶ ἡ τῶν θείων λογίων τῶν μὲν ἐξ ἀναμνήσεως προαγωγή, ἃ θησαυρῶ μνήμης ἔγκειται, τῶν δὲ ἐξ ἀναγνώσεως εἰσοδογῆ, ἅπερ ὅσα καὶ πηγῶν τῶν θείων πυξίων ἐξαναβλύζουσιν, τῶν δὲ καὶ εἰς μέλος ἀναφωνουμένων ὑμολογήματος (...) ἔστι δέ σοι καὶ τὰ τῆς βρώσεως ταύτης ἠρτυμένα λόγῳ, τῷ νοστιμιωτάτῳ ἄλατι, ὅτε καὶ τὸν πολλὸν ὄχλον διεκφυγῶν ἐτέρας γίνῃ λογάδος, τῆς τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν, καὶ ὅσοι πρὸς τὸν μονάδα βίον συνέστειλαν ἑαυτοὺς καὶ περὶ σὲ συναχθέντες αὐτοὶ τὴν τράπεζαν περιάδουσι τὸ Δαυῖτικὸν ψαλτήριον ἀρμोटτόμενοι.

80. Για τον ἀναγνώστη ως «κατώτερο» κληρικό και ως προπαρασκευαστικό στάδιο για την εἰσοδο στον ἀνώτερο κλήρο (και στον πρώτο ἀπὸ τους τρεῖς βαθμούς της ιεροσύνης: διάκονος, πρεσβύτερος -ἢ ιερεὺς-, ἐπίσκοπος), βλ. A. FAIVRE, *Naissance d'une*

μέλους, δηλαδή, του «κατώτερου κλήρου», του οποίου ωστόσο ο ρόλος είχε ιδιαίτερο βάρος, που συνίστατο στην μεγάλη ευθύνη για την σωστή ανάγνωση, ενίοτε και τον σχολιασμό, των ιερών αναγνωσμάτων - από την Παλαιά (κυρίως Ψαλμοί και Προφητείες) και την Καινή Διαθήκη (Πράξεις των Αποστόλων) - ενώ τα Ευαγγέλια τα διάβαζε διάκονος ή ιερέας στην διάρκεια των ακολουθιών. Η δε φράση *τῶν δὲ καὶ εἰς μέλος ἀναφωνομένων ὑμολογήματος* μπορεί να αναφέρεται στο έργο του ψάλτη ή να εννοεί την «εμμελή» ή ελαφρώς μελωδική ανάγνωση, με την οποία αποδίδονται κάποια αναγνώσματα, κυρίως τα Ευαγγέλια, οι Πράξεις των Αποστόλων και οι Προφητείες.

Πέραν ωστόσο της επί λέξει σημασίας του χωρίου, ο Ευστάθιος φαίνεται να παίζει την αμφισημία των λέξεων «εισδοχή» και «προαγωγή» και να υπονοεί ότι ο Μιχαήλ χειροθετήθηκε πρώτα *ἀναγνώστης* (ἐξ ἀναγνώσεως εἰσδοχή) και ύστερα χειροτονήθηκε στον πρώτο βαθμό της ιερωσύνης (διάκονος ή, αν ήταν ήδη μοναχός, ιεροδιάκονος), για να αναλάβει εν συνεχεία κάποιο πατριαρχικό οφφίκιο (αρχοντίκιο⁸¹), όπως του *ιερομνήμονος*⁸² ή του *ὑπομιμνήσκοντος*⁸³ (ἐξ ἀναμνήσεως προαγωγή, ἃ θησαυρῶ μνήμης ἔγκειται⁸⁴) και να ονομαστεί ἄρχων της Μεγάλης Εκκλησίας.

Ο Μιχαήλ είναι μοναχός (ὄτε καὶ τὸν πολλὸν ὄχλον διεκφυγῶν ἐτέρας γίνῃ λογάδος, τῆς τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν, καὶ ὅσοι πρὸς τὸν

hiérarchie: les premières étapes du cursus clérical [Théologie Historique 40], Paris 1977, κυρίως 58-62, 88-90, 93-96, 110-111, 114-117, 188. A. FAILLER, La promotion du clerc et du moine à l'épiscopat et au patriarcat, *REB* 59 (2001), 125-146, εἰδ. 127, 131, 145. DARROUZÈS, Ὀφφίκια, 539. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1119. Βλ. στο *Εὐχολόγιο* της Ορθόδοξης Εκκλησίας, την ευχή του επισκόπου κατά την χειροθεσία αναγνώστη: *καὶ δὸς αὐτῷ, μετὰ πάσης σοφίας καὶ συνέσεως, τῶν θεῶν σου λογίων τὴν μελέτην καὶ ἀνάγνωσιν ποιεῖσθαι, διαφυλάττων αὐτὸν ἐν ἀμέμπτῳ πολιτείᾳ.*

81. Για να είναι κανείς «ἀρχων», δηλ. κάτοχος οφφικίου (ή «αρχοντικίου»), πρέπει να έχει χειροτονηθεί διάκονος. Βλ. DARROUZÈS, Ὀφφίκια, 106-107, 44-45. V. TIFTIXOGLU, Gruppenbildungen innerhalb des konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit, *BZ* 62 (1969), 25-72, εἰδ. 53, 65.

82. DARROUZÈS, Ὀφφίκια, 105-106, 368 κ.ε, 554. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 262-263. Ο Αλέξιος Αριστηνός διετέλεσε *ιερομνήμων* έως τουλάχιστον το 1157, ενώ ήταν και *νομοφύλαξ* και *ορφανοτρόφος* (DARROUZÈS, *Tornikès*, 54).

83. DARROUZÈS, Ὀφφίκια, 374-375, 568.

84. Για τους όρους «προαγωγή», «προχείρισις», «χειροτονία», βλ. DARROUZÈS, Ὀφφίκια, 87 και σημ. 2, 88.

μονάδα βίον συνέστειλαν έαυτούς) όταν ο Ευστάθιος του απευθύνει τον *Προσφωνητικό* του (περί το 1178/1180)⁸⁵ και μάλιστα φαίνεται να κατέχει στο μοναστήρι κάποια θέση ευθύνης (και περί σέ συναχθέντες αὐτοὶ τὴν τράπεζαν περιάδουσι τὸ Δαυΐτικὸν ψαλτήριον ἄρμοστόμενοι). Επί του προκειμένου ζητήματος, στον επιτάφιο του Ευθυμίου Μαλάκη οι αδελφές και η νύμφη του νεκρού Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη αναφέρουν έναν *σεπτὸ παρθενώνα*, ενδεχομένως ένα γυναικείο μοναστήρι των Αγιοθεοδωριτών⁸⁶. Ως (μοναδικός εν ζωῇ) κτήτωρ της μονής, ο Μιχαήλ μπορεί να είχε με αυτήν κάποια ειδική σχέση, που του επέτρεπε να την διοικεί. Επίσης, ενδέχεται το μοναστήρι να ήταν μικτό, με ένα παράρτημα για γυναίκες και ένα άλλο για άνδρες. Σε αυτήν την περίπτωση (τα λόγια του Ευσταθίου και περί σέ συναχθέντες αὐτοί, ομιλούν περί ανδρών), ο Μιχαήλ θα μπορούσε επιπλέον να είναι ηγούμενος αυτού του ανδρικού παραρτήματος⁸⁷.

Ήταν εν τέλει ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης κληρικός –όπως επέτασε το εθμικό τουλάχιστον δίκαιο– όταν ανέλαβε επικεφαλής

85. (Βλ. παραπάνω σημ. 79). Το γεγονός ότι το 1175 (στα κείμενα που γράφτηκαν με αφορμή τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη: Ευστάθιος, *Μονωδία* και Μαλάκης, *Έπιτάφιος*), τίποτα δεν αφήνει να εννοηθεί ότι ο Μιχαήλ ήταν μοναχός –ο Ευστάθιος μάλιστα εύχεται να αποκτήσει παιδιά–, επιτρέπει το συμπέρασμα ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης εκάρη μοναχός μόνο μετά το 1175. Όπως είδαμε, ο Μιχαήλ απεβίωσε όταν αυτοκράτορας ήταν ακόμη ο Μανουήλ Κομνηνός, δηλαδή νωρίτερα από την 24η Σεπτεμβρίου του 1180. Συνεπώς, ο Προσφωνητικός του Ευσταθίου μπορεί να χρονολογηθεί (κάποια χρόνια) μετά το 1175 και νωρίτερα από τον Σεπτέμβριο του 1180. Στον *Προσφωνητικό* του ο Ευστάθιος αναφέρεται στην νόσο (148.64 κ.ε: *Οὐκ ἦν ἄρα μόνον ἀληθές εἰπεῖν, ὅτι δεινὸν πένεσθαι, ἀλλὰ καὶ ὅτι νόσος τοῦτο βίου καὶ κοινωνεῖτον ἄμφω νόσος τε καὶ πενία καὶ μεταχωρεῖτον εἰς ἄλληλα*), η οποία γνωρίζουμε και από άλλα κείμενά του, ότι τον ταλαιπωρούσε τουλάχιστον από το 1178 (Βλ. *Λόγος ἀναγνωσθεὶς εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν*, έκδ. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis opera minora*, Λόγος N, 229 και 39*. MAGDALINO, *Manuel I*, 99 και σημ. 300. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios*, 102.14, αρ. 35, και 150*-152*. Πρβλ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικές ιδέες*, 203).

86. Μαλάκης, *Έπιτάφιος* (στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη), 156.26-28: *οὐκέτι λαμπροὺς ἡμῖν ποιήσεις τοὺς οἴκους, μόνος ἐν τούτοις φαινόμενος καὶ τὸν σεπτὸν παρθενώνα τοῦτον, ὃν ὑπὸ ταῖς σαῖς εὐχαῖς ἐθεμελιώσαμεν*.

87. A-M. TALBOT, *Women's Space in Byzantine Monasteries*, *DOP* 52 (1998), 113-127 (= *Women and Religious Life in Byzantium* [Variorum Collected Studies Series: CS 733], Aldershot 2001), 118-119 και σποράδην.

του Ορφανοτροφείου (1166, πρώτη μνεία), ενώ ταυτόχρονα ήταν και λογοθέτης του δρόμου⁸⁸; Ο Μιχαήλ ήταν έγγαμος, πράγμα που προκύπτει με ασφάλεια τουλάχιστον για το 1175 –το υπονοεί ο Ευστάθιος, όταν του εύχεται *τὸ τῆς εὐπαιδίας καλόν*–, εν τούτοις, η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν απαγορεύει στους ιερωμένους των κατώτερων βαθμίδων να είναι νυμφευμένοι⁸⁹.

Ο Α. Kazhdan διερωτάται, δικαίως, μήπως ο Μιχαήλ κατείχε και το αξίωμα του αυτοκρατορικού *ἐπὶ τῶν δεήσεων*, δηλαδή του αξιωματούχου ο οποίος συγκέντρωνε τις «δεήσεις» ή αιτήματα των πολιτών και τα διαβίβαζε στον αυτοκράτορα⁹⁰. Αφορμή της υπόθεσης του Kazhdan

88. Σε πείσμα των διατάξεων του εκκλησιαστικού δικαίου, που απαγόρευε ομόφωνα την ανάληψη κοσμικών αξιωμάτων από κληρικούς και μοναχούς, πολλοί κληρικοί έφεραν κοσμικά αξιώματα, ούτως ώστε η περίπτωση του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη δεν θα προκαλούσε έκπληξη. Βλ. το παράδειγμα του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη, αναγνώστη και επί του κανικλείου. Για ένα διάστημα, άσκησε ταυτόχρονα τα καθήκοντα του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και του *μεσάζοντος* του Αλεξίου Γ'. Πρόκειται ασφαλώς για μία περίπτωση που προκάλεσε σάλο, αλλά δεν παύει να «άποτελεί μιά από τίς πολύ σοβαρές ένδειξεις για τή διάσταση ανάμεσα στό γράμμα του νόμου και στή βυζαντινή πραγματικότητα», κατά την ΠΑΠΑΠΑΝΝΗ, *Επιτρεπόμενες και απαγορευμένες κοσμικές ενασχολήσεις*, 153 και σημ. 56. Μ. ANGOLD, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 196. Πρβλ. DARROUZÈS, *Όφφίγια*, 80.

89. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Δογματική τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς ἐκκλησίας*, τ. 3, Αθήνα 1979, 307 και σημ. 36. Αρκεί ο γάμος να συνάπτεται πριν την χειροτονία, αν και το εκκλησιαστικό δίκαιο δεν ήταν απόλυτο, όσον αφορά το ζήτημα αυτό: «Διάκονοι δηλώσαντες ὅτι μετά την χειροτονίαν αὐτῶν θά ἔλθωσιν εἰς γάμου κοινωνίαν, παραμένον καὶ μετά τὸν γάμον διάκονοι, εἰ πρὸ τῆς χειροτονίας ἐσιώπησαν, καθαιροῦνται», σύμφωνα με τον Κανόνα Γ' της Τοπικῆς Συνόδου Αγκύρας, ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΑΝΗΣ Γ', 39-41 (η περίληψη του κανόνα είναι του Π. Κ. ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑ, *Κλείς τῶν ἱερῶν κανόνων τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1970, 108-109). Πρβλ. και αναφορά σε «κληρικὸν» (συγκεκριμένα «αναγνώστη») «διγαμήσαντα» σε επιστολή του Γεωργίου Τορνίκη προς τον μητροπολίτη Αθηνῶν Γεώργιο Βούρτζη, έκδ. DARROUZÈS, *Tornikès*, 114.17-115.2 και σημ. 4 και ερμηνεία του Βαλασαμῶνος στον Κανόνα ΙΖ' των Αγίων Αποστόλων, ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΑΝΗΣ Β', 24 (= PG 137, 72-73, 72C): *οἱ δὲ ἀναγνώσται πρὸ μὲν τῆς σφραγίδος διγαμήσαντες καθαιροῦνται, μετὰ τὴν σφραγίδα συγγινώσκονται, κωλύονται δὲ εἰς ἄλλον μεῖζονα προβαίνειν βαθμόν*. Για την «σφραγίδα» (= «χειροθεσία» των μελών του κατώτερου κλήρου: αναγνώστες, ψάλτες κ.ά.), βλ. DARROUZÈS, *Όφφίγια*, 90 και 87κ.ε.

90. KAZHDAN, *Brat'ja Ajofeodority*, 89. Στην ρωμαϊκή και την πρώιμη βυζαντινή διοίκηση, τα καθήκοντα του μεταγενέστερου επί των δεήσεων επιτελούσε ο «magister» «a memoria» ή «memoriae» (έλλ. όρος «αντιγραφεύς»), επικεφαλής του «scrinium

αποτελεί ένα ακόμη χωρίο του *Προσφωνητικού* του Ευσταθίου, στο οποίο ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ισχυρίζεται ότι ο Αγιοθεοδώριτης κατέχει τον *σωτήριο δόνακα* (...) τὸν ὑπογραφέα τοῖς δεομένοις τοῦ σώζεσθαι, δηλ. τον «σωτήριο κάλαμο», την πέννα, η οποία «(υπο)γράφει» για εκείνους που εκλιπαρούν για βοήθεια⁹¹.

Παρά το γεγονός ότι η συγκεκριμένη διατύπωση του Ευσταθίου, με την ρητή αναφορά στους «δεομένους», μας παραπέμπει άμεσα σε παρόμοιες περιγραφές του αξιώματος του *ἐπὶ τῶν δεήσεων*⁹², ωστόσο αδυνατούμε εκ των πραγμάτων να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο το χωρίο του Ευσταθίου να αναφέρεται ακόμη μια φορά στην ιδιότητα του Μιχαήλ ως μεσάζοντος. Στις πηγές αποτυπώνεται η επικάλυψη των αρμοδιοτήτων και η σύγχυση ρόλων μεταξύ των δύο λειτουργῶν του κράτους⁹³ – εικόνα,

memoriae». Magister memoriae adnotationes omnes dictat et mittit et precibus respondet: Notitia Dignitatum Utriusque Imperii, έκδ. O. SEECK, Berlin 1876, Or. XIX.7 (βλ. και R. W. MATHISEN, *Adnotatio and Petitio: The Emperor's Favor and Special Exceptions in the Early Byzantine Empire*, στο: *La Pétition à Byzance*, 23-32). DÖLGER – KARAYANNOPOULOS, *Urkundenlehre*, 58 και σημ. 8, 61. R. GUILLAND, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le Maître des Requêtes. Ὁ ἐπὶ τῶν Δεήσεων*, *Byz.* 35 (1965), 97-118, 97. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Listes de préséance*, 322. M. J. CARRUTHERS, *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge 1990, 39-40. Για το κρατικό αξίωμα, το οποίο ο Μανασσής (έκδ. KURTZ, *Monodii*, 315.398), θεωρεί ότι ἔστι τοῦτο παρὰ Ῥωμαίοις χρῆμα τιμῆς, βλ. επίσης ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Évolution*, 131. MAGDALINO, *Manuel I*, 229, 259. R. MORRIS, *What Did the epi τὸν δεῖσεδν Actually Do?*, στο: *La Pétition à Byzance*, 125-140.

91. Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 147.48-148.52κ.ε.: Ὁ ποταμὸς οὗτος καὶ ἄλλο τι φέρει καλὸν κάλλιστον καὶ οὐ μόνον προορρεῖ ἀναψυχὴν, οἷς ἐλλέλειπται τὰ τοῦ ζῆν, ἀλλ' ἔχει παραπεφυκῶτα καὶ σωτήριο δόνακα, οὐχ' οἷον οἱ πρὸς αἴσθησιν ποταμοὶ τὸν λαχνήντα ὄροφον, ἀλλὰ τὸν ὑπογραφέα τοῖς δεομένοις τοῦ σώζεσθαι, ὃν καὶ ὁ αὐτοκράτωρ χειριζόμενος τῷ κόσμῳ σωτηρίαν καλλιγραφεῖ.

92. Βλ. Ευστάθιος, έκδ. KURTZ, *Monodii*, 300.367 κ.ε., για τον Νικηφόρο Κομνηνό: ὁ πάνσοφος βασιλεὺς, ταῖς δεήσεσι τοῦτον ἐπέστησε καὶ ὁ τῶν βασιλικῶν ἐνεργεσιῶν ὀχρετὸς δι' αὐτοῦ τοῖς δεομένοις ἐπλήμμυρε, και παρακάτω σημ. 94.

93. Βλ. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile*, 157-158. Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Chancellerie*, 174, διαχωρίζει ως εξής τις αρμοδιότητες των δύο λειτουργῶν του κράτους: «Les personnages importants s'adressaient, de plus en plus souvent, directement au souverain ou à son mésazôn ou essayaient de se faire recommander par d'autres hauts dignitaires. Les requêtes du petit peuple étaient recueillies par un fonctionnaire spécial, l'ἐπὶ τῶν δεήσεων». Αλλά και αυτός ο διαχωρισμός δεν επιβεβαιώνεται, εάν προσέξουμε τα καθήκοντα, τα οποία ο Ευστάθιος και ο Μανασσής αποδίδουν στον Μιχαήλ, υποθέτουμε ως μεσάζοντα (βλ. παρακάτω σημ. 96), καθώς αυτός δεχόταν στο σπίτι του ανθρώπους όλων των κοινωνικών τάξεων και εθνικότητων.

άλλωστε, η οποία επεκτείνεται σε όλους τους θεσμούς και τα αξιώματα της βυζαντινής πολιτείας, αν προσπαθήσει κανείς να τα ερμηνεύσει μέσα από το πρίσμα της οργάνωσης και λειτουργίας των σημερινών κυβερνητικών διοικήσεων. Έτσι, για παράδειγμα, ο Μανασσής χαρακτηρίζει τον επί των δεήσεων Νικηφόρο Κομνηνό λέγοντας ότι *έντεϋθεν μέσος μὲν βασιλέως ἴστατο καὶ λαοῦ*⁹⁴, χαρακτηρισμός, ωστόσο, ο οποίος, με παραλλαγές, εἴθισται να χρησιμοποιείται από τον ίδιο και από άλλους συγγραφείς για να αναφέρονται στον *μεσάζοντα*⁹⁵. Ο Μιχαήλ υποδεχόταν (ως μεσάζων) και αντιμετώπιζε καθημερινά πλήθος κόσμου, που ζητούσε την βοήθεια ή την διαμεσολάβησή του προς τον αυτοκράτορα· τους εξυπηρετούσε με υποδειγματική υπομονή και προθυμία, μετατρέποντας το σπίτι του σε αληθινό καταφύγιο για ξένους και εντόπιους⁹⁶. Αλλά και ο Δημήτριος Κυδώνης, λ.χ., ως επί των δεήσεων του αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνού, εργαζόταν με παρεμφερή τρόπο, όπως διηγείται ο ίδιος στην γνωστή του *Άπολογία*⁹⁷.

94. Κωνσταντίνος Μανασσής, έκδ. KURTZ, *Monodii*, 315.396-401: *δεομένων τέ οί ανάγειν φωνάς καὶ διαφορθεύειν αὐτοῖς νεύματος βασιλέως σελάγημα καὶ ἔστι τοῦτο παρὰ Ῥωμαίοις χρῆμα τιμῆς. έντεϋθεν μέσος μὲν βασιλέως ἴστατο καὶ λαοῦ καὶ ὠδοποίει συμάδας φιλανθρωπίας εἰς τοὺς βοῶντας ἰκέσια.*

95. Βλ., ενδεικτικά, παραπάνω σημ. 57.

96. Μανασσής, *Προσφωνητικός*, 181-183: *Βαβαί, ποσάκις εἶδον τὸν ἄνδρα περιελκόμενον, ἀνθελκόμενον, ἐπισπώμενον, ἀντισπώμενον, ἰκετευόμενον, λιπαρούμενον, ταπεινοῖς, μεγαλογενέσι, νεάζουσι, χιονόθριξι, καὶ ἐπὶ χειλέων ἔχοντα τὴν ἀπόκρισιν καὶ πᾶσιν ἡμέρωσ λαλοῦντα καὶ μηδένα τῶν ἀπάντων ἀποσειόμενον, κἂν φυτοσκάφος εἴη, κἂν δρεπανίτης, κἂν ἀνθρακεύς, κἂν ἐκ καπνοῦ καὶ μαρίλης ἠσβολωμένος τὰ βλέφαρα (...)* Ἔγωγέ τοι πολλάκις ἐν δόμοις παρατυχῶν (...) παρήσαν ἐκεῖ καὶ ἱερέων πρωτόαρχοι καὶ ἄνδρες ῥακενδύται καὶ ἄζυγες καὶ μονόβιοι καὶ ὅσοι ἐν μάχαις σιδηροφόροι καὶ χαλκοχίτωνες παρήσαν ἐκεῖ καὶ Μασσαγέται καὶ Σκύθαι, γαλακτοφάγων γένος ἀνδρῶν οὐκ ἀπήσαν οὐδὲ οἱ τῆς γλώττης Ἀρράβων οὐδ' Ἴταλοὶ ἐλκεσίπεπλοι, ὀλίγα τῆς Ἑλλάδος συνιέντες φωνῆς. Βλ. επίσης Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 146 και MAGDALINO, *Manuel I*, 257.

97. Έκδ. G. MERCATI, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota* [StT 56], Città del Vaticano 1931, 359-403, βλ. 360.26-58. Ο VERPEAUX, (Μεσάζων, 280 και σημ. 70), ο οποίος παραθέτει γαλλική μετάφραση αποσπάσματος του ανωτέρω χωρίου της *Άπολογίας* του Κυδώνη, θεωρεί ότι ο Δημήτριος περιγράφει «*sa qualité de secrétaire particulier de Jean Cantacuzène*», και συγκεκριμένα του μεσάζοντος. Επίσης ο F. KIANKA, *The Apology of Demetrius Cydones: A Fourteenth-Century Autobiographical Source*, *Byzantine Studies / Etudes Byzantines* 7:1 (1980), 57-71, 63. Ωστόσο, ο MERCATI, *Notizie di Procoro*, 360 (σε σημ.), αντελήφθη ότι ο Κυδώνης υπήρξε επί των δεήσεων, και μάλιστα, πράγμα ασυνήθιστο, στις αρχές της σταδιοδρομίας του. Μόνο αργότερα διετέλεσε μεσάζων επί δύο αυτοκρατόρων.

Τον Μάιο του 1157, και ακόμη τον Μάρτιο του 1166, ως αυτοκρατορικός *ἐπὶ τῶν δεήσεων* μαρτυρείται ο Μιχαήλ Καματηρός, πρώτος εξάδελφος του σεβαστού Ανδρονίκου Καματηρού –του επίσης διατελέσαντος ἐπὶ των δεήσεων– και πρώην μαθητῆς του Μιχαήλ Ιταλικού⁹⁸. Πρέπει να τον διαδέχθηκε ο Νικηφόρος Κομνηνός –εγγονός της Άννας Κομνηνῆς και «προστάτης» του Ευσταθίου, την εποχή που αυτός υπηρετούσε ως διάκονος και μαΐστωρ των ρητόρων στην Αγία Σοφία– μέχρι τον θάνατό του (1173)⁹⁹. Τον Νικηφόρο διαδέχθηκε ως ἐπὶ των δεήσεων ο σεβαστός Ιωάννης Καματηρός, γιος του Ανδρονίκου – μαζί του αλληλογραφούσε ο Ευστάθιος ἀπὸ την Θεσσαλονίκη, ως μητροπολίτης πλέον. Μαρτυρείται ακόμη στο αξίωμα περὶ το 1178¹⁰⁰. Με αυτά τα δεδομένα, τα χρονικά περιθώρια μέσα στα οποία ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, ο οποίος απεβίωσε πριν ἀπὸ τον Σεπτέμβριο του 1180, θα μπορούσε να κατέχει το αξίωμα του ἐπὶ των δεήσεων, αν μη τι άλλο στενεύουν πολύ.

Εν πάση περιπτώσει, είναι γεγονός ότι ο *Προσφωνητικός* του Ευσταθίου αποτελεί μία πραγματική *δέηση*¹⁰¹ για επείγουσα οικονομική βοήθεια, πράγμα που συνεπάγεται ότι, αν και μοναχός, ο Μιχαήλ κατείχε ακόμη κάποια θέση εξουσίας στην αυτοκρατορική διοίκηση, η οποία θα του επέτρεπε να ανταποκριθεί ἔμπρακτα στο κάλεσμα του Ευσταθίου. Και ο ίδιος ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης μας πληροφορεῖ ἐμμέσως στην *Άλωσή* του, ότι ο Μιχαήλ ήταν εν ενεργεία *μέγας βασιλικὸς υπογραφεὺς* μέχρι την στιγμή του θανάτου του¹⁰². Επομένως, εξακολούθησε ο

98. GAUTIER, *Michel Italikos*, 52, 170-172. DARROUZÈS, *Tornikès*, 15-16 και ἐπιστολή αρ. 16. Βλ. ἀντίστοιχα στα πρακτικά των δύο πολύκροτων συνόδων, Α. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατριακή Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 1890, 316 = PG 140, 180 και ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 154.

99. Βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios*, ἐνδεικτικά αρ. 17. Σύμφωνα με τον KURTZ, *Monodii*, 285, απεβίωσε το 1173/1175. SIDERAS, *Byzantinische Grabreden*, 183-184. GUILLAND, *Ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων*, 106. Βλ. και παραπάνω σημ. 39.

100. DARROUZÈS, *Tornikès*, 45-47. ANGOLD, *Church and Society*, 189. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios*, αρ. 35, 102 και 150*-152*.

101. Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 148.55-68: *Δεόμεθα τῆς σῆς ταύτης ἀναψυχῆς, ᾧ ἐνεργειῶν ποταμέ, τῶν ἄλλων οὐκ ἔλαττον ποιήσον οὖν και μεθ' ἡμῶν ἀγαθά (...)*. Βλ. και ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Les déiseis et les lyseis*, 105-124, 120: δεν πιστεύουμε ότι μπορούμε, δυστυχώς, να πούμε, ότι των πάσης φύσεως *δεήσεων* ἐπιλαμβανόταν, κατὰ αποκλειστικότητα, ο ἐπὶ των δεήσεων – ή ο μεσάζων.

102. Βλ. παραπάνω σημ. 44.

Αγιοθεοδωρίτης να ενεργεί ως μεσάζων (αν όχι και ως λογοθέτης του δρόμου) του Μανουήλ Κομνηνού εφ' όρου ζωής, ακόμη και ως μοναχός; Είναι πολύ πιθανό.

***

Απέκτησε τελικά παιδιά ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης; Γνωρίζουμε ότι εξακολουθούσε να είναι ακόμη άτεκνος μετά τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη, τον Ιούνιο του 1175, διότι ο Ευστάθιος τού εύχεται τότε να αποκτήσει παιδιά. Η απάντηση στο ζήτημα που μας απασχολεί δίδεται από τον *Προσφωνητικό* του Ευσταθίου και είναι μάλλον αρνητική. Πράγματι, θα ήταν αδιανόητο ο Ευστάθιος, ο οποίος μόλις δύο-τρία χρόνια νωρίτερα, μέσω της Μονωδίας που εκφώνησε επί της σορού του μητροπολίτη Αθηνών στην Θεσσαλονίκη, ευχόταν στον Μιχαήλ *τὸ τῆς εὐπαιδείας καλὸν καὶ πληθυσμὸν τὸν εἰς τέκνωσιν*¹⁰³, να παραλείπει να τον συγχαρεί, λίγα χρόνια αργότερα, στον *Προσφωνητικό* του (περί το 1178/1180), εάν εκείνος είχε όντως, εν τω μεταξύ, αποκτήσει το ή τα παιδιά που, κατά τα ανωτέρω λόγια του Ευσταθίου, επιθυμούσε. Το γεγονός ότι ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα (ενέργεια από την οποία συνάγεται άλλωστε και ο πιθανός θάνατος της συζύγου¹⁰⁴) ενισχύει την πεποίθησή μας ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης παρέμεινε άτεκνος μέχρι το τέλος της ζωής του.

103. Βλ. παραπάνω σημ. 33.

104. Για την μοναδική νύμφη των αδελφών Αγιοθεοδωρίτη που αναφέρεται στις πηγές, βλ. Ε. ΜΑΔΑΡΙΑΤΑ, *Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών* (III), αρ. 7 (υπό εκτύπωση).

THE BYZANTINE FAMILY OF THE HAGIOTHEODORITES (II).
MICHAEL HAGIOTHEODORITES, PROTONOBELISSIMOHYPERTATOS
LOGOTHETES TOU DROMOU AND ORPHANOTROPHOS

The present article is the second part of a prosopographical study on the members of the Hagiotheodorites family. Michael, who was the brother of Nicholas, metropolitan of Athens (ca. 1166-1175), and, as we believe, also of the *mesazon* (1143 - ca. 1155) John Hagiotheodorites, was one of the most illustrious and powerful officials of Manuel I Komnenos. He succeeded Theodore Stypeiotes as *mesazon* and as *epi tou kanikleiou*, and by 1158/1159 was already a confidant of the emperor. He is attested as *logothetes tou dromou* from 1166. At the same time, Michael held the office of *orphanotrophos* of Constantinople. After 1175, if not earlier, he became a member of the clergy of St. Sophia and also took up the monastic habit. However, he continued to hold positions in the civil administration until his death. According to Eustathios of Thessalonike, Michael died shortly before the emperor Manuel, that is ca. 1178-1180. The fact that he received monastic tonsure at an early date is in favour of our belief, also based on other evidence, that Michael Hagiotheodorites died childless.

JOHN R. MELVILLE-JONES

CONSTANTINOPLE AS 'NEW ROME'

The reason for revisiting this question is that it needs to be defined more forcefully and exactly than has usually happened in the past, in order to reach a more definite conclusion than has been reached by many scholars, even in some of the latest studies that have addressed this topic¹, and perhaps

---

1. S. CALDERONE, Costantinopoli, la 'seconda Roma', in A. MOMIGLIANO - A. SCHIAVONE (edd.), *Storia di Roma*, Turin 1993, 723-49 (providing an excellent overview of the subject, which is well documented, although less decisive than the present study), and L. GRIGG - G. KELLY (edd.), *Two Romes, Rome and Constantinople in Late Antiquity*, Oxford 2012, 11-12 and 246-50 (which reaches different conclusions from those reached in this note without fully analysing the evidence). An earlier study by J. IRMSCHER, ["Neurom" oder "zweites Rom" - Renovatio oder Translatio, *Klio* 65.2 (1983), 431-439], addresses this aspect of the founding of Constantinople relatively briefly, but presents much of the evidence in a useful manner. The article by W. HAMMER, The New or Second Rome in the Middle Ages, *Speculum* 19.1 (1944), 50-62, is interesting, but begins by stating (p. 52) that 'The first literary reference to Constantinople as the 'New Rome' I have found <is> in the epic poem *In laudem Justini* by Corippus ...' This ignores the earlier uses of this and similar phrases in Latin and Greek sources, focuses on literary rather than official documents, and avoids the question of whether either of these phrases was ever an official name for Constantinople. Statements relating to the name of the city are also made in passing in numerous other publications without any detailed discussion. As honourable exceptions among writers in English, we should note two recent articles by A. CAMERON, Old and New Rome: Roman Studies in Sixth-Century Constantinople and G. BOWERSOCK, Old and New Rome in the Late Antique Near East, on pp. 15-36 and 37-49 of the Festschrift *Transformations of Late Antiquity. Essays for Peter Brown*, edited by P. ROUSSEAU - M. PAPOUTSAKIS (Farnham 2009). These refer frequently to New Rome and Old Rome, but avoid implying that either phrase was an official title for Constantinople. The question should have been settled long ago after the study made by F. DÖLGER, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 56 (1937), 1-42 [= *Byzanz und die europäischer Staatenwelt*, Ettal 1953 and Darmstadt 1976, 70-115], where he describes the idea that Constantinople was officially named New Rome as 'a fiction'. Insufficient attention

to explain why incorrect opinions have survived for so long, particularly among writers whose first language is English.

As a starting point, it is necessary to make a distinction between the ecclesiastical use of 'New Rome' in the title of the Orthodox Patriarch of Constantinople (which follows the long-standing traditional form 'His Sublime All-Holiness, Archbishop of Constantinople New Rome and Oecumenical Patriarch'), and the supposed use of the name of 'New Rome' or 'Second Rome' as an official or formal title (as opposed to a laudatory description popular with orators), which is alleged to have been given by Constantine to the city that he founded on the site of Byzantium.

This title 'Archbishop of Constantinople, New Rome' is of course more impressive than the simple original Greek title of Páppas, meaning 'Father', which is still used by the Orthodox bishop of Alexandria and (modified in English from the Latin 'Papa' to 'Pope' or, in old texts, 'Poope') by the bishop of Rome. This combination of Constantinople and 'New Rome' in the Patriarch's title must have begun at some time after the middle of the 4th century of the Christian era, although no surviving patriarchal document is as old as that. Its use in this context is, as will be shown, entirely legitimate, but this does not settle the question of whether 'New Rome' was ever used as an official or formal title for the city, rather than as a descriptive or laudatory expression.

How did the epithet 'New Rome' come to be attached to the name of Constantinople? Does the phrase in fact go back as far as the foundation of that city? Did Constantine intend from the first that his new foundation should be an eastern capital for the empire, or even that it should replace Rome? No contemporary evidence bears on this subject, except for one possible reference in a Latin poem, and there is nothing on Constantine's coinage that supports this suggestion. The supposed 'evidence' is provided by much later written sources. The statement that is preserved by two ancient writers, that Constantine considered Ilion/Troy (the home of Aeneas, the

---

does indeed seem to have been paid to this important study by writers who use the English language. By contrast, it should also be noted that the work by R- J. LILIE, *Byzanz. Das zweite Rom* (Berlin 2003) chooses *zweite* rather than *neue* for its title, and when *neue Rom* is used on p. 44, it appears only within quotation marks, which shows that the author does not consider it an official name for the city.

legendary ancestor of the Romans) as a possible site for his new foundation², does indeed suggest that at an early stage he had decided to create something more than a city that would be simply another foundation named after an emperor, but does not support the idea that he might have decided to call it 'New Rome'.

As a starting point, it is perhaps wrong to assume that in 324, when he decided to found a new city on the site of Byzantium, Constantine already had a fully formed plan in his mind. It is true that during his reign he almost totally ignored Rome as a base for his operations. His last visit to the traditional capital was in 326, and this was only for the purpose of attending a repeat celebration of his twenty-year anniversary, or *vicennalia*, an event that he could hardly have avoided. At other times when he was in the west he stayed at Milan and Serdica (which he was reported to have called 'my Rome', indicating that where he was, there was the capital)³. But his neglect of Rome does not mean that in 324 he had already decided on replacing it with a new capital city, as opposed to another eastern administrative centre which would glorify his name, following the practice of many earlier emperors⁴. However, there is some evidence that suggests that the concept of an eastern city that would match Rome might have begun to be developed as early as the beginning of A.D. 326.

---

2. Sozomenos, *Ecclesiastical History*, 2.3.2, ed. J. BIDEZ, Berlin 1960, 51: ... ἔγνωκεν οἰκίσαι πόλιν ὁμώνυμον ἑαυτῷ καὶ τῇ Ῥώμῃ ὁμότιμον (he decided to found a city which would be called by his own name, and would be equal in honour to Rome'), and Zosimos, *New History*, 2.30.1, ed. F. PASCHOUD, Paris 2003, 115: πόλιν ἀντίρροπον τῆς Ῥώμης ἐξήτει ('He was looking for a city that would be a counterbalance [ἀντίρροπον] to Rome'), in each case explaining that Constantine looked at the possibility of founding a city at or near the supposed site of Ilion before deciding on Byzantium.

3. The evidence for this statement is not of high quality. The claim that 'Constantine originally intended to transfer public administration to Serdica, because he loved the city and regularly said 'My Rome is Serdica' survives in a document which is now known as *Anonymus post Dionem*, a continuation of Cassius Dio's history up to the time of Constantine (C. MÜLLER, *Fragmenta Historicorum Graecorum* v. IV, Paris 1868, 199): Ὅτι Κωνσταντῖνος ἐβουλευσατο πρῶτον ἐν Σαρδικῇ μεταγαγεῖν τὰ δημόσια φιλῶν τε τὴν πόλιν ἐκεῖνην συνεχῶς ἔλεγεν «Ἡ ἐμὴ Ῥώμη Σαρδικὴ ἐστίν». The statement is not supported by any other evidence.

4. As examples from the earlier imperial period, we might choose Tiberiopolis, Claudiopolis, Flaviopolis, Traianopolis and Hadrianopolis.

This evidence, such as it is, is provided by a passage in a poem composed by the only piece of writing surviving from Constantine's lifetime that might suggest that 'a new Rome' (or, in this case, 'a second Rome') was beginning to be used to describe the new city. The poem (*Carmina* IV) was composed by a Roman, Publilius Optatianus Porphyrius, who had been exiled from Rome (one might uncharitably suggest that this was for his bad verses), and was written to celebrate a visit to the eastern empire made by Constantine's sons Crispus and Constantine Junior. In lines 5-6 he wrote⁵:

Let the Cirrhaean rock sing their praises, and let the nobility of Pontus,
A second Rome (*altera Roma*), see these brilliant leaders.

In these lines 'Pontus' may have been the best equivalent that the poet could find for the much longer word 'Constantinople', or some other word that would indicate the area from which this eastern 'nobility' might come. If this is not what he meant, the lines are not immediately easy to understand. Grammatically, it is 'the nobility of Pontus', *Ponti nobilitas*, not the new city itself, that must be taken as constituting 'a second Rome'; so perhaps we should imagine the upper classes of the new city as forming this 'new Rome'. We must remember that we are dealing with a poet who, even with the greatest exercise of compassion, would never be placed higher than the second class, and was clearly struggling, perhaps with a deadline to meet. However we interpret the meaning of these lines, they suggest that even as early as this, it was felt that Constantinople would not be merely a grand new city named after the ruling emperor, but an eastern capital city that would match Rome in many respects. But this does not mean that it was intended that it should be officially named 'Second Rome.'

The only other relevant evidence that belongs to the reign of Constantine is provided by some minor issues of bronze and billon coins and medallions, produced at every mint in the empire at the end of his reign, which show representations of the goddess Roma and of Constantinopolis, the personification of the new city. It is important to note that their legends mention simply Rome and Constantinople, VRBS ROMA and CONSTANTINOPOLIS (the presence of 'urbs' in the former legend being

---

5. *Hos rupes Cirrhaea sonet videatque coruscos / Ponti nobilitas, altera Roma, duces.* For the date, see CALDERONE, *Costantinopoli*, 734 and note 49; Porphyrius also referred to Constantinople in another slightly later poem (*Carmina* XIX, line 33) as 'the adornment of the Pontus', *Ponti decus*.

perhaps designed to emphasise that the comparison was between the cities, not between the goddess Roma and the personification of the emperor's new city). No Roman coins, even those issued from eastern mints, ever referred to *Nova Roma* or *Altera Roma*, and since coins are important official documents, this is a point that should not be ignored⁶.

Another piece of evidence that needs to be considered is an edict issued by Constantine I on December I, A.D. 334, exempting ship owners from various duties, which is preserved in the later Theodosian Code⁷. It begins by stating that the legislation has been created 'for the benefit of the city that We have endowed with an everlasting name (*aeterno nomine*)'⁸. Although Rome was often called 'the eternal city' by ancient writers, the use of the word *aeternus* in this context does not automatically imply that the 'everlasting name' is that of Rome, rather than of Constantine himself, so this phrase should not be used to provide support for the suggestion that Constantinople might have been officially named 'New Rome' or 'Second Rome' by Constantine. It should also be noted that in the collections of legal codes that were made after Constantine's time (beginning with the *Codex Theodosianus*), decrees that were promulgated from Constantinople are never said to have been issued at 'New Rome'.

6. These coins and medallions have been studied recently in two well written articles by L. RAMSKOLD, Coins and medallions struck for the inauguration of Constantinople, 11 May 330, in *Nis and Byzantium IX* (on-line open journal), 2011, 125-58 and (with N. LENSKI), Constantinople's dedication medallions and the maintenance of civic traditions, in *Numismatische Zeitschrift* 199 (2012), 31-58. The small bronze coins bearing the legend 'the Roman people', P(opulus) R(omanus), that were issued at the mint of Constantinople late in the reign of Constantine I cannot reasonably be considered to have any bearing on the name of the city. The silver medallions bearing the Greek letters P (for Πώμη) and K (for Κωνσταντινούπολις) also show that these were the two names that were officially used for the two cities. The Syriac translation of a document which refers to Alexandros, who was probably the second bishop of Constantinople, as 'bishop of New Rome', is rightly dismissed by G. DAGRON, (*Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974, 46 note 1) and CALDERONE (*Costantinopoli, 734*, end of note 49) as an attempt at an explanatory addition by the translator, who would have been working at a time or in an environment in which the concept of Constantinople as 'New Rome' was important and established in an ecclesiastical context.

7. *Codex Theodosianus* 13.5.7 (*De naviculariis*): *Pro commoditate urbis quem aeterno nomine donavimus ...*

8. For a discussion of this point, see P. SPECK, *Urbs quam Deo donavimus. Konstantins des Großen Konzept für Konstantinopel*, *Boreas* 18 (1995), 143-173 at pp. 149-50.

Moving on in time, the next piece of literary evidence that must be considered is a passage in an oration, a *προεσβευτικὸς* or ambassador's speech, which was delivered by the orator Themistios for Constantius II at Rome in A.D. 357, when Themistios was visiting that city. Here⁹ we find that a contrast is made between 'the new Rome and the old'. But the title of the oration states that it is a *προεσβευτικὸς* for Constantinople (not 'New Rome'). This shows clearly that at this time there was no official name for the city except Constantinople. Likewise when, in a later oration addressed to Valens, the same orator contrasts 'the eastern Rome with the western'¹⁰, this is only a rhetorical form of words, rather than an indication that 'Rome' was a part of the official name of the eastern capital. However, in each case it is clear that the imagery of a comparison between Rome and Constantinople had by now been established, particularly because it made the latter city different from other cities that had been founded in the eastern empire bearing the names of emperors, so it is not surprising that by the time of the Oecumenical Council of A.D. 381, the laudatory description 'New Rome' was becoming normal¹¹.

At about the same time Julian, during his time as Caesar, when he composed an oration in honour of Constantius II, referred to 'the city on the Bosphoros that is named after the whole family of the Constantii', and wrote of the emperor's father that 'he founded a city that bore his own name.'¹² 'New Rome' and 'Second Rome' are not mentioned.

9. Themistios, *Orations* III, 51 (Προεσβευτικὸς ὑπὲρ Κωνσταντινουπόλεως ῥηθὲς ἐν Ῥώμῃ): *Themistii Orationes*, v. I, ed. H. SCHENKL and G. DOWNEY, Leipzig 1965, 60: ... τῇ νέᾳ Ῥώμῃ πρὸς τὴν ἀρχαίαν. Note also the claim in a later oration by the same author that the emperor's city will truly deserve to be called 'a second Rome' (δευτέρα Ῥώμη), if its senators receive privileges that are in all respects equivalent to those of Roman senators (*Orations* XIV, *Themistii Orationes*, v. I, 265). This again suggests that 'second Rome' was only a laudatory description, rather than an official title.

10. *Themistii Orationes*, v. I, 125 ... τῆς ἑώρας Ῥώμης καὶ τῆς ἑσπερίας.

11. As an example of the survival of writers using Latin in Constantinople in the sixth century, the poet Corippus referred several times to *antiqua Roma* and *nova Roma* in his lengthy poem *In laudem Iustini Augusti minoris* (I, 288 and 341, III, 156 and 247, IV, 101 and 141), but this does not mean that either of these terms was an official name for either of these cities.

12. Julian, *Orations* 1.5, Ἡ δὲ ἐπὶ τῷ Βοσπόρῳ πόλις, ὄλου τοῦ γένους τοῦ Κωνσταντίων ἐπώνυμος ...

It will by now be clear that the purpose of this communication is to combat the simple statement, occasionally found in modern books, that when Constantine founded Constantinople he did not merely decide that it should imitate the existing capital of the empire, but that he also ordered that it should be called 'New Rome'¹³. There are indeed two passages in later authors which might appear to support this theory, *obiter dicta* in the writings of the historians Sokrates of Constantinople (sometimes known as Sokrates Scholastikos), and Hermeias Sozomenos. But it should be noted that these histories were written in the early fifth century, not in the time of Constantine, and in addition, the authors had, as it were, an axe to grind. The statement of Sokrates reads as follows¹⁴:

13. This is particularly true of recent English-language publications, whose authors sometimes do not seem to have sufficiently considered the discussion of this subject by DAGRON, *Naissance*, 43-7, which is, as one would expect, well presented and accurate, and generally available, although it avoids as firm a conclusion as the present study offers (exceptions are provided by the brief analysis in English of the question by CAMERON, *Old and New Rome*, which does not go into great detail, and the study by BOWERSOCK, *Old and New Rome* (see Note 1 for information about these book chapters), which reviews the use of these terms over a wide area for a long time after the foundation of Constantinople, and on pp. 41-2 briskly disposes of the suggestion that 'New Rome' was ever an official title). It should be noted that in Chapter XVII of E. GIBBON'S great work *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, he wrote (cautiously, but in a way that suggested that he was not entirely convinced of the accuracy of the literary source that he was following), 'At the festival of the dedication, an edict, engraved on a column of marble, bestowed the title of SECOND or NEW ROME on the city of Constantine. But the name of Constantinople has prevailed over that honourable epithet, and after the revolution of fourteen centuries still perpetuates the fame of its author.' For extreme recent examples of the mistaken idea that 'New Rome' was the official name of the city, see W. TREADGOLD, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, 39: 'Not two months after Licinius's surrender, Constantine formally refounded the city of Byzantium, giving it the name of New Rome ... Constantine was doubtless pleased, and not surprised, that from the first most people called his city Constantinople ...' (the book consistently refers to the city afterwards as 'Constantinople'), and an inversion of the facts by T. GREGORY, *A History of Byzantium*, 2nd edition (Hoboken 2011), p. 147: 'The official name of the city was always Nea Rome (New Rome), although it was also called Constantinople, the city of Constantine'. This looks suspiciously like an incautious recycling of the words of Edward Gibbon.

14. *Historia Ecclesiastica* 1.16 (ed. R. HUSSEY, Oxford 1853 [repr. Hildesheim-New York 1992], 102-103: 'Ἐποίει τε τοῦτο κατὰ τὰς ἄλλας πόλεις, καὶ ἐν τῇ αὐτοῦ ἐπωνύμῳ, ἢν Βυζάντιον καλουμένην τὸ πρότερον ἠῤῥησε, τεῖχη μεγάλα περιβαλὼν καὶ διαφόροις κοσμησας οἰκοδομήμασιν ἴσην τε τῆ βασιλευούσῃ Ῥώμῃ ἀποδείξας, καὶ Κωνσταντινούπολιν μετονομάσας, χρηματίζειν δευτέραν Ῥώμην νόμῳ ἐκύρωσεν ὃς νόμος ἐν λιθίνῃ γέγραπται στήλῃ καὶ δημοσίᾳ ἐν τῷ καλουμένῳ Στρατηγίῳ, πλησίον τοῦ ἑαυτοῦ ἐφίππου παρῆθηκε.

‘He also did this (built churches) in the other cities, and in the city that was named after him. And he enlarged the latter, which was previously called Byzantion, surrounding it with great walls and adorning it with a variety of buildings, making it equal to the capital Rome; and after changing its name to Konstantinoupolis, he established by law that it should be known as (χρηματίζειν) ‘(a) Second Rome’ (Δευτέρα Ῥώμη). This law has been written on a stone pillar, and he set it up in the building called the Strategion, near his equestrian statue.’¹⁵

Does this settle the question? Should we believe that an inscription of this kind was in fact set up in a central location in Constantinople at the time of the establishment of Constantine’s city, and that it decreed that ‘Second Rome’ should be its official name? The words of Sokrates might seem at first sight to be clear and unambiguous. But it is possible to view them with scepticism. Inscriptions of this kind are not known for any other Roman city. In addition, the word *χρηματίζειν*, here translated as ‘be known as’, implies something different from *ὀνομάζεσθαι*, the word that would most normally be used to describe a formal name in such a context, or *μετονομάζειν*, which is used in this passage to describe the change of the city’s name from Byzantion¹⁶. I am therefore not inclined to accept his statement at its face value, and I suspect that if it is not an outright invention by him, or by some slightly earlier writer, it is at best a conflation of facts: there may have been an inscription honouring Constantine on the occasion of the foundation of his new city, perhaps attached to his equestrian statue, the words ‘a second Rome’ may have been used by panegyricists and orators when praising the city, and these words may even have been included in the text of this inscription; but even if that was the case, it is hard to believe that the name ‘Second Rome’ was ever the subject of a formal law:

15. Kedrenos (I, 563) also mentions this statue (which has not survived) as being in the *Strategion*, adding the information that the mounted emperor was holding a cross. Perhaps by the eleventh century this Christian addition had in fact been made.

16. As an example of the way in which *χρηματίζειν* might be used to imply that something was an extra description rather than a primary name or title, cf. Plutarchos, *Antony* 54.6, where it is said that Kleopatra was ‘known as’ the new Isis, because of some ceremonies in which she appeared dressed as the goddess, (*νέα Ἴσις ἐχρημάτισε*). She was never officially known by this name.

Sokrates calls the city 'Second Rome', not 'New Rome'. The first of these two expressions would have come more easily to orators, particularly western ones, when describing the city at the time when it was first established. To call Constantinople 'New Rome' in Constantine's reign, when he still hoped for the full support of the Senate at Rome would have been less well accepted than to call it 'a second Rome'¹⁷. The situation is different from that which applied later in the Byzantine period, when after the fall of the western Empire the concept of the New Rome would have had a different nuance.

Hermeias Sozomenos, who wrote another *Ecclesiastical History* at about the same time, tells a similar story, but in different words¹⁸:

[Constantine] built churches to God, especially in the principal cities, as in Nicomedeia of the Bithynians, and Antiocheia on the river Orontes, and in the city of the Byzantines, which he established to be equal with Rome in power, and to share with it in ruling. For when everything was proceeding in accordance with his plans, and matters had been arranged successfully in relation to other nations through wars and treaties, he decided to build a city with the same name as his own, and equal to Rome in honour.

He continued by expanding the story told by Sokrates, adding the charming detail that Constantine had decided to build his new city on a site near Troy by the tomb of Aias, but was deterred by a vision. This new city was to be equal in *τιμῇ* (honour or rank) to Rome. In the same chapter of his work, he

17. The idea that 'a second Rome' was a normal rhetorical description of the city is also easier to accept if we think in Latin, the official language of Constantinople at its foundation, because there are two ways of saying 'second' in that language. A Latin speaker might have called Constantinople *altera Roma* or *Roma secunda*. There is a slight difference: *alter* (as opposed to *alius*) means either 'another' or 'the other' of two things (there is no exact equivalent of this in Greek), and is the word that is more likely to have been used. *Secundus* means literally 'following', as well as 'second', so it is less complimentary. The nuances of the phrases would therefore not have been the same. *Altera Roma* could have been used as a laudatory expression without diminishing the position of Old Rome, whereas 'Nova Roma' might imply that the new city was superior in some way.

18. Sozomenos, *Ecclesiastical History*, 2.3, ed. BIDEZ, 51: ... *ναοὺς ἀνίστη τῷ Χριστῷ, διαφερόντως δὲ ἐν ταῖς μητροπόλεσιν, ὡς ἐπὶ τῆς Νικομηδέων τῆς Βιθυνῶν, καὶ Ἀντιοχείας τῆς παρὰ τὸν Ὀρῶντιν ποταμόν, καὶ ἐπὶ τῆς Βυζαντίων πόλεως, ἣν ἴσα Ῥώμη κρατεῖν καὶ κοινωνεῖν αὐτῷ τῆς ἀρχῆς κατεστήσατο. Ἐπεὶ γὰρ κατὰ γνώμην αὐτῷ πάντα προὔχῳρει, κατώρθωτο δὲ καὶ τὰ πρὸς τοὺς ἀλλοφύλους πολέμοις καὶ σπονδαῖς, ἔγγωνεν οἰκίσαι πόλιν ὁμώνυμον ἑαυτῷ, καὶ τῇ Ῥώμῃ ὁμότιμον.*

also tells us that Constantinople was provided with a Senate, adorned with buildings, fountains and porticoes and other works, and given control of the eastern part of the Roman Empire, including the Balkans and North Africa. These things did in fact happen, but not immediately.

Later in the same chapter, Sozomenos also tells us that Constantine named Constantinople ‘New Rome’¹⁹. This is the first surviving piece of historical writing, as opposed to poetry or rhetoric, that uses this exact expression, so automatically accepted by modern writers. I would remind you, however, that Sozomenos was writing in the early 5th century, after the Oecumenical Council of A.D. 381 which will be discussed below, and that like Sokrates he was an East Roman Christian, with the same point of view.

This form of words was repeated in the middle of the following century in an extract from a mostly lost historical work composed by Hesychios of Miletos (sometimes known as ‘Hesychios Illoustrios’), which appears as one of the items that were joined together by Th. Preger under the heading of *Patria Konstantinoupoleos*, and placed at the beginning of the first volume of his collection of texts relating to the early history of Constantinople²⁰. Hesychios seems to have written simply that Constantine the son of Constantius ‘founded the new Rome, ordering it to be known as being equal (*χορηματίζειν*) to the first one.’ A text of such a late date, composed after the Council of Constantinople of 381, can hardly be considered to have any special significance, apart from showing that Constantinople was regularly thought of as (a or the) ‘New Rome’ or ‘Second Rome, even if that was not its official title.

Sokrates and Sozomenos and Hesychios were, as has already been stated, writing many years after the establishment of Constantinople. So we must ask: does any evidence survive which is contemporary with this event, apart from the poetry of Porphyrius, and the edict of Constantine preserved in the *Codex Theodosianus*, neither of which supports the proposition that ‘New Rome’ or ‘Second Rome’ was the official name of the city? There is none. The only two contemporary histories that deal with the period when Constantinople was founded are the Christian tract *De Mortibus Persecutorum* written by Lactantius and a *Life of Constantine*, attributed to Eusebios of Kaisareia.

19. ... νέαν Ῥώμην Κωνσταντινούπολιν ὠνόμασε (ed. BIDEZ, 52).

20. TH. PREGER, *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, Leipzig 1901, 1: ... τὴν νέαν ἀνίστησι Ῥώμην ἴσην αὐτὴν τῇ πρώτῃ χορηματίζειν προστάξας.

The former ends early in Constantine's reign, so it is not surprising that it contains no reference to the establishment of Constantinople. The latter work, a full biography, is curiously deficient in any detailed account of the founding of Constantinople and the emperor's plans for it, even though it was written to glorify him. In one short passage, Eusebios tells us that Constantine 'heaped honours upon the city that bore his name,' and then adds (untruthfully) that 'Because he was infused with the spirit of God, which he judged that the city that bore his own name should display, he thought it right to purge it of all worship of idols, so that nowhere in it could there be seen those images of the supposed gods which are worshipped in temples'²¹. I say 'untruthfully' because there is evidence for the continued display of pre-Christian works of art in the city during and after Constantine's time²², and for the continuance of pre-Christian religious practices and the maintenance of traditional temples. Apart from this short passage, the foundation of Constantinople is not mentioned, and if we accept that the work was finished by A.D. 339 (when Eusebios died), it again suggests that by that time, no other name than Constantinople was used in any official context or document for the city.

---

21. See *Eusebios von Caesarea de Vita Constantini*. Eingeleitet von B. BLECKMANN. Übersetzt und Kommentiert von H. SCHNEIDER [Fontes christiani 83], Turnhout 2007, 368, III, 48: Τὴν δὲ γ' ἐπώνυμον αὐτοῦ πόλιν ἐξόχω τιμῇ γεραίρων ... Ὅλος δ' ἐμπνέων θεοῦ σοφίας, ἦν τῆς ἐπηγορίας τῆς αὐτοῦ πόλιν ἐπώνυμον ἀποφῆναι ἔκρινε, καθαρθεύειν εἰδωλολατρίας ἀπάσης ἐδικαίου, ὡς μηδαμοῦ φαίνεσθαι ἐν αὐτῇ τῶν δὴ νομιζομένων θεῶν ἀγάλματα ἐν ἱεροῖς θρησκευόμενα. In five following paragraphs (§§54-58) Eusebios gives more specific examples of the removal of doors or statues, and reports the demolition of a temple of Aphrodite at Heliopolis and a temple of Asklepios at Aigai in Kilikia. There was certainly no general demolition of temples at this time, and there two might have been selected after pressure from the Christians to remove some excessively popular buildings, and, in the first case, because of the growing tide of asceticism. Eusebios then attempted to explain the survival of many pagan works of art in Constantinople as the result of a deliberate plan to expose them to public mockery.

22. This is clear from the description of the statues that existed in Constantinople at the time of the Fourth Crusade (see A. CUTLER, The *De Signis* of Niketas Choniates. A Reappraisal, in *American Journal of Archaeology* 72 (1968), 113-118 and, more recently, the study by T. PAPAMASTORAKIS, Interpreting the *De Signis* of Niketas Choniates, in A. SIMPSON and S. EFTHYMIADES (edd.), *Niketas Choniates, a Historian and a Writer*, Geneva 2009, 209-223). See also the notes on pp. 301-5 of the translation with commentary of the *Life of Constantine* by A. CAMERON and S. G. HALL (Oxford 1999), which discuss the question of the destruction of temples.

Is this absence of information in Eusebios's account significant? Historians and archaeologists know that an absence of material can be of as much significance as its presence when it comes to interpreting the record of the past. The absence of a detailed account of Constantine's actions and motives in founding his new city may lead us to suspect that as with the supposed official naming of the city, some of the motives and actions that were attributed to him by later writers are inventions of a later period.

How then should we interpret the statements of these later writers? This is where we must examine the ecclesiastical aspect of the question. We must remember that the later writers were Christians, They were not impartial – can any historian be truly impartial? – but were writing for Christian audiences, and any statement that they make should be examined to see whether it appears to have a purely factual basis, or whether it has a pro-Christian slant of some kind. The Christian version of the history of this period has triumphed. But other evidence suggests that the situation was not so simple. There is no better example of this than the much debated question of the extent to which Constantine might have been converted to the worship of the one and only god of the Christians after the battle of the Milvian Bridge, when he was said to have been victorious after he had the Christian symbol painted on the shields of his soldiers. The medallion that was issued at Rome to celebrate this victory continued to use the language of previous years, in which the emperor was associated with the Sun god Sol, and again we see him here side by side with Sol, without any introduction of Christian elements. Christian symbolism is in fact rare on Constantine's western coins at any time, and when it appears it is a minor part of the design. Even on his eastern coins it does not acquire force until his later years.

In addition, these writers were eastern Christians, and this is relevant and important. By the fourth century, Rome, Alexandria and Antiochia had become the principal organisational centres of Christianity, after Jerusalem had been destroyed by the Romans in A.D. 71. Jerusalem never regained the pre-eminence that it originally had. The bishops of the other three cities then took precedence over all others, and although the church of Rome did not have the largest number of Christians at first, it took to itself the position of highest status because it was the centre of administrative power. To reinforce this, there was the convenient tradition that Simon, the

disciple whom Jesus had nicknamed 'Rock' or Κεφά (hellenized to Κηφᾶς in the New Testament), and who is now better known by the Greek translation of this word, Petros, had died in Rome. Since it was believed that the Gospels reported that Jesus had told Simon Kephás that he was the rock on which he would build his church, the church of Rome elevated Simon/Kephás/Peter to the position of its alleged first leader (dismissing the other and perhaps better claimant to this position, St Paul), and thus gave itself a further claim to pre-eminence²³. But after the foundation of Constantinople, its rapid expansion and its establishment as the major administrative centre of the eastern part of the empire, Rome, Antioch and Alexandria had another competitor. It was then that the Second Oecumenical Council of the Christian Churches, held in A.D. 381 at Constantinople, and well attended by eastern bishops (a title which had by that time begun to be used) recognized that the new city of Constantine now deserved recognition as the second major centre of Christianity. The third Canon of that Council declared:

'The bishop of Constantinople shall have the first place of honour after the bishop of Rome, because it (Constantinople) is a new Rome.'²⁴

This may be the first recorded formal use of the title of 'New Rome' for Constantinople, more than half a century after the foundation of the city. However, it is an ecclesiastical document, which should be viewed only in an ecclesiastical context, and the Latin words *nova Roma* can be interpreted in two ways (as in the translation above).

The canon was, of course, a blow to the prestige of the Páppas or Pope of Alexandria and the bishop of Antiocheia. It was perhaps partly responsible for the bitterness with which later theological controversies were argued among the eastern Christian churches. It is also the reason why the Orthodox Oecumenical Patriarch of Constantinople is completely justified

---

23. It is possible to suspect that the last words of the longest version of this story (Matthew 16.13-20), particularly verses 18-19, are a later addition, inserted to support the claim of the church of Rome to primacy. The earliest and shortest version (Mark 8.27-9), which says no more than that when Jesus asked who the populace thought that he was, Peter said simply that he was the Christ ('the anointed one', meaning the Messiah), and attributes no further words to Jesus, probably preserves the original story more accurately.

24. Τὸν μὲν τοι Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσκοπον ἔχειν τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς μετὰ τὸν τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπον, διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν νέαν Ῥώμην / (Constantinopolitanus episcopus habeat priores honores post Romanum episcopum, eo quod sit ipsa nova Roma).

for ecclesiastical purposes in calling himself the Patriarch of Constantinople, New Rome²⁵.

To recapitulate what I have said, and to state my conclusion, there is no evidence from Constantine's own time to show that he decided to call Constantinople 'New Rome'. The phrases 'second Rome' and 'new Rome' appear (with one possible exception) later, mostly in literary texts written by ecclesiastical writers who were writing in Greek and copied one another. For example, Theophanes, the ninth century chronicler, provides yet another example of this. He wrote:

In this year the pious Constantine, while founding Constantinople, decreed that it was to be styled '(a) New Rome', and ordained that it should have a Senate²⁶.

Because of his late date he cannot be considered to be an exception to the general rule, since his work is to a great extent derivative, and he normally repeated what his sources said without alteration. This extract shows only that the myth of the 'New Rome' continued to be accepted in his time by the eastern Romans. It remained as an important theme in the propaganda of the eastern Roman empire, until Charlemagne stole the title of 'Roman Emperor' for western Europe in A.D. 800.

It is also relevant to this topic that in the collections of Roman laws that were made by Theodosios II and later emperors, when decrees are reported as having been made at Constantinople, never at 'New Rome'. This in itself is as good evidence as it is possible to find, to show that the official name of the city was never anything but Constantinople.

---

25. This Council was called Oecumenical, but was not truly so, because the western bishops were very poorly represented. And when the decisions of the Council were reported in the west, they were not universally accepted. So, not surprisingly, Constantinople is not called 'Nova Roma' in western sources, and this phrase appears in Latin literature only in the work of a sixth century African author who was resident in Constantinople (Corippus, *In laudem Iustini* I, 344, III, 156 and 247, IV, 101 and 141), who wrote in hexameters into which the name 'Constantinopolis' was more difficult to insert. For a good analysis of the way in which the theme of a New or Second Rome was developed by eastern writers after the Council of A.D. 381, see pp. 55-96 of E. FENSTER, *Laudes Constantinopolitanae*, Munich 1968, which focuses on the work of Gregorios Nazianzenos, Prokopios and Paulos Silentiaros.

26. Theophanes, *Chronicle*, A.M. 5821 (A.D. 328/9) [ed. C. de BOOR, 28]: *Τούτω τῷ ἔτει κτίζων Κωνσταντῖνος ὁ εὐσεβῆς τὴν Κωνσταντινούπολιν Ῥώμην νέαν χρηματίζειν ταύτην ἐθέσπισε καὶ σύγκλητον ἔχειν ἐκέλευσεν.*

To summarise the conclusions of this essay, it is easy to believe that the expressions '(a) second Rome' or '(a) new Rome' might have been used to praise the new city at the time of its coming into existence and later, particularly when speeches or panegyrics were required on formal occasions. But the claim that either of these phrases was an officially given name for Constantinople, and might have been used in this way in official documents or public inscriptions, should be rejected. This false claim is a result of the emphasis placed on the phrase 'New Rome' in the decision of the Oecumenical Council of A.D. 381 that relates to the relative status of the major Christian churches, which led to the use of this phrase by later writers. There is, of course, no doubt that at an early stage in the planning of Constantinople it was decided to make it into a 'second Rome' in as many respects as possible, and over several generations this happened. An attempt was made to identify seven hills, and although the terrain is flatter than that of Rome, some were identified. The new city had a Senate modelled on that of Rome (and Roman senators were encouraged to emigrate to Constantinople by financial offers and the granting of various privileges). Constantinople had a Capitol, a *Praetorium*, a Sacred Way, several fora and a *miliarium* or milestone from which distances were measured. But this does not mean that an official title of 'New Rome' was ever given to it²⁷. This is an expansion of the facts, partly inspired by the desire of the Church of Constantinople to increase its status in relation to the other major Christian churches.

---

27. In fact, there has only ever been one place that was formally called 'New Rome'. This was a small town in Ohio, which was dissolved in 2004 because of the behaviour of its police force.

CONSTANTINOPLE AS 'NEW ROME'

In modern works it is often stated that Constantinople was called 'New Rome' (or 'Second Rome'), with the implication that this was an official title. This incorrect statement is particularly common in works written by scholars whose first, and perhaps only, language is English (which is why a thorough English-language study of the question, with the relevant evidence translated into English and analysed rather than simply accepted, is needed).

Some ancient authors (writing long after the foundation of the city) do in fact say or imply that Constantinople was formally named 'New Rome' or 'Second Rome', but this claim is, as Franz Dölger wrote a long time ago, 'auf einer Fiktion beruht'. These expressions belong to laudatory rhetoric and elevated historical prose and poetry, and are never found in official documents or on the coinage. Also, who could believe that Constantine I would ever have allowed any name other than his to be the official name of his new city?

The present study examines the relevant evidence in order to demonstrate that it is wrong to say that Constantine's city was ever officially called anything other than 'Constantinople'. On the other hand, it also shows that in an ecclesiastical context it has been correct to refer to 'New Rome', ever since the decision of the Oecumenical Council of A.D. 381, which was arranged by Theodosius I.

The question has often been discussed in the past, but this study of the evidence reaches a firmer conclusion than most previous discussions, explains why an incorrect opinion has flourished, analyses the evidence more closely and presents it in English.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑ ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ

ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ: ΤΟ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΜΙΣΤΟΥ ΠΛΗΘΩΝΑ*

Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα έχει διερευνηθεί κατά καιρούς από πολλούς μελετητές¹, και συνεχίζει να προσελκύει τη σύγχρονη έρευνα: νέες μελέτες επιχειρούν να διεισδύσουν περαιτέρω στον βυζαντινό κόσμο και κυρίως στους πνευματικούς του ηγέτες, όπως ο Πλήθων². Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η παρούσα εργασία, η οποία

---

* Τμήμα της παρούσας μελέτης έχει παρουσιασθεί ως ανακοίνωση στο διεθνές Συνέδριο, *Ιστορίες πολέμου στη ΝΑ Ευρώπη: Μια προσέγγιση στη διαχρονία*, ΕΚΠΑ-Αθήνα, 7-9.11.2013³ στηρίζεται στα πορίσματα της μεταδιδακτορικής έρευνας με θέμα: «Οι πολεμικές συγκρούσεις και οι κοινωνικές τους διαστάσεις στο βυζαντινό κράτος κατά τους παλαιολόγειους χρόνους», η οποία πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών υπό την εποπτεία του καθηγητή και διευθυντή κ. Τ. Κόλια και ενισχύθηκε -με υποτροφία- από το ΙΚΥ (2008-2009). Ορισμένα από τα πορίσματα της ίδιας έρευνας έχουν αξιοποιηθεί και σε προηγούμενη μελέτη μου: Ε. ΣΥΝΚΕΛΛΟΥ, *Reflections on Byzantine "war ideology" in Late Byzantium*, στο: *Byzantine war ideology between Roman imperial concept and christian religion, Akten des Internationalen Symposiums, Wien, 19.-21. Mai 2011*, εκδ. J. KODER - I. STOURAITIS, *Denkschriften der philosophisch -historischen Klasse*, 452. Band. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, Band XXX, Wien 2012, 99-107.

1. Αναφέρονται ενδεικτικά οι κλασικές μελέτες των: F. MASAI, *Pléthon et le Platonisme de Mistra*, Paris 1956. C.M. WOODHOUSE, *George Gemistos Plethon: The last of the Hellenes*, Oxford 1986. W. BLUM, *Georgios Gemistos Plethon. Politik, Philosophie und Rhetorik im spätbyzantinischen Reich (1355-1452)*, Stuttgart 1988. Βλ. επίσης Γ. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, *Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού Η σοσιαλιστική πολιτεία. Κοινωνία και κοινωνική σκέψη στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1987. C. BALOGLU, *Georgios Gemistos Plethon. Oekonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt*, Athen 1998. Γ. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση και Βυζάντιο: Το παράδειγμα του Πλήθωνα* (διδ. διατριβή) [[http:// phdtheses.ekt.gr/handle/10442/19699](http://phdtheses.ekt.gr/handle/10442/19699)], Αθήνα 2005, 13-14 σημ. 1 (όπου παρατίθεται η βιβλιογραφία).

2. Βλ. τις πρόσφατες μελέτες των: Ν. ΣΙΝΙΟΣΟΓΛΟΥ, *Radical Platonism in Byzantium:*

χρησιμοποιεί ως κύριο εργαλείο για την ανάλυση των μεταρρυθμίσεων του φιλοσόφου τις απόψεις του για τον πόλεμο, ως θεωρία και πράξη, κατά τα ύστερα βυζαντινά χρόνια. Μάλιστα, τα προτεινόμενα για τον στρατό μέτρα εξετάζονται με βάση τις πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις τόσο στο βυζαντινό κεντρικό κράτος, όσο και στην περιφέρεια την ίδια περίοδο, καθόσον ο στρατός αντιμετωπίζεται ως κομμάτι της βυζαντινής και κυρίως της πελοποννησιακής κοινωνίας. Επιπλέον, η δομή του πληθωνικού στρατού «ανασυστήνεται», ενώ συζητώνται ορισμένα επιμέρους ζητήματα, τα οποία η νεώτερη έρευνα έχει θίξει επαρκώς ή μη (π.χ. η σύσταση «εθνικού» στρατού, η ένταξη των Αλβανών υπηκόων στον στρατό, κ.ά). Φαίνεται ότι ο Πλήθων είχε διατυπώσει ένα «συντηρητικό», αλλά ευέλικτο πρόγραμμα (στρατιωτικών) μεταρρυθμίσεων, το οποίο υποδήλωνε την πίστη του στην ιδέα ενός ισχυρού κεντρικού κράτους, μια ιδέα τόσο παραδοσιακή, όσο και σύγχρονη. Εξίσου παραδοσιακός και επίκαιρος υπήρξε ο ίδιος, γνήσιο πνευματικό τέκνο μιας ιδιαίτερα κρίσιμης εποχής³.

Είναι γνωστό ότι ο Πλήθων δεν περιορίστηκε μόνο στον στρατιωτικό τομέα, αλλά πρότεινε ένα ιδιότυπο μοντέλο πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης, το οποίο παρουσίασε, μεταξύ των ετών 1407 (ή 1414) και 1418, στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο και τον υιό του, Θεόδωρο Β΄, δεσπότη του Μορέως⁴. Εξάλλου, τα προβλήματα που αντι-

---

Illumination and Utopia in Gemistos Plethon, Cambridge 2011. V. HLADKY, *The philosophy of Gemistos Plethon. Platonism in Late Byzantium, between Hellenism and Orthodoxy*, Farnham (UK) 2013. Για μια καταγραφή της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. X. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Βιβλιοκρισία του: N. SINOSSOGLU, *Radical Platonism ...*, *Βυζ Σύμμ* 22 (2013), 413-429, εδó 418-419.

3. Για τις πολιτικές συνθήκες στο ύστερο Βυζάντιο βλ. ενδεικτικά P. CHARANIS, *Internal strife in Byzantium during the fourteenth century*, *Byz* 15 (1940/1), 208-230. Ο ΙΔΙΟΣ, *The strife among the Palaeologi and the Ottoman Türks, 1370-1402*, *Byz* 16 (1942/3), 286-314, κυρίως 308-309. D.M. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium (1261-1453)*, Cambridge 1993². N. NECIPOGLU, *Byzantium between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge 2009. Α. ΛΑΙΟΥ, *Παραμονές της Άλωσης: οι πολιτικές συνθήκες στην Κωνσταντινούπολη του 15ου αιώνα*, στο: *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη* (επιμ. Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ), Αθήνα 2010, 16-25.

4. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), *Γεωργίου Γεμιστού εις Μανουήλ Παλαιολόγον περί τών έν Πελοποννήσφ πραγμάτων, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά* [στο εξής: *ΠΠ*], τ. Γ΄ (έν Αθήναις 1926), 246-265. Ο ΙΔΙΟΣ, (εκδ.), *Τού Γεμιστού πρòς βασιλέα [Ιωάννην Η΄ Παλαιολόγον], ΠΠ*, τ. Γ΄, 309-312 (πρόκειται για επιστολή στον Μανουήλ). Ο ΙΔΙΟΣ, (εκδ.), *Πλήθωνος Συμβουλευτικός πρòς τόν Δεσπότην Θεόδωρον περί τής Πελοποννήσου, ΠΠ*,

μετώπιζε το βυζαντινό κράτος (εδαφική συρρίκνωση, διαρκής πολεμική απειλή και κοινωνική αστάθεια) με κορυφαίο, κατά την άποψη του φιλοσόφου, την «κακοπολιτεία», καθιστούσαν επιτακτική μια «μεγάλη και αξιόλογη μεταβολή», δηλαδή μεταρρύθμιση⁵. Οπότε, οι προτάσεις του αφορούσαν σε ένα ευρύ πεδίο της πολιτικής και οικονομικής δραστηριότητας, συλλογικής και ατομικής, η οποία έπρεπε να αναδιοργανωθεί σε νέα βάση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, κοινωνικές αξίες, όπως η δικαιοσύνη και η αξιοκρατία, και ατομικές αρετές, όπως το μέτρο και η αυτάρκεια, ήταν δυνατό να επαναπροσδιορίσουν τον ρόλο του βυζαντινού κράτους τόσο ως ασπίδας στην εξ ανατολών απειλή, όσο και ως ενός μακρόχρο-νου πολιτικού θεσμού σε έναν κόσμο ρευστότητας, πολέμου και ανακατατάξεων, όπως ήταν ο μεσογειακός και ευρύτερα ο ευρωπαϊκός την περίοδο αυτή. Ιδιαίτερα ριζοσπαστικές υπήρξαν ορισμένες απόψεις οικονομικού περιεχομένου, όπως λ.χ. η κοινοχρησία της γης, το ενιαίο του φόρου, κ.ά⁶, καθώς και οι αντιλήψεις του για τη θρησκεία⁷.

Όπως είναι φυσικό, οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις έχουν ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως, σύμφωνα με τη φύση της εκάστοτε επιστημονικής προσέγγισης, οικονομικής, φιλοσοφικής, ιστορικής, κ.ά. Αξίζει να σημειωθούν οι κρίσεις ορισμένων μελετητών σχετικά με τις προθέσεις του Πλήθωνα και τους στόχους των μεταρρυθμίσεων, γενικών και στρατιωτικών. Ο Σπέντζας διαβλέπει την πρόθεση για αξιοποίηση της γης και για

τ. Δ' (έν Αθήναις 1930), 113-135. Βλ. και Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεώργιος Πλήθων - Γεμιστός ἐπὶ τῶν Πελοποννησιακῶν πραγμάτων. Βυζαντινὸ κείμενο-μετάφρασις-σχόλια*, Αθήνα 2002. Για τη χρονολόγηση των κειμένων βλ. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση*, 51-52. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεώργιος Πλήθων*, 97, 99, 103.

5. Βλ. ΠΠ Δ', 129, 114. ΠΠ Γ', 309, 253.

6. Βλ. σχετικά ΠΠ Δ', 123-124. ΠΠ Γ', 260, 254. Βλ. επίσης Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Αί περὶ πολιτείας καὶ δικαίου ἰδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ*, Θεσσαλονίκη 1989, 93-97. Α. ΚΑΡΑΠΑΝΝΗΣ, *Οι απόψεις του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού περὶ παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής*, *Βυζαντιακά* 22 (2002), 249-259. Α. ΛΑΪΟΥ, *Οικονομική σκέψη και Ιδεολογία*, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αι.*, εκδ. Α. ΛΑΪΟΥ, τ. Γ', Αθήνα 2006, 329-360, ἐδῶ 355, 357-358. Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα περὶ τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος*, Αθήνα 2011, 26, 34-38.

7. ΠΠ Δ', 125-126. C. ALEXANDRE, *Pléthon. Traité des Lois ou Recueil des fragments en partie inédits de cet ouvrage*, Paris 1858 (ανατ. Amsterdam 1966). Δ. Κ. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛ (εκδ.), *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος Νόμων Συγγραφή Ένα όραμα για μια ιδανική πολιτεία*, Θεσσαλονίκη 2005. Βλ. και ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση*, 104-106.

δημιουργία κινήτρων εργασίας, καθώς και για εξασφάλιση της άμυνας του βυζαντινού κράτους⁸. Ο Peritore συζητεί περί εθνικοποίησης του πλούτου (γης), ώστε να ενοποιηθούν οι αυτοκρατορικές ελίτ με τις παραγωγικές τάξεις⁹. Ο Σμαρνάκης υποστηρίζει την επίλυση εσωτερικών προβλημάτων, όπως ο συμβιβασμός της αριστοκρατίας με τον μοναρχικό θεσμό¹⁰. Ο Μαμαλάκις εντοπίζει την επιθυμία να διορθωθούν τα κακώς κείμενα της Πελοποννήσου¹¹. Ο Νικολάου κάνει λόγο για εξυγίανση του πολιτεύματος και επίτευξη της «ἀρίστης» πολιτείας¹². Ο Woodhouse επισημαίνει τη διασφάλιση του μέλλοντος του έθνους¹³. Τέλος, ο Μπαρτζελιώτης τονίζει την ενίσχυση της ελληνικής συνείδησης και τον εξελληνισμό του Βυζαντίου¹⁴. Πίσω από αυτή την ποικιλία απόψεων, οι πλατωνικές ιδέες και η κλασική παιδεία έχουν αναγνωρισθεί ως κυρίαρχα πνευματικά πρότυπα του φιλοσόφου¹⁵.

8. Σ. Π. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων, ο φιλόσοφος του Μυστρά. Οι οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές του απόψεις*, Αθήνα 1996, 77, 81, 92.

9. N. P. PERITORE, *The political thought of Gemistos Plethon: A renaissance Byzantine reformer*, *Polity* 10/2 (1977), 168-191, εδώ 190.

10. Γ. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Κοινωνικές ιεραρχίες στα κείμενα του Πλήθωνα και τα πρότυπά τους*, *Σύμμεικτα* 12 (1998), 215-235, εδώ 234.

11. Ι. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων* [Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie 32], Athen 1939, 91. Την ανεξαρτησία της Πελοποννήσου, αλλά και την επέκταση του δεσποτάτου του Μορέως καταγράφει ως στόχους των μεταρρυθμίσεων η T. SHAWCROSS, *A new Lykourgos for a New Sparta. George Gemistos Plethon and the Despotate of the Morea*, στο: *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, εκδ. S.E.J. GERSTEL, Washington, D.C. 2013, 419-452, εδώ 446. Η πρόσφατη αυτή μελέτη, στην οποία είχα πρόσβαση χάρη στην ίδια την συγγραφέα και την οποία ευχαριστώ θερμά, αναδεικνύει τον «λακωνισμό» του Πλήθωνα, παρουσιάζοντας και τις επιδράσεις των δυτικών-ιταλικών προτύπων στη σκέψη του.

12. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 125.

13. WOODHOUSE, *Plethon*, 108.

14. Λ. Κ. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Plethon as a forerunner of Neo-hellenic and modern European consciousness*, *Διοτίμα* 1 (1973), 33-60 εδώ 55-56. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ο Ελληνοκεντρισμός και οι κοινωνικοπολιτικές ιδέες του Πλήθωνος*, Αθήνα 1989, 36-42, 82.

15. Βλ. σχετικά Η. F. TOZER, *A Byzantine reformer*, *JHS* 7 (1886), 353-380, εδώ 370. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, passim. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Plethon*, 57-58. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ελληνοκεντρισμός*, passim. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Κοινωνικές ιεραρχίες*, 215, 220. Ο ΙΔΙΟΣ, *Αναγέννηση*, 183, 190-191. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, *Ό πολιτικός κατά τόν Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα. Είναι πλατωνική ή κατά Πλήθωνα πολιτική φιλοσοφία; Βυζαντινά Μελέται Δ', γ.γ.*, εκδ. Α. ΝΕΖΕΡΙΤΗΣ, 397-456.

Όμως, το ζήτημα της άμυνας του βυζαντινού κράτους ήταν για τον Πλήθωνα ουσιώδης προβληματισμός και ο λόγος για τον οποίο προχώρησε στη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων ριζικής πολιτικής ανανέωσης και κοινωνικής αναμόρφωσης, οι οποίες περιέλαβαν ασφαλώς και μέτρα οργάνωσης και λειτουργίας του στρατού. Εξάλλου, η άμυνα (η ασφάλεια) συνιστούσε για τον φιλόσοφο έναν από τους κύριους συντελεστές της παραγωγής (οι άλλοι δύο είναι η εργασία και τα μέσα, δηλαδή το κεφάλαιο), είχε δηλαδή οικονομική αξία, ενώ η διασύνδεσή της με την κεντρική εξουσία δημιουργούσε το πλαίσιο οργάνωσης της πληθωνικής πολιτείας (=κράτους)¹⁶. Το πλαίσιο αυτό έχει γίνει επίσης αντικείμενο ποικίλων συζητήσεων μεταξύ των ερευνητών, που πραγματεύθηκαν τις προτάσεις του Πλήθωνα για τον στρατό. Και ενώ οι περισσότεροι συνδέουν την προτεινόμενη σύσταση «εθνικού» στρατού με την προώθηση της «εθνικής» ιδεολογίας και συναφών αντιλήψεων ή σχημάτων¹⁷, υπάρχουν και εκείνοι που διαβλέπουν την πρόθεση για δημιουργία δικτατορικού ή στρατοκρατορικού καθεστώτος. Σε συνδυασμό μάλιστα με το κοινωνικό υπόβαθρο των προτάσεων για τον στρατό έχουν διατυπωθεί απόψεις περί δημιουργίας «σοσιαλιστικής δικτατορίας» και άλλες παρόμοιες, οι οποίες απηχούν κυρίως ιδεολογικές προσεγγίσεις νεώτερων περιόδων¹⁸.

16. Βλ. ΣΠΗΝΤΖΑΣ, Γ. *Γεμιστός-Πλήθων*, 61-62, 78-81, 91. ΛΑΛΙΟΥ, Οικονομική σκέψη, [βλ. σημ. 6], 354. Στον παραγωγικό συντελεστή «άμυνα-κράτος» έχει αναφερθεί ο Άγγλος κληρικός και οικονομολόγος Thomas Malthus κατά τα νεώτερα χρόνια· βλ. σχετικά ΒΑΛΟΓΛΟΥ, *Georgios Gemistos*, 101-102.

17. Για την προώθηση εθνικών ιδεών ή την πρόθεση δημιουργίας εθνικού κράτους βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 99-102. ΜΗΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Ελληνοκεντρισμός*, 36-41, 66, 82. Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Το Δεσποτάτο του Μορέως (1262-1461), *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους* τ. Θ', Αθήναι 1979, 282-291, εδw 287. Ρ. ΜΑΓΔΑΛΙΝΟ, Hellenism and nationalism in Byzantium, στο: *Tradition and transformation in Medieval Byzantium*, εκδ. Ρ. ΜΑΓΔΑΛΙΝΟ, London 1991, XIV, 1-29 εδw 10, 17. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Η Βυζαντινή επαρχία. Πέντε μαθήματα*, Αθήνα 1991, 92. Γ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ, *1204. Η διαμόρφωση του νεώτερου Ελληνισμού*, Αθήνα 2007, 190. Για πατριωτισμό κάνουν λόγο οι: ΜΑΣΑΙ, *Pléthon*, 67-95. WOODHOUSE, *Plethon*, 107. Ο PERITORE (*Political thought*, 190) τονίζει τον εθνικισμό του Πλήθωνα και τον ανάγει σε πολιτικό μύθο. Πβλ. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, Καταγωγή και πολιτική εξουσία κατά τον Γεώργιο Γεμιστό - Πλήθωνα, *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 10/28 (1993), 33-45, εδw 39.

18. Για τέτοιου είδους απόψεις βλ. NICOL, *Last Centuries*, 343-345 κυρίως 344. S. RUNCIMAN, *Mistra. Byzantine capital of the Peloponnese*, London 1980, 112-113.

Μεγάλη είναι βέβαια και η συζήτηση γύρω από τα πρότυπα των μέτρων, αν και το πλατωνικό υπόβαθρο είναι αποδεκτό από όλους¹⁹.

Πάντως για οποιαδήποτε περαιτέρω ανάλυση πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν τρεις βασικοί παράγοντες: α) ο Πλήθων ανήκει στον βυζαντινό πνευματικό κόσμο, ο οποίος, κατά τα ύστερα χρόνια, τονίζει τον ελληνισμό του ως διακριτό στοιχείο της βυζαντινής ταυτότητας, που παραμένει ρωμαϊκή και χριστιανική²⁰. β) η σωτηρία των Βυζαντινών αποτελεί μέγιστο διακύβευμα της εποχής και συνεπώς χρέος και σκοπό της «σπουδαίας πολιτείας», όπως επισημαίνει ρητά ο φιλόσοφος²¹ και γ) η στρατιωτική μεταρρύθμιση προϋποθέτει και κοινωνική αναδιοργάνωση, αφού ο στρατός δεν αποτελεί μόνο έκφραση της ισχύος της πολιτείας (=κράτους), αλλά και θεσμό με αντίκτυπο στην κοινωνία.

19. Στην κλασσική αρχαιότητα αποδίδουν τα μέτρα οι: WOODHOUSE, *Plethon*, 107. M. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army, Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, 221. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 31-32, 56-65, 161-165 (ο οποίος τονίζει τις επιδράσεις από τους πολιτικούς και στρατιωτικούς θεσμούς της Σπάρτης). Βλ. και SHAWCROSS, *New Lykourgos*, 435-441. Στη μέση βυζαντινή περίοδο και κυρίως στο θεματικό σύστημα στρέφονται οι: TOZER, *Byzantine reformer*, 371. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, 94. D. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat Grec de Morée*, v. II, London 1975², 139. PERITORE, *Political thought*, 180-181. X. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Αί περί ιδιοκτησίας άπόψεις του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος και ή θέσις των εις την ιστορίαν των οικονομικών ιδεών, *ΕΕΒΣ* 50 (1999-2000), 2-35, εδώ 30. Επιδράσεις από οθωμανικές πρακτικές της εποχής διακρίνουν οι: NECİPOĞLU, *Byzantium*, 275. S. KYRIAKIDIS, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453* [History of Warfare 67], Leiden-Boston 2011, 17-18. Δυτικές επιδράσεις κυρίως στην κοινωνική οργάνωση διαπιστώνουν οι: ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Κοινωνικές ιεραρχίες*, 228. ΛΑΪΟΥ, *Οικονομική σκέψη*, 353, 354 (η οποία όμως επισημαίνει τη σύνθεση των πλατωνικών ιδεών, της παραδοσιακής βυζαντινής ιδεολογίας και των τρεχουσών οικονομικών συνθηκών).

20. Βλ. σχετικά Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, *Ρωμαϊκή ταυτότητα, Ελληνική ταυτότητα (ΙΓ'-ΙΕ' αι.)*, *Σύμμεικτα* 7 (1987), 183-191, κυρίως 190-191. MAGDALINO, *Hellenism*, XIV, 1-29. S. VRYONIS, *Byzantine cultural self-consciousness in the fifteenth century*, στο: *The twilight of Byzantium: Aspects of cultural and religious history in the Late Byzantine Empire. Papers from the Colloquium held at Princeton University, 8-9 May 1989*, εκδ. S. ČURČIĆ- D. MOURIKI, Princeton 1991, 5-14. J. KODER, *Griechische Identitäten im Mittelalter: Aspekte einer Entwicklung*, στο: *Βυζάντιο: κράτος και κοινωνία. Μνήμη Ν. Οικονομίδη* (επιμ. Α. ΑΒΡΑΜΕΑ - Α. ΛΑΪΟΥ - Ε. ΧΡΥΣΟΣ), Αθήνα 2003, 297-319, κυρίως 313-316. Πβλ. G. PAGE, *Being Byzantine. Greek identity before the Ottomans*, Cambridge 2008, 146 κ.ε., κυρίως 168, 170-176, 253-254, 264-266. I. STOURAITIS, *Roman identity in Byzantium: a critical approach*, *BZ* 107/1 (2014), 175-220 κυρίως 217-220.

21. Βλ. σχετικά ΠΠ Δ', 130, 135. ΠΠ Γ', 310. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 64-66. Για την έννοια και την αποστολή της πολιτείας του Πλήθωνα βλ. αναλυτικά ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 49-92, κυρίως 79-86. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Ελληνοκεντρισμός*, 15, 56-68.

Ας εξετάσουμε εκ νέου, λοιπόν, τις προτάσεις του φιλοσόφου για τον στρατό παράλληλα με τα πολεμικά δεδομένα της εποχής και σε σχέση με τις πολιτικές συνθήκες. Η ασφυκτική πολεμική πίεση από τους Οθωμανούς και η πολιτικο-στρατιωτική διάσπαση της βυζαντινής αυτοκρατορίας κυρίως στον ελλαδικό/ευρωπαϊκό χώρο έχει αφήσει στη δικαιοδοσία της ένα μικρό μέρος της Θράκης, της Πελοποννήσου και μερικά νησιά, κατά τα λεγόμενα του Πλήθωνα²². Η εδαφική συρρίκνωση συνοδεύεται από πολιτική αδυναμία, η οποία έχει οδηγήσει, μεταξύ άλλων, και σε αποδυνάμωση των αμυντικών δυνάμεων του κράτους. Οι παρατηρήσεις του φιλοσόφου σχετικά με τις ελλείψεις φρούρησης, οπλισμού, στρατιωτικής εκπαίδευσης και τακτικής στρατολόγησης, καθώς και με τις υψηλές οικονομικές επιβαρύνσεις των στρατιωτών, που έχουν αντίκτυπο στο φρόνημα και την απόδοσή τους, επιβεβαιώνουν την κατάσταση αυτή²³.

Συνεπώς και η εφαρμογή αμυντικής στρατηγικής, αν και πάγια πολιτική και ιδεολογική επιλογή των Βυζαντινών, επιβάλλεται τώρα ρητά από τις συνθήκες²⁴, ενώ σχετίζεται άμεσα με τη διαθεσιμότητα των μέσων υποδεικνύοντας τον χειραίο πόλεμο ως χαρακτηριστικό είδος διεξαγόμενου πολέμου την εποχή αυτή. Ο Πλήθων τονίζει την υπεροχή των Οθωμανών όσον αφορά την πολεμική δύναμη, αναγνωρίζει το πολυμέτωπο των εχθρών που αντιμετωπίζουν οι Βυζαντινοί προτείνοντας την αποφυγή του και υποστηρίζει τις χειραίες δυνάμεις, δηλαδή τον στρατό,

22. ΠΠ Δ', 129: *ὀρώμεν γὰρ οἱ ἡμῖν ἐκ τῆς μεγίστης Ῥωμαίων ἡγεμονίας κεχώρηκε τὰ πράγματα, οἷς ἀπάντων οἰχομένων δύο πόλεε μόνον ἐπὶ Θράκης περιέλειπται καὶ Πελοπόννησος, οὐδὲ ξύμπασα αὕτη γε, καὶ εἰ δὴ τι ἔτι νησίδιον.*

23. ΠΠ Γ', 251-252: *Ἐπειδὴν οὖν ἐς στρατείαν οὕτως ἔχοντες παραγγελθῶσιν, ὀλίγοι τε ἐξίασιν ἐκ πολλῶν τῶν τε ἐξιόντων ἄοπλοι οἱ πλείστοι ἔρχονται, καταστάντες τε ἐπὶ στρατοπέδου οὐ πάνυ τοι ἐθέλουσι παραμένειν, τῶν ἔργων σφᾶς οἴκοι καλούντων, ἀφ' ὧν καὶ οἴκοι καὶ ἐπὶ στρατοπέδου δεήσει δαπανᾶν καὶ πρὸς γε ἔτι εἰσφέρειν, μὴ παραμενούσης δὲ στρατιάς ἢ καὶ ἀόπλου σμικρόν που τὸ ὄφελος (...)* Ὅπως δὲ πῶς ἂν καὶ εἴη στρατεύεσθαι τε τὸν αὐτὸν καὶ αὐτόν τε ἅμα τρέφειν καὶ ἐτέρους; (...) Ἀπὸ δὲ τοιαύτης τῆς παρασκευῆς οὐθ' ὁ ἰσθμὸς οἷός τε ἱκανῶς φρουρεῖσθαι, οὐτ', ἂν ποτέ τις κίνδυνος ἐπικρεμασθῆ, θαρρεῖν ὑπάρξει ὑπὲρ τοῦ σωθήσεσθαι... [311] Ἐγὼ μὲν γὰρ ὑφίσταμαι, συντάττων ἂν ταύτην τὴν στρατίαν, μηδὲν πλέον ἀπαναλώσας ἐς τοὺς ἀπὸ συμπάντων τῶν συνταχθησομένων φερομένους ὁμοῦ σύμπαντας φόρους συμπάσης τῆς ἀφ' ἐκάστης ἐστίας πρῶην ὑπὲρ τῆς τοῦ Ἰσθμοῦ φρουρᾶς νενομισμένης ταύτης εἰσφορᾶς...

24. Βλ. σχετικά SYNKELLOU, Reflections, 102-104.

ως το καταλληλότερο αμυντικό μέσο²⁵. Η προτίμηση αυτή απορρέει καθαρά από την επίγνωση της «φύσης» και των δυνατοτήτων του βυζαντινού κράτους, το οποίο φαίνεται ότι έχει χερσαίο προσανατολισμό, εξαιτίας της στρατιωτικά αδύναμης και γεωγραφικά περιορισμένης θέσης του²⁶. Έτσι, οι «υποτιμητικές» προς τους ναύτες απόψεις του οφείλονται κυρίως στην αναγνώριση της αδυναμίας του κράτους να οργανώσει στόλο και να προχωρήσει σε (αντ)επίθεση, στην ανάγκη έξαρσης των αρετών των στρατιωτών (θάρρος, ανδρεία), καθώς και στην επίδραση κλασικών προτύπων²⁷.

Είναι γεγονός ότι σε όλη την ύστερη περίοδο το φαινόμενο του πολέμου είχε λάβει ενδημικές διαστάσεις²⁸. Η εξάντληση των φυσικών

25. ΠΠΓ', 310. ΠΠΔ', 122: ... μηδ' ἄμα ἄμφω τὸ δυνάμει θεραπεύειν, τήν τε πεζὴν καὶ τὴν κατὰ θάλατταν, ἀλλὰ τὴν ἑτέραν (...) μᾶλλον τὴν πεζὴν (...). Τό τε τὰς πεζὰς δυνάμεις ἐπ' ἀνδρῶν ἀγαθῶν (...) τό τε τῶν ἐπιθαλαττίων χωρίων τῶν πολλῶν ἀφισταμένους, ὅτι μὴ πᾶσα ἀνάγκη, τῷ πρὸς τοὺς πλησιοχώρους μόνω πολέμῳ τὸ πολὺ προξέχειν, ἀλλὰ μὴ πολλοῖς, ὁμοίως μὲν πρὸς πλησιοχώρους, ὁμοίως δὲ πρὸς τοὺς ἐξ ὑπερορίας καὶ τούτων ἔστιν οὓς ἀπροσδοκίτους, ταῦτα πάντα τῶν ἐτέρων πολλῶν ποῦ καὶ καλλίω καὶ ἀμείνω. Για τη σημασία της άμυνας και τον ρόλο του στρατού σ' αυτήν βλ. C.V. CLAUSEWITZ, *On War*, εκδ. M. HOWARD - P. PARET, N. York-London-Toronto 1993, 427-466.

26. ΠΠΔ', 122: ... μηδ' ἄμα ἄμφω τὸ δυνάμει θεραπεύειν, τήν τε πεζὴν καὶ τὴν κατὰ θάλατταν, ἀλλὰ τὴν ἑτέραν αἰεὶ καὶ τούτων, εἰ ἢ τῆς πόλεως τε καὶ γένους, ἔτι δ' ἢ τῆς χώρας ἐνδέχοιτο φύσις, μᾶλλον τὴν πεζὴν, ἢ δεήσει καθ' ἑκατέραν ἐλαττωμένους καὶ καθ' ἑκατέραν ἠτῶσθαι τὰ πολλά. Είναι σαφές ότι οι παράγοντες της εθνογεωγραφίας και της (οικονομικής) ισχύος του κράτους είναι εκείνοι που καθορίζουν το πλαίσιο οργάνωσης των στρατιωτικών δυνάμεων, στρατού και στόλου. Βλ. επίσης ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων, 83.

27. ΠΠΔ', 122: Τό τε πεζὰς τὰς δυνάμεις ἐπ' ἀνδρῶν ἀγαθῶν, στρατηγῶν τε καὶ στρατιωτῶν, ἀρεταῖς ποιῆσθαι τὸ θαρρεῖν, ἀλλὰ μὴ ναυκλήρων τέχναις ἄλλων τε φαύλων ἀνθρώπων. Βλ. και ΣΠΕΝΤΖΑΣ, Γ. Γεμιστός-Πλήθων, 87. Η βυζαντινή στρατηγική είχε «χερσαίο» χαρακτήρα, αφού αντιμετώπιζε το ναυτικό είτε ως υποστηρικτική του στρατού δύναμη, είτε ως μέσο περιορισμένης χρείας. Βλ. σχετικά J. BIRKENMEIER, *The Development of the Komnenian Army, 1081-1180*, Leiden-Boston-Köln 2002, 85-86 σημ. 2. E.N. LUTTWAK, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge-Massachusetts-London 2009, 333-337, κυρίως 336-337. Για τον (επικουρικό) ρόλο του ναυτικού στον πόλεμο βλ. Χ. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική 6ος-11ος αιώνας*, Αθήνα 2000, 18-19, 199-202. Ωστόσο, οι θέσεις του Πλήθωνα για το ναυτικό απηχούν το Σπαρτιατικό στρατιωτικό πρότυπο, η δύναμη του οποίου ήταν ο στρατός ξηράς βλ. κατωτέρω σημ. 79.

28. Για τις συνέπειες της συχνότητας του πολέμου σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο βλ. Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο*

πόρων και του ανθρώπινου δυναμικού ως αποτέλεσμα των πολλαπλών πολεμικών συγκρούσεων, αποτελεί σημαντική πλευρά του ζητήματος²⁹. Από μια άλλη σκοπιά, η «απαίτηση» του πολέμου προϋποθέτει πολεμική ετοιμότητα και επαγγελματισμό³⁰. Ο Πλήθων επισημαίνει αυτές τις παραμέτρους, προτείνει την οργάνωση του πεζικού και του ιππικού κατά τα παραδοσιακά (βυζαντινά) πρότυπα³¹ και προχωρεί περαιτέρω με την

Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.) [ΙΒΕ/ΕΙΕ, Μονογραφίες 8], Αθήνα 2008, 200-215, 217, 264-265, 270-274.

29. ΠΠ Γ', 310: *Πρότερον γὰρ νενομισμένον ἤδη Πελοποννησίους στρατεύεσθαι τε ἅμα καὶ εἰσφέρειν τοὺς αὐτοὺς, ... [251-252] Πελοποννησίων τὸν πολὺν λεῶν γεωργοῦντάς τε ἢ καὶ νέμοντας ἐνίοις καὶ ἀπὸ τούτων τάς τε πρὸς τὸν βίον ἀφορμὰς σφίσιν αὐτοῖς ποριζομένους εἰσφέροντάς τε τῷ κοινῷ καὶ στρατευομένους τοὺς αὐτοὺς, εἰσφέροντάς τε κατὰ σμικρὰ μὲν, συχνὰ δὲ καὶ ὑπὸ συχνῶν εἰσπραττόμενα καὶ νομίσματι τῶν πλείστων εἰσπράξεων, οὐ χρήμασι γιγνομένων. Ἐπειδὴν οὖν ἐς στρατείαν οὕτως ἔχοντες παραγγελθῶσιν, ὀλίγοι τε ἐξίασιν ἐκ πολλῶν τῶν τε ἐξιόντων (...). Καὶ γὰρ οὖν οὐδὲ αἰεὶ ἐστὶ λαφυραγωγεῖν τὴν στρατίαν, ὥστ' ἂν καὶ εἶναι τινα ἀπὸ τούτου τοῖς στρατευομένοις ὠφέλειαν. Ο Πλήθων εἶχε εντοπίσει το πρόβλημα της εγκατάλειψης της γης και συνεπώς της αποδυνάμωσης της υπαίθρου από το ανθρώπινο δυναμικό· βλ. και NECIPOGLU, *Byzantium*, 275-276.*

30. ΠΠ Γ', 311-312: *Ὡστ' ἀποκριτέον εἶναι τοὺς στρατιώτας ἀπὸ τῶν εἰσοισόντων, ἐπιλεξάμενον τοὺς ἀρίστους ἐξ ἀπάντων, οἱ ἀντὶ πάσης εἰσφορᾶς τὴν τοῦ Ἰσθμοῦ φρουρὰν ἀποδιδόντες καὶ εἴ πη ἄλλοθι δεῖ παρεῖναι ἐστρατοπευδευμένων εὐνοί τε μᾶλλον καὶ ἄμεινον ὠπλισμένοι καὶ κατὰ καιρὸν ἐκάστοτε παρέσσονται (...). ἀριστίνδην ἀποκεκριμένους καὶ παντὸς φόρου ἀφειμένους ταῖς τε εὐνοίαις καὶ τοῖς φρονήμασι καὶ τῇ ὀπλίσει ἄμεινον παρεσκευασμένους ταῖς τοῦ πολέμου χρεῖαις ἐκάστοτε παρεῖναι τοὺς στρατιώτας καὶ τῇ ἐλευθερίᾳ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἀμνησύντας. ΠΠ Δ', 124: τοῖς (...) ἄρχουσι (...) πρὸς δὲ τὸν πόλεμον πᾶσι τεταγμένοις καὶ τὰς ἐνταῦθα φερούσας θεραπεύουσι παρασκευάς. Μάλιστα ο Πλήθων διαπιστώνει ότι η λαφυραγωγία δεν αποδίδει πλεόν στον πόλεμο και αντιτίθεται σ' αυτήν, αφού δεν μπορεί να αποτελεί τακτικό εισόδημα για τον (επαγγελματία) στρατιώτη· βλ. ΠΠ Γ', 252: *Καὶ γὰρ οὖν οὐδὲ αἰεὶ ἐστὶ λαφυραγωγεῖν τὴν στρατίαν, ὥστ' ἂν καὶ εἶναι τινα ἀπὸ τούτου τοῖς στρατευομένοις ὠφέλειαν, ἀλλ' οἴκοθεν τὰ πολλὰ ἀναγκαῖον δαπανᾶν, ὧν ἂν τι μέλλοι καὶ ὄφελος τῷ κοινῷ ἔσσεσθαι. [310] Πρότερον (...) βραχεῖα τε τινὲς αἰ στρατεῖαι σφίσιν ἦσαν, ἀκίνδυνοι τε τὰ πολλὰ καὶ πρὸς γε ἔτι καὶ κέρδη ἐνίοτε ἀπὸ λαφύρων τε καὶ λείας φέρουσαι. Προφανώς δεν συμφωνούσε και με τους πολέμους φθοράς, που χαρακτήριζαν τη μορφή του πολέμου την εποχή αυτή.**

31. ΠΠ Γ', 311: *... οὐδ' ἐς λόχους τε καὶ τάξεις διελὼν ὑπὸ τε λοχαγοῖς καὶ ταξιάρχοις ἄρχουσιν, ἰππέας δ', εἴ τινες εἶεν αὐτῶν, ὑπὸ ἰλάρχαις τε καὶ συνταγματάρχαις. ΠΠ Δ', 121-122: Διακεκρισθαι δὲ ἰδία μὲν πεζοὺς, ἰδία δὲ ἰππέας τῶν στρατιωτῶν καὶ τοὺς μὲν πεζοὺς ἐς λόχους τε καὶ τάξεις συντετάχθαι ὑπὸ λοχαγοῖς τε καὶ ταξιάρχοις ἄρχουσιν,*

ένταξη του στρατιώτη στην κοινωνία ή ακριβέστερα, της κοινωνίας στην πολεμική διαδικασία. Στο σημείο αυτό τονίζει ότι: α) η αγροτική κοινωνία είναι αυτή που τροφοδοτεί τον στρατό άμεσα, με έμπυχο υλικό και έμμεσα, με την πληρωμή φόρων, β) ο στρατός υπηρετεί μια παραγωγική και κοινωνική λειτουργία, δηλαδή την άμυνα, γ) οι στρατιωτικές υπηρεσίες παρέχονται από εξειδικευμένους στα όπλα πολίτες, δ) η αμοιβή των «κοινῶν φυλάκων» (στρατιωτών και αξιωματικών του στρατού) συνίσταται σε «σίτησι», «μισθό» και «γέρας», ε) η ασφάλεια και η ελευθερία της χώρας και των μελλοντικών γενεών αποτελούν κοινούς στόχους αρχόντων και λαού, και τέλος, στ) η φύση του εχθρού, δηλαδή των Οθωμανών³², καθιστά αναγκαία την οργάνωση τακτικού στρατεύματος, το οποίο δηλώνει την παρουσία ισχυρού κράτους, ικανού να αντιπαραταχθεί σε αντίστοιχες δυνάμεις. Οι θέσεις αυτές³³ προσδιορίζουν το πλαίσιο της προτεινόμενης στρατιωτικής μεταρρύθμισης και τον σημαίνουν, για τον φιλόσοφο, ρόλο του στρατιώτη.

Σχετικά με τον στρατιώτη, αναγνωρίζουμε στα χαρακτηριστικά και την αποστολή του στρατιωτικού επαγγέλματος (επιτηδεύματος της φύλαξης³⁴) κλασσικές και διαχρονικές αρχές. Η φυσική ικανότητα και οι αρετές της ανδρείας και του θάρρους, το υψηλό φρόνημα, η συνεχής εκγύμναση και πολεμική εγρήγορση, ο κατάλληλος εξοπλισμός και η οικονομική αυτοτέλεια χαρακτηρίζουν την ψυχροσύνθεση και τις

ἰππέας δὲ εἰς ἴλας τε καὶ συντάγματα ὑπὸ ἰλάρχους τε καὶ συνταγματάρχας. ὥστε ὀξέως τε ἐν κόσμῳ ἐκατασταχῆ παρεῖναι ἢ ἂν δέοι ... Η στρατιωτική ορολογία απαντά στα στρατιωτικά εγχειρίδια της μέσης βυζαντινής περιόδου· βλ. ενδεικτικά G.T. DENNIS (εκδ.), *Three Byzantine military treatises*, [CFHB 25], Washington, D.C. 1985, 48, 50, 56, 60, 70, 76, 78, 80, 84, 87, 88, 92, 170, 174, 248, 250, 264, 266, κ. αλ.

32. ΠΠ Γ', 310. ΠΠ Δ', 115, 118. Ο Πλήθων κρίνει τους Οθωμανούς με λογικά (αποδίδει την ισχύ τους στο κράτος-πολίτευμα) και συναισθηματικά κριτήρια (αποδίδει την επιθετικότητά τους σε προαιώνια εχθρότητα και εκδικητικότητα). Πβλ. CLAUSEWITZ, *On War*, 83-85 (όπου διακρίνεται η εχθρότητα από την εχθρική πρόθεση, που αποτελεί πολιτική θέση).

33. Βλ. σχετικά ΠΠ Δ', 120, 128. ΠΠ Γ', 251, 254, 311.

34. Βλ. ΠΠ Δ', 121 (όπου η στρατιωτική λειτουργία χαρακτηρίζεται επιτήδευμα-επάγγελμα). Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο Βησσαρίων· βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), Βησσαρίων καρδινάλιος Κωνσταντίνω Δεσπότη τῷ Παλαιολόγῳ χαίρειν, ΠΠ Δ', 32-45, ἐδῶ 35. Πβλ. G.T. DENNIS (εκδ.), *The Taktika of Leo VI* [CFHB XLIX], Washington, D.C. 2010, XX, σθ' 610.

υποχρεώσεις των στρατιωτών³⁵. Επιπλέον, η ελευθερία πάνω στην οποία θεμελιώνεται η σχέση στρατιώτη και στρατηγού, η μετριοπάθεια και ο λιτός τρόπος ζωής των στρατιωτικών αρχηγών, όπως και η υπηρεσία που προσφέρει ο στρατός στην ασφάλεια του κράτους και των υπηκόων του και στην υπεράσπιση της πατρίδας και της ατομικής και συλλογικής ελευθερίας απηχούν πάγιες βυζαντινές αντιλήψεις περί στρατού και πολέμου³⁶.

Οι στρατιώτες του Πλήθωνα είναι ως επί το πλείστον ντόπιοι και όχι αλλόφυλοι: «Τὸ πολὺν δὲ τῆς στρατιᾶς καὶ τὸ ἀναγκαιότατον ὁμόφυλόν τε εἶναι καὶ οἰκεῖον, ἀλλὰ μὴ ξενικόν· ἄπιστα γὰρ τὰ πολλὰ τῶν ξενικῶν»³⁷.

35. ΠΠ Δ', 122: τό τε τὰς πεζὰς δυνάμεις ἐπ' ἀνδρῶν ἀγαθῶν, στρατηγῶν τε καὶ στρατιωτῶν, ... [124] τοῖς (...) ἄρχουσι (...) πρὸς δὲ τὸν πόλεμον πᾶσι τεταγμένοις καὶ τὰς ἐνταῦθα φερούσας θεραπεύουσι παρασκευὰς [131] φορολογουμένην δὲ στρατιὰν τό τε φρόνημα σώζειν ἅμια καὶ τὴν εὐνοίαν παγχάλεπτον, ἀλλ' ἔρρειν ἀνάγκη τὰ πολλὰ τὰ τε φρονήματα τὴν τ' εὐνοίαν στρατιωτῶν φορολογουμένων. Πβλ. ενδεικτικά DENNIS (εκδ.), *The Taktika*, XX, νε' 556, οα' 560, οα' 568, ρκθ' 580, ροε' 596. Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantine military treatises*, 318-320. Θωμά Μαγίστρου, *Λόγος περὶ βασιλείας*, PG 145, 447-496, ἐδὼ 460 η', καὶ *Περὶ πολιτείας λόγος*, PG 145, 496-548, ἐδὼ 521 ιδ', 512 η'. Μανουήλ Παλαιολόγου, *Praecepta Educationis Regiae*, PG 156, 314-384, ἐδὼ 376 ΠΖ' (LXXXVII). CLAUSEWITZ, *On War*, 218-226.

36. ΠΠ Δ', 114: Οὐδὲν μέντοι ἦττον ὀρώμεν ἐξὸν καὶ ἐν νηὶ τῶν πλωτῆρων τῷ ἐθέλοντι τε καὶ οἰομένῳ τι τῶν πρὸς τὴν κοινὴν ἂν σωτηρίαν φερόντων ἔχειν συμβουλευσαὶ καὶ ἐν στρατοπέδῳ τῶν στρατιωτῶν τῷ ὡσαύτως ἔχοντι προσιόντας ἔνθα μὲν τῷ κυβερνήτῃ, ἔνθα δὲ τῷ στρατηγῷ ἀνακοινοῦσθαί τε καὶ ὑποτίθεσθαί τὰ ἐπεληλυθότα· τοῖς δὲ που ἀκούσασιν ἔξεστι μὲν ἐλέσθαι, ἔξεστι δὲ καὶ διώξασθαι πρῶως, ἀλλὰ μὴ πικρῶς τὴν συμβουλήν... [124] Τὴν δὲ τοῦ βίου δίαιταν τοῖς τε ἄλλοις πολίταις καὶ μάλιστα ἄρχουσι μὴ πολυτελεῖ, ἀλλὰ μετρίαν εἶναι (...) πρὸς δὲ τὸν πόλεμον πᾶσι τεταγμένοις... [133] Ἐξελεῖν τε μάλιστα καὶ σαυτοῦ καὶ τῶν ἄλλων τρυφήν καὶ πολυτέλειαν, ἐπὶ δὲ τὰς πρὸς πόλεμον παρασκευὰς τὸ ἅπαν τρέψαι (...) ὅσον γὰρ τῆς πρὸς τὸν πόλεμον ἀπολλύασι παρασκευῆς ἄλλοσε δαπανῶντες, τοσοῦτον τῆς σφῶν αὐτῶν ἀξίας ἀπολλύασιν εὐκαταφρονητότεροι μὲν τοῖς πολεμίοις, ἀχρηστότεροι δὲ τοῖς φιλίοις γιγνόμενοι ... [128] τὴν δ' ἀσφάλειαν σφῶν τε αὐτῶν ἅμα καὶ παίδων καὶ ὄλης τῆς πατρίδος καὶ ἐλευθερίαν παρ' οὐδὲν ἡγούμενοι. Ανάλογες θέσεις διατυπώνει και ο Βησσαρίων· βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), *Βησσαρίων*, 35-36. Για τα ιδεώδη της πατρίδας και της ελευθερίας στον πόλεμο βλ. SYNKELLOU, *Reflections*, 103-104, 106-107.

37. ΠΠ Δ', 121. Για εθνικό στρατό κάνουν λόγο οι περισσότεροι μελετητές. Βλ. χαρακτηριστικά I. ŠEVČENKO, *The decline of Byzantium seen through the eyes of its intellectuals*, *DOP* 15 (1961), 169-186 ἐδὼ 181. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Δεσποτάτο*, 287. PERITORE, *Political thought*, 190. ΜΠΑΡΤΖΕΛΩΤΗΣ, *Ελληνοκεντρισμός*, 37, 66. NICOL, *Last Centuries*,

Οι αρνητικές διατυπώσεις για τους μισθοφορικούς στρατούς δεν ξενίζουν, καθώς ακολουθούν ένα κοινό μοτίβο της θεωρίας του πολέμου διαχρονικά³⁸. Στην πραγματικότητα, οι ξένοι μισθοφόροι αποτελούσαν τον κύριο όγκο των Παλαιολόγειων στρατών, ενώ οι διαστάσεις που ελάμβανε πλέον η μισθοφορία στον ευρύτερο πολιτικό περίγυρο της εποχής ξεπερνούσαν τα όποια εθνικά όρια και τις στερεοτυπικές αντιλήψεις. Η αυξανόμενη ζήτηση για στρατό διεύρυνε την κοινωνική βάση του, αναδεικνύοντας τη μισθοφορία σε κύριο όχημα προς τον επαγγελματισμό³⁹. Αποτέλεσμα ήταν η προώθηση της διαδικασίας σύστασης μόνιμων επαγγελματικών στρατών, ενώ και ο μισθοφόρος γινόταν μέλος της κοινωνίας, την οποία υπηρετούσε⁴⁰.

Σε συμφωνία με τις πολεμικές ανάγκες της εποχής, έχοντας απέναντι την οργανωμένη πολεμική μηχανή των Τούρκων και υπό τη θεώρηση του οργανωμένου κράτους, ο Γεμιστός επιδιώκει τη σύσταση τακτικού επαγγελματικού στρατεύματος⁴¹ συνισταμένου από το εντόπιο στοιχείο και

344. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεώργιος-Πλήθων Γεμιστός*, 102, 200, 239. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μελετήματα*, 26. Για εντόπιο στρατό κάνουν λόγο οι: Ι. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Ἡ ἐπίδραση τῶν συγχρόνων γεγονότων στίς ἰδέες τοῦ Γ. Γεμιστοῦ, Πεπραγμένα τοῦ Ὁ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 12-19.4.1953*, τ. Β', Αθήνα 1956, 498-532, ἐδῶ 512. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων*, 87. ΝΕCΠΟΓΛU, *Byzantium*, 274. ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ, *Το 1204*, 190.

38. Για τους μισθοφόρους και τις αντιλήψεις γι' αυτούς στα ὕστερα χρόνια βλ. αναλυτικά ΚΥΡΙΑΚΙΔΙΣ, *Warfare*, 101-135. Πβλ. Ν. ΜΑΚΙΔΕΛΛΙ, *Ο ηγεμόνας* (μετ. Μ. ΚΑΣΩΤΑΚΗ), Αθήνα 2004, 72.

39. Για τους επαγγελματίες μισθοφόρους του ελλαδικού χώρου βλ. ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, 258-259, 271, 281-286, 326-327. Η ΙΔΙΑ, *The dynamics of a regional medieval army: the case of the army of Charles I Tocco, the Napolitan sovereign of Epirus in the 15th century*, *Proceedings of the International Conference: Military Campaigns, Weaponry and Military Equipment (Antiquity and Middle Ages), Regional Museum of History, Varna 14-16 May 2009*, Varna 2015, ν. 1: *Military Campaigns* (υπό δημοσίευση).

40. Για την αυξανόμενη τάση σύστασης τακτικών επαγγελματικών στρατών στη Δύση (Βενετοί) και σε σημαντικό βαθμό και στην Ανατολή (Οθωμανοί) βλ. Μ.Ε. ΜΑΛΛΕΤΤ - J.R. ΧΑΛΕ, *The military organization of a Renaissance State. Venice c. 1400 to 1617*, Cambridge 1984, 7-19, 79, 197. S. SHAW, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, ν. 1: *Empire of the Gazis: The rise and decline of the Ottoman Empire 1280-1808*, Cambridge 1976, 25-27, 122-132. ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, 258-259.

41. Βλ. ανωτέρω σημ. 30. Βλ. επίσης ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων*, 87 (όπου ο Πλήθων χαρακτηρίζεται πρόδρομος του θεσμού του μόνιμου επαγγελματικού στρατού). ΚΥΡΙΑΚΙΔΙΣ, *Warfare*, 133.

εν προκειμένω το Πελοποννησιακό, αφού η Πελοπόννησος αποτελούσε ζωτικό χώρο ανάπτυξης του βυζαντινού κράτους κατά τη συγκεκριμένη περίοδο⁴². Όμως στην Πελοποννησιακή κοινωνία ανήκουν και αλλόφυλα στοιχεία⁴³, όπως είναι οι Αλβανοί, οι οποίοι έχουν εγκατασταθεί εκεί ήδη από τα μέσα του 14ου αι. Η συνεισφορά τους στα στρατεύματα των δυτικών και βυζαντινών ηγεμόνων στην Πελοπόννησο και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο τον 15ο αι. είναι πια αναγνωρισμένη⁴⁴. Ο Πλήθων, παρόλο που δεν μνημονεύει τους Αλβανούς, δεν φαίνεται ότι αποκλείει τη συμμετοχή τους στον στρατό και την ένταξή τους πιθανώς στα επικουρικά σώματα. Εξάλλου, απώτερος στόχος της μεταρρύθμισης ήταν να δημιουργήσει «στρατιάν εὔνουν τε καὶ φρόνημα ἔχουσαν», ώστε να διασφαλισθεί πλήρως η υποστήριξη του κράτους⁴⁵. Δεν είναι βέβαιο

42. Βλ. ΠΠΓ', 248-250. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η σημασία της Πελοποννήσου από γεωγραφικής, οικονομικής και πολιτισμικής σκοπιάς αναλύεται στον συμβουλευτικό λόγο του Πλήθωνα προς τον Μανουήλ και όχι στον Θεόδωρο, που ήταν και ηγεμόνας της. Φαίνεται ότι οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις στόχευαν συνολικά στην αναμόρφωση του βυζαντινού κράτους, που περιελάμβανε ασφαλώς και την Πελοπόννησο. Για τη σημασία της χερσονήσου στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων βλ. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, 87. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περὶ πολιτείας*, 65-66. Βλ. και Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ἢ Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Ἄλωση*, Αθήνα 2007, 209, 223. SHAWCROSS, *New Lykourgos*, 424.

43. Στην «Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἄδου», σατιρικό κείμενο των αρχών του 15ου αι. γίνεται λόγος για τα επτά γένη («Λακεδαίμονες, Ἰταλοί, Πελοποννήσιοι, Σθλαβίνοι, Ἰλλυριοί, Αἰγύπτιοι καὶ Ἰουδαῖοι»), που συνέθεταν το εθνικό υπόστρωμα της Πελοποννήσου. Βλ. σχετικά TOZER, *Byzantine reformer*, 363-366. Σ. ΗΜΕΛΛΟΣ, Ἡ «Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἄδου» ὡς πηγὴ εἰδήσεων περὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Πελοποννήσου, *Πρακτικὰ τοῦ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη, 7-14.9.1975*, τ. Β' [Πελοποννησιακά 6], Ἐν Ἀθήναις 1976-1978, 245-251, ἐδῶ 247-248. PERITORE, *Political thought*, 174.

44. Βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat*, 135-136. ΚΥΡΙΑΚΙΔΙΣ, *Warfare*, 106, 133 (ο οποίος θεωρεῖ ότι οι Αλβανοί παρείχαν μισθοφορική υπηρεσία). Για τους Αλβανούς στην Πελοπόννησο βλ. και Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμὸς και Οικισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι.*, Αθήνα 1985, 81, 90, 100. Α. DUCELLIER, *Les Albanais dans les colonies venitiennes au XVe siècle*, *St Ven* 10 (1968), 47-64, κυρίως 49-54, 60-61, 63. Ο ΙΔΙΟΣ, Δημογραφία, μεταναστεύσεις και πολιτισμικά σύννορα ἀπὸ τα τέλη του Μεσαίωνα στη νεώτερη εποχή, *Τα Ιστορικά* 5 (1986), 19-44, ἐδῶ 26, 33, 35. Ο ΙΔΙΟΣ, *Οι Αλβανοὶ στην Ελλάδα (13ος-15ος αι.)*. *Ἡ μετανάστευση μιας κοινότητας* (μετ. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ), Αθήνα 1994, 37-51.

45. ΠΠ Δ', 131. Πβλ. ΠΠ Γ', 311: ... εὔνοί τε μᾶλλον καὶ ἄμεινον ὀπλισμένοι καὶ κατὰ καιρὸν ἐκάστοτε παρέσσονται. Ἡ αντίληψη σχετικά με την εξάρτηση του κράτους

ότι οι Αλβανοί αποκλείονται από τη διαδικασία αυτή, αφού αποτελούν κομμάτι της πελοποννησιακής κοινωνίας, το οποίο ο φιλόσοφος επιλέγει να μην αναδείξει, ίσως γιατί προσβλέπει σε μια συνολική (και συνεπώς μακροπρόθεσμη) αναδιοργάνωση του βυζαντινού κράτους, πέραν του δεσποτάτου του Μορέως. Αντίθετα, ο μαθητής του Βησσαρίων, τριάντα χρόνια μετά, υιοθετώντας τις προτάσεις του δασκάλου του και με επίγνωση της αμεσότητας λήψης μέτρων δεν διστάζει να αναφερθεί στους Αλβανούς συνιστώντας την αξιοποίησή τους στον στρατό⁴⁶.

Το κράτος των Παλαιολόγων έκανε στο παρελθόν αρκετές προσπάθειες για να ενισχύσει και να αναδιοργανώσει τον στρατό του. Στο πλαίσιο μιας κεντρικής εξουσίας ο στρατός μπορούσε ακόμη να αξιοποιεί το ανθρώπινο δυναμικό της περιφέρειας⁴⁷. Όμως την εποχή του Πλήθωνα ο στρατός δεν αποτελούσε πια ενιαίο και οργανωμένο σύνολο· η περιφέρεια, στην οποία στηριζόταν είχε αποδυναμωθεί εδαφικά και πληθυσμιακά, ενώ και η κεντρική αυτοκρατορική εξουσία είχε υποκατασταθεί σε μεγάλο βαθμό από τοπικές-περιφερειακές ηγεσίες⁴⁸.

από τον στρατό είναι ρωμαϊκή, αλλά και νεώτερη (18ου αι.). Βλ. J. HALDON, *Military service, military lands and the status of soldiers: current problems and interpretations*, *DOP* 47 (1993), 1-67, εδώ 54 σημ. 128 (όπου τα σχετικά σχόλια και οι παραπομπές στις πηγές). Ο ΙΔΙΟΣ, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204*, London 1999, 257. Βλ. και ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ηγεμόνας*, 71. Μ. HOWARD, *Ο ρόλος του πολέμου στη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία* (μετ. Η. ΣΤΡΟΙΚΟΥ), Αθήνα 2000, 105-107, 121-122, 135.

46. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), Βησσαρίων, 34-45. Για τις απόψεις του Βησσαρίωνα και μάλιστα τις σχετικές με τον στρατό βλ. Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Προτάσεις οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής από τον Βησσαρίωνα, *Βυζαντινός Δόμος* 5/6 (1991/2), 47-67, εδώ 53-54. Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Ο καρδινάλιος Βησσαρίων και ο εκσυγχρονισμός της Πελοποννήσου, *Σύμμεικτα* 9 (1994), 41-50, εδώ 44-45. Το θέμα των Αλβανών δεν θίγεται από τους ανωτέρω μελετητές.

47. Η δομή και η οργάνωση του στρατού των Παλαιολόγων έχει διερευνηθεί επαρκώς από τον BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, passim. Βλ. και ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 75-135.

48. Για τις συνθήκες αυτές και την οικονομικο-κοινωνική κατάσταση της Πελοποννήσου βλ. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ-ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ, Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα - ένας προσωρινός απολογισμός, στο: *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας ιε'-ιθ' αι.*, εκδ. Σ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Αθήνα 1979, 194-259, κυρίως 195-204. Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Η άγροτική οικονομία (13ος-15ος αιώνας) στο: *Η Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. 1, 495-574, εδώ 509-512, 568-574. Ε. SAKELLARIOU, Latin Morea in the Late Middle Ages: Observations on its Demography and Economy, στο: *Porphrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian*

Το φαινόμενο αυτό υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά ζητήματα των ύστερων χρόνων. Από την άλλη πλευρά, οι τοπικές κοινωνίες εμπλέκονταν όλο και περισσότερο στην πολεμική διαδικασία, ως δέκτες ή συντελεστές της. Οι κατά καιρούς προτάσεις βυζαντινών λογίων για το δικαίωμα της οπλοφορίας και τη συγκρότηση στρατευμάτων από πολίτες (Μάγιστρος) ή αγρότες (Πλήθων) αποκαλύπτουν τις ελλείψεις σε στρατιωτικό δυναμικό, εκφράζουν την ανάγκη πολεμικής επαγρύπνησης και υποδηλώνουν το μέγεθος της ανασφάλειας, που βίωνε η βυζαντινή κοινωνία⁴⁹. Ωστόσο, τον 15ο αι., οι εξελίξεις στην ευρύτερη βυζαντινή περιφέρεια προδίδουν έντονη διαπλοκή κοινωνίας και πολέμου είτε μέσω της διευρυμένης συμμετοχής πεζικών σωμάτων στους επίσημους στρατούς, είτε μέσω της συγκρότησης τοπικών στρατευμάτων, είτε μέσω της σύστασης εξειδικευμένων πολεμικών σωμάτων ντόπιων κατοίκων (π.χ. βαλλιστάριοι) και οπωσδήποτε μέσω της αποδοχής της στρατιωτικής τέχνης, ταυτότητας και λειτουργίας⁵⁰. Το δεσποτάτο του Μυστρά ως αναπόσπαστο τμήμα του (παραδοσιακού) βυζαντινού κράτους και μέρος μιας συνεχώς εξελισσόμενης βυζαντινής περιφέρειας με ιδιαίτερα γεωγραφικά χαρακτηριστικά, ισχυρή παράδοση (βυζαντινή, ελληνική) και στρατηγική θέση, κρίνεται από τον Πλήθωνα ως το καταλληλότερο σημείο έναρξης της μεταρρύθμισης. Η άποψή του αυτή δείχνει απολύτως δικαιολογημένη⁵¹.

Chrysostomides, εκδ. C. DENDRINOS – J. HARRIS – E. HARVALIA-CROOK – J. HERRIN, England 2003, 301-316. NECIPOGLU, *Byzantium*, 233-284. D. JACOBY, Rural exploitation and market economy in the Late Medieval Peloponnese, στο: *Viewing the Morea: Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, εκδ. S. E. J. GERSTEL, Washington, D.C. 2013, 213-275. SHAWCROSS, New Lykourgos, 441-443. SYNKELLOU, *Reflections*, 105, 107. Από τα λεγόμενα του Πλήθωνα διαφαίνεται ότι ένα από τα στρατιωτικά προβλήματα της εποχής του ήταν η καταστροφή των περιφερειακών στρατών, που στήριζαν στο παρελθόν την αίγλη του βυζαντινού κράτους.

49. Για τις απόψεις του Μαγίστρου, ο οποίος υποστήριξε επιπλέον τη συμμετοχή γυναικών στον πόλεμο βλ. Θωμά Μαγίστρου, *Περί πολιτείας λόγος*, 509 η'. Για τις απόψεις του Πλήθωνα βλ. αυτόθι.

50. Βλ. σχετικά ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, 257-258, 284, 322-327, 350-356.

51. Βλ. και ανωτέρω σημ. 42. Πρέπει να σημειωθεί ότι η γειννίαση της περιοχής με δυνάμεις ή μορφώματα φεουδαλικού τύπου με σύγχρονη στρατιωτική οργάνωση (π.χ. Βενετοί, πριγκιπάτο Αχαΐας) ήταν σημαντικός παράγοντας αλληλεπιδράσεων και παραγωγής ιδεών για τον φιλόσοφο.

Πάντως ο φιλόσοφος παραμένει πιστός στο πρότυπο της αυτοκρατορικής στρατιωτικής πολιτικής. Διαβλέπει στον στρατό το στήριγμα της πολιτείας και παρουσιάζει τον στρατιώτη ως διακριτό μέλος της κοινωνίας⁵². Επιχειρεί, μάλιστα, να ανασυνθέσει το μοντέλο εκείνο που υπηρέτησε επιτυχώς τη δόξα των Βυζαντινών στο παρελθόν, όπως διαφαίνεται και από τις θέσεις του σχετικά με τις αμοιβές των στρατιωτών και τη σχέση τους με την αγροτική κοινωνία. Φυσικά η ιδέα της αλληλεξάρτησης των στρατιωτών και των αγροτών δεν είναι καινούρια. Απαντά σε έργα της κλασικής αρχαιότητας (Ξενοφών, Αριστοτέλης), στα βυζαντινά στρατιωτικά κείμενα, και αντιπροσωπεύει την κοινωνική οργάνωση των μέσων χρόνων⁵³. Το μεγαλύτερο μέρος των στρατιωτών προερχόταν από την αγροτική τάξη, η οποία στήριζε μέσω οικονομικών υποχρεώσεων τη συντήρηση του στρατού. Ο Πλήθων αποδίδει την επιβολή φόρων στους αγρότες («αὐτουρούς») στην ανάγκη παροχής ασφάλειας και συνεπώς στη συντήρηση αμυντικών δυνάμεων⁵⁴. Η διάκριση των στρατιωτών από τους αγρότες και φορολογουμένους σήμαινε την κοινωνική αναγνώριση της υπηρεσίας τους, στην οποία προσέρχονταν ελεύθεροι από οικονομικές υποχρεώσεις⁵⁵. Επιπλέον, η κοινωνία, κατά τα πληθωνικά πρότυπα, είναι μια κοινωνία στην οποία υπάρχει δικαιοσύνη,

52. Πβλ. HALDON, *Warfare*, 256-260. Ο ΙΔΙΟΣ, *Military service*, 53-55 (για τη μέση βυζαντινή περίοδο). Αντίθετα, στα ύστερα χρόνια ο στρατιώτης, εφόσον προερχόταν από ποικίλα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, δεν ανήκε σε κάποια διακριτή τάξη της βυζαντινής κοινωνίας, κατά την άποψη του BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 365-367.

53. Βλ. DENNIS (εκδ.), *The Taktika*, IV, 46. Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantine military treatises*, 216, 318. Η σχέση στρατιώτη-αγρότη απαντά στον «Οικονομικό» του Ξενοφώντα (V) και στα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη (V, VIII). Βλ. σχετικά ΛΑΪΟΥ, *Οικονομική σκέψη*, 354. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός*, 199-200. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μελετήματα*, 60-61.

54. ΠΠ Δ', 120. ΠΠ Γ', 257. Χρέος του στρατού ήταν επιπλέον η τήρηση της εσωτερικής ασφάλειας. βλ. HALDON, *Warfare*, 257.

55. Για τη διάκριση αυτή βλ. ΠΠ Δ', 121. ΠΠ Γ', 251-252, 253-254, 311. Αλλά και ο Βησσαρίων προτείνει τον διαχωρισμό στο «γεωργικόν» και το «στρατιωτικόν» βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), *Βησσαρίων*, 35. Πβλ. και τη διάκριση του Πλήθωνα μεταξύ «φυλάκων» και «αὐτουρών», αλλά και μεταξύ «στρατιωτών» και «εἰλώτων» (=αυτουρών). ΠΠ Δ', 120, ΠΠ Γ', 256. Για αναλογίες με τη μέση βυζαντινή περίοδο βλ. HALDON, *Military service*, 54. Οι αγρότες επιβαρύνονταν με φόρους, αφού ήταν υποχρεωμένοι να συντηρούν τους στρατιώτες, ενώ απαλλάσσονταν από την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας. βλ. σχετικά ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, 82, 88. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περὶ πολιτείας*, 88-91. ΣΠΗΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων*, 61-69, 83, 99. ΛΑΪΟΥ, *Οικονομική σκέψη*, 356-357.

τάξη και ασφάλεια και ο καθένας συνεισφέρει αναλόγως των ικανοτήτων του, γνωρίζοντας τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του. Συνεπώς μπορεί και διακρίνει την αξία της στρατιωτικής λειτουργίας, όπως άλλωστε και τη σημασία της φρούρησης, αφού γαλουχείται πάνω στο τρίπτυχο: πειθώ, ευεργεσίες και ποινές, το οποίο ενισχύει τον ρόλο (και άρα την επιβολή) της «σπουδαίας» πολιτείας, που καλείται, στην περίπτωση αυτή, να θεραπεύσει τα κακώς κείμενα και τις αδικίες του παρελθόντος⁵⁶.

Προκύπτει, λοιπόν, ότι ο Πλήθων διέκρινε τον στρατιώτη στο πλαίσιο μιας κοινωνικής ιεραρχίας πλατωνικής προελεύσεως⁵⁷ και στα πρότυπα παλαιότερων εποχών, όταν το βυζαντινό κράτος ήλεγχε μια «δυναμική» περιφέρεια, από την οποία αντλούσε στρατό και πόρους. Και ενώ τίποτα από αυτά δεν ήταν πια διαθέσιμο, ο φιλόσοφος εμμένει σε λύσεις του παρελθόντος, πάνω στις οποίες εφευρίσκει και νέες. Έτσι, στη συνήθη πρακτική της στρατολόγησης βάσει των φυσικών χαρισμάτων (αριστεία/ρώμη) προσθέτει το σύστημα της συζυγίας, σύμφωνα με το οποίο στρατιώτες και φορολογούμενοι, σε ζεύγη, μοιράζονται εναλλάξ στράτευση και εργασία⁵⁸. Είναι προφανής η αμοιβαιότητα κοινωνίας και

56. Βλ. ΠΠ Δ', 130: *Εἰ δ' αὐτὸς μόνος ἐθελήσῃς καὶ τῇ γνώμῃ ταύτῃ τράποιο οὐ χαλεπῶς ἂν οὐδὲ τῶν συγκαταπραξόντων εὐπορήσῃς, τοῖς μὲν οὖσι τῶν χρηστοτέρων προτέροις ἐπὶ τὰς λειτουργίας χρώμενος, τοὺς δ' ἄλλους πειθοῖ καὶ εὐεργεσίαις καὶ ζημίαις διορθούμενος δυοῖν τε τούτοις κατὰ λόγον χρώμενος, ἐπιθυμῶν τε τῶν καλῶν καὶ θυμῶ κατὰ τῶν ἐξαμαρτανόντων, ὡς οὐκ ἔστιν ἄλλως οὔτ' ἀπόντα ἀγαθὰ κτήσασθαι ἢ ἐπιθυμήσαντά τε καὶ τὰ περὶ αὐτὰ πραγματευσάμενον οὔτε παρόντα ἀγαθὰ φυλάξαι ἢ θυμῶ κατηκόω λόγον χρώμενον.* Για τη σημασία της πειθούς στο πλαίσιο της πληθωνικής πολιτείας βλ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 30.

57. Για τον τριμερή διαχωρισμό της κοινωνίας βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περὶ πολιτείας*, 87-92. PERITORE, *Political thought*, 180, 185. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Κοινωνικές ιεραρχίες*, 224-229. Πβλ. Π. ΓΟΥΝΑΡΙΑΔΗΣ, *Η θέση του χωρικού στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα 1993, 12.

58. Πβλ. ανωτέρω σημ. 29. Για τη συζυγία βλ. ΠΠ Δ', 121: *Τῶν αὐτουργῶν δὲ τὸ πολὺ καὶ οἰκόσιτον τῆς στρατιᾶς κατὰ συζυγίας συντετάχθαι, κοινοῖς τε τοῖς τέλεσι τῶν ὁμοζύγων ἐκάστων ἐργαζομένων τὰ πολλὰ παρὰ μέρος ἐκάτερον, τὸν μὲν ἐργάζεσθαι τῷ κοινῷ ἄμφοιν, τὸν δ' ἕτερον στρατεύεσθαι, ὅπως ἂν ὡς μάλιστα οἶδ' ἂν οἱ πλείστοι ἐπιτήδειοι δοκεῖεν στρατεύεσθαι, τούτους μὲν αὖ κατὰ συζυγίας διελεῖν, ἔπειτα ἀναγκάζειν τοὺς ὁμοζύγους κοινοῖς τὰ πολλὰ τοῖς τέλεσιν ἐργάζεσθαι καὶ παρὰ μέρος ἐκάτερον τὸν μὲν ἐργάζεσθαι τῷ κοινῷ ἄμφοιν, τὸν δ' ἕτερον στρατεύεσθαι.* Η συζυγία προτεινόταν μόνο όταν υπήρχε διαθέσιμο μάχιμο δυναμικό και συνεπώς δεν αποτελούσε πάγια μέθοδο στρατολόγησης. Σχετικά με την εφαρμογή της έχουν διατυπωθεί ποικίλες

στρατού, η οποία, αν και επιχειρείται μέσα από παλαιού τύπου επιλογές, εκφράζει τα προβλήματα της βυζαντινής περιφέρειας και ειδικότερα την οικονομική και δημογραφική κρίση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται η «κάθαρση» του στρατού, με αποτέλεσμα την εξασφάλιση υψηλού φρονήματος και οικονομικών πόρων για την αμυντική προπαρασκευή, ενώ αυξάνεται και η δυνατότητα εσόδων από τη διαρκή καλλιέργεια της γης⁵⁹. Επιπλέον, με την αλληλεξάρτηση στρατιωτών και παραγωγών (συζυγία) επιταχύνεται η διαδικασία ευαισθητοποίησης στο φαινόμενο του πολέμου και «κατοχυρώνεται» ως κοινωνική ανάγκη ο ρόλος της άμυνας, της ασφάλειας και συνεπώς του στρατού.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να διερευνήσουμε τι είδους στρατό επεδίωκε ο Πλήθων για το βυζαντινό κράτος. Ο ίδιος περιγράφει τα στρατιωτικά σώματα ως εξής: «Ἔσσεσθαι μὲν γὰρ τοὺς τὸν ἰσθμὸν φρουρήσοντας ἱκανοὺς ἐκ διαδοχῆς, ἔσσεσθαι δὲ τοὺς τὰς ἑκασταχοῦ τῆς χώρας ἀκροπόλεις φρουρήσοντας, ἔσσεσθαι δὲ τοὺς ἀμυνομένους ἦν τινες ἐπίωσιν, ἔσσεσθαι δὲ τοὺς ἐκστρατευσομένους εἴ ποι δέοι, ἔσσεσθαι δὲ τῷ τοῦ θεοῦ ἡγεμόνος οἴκῳ τὰ ἐπιτήδεια ἱκανά, ὥστ' ἂν χαλεπὸν εἶναι εὐρεῖν τί ἂν τῶν μάλιστα δεόντων ἀπέιη, εἰ ταῦθ' οὕτω δὴ γένοιτο καὶ τὸ πολίτευμα τοῦτο εἰς ἔργον ἐκβαίη»⁶⁰. Πρόκειται για ένα συγκροτημένο στρατιωτικό σύστημα, που απαρτιζόταν από φρουρά, στρατό ανάσχεσης και στρατό κρούσης συμπεριλαμβανομένης και της τροφοδοσίας⁶¹.

απόψεις. Οι WOODHOUSE (*Plethon*, 104), ΝΙΚΟΛΑΟΥ (*Περὶ πολιτείας*, 91) και ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ (*Ελληνοκεντρισμός*, 70) συνδέουν τη συζυγία με την επάρκεια στρατιωτών· οι ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ (*Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, 21) και ΣΠΕΝΤΖΑΣ (*Γ. Γεμιστός-Πλήθων*, 99), με περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης· οι TOZER (*Byzantine reformer*, 372), PERITORE (*Political thought*, 186) και ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ (*Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός*, 227), με την καταλληλότητα στράτευσης. Η συζυγία έχει θεωρηθεί εφεύρημα του Πλήθωνα· βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περὶ πολιτείας*, 91.

59. Βλ. και ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός- Πλήθων*, 86.

60. ΠΠΓ', 261. Ο Πλήθων θεωρεί ότι το κράτος οφείλει να εξασφαλίζει την τροφοδοσία του στρατού από τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους της ίδιας της χώρας: ... *τό τε τῆς γῆς κρατοῦντας αὐτόθεν ἂν τῶν ἐπιτηδείων εὐπορεῖν, ἀλλὰ μὴ ἐκ ὑπερορίας δεῖσθαι*· βλ. ΠΠ Δ', 122. Δεν συμφωνεῖ, λοιπόν, με την αναζήτησή της σε ξένη χώρα, αφού ήταν υποστηρικτής της αὐτάρκειας, ενώ ἔμμεσα εκφράζει την αντίθεσή του τόσο στην λαφυραγωγία, όσο και στην επίθεση (πόλεμο) για τον σκοπό αυτό. Βλ. και ανωτέρω σημ. 30.

61. Η πρόταση για την οργάνωση του στρατού φαίνεται ότι προέκυψε από την διαπίστωση της αδυναμίας των Παλαιολόγων να παράσχουν ένα οργανωμένο στρατιωτικό σύστημα. Βλ. σχετικά BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 186. Εξάλλου, η

Σχετικά με τη φρουρά, ο φιλόσοφος επισημαίνει τη γεωστρατηγική σημασία του Ισθμού ως σταθμού ανάσχεσης της καθόδου των Οθωμανών από ξηράς, αντιτίθεται στη φορολόγηση των νοικοκυριών για τη συντήρηση μισθοφόρων-φρουρών και προτείνει τη σύσταση σώματος 6.000 «οἰκοσίτων» στρατιωτών, οι οποίοι θα υποστηρίζονται ιδίοις πόροις και θα φρουρούν διαδοχικά τον Ισθμό⁶². Στόχος είναι να εξασφαλισθεί με οικονομικό τρόπο μια διαρκής φρουρά στις νευραλγικές θέσεις του δεσποτάτου, όπως είναι τα φρούρια και ασφαλώς ο Ισθμός. Είναι προφανές ότι οι κάτοικοι της περιοχής επρόκειτο να στελεχώσουν τη φρουρά του Ισθμού ωςάν εξειδικευμένα στρατιωτικά σώματα, που συνδύαζαν τον επαγγελματισμό των βυζαντινών φρουρών και την περιοδική υπηρεσία των επικουρικών, μη επαγγελματιών στρατιωτών, συνήθως χωρικών, οι οποίοι συμμετείχαν στη φρούρηση⁶³. Ο Πλήθων

αναφορά του Πλήθωνα στην εισαγωγή όπλων και σιδήρου αποδεικνύει τις ελλείψεις των Βυζαντινών στην πολεμική τεχνολογία, τη σημασία της οποίας τονίζει ο Βησσαρίων. Βλ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Καρδινάλιος Βησσαρίων, 47, 49-50. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Προτάσεις, 60-64. C. MALTEZOU, Still more on the political views of Bessarion, στο: *Der Beitrag der byzantinischen Gelehrten zur Abendländischen Renaissance des 14. und 15. Jahrhunderts* [Philhellenische Studien, Band 12], εκδ. Ε. ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Frankfurt am Main 2006, 99-105, εδώ 102-103.

62. ΠΠΓ', 309, 311, 252-253, 250. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι προτάσεις για τον Ισθμό απευθύνονται μόνο στον Μανουήλ, κύριο εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας. Ο φιλόσοφος απέρριψε την ιδέα –που είχε προφανώς διατυπωθεί– της εγκατάστασης του ηγεμόνα στον Ισθμό με επιλεκτές δυνάμεις, διότι δεν αποτελούσε μόνιμη λύση στο ζήτημα της άμυνας της περιοχής. Ο Βησσαρίων, που ασχολήθηκε και αυτός με την άμυνα του Ισθμού, πρότεινε, εκτός των αμυντικών έργων και τη δημιουργία πόλης ως εγγύησης για την παροχή μόνιμης φρουράς· βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), Βησσαρίων, 33. Αξίζει να σημειωθεί ότι και ο Βησσαρίων υποστήριζε ότι η οργάνωση του στρατού και της άμυνας γενικότερα ήταν θέμα της κεντρικής εξουσίας. Για τις οχυρώσεις στον Ισθμό (Εξαμίλιο) βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Τα τείχη του Ισθμού της Κορίνθου κατά τους μέσους χρόνους, *NE* 2 (1905), 435-489. J.W. BARKER, On the chronology of the activities of Manuel II Palaeologus in the Peloponnesus in 1415, *BZ* 55 (1962), 39-55. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός, 244-248. Για την οχύρωση του Ισθμού επεβλήθη φόρος, το λεγόμενο «φλωριατικό»· βλ. σχετικά Κ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Η αγροτική ζωή στην Πελοπόννησο κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (κοινωνικο-οικονομικά στοιχεία για τους 13ο-15ο αι.)* (διδ. διατριβή) [=http:// phdtheses.ekt.gr/eadd/ handle/10442/18648], Αθήνα 2010, 357 σημ. 1144.

63. Για τα είδη των φρουρών στα ύστερα χρόνια βλ. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 306-321, κυρίως 318. Μ.Σ. ΚΟΡΩΣΗΣ, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (πόλη)- Ξώκαστρο. Κοινωνία-Διοίκηση-Οικονομία*, Αθήνα 2003, 225-232. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, 113-114, 121-122, 252, 279.

πρότεινε επιπλέον την απασχόληση των καταδίκων στα αμυντικά έργα⁶⁴. Η πρόταση αυτή συνάδει με τις θέσεις του περί καταμερισμού των έργων, με τα λιγοστά οικονομικά μέσα του βυζαντινού κράτους και στοχεύει στη συνολική εγρήγορση εμπρός στον κίνδυνο του πολέμου.

Ο στρατός (κρούσης και ανάσχεσης) του Πλήθωνα συγκροτείται από: α) επαγγελματικά σώματα πεζών και ιππέων, μάλλον Ελλήνων, που υπηρετούν σε μόνιμη βάση και β) σώματα ντόπιων, προφανώς πεζών, που δεν υπηρετούν σε μόνιμη βάση. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν και οι επίλεκτες δυνάμεις με τους αξιωματικούς τους («λογάδες»), ενώ στη δεύτερη, οι επικουρικοί («εἴλωτες») που συνοδεύουν τους στρατιώτες. Οι επικουρικοί κατανέμονται ως εξής: ένας σε κάθε πεζό και δύο σε κάθε ιπέα. Η κατανομή των επικουρικών στους άρχοντες και τους αξιωματικούς γίνεται με απόφαση του αυτοκράτορα, ενώ αναλόγως του αριθμού των επικουρικών, που διαθέτουν, υποχρεούνται να συντηρούν και άλλους στρατιώτες - υπηρέτες («στρατιωτικοί πελάται»). Ο Πλήθων προτείνει τρεις επικουρικούς και έναν ιπέα σε ρόλο θεράποντα και στρατιώτη⁶⁵.

Δεδομένης της θέσης του φιλοσόφου κατά των μισθοφόρων, οι στρατιώτες και των δύο κατηγοριών αποτελούν ομοιογενές σώμα, αντίθετα με τη σύνθεση του παλαιολόγειου στρατού, που ήταν πολυφυλετικός και πολυεθνικός. Επίσης, οι αμοιβές των στρατιωτών, που περιελάμβαναν «μισθό, σίτησι» και «γέρας», δεν μεταφέρουν μόνο εγνωσμένες πρακτικές στρατιωτικής ανταμοιβής, αλλά διασυνδέουν τον στρατιώτη με την έννοια της κτήσης, δηλαδή της περιουσίας, η οποία απουσιάζει,

64. ΠΠ Γ', 262.

65. ΠΠ Δ', 132-133: *Ἐπιπλέον τῶν τοιούτων εἰλώτων πρῶτα μὲν ἐξ τὸν σὸν οἶκον ἐξελεῖν ὁπόσους ἂν δόξειε δεῖν, τοὺς δὲ λοιποὺς τοῖς ἄρχουσι τε καὶ τῶν στρατιωτῶν λογάσι κατανεῖμαι ὅπη τε ἐν ἐκάστω καὶ ὁπόσους βούλοιο κατανείμας δὲ ἀναγκάζειν κατὰ λόγον τῆς νενεμημένης εἰλωτείας τρέφειν ἕκαστον καὶ τοὺς πελάτας στρατιωτικούς τινὰς θεράποντας...* ΠΠ Γ', 256-257: *Τοῖς δ' ἄρχουσι τε καὶ τῶν στρατιωτῶν λογάσιν ὑμέτερον μὲν ἂν εἴη ὁπόσους ἂν ἐθέλοιτε νέμειν ἐκάστω τῶν εἰλώτων, ἐμὸν δ' ἂν εἴη γνώμην εἰςνεγκεῖν κατὰ τρεῖς τῶν ἐκάστω νενεμημένων εἰλώτων ἕνα ἀναγκάζειν παρέχεσθαι ἰπέα, θεράποντα μὲν αὐτῶ, στρατιώτην δ' ἅμα ἐσόμενον τῷ κοινῶ...* Πβλ. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, 86, 88-89. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων*, 83 (ο οποίος θεωρεί ότι οι άρχοντες είχαν την υποχρέωση να παρέχουν μισθοφόρους). Για την ειλωτεία βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 90-91. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Ελληνοκεντρισμός*, 69-70. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Κοινωνικές ιεραρχίες*, 223-224. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 60-61. SHAWCROSS, *New Lykourgos*, 429, 439-440.

ωστόσο, από το προτεινόμενο σχήμα του⁶⁶. Στην πραγματικότητα οι επαγγελματίες στρατιώτες ήταν κάτοχοι μεγαλύτερων ή μικρότερων περιουσιών (μεγάλη είναι η συζήτηση γύρω από την πρόνοια⁶⁷) και ήταν εκείνοι που μπορούσαν να διαθέσουν επικουρικό προσωπικό, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στο σχήμα του Πλήθωνα, το οποίο προωθεί την αξιοποίηση των διαθέσιμων μέσων (ανθρώπινου δυναμικού και πόρων) χάριν της άμυνας. Έτσι, στρέφει την προσοχή του στην αγροτική κοινότητα και στη στήριξη που αυτή μπορεί να παρέχει στο βυζαντινό κράτος. Ο άξονας της λιτότητας και της αυτάρκειας πάνω στον οποίο εδράζονται οι προτάσεις του δεν βρίσκεται έξω από το ευρύτερο κλίμα, όπου, όσον αφορά τουλάχιστον στον πόλεμο, η οικονομία δυνάμεων αποτελεί στρατηγική επιλογή⁶⁸.

66. Για την περιουσία των στρατιωτών την ύστερη περίοδο βλ. BARTUSIS, *Late Byzantine army*, 157-190. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, *Γιάννενα*, 219-220. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 75-82. Για αναλογίες με τη μέση περίοδο βλ. ΚΕΚΑΥΜΕΝΟΣ, *Στρατηγικόν*, εκδ. Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Αθήνα 1996, 248. HALDON, *Military service*, 28, 30, 37, 39, 42, 54. Για τη στάση του Πλήθωνα στο ζήτημα της ιδιοκτησίας βλ. S. SPENTZAS, *George Gemistos-Plethon and his position on private ownership as it appears in his two memoranda*, στο: *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση. Δίκαιο (Διεθνές-Ευρωπαϊκό-Ιδιωτικό-ποινικό) - Κοινωνιολογία Δικαίου - Ιστορία Δικαίου - Πολιτική Επιστήμη - Πολιτική Ιστορία*, τ. ΙΙΙ, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, 233-239. Ο ΙΑΙΟΣ, Η αμυντική θωράκιση της Πελοποννήσου. Οι οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές προτάσεις του Γ. Γεμιστού Πλήθωνος, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Πλήθωνα και την εποχή του με τη συμπλήρωση 550 ετών από τον θάνατό του, Μυστράς, 26-29.6.2002*, Αθήνα-Μυστράς 2003, 243-265, εδώ 255-262. Ο Πλήθων ήταν αποδέκτης (προνοιακών) κτήσεων στην Πελοπόννησο· βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, 355-367.

67. Βλ. ενδεικτικά Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Ο βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας. Συμβολή στην μελέτη του χαρακτήρα του* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1990 (=www.thesis.ekt.gr/1457). Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, *Pronoia: The history of a scholarly discussion*, *Mediterranean Historical Review* 10 (1995), 133-163. BIRKENMEIER, *Komnenian Army*, 148-154, 175. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, 345-347 κυρίως σημ. 1101, 1103 (όπου και οι παραπομπές στη βιβλιογραφία). Βλ. επίσης την πρόσφατη μελέτη του: M. BARTUSIS, *Land and privilege in Byzantium: the institution of Pronoia*, Cambridge 2012. Ιδιαίτερα για τη σχέση πρόνοιας-στρατιωτικής υπηρεσίας βλ. P. MAGDALINO, *The Byzantine army and the land: From stratiotikon ktema to military pronoia*, στο: *Byzantine Warfare*, εκδ. J. HALDON, Aldershot 2007, 167-188. Για μια σύγκριση μεταξύ των στρατιωτών του 10ου και 14ου αι. από την άποψη της οικονομικο-κοινωνικής θέσης τους βλ. Α. ΛΑΙΟΥ, *The Byzantine aristocracy in the Palaeologan period: a story of arrested development*, *Viator* 4 (1973), 131-151, εδώ 142-143.

68. Ο Πλήθων ήταν υπέρμαχος του περιορισμού των εισαγωγών, της ρύθμισης

Ο στρατός είναι για τον Πλήθωνα το στήριγμα του κράτους. Γι' αυτό και τα μέλη του τοποθετούνται στην ανώτερη κατηγορία των δημοσίων λειτουργών («τὸ ἀρχικόν»)⁶⁹. Οι στρατιώτες - αγρότες μπορούν από την άλλη πλευρά να γίνουν το θεμέλιο του στρατού σε μια εποχή ολιγανθρωπίας και κρίσης της συνείδησης σαν την εξεταζόμενη⁷⁰. Είναι εξοπλισμένοι, εκγυμνασμένοι στα πολεμικά και οικονομικά αυτάρχεις («οἰκόσιτοι»)· μπορούν να είναι «κοινοὶ φύλακες», μα είναι πάνω απ' όλα «αὐτουργοί» (γεωργοὶ και κτηνοτρόφοι). Σε μια κοινωνία όπου η κοινοχρησία της γης αποτελεί κύριο θεσμό οργάνωσής της και η εργασία βασική οικονομική αρχή, η διαφοροποίηση μεταξύ του επαγγελματία στρατιώτη και του στρατιώτη-αγρότη βάσει κοινωνικής θέσης δεν υφίσταται. Έτσι, η συνύπαρξη των δύο κατηγοριών ωφελεί σε τελική ανάλυση το κράτος (πολιτεία), που μπορεί ακώλυτα να προχωρήσει στην υλοποίηση της αποστολής του, της εξασφάλισης δηλαδή της «κοινῆς σωτηρίας». Αυτή είναι ακριβώς η σκέψη του Πλήθωνα για τον στρατό και τον ρόλο του, η οποία αναπαράγει πρότυπα του παρελθόντος και τα επεξεργάζεται μέσα από την εμπειρία της εποχής του.

των εισαγωγών και εξαγωγών, της ανταλλαγῆς ντόπιων αγαθών (βαμβάκι) με μέσα άμυνας (όπλα και σίδηρο) και γενικότερα της πολιτικής της λιτότητας· βλ. ΠΠ Γ', 263-264. ΠΠ Δ', 124. Βλ. επίσης ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, 83, 90. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων*, 99-110. ΚΑΡΑΠΑΝΝΗΣ, *Απόψεις*, 256-257. ΛΑΪΟΥ, *Οικονομική σκέψη*, 353. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 60. Για την οικονομία δυνάμεων στην στρατηγική του πολέμου βλ. Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ο Clausewitz και ο πόλεμος στο ύστερο Βυζάντιο*, *Πρακτικά Ημερίδας με θέμα: Ο πόλεμος στο Βυζάντιο και τη Δύση*, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, 27 Απριλίου 2012, Αθήνα 2013 (υπό δημοσίευση). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι στρατιώτες-αγρότες μπορούσαν να ανταποκριθούν στην ανορθόδοξη μορφή του πολέμου, που επικρατούσε την εποχή αυτή.

69. ΠΠ Δ', 120. Στη συγκεκριμένη κατηγορία εντάσσονται οι «φύλακες» (αξιωματικοί του στρατού), οι οποίοι αμείβονται με «μισθό», «σίτησι» και «γέρας». Ωστόσο η αμοιβή αυτή δεν φαίνεται να περιορίζεται μόνο στους άρχοντες-στρατιώτες, αλλά αφορά στον τακτικό επαγγελματικό στρατό που προτείνει ο Πλήθων και στον οποίο η πρόσβαση ήταν ανοικτή. Οι προτάσεις για τον στρατό δεν αποκλείουν την κοινωνική κινητικότητα, παρόλο που αυτή δείχνει ότι αναιρείται από την τριμερή διάκριση της κοινωνίας. Βλ. σχετικά ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 92. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Ελληνοκεντρισμός*, 66-67. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 26. Αντίθετη είναι η άποψη των: ΛΑΪΟΥ, *Οικονομική σκέψη*, 359. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Κοινωνικές ιεραρχίες*, 225. Ο ΙΔΙΟΣ, *Αναγέννηση*, 199.

70. Η ηθική κρίση της εποχής περιγράφεται στον Μάζαρι· βλ. ΗΜΕΛΛΟΣ, *Η «Επιδημία»*, 245-251. Πβλ. ανωτέρω σημ. 3, 48.

Ίσως θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε τους στρατιώτες-αγρότες του Πλήθωνα κάπου μεταξύ των στρατιωτών των θεμάτων και των μικροϊδιοκτητών στρατιωτών των παλαιολόγειων στρατών. Ίσως ακόμη και στα πεζικά σώματα των χωρικών, που εχρησιμοποιούντο στους δυτικούς στρατούς τον 14ο αι.⁷¹. Όμως τέτοιου είδους συγκρίσεις απέχουν από τις αρχές και τη φιλοσοφία του μεταρρυθμιστικού προγράμματος⁷². Από την άλλη πλευρά, ο Γεμιστός δεν φαίνεται να αγνοεί το πρόβλημα της συρρίκνωσης, αλλά και «αυτονόμησης» της περιφέρειας από το κράτος, στο οποίο αναφέρεται η πρόταση περί στρατιωτών-αγροτών⁷³.

---

71. Ο Μακιαβέλλι, επίσης, υποστήριξε το σχήμα ενός σταθερού στρατού με πεζικό συγκροτημένο από ντόπιους χωρικούς. Ο στρατός αυτός επρόκειτο να υπηρετήσει τον ηγεμόνα (=κράτος) και τα συμφέροντά του. Αντίθετα, ο στρατός του Πλήθωνα ήταν ταγμένος στην υπηρεσία ενός κράτους, που προσέβλεπε στην «κοινή σωτηρία». Βλ. C. BALOGLOU, *The economic thought of Georgios Gemistos-Plethon and Niccolo Machiavelli: some comparative parallels and links*, *Archives of Economic History* 17.1 (2005), 5-29 εδώ 17-19. Η ανάγκη για συγκριτική μελέτη των κοινών θέσεων των δύο θεωρητικών έχει επισημανθεί από ορισμένους μελετητές βλ. Δ. ΔΕΛΕΣ, *Θρησκεία και πολιτική κατά τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα*, *Φιλοσοφία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας [της Ακαδημίας Αθηνών]*, 5-6 (1975-1976), 424-441, εδώ 428 σημ. 21. Πβλ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, *Ό πολιτικός*, 400 σημ. 11. Πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι στην παρούσα μελέτη οι αναφορές στον Μακιαβέλλι εντάσσονται στο πλαίσιο άντλησης θεωρητικών παραδειγμάτων, δεδομένου ότι «ο Ηγεμών» ανήκει στην λογοτεχνική παράδοση των «κατόπτρων ηγεμόνων», από την οποία είναι επηρεασμένος και ο Πλήθων και δεν αποσκοπούν σε συστηματική ανάλυση ή σύγκριση των πολεμικών τους ιδεών, η οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να αποτελέσει ειδικό αντικείμενο έρευνας.

72. Πβλ. TOZER, *Byzantine reformer*, 371. BARTUSIS, *Late Byzantine army*, 188-189. PERITORE, *Political thought*, 180-181, 184, 187-188, και ειδικά 185, όπου διατυπώνει την άποψη ότι ο Πλήθων στόχευε στη δημιουργία «θεματικού στρατού» ελεύθερων αγροτών. Όμως, η τάξη αυτή ήταν περιορισμένη κατά την εξεταζόμενη περίοδο, αντίθετα με την πλειονότητα των παροίκων (=είλωτες), οι οποίοι μπορούσαν να ενισχύσουν το κράτος από στρατιωτικής και οικονομικής σκοπιάς. Φαίνεται ότι ο Πλήθων με την πρότασή του για τις συζυγίες αναφέρεται στην πραγματικότητα αυτή, ενώ είναι βέβαιο ότι δεν ήθελε την τάξη των στρατιωτών-αγροτών εξαθλιωμένη. Μπορεί να βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο από εκείνη των στρατιωτών, αλλά οπωσδήποτε δεν μπορούσε να αποτελεί αντικείμενο εκμετάλλευσης, κρατικής ή άλλης.

73. Ο Bartusis (*The cost of Late Byzantine warfare and defense*, *BF* 16 [1991], 75-89, εδώ 89) θέτει ορισμένα ερωτήματα σχετικά με την αδυναμία του κράτους των Παλαιολόγων να οργανώσει στρατό από αγρότες. Η απάντηση φαίνεται ότι βρίσκεται στην αδυναμία του κράτους να ελέγξει την περιφέρεια, όπου διάφοροι τοπάρχες ήταν

Η ενδυνάμωση του δεσποτάτου μέσα από την καταπολέμηση της αδικίας και των αντιθέσεων, η εκμετάλλευση των οικονομικών πηγών και η ηθική στήριξη του πληθυσμιακού δυναμικού μπορούν να επανασυνδέσουν την περιφέρεια με την κεντρική εξουσία, ώστε να επαναλειτουργήσει η πολιτεία (το κράτος) ανταποκρινόμενη στα ζητήματα της εποχής.

Βέβαια και η εξυγίανση της πολιτείας (του πολιτεύματος) κρίνεται απαραίτητη, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η στρατιωτική μεταρρύθμιση. Οι καλοί και έγκυροι νόμοι, η αριστεία των αρχόντων, ο ηγεμόνας ως πηγή δικαίου και αρωγός της «κοινής σωτηρίας», όπως και ο ορθολογικός τρόπος οργάνωσης της διοίκησης και της κοινωνίας γενικότερα είναι τα θεμέλια της «σπουδαίας» πληθωνικής πολιτείας. Αυτή αποτελεί εγγύηση της ευημερίας των εθνών⁷⁴. Η σύνδεση του πολιτεύματος με την πολεμική ισχύ του κράτους, όπως και του ηγεμόνα με την πολεμική τέχνη και την οργάνωση του στρατού, στοχεύει στην άμεση κινητοποίηση των ηγεμόνων μπροστά στον κίνδυνο των Οθωμανών, η ισχύς των οποίων αξιολογείται ως το αποτέλεσμα μιας συγκροτημένης πολιτείας⁷⁵. Ομοίως

κύριοι των αγροτών και κυρίως των παροίκων. Εξάλλου, ο Πλήθων επισημαίνει το πρόβλημα εκμετάλλευσης και χρήσης των παροίκων στον στρατό από τους άρχοντες· βλ. ΠΠ Γ', 312: ...ἀεὶ μὲν εἰλωτεύοντες τοῖς ἄρχουσιν, ἐν δὲ τοῖς τοῦ πολέμου καιροῖς ὑπὸ τῶν αὐτῶν αὐτῶν παρακαλουμένους σώζειν τε οἷς ἐδούλευον καὶ αὐτοὺς δι' αὐτῶν σώζεσθαι, μὴθ' ὑπακούειν καλουμένους, πάντα τε ἄνω καὶ κάτω φάσκων γίνεσθαι ἐκποδῶν, εἶναι τοὺς πολλοὺς. Η εξάρτηση στρατιωτών και παροίκων από τους άρχοντες επιβεβαιώνεται και από τη βυζαντινή νομοθεσία, η οποία απαγορεύει, ωστόσο, τη χρήση ιδιωτικών στρατών· βλ. Κ. Αρμενόπουλου, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος* (επιμ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ), Αθήνα 1971, 88.

74. ΠΠ Δ', 113-114, 116-119, 129-130. ΠΠ Γ', 310. Βλ. και ανωτέρω σημ. 21. Πβλ. DENNIS (εκδ.), *The Taktika*, Prologue, 2 (όπου επισημαίνεται ότι σκοπός και χρέος της βυζαντινής πολιτείας είναι η εξασφάλιση της ειρήνης και της ευημερίας των υπηκόων, καθώς και η «ἐπανόρθωσις τῶν πολιτικῶν πραγμάτων»). Για τον πληθωνικό ηγεμόνα βλ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, Καταγωγή, 39-40. Βλ. και ανωτέρω σημ. 71.

75. Βλ. ΠΠ Δ', 118. ΠΠ Γ', 310 (όπου επαναλαμβάνεται η φράση «πόλεων ἐπαύξεισιν καὶ κράτος πολέμων» κυρίως ως νοσταλγική αποτύπωση της αίγλης ιστορικών λαών, όπως των Σπαρτιατών, Περσών ή Ρωμαίων, παρά ως δηλωτική των προσανατολισμών της βυζαντινής πολιτείας). ΠΠ Δ', 133 (όπου επαινείται η πολεμική αξία του ηγεμόνα, η οποία πρέπει να συντηρείται με την πολεμική προπαρασκευή και να επιδεικνύεται ως μέσο ισχύος για τους εχθρούς και ασφάλειας για τους φίλους και υπηκόους). Πβλ. ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ηγεμόνας*, 71, 83. Η σημασία της ειρήνης, βασικό συστατικό της βυζαντινής πολιτικής και «πολεμικής» ιδεολογίας, δεν προβάλλεται στα κείμενα του Πλήθωνα, όχι

και η θέση του Πλήθωνα σχετικά με την χρήση όλων των μέσων από τον στρατηγό (και τον ηγεμόνα), προκειμένου να επιτευχθεί η νίκη στον πόλεμο, παρόλο που η θέση αυτή απαντά αργότερα στη σκέψη ορισμένων θεωρητικών (π.χ. Machiavelli, Clausewitz)⁷⁶. Δεν είναι, ωστόσο, άσχετη με το στρατηγικό δόγμα του εχθρού, δηλαδή των Οθωμανών⁷⁷. Η «εμπειρία» του εχθρού φαίνεται ότι αποτελεί για τον φιλόσοφο μέτρο σύγκρισης και αυτοπροσδιορισμού των Βυζαντινών. Στο πλαίσιο αυτό διατυπώνονται προφανώς και οι προτάσεις εκείνες, που έχουν ενοχοποιηθεί ως εκφράσεις αυταρχισμού ή μιλιταρισμού⁷⁸. Αντίθετα, το ιδεολογικό του οικοδόμημα μοιάζει να πηγάζει από την μίξη: α) κλασικών-ελληνιστικών φιλοσοφικών και πολιτειακών προτύπων (Πλάτων/Σπάρτη)⁷⁹, β)

επειδή ήταν φιλοπόλεμος ή φιλόστρατος, αλλά επειδή συνέδεε μια πλατωνικού τύπου πολιτεία με την αναγκαιότητα της σωτηρίας του κράτους και των υπηκόων του (του έθνους). Για τον σκοπό της πολιτείας βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 59-66, κυρίως 64-66. Ο ρεαλισμός του φιλοσόφου υποδεικνύει την θεώρηση της ειρήνης ως το αποτέλεσμα του πολέμου. Πβλ. Θωμά Μαγίστρου, *Λόγος περί βασιλείας*, 457 η': *ειρήνης τε ἀπολαύειν οὐχ οἷόν τε, μὴ φιλοπόλεμον ὄντα*.

76. ΠΠ Δ', 113: *Καὶ ἐν πλοίῳ κυβερνήτην νενόμισται μὲν ἅπαντα ἄγειν τὰ πρὸς τὴν ἐμπλεόντων σωτηρίαν ἢ ἂν δοκῇ αὐτῷ καὶ ἐν στρατοπέδῳ δὲ στρατηγὸν ὡσαύτως τὰ πρὸς τὴν τῶν ἐπομένων νίκην ἢ οὐκ ἂν οὔτε τοῖς πλέουσιν οὔτε τοῖς πολεμοῦσί τε καὶ μαχομένοις σωθήσασθαι οὐδ' ὄσονοῦν χρόνον τὰ πράγματα μὴ οὐχ ὑφ' ἐνὶ ἀνδρὶ ταυτόμενα ἐκατέροις*. Ωστόσο, ο Πλήθων υποστηρίζει την χρήση όλων των μέσων στον πόλεμο κατά «αλλοφύλων», ενώ τάσσεται υπέρ της ειρηνικής διευθέτησης στους εμφυλίους. βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), Πλήθωνος προσφωνημάτιον πρὸς τὸν κυρ Δημήτριον Δεσπότην τὸν Πορφυρογέννητον, ΠΠ Δ', 207-210, ἐδῶ 207, 209. Πβλ. ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ηγεμόνας*, 51, 95-98, 119-123. Π. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Θεωρία του πολέμου*, Αθήνα 1999, 39-62, 78-111.

77. Βλ. σχετικά ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, 195-199, 343-345.

78. Βλ. ανωτέρω σημ. 18. Για σύσταση αυταρχικού κράτους κάνει λόγο ο PERITORE (*Political thought*, 177). Όμως ο Πλήθων, αναφερόμενος στους άρχοντες και τους επικουρικούς τους (εἰλωτες), δηλώνει ότι «οποιαδήποτε σχέση μεταξύ υποταγής και προσταγής θεωρείται ξεπερασμένη». βλ. ΠΠ Γ', 312: *μὴθ' ὑπακούειν καλούμενους, πάντα τε ἄνω καὶ κάτω φάσκων γίνεσθαι ἐκποδῶν, εἶναι τοὺς πολλοῦς*. Βλ. και ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεώργιος-Πλήθων Γεμιστός*, 135.

79. Βλ. ανωτέρω σημ. 15, 19, 53. Η επίδραση του πολιτειακού μοντέλου της Σπάρτης (από τον Λυκούργο έως τον Κλεομένη Γ') είναι ιδιαίτερα εμφανής στις προτάσεις για τον στρατό (π.χ. ενισχυμένος στρατός ξηράς (πεζικό και ιππικό), εκπαιδευμένο, ετομοπόλεμο και επαγγελματικό στράτευμα, οχύρωση και φρούρηση του Ισθμού, λιτότητα στρατιωτικών αρχηγών, αλληλεγγύη στρατιωτών-αγροτών). Βλ. σχετικά PERITORE, *Political thought*, 180. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 60-62. SHAWCROSS, *New Lykourgos*, 439-440.

ρωμαϊκών και βυζαντινών ιδεολογικών και στρατιωτικών αντιλήψεων (princeps / μονάρχης, στρατός / κράτος)⁸⁰, γ) πολιτικών επιλογών του πρόσφατου παρελθόντος, που εξέφρασαν το ζήτημα της αυτονομίας της (βυζαντινής) επαρχίας από την κεντρική εξουσία⁸¹ και δ) της σύγχρονης πολεμικής εμπειρίας και μάλιστα ενός ισχυρού αντιπάλου, όπως ήταν οι Οθωμανοί⁸².

Αναμφίβολα οι προτάσεις του Πλήθωνα απηχούν το πολεμικό και στρατιωτικοποιημένο περιβάλλον της εποχής του⁸³, όπου η διάκριση μεταξύ του στρατιωτικού και πολιτικού στοιχείου δεν ήταν σαφής – αυτό φαίνεται ότι εκφράζει η ρευστότητα των όρων «στρατιώτης» και «στρατευ(σ)όμενος» στα κείμενά του – και αποσκοπούν στη συλλογική ευαισθητοποίηση στο πολεμικό φαινόμενο. Παρά ταύτα, το στρατιωτικό του μοντέλο δεν υιοθετεί σύγχρονες πρακτικές, αλλά αξιοποιεί εγνωσμένα στρατιωτικά και κοινωνικά πρότυπα προσαρμοσμένα στις ανάγκες της εποχής. Η πίστη του στον στρατιωτικό θεσμό στο πλαίσιο μιας ευνομούμενης και δίκαιης πολιτείας απορρέει από τη φύση του βυζαντινού πολιτεύματος (κράτους) και απαντά στην οργάνωση των

80. Βλ. ανωτέρω σημ. 45. Όπως έχει επισημανθεί (βλ. ανωτέρω σημ. 71) ο φιλόσοφος ακολουθεί τα λογοτεχνικά πρότυπα και συχνά τα στερεότυπα των βασιλικών λόγων της εποχής του. βλ. σχετικά ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση*, 139-140. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς*, 163-181, 189-200. Επιπλέον, οι προτάσεις του ανήκουν στην κατηγορία των ιδεατών πολιτειών, ενός λογοτεχνικού είδους που άκμασε την εποχή της Αναγέννησης. Βλ. σχετικά ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση*, 21-25, 185-214. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Βιβλιοκρισία*, 423-428.

81. Φαίνεται ότι γνώριζε τις πολιτικές που είχαν εφαρμοστεί κατά το παρελθόν για την ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής θέσης των στρατιωτών (επί Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρι, Μιχαήλ Η΄, Ανδρονίκου Β΄ και Ιωάννη Ε΄ των Παλαιολόγων, Ιω. Καντακουζηνού, καθώς και επί των αμφιλεγόμενων Ζηλωτών). Βλ. σχετικά Ρ. CHARANIS, *The monastic properties and the state in the Byzantine empire*, *DOP* 4 (1948), 52-118, εδώ 111-116. Ο ΙΛΙΟΣ, *Internal strife*, 226-227. ΛΑΙΟΥ, *Byzantine aristocracy*, 141-143. PERITORE, *Political thought*, 182. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 75-82, 119. Δ. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, *Από χωρικοί, στρατιώτες: άλλο ένα σχόλιο σε γνωστό χωρίο του Παχυμέρη (XI.9)*, στο: *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης. Στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland* (επιμ. Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ -Χ. ΛΟΥΚΟΣ), Ηράκλειο 2009, 87-94 κυρίως 91-94.

82. Για την προσωπική σχέση του Πλήθωνα με τους Οθωμανούς βλ. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Επίδραση*, 503, 510-511, 524-525, 529, 531. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση*, 47-48. NECİPOĞLU, *Byzantium*, 274-275.

83. Πβλ. Ρ. CONTAMINE, *War in the Middle Ages*, Oxford 1986, 305. MALLETT - HALE, *Military organization*, 197. ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, 365, 369 (για τον δυτικό Ελλαδικό χώρο).

σύγχρονων κρατών. Εδώ βρίσκεται και η πρωτοτυπία των απόψεών του. Προτείνοντας τις λύσεις του συγκεντρωτισμού, της κοινωνικής ιεραρχίας και διάκρισης με ανταποδοτικούς όρους φαίνεται ότι έδινε τη δική του απάντηση στα προβλήματα του κατακερματισμένου μεσαιωνικού φεουδαλικού κόσμου. Περαιτέρω, οι απόψεις του για τον πόλεμο και τον ρόλο του στρατού στην κοινωνία ήταν προσαρμοσμένες σε έναν αντίπαλο, που ως «βάρβαρος»⁸⁴ αντιμεχόταν τους Βυζαντινούς τουλάχιστον επί έναν αιώνα. Η επισήμανση της ελληνικότητας και η προβολή της στους ηγεμόνες, τους στρατιωτικούς ηγέτες και σε μεγάλο βαθμό και στον στρατό γίνεται για άλλη μια φορά, μετά το 1204, μέσο διάσωσης της ταυτότητας των Βυζαντινών⁸⁵. Το εθνικό/πατριωτικό συναίσθημα του στρατού, που ανήκει στις «ηθικές δυνάμεις» του πολέμου κατά τον Clausewitz, λαμβάνει στο σχήμα του Πλήθωνα μια τέτοιου είδους σημειολογία, η οποία σε επίπεδο πολέμου καθιστά τις αντιλήψεις του προφητικές (βλ. τη διεξαγωγή του πολέμου από τον 18ο αι. κ.ε. με κύρια χαρακτηριστικά τον επαγγελματισμό και πατριωτισμό)⁸⁶.

Καταλήγοντας, οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε τον Πλήθωνα ως τον θεωρητικό στοχαστή μιας κοινωνίας σε κρίση. Με ιδιαίτερες γνώσεις, φιλολογική κατάρτιση, επιστημονική οξυδέρκεια και προσωπική θέση προχώρησε από το «δέον» στο «πρακτέον», προτείνοντας λύσεις, τολμηρές, πρωτότυπες, καινοτόμες ή και συντηρητικές, ρεαλιστικές ή ουτοπικές, περνώντας από το παρελθόν στην εποχή του και από εκεί, στο μέλλον⁸⁷.

84. Για τη σημειολογία της λέξης «βάρβαρος» στο ύστερο Βυζάντιο βλ. PAGE, *Being Byzantine*, 42-46, 129-134, 136-137, 172-176, κ.αλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς*, 225-225. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 36-44. Πβλ. Α. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Αφηγηματικά μοτίβα και ιστορικές παραστάσεις ετερότητας-βαρβαρότητας του εχθρού από την αρχαία λογοτεχνική παράδοση στις μαρτυρίες για την Άλωση, *Βυζαντινά* 26 (2006), 318-342.

85. Βλ. SYNKELLOU, *Reflections*, 106-107.

86. Βλ. CLAUSEWITZ, *On War*, 218. HOWARD, Ο ρόλος του πολέμου, 105-202. Πβλ. ανωτέρω σημ. 45.

87. Για τους χαρακτηρισμούς που έχουν αποδοθεί στον Πλήθωνα, λόγω των προτάσεών του βλ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 27-30. Βλ. και SHAWCROSS, *New Lykourgos*, 446-447. Από το πλήθος των ερμηνειών σταχυολογούμε τα εξής: οι προτάσεις θεωρούνται ουτοπικές από τους ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση*, 214. ΛΑΪΟΥ, *Οικονομική σκέψη*, 359. ρεαλιστικές, από τους: ŠEVČENCO, *Decline*, 181. ΜΑΜΑΛΑΚΗΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, 91-100, κυρίως 95. BLUM, *Georgios Gemistos Plethon*, 36-44, 76-80. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 123-125. ΣΗΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων*, 90-92. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς*, 241-

Στη διαδρομή αυτή, η σύγκρουση μεταξύ του πολιτικού ρεαλισμού και του οραματισμού που διέθετε ο φιλόσοφος καθιστούσε ανέφικτη την εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος, η οποία απαιτούσε μεν πολιτική βούληση, αλλά προϋπέθετε ισχυρή κεντρική εξουσία⁸⁸. Αυτή ήταν για τον φιλόσοφο και η μόνη διέξοδος από την ανασφάλεια, τον πραγματικό «κίνδυνο»⁸⁹ που βίωνε η κοινωνία της εποχής του.

ριζοσπαστικές, από τον: ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Καρδινάλιος Βησσαρίων, 44 σημ. 7· θεωρητικές, αλλά εφαρμόσιμες, από τον: ΒΑΛΟΓΛΟΥ, *Georgios Gemistos*, 138· ανεφάρμοστες για διαφορετικούς, όμως, λόγους, από τους: ΤΟΖΕΡ, *Byzantine reformer*, 378-379. ΡΕΡΙΤΟΡΕ, *Political thought*, 190. ΝΙΣΟΛ, *Byzantine political thought*, στο: *The Cambridge History of Medieval political thought, c.350 - c.1450*, εκδ. J.H. BURNS, Cambridge 1988, 51-79, εδώ 78-79· «σχετικά απραγματοποίητες» και «σχετικά ουτοπικές» από τον: ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, *Η σοσιαλιστική πολιτεία*, 174-178 κυρίως 175. Τέλος, συντηρητικές, από τον: WOODHOUSE, *George Gemistos Plethon*, 109.

88. Βλ. D. NICOL, *The immortal emperor*, Cambridge 1992, 22-23. K.P. MATSCHKE - F. TINNEFELD, *Die Gesellschaft im späten Byzanz*, Köln-Weimar-Vienna 2001, 361-362. Ο Πλήθων επεσήμανε ότι οι ηγεμόνες δεν θα έπρεπε να υπολογίσουν το πολιτικό κόστος· βλ. ΠΠ Γ', 312. ΠΠ Δ', 134-135.

89. Η συχνή επανάληψη των λέξεων «κίνδυνος» και «άσφάλεια» στα κείμενα του Πλήθωνα, εκτός των αντικειμενικών δυσμενών συνθηκών, αποδίδει εμφαντικά το κλίμα της ανασφάλειας.

ARMY AND SOCIETY IN LATE BYZANTIUM:
THE REFORM PROGRAM OF GEORGE GEMISTOS PLETHON

In the early 15th century, when Byzantium was surrounded by the Ottomans, the Peloponnese formed the last defensive stronghold of the Byzantines in Greece. There, the need for defence became a major social issue and provided matter for discussion about the institutional and social function of the army. The scholar, theorist and statesman Plethon proposed the establishment of a local professional army, as formulated in his texts addressed to the emperor Manuel II Palaeologus and the despot Theodore. These are to be associated with the social and economic reformation of the region and reflect the general need for the political reorganization of the Byzantine Empire.

This paper examines the reform program of the philosopher from Mystras regarding the military and political conditions of the era. His thoughts on the Byzantine army, which have occasionally drawn the interest of scholars, are reevaluated from the point of view of their role for the army in late-Byzantine society. Plethon's military scheme derives from ancient Greek patterns and the Byzantine political tradition, and it has also determined by the political conditions of his era, including the experiences of war. The scheme aims at enhancing the state's power by exploiting all possible natural and human resources. Plethon's belief in Byzantium's need to direct attention to the army in the context of a revived Byzantine state, proved him to be both a realist and a visionary.

VASSILIKI N. VLYSSIDOU

LES RELATIONS ENTRE L'ANCIENNE ET LA NOUVELLE ROME SOUS BASILE II
ET L'INTRONISATION D'ALEXIS STOUDITE*

Quelques jours avant la mort de l'empereur Basile II, le 13 ou le 15 décembre 1025, c'est le patriarche Eustathe qui décède¹, et la visite à l'empereur malade du supérieur du monastère de Stoudios, Alexis, avec le précieux chef de saint Jean-Baptiste, détermina la succession au trône patriarcal de Constantinople: le 12 décembre 1025 Alexis Stoudite était intronisé par le protonotaire Jean², non pas au suffrage des évêques, mais sur ordre de Basile II et contrairement aux canons, comme l'en ont accusé en 1037 des métropolitains qui tentèrent de le déposer³. La visite d'Alexis à Basile II laisse deviner tant les relations étroites entre les deux hommes⁴ que le tournant de

---

* Je remercie les deux lecteurs anonymes pour leurs observations constructives.

1. Cf. V. LAURENT, La chronologie des patriarches de Constantinople de 996 à 1111, *EO* 35 (1936), 75; P. SCHREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 2. Teil: *Historischer Kommentar* [CFHB 12/2], Vienne 1977, 141.

2. Skylitzès (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, éd. I. THURN [CFHB 5], Berlin-N. York 1973), 368-369; Yahya (*Histoire de Yahyā ibn Sa'īd d'Antioche*, éd. I. KRATCHKOVSKY, trad. française annotée par F. MICHEAU et G. TROUPEAU [PO 47/4], Turnhout 1997), [113] 481; Zōnaras (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, éd. TH. BÜTTNER-WOBST [CSHB], III, Bonn 1897), 568-569.

3. Skylitzès, 401: ..., οὐ ψήφω ἀρχιερέων, ἀλλὰ προστάξει Βασιλείου τοῦ βασιλέως ἐπέβην τοῦ θρόνου ἀκανονίστως; Zōnaras, 594. Cf. V. GRUMEL – J. DARROUZÈS, *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, I: *Les actes des patriarches*, fasc. II-III: *Les registres de 715 à 1206*, Paris 1989, no 842.

4. Leur rencontre se situe autour de 987/988; P. GAUTIER, Éloge funèbre de Nicolas de la Belle-Source par Michel Psellos, moine à l'Olympe, *Βυζαντινὰ* 6 (1974), 14, 22, 54. Cf. aussi M. I. GÉDEON, *Πατριαρχικὰ πίνακες*, Athènes ²1996, 224. V. STANKOVIĆ (The Alexios Studites' Patriarchate [1025-1043]: A Developmental Stage in Patriarchal Power, *ZRVI* 39

l'empereur vers le monastère de Stoudios, du moins durant la dernière année de son règne⁵, sinon bien plus tôt, déjà depuis 985/986, lorsque lui-même prit la tête de l'empire⁶.

Il est bien connu qu'Alexis Stoudite fut défenseur et protecteur de la dynastie macédonienne⁷. Ce que les sources ne disent pas, en revanche, c'est la raison qui a dicté ce choix à Basile II⁸. En recherchant la raison plus profonde de l'intronisation d'Alexis, on ne peut que remonter aux événements qui se sont déroulés durant les cinquante années du règne de Basile II et qui sont caractérisés par deux "singularités": la première est le fait que le trône patriarcal de Constantinople est demeuré vacant pendant plus de huit ans⁹, et la seconde que le parti byzantin a tenté par deux fois d'imposer un pape

---

[2001/2002], 73) admet la mention de Michel Glykas (*Michaelis Glycae Annales*, éd. I. BEKKER [CSHB], Bonn 1836, 579) que l'empereur considérait Alexis comme *σύμβουλον πρὸς τὴν τοῦ κοινοῦ διοίκησιν*. Toutefois, le témoignage en question doit constituer une paraphrase de la mention correspondante de Skylitzès (p. 369), laquelle concerne le protonotaire Jean: ... *ἐνθρονίζει διὰ τοῦ πρωτονοταρίου Ἰωάννου, ὃ συνεργῶ ἐχρήτη πρὸς τὴν τῶν κοινῶν διοίκησιν*. Sur les sources de Michel Glykas, voir brièvement H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* [Handbuch der Altertumswissenschaft XII. 5. 1], I, Munich 1978, 424-425.

5. Le 17 janvier 1025, un higoumène de Stoudios, Nicolas, fut choisi par Basile II comme patriarche d'Antioche; Yahya, [103] 471. Cf. STANKOVIĆ, *Alexios Studites*, 73.

6. L'empereur se rendait une fois par an au monastère de Stoudios, où il écoutait son prédicateur favori, Nicolas; Gautier, *Éloge funèbre de Nicolas*, 13, 47-48, 53-54. Cf. J. LEROY† - O. DELOUIS, *Quelques inédits attribués à Antoine III Stoudite*, *REB* 62 (2004), 23-24 n. 98; J.-CL. CHEYNET, *Patriarches et empereurs: de l'opposition à la révolte ouverte*, dans: *Zwei Sonnen am Goldenen Horn? Kaiserliche und patriarchale Macht im byzantinischen Mittelalter*, éd. M. GRÜNBART - L. RICKELT - M. M. VUČETIĆ, II [Byzantinische Studien und Texte 4], Berlin 2013, 2.

7. À titre indicatif, cf. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, nos 830 et 836; STANKOVIĆ, *Alexios Studites*, 74-75; C. PITSAKIS, *Μήπως "le grand siècle de la science du droit canonique" στὸ Βυζάντιο εἶναι στὴν πραγματικότητα ὁ 11ος αἰώνας;*, dans: *Η αυτοκρατορία σε κρίση (;). Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)* [IBE/EIE - Διεθνὴ Συμπόσια 11], Athènes 2003, 253; CHEYNET, *Patriarches*, 2-4.

8. Cf. STANKOVIĆ, *Alexios Studites*, 73.

9. De juin 978 à avril/mai 980 (entre Antoine III Stoudite et Nicolas II Chrysobergès), de décembre 992 à avril 996 (entre Nicolas II et Sisinnios II) et d'août 998 à juin/juillet 1001 (entre Sisinnios II et Serge II). Cf. LAURENT, *Chronologie des patriarches*, 71-74; J. DARROUZÈS, *Sur la chronologie du patriarche Antoine III Stoudite*, *REB* 46 (1988), 55-60; V. STANKOVIĆ, *Carigradski patrijarsi i carevi Makedonske dinastije*, Belgrade 2003, 263-266.

de Rome, Boniface VII (974, 984-985) et Jean XVI (997-998). À côté de ces deux faits pour le moins inhabituels, on peut encore signaler une particularité: si le fait, pour Basile II, de s'être mêlé aux affaires ecclésiastiques s'est clos par l'intronisation d'Alexis Stoudite, l'histoire des patriarches de cette période commence par la démission, en juin 978, d'un autre Stoudite, Antoine III, et avec l'indignation impériale (*βασιλικὴν ἀγανάκτησιν*) contre le monastère de Stoudios¹⁰.

Ce dernier événement, ainsi que les intervalles de temps relativement longs durant lesquels l'Église byzantine est demeurée sans chef (*ἀποίμαντος*), sont assurément révélateurs de l'existence de frictions dans les rapports entre le palais et le haut clergé¹¹, mais les deux tentatives d'imposer un pape de Rome prennent une autre dimension, puisqu'elles concernent directement l'orientation idéologique et politique du pouvoir central de Constantinople envers l'Occident. Accepter que Basile II préférât des relations hostiles avec l'ancienne Rome amènerait en même temps à la conclusion que le dernier puissant représentant de la dynastie macédonienne était opposé à la politique occidentale de ses ancêtres, laquelle prévoyait en général des rapports amicaux avec le pape de Rome et une alliance avec l'empereur germanique, qu'il reconnaissait comme le seul apte à résoudre les problèmes survenus au sein de l'Église romaine. C'est exactement ce choix que confesse l'historien de la dynastie macédonienne Jean Skylitzès quand, à l'occasion de la déposition du pape débauché Jean XII (955-964) par Otton Ier en 963, il écrit: *ὄν Ὡτος ὁ τῶν Φραγγῶν βασιλεὺς ἀπελάσας ἕτερον ἀντεισηγάγε τῇ ἐκκλησίᾳ ποιμένα*¹².

Toutefois, de janvier 976 à 985, ce n'est pas Basile II qui gouvernait réellement l'empire, mais Basile Lakapènos, esprit universel et particulièrement ambitieux, qui avait rêvé d'étendre sa domination sur tout le monde médiéval. Durant la première période de son omnipotence sous Nicéphore

10. J. DARROUZÈS, *Épistoliers byzantins du Xe siècle* [Archives de l'Orient Chrétien 6], Paris 1960, 344-345.

11. Cf. V. VLYSSIDOU, *Εκκλησία και πολιτική στις αρχές της βασιλείας του Βασιλείου Β΄: σχετικά με την παραίτηση του Αντωνίου Γ΄ Στουδίτου*, dans: *ΑΝΤΙΚΗΝΣΩΡ. Τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωϊάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, Athènes 2013, 188 notes 6-7.

12. Skylitzès, 245. Cf. T. C. LOUNGHIS, *Der Verfall des Papsttums im X. Jahrhundert als Ergebnis der deutsch-byzantinischen Annäherung*, *Βυζαντιακά* 14 (1994), 225-227. Cf. aussi S. KOLDITZ, *Leon von Synada und Liudprand von Cremona. Untersuchungen zu den Ost-West-Kontakten des 10. Jahrhunderts*, *BZ* 95 (2002), 516-517.

II Phocas, il fut l'inspirateur de la politique belliqueuse suivie vis-à-vis d'Otton Ier et de l'ancienne Rome. En 968, il dévoila clairement ses objectifs à Liutprand en affichant des prétentions sur Ravenne et sur Rome et en révélant l'objectif futur de Constantinople d'organiser l'Église romaine¹³. Il est, par conséquent, évident que Basile Lakapènos était partisan d'une idéologie radicalement opposée à celle que professait la dynastie macédonienne.

Constant dans ses idéaux œcuméniques, Lakapènos trouva l'occasion de concrétiser sous Basile II la "promesse" qu'il avait faite à Liutprand: au début de 984, Boniface VII abandonna Constantinople pour faire emprisonner Jean XIV (983-984) et revenir sur le trône papal vers la fin du mois d'avril de la même année¹⁴.

Boniface avait été détrôné par Otton II en 974. Le point de vue qui veut qu'après cela, c'est-à-dire sous Jean Ier Tzimiskès et Antoine III Stoudite, il se soit enfui à Constantinople, a amené à conclure à la rupture des relations entre ancienne et nouvelle Rome et à la non-reconnaissance des papes imposés par Otton, à savoir Benoît VII (974-983) et Jean XIV¹⁵. Une telle considération, cependant, fait naître des questions, puisque rien ne permet de supposer que, peu après le mariage d'Otton II et de Théophano en 972¹⁶, Tzimiskès a modifié radicalement son attitude amicale vis-à-vis de l'empereur occidental¹⁷. Encore, la présence sur le trône patriarcal d'Antoine III, à notre avis, dissipe l'idée que Constantinople visait à de mauvaises relations

13. Liutprand, *Legatio (Liudprandi Cremonensis relatio de legatione constantinopolitana)*, éd. P. CHIESA [CC. Continuatio Mediaevalis 156], Turnholt 1998), 15, p. 194 et 18, p. 195: "Sed hoc - ait Basilius parakimomenos - faciet cum ad nutum suum Roma et Romana ecclesia ordinabitur". Cf. V. VLYSSIDOU, Η πολιτική του Βασιλείου Λακαπηνού έναντι της Δύσης, *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), 114-117.

14. *Herimanni Augiensis Chronicon*, a. 984, éd. G. H. PERTZ, MGH. Scriptores V, Hannover 1844, 117. Cf. J. F. BÖHMER - H. ZIMMERMANN, *Regesta Imperii*, II/5: *Papstregesten 911-1024*, Cologne-Vienne-Weimar 1998, no 630.

15. Cf. V. GRUMEL, Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la question romaine avant 1054, *REB* 10 (1952), 13.

16. À titre indicatif, cf. J. F. BÖHMER - E. VON OTTENTHAL, *Die Regesten des Kaiserreichs unter den Herrschern aus dem sächsischen Hause 919-1024* [Regesta Imperii II/1], Innsbruck 1893, nos 536 b-c.

17. Cf. J. GAY, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071)*, Paris 1904, 387-388. Sur la politique occidentale de Tzimiskès cf. aussi T. C. LOUNGHIS, Die byzantinische Ideologie der "begrenzten Ökumene" und die römische Frage im ausgehenden 10. Jh., *BSI* 56 (1995), 123-125.

avec Rome¹⁸, étant donné que la tradition des Stoudites, d'après les éléments dont nous disposons, prédispose exactement au contraire¹⁹.

La lecture des témoignages des sources vient résoudre le problème: Boniface VII fut déposé en 974 et trouva de toute vraisemblance refuge en Italie méridionale, avant d'être hébergé un peu plus tard à Constantinople²⁰, après mars 981, lorsqu'il échoua dans son entreprise de chasser du trône pontifical Benoît VII²¹. La présence de Boniface en Italie méridionale à partir de 974 a sans aucun doute suscité des discussions à la cour impériale, mais aussi des confrontations entre les individus qui voyaient les choses sous

18. Cf. H. GRÉGOIRE - P. ORGELS, La chronologie des patriarches de Constantinople et la "question romaine" à la fin du Xe siècle, *Byz* 24 (1954), 175.

19. Nous rappelons en bref que: a) Théodore Stoudite reconnaissait la primauté du pape de Rome, b) durant le premier patriarcat de Photius, époque de rupture avec l'ancienne Rome, les Stoudites firent l'objet de persécutions de la part de ceux qui détenaient le pouvoir, c) afin de parvenir à la réconciliation avec le chef de l'Église romaine, Basile Ier désirait des rapports amicaux avec les Stoudites, établissant d'une part Ignace sur le trône patriarcal, et faisant d'autre part de Nicolas le supérieur du monastère de Stoudios et enfin d) sous Léon VI, Euthyme Ier, que les envoyés du pape pressèrent tout particulièrement d'accepter la dignité patriarcale, entretenait des relations étroites avec les Stoudites. Voir Lettres de Théodore Stoudite (*Theodori Studitae Epistulae*, éd. G. FATOUROS [CFHB 31/1-2], Berlin-N. York 1991) nos 33-34, 271-272 et 429, pp. 91-99, 399-403 et 600-601; Vie de Nicolas Stoudite, *PG* 105, 908A-913C; Vie d'Évariste (éd. C. VAN DE VORST, La Vie de S. Évariste higoumène à Constantinople, *An. Boll.* 41 [1923]), 306-307 et 308-309; J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio*, XVI, Paris 1902 (réimp. Graz 1960), 325BC. Vie d'Euthyme (*Vita Euthymii Patriarchae CP.*, éd. P. KARLIN-HAYTER [Bibliothèque de Byzantion 3], Bruxelles 1970), 9-11, 33-35, 57-61 et 101. Cf. E. PATLAGEAN, Les Stoudites, l'empereur et Rome: figure byzantine d'un monachisme réformateur, dans: *Bisanzio, Roma e l'Italia nell'alto medioevo* [SCIAM 34], Spoleto 1988, 429-460; Th. PRATSCH, *Theodoros Studites (759-826) - zwischen Dogma und Pragma* [Berliner Byzantinistische Studien 4], Francfort 1998, 311-314.

20. *Herimanni Augiensis Chronicon*, a. 974, p. 116: ... *Bonifacius, ..., post unum mensem expulsus, Constantinopolim postea petiit, ...*. Cf. BÖHMER - ZIMMERMANN, *Papstregesten*, no 526.

21. *Cronica pontificum et imperatorum S. Bartholomaei in Insula Romani*, éd. O. HOLDER-EGGER, MGH. *Scriptores XXXI*, Hannover 1903, 213: ... *Benedictus fultus imperatoris favore praevaluit et Bonifacius Constantinopolim ad Graecos fugit*. Cf. BÖHMER - ZIMMERMANN, *Papstregesten*, nos 575 et 582; P. DELOGU, Bonifacio VII, *Dizionario Biografico degli Italiani*, v. 12, Rome 1970, 144; LEROY† - DELOUIS, Quelques inédits attribués à Antoine III, 26. D'après A. BAYER (*Spaltung der Christenheit: das sogenannte Morgenländische Schisma von 1054* [Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 53], Cologne 2002, 29 n. 61), le moment où Boniface est entré en contact avec Byzance reste incertain.

un angle différent, comme entre Jean Tzimiskès et Antoine III d'une part, et Basile Lakapènos de l'autre. L'affaire de Boniface peut à juste titre être considérée comme marquant le début d'une distanciation du patriarche par rapport au parakoimomène²², dont l'issue ne fit plus aucun doute quand Lakapènos, débarrassé de Tzimiskès²³, joua un rôle de première importance sur la scène politique, en imposant sa volonté *ἐν παῶσι*²⁴, alors qu'Antoine Stoudite fut obligé de démissionner²⁵.

Nous pensons, donc, que Boniface VII n'avait pas le soutien de Byzance, ni sous Jean Tzimiskès, ni jusqu'en 981, alors qu'à cette époque, en Occident l'empire était confronté à une situation particulièrement cruciale: en Calabre, aux incursions arabes successives s'étaient ajoutés le soulèvement des villes d'Apulie ainsi que le danger d'une alliance des insurgés avec Otton II, qui se trouvait à Rome, et avec lequel le catépan d'Italie Romain tenta en vain

22. La constatation qu'Antoine III et Basile Lakapènos suivaient des chemins opposés peut faire penser qu'il existait des frictions entre les deux hommes: l'époque (décembre 973) de l'accession d'Antoine au trône patriarcal, éventuellement en tant que partisan de Tzimiskès, coïncide avec l'activité limitée de Lakapènos et avec ses mauvaises relations avec l'empereur au fil du temps. Cf. STANKOVIĆ, Alexios Studites, 72; IDEM, *The Path toward Michael Keroularios: The Power, Self-presentation and Propaganda of the Patriarchs of Constantinople in the Late 10th and Early 11th Century*, dans: *Zwei Sonnen am Goldenen Horn?* (cité n. 6), 143; V. VLYSSIDOU, *Αριστοκρατικές οικογένειες και εξουσία (9ος-10ος αι.)*. Έρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια αντιμετώπισης της αρμενο-παφλαγονικής και καππαδοκικής αριστοκρατίας, Thessalonique 2001, 191-192.

23. Léon Diacre (*Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, éd. C. B. HASE [CSHB], Bonn 1828), 176-177. Cf. J.-CL. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 27 (no 10).

24. Comme le confessait Basile II lui-même dans la Novelle de 996: *Ἐπεὶ χρυσοβούλλια πολλὰ γεγόνασιν ἀφ' οὗ ἡ βασιλεία ἡμῶν τῆς αὐτοκρατορικής ἐπέβη ἀρχῆς μέχρις οὗ ὁ πρόεδρος Βασίλειος καὶ παρακοιμώμενος κατέβη, εἰς δὲ τοὺς τοιοῦτους χρόνους οὐ τὰ δοκοῦντα ἡμῖν ἐγένετο, ἀλλ' ἐκείνου ἐν παῶσι θέλησις ἐνηργεῖτο καὶ πρόσταξις, ...*. Cf. N. SVORONOS - P. GOUNARIDIS, *Les Nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction - édition - commentaires*, Athènes 1994, 214 (no 14A) et 215 (no 14B).

25. Dans l'une de nos études, relativement récente (VLYSSIDOU, *Παραίτηση Αντωνίου Γ' Στουδίτου*, 189-196), nous avons essayé de montrer que l'intronisation du patriarche d'Antioche Agapios II le 22 janvier 978, que Lakapènos choisit pour des raisons purement politiques, devait constituer la raison qui entraîna la rupture définitive entre Antoine III et le parakoimomène.

de conclure un accord par le biais de Sabas le Jeune (1ère moitié de 981)²⁶. La conjoncture était totalement négative pour mêler Constantinople aux projets de Boniface. Si l'issue d'un événement exige aussi ses présupposés nécessaires, alors la période la plus propice pour Boniface pour recourir à Byzance et pour chercher asile dans sa capitale se situait aux alentours de 982, dans un climat d'attitude négative observée vis-à-vis d'Otton. Lorsque la domination byzantine fut rétablie en Longobardie et que la mort d'Otton II le 7 décembre 983 vint mettre fin à ses visées expansionnistes dans le Sud de l'Italie²⁷, les conditions devinrent plus que favorables à Basile Lakapènos pour concrétiser, à travers Boniface, sa vieille ambition d'organiser l'Église romaine, comme il l'avait dévoilé à Liutprand. L'épiscopat de Boniface VII ne dura que jusqu'à la fin de juillet 985²⁸, et le fait que la chute de Basile Lakapènos soit survenue en automne de la même année²⁹ permet de voir son implication dans l'affaire de Boniface comme une raison de plus d'avoir été éloigné du palais. Le soutien de Byzance lors de cet épisode a déjà été souligné³⁰; toutefois, ce qui n'a pas encore été dit est que Constantinople, alors, suivait la politique de Basile Lakapènos vis-à-vis de l'Occident et non pas celle de Basile II et de sa dynastie.

Basile II était débarrassé de la présence impérieuse de Basile Lakapènos, mais non pas d'une nouvelle tentative d'imposer un pape de Rome. Après la répression des insurrections des Phocas et des Skléros, Basile II était certes puissant, mais tout aussi puissante était l'Église byzantine, laquelle, avec la

---

26. Vie de Sabas le Jeune (éd. G. COZZA-LUZI, *Historia et Laudes SS. Sabae et Macarii iuniorum e Sicilia, auctore Oreste, patriarcha Hierosolymitano*, Rome 1893), 37-38. Cf. GAY, *Italie méridionale*, 324-331; V. VON FALKENHAUSEN, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert*, Wiesbaden 1967, 167-168 (no 18); CHEYNET, *Pouvoir*, 30 (no 12).

27. Sur les événements en Italie méridionale entre 982 et 983 voir VLYSSIDOU, Η πολιτική του Βασιλείου Λακαπηνού, 122-126, avec mention de sources et bibliographie relative.

28. Cf. BÖHMER – ZIMMERMANN, *Papstregesten*, no 640.

29. Pour la chronologie, cf. Yahya (*Histoire de Yahyā ibn Sa'īd d'Antioche*, éd. I. KRATCHKOVSKY – A. VASILIEV [PO 23] Paris 1932), [209] 417.

30. À titre indicatif, cf. H. ZIMMERMANN, *Parteiungen und Papstwahlen in Rom zur Zeit Kaiser Ottos des Grossen, Römische Historische Mitteilungen* 8-9 (1964-66), 82-83 notes 353-355 [= *Otto der Große*, éd. H. ZIMMERMANN, Darmstadt 1976, 405-406]; DELOGU, *Bonifacio VII*, 144-145; BÖHMER – ZIMMERMANN, *Papstregesten*, no 630.

christianisation des Rhôs en 989³¹ avait étendu sa sphère d'influence et pouvait manifester des visées œcuméniques, contraires à la politique impériale. Ces tendances trouvent leur expression dans un épisode diplomatique à première vue contradictoire, connu uniquement par les lettres de son protagoniste le métropolitain de Synada Léon.

Otton III souhaitait consolider l'alliance entre les deux empires, en demandant à épouser une princesse byzantine, et c'est Philagathos, Grec de Calabre et évêque de Plaisance, qui fut son envoyé à Constantinople³². Répondant à la requête occidentale, Basile II chargea Léon de Synada des négociations; ce dernier portait également une lettre du patriarche tout juste élu Sisinnios II (996-998) au pape Jean XV (985-996)³³. Les rapports entre ancienne et nouvelle Rome étaient manifestement des plus louables³⁴ et rien ne laissait augurer de ce qui allait suivre.

Léon de Synada, avec Philagathos, arriva en Italie à la fin du mois d'octobre 996 et se rendit immédiatement à Rome³⁵, où il trouva le trône papal vacant, du fait que Jean XV était décédé (mars 996) et que le pape choisi par Otton III Grégoire V (996-999) avait été évincé par le chef de l'aristocratie italienne Crescentius II à la mi-octobre de la même année³⁶. N'ayant personne à qui remettre la lettre patriarcale, Léon la déposa dans le tombeau de Saint Pierre et eut ensuite tout loisir de décider comment collaborer avec Crescentius, imposant au début de février 997 Philagathos

31. Cf. W. SEIBT, *Der historische Hintergrund und die Chronologie der Taufe der Rus'* (989), dans: *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*, éd. A.-E. N. TACHIAOS, Thessalonique 1992, 289-303.

32. *Annales Quedlinburgenses*, a. 997, éd. G. H. PERTZ, MGH. *Scriptores III*, Hannover 1839, 74. Cf. D. NERLICH, *Diplomatische Gesandtschaften zwischen Ost- und Westkaisern 756-1002*, Bern 1999, 303. Cf. aussi C. P. CHRESTOU, Ἰωάννης Φιλάγαθος. Ἡ σταδιοδρομία ἐνὸς Ἑλλήνα κληρικοῦ στὴ Δύση, *Βυζαντινά* 18 (1995-96), 217-226.

33. Cf. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, no 803 d.

34. Cf. DARROUZÈS, *Épistoliers*, 42.

35. Cf. J. F. BÖHMER - M. UHLIRZ, *Die Regesten des Kaiserreichs unter Otto III 980 (983)-1002*, Graz-Cologne 1956, no 1210 I/f; KOLDITZ, *Leon von Synada und Liudprand von Cremona*, 544-545.

36. Cf. BÖHMER - ZIMMERMANN, *Papstregesten*, nos 740, 742 et 772. Au sujet de Crescentius voir C. ROMEO, Crescentio Nomentano, *Dizionario Biografico degli Italiani*, v. 30, Rome 1984, 661-665.

comme nouveau pape, lequel prit le nom de Jean XVI³⁷.

Malgré son aversion très vive pour Philagathos³⁸, l'implication de Léon de Synada dans l'affaire était une décision consciente et qui s'accordait totalement avec ses vues. La seule chose qu'il voulait, ainsi qu'il l'écrivit, était de mettre Rome aux pieds de Basile II, du seul homme fort qui pût la gouverner (!). Craignant que le destinataire de sa lettre, l'ostiaire Jean, ne prenne son assertion comme une plaisanterie, il ne manqua pas de préciser: *Σὺ δὲ μὴ δόξης παίζεις, ἀλλ' ἀληθεύεις ταῦτά με γράφοντα*³⁹. Il est évident que l'ambassadeur avait une vision politique complètement différente de celle de son empereur, qu'il exprima l'occasion donnée, contribuant lui aussi à rabaisser encore la papauté déjà tombée en décadence⁴⁰. Ainsi, il pouvait à juste titre déclarer que le patriarche de Constantinople était œcuménique et le premier des patriarches, s'étonnant en outre de ce qu'il puisse être le deuxième, puisque le premier avait été éclipsé dans son honneur et n'était vénérable que de nom⁴¹.

37. Lettre de Léon de Synada (*The Correspondence of Leo, Metropolitan of Synada and Syncellus*, éd. M. P. VINSON [CFHB 23], Washington, D.C. 1985) no 11, p. 16. Cf. BÖHMER – ZIMMERMANN, *Papstregesten*, no 784. Cf. aussi F. CARCIONE, La reazione bizantina all'imperialismo ottoniano (962-1002): riflessi sulle relazioni ecclesiastiche tra Roma e Costantinopoli, *Studi e ricerche sull'Oriente Cristiano* 13 (1990), 58-59.

38. Lettres de Léon de Synada nos 6, 8, 11 et 12, pp. 8, 10-12, 16 et 18-20. Cf. J. KODER, Die Sicht des "Anderen" in Gesandtenberichten, dans: *Die Begegnung des Westen mit dem Osten*, éd. O. ENGELS – P. SCHREINER, Sigmaringen 1993, 117; KOLDITZ, Leon von Synada und Liudprand von Cremona, 562-564.

39. Lettres de Léon de Synada nos 6 et 11, pp. 10 et 16: *Ἡ Ῥώμη ῥώμης δεῖται καὶ ῥωμαλέου καὶ στιβαροῦ ἀνδρὸς καὶ ἐμβριθοῦς φρονήματος, ἅπερ, οἶδα, ὁ ἡμέτερος μέγας καὶ ὑψηλὸς βασιλεὺς κέκτηται τῶν προλαβόντων πλέον, ... Τὴν Ῥώμην ὑπὸ χεῖρας <καὶ> πῶδας τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ ἡμῶν βασιλέως τοῦ Θεοῦ θέλοντος καὶ ἀγαθόντος καὶ ἐγὼ διάκονος ἐγενόμην, τὴν καρδίαν τοῦ κρατοῦντος Κρισκένζου ἐκείνου μὲν εὐθύναντος, δι' ἐμοῦ <δὲ> τοῦτο ποιῆσαι θελήσαντος*. Cf. I. ŠEVČENKO, Byzanz und der Westen im 10. Jahrhundert, dans: *Kunst im Zeitalter der Kaiserin Theophanu*, éd. A. VON EUW – P. SCHREINER, Cologne 1993, 6; KOLDITZ, *Ibidem*, 509, 557-558.

40. Sur le déclin de la papauté au Xe siècle, voir sommairement C. WICKHAM, The Romans according to their Malign Custom: Rome in Italy in the Late Ninth and Tenth Centuries, dans: *Early Medieval Rome and the Christian West. Essays in Honour of Donald A. Bullough*, éd. J. M. H. SMITH, Leiden-Boston 2000, 151-166, surtout 159 et suiv.

41. Lettre de Léon de Synada no 53, p. 82: *οὕτω γὰρ αὐτὸν οἰκουμενικὸν πάντως καλέσετε – καὶ πατριαρχῶν ὁ πρῶτος, (τί γὰρ εἰ δεύτερος, τοῦ πρώτου ὄντος ἀφανεία τετιμημένου καὶ μόνῳ σεμννομένου τῷ ὀνόματι;) ... . Cf. DARROUZÈS, *Épistoliers*, 43. Cf. aussi CARCIONE, La reazione bizantina all'imperialismo ottoniano, 60-61.*

Léon de Synada était fidèle à ses vues, mais non pas vis-à-vis de Basile II, dont il craignait visiblement la réaction. Son inquiétude quant à savoir si l'empereur approuvait son acte ou s'il le considérait comme indigne de son règne⁴² montre que l'initiative appartenait exclusivement à Léon, lequel semblait savoir que la politique occidentale de Basile II ne prévoyait guère ce genre d'interventions. Et la réponse, qui ne tarda pas, fut évidemment négative: l'annonce de la participation du médiateur à l'élection de Jean XVI était mal vue à Constantinople⁴³. Léon de Synada s'était retrouvé dans une situation délicate, et, s'adressant à Myron, il lui expliquait qu'il avait simplement suivi les faits et concluait en lui demandant son aide⁴⁴. Léon oublia toutes ses idées au sujet de la domination sur Rome et, se conformant pleinement à la politique de la dynastie macédonienne⁴⁵, attendait de voir l'évincement de Philagathos et le châtement qu'infligeraient à ce dernier Otton III et Grégoire V⁴⁶. Effectivement, l'épiscopat de Jean XVI dura jusqu'en février 998 et Léon de Synada décrivit avec satisfaction son anathème, ses nombreuses mutilations et enfin sa mise au pilori⁴⁷. D'après ce qui a été dit, nous pouvons affirmer avec certitude que l'épisode de Léon de Synada ne figure pas parmi les actes officiels de la politique et de la diplomatie

42. Lettres de Léon de Synada no 12, p. 18: *Εἰ μὲν καὶ βασιλεὺς ὁ μέγας χωρήσει τοῦτο, καλὰ καὶ ἐπὶ καλοῖς ἐμοχθήσαμεν εἰ δ' ἀνάξιον κρίνῃ τοῦτο τῆς αὐτοῦ βασιλείας, σοὶ καταλιμπάνω σκοπεῖν*, et no 9, p. 12: *Εἰ οὖν καλῶς ὑποδέξεται τὴν δουλείαν ἡμῶν ὁ βασιλεὺς, εὖ ἂν ἔχοι· εἰ δ' οὐκ ἀποδέξεται καὶ τῶν ἀνθρώπων ὅσοι τὸ διακριτικὸν ἀκέραιον ἔχουσιν – αὐτὸς δὲ σκόπησον – τί ἂν ἐγὼ εἴποιμι αὐτὸν μὴ ἀποδεχόμενον εὐρίσκων;*. Voir aussi les commentaires de VINSON dans l'édition des Lettres, pp. 99, 101.

43. Lettre de Léon de Synada no 3, p. 6: *Τὴν γὰρ πρώτην γεῦσιν, ἣν ἐν τῇ Πόλει ἐπέψαμεν (οἶδας δ' λέγω ὁ νοῦς ὁ ὀξύτατος) γνόντες ὡς ἀηδὴς ὑμῖν φανέεται, ...*. Cf. E. SCHRAMM, Neun Briefe des byzantinischen Gesandten Leo von seiner Reise zu Otto III. aus den Jahren 997-998, *BZ* 25 (1925), 104 n. 3.

44. Lettre de Léon de Synada no 5, p. 8: *... ὑπερμάχου μοι καὶ ἐξομάλιξε τὰ τραχέα καὶ βοήθει μοι καὶ Θεὸν εὐρήσεις βοηθὸν καὶ συναγωνιστὴν καὶ συλλήπτορα*. Cf. CHRESTOU, Ἰωάννης Φιλάγαθος, 242.

45. Telle que formulée par Skylitzès; cf. note 12.

46. Lettre de Léon de Synada no 12, pp. 20-22.

47. Lettre de Léon de Synada no 1, p. 2. Cf. Vie de Nil le Jeune (éd. G. GIOVANELLI, *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νείλου τοῦ Νέου. Testo originale greco e Studio introduttivo*, Badia di Grottaferrata 1972), 126-127. Cf. aussi BÖHMER – UHLIRZ, *Regesten*, no 1259 d; H. ZIMMERMANN, *Papstabsetzungen des Mittelalters*, Graz-Vienne-Cologne 1968, 110 et suiv.

byzantine occidentale. En outre, aucun élément ne nous permet de penser que Constantinople reconnut Philagathos et ignore les papes Grégoire V et Sylvestre II (999-1003) imposés par Otton III⁴⁸, avec lequel les négociations se poursuivirent avec succès, mais dont la mort prématurée (24 janvier 1002) vint annuler son mariage avec la fille de Constantin VIII, Zoé⁴⁹.

Il n'y eut pas de troisième tentative d'imposer un pape de Rome. Il y eut cependant une rupture avec l'ancienne Rome, qui survint, probablement en 1011, à l'époque du patriarche Serge II (1001-1019) et du pape Serge IV (1009-1012). Le prétexte possible à cette rupture (à savoir la soumission ecclésiastique de Lucera) était d'importance minime, et c'est peut-être pour cette raison que les sources byzantines déclarent ignorer la raison du "schisme des deux Serge", alors que les sources occidentales ne mentionnent pas même l'événement⁵⁰. Toutefois, la nouvelle confrontation avec Rome s'avéra assez résistante au temps et elle prit de sérieuses dimensions politiques. Basile II s'était vu confronté à deux obstacles: ses relations qui n'étaient pas sans nuages avec Serge II, lequel, durant tout le temps de son patriarcat demandait (en vain) l'abolition de *l'allèlengyon*, soutenu par une grande partie du clergé⁵¹, et la présence à la tête de l'Église romaine de Benoît VIII (1012-1024). Ce dernier fut un fervent partisan de la restauration de la papauté; il donna une nouvelle signification à sa politique et, tout de suite après le sacre impérial d'Henri II (14 février 1014), adopta une attitude totalement hostile vis-à-vis de Byzance⁵².

48. Comme l'a soutenu GRUMEL, *Les préliminaires du schisme*, 16.

49. *Landulphi Historia Mediolanensis*, II 18, éd. L. C. BETHMANN - W. WATTENBACH, MGH. *Scriptores VIII*, Hannover 1848, 56. Cf. BÖHMER - UHLIRZ, *Regesten*, nos 1450 IV/a et 1450 IV/e; KL.-P. TODT, *Die Frau als Selbstherrscher: Kaiserin Theodora, die letzte Angehörige der Makedonischen Dynastie*, *JÖB* 50 (2000), 141-142.

50. De manière détaillée, voir BAYER, *Spaltung der Christenheit*, 36-43, avec juxtaposition de sources et bibliographie. Cf. aussi GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, no 819.

51. Skylitzès, 347 (*τοῦ πατριάρχου δὲ Σεργίου καὶ πολλῶν ἀρχιερέων καὶ ἀσκητῶν ἀνδρῶν οὐκ ὀλίγων δεηθέντων ἐκκοπῆναι τοῦτὶ τὸ παράλογον ἄχθος, ὁ βασιλεὺς οὐχ ὑπήκουσεν*) et 365; Zōnaras, 561 et 567. Cf. STANKOVIĆ, *Alexios Studites*, 72; IDEM, *The Path Toward Michael Keroularios*, 145; F. DÖLGER - A. MÜLLER - A. BEIHAMMER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 1/2: *Regesten von 867-1025*, Munich 2003, no 793.

52. Sur la politique de Benoît VIII voir en bref GAY, *Italie méridionale*, 407-409.

La tentative de préserver l'alliance des deux empires, qui avait eu lieu avec l'ambassade envoyée par Basile II à Henri II en 1002⁵³, n'était plus qu'un lointain souvenir, du fait qu'à présent Benoît VIII et Henri II s'accordaient parfaitement, l'un complétant les actes de l'autre. Leur entente était manifeste déjà depuis mars 1014, lorsque Benoît céda au confident d'Henri, Datto, une tour sur les bords du Garigliano⁵⁴. Datto, cependant, était le beau-frère d'un certain Mélo, homme illustre de Bari, qui s'était soulevé (sans succès) contre les Byzantins entre 1009 et 1011⁵⁵. Au printemps de 1017, Mélo réapparaissait en Apulie pour prendre la tête d'une rébellion de grande envergure: et parmi ses supporteurs figurait Benoît VIII et des mercenaires normands⁵⁶, auxquels, selon une version des faits, le pape lui-même avait fait appel⁵⁷. Mélo fut vaincu par le catépan d'Italie Basile Boïoannès à Cannes en octobre 1018⁵⁸, après quoi il s'en fut en Germanie et reçut d'Henri II le titre de *duc d'Apulie*⁵⁹. C'est la manière que choisit Henri afin de confirmer

53. *Chronicon S. Andreae castri Cameracesii*, I 17, éd. L. C. BETHMANN, MGH. *Scriptores VII*, Hannover 1846, 530. Cf. W. OHNSORGE, *Die Legation des Kaisers Basileios II. an Heinrich II.*, dans: IDEM, *Abendland und Byzanz*, Darmstadt 1958 (réimp. 1963), 306 et suiv.; T. C. LOUNGHIS, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades (407-1096)*, Athènes 1980, 223. Cf. aussi P. SCHREINER, *Diplomatische Geschenke zwischen Byzanz und dem Westen ca. 800-1200: eine Analyse der Texte mit Quellenanhang*, *DOP* 58 (2004), 275 (no 22).

54. Leo Marsicanus, *Chronica monasterii Casinensis*, II 37, éd. H. HOFFMANN, MGH. *Scriptores XXXIV*, Hannover 1980, 238. Cf. BÖHMER – ZIMMERMANN, *Papstregesten*, no 1136.

55. Sur la première phase de la révolte de Mélo cf. ST. LAMPAKIS, Η τελευταία εκατονταετία, dans: *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5ος-11ος αι.)* [ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ Βιβλιοθήκη 5], Athènes 2008, 411-415, avec sources et bibliographie.

56. De façon succincte, voir CHEYNET, *Pouvoir*, 35 (no 18).

57. Raoul Glaber (*Rodolfo il Glabro, Cronache dell'anno mille (storie)*), éd. G. CAVALLO – G. ORLANDI, Milan ^s2005), III, 3, pp. 114-116. Cf. BÖHMER – ZIMMERMANN, *Papstregesten*, no 1196. Cf. aussi W. FELIX, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert* [Byzantina Vindobonensia 14], Vienne 1981, 196 n. 21.

58. *Guillaume de Pouille, La geste de Robert Guiscard* (éd. M. MATHIEU [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici: Testi e monumenti, Testi 4], Palerme 1961), I, 91-94, p. 104; Leo Marsicanus, II 37, p. 240. Cf. F. CHALANDON, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, I, Paris 1907, 56-57.

59. Lupus Protospatharius, a. 1019-1020, éd. G. H. PERTZ, MGH. *Scriptores V*, Hannover 1844, 57; *Notae sepulcrales Babenbergenses*, éd. PH. JAFFÉ, MGH. *Scriptores XVII*, Hannover 1861, 640. Cf. J. F. BÖHMER–TH. GRAFF, *Die Regesten des Kaiserreiches unter Heinrich II, 1002-1024*, Vienne-Cologne-Graz 1971, no 1936 b; J.-M. MARTIN, *Les institutions politico-*

ses prétentions sur la région⁶⁰. Si Mélo mourut à Bamberg le 23 avril 1020⁶¹, Datto vécut une année encore dans la tour du Garigliano, gardée par des Normands. Après la capture de Datto par Basile Boïoannès et son exécution à Bari (juin 1021)⁶², Benoît VIII et Henri II entreprirent personnellement de chasser les Byzantins de l'Italie méridionale: le 3 mars 1022 ils entrèrent triomphalement dans Bénévent et, ensuite, Henri, en présence de Benoît, assiégea durant trois mois la ville de Troia, mais en vain⁶³. À la fin du mois de juin de la même année, ils reprirent le chemin du retour et Henri II voulut récompenser les trois neveux de Mélo, peut-être fils de Datto, en leur donnant le comté de Comino (au nord du Mont-Cassin) et en plaçant sous leurs ordres des chevaliers normands⁶⁴.

Basile Boïoannès parvint à étendre sa suprématie⁶⁵, mais ce qui se déroula entre 1017 et 1022 rend compte avec une grande clarté des dangers que comportait pour la fragile domination byzantine en Italie méridionale la rupture avec l'Occident. Il est certain que ce n'était pas la première fois que l'affermissement de la domination byzantine dans la péninsule italienne était mise à l'épreuve. Toutefois, l'apparition d'un nouvel ennemi, les Normands, dut assurément préoccuper Basile II. Ceci, ajouté à l'assertion de Skylitzès et de Zônaras que l'empereur, vers la fin de son règne, projetait une expédition

---

administratives liées à la conquête. Le duché, dans: *I caratteri originari della conquista normanna: diversità e identità nel Mezzogiorno (1030-1130): atti delle sedicesime giornate normannosveve (Bari, 5-8 ottobre 2004)*, éd. R. LICINIO - F. VIOLANTE, Bari 2006, 310-311 [= IDEM, *Byzance et l'Italie méridionale* (Bilans de recherche 9), Paris 2014, no XXV, pp. 484-485].

60. Cf. GAY, *Italie méridionale*, 412.

61. *Guillaume de Pouille*, I, 100-103, p. 104.

62. Leo Marsicanus, II 38, pp. 241-242; Lupus Protospatharius, a. 1021, p. 57. Cf. GAY, *Italie méridionale*, 418.

63. Cf. BÖHMER - GRAFF, *Regesten*, nos 2015 a et 2019 a; I. G. LEONTIADES, Die Westpolitik Basileios' II. (976-1025), dans: *Byzanz und das Abendland im 10. und 11. Jahrhundert*, éd. E. KONSTANTINOPOULOU, Cologne-Weimar-Vienne 1997, 267.

64. Leo Marsicanus, II 41, p. 245. Cf. GAY, *Italie méridionale*, 425; BÖHMER - GRAFF, *Regesten*, no 2021 a. Cf. aussi P. RICHÉ - J.-M. MARTIN - M. PARISSÉ, La chrétienté occidentale (Xe - milieu XIe siècle), dans: *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, IV: *Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, éd. G. DAGRON - P. RICHÉ - A. VAUCHEZ, Paris 1993, 823.

65. Sur l'œuvre du catépan Boïoannès en Italie méridionale jusqu'en 1028, voir de façon analytique LAMPAKIS, Η τελευταία εκατονταετία, 419-424, avec mention de la bibliographie antérieure.

contre les Arabes de Sicile⁶⁶, durant laquelle la paix en Italie méridionale devait être garantie, constituait la nouvelle conjoncture politique qui imposa le rétablissement des relations avec l'ancienne Rome.

En 1019, sur le trône patriarcal de Constantinople, c'était Eustathe qui avait succédé à Serge II, et il devait être bien plus obéissant, comme semble l'indiquer le fait qu'il fut élu sans aucun retard; il était du reste premier prêtre de l'église du palais et d'un âge déjà avancé⁶⁷. Après le décès du pape Benoît VIII le 9 avril 1024⁶⁸, plus rien ne venait empêcher Basile II de tenter une réconciliation avec le nouveau chef de l'Église de Rome Jean XIX (1024-1032).

L'ambassade de Basile II et du patriarche Eustathe en 1024 à Jean XIX est mentionnée par Raoul Glaber, lequel signale que son but était d'obtenir l'agrément du pape (*cum consensu Romani pontificis*), afin que l'Église de Constantinople soit appelée et reconnue universele dans l'état byzantin et dans sa sphère d'influence (*in suo orbe*), comme l'Église de Rome dans le monde entier (*in universo*)⁶⁹. La demande fut rejetée en raison des virulentes réactions des moines réformateurs de Cluny, partisans du renforcement du prestige et de l'autorité du pape de Rome. Raoul Glaber ajoute la lettre adressée par Guillaume de Volpiano, supérieur de l'abbaye de Saint-Bénigne de Dijon à Jean XIX, dont la teneur peut se résumer dans la phrase: *Quoniam, licet potestas Romani imperii, quae olim in orbe terrarum monarches viguit, nunc per diversa terrarum innumeris regatur sceptris, ligandi solvendique in terra et in coelo potestas dono inviolabili incombit magisterio Petri*⁷⁰. La narration de Raoul Glaber a été reprise, presque mot à mot, par Hughes de Flavigny, lequel y ajouta la réaction d'une autre importante personnalité: parmi les évêques et les higoumènes de France qui avaient protesté contre cette démarche des Byzantins se trouvait Richard, supérieur du monastère de

66. Skylitzès, 368: *Βουλόμενος δὲ ὁ βασιλεὺς ἐκστρατεῦσαι κατὰ τῆς Σικελίας ...*; Zónaras, 568. Cf. BAYER, *Spaltung der Christenheit*, 47; KOLDITZ, Leon von Synada und Liudprand von Cremona, 581-582.

67. Skylitzès, 365 et 368. Cf. LAURENT, *Chronologie des patriarches*, 75; STANKOVIĆ, *The Path Toward Michael Keroularios*, 145.

68. Cf. BÖHMER - ZIMMERMANN, *Papstregesten*, no 1276. Henri II, malade depuis la fin de 1023, mourut le 13 juillet 1024; cf. BÖHMER - GRAFF, *Regesten*, nos 2054 a, 2059 b et 2063 a.

69. Raoul Glaber, IV, 2, pp. 196-198.

70. Raoul Glaber, IV, 3, pp. 198-200. Cf. G. DAGRON, *Le temps des changements (fin Xe - milieu XIe siècle)*, dans: *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, IV: *Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, éd. G. DAGRON - P. RICHÉ - A. VAUCHEZ, Paris 1993, 339.

Saint-Vanne à Verdun, lequel rendit visite au pape pour défendre l'honneur de l'Église de Rome⁷¹.

L'ambassade de 1024 a été discutée et mise en doute par certains chercheurs⁷². Nous pensons qu'il s'agit d'une véritable mission diplomatique, dont la requête n'a pas été justement exprimée. À côté des arguments en faveur de ce point de vue⁷³ nous en ajouterons encore deux: a) le fait que Byzance, après les tensions qui avaient précédé, demanda l'assentiment du pape montre clairement la tentative de réconciliation avec Rome et b) après deux tentatives d'imposer un pape de Rome, contraires à sa politique, et après les frictions avec le haut clergé, que montrent bien les intervalles de temps durant lesquels le trône patriarcal de Constantinople est demeuré vacant, Basile II ne devait guère être disposé à renforcer, de quelque manière que ce fût, les tendances œcuméniques de l'Église byzantine.

Basile II n'ignorait pas la conjoncture politique et, pour rétablir les relations avec l'ancienne Rome, il avait à ses côtés non seulement le coopératif patriarche Eustathe, mais aussi le monastère de Stoudios. À notre avis, les discussions sur ce sujet avec les Stoudites doivent être considérées comme données; les points de vue de ces derniers ont été révélés par l'évolution des événements.

En 1024 les ambassadeurs byzantins ne quittèrent pas Rome sans résultat, et Basile II eut le temps, en juin 1025, de voir Jean XIX reconnaître au nouveau métropolitain de Bari le droit de sacrer des évêques⁷⁴. Il mourut, en

---

71. *Chronicon Hugonis monachi Viridunensis et Divionensis, abbatis Flaviniacensis*, II 17, éd. G. H. PERTZ, MGH. Scriptores VIII, Hannover 1848, 392: *A quo cum requisisset Constantinopolitanus antistes, ut sua aecclisiae sicut et Romana universalis diceretur, ... Nec defuit in his patris Richardi autentica praesentia: immo omnino satagit ut Constantinopolitanea praesumptio confutata conquiesceret, filium se Romanae aecclisiae, dum matris honori providebat, ostendens*. Cf. H. DAUPHIN, *Le bienheureux Richard, abbé de Saint-Vanne de Verdun († 1046)* [Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 24], Louvain-Paris 1946, 253-254 avec la note 1; P. HEALY, *The Chronicle of Hugh of Flavigny: Reform and the Investiture Contest in the Late Eleventh Century*, Aldershot 2006, 50-51.

72. À titre indicatif, cf. la bibliographie citée par GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, no 828 et DÖLGER - MÜLLER - BEIHAMMER, *Regesten*, no 817.

73. Cf. BAYER, *Spaltung der Christenheit*, 46-50. Cf. aussi DAGRON, *Le temps des changements*, 339.

74. H. ZIMMERMANN, *Papsturkunden 896-1046*, II: 996-1046, Vienne 1985, no 565. Cf. GAY, *Italie méridionale*, 427; BAYER, *Ibidem*, 49.

laissant à son frère Constantin VIII et au nouveau patriarche Alexis Stoudite le soin de poursuivre la même politique. Au début de 1027, Richard de Saint-Vanne, en route pour la Terre sainte, passait par Constantinople, où il fut reçu en grande pompe par Constantin VIII et Alexis Stoudite. L'empereur ne fut pas le seul à se montrer généreux envers Richard. Le patriarche lui offrit des reliques, parmi lesquelles deux morceaux de la Sainte Croix que Richard accrocha à sa croix en or⁷⁵. L'accueil chaleureux fait à Richard de Saint-Vanne prouve que le rapprochement entre Byzance et la papauté constituait la nouvelle réalité et montre qu'Alexis Stoudite était fidèle non seulement aux ordres de Basile II mais aussi à l'ancienne tradition professée par le monastère duquel il provenait, en faveur des bonnes relations avec l'Église romaine⁷⁶.

Du patriarcat d'Alexis Stoudite (1025-1043) nous ne disposons d'aucune autre information sur les relations avec la papauté, qui continuait à se trouver sur le déclin. Le jeune débauché Benoît IX (1032-1044) ne devait assurément inspirer aucun respect à l'expérimenté Alexis⁷⁷. Ce silence, cependant, dans les contacts avec l'ancienne Rome signifiait indifférence vis-à-vis de personnes et non pas rivalité avec les institutions. Durant le patriarcat d'Alexis Stoudite, l'Église byzantine n'a pas exprimé de visées œcuméniques, et ce qui vient renforcer cette assertion est la constatation suivante: personne n'a songé à attribuer à Alexis un faux document qui renvoie à une détérioration des relations avec le pape de Rome, comme ce fut le cas avec les patriarches Sisinnios II et Serge II. À l'époque du premier, il y eut l'épisode diplomatique sans précédent avec Léon de Synada; durant le pontificat du second survint le "schisme"; sous le nom des deux il existe une lettre encyclique adressée aux patriarches orientaux, laquelle n'est autre

---

75. *Vita Richardi abbatis S. Vitoni Viridunensis*, 17, éd. W. WATTENBACH, MGH. *Scriptores XI*, Hannover 1854, 288: *Non minus vero patriarcha eius deservivit obsequiis, quia ipsius mellifluis delectabatur alloquiis, deditque ei duas portiunculas ligni salutaris, quas ipse in modum crucis componens ilico purissimo auro inclusit, ... Dedit etiam et alia sanctorum veneranda patrocina, quae venerandus pater conservans omnia, post suum reditum contulit huic ecclesiae conservanda*. Cf. DAUPHIN, *Le bienheureux Richard*, 289; BAYER, *Ibidem*, 50.

76. Cf. note 19.

77. Cf. GRUMEL, *Les préliminaires du schisme*, 20. Sur Benoît, voir O. CAPITANI, Benedetto IX, *Dizionario Biografico degli Italiani*, v. 8, Rome 1966, 354-366.

que celle qu'avait rédigée en 867 le patriarche Photius contre les Latins⁷⁸. Et puisque de tels documents et actes reflètent d'ordinaire les tendances dominantes d'une époque précise, nous ne pouvons pas ne pas mentionner Michel Cérulaire (1043-1058) qui, en 1043/1044, avait rayé des diptyques le pape de Rome et du Synodikon de l'Orthodoxie saint Théodore Stoudite⁷⁹. Toutefois, la dernière tentative du patriarche est un fait réel, qui provoqua la "révolte" (στάσις) des Stoudites et de leur higoumène Michel Mermentoulos et qui aboutit à l'humiliation publique de Cérulaire, lequel fut contraint de proclamer en personne, d'une voix haute et claire (μεγάλη και διατόρω φωνή), le nom du grand Théodore (5 mai 1045)⁸⁰. Il semble que le témoignage de Skylitzès, comme quoi Michel Cérulaire radia pratiquement en même temps des diptyques le pape de Rome et du Synodikon de l'Orthodoxie Théodore Stoudite reflète bien cette tendance, selon laquelle la rupture avec l'ancienne Rome et avec le monastère de Stoudios étaient deux événements indissolublement liés⁸¹.

78. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, nos 497 [481], 814 et 820. Cf. aussi H.-G. BECK, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, Göttingen 1980, 127; CARCIONE, *La reazione bizantina all'imperialismo ottoniano*, 65-66; DAGRON, *Le temps des changements*, 338.

79. Skylitzès, 433-434. Cf. GRUMEL - DARROUZÈS, *Ibidem*, nos 855 a [879] et 855 b, où le premier document a été considéré comme apocryphe et le second d'une authenticité douteuse.

80. Skylitzès, 434. Cf. P. GAUTIER, *Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique*, *REB* 29 (1971), 277; M. ANGOLD, *Imperial Renewal and Orthodox Reaction: Byzantium in the Eleventh Century*, dans: *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, éd. P. MAGDALINO, Aldershot 1994, 238; IDEM, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 28; ST. CHONDRIDOU, *Η μονή Στουδίου μέσα από τις ιστορικές πηγές του 11ου αιώνα*, *Δίπτυχα* 6 (1994-95), 424-425; F. DÖLGER - P. WIRTH, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 2: *Regesten von 1025-1204*, Munich 1995, no 867 a; N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Το δικαστικό προνόμιο της Νέας Μονής Χίου*, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 59 n. 35; STANKOVIĆ, *Carigradski patrijarsi*, 174-175.

81. À noter que, selon le témoignage de Pierre III d'Antioche (1052-1056), Michel Cérulaire, avant 1053, se vit infliger une nouvelle défaite par le puissant monastère pour avoir voulu (en vain cependant) abolir l'ancienne coutume des diacres stoudites de porter la ceinture (*PG* 120, 808D-809A), coutume qui était défendue par Nicétas Stéthatos (J. DARROUZÈS, *Nicétas Stéthatos, Opuscules et lettres* [Sources Chrétiennes 81], Paris 1961, 24 et 486-494). Cette confrontation des deux hommes constitue une preuve que Nicétas Stéthatos n'est pas devenu l'instrument de Cérulaire au cours du conflit regrettable de 1054 (cf. DARROUZÈS, *Ibidem*, 9).

Pour résumer, nous pensons que, avec l'intronisation d'Alexis Stoudite, l'empereur mourant Basile II tentait de mettre définitivement fin aux mauvaises relations avec l'ancienne Rome qui, durant son règne, se sont exprimées par deux tentatives d'imposer un pape et par une rupture de plusieurs années (1011-1024). Ces tendances, opposées à la politique de sa dynastie et menaçantes pour la domination byzantine en Italie méridionale, ont préoccupé Basile II, qui confia la poursuite de la politique de réconciliation avec l'Église romaine (qu'il venait juste de concrétiser en 1024-1025) à Alexis Stoudite et à la tradition de son monastère. L'accueil réservé en 1027 par Alexis à Richard de Saint-Vanne, patrisan de l'autorité suprême du pape de Rome, révèle la raison plus profonde qui dicta à Basile II le choix d'un Stoudite pour le trône patriarcal de Constantinople. La présence d'Alexis à la tête de l'Église byzantine mit fin à toute mention ou allusion concernant la détérioration des relations avec Rome et, de manière schématique, elle pourrait être considérée comme l'une des raisons pour lesquelles le schisme de 1054 tarda à se produire.

THE RELATIONS BETWEEN THE CHURCHES OF ELDER AND NEW ROME DURING THE
REIGN OF BASIL II AND THE ENTHRONEMENT OF ALEXIOS STOUDITES

This study investigates the relations between the churches of Elder and New Rome during the reign of Basil II and concludes that the attempts to impose Boniface VII in 984/985 and John XVI in 997/998 as popes of Rome and the long controversy between the two sides (1011-1024) was against the policy of the Macedonian dynasty and also threatened Byzantine rule in Southern Italy. Near the time of his death, Basil II assigned the continuation of the reconciliation policy with the Roman Church (accomplished in 1024/1025) to the patriarch Alexios and to the long lasting tradition of the monastery of Stoudios. The warm welcome given by Alexios to abbot Richard of Saint-Vanne, advocate of the rising power and role of the pope of Rome, reveals a deeper reason which dictated to Basil II the choice of a Stoudite for the patriarchal see of Constantinople.

ΕΚΑ ΤΣΗΚΟΙΔΖΕ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΦΩΚΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΞΙΦΙΑ (1021-1022):
Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗ ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Β΄ (976-1025)*

Η επανάσταση του Νικηφόρου Φωκά και του Νικηφόρου Ξιφία, η οποία έλαβε χώρα μεταξύ 1021 και 1022, διατάραξε την ισορροπία του Βυζαντίου στην Ανατολή κατά την τελευταία πενταετία της βασιλείας του Βασιλείου Β΄ του Βουλγαροκτόνου (976-1025) και αποτελεί ένα παράδειγμα εσωτερικής ρήξης που δεν μπορεί να μελετηθεί χωρίς να ληφθούν υπ' όψιν οι φιλοδοξίες και τα κίνητρα των γειτόνων της αυτοκρατορίας¹. Οι πληροφορίες των βυζαντινών πηγών για το θέμα αυτό είναι εξαιρετικά φειδωλές. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο Μιχαήλ

---

* Το παρόν άρθρο εκπονήθηκε στο πλαίσιο της ερευνητικής εργασίας με τίτλο «Ο Βασίλειος Β΄ (976-1025) στη μεσαιωνική γεωργιανή γραμματεία», η οποία υποστηρίχθηκε από την Πράξη «Ακαδημία Πλάτωνος: Ανάπτυξη της γνώσης και καινοτόμων ιδεών». Η Πράξη υλοποιείται από το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, την ΑΜΚΕ Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών του Κοινοφελούς Ιδρύματος «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης» και το Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και Εθνικούς Πόρους. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τα ανωτέρω Ιδρύματα και το Πρόγραμμα για την ευκαιρία αυτή και τη στήριξη του έργου μου κατά την παραμονή μου στην Αθήνα (Οκτ. 2012 - Σεπτ. 2013), καθώς επίσης τον επιβλέποντα καθηγητή Βυζαντινής Φιλολογίας, τον κ. Αθανάσιο Μαρκόπουλο (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών), για την άριστη συνεργασία. Ευχαριστώ επίσης την κ. Βασιλική Τσαμακδά, καθηγήτρια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Βυζαντινής Τέχνης του Πανεπιστημίου Mainz, για την αποστολή των απαραίτητων άρθρων.

1. C. HOLMES, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford - New York 2005, 32-33, 34. Αυτή η επανάσταση πρέπει να μας προβληματίσει προκειμένου να εξετάσουμε σε ποιο βαθμό είχε υποτάξει ο Βασίλειος τις μεγάλες οικογένειες της αυτοκρατορίας μετά το 989.

Ψελλός, ένας από τους σπουδαιότερους χρονογράφους και λογίους της εποχής, δεν αναφέρεται καθόλου στην επανάσταση². Ωστόσο, όλες οι υπάρχουσες πηγές που αναφέρονται σε αυτή (ελληνικές, αραβικές, γεωργιανές και αρμενικές), ισχυρίζονται πως η επανάσταση ήταν εξαιρετικά σοβαρή όχι μόνο επειδή ενεπλάκη μεγάλος αριθμός επαναστατών αλλά, προπαντός, επειδή, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, είχε άμεση σχέση με εξωτερικούς παράγοντες, συμπεριλαμβανομένου του γεωργιανού ηγεμόνα Γεωργίου Α΄ (1014-1027)³.

Η επανάσταση του Νικηφόρου Φωκά και του Νικηφόρου Ξιφία είναι η τρίτη και τελευταία σοβαρή εξέγερση που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης βασιλείας του Βασιλείου Β΄. Οι πρώτες δύο, αυτές του Βάρδα Σκληρού (976-979) και του Βάρδα Φωκά (987-989)

---

2. Η HOLMES αποδίδει τη «σιωπή» του Ψελλού στις ανάγκες της λογοτεχνικής αρμονίας του κειμένου, μια αρμονία που απαιτούσε η όποια εσωτερική φιλονικία (ρήξη) να ακολουθείται από εξωτερική επιτυχία. Το πιο εμφανές χαρακτηριστικό του έργου του Μιχαήλ Ψελλού είναι το γεγονός ότι δεν υπάρχει καμία αναφορά στις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τους γείτονες στα πρώτα δεκατρία χρόνια της βασιλείας του Βασιλείου Β΄ και καμία αναφορά στις εσωτερικές υποθέσεις της αυτοκρατορίας μετά το 989. Βλ. HOLMES, *Basil II*, 35, 516. Είναι γεγονός ότι η βασιλεία του Βασιλείου Β΄ είναι κακώς καταγεγραμμένη από τους Βυζαντινούς ιστορικούς και χρονογράφους. Ορισμένοι μελετητές αποδίδουν το φαινόμενο στην έλλειψη ενδιαφέροντος του ίδιου του Βασιλείου να ακούει επαίνους για τον εαυτό του και στην έλλειψη επιθυμίας να ενθαρρύνει ή να χρηματοδοτεί αυλικούς ρήτορες. Βλ. P. STEPHENSON, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge 2003, 67. M. LAUXTERMANN, *Byzantine Poetry and the Paradox of Basil II's Reign*, στο: *Byzantium in the Year 1000*, εκδ. P. MAGDALINO [Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, 45], Leiden-Boston 2003, 199-216. Ωστόσο αυτό φαίνεται εξαιρετικά αδύναμο επιχείρημα. Η παράλειψη κάποιου γεγονότος από τους συγγραφείς της εποχής μπορεί να οφείλεται στην κρίση του συγγραφέα που δεν το θεωρεί αξιοσημείωτο ή θεωρεί ότι το γεγονός δεν βοηθά στην ανάδειξη του πρωταγωνιστή αυτοκράτορα. Πάντως, το να υποθέσουμε ότι ο Ψελλός δεν είχε πληροφορίες για τη συγκεκριμένη επανάσταση είναι λιγότερο πιθανόν.

3. Βλ. HOLMES, *Basil II*, 517. Οι στασιαστές, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια της ανάλυσης, πιθανώς είχαν συνεννοήσεις με τον Γεώργιο Α΄. Η ίδια ερευνήτρια κάνει λόγο και για τη συνεννόησή τους με τον αιγύπτιο χαλίφη al-Hakim (996-1021), αγνοώντας ότι ο χαλίφης είχε πεθάνει μερικούς μήνες νωρίτερα. Βλ. J.-CL. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 36-37. V. ROZEN, *Imperator Vasilii Bolgorboytsa. Izvlecheniya iz letopisi Yakhi Antiokhiyskogo*, Αγία Πετρούπολη 1883, 62. P. A. SANDERS, *The Fatimid state, 969-1171*, στο: *Cambridge History of Egypt*, τ. 1: *Islamic Egypt, 640-1517*, Cambridge 2008, 152. Με τον al-Hakim ο γεωργιανός ηγεμόνας είχε συνάψει συμμαχία πριν ξεσπάσει ο βυζαντινογεωργιανός πόλεμος (βλ. λεπτομέρειες παρακάτω).

παραλίγο να του στοιχίσουν τον θρόνο. Ο Βασίλειος Β΄ έχοντας τη σπάνια ικανότητα να στηρίζει και να εφαρμόζει τις αρχές του⁴, ουσιαστικά εκμεταλλεύτηκε το γεγονός ότι δεν υπήρχε ομόνοια ανάμεσα στις μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες της αυτοκρατορίας (εν προκειμένω ανάμεσα στους Σκληρούς και τους Φωκάδες⁵). Αν και αναδείχθηκε νικητής σε όλες τις εσωτερικές διαμάχες, ο Βασίλειος δεν προχώρησε στην οριστική εξόντωση των οικογενειών αυτών⁶.

Η επανάσταση ξέσπασε ξαφνικά και χωρίς να υπάρχουν προηγουμένως ενδείξεις, ωστόσο τα προβλήματα στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας είχαν αρχίσει να εντείνονται από το 1015. Για τον λόγο αυτόν ο Βασίλειος Β΄ το 1018, μόλις εξασφάλισε τη νίκη του εναντίον των Βουλγάρων, αντί να πραγματοποιήσει τη σχεδιαζόμενη εκστρατεία στη Σικελία, μετέφερε το στρατό από τα Βαλκάνια στα ανατολικά της αυτοκρατορίας⁷. Λίγους μήνες πριν, δηλαδή στις αρχές του 1021, η αυτοκρατορία είχε πολλά ανοιχτά μέτωπα, κυρίως στο ανατολικό της σύνορο: προσάρτηση του νότιου αρμενικού βασιλείου του Βασπουρακάν (μεταξύ του 1015-1021), επέκταση των συνόρων προς το βόρειο αρμενικό βασίλειο του Ανίου που ολοκληρώθηκε το 1042 και εκστρατεία του Βασιλείου Β΄ εναντίον του γεωργιανού ηγεμόνα Γεωργίου Α΄ (1014-1027). Σύμφωνα με τον ιστορικό Ιωάννη Σκυλίτζη, ο Βασίλειος Β΄ μετά την τελική νίκη του εναντίον των Βουλγάρων, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και ανακαίνισε τον αγωγό του Ουαλεντιανού⁸. Αυτή την περίοδο ο Γεώργιος Α΄, αναφερόμενος ως άρχοντας της Αβασγίας, παραβίαζε τα σύνορα των Ρωμαίων (τὰ ὄμορα κατατρέχοντος⁹).

4. P. CARELOS, *Bemerkungen zur Herrschaft Basileios' II. Bulgaroktonos*, *BSI* 53/1 (1992), 2.

5. Αυτός ήταν ο βασικός λόγος της νίκης του, αν και αυτή επετεύχθη με τη βοήθεια των ξένων δυνάμεων και στις δύο περιπτώσεις. Βλ. CARELOS, *Bemerkungen*, 7.

6. CARELOS, *Bemerkungen*, 2, 8. Αναλυτικά βλ. CHEYNET, *Pouvoir*, 333-336.

7. CARELOS, *Bemerkungen*, 2.

8. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, εκδ. I. THURN [CFHB V], Berlin-New York 1973, 366.31-32.

9. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριῶν*, 366.32-34. Είναι προφανές ότι πρόκειται για το θέμα της Ιβηρίας που δημιουργήθηκε το 1001 μετά τον θάνατο του Δαυίδ Γ΄ κουροπαλάτη (966-1001) στα εδάφη της ηγεμονίας του Ταώ. Ωστόσο είναι άγνωστο από πού προκύπτει η πληροφορία που παραδίδει ο CARELOS (*Bemerkungen*, 2), ότι ο Γεώργιος Α΄, εκτός από το Ταώ, κατέλαβε και την παραθαλάσσια πόλη Φασιανή (Φάσις) και τα χαζαρικά λιμάνια.

Ο Βασίλειος Β΄ με όλο τον στρατό του εξεστράτευσε εναντίον του (ἔξιει κατ' αὐτοῦ ὁ βασιλεὺς πανστρατί). Ο Νικηφόρος Ξιφίας και ο Νικηφόρος, γιός του Βάρδα Φωκά, που έφεραν αμφότεροι τον τίτλο του πατρικίου, ήταν απόντες¹⁰. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης ισχυρίζεται πως η επανάστασή τους προκλήθηκε από το γεγονός ότι ο Βασίλειος δεν τους συμπεριέλαβε στην εκστρατεία. Σύμφωνα με τον Yahya της Αντιόχειας όμως, ο Φωκάς και ο Ξιφίας εκμεταλλεύτηκαν το γεγονός ότι ο Βασίλειος είχε εμπλακεί στη μάχη εναντίον της Γεωργίας και στασίασαν¹¹. Με τον άραβα χρονογράφο συμφωνεί και ο Ιωάννης Ζωναράς: (μετά την τελική καθυπόταξη της Βουλγαρίας) κατὰ Ἀβασγίας ἐκστρατεύει ὁ βασιλεὺς, τοῦ ταύτης κρατοῦντος παρασπονδήσαντος. Ἐκεῖ δὲ τούτου γεγονότος, ὀπισθεν ἀποστατοῦσιν ὃ τε Ξιφίας καὶ Νικηφόρος ὁ υἱὸς Βάρδα τοῦ Φωκά οἱ πατρίκιοι¹². Τελείως διαφορετική είναι η πληροφορία του αρμενίου χρονογράφου του 11ου αι. Aristakes του Lastivertsi, σύμφωνα με τον οποίο διάφοροι που είχαν αποπεμφθεί από την υπηρεσία και για τον λόγο αυτόν ήταν δυσαρεστημένοι με τον Βασίλειο Β΄, προετοίμασαν επανάσταση με σκοπό να ανεβάσουν στον θρόνο της αυτοκρατορίας επιθυμητό σε αυτούς πρόσωπο. Αυτοί οι άνθρωποι επικοινωνήσαν με τον γιό του Φωκά ονόματι Tsavriz¹³, τον οποίο είχαν απομακρύνει από τον στρατό λόγω της δράσης του πατέρα του. Αρχικά ο γιός του Φωκά αρνήθηκε να συνεργαστεί, αλλά στο τέλος συμφώνησε¹⁴.

10. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 366.35-36.

11. ROZEN, *Imperator Vasiliy*, 63. Η εκδοχή του Yahya σαφώς και είναι πιο αληθοφανής. Η περιγραφή της επανάστασης αυτής, καθώς επίσης και η ανάλυση των αιτίων της είναι πιο πλήρης στο έργο του Yahya απ' ό,τι του Σκυλίτζη. Βλ. F. USPENSKI, *Istoriya Vizantiiskoy Imperii* τ. 3, Moskva-Leningrad 1948, 133. Κατά πάσα πιθανότητα οι πληροφορίες του χριστιανού άραβα χρονογράφου προέρχονται από κάποιο τοπικό χρονικό της Αντιόχειας. Βλ. σχετικά CARELOS, *Bemerkungen*, 13. Η νεότερη γαλλική σχολιασμένη μετάφραση του Yahya της Αντιόχειας (*Histoire de Yahya ibn-Said d'Antioche*, εκδ. I. KRATCHKOVSKY - A. VASILIEV, γαλλική σχολ. μετ. F. MICHEAU - G. TROUPEAU, Turnhout 1997) δεν είναι προσβάσιμη σε εμένα.

12. *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum*, M. PINDERI (εκδ.), T. BÜTTNER-WOBST (επιμ.), Bonnæ 1897, 567.10-15. Από την αναφορά αυτή είναι εμφανές πως η απουσία του Βασιλείου Β΄ και η εμπλοκή του με τον γεωργιανό βασιλέα ενεθάρρυναν τους στασιαστές να κηρύξουν την επανάσταση.

13. Βλ. παρακάτω τις λεπτομέρειες για την προσωνυμία αυτή.

14. K. N. YUZBASHYAN (εκδ.), *Povestvovanie Vardapeta Aristakesa Lastivertsi*, Μόσχα 1968, 64 (στο εξής: YUZBASHYAN, *Povestvovanie*). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι δεν

Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι οι αιτίες της επανάστασης ήταν πολύ βαθύτερες από μια απλή δυσαρέσκεια των στρατηγών εναντίον του αυτοκράτορα. Είναι πιθανόν ότι ήταν αποτέλεσμα μιας γενικής εσωτερικής κρίσης που άφηνε περιθώριο στον κάθε επίδοξο σφετεριστή να διεκδικήσει τον θρόνο. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι είχε τις ρίζες της στην αβεβαιότητα για το ποιος θα διαδεχόταν τον Βασίλειο Β΄, ο οποίος, όταν ξέσπασε η επανάσταση, ήταν περίπου 66 ετών και ο αδελφός του Κωνσταντίνος 63· οι ανιψιές του ήταν ανύπαντρες στα 40 τους, και έτσι δεν υπήρχε προφανής διάδοχος. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ήταν αναμενόμενο ότι ο δρόμος ήταν ανοιχτός για τον επίδοξο σφετεριστή¹⁵.

Η επανάσταση του Φωκά και του Ξιφία ξέσπασε όταν ο βυζαντινο-γεωργιανός πόλεμος ήταν σε εξέλιξη, αν και οι εχθροπραξίες είχαν ανασταλεί προσωρινά¹⁶. Σε αυτό το διάστημα ο Βασίλειος Β΄ είχε εγκατασταθεί στην Τραπεζούντα ενώ ο Γεώργιος Α΄ βρισκόταν στην ενδοχώρα της Γεωργίας, και οι δύο ηγεμόνες αντάλλαξαν πρεσβείες προκειμένου να επιτευχθεί η ειρήνη¹⁷. Οι γεωργιανές πηγές δεν μας πληροφορούν για τους όρους που έθετε η κάθε πλευρά. Η αυτοκρατορία, έχοντας εμφανές προβάδισμα, θα είχε λογικά περισσότερες απαιτήσεις, ενώ η θέση των Γεωργιανών ήταν εξαιρετικά

αναφέρεται ονομαστικά ποιοι ήταν αυτοί οι αριστοκράτες που είχαν δυσαρεστηθεί με τον Βασίλειο Β΄ και είχαν προβεί σε όλες αυτές τις ενέργειες. Επίσης, σύμφωνα με τον χρονογράφο, ο Νικηφόρος Φωκάς και όχι ο Νικηφόρος Ξιφίας ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας και μάλιστα παρά τη θέλησή του. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Αριστάκης είχε στη διάθεσή του κάποια άγνωστη πηγή, πιθανώς προφορική, συμπέρασμα που ενισχύεται από το ύφος της διήγησης στο συγκεκριμένο σημείο.

15. HOLMES, *Basil II*, 519.

16. Ο βυζαντινογεωργιανός πόλεμος ξεκίνησε περίπου την άνοιξη του 1021 και έληξε το 1022. Προήλθε από τη σύγκυση που προέκυψε μετά την ανάμειξη του γεωργιανού ηγεμόνα Δαυίδ Γ΄ κουροπαλάτη στην επανάσταση του Βάρδα Φωκά εναντίον του Βασιλείου Β΄ το 989. Τις λεπτομέρειες για το θέμα αυτό και τις συνέπειες που είχε στις περαιτέρω σχέσεις Βυζαντίου-Γεωργίας, βλ. Ε. ΤΣΗΚΟΙΔΖΕ, Μία πτυχή των πολιτικών σχέσεων Βυζαντίου-Γεωργίας το 10ο αιώνα: Βάρδας Φωκάς και Δαυίδ Κουροπαλάτης, *Βυζαντιακά* 28 (2009), 217-238.

17. Ο Βασίλειος Β΄ αντιμετώπισε με πόλεμο το πρόβλημα της Βουλγαρίας, αλλά σε άλλα μέτωπα προτίμησε, όσο του επέτρεπαν οι συνθήκες, τα διπλωματικά μέσα. Βλ. HOLMES, *Basil II*, 516. Γενικώς, η διπλωματική επίλυση των συγκρούσεων ήταν μια από τις προτεραιότητες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Βλ. Ε. ΧΡΥΣΟΣ, Ο πόλεμος έσχατη λύση, στο: *Βυζάντιο. Κράτος και κοινωνία, Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Α. ΑΒΡΑΜΕΑ - Α. ΛΑΪΟΥ - Ε. ΧΡΥΣΟΣ (επιμ.) [ΙΒΕ/ΕΙΕ Ερευνητική Βιβλιοθήκη τ. 3], Αθήνα 2003, 543-563.

δύσκολη και αδιέξοδη. Σύμφωνα με τον Yahya της Αντιόχειας, ο Γεώργιος Α΄ έστειλε πρεσβεία στον Βασίλειο Β΄ στην Τραπεζούντα, ζητώντας συγγνώμη και υποσχόμενος να παραχωρήσει την κτήση του Δαυίδ Γ΄ *κουροπαλάτη* με όλα τα κάστρα¹⁸, να παραδώσει τον γιο του, Bagrat ως όμηρο και να είναι στο εξής πιστός και αφοσιωμένος στον αυτοκράτορα. Ο Βασίλειος Β΄ δέχτηκε τους όρους και έστειλε αντιπροσώπους για να λάβουν τους όρκους του γεωργιανού βασιλέα, των αριστοκρατών και του προκαθημένου της γεωργιανής Εκκλησίας ότι δεν θα αθετούσαν την υπόσχεσή τους¹⁹.

Οι διαπραγματεύσεις του 1022 στην Τραπεζούντα διεκόπησαν με την επανάσταση των Φωκά και Ξιφία. Τον Νικηφόρο Φωκά βοηθούσαν δύο παράγοντες: το ένδοξο παρελθόν του και η καταγωγή του από την οικογένεια του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά²⁰. Παρά ταύτα, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας όχι ο Νικηφόρος Φωκάς αλλά ο Νικηφόρος Ξιφίας, ο οποίος δεν είχε αριστοκρατική καταγωγή²¹. Ο ένδοξος στρατηγός του Βασιλείου Β΄ στον πόλεμο εναντίον της Βουλγαρίας είχε λάβει μετά την κατάκτησή της το αξίωμα του στρατηγού του θέματος των Ανατολικών²². Ο Νικηφόρος Ξιφίας διακρίθηκε για πρώτη φορά το έτος 1000. Είχε τιμηθεί με τον τίτλο του *πρωτοσπαθαρίου* και μαζί με τον *πατρικίο* Θεοδωροκάνο εστάλη από τον Βασίλειο Β΄ ως αρχηγός του στρατού εναντίον των βουλγαρικών κάστρων²³. Αργότερα τοποθετήθηκε στρατηγός Φιλιππουπόλεως²⁴ και στη συνέχεια του απονεμήθηκε ο υψηλός τίτλος του *πατρικίου*²⁵, σημειώνοντας μεγάλη επιτυχία στο μέτωπο της Σερβίας²⁶. Ο Νικηφόρος Ξιφίας πιθανώς ήταν γιός του Αλεξίου Ξιφία, του *κατεπάνω* της Ιταλίας το 1006, ο οποίος πέθανε στο Μπάρι γύρω στο 1008²⁷.

18. TCHKOIDZE, Μία πτυχή των πολιτικών σχέσεων, 228.

19. ROZEN, *Imperator Vasiliy*, 63.

20.. HOLMES, *Basil II*, 519.

21. Αυτή η πληροφορία προέρχεται από τα δύο γεωργιανά χρονικά (βλ. λεπτομέρειες παρακάτω) και τον άραβα χρονογράφο.

22. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 366-7. Βλ. R. GUILLAND, *Patrices du règne de Basile II*, *JÖB* 20 (1971), 91 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Titres et Fonctions de l' Empire Byzantin*, London 1976, αρ. XII) CHEYNET, *Pouvoir*, 213.

23. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 343.85-86.

24. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 345.38-39, 348.21

25. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 352.24.

26. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 364.68.

27. GUILLAND, *Patrices*, 98· CHEYNET, *Pouvoir*, 308.

Οι δύο στασιαστές, διακεκριμένοι στρατηγοί, βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στους πληθυσμούς της Καππαδοκίας, όπου ο οίκος των Φωκάδων ήταν γνωστός, είχε κτήματα και πολλές διασυνδέσεις με τους εγχώριους γαιοκτήμονες. Οι επαναστάτες επέλεξαν τον κατάλληλο χρόνο και χώρο για να κηρύξουν την επανάσταση²⁸. Ήταν η περίοδος που θα μπορούσαν να ελπίζουν στην ενεργή υποστήριξη του γεωργιανού και των αρμενίων ηγεμόνων. Η είδηση για την ανταρσία έφτασε στον Βασίλειο Β΄ ενώ ετοιμαζόταν να διευθετήσει τις τελευταίες λεπτομέρειες της συμφωνίας με τον Γεώργιο Α΄. Το γεγονός αυτό τον προβλημάτισε σοβαρά²⁹. Από την άλλη, οι Γεωργιανοί ενθαρρύνθηκαν και αποφάσισαν να μη δεχθούν τους όρους της συμφωνίας που χωρίς αμφιβολία ήταν βαρείς. Δεδομένου ότι στην επανάσταση του Ξιφία συμμετείχαν και οι Γεωργιανοί μπορούμε να υποθέσουμε πως η γεωργιανή ηγεσία ήταν καλά ενημερωμένη για τις εσωτερικές συγκρούσεις στο Βυζάντιο. Σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί και ο Σκυλίτζης: *δεδοικυϊαν, μή πως έν μέσω Άβασγών τε καί τών άποστατών συνειλημμένοι (διεδέδοτο γάρ καί λόγος, ώς οί περι τόν Ξιφιάν διεκηρυκεύσαντο περι τούτου προς τόν άρχοντα Άβασγίας) άνήκεστόν τι πάθωσιν*³⁰. Αυτή η πληροφορία του Σκυλίτζη και άλλες μαρτυρίες³¹, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε πως ο Γεώργιος Α΄ διατηρούσε επαφές με τους Γεωργιανούς που ζούσαν στο Βυζάντιο και συμμετείχαν ή υποστήριζαν με οποιονδήποτε τρόπο την επανάσταση³². Εξάλλου, ήταν λογικό ο Γεώργιος Α΄ να στηρίξει τους στασιαστές βλέποντας την χώρα του κατεστραμμένη από τον Βασίλειο Β΄³³.

28. USPENSKI, *Istoriya*, 133. Ας μην ξεχνάμε πως ο οίκος των Φωκάδων καταγόταν από την Καππαδοκία, που σημαίνει πως θα μπορούσαν πολύ άνετα να συγκεντρώσουν μεγάλο στρατό. Βλ. CARELOS, *Bemerkungen*, 3.

29. Αυτή η πληροφορία των γεωργιανών χρονικών επιβεβαιώνεται από τον Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ιστοριών*, 366.38-39: *ούπερ άγγελθέντος τῷ βασιλεϊ ταραχή κατείχε τήν παρεμβολήν καί άγωνία*.

30. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 366.40-43.

31. Ο Αρμένιος Ματθαίος επίσκοπος Εδέσσης υποστηρίζει πως οι στασιαστές είχαν συμμάχους τον Γεώργιο Α΄ και τους γιους του αρμενίου ηγεμόνα Gagik Α΄ (989-1020). Βλ. K. N. YUZBASHIAN, *Skilitsa o zakhvate Aniyskogo tsarstva*, VV 40 (1979), 79.

32. V. KOPALIANI, *Sakartvelosa da Bizantiis politikuri urtiertoba 970-1070 tslebshi* (Πολιτικές σχέσεις ανάμεσα στη Γεωργία και το Βυζάντιο το 970-1070), Τιφλίδα 1969, 111-112.

33. J.-CL. CHEYNET, Basil II and Asia Minor, στο: *Byzantium in the year 1000*, 101.

Η συμμετοχή των γεωργιανών ευγενών³⁴ στην επανάσταση προφανώς ανησύχησε τον Βασίλειο Β΄, όπως άλλωστε μαρτυρούν και τα δύο γεωργιανά χρονικά. Η γεωργιανή ηγεσία ήλπιζε ότι η επανάσταση θα ανέτρεπε την εξουσία του. Στην πραγματικότητα όμως ούτε η συνεργασία με τον φατιμίδη χαλίφη al-Hakim³⁵ ούτε η επανάσταση του Φωκά και του Ξιφία είχαν κάποιο θετικό αποτέλεσμα για τους Γεωργιανούς³⁶. Η μόνη εμφανής συνέπεια ήταν οι ελπίδες που έδωσε το γεγονός στη γεωργιανή πλευρά³⁷. Αυτό ανέβαλε την ειρήνευση μεταξύ των δύο δυνάμεων και

34. Αν και στις πηγές εκτός από τον Φέρη δεν αναφέρεται κανένας άλλος γεωργιανός συνωμότης, είναι πρόδηλο πως υπήρχαν και άλλοι υποστηρικτές της επανάστασης μεταξύ των Γεωργιανών που ζούσαν στο Βυζάντιο. Ο J. H. FORSYTH (*The Byzantine-Arab Chronicle (938-1034) of Yahya B. Sa'īd Al-Antākī*, Ph.D. Dissertation, University of Michigan 1977, 566), υποστηρίζει πως η συμμετοχή των Γεωργιανών και των Αρμενίων δεν έπαιξε τόσο σημαντικό ρόλο. Μπορεί ο αριθμός των Γεωργιανών και των Αρμενίων που συμμετείχαν όντως να μην ήταν μεγάλος. Αυτοί οι λίγοι, εντούτοις, φαίνεται πως ήταν τα κεντρικά πρόσωπα. Αυτό προκύπτει έμμεσα από το γεγονός ότι μετά την καταστολή της επανάστασης το πρώτο θύμα που τιμωρήθηκε με αποκεφαλισμό ήταν ο Γεωργιανός Φέρης.

35. Για τη συνεργασία αυτή μας πληροφορεί μόνο ο Yahya της Αντιόχειας ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο Βασίλειος Β΄ μόλις είχε απαλλαγεί από το πρόβλημα με τους Βούλγαρους όταν ο Γεώργιος Α΄ «άρχισε να αλληλογραφεί με τον al-Hakim προτείνοντάς του να ενωθούν και να πολεμήσουν τον βασιλιά (= Βασίλειο Β΄), δηλαδή ο καθένας τους θα πραγματοποιούσε την επίθεση εναντίον του από τη δική του πλευρά». Ο φατιμίδης χαλίφης εξαφανίστηκε (πήγε στο βουνό για προσευχή και δεν ξαναγύρισε ποτέ) πριν ξεσπάσει οποιαδήποτε ένοπλη σύγκρουση. Βλ. ROZEN, *Imperator Vasiliy*, 61. Είναι μία πληροφορία άκρως σημαντική, καθώς πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση που γεωργιανός ηγέτης προσπάθησε να συνάψει στρατιωτική συμμαχία με μουσουλμάνο ηγέτη εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα. Η πράξη αυτή του Γεωργίου Α΄ αποδεικνύει το θάρρος αλλά και την εχθρότητα που έτρεφε ενάντια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Όλα δείχνουν ότι ο Γεώργιος Α΄ δεν είχε καμία βοήθεια από την αιγυπτιακή πλευρά. Βλ. CARELOS, *Bemerkungen*, 2.

36. Η Μ. LORTKIPANIDZE, *Sumbat Davitis-dze, Istoriya i povestvovanie o Bagratidakh*, Τιφλίδα 1979, 58 πιστεύει πως η επανάσταση ενίσχυσε τη θέση των Γεωργιανών. Το αντίθετο φρονεί ο N. Adontz, ότι δηλαδή οι συνέπειες της επανάστασης ουσιαστικά δυσχέρησαν την κατάσταση ακόμη περισσότερο. Βλ. N. ADONTZ, *Notes Arméno-Byzantines*, στο: N. ADONTZ, *Études Armeno-Byzantines*, Lisbonne 1965, 171.

37. Να σημειωθεί πως, αν και από τις πηγές δεν επιβεβαιώνεται, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία πλέον ότι η γεωργιανή πλευρά υποστηρίχθηκε και από το αρμενικό βασίλειο του Βασπουρακάν. Βλ. KOPALIANI, *Sakartvelosa*, 104-105. Ας μην λησμονούμε ότι ο τελευταίος ηγεμόνας του, ο Senekerim Artsruni (1003-1021) ήταν ο πεθερός του Γεωργίου Α΄. Βλ. *Kartlis Tskhovreba*. Κριτική έκδοση των κειμένων με βάση όλα τα βασικά χειρόγραφα του S. KAUKHCHISHVILI, τ. 1, Τιφλίδα 1955, 299.4. Νέα έκδοση του έργου με

έδωσε ώθηση στη νέα φάση των ένοπλων συγκρούσεων. Η εξέλιξη μόνο θετική δεν ήταν για τη γεωργιανή πλευρά.

Αξίζει να σημειωθεί πως ο Νικηφόρος Φωκάς πριν την επανάσταση είχε ορισμένες διασυνδέσεις με την αυλή της Γεωργίας. Σύμφωνα με τον Yahya, κατά την επανάσταση του 989 ο πατέρας του τον είχε στείλει στον ηγεμόνα του Ταώ (Tao), τον κουροπαλάτη Δαυίδ, για ζητήσει τη βοήθειά του. Ο Δαυίδ είχε στείλει χίλιους ιππείς και χίλιους πεζούς³⁸. Ο Νικηφόρος Φωκάς στα γεωργιανά αναφέρεται με το όνομα/προσωνυμία «*Tsarvez*» και όχι ως *Νικηφόρος*. Στο ίδιο σημείο (δηλαδή μόνο στην αρχή) μνημονεύεται κάποιος με τον γεωργιανό τίτλο «*spaspet*» (αρχιστράτηγος) και εννοείται ο Ξιφίας³⁹: «*την εποχή εκείνη έλαβε χώρα η μεγάλη αποστασία στην Ελλάδα*⁴⁰, *διότι ενώθηκαν ο αρχιστράτηγος του Βασιλείου και ο Tsarvez γιός του αποστάτη Φωκά και ο Ξιφίας (Xirphi) έγινε βασιλιάς*» (στα γεωργιανά)⁴¹. Με την ίδια προσωνυμία τον αναφέρει και ο Αρμένιος Aristakes. Η αρμενικής προέλευσης λέξη *Tsarvez/Tsarviz* σημαίνει *άνθρωπος με στραβό αυχένα*, δηλ. «βαρυτράχηλος», που ήταν το πιθανότερο η προσωνυμία του. Ο Yahya της Αντιόχειας επίσης τον αναφέρει ακριβώς με την ίδια προσωνυμία⁴².

αγγλική μετάφραση, υπό την αιγίδα της Ακαδημίας των Επιστημών της Γεωργίας, είναι τώρα διαθέσιμη και στο διαδίκτυο: *Karlis Tskhovreba. A History of Georgia* [Georgian National Academy of Sciences – Commission for the Study of Georgian Historical Sources], Tbilisi 2014). Για την προσάρτηση του αρμενικού βασιλείου στο Βυζάντιο το 1021, βλ. W. SEIBT, Die Eingliederung von Vaspurakan in das byzantinische Reich (etwa Anfang 1019 bsw. Anfang 1022), *Handes Amsorya* 92 (1978), 49-66, κυρίως 58-60.

38. ROZEN, *Imperator Vasiliy*, 61. Βλ. επίσης ΤΣΚΟΙΔΖΕ, *Μία πτυχή των πολιτικών σχέσεων*, 223-225. Στην επανάσταση του 989 η υποστήριξη του γεωργιανού ηγεμόνα προς τον Βάρδα Φωκά δεν ήταν τυχαία. Το ότι οι γεωργιανοί άρχοντες είχαν στενές σχέσεις με τους Φωκάδες βλ. CHEYNET, Basil II, 98-99. Πρόκειται λοιπόν για παραδοσιακούς συμμάχους.

39. Ε. ΤΑΟΑΙΣΒΙΛΙ (εκδ), *Zhizn i izvestiya o Bagratidakh*, Τιφλίδα 1900, 164.

40. Όχι μόνο στις συγκεκριμένες γεωργιανές πηγές, αλλά γενικότερα στα μεσαιωνικά γεωργιανά κείμενα, οι όροι *Ελλάδα* και *Έλληνας* χρησιμοποιούνται για την απόδοση των όρων *Βυζάντιο* και *Βυζαντινός* αντίστοιχα. Βλ. Ε. ΤΣΚΟΙΔΖΕ, *Ένας Γεωργιανός προσκυνητής στον βυζαντινό κόσμο του 9ου αιώνα: ο Άγιος Ιλαρίων ο Γεωργιανός*, Αθήνα 2011, 38-39.

41. *Sumbat Davitis-dze, Tskhorebai da utskebai Bagratonianta*, εκδ. G. ARAKHAMIA, Τιφλίδα 1990, 55.8-10 (*Βίος και πολιτεία των Βαγρατιδών*· στο εξής: *Sumbat Davitis-dze*).

42. ROZEN, *Imperator Vasiliy*, 61 και 63. Βλ. N. ADONTZ - H. GRÉGOIRE, Nicéphore au col roide, *Byzantion* 8 (1933), 203-212, κυρίως 211. Το γεγονός ότι ο Νικηφόρος δεν αναφέρεται στα βυζαντινά χρονικά με την προσωνυμία αυτή πρόσεξε ο CARELOS, *Bemerkungen*, 7

Οι δύο στασιαστές κατάφεραν να προσεταιρισθούν τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας⁴³. Δεν γνωρίζουμε από καμία πηγή ποιες ακριβώς οικογένειες στήριξαν την επανάσταση. Όπως προαναφέραμε, η σοβαρότητα και η ιδιαιτερότητά της έγκειτο στο γεγονός ότι οι επαναστάτες ήλπιζαν στη σύναψη επαφών με τις ξένες δυνάμεις⁴⁴. Ο Βασίλειος Β΄ στάθηκε τυχερός⁴⁵, διότι αυτή η ένωση των στασιαστών δεν ήταν σταθερή. Η αποτυχία της επανάστασης οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι ο Ξιφίας φθόνησε τη δημοτικότητα του Φωκά⁴⁶ και σύμφωνα με τα γεωργιανά χρονικά, προέβη στη δολοφονία του *Tsarvez*⁴⁷. Το λεγόμενο Χρονικό των Βαγρατιδών του Sumbat, γιού του Δαυίδ, αναφέρει απλώς ότι ο Ξιφίας απομακρύνθηκε από τον *Tsarvez* και έχασε τους οπαδούς του, χωρίς να κάνει λόγο για δολοφονία⁴⁸. Ο ανώνυμος συγγραφέας του *Matiane Kartlisa* δεν κρύβει την εμπάθειά του για τον Ξιφία, ο οποίος

σημ. 28, ο οποίος δίνει πολύ διαφορετική διάσταση στο ζήτημα αυτό και διατυπώνει την υπόθεση ότι ίσως πρόκειται για λάθος απόδοση του ονόματος *Φωκάς* στα αρμενικά.

43. Σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ιστοριών*, 366.37-38, πρόκειται για τις περιοχές της Καππαδοκίας, της Ροδανδού και τα περίχωρά τους. Στο ανώνυμο γεωργιανό χρονικό του 11ου αι. *Matiane Kartlisa* δεν διευκρινίζεται για ποιες ακριβώς περιοχές πρόκειται, ενώ ο Sumbat γιος του Δαυίδ, χρονογράφος του πρώτου μισού του 11ου αι. κάνει λόγο για τις «*χώρες όλης της Ανατολής*». Βλ. *Sumbat Davitis-dze*, 55.11.

44. CHEYNET, Basil II, 65.

45. Ο Αρμένιος Aristakes, διηγούμενος την αποτυχία της επανάστασης των Φωκά-Ξιφία αναφέρει με έκπληξη: «*είδα με τα μάτια μου ότι όποιος προσπάθησε να του αντισταθεί [πρόκειται για τον Βασίλειο Β΄], όλοι πέθαναν με επαίσχυντο θάνατο*». Βλ. YUZBASHYAN, *Povestnovanie*, 64. Η φήμη για τον «καλότυχο» Βασίλειο Β΄ πρέπει να ήταν πλατιά διαδεδομένη την εποχή εκείνη και εκτός Βυζαντίου.

46. ROZEN, *Imperator Vasiliy*, 64. ADONTZ, *Notes arméno-byzantines*, 165. USPENSKII, *Istoriya*, 133. Φαίνεται ότι οι δύο πρωτεργάτες της επανάστασης δεν μπόρεσαν να συνεννοηθούν για τις λεπτομέρειες της περαιτέρω δράσης τους.

47. Για τις λεπτομέρειες για τη δολοφονία, βλ. Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ιστοριών*, 366.43-367.49. Μετά τη δολοφονία του Φωκά η ένωση των στασιαστών διαλύθηκε αμέσως. Σύμφωνα με τον Yahya, ο Ξιφίας φυλάκισε τον Νικηφόρο Φωκά μετά από μία ψευδή πρόσκληση στις 15 Αυγούστου του 1022 και δολοφονήθηκε την ίδια μέρα. Αυτό προκάλεσε αναταραχή και διχόνοια στους επαναστάτες και ήταν φυσικό να ηττηθούν. Βλ. ROZEN, *Imperator Vasiliy*, 63-64. CARELOS, *Bemerkungen*, 5.

48. Στο γεωργιανό κείμενο *Matiane Kartlisa* δεν αναφέρεται ποιοι ακριβώς απομακρύνθηκαν μετά τη δολοφονία του Νικηφόρου, αλλά μάλλον πρόκειται για τους οπαδούς του Νικηφόρου του Φωκά.

παγιδεύτηκε στο κάστρο από τους Δαλασσηνούς⁴⁹, συνελήφθη και παραδόθηκε στον Βασίλειο Β΄⁵⁰, ο οποίος τον εξόρισε. Στα δύο χρονικά δεν διευκρινίζεται ο τόπος εξορίας, αναφέρεται απλώς ότι εξορίστηκε «σε κάποιον νησί». Είναι εμφανές πως στο σημείο όπου γίνεται λόγος για την επανάσταση του Ξιφία το Matiane Kartlisa είναι πιο πλήρες και ακριβές από το Χρονικό του Sumbat, γιού του Δαυίδ.

Σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, ο Βασίλειος Β΄ αναγνωρίζοντας και λαμβάνοντας υπ΄ όψιν του τις υπηρεσίες του Ξιφία στο παρελθόν και ιδιαίτερος στη Βουλγαρία⁵¹, δεν τον καταδίκασε σε θάνατο⁵², αλλά τον έστειλε στην Κωνσταντινούπολη, στον πρωτονοτάριο Ιωάννη, ο οποίος τον έκλειρε μοναχό και τον εξόρισε στο νησί του Ἐπιτόμου⁵³. Φαίνεται ότι ο Ξιφίας ζούσε ακόμη στα χρόνια του Ρωμανού Γ΄ Αργυρού⁵⁴.

49. Στο πρωτότυπο γεωργιανό κείμενο το επίθετο απαντά ως «οι Δαλασσανοί», βλ. *Kartlis Tskhovreba*, 298. Στο κείμενο του Sumbat δεν έχουμε κάποια πληροφορία σχετικά με την ταυτότητα αυτών που παγίδευσαν τον Ξιφία, τον οποίο φαίνεται ότι συνέλαβε ο γιός του Δαμιανού Δαλασσηνού, Θεοφύλακτος. Για τις λεπτομέρειες, βλ. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, σ. 367.51-53. Ο Δαμιανός Δαλασσηνός υπήρξε κατεπάνω Αντιοχείας στα χρόνια 995-998. Βλ. επίσης CHEYNET, *Pouvoir*, 226, 308.

50. Ο Σκυλίτζης ισχυρίζεται πως ο Θεοφύλακτος Δαλασσηνός παρέδωσε τον συλληφθέντα Νικηφόρο Ξιφία στον Ιωάννη τον Πρωτονοτάριο. Πιστεύουμε πως η πληροφορία του γεωργιανού κειμένου Matiane Kartlisa, ότι τον παρέδωσε στον Βασίλειο, είναι πιο λογική και αληθοφανής. Ο Ζωναράς δεν διευκρινίζει σε ποιον ακριβώς παραδόθηκε ο Ξιφίας. Βλ. Ζωναράς, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, 567.15-18: *ταχέως ἢ τούτων ἐσβέσθη ἀποστασία, τοῦ μὲν Ξιφία τὸν Φωκᾶν ἀνελόντος, αὐτοῦ δὲ συλληφθέντος, καὶ δεσμοῦ ἀπαχθέντος εἰς τὴν τῶν πόλεων βασιλεύουσαν.*

51. ROZEN, *Imperator Vasiliy*, 66.

52. Ίσως τον βοήθησε η χειρονομία του. Σύμφωνα με τον Yahya της Αντιοχείας, ο Ξιφίας όταν αντιλήφθηκε ότι η επανάσταση απέτυχε, για να εξιλεωθεί για το σφάλμα του, έστειλε στον Βασίλειο Β΄ το κομμένο κεφάλι του Νικηφόρου Φωκά. Από την πλευρά του ο Βασίλειος Β΄ το «δώρο» αυτό το έστειλε στον Γεώργιο Α΄, προφανώς για να τον τρομοκρατήσει. Βλ. ROZEN, *Imperator Vasiliy*, 65.

53. Ο Σκυλίτζης αναφέρει αυτό το νησί και σε άλλο σημείο ως τόπο εξορίας. Βλ. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, σ. 213.54-55: (ο Ρωμανός Α΄ Λακαπηνός) *ἐξορίζει τὸν μάγιστρον Στέφανον εἰς τὴν Ἀντιγόνην νήσον... καὶ μοναχὸν ἀποκείρει.*

54. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 367.53-54. Πρβ. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 376.74-76, όπου ο χρονογράφος αναφέρει πως ο Ξιφίας ντύθηκε το μοναχικό σχήμα εθελουσίως στη μονή Στουδίου: (ο Ρωμανός Γ΄ Αργυρός ανακάλεσε) *δὲ καὶ τῆς χρονίας ὑπερορίας Νικηφόρον τὸν Ξιφίαν, ὃς ἐθελοντῆς ἐν τῇ μονῇ τῶν Στουδίου τὸ τῶν μοναχῶν ἡμφιέσατο σχῆμα.* Φαίνεται πως πάλι ενσωματώνει πληροφορίες προερχόμενες από διαφορετική πηγή και έτσι υποπίπτει σε ορισμένες ανακρίβειες.

Παρ' όλο που η επανάσταση του Ξιφία τελείωσε με την καταστολή των ανταρτών, ανάμεσα στους οποίους ήταν και αρκετοί Γεωργιανοί, ο συγγραφέας του Χρονικού των Βαγρατιδών θεωρεί τη νίκη του Βασιλείου Β΄ ως «*χάρι του Θεού*». Αυτό μπορεί να εξηγηθεί μέσα στο πλαίσιο της γενικής κοσμοθεωρίας του. Δεν επικροτεί καμία προσπάθεια ευγενών εναντίον της βασιλικής εξουσίας, έστω και αν αυτοί εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα της Γεωργίας⁵⁵.

Στην επανάσταση του Νικηφόρου Φωκά και του Νικηφόρου Ξιφία συμμετείχε ο γεωργιανός ευγενής Φέρης, ο οποίος ίσως επιθυμούσε να απαλλάξει τη χώρα του από τη βυζαντινή επιρροή⁵⁶. Ωστόσο, οι δικοί του προσωπικοί λόγοι που τον ώθησαν να στηρίξει τόσο ενεργά την επανάσταση, δεν είναι ξεκάθαροι. Ο Φέρης είναι ένα πρόσωπο γνωστό τόσο από τις γεωργιανές, όσο και από τις αρμενικές και βυζαντινές πηγές. Ο αρμένιος χρονογράφος του 10ου αι. Asolik είναι ο πρώτος χρονογράφος που τον αναφέρει περιγράφοντας τα γεγονότα του 998. Ο Φέρης ή Φέρσης (*Fersi*, με το όνομα αυτό αναφέρεται ενίοτε στις αρμενικές και γεωργιανές πηγές) ηγείτο των έξι χιλιάδων εκλεκτών ιππέων που είχε στείλει ως στρατιωτική βοήθεια ο γεωργιανός ηγεμόνας του Klarjeti, Gurgen (994-1008), στον Δαυίδ Γ΄, κουροπαλάτη του Ταώ⁵⁷. Οι Γεωργιανοί κέρδισαν τη μάχη. Λίγο αργότερα, μετά το 1001, αφού είχε πεθάνει ο Δαυίδ κουροπαλάτης, ο Βασίλειος Β΄ προσπάθησε να «απαλλάξει» την κτήση του Δαυίδ από αριστοκράτες που δεν θεωρούνταν άξιοι της εμπιστοσύνης του. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν οι αδελφοί Φέρης και Θευδάτος, γιοί του Jojik⁵⁸.

55. LORTKIPANIDZE, *Sumbat Davitis-dze*, 58. Γενικότερα, για το πολιτικό υπόβαθρο του συγκεκριμένου κειμένου και τις ιδεολογικές παραμέτρους βλ. St. H. RAPP JR., *Sumbat Davitis-dze and the Vocabulary of Political Authority in the Era of Georgian Unification*, *Journal of the American Oriental Society* 120/4 (2000), 570-576.

56. GUILLAND, *Patrices*, 97.

57. N. EMIN (εκδ), *Vseobshaya istoriya Stepanosa Taronского Asokhika po prizvaniyu*, Μόσχα 1861, 194.

58. Ο *άρχοντας των αρχόντων* Jojik μαζί με τον Τορνίκιο ήταν ο στρατηγός στη μάχη εναντίον του Σκληρού το 979, βλ. *Vseobshaya istoriya Asokhika*, 135. Σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ιστοριών*, σ. 356.26, Τζοτζίκιος (Jojik) λεγόταν και ο γιός του Θεβδάτου. Αναφερόμενος στα γεγονότα του 1016 τον μνημονεύει με τον τίτλο του *στρατηγού εν Δοροστόλω*. Ο Jojik μνημονεύεται και σε ένα γεωργιανό χειρόγραφο, σε μια σύντομη προσευχή. Βλ. *Actes d'Iviron I. Des origines au milieu du xie siècle*, εκδ. J. LEFORT, N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, DENISE PAPACHRYSSANTHOU, HÉLÈNE MÉTRÉVELI [Archives de l'Athos XIV], Paris 1985, 19.

Έτσι, ο Φέρης μαζί με τα αδέρφια του εκτοπίστηκε στο Βυζάντιο, όπου και παρέμεινε για κάποιο χρονικό διάστημα⁵⁹. Ο αδελφός του Θευδάτος ή Θεβδάτος, αναφέρεται στη σημείωση ενός ελληνικού τετραευαγγελίου της Εκκλησίας του Χριστού. Το τετραευαγγέλιο (Oxford, Gr. 21) χρονολογείται στις αρχές του 11ου αιώνα⁶⁰. Η σημείωση αφορά στον κάτοχο του ευαγγελίου: *Ἀβραμίου τοῦ θεοφιλοῦς ἐκ προσώπου Θευδάτου πατρικίου*. Η ταυτότητα του Αβραμίου δεν έχει διευκρινιστεί. Ο Φέρης και ο Θευδάτος είχαν ακόμη έναν αδελφό, τον Πακουριανό⁶¹. Λίγα γνωρίζουμε για την τύχη τους στην αυτοκρατορία. Περίπου το 1019 ο Φέρης επέστρεψε πάλι στη Γεωργία⁶², αλλά αγνοούμε τι μεσολάβησε στη συνέχεια και κάτω από ποιες συνθήκες βρέθηκε πάλι στην αυτοκρατορία⁶³. Ένα χειρόγραφο μαρτυρεί πως ο πατρίκιος Πακουριανός ήταν στρατηγός Σάμου και ο πατρίκιος Θευδάτος στρατηγός Οψικίου⁶⁴. Το χειρόγραφο αυτό γράφτηκε στο θέμα Οψικίου, πιθανώς στην πρωτεύουσά του, τη Νίκαια⁶⁵.

59. A. P. KAZHDAN, *Armyane v sostave gospodstvuyushego klassa Vizantiyskoy imperii v 11-13 vv.*, Ερεβάν 1975, 59.

60. Βλ. τη λεπτομερή περιγραφή του τετραευαγγελίου στην I. HUTTER, *Scriptoria in Bithynia*, στο: *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, C. MANGO and G. DAGRON (εκδ.) with the assistance of G. GREATREX, Oxford 1995, 384.

61. HUTTER, *Scriptoria*, 384. Υπενθυμίζουμε πως και οι τρεις είχαν συνοδεύσει τον Βασίλειο Β΄ όταν αναχώρησε το 1001 από τη Γεωργία. Από ορισμένους μελετητές αμφισβητείται το γεγονός ότι αυτός ο Πακουριανός είναι ο τρίτος γιός του Jojik, ο οποίος σύμφωνα με τη γνώμη τους είχε μόνο δύο γιούς, τον Θευδάτο και τον Φέρση. Βλ. *Actes d'Iviron*, I, 19.

62. GIORGI MTSIRE, *Tskhoreba giorgi mtatsmidelisa*, στο: *Dzveli kartuli agiografiuli literaturis dzeglebi*, τ. 2, I. Abuladze (επιμ.), (1967), 117.16-27 (*Βίος του Γεωργίου Αγιορείτου* στο: *Μνημεία της αρχαίας γεωργιανής αγιολογίας*).

63. Σύμφωνα με τον FORSYTH, *The Byzantine-Arab Chronicle*, 566, αυτή την περίοδο ο Φέρης ήταν διοικητής του φρουρίου του Khaltoyrich και κατείχε σημαντική θέση στη βυζαντινή στρατιωτική ηγεσία.

64. Ο 11ος αιώνας είναι μία περίοδος κατά την οποία ο αριθμός των Γεωργιανών στο Βυζάντιο και, ειδικά, στον βυζαντινό στρατό, αυξήθηκε κατακόρυφα. Βλ. A. P. KAZHDAN - G. G. LITAVRIN, *Ocherki istorii Vizantii I Yuzhnikh Slavyan*, Μόσχα 1958, 58. Εκτός από τους Γεωργιανούς, αυτή την περίοδο και οι Αλανοί διέπρεπαν στον βυζαντινό στρατό. Βλ. A. KAZHDAN - G. CONSTABLE, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington, D. C. 1982, 154.

65. HUTTER, *Scriptoria*, 384.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες των Θαυμάτων του αγίου Ευγενίου. Ο συγγραφέας των Θαυμάτων Ιωσήφ Λαζαρόπουλος, χωρίς να προσδιορίζει χρονικά την εκτόπιση του Θευδάτου, γράφει χαρακτηριστικά: *Θευδάτον δέ τινα καλούμενον, άνδρα μέγιστον και του πρώτου Δαυίδ έγγονον, και έτέρους λαβών προς την κυρίαν έπανήκε των πόλεων και τον Δαυίδ τουτον πατρίκιον τετίμηκε και άρχειν της Βουλγαρίας προσέταξεν*⁶⁶. Η ταυτότητα αυτού του Θευδάτου είναι γνωστή, μας είναι όμως τελείως άγνωστο ποιος είναι ο Δαυίδ που αναφέρεται από τον Λαζαρόπουλο.

Στα δύο εξεταζόμενα γεωργιανά χρονικά, ο ρόλος του Φέρη στην επανάσταση του Ξιφία δεν διευκρινίζεται. Πάντως, ήταν ο μόνος γεωργιανός που αποκεφαλίστηκε το 1022⁶⁷. Στο Βυζάντιο κάθε πράξη κατά του αυτοκράτορα εθεωρείτο ως έργο των εχθρών του Θεού και της πίστης. Ο Θεός και ο αυτοκράτορας τους τιμωρούσαν όπως τους άξιζε⁶⁸. Σύμφωνα με τα δύο γεωργιανά χρονικά, εκτός από αυτόν, αποκεφαλίστηκαν και αρκετοί άλλοι, οι οποίοι ήσαν Έλληνες (Βυζαντινοί)⁶⁹. Είναι μία πληροφορία που δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές. Από τους στασιαστές μόνο ο Φέρης αποκεφαλίστηκε, ενώ η τιμωρία των υπολοίπων συνωμοτών ήταν η κά-

66. N. PANAGIOTAKES, *Fragments of a Lost Eleventh Century Byzantine Historical Work?*, στο: *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, C. N. CONSTANTINIDES – N. PANAGIOTAKES – E. JEFFREYS – A. ANGELOU (επιμ.), Venice 1996, 356. Το κείμενο του Ιωσήφ Λαζαρόπουλου εκδόθηκε από τον J. O. ROSENOVIST, *The Hagiographical Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154. A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes* [Studia Byzantina Upsaliensia 5], Upsala 1996, 258.236-240.

67. Αυτή η τιμωρία σαφώς και ήταν η έκφραση της οργής του Βασιλείου προς τους Γεωργιανούς, βλ. CHEYNET, *Basil II*, 101.

68. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσώσεις και τυραννίες κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική Δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1981, 134.

69. Σύμφωνα με το Matiane Kartlisa: «ο Βασίλειος Β΄ μαζί τους [με τους στασιαστές] αποκεφάλισε πολλούς με ξίφος εκ των οποίων ήταν και ο Φέρης γιος του Jojik που καταγόταν από το Ταο, και οι υπόλοιποι ήταν Έλληνες». Βλ. *Kartlis Tskhovreba*, 287.5-8. Ο Sumbat, γιός του Δαυίδ, λέγει χαρακτηριστικά: «ο Βασίλειος Β΄ αποκεφάλισε πολλούς σπαδούς τους [των στασιαστών] εκ των οποίων ήταν και ο Φέρης γιος του Jojik». Βλ. *Sumbat Davitis-dze*, 55.17-18. Είναι αξιοσημείωτο ότι σύμφωνα με τα κείμενα των μαρτυριών, η πιο συνηθισμένη ποινή που επιβαλλόταν στους χριστιανούς ήταν ο αποκεφαλισμός με ξίφος, δηλαδή η απότμησης της κεφαλής ξίφει. Βλ. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Το δίκαιο στα αγιολογικά κείμενα* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 2], Αθήνα 1987, 84.

θειρξη και η κατάσχεση των περιουσιών τους⁷⁰. Σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, ο Φέρης ήταν από τους πρώτους που προσχώρησε στους επαναστάτες, και για τον λόγο αυτόν μόνο εκείνος καταδικάστηκε σε θάνατο⁷¹. Αυτή η εξήγηση δεν μας φαίνεται και πολύ πειστική δεδομένου ότι ο Ξιφίας, ο βασικός οργανωτής της ανταρσίας, τιμωρήθηκε σχετικά ήπια. Όποιος και να ήταν ο ρόλος του γεωργιανού αριστοκράτη, η τιμωρία που του επιβλήθηκε ήταν βαριά σε σχέση με τους υπολοίπους. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί με δύο τρόπους: ή ο Φέρης είχε παραβατική συμπεριφορά και πριν την επανάσταση και με τη συμμετοχή του στη στάση υπερέβη τα όρια, ή ο Βασίλειος είχε οργιστεί τόσο πολύ με την ανυπακοή του γεωργιανού βασιλέα, ώστε το πλήρωσε ο Φέρης. Τείνουμε να πιστεύσουμε τη δεύτερη πιθανότητα⁷².

Σύμφωνα με τον Aristakes, ο προβληματισμένος Βασίλειος Β΄ έστειλε ιππείς από τον στρατό των ειδωλολατρών για να συλλάβουν τον αντάρτη Φέρη. Ο ίδιος παρέμεινε πάνω από ένα μήνα σε ένα μέρος κάπου στην άκρη της Βασιανής. Ο Φέρης και ο γαμπρός του Ανδρόνικος⁷³, που ήταν επίσης ένας από τους συνωμότες, αποκεφαλίστηκαν σύμφωνα με τη διαταγή του βασιλέα. Οι στασιαστές Φέρης και Ανδρόνικος ήταν σύμμαχοι του βασιλέα Γεωργίου Α΄ και του είχαν υποσχεθεί να του παραχωρήσουν όλα τα εδάφη που παλαιά κρατούσε ο Δαυίδ, τα οποία είχαν περιέλθει σε αυτόν ως δωρεά για την αφοσίωσή του. Ο Δαυίδ ωστόσο είχε ορκιστεί ότι μετά το θάνατό του τα εδάφη θα μεταβιβάζονταν στην κυριαρχία του αυτοκράτορα Βασιλείου⁷⁴.

70. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις*, 102. Στο Βυζάντιο κατά τον 10ο-11ο αι. οι περιουσίες μεγάλων εγκληματιών (επαναστατών, καταδικασμένων για φόνο κτλ) δημεύονταν εξ ολοκλήρου. Βλ. επίσης G. G. LITAVRIN, *Vizantiiskoe obschestvo I gosudarstvo v 10-11 vv.*, Μόσχα 1977, 199. Για τις τιμωρίες των υπολοίπων βλ. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 367.64-70. Οι ποινές για το έγκλημα καθοσίωσης που προϋπέθετε δόλο, ήταν ποικίλες: κεφαλική, σωματικός σωφρονισμός, εξορία και χρηματική ποινή, καθώς επίσης τύφλωση και πιο σπάνια, θανάτωση. Πάντως, η τύφλωση εθεωρείτο πιο ήπια ποινή από τη θανάτωση. Βλ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις*, 147, 159 και 165. Προκύπτει λοιπόν ότι στον Φέρη επιβλήθηκε η βαρύτερη ποινή.

71. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 367.65-67.

72. Με άλλα λόγια, ο Φέρης τιμωρήθηκε για παραδειγματισμό. Δεν αποκλείεται ωστόσο να συνέτρεχαν και οι δύο λόγοι.

73. Η ταυτότητα αυτού του Ανδρονίκου μάς είναι άγνωστη. Αν και από τις πηγές δεν αντλούμε καμία πληροφορία για την ύπαρξη είτε θυγατέρας είτε αδελφής του Φέρη, μάλλον πρόκειται για τον άνδρα της αδελφής του. Ο Ανδρόνικος ήταν προφανώς βυζαντινός αξιωματούχος.

74. YUZBASHYAN, *Povestvovanie*, 65-66.

Η σύζυγος του Φέρη μαζί με τους συνοδούς της εξορίστηκε στην Κωνσταντινούπολη⁷⁵, όπου και παρέμειναν δώδεκα χρόνια⁷⁶. Οι γιοί του (σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, ανεψιοί του Θευδάτου⁷⁷) έδρασαν στη Βασιλεύουσα. Μετά από περίπου επτά χρόνια από την τιμωρία του πατέρα τους, κατηγορήθηκαν για συνωμοσία εναντίον του Ρωμανού Γ' και εξορίστηκαν μαζί με άλλους συνωμότες. Το 1034 η σύζυγος του Φέρη, η οποία είχε βιώσει πρώτα τη σκληρή τιμωρία του άνδρα της, και στη συνέχεια την εξορία των παιδιών της, επέστρεψε στην πατρίδα της, το Ταώ.

Για ποιον λόγο οι Γεωργιανοί συμμετείχαν τόσο ενεργά στις συνωμοσίες εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα πρώτα το 989 και μετά στο πρώτο μισό του 11ου αι., είναι ερώτημα δύσκολο να απαντηθεί. Έχει διατυπωθεί, ωστόσο, η άποψη ότι η πράξη τους αποσκοπούσε στο να απαλλάξουν τη Γεωργία από τη βυζαντινή πολιτική επιρροή⁷⁸. Ήταν μέρος ενός γενικού σχεδίου που συσπείρωνε τη φεουδαρχική αριστοκρατία του Ταώ, τους επώνυμους κοσμικούς και εκκλησιαστικούς άρχοντες. Άλλωστε είναι εμφανές πως κανένας από αυτούς δεν είχε προσωπικά συμφέροντα και οφέλη.

Το 1022, μετά την καταστολή της επανάστασης των Φωκά και Ξιφία και αφού είχαν αποτύχει οι προσπάθειες για ειρηνική επίλυση του ζητήματος, ο Βασίλειος επιχείρησε νέα εκστρατεία εναντίον της Γεωργίας. Ο βυζαντινός στρατός αφίχθη στη Βασιανή. Ο αυτοκράτορας ήταν έτοιμος να συνάψει εκεχειρία, εάν του παρέδιδαν τα κάστρα και τις περιοχές που ζητούσε. Παρόλο που ο Βασίλειος είχε ξεπεράσει τις εσωτερικές διαφορές και οι Γεωργιανοί είχαν μείνει, ουσιαστικά, χωρίς σύμμαχο, φαίνεται

75. MTSIRE, Tskhoreba, 118.3.

76. MTSIRE, Tskhoreba, 118.4. Αυτή η πληροφορία είναι αποκλειστική και εξαιρετικής σημασίας. Αναδεικνύεται μία άλλη μορφή τιμωρίας που δεν είναι γνωστή από άλλες πηγές. Ο Φέρης όχι μόνο αποκεφαλίστηκε, αλλά εκτοπίστηκαν όλη η οικογένεια και οι άνθρωποί του στη Βασιλεύουσα για δώδεκα ολόκληρα χρόνια. Κανένας γεωργιανός όμηρος δεν παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Δεν ξέρουμε καν αν πρόκειται για ομηρία ή ήταν εξορία και κάτω από ποιες συνθήκες ζούσαν στη βυζαντινή πρωτεύουσα.

77. Δεν γνωρίζουμε γιατί ο Σκυλίτζης τους αναφέρει ως ανεψιούς του Θευδάτου και όχι ως γιούς του Φέρη. Ο Θευδάτος μάλλον ήταν πιο γνωστός στην αυτοκρατορία εκείνη την περίοδο. Βλ. E. METREVELI, *Narkvevebi athonis kulturul-saganmanatleblo keris istoriidan* (Δοκίμια για την ιστορία της πολιτιστικής και εκπαιδευτικής εστίας στον Άθωνα), Τιφλίδα 1996, 194.

78. METREVELI, *Narkvevebi athonis kulturul-saganmanatleblo keris istoriidan*, 104.

ότι δεν έχαναν την ελπίδα για τη νίκη. Σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, η αποφασιστική μάχη έγινε στις 11 Σεπτεμβρίου του 1022⁷⁹ κοντά στον ποταμό Φάσι⁸⁰. Ο Γεώργιος Α΄ υπέστη συντριπτική ήττα και αναγκάστηκε να δεχθεί διαπραγματεύσεις. Ο νικητής Βασίλειος Β΄ διέσχισε την Αρμενία και προωθήθηκε στη βόρεια όχθη της Ματιανής λίμνης (σημερινή Ourmia). Μετά τον Ηράκλειο κανένας Βυζαντινός αυτοκράτορας δεν είχε φτάσει σε αυτά τα προωθημένα σημεία⁸¹. Μπορούμε να υποθέσουμε πως ο πόλεμος Βυζαντίου-Γεωργίας έληξε οριστικά περίπου τον Νοέμβριο ή τον Δεκέμβριο του 1022. Οι δύο πλευρές συνήψαν εκεχειρία γύρω στις αρχές του 1023⁸².

Εν κατακλείδι, πρέπει να τονίσουμε ότι η επανάσταση του Νικηφόρου Φωκά και του Νικηφόρου Ξιφία είναι πολύ ιδιαίτερη περίπτωση στο εσωτερικό μέτωπο κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης βασιλείας του Βασιλείου Β΄. Έχει πολύ λίγα κοινά με τις δύο προηγούμενες επαναστάσεις του Βάρδα Φωκά και του Βάρδα Σκληρού. Αν και είχαν περάσει δεκαετίες από την τελευταία μεγάλη και σοβαρή εσωτερική κρίση στην αυτοκρατορία (το 989), φαίνεται ότι η δυσαρέσκεια της αριστοκρατίας της Μικράς Ασίας δεν είχε μειωθεί, κάτι που δείχνει ότι ο κίνδυνος για την ανατροπή της Μακεδονικής δυναστείας ουσιαστικά δεν ξεπεράστηκε ποτέ. Ο Βασίλειος Β΄ μπόρεσε να αντιμετωπίσει την απειλή χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία, χωρίς να χρειαστεί αυτή τη φορά τη συνδρομή ξένων δυνάμεων. Η νίκη του οφείλεται σε μεγάλο βαθμό, αν όχι αποκλειστικά, στο γεγονός ότι ο συνασπισμός Φωκά - Ξιφία διαλύθηκε σχεδόν αμέσως. Δεν γνωρίζουμε και ούτε μπορούμε να υποθέσουμε την έκβαση της επανάστασης σε αντίθετη περίπτωση. Αν και η ανατροπή της εξουσίας του Βασιλείου Β΄ επιχειρήθηκε πολλές φορές, είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι θα είχε μεγάλες πιθανότητες να επιτευχθεί στο τέλος της βασιλείας του.

79. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριῶν*, 367.57-59.

80. H. GRÉGOIRE, *The Amorians and Macedonians, 842-925*, στο: *Cambridge Medieval History* τ. IV.I, Cambridge 1966, 189.

81. Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, Αθήνα 1969, 323.

82. I. JAVAKHISHVILI, *Tkhzulebani* τ. 2, Τιφλίδα 1983, 136 (Έργα).

THE REVOLUTION OF NIKEPHOROS PHOKAS AND NIKEPHOROS XIPHIAS (1021-1022):
THE LAST INTERNAL CRISIS OF THE REIGN OF BASIL II THE BULGAR-SLAYER (976-1025)

The Phokas-Xiphias revolution was the third and the last revolution of the age-long reign of Basil II the Bulgar-Slayer, led by two renowned generals, Nikephoros Xiphias and Nikephoros Phokas. It broke out in Cappadocia in 1022 with the purpose to overthrow the Byzantine emperor. Medieval narratives that relate these events written in Greek, Arabic, Georgian, or Armenian, all agree that this insurrection was extremely serious. It involved a large number of rebels within the empire and the insurrectionists were widely believed to be in contact with forces outside the empire, including the georgian king George I (1014-1027). The revolution broke out when the military conflict between Byzantium and Georgia was still ongoing. Some Georgians including the noble Pheris were actively involved in it. In this article all existing sources on this issue are analyzed. An emphasis is given on the causes of the revolution and its consequences on the Empire's foreign policy.

EKA TCHKOIDZE
Ilia State University
Tbilisi, Georgia

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ / BOOK REVIEWS

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Το Χρονικό του ιερέα της Διοκλείας*. Κείμενο, μετάφραση, σχόλια, τα πρόσωπα και ο χώρος, έκδ. Αρμός, Αθήνα 2012, pp. 453. ISBN 978-960-527-690-4

The old truth that books have their own destinies (*Habent sua fata libelli*), formulated in a simple idea by the ancient Roman poet Horace (Quintus Horatius Flaccus), showcased in various ways and proven numerous times, is in a way also true for a historical text that is very often referred to as the “oldest preserved narrative source for Serbian and Croatian history up until the mid-twelfth century”. It is the text, preserved in Latin and Slavic language versions, which came to be known within South Slavic historiography as the *Chronicle of the Priest of Duklja* (*Letopis popa Dukljanina*) or the *Chronicle of Dioclea* (*Barski rodoslov*). This source, in which legends intertwine with actual historical events, and often it is difficult to decipher which is fact and which legend, covers a long period of time ranging from the fifth to the twelfth century. Of course, its authenticity diminishes the further in the past its narrative goes, and as we read texts closer to the twelfth century, particularly from the beginning of the tenth century onwards, the reliability and veracity of its information increase. However, scholarship has reviewed the historical value of this text mostly negatively, but it was more appreciated as a geographical source. This is why particular caution was necessary in the interpretation and validation of the historical facts mentioned in this text.

Ever since the academic community found out about the so-called *Chronicle of the Priest of Duklja*, or *Chronicle of Dioclea*, it aroused many controversies and incited scholarly debates that have been going on for several centuries, and which involved many researchers from different countries. At the starting line of this great scholarly race stands the early sixteenth-century Benedictine monk Ludovicus Cerva Tubero (Ludovik Crijević Tuberon). There follow the learned man from Trogir, Ivan Lučić (Joannes Lucius), and the brilliant French erudite Charles

Dufresne Dom. Du Cange from the seventeenth century, to be followed by quite a large number of scholars of the nineteenth and twentieth centuries, such as Ivan Črnčić, Franjo Rački, Kosta Nikolajević, Ferdo Šišić, Nikola Radojčić, Stanoje Stanojević, Vladimir Mošin, Nikola Banašević, John V. A. Fine, Jan Lešny, Slavko Mijušković, Mladen Ančić, Milorad Medini, Eduard Peričić, S. Bujan and Tibor Živković. It was said a long time ago that the *Chronicle of the Priest of Duklja*, or the *Chronicle of Dioclea*, “represents one of the most complex historical works of the Middle Ages”.

However, even though numerous studies have been written about this historical work during the course of several centuries, a superficial examination shows that the differences among the researchers are considerable and that a final judgment about the author, the time of its composition, its purpose, the relation between the so-called Croatian and Latin versions, does not actually exist yet. Thus, for example, one of the earliest dates of composition of this work falls around 1150, whereas there are scholars who date it much later– even to the fifteenth century. Several decades ago, a very-well informed and sharp Serbian researcher very cleverly (and a bit depressingly) observed that all the discussions about the *Chronicle of the Priest of Duklja* have one thing in common: “the efforts invested in its research do not correspond to the accomplishments achieved”.

Lately, however, after a long period of inertia, certain new theories arose about this interesting (and to a great degree mysterious) text. They came from the pen of Tibor Živković (1966–2013), a colleague who left us recently and only too soon, whose primary focus of research was the history of the South Slavic peoples in the early Middle Ages. He was of the opinion that this work was composed at the very end of the thirteenth or the beginning of the fourteenth century; that it was commissioned by Pavle Šubić, the most powerful Croatian dignitary of the time, and written by Rüdiger, a clergyman of Czech descent and member of the Cistercian order. One of his conclusions was that this work is “an exceptionally good example how to write history for political purposes of an esteemed dignitary who has excessive political ambition”. Moreover, Živković believed that instead of the existing titles –*Chronicle of the Priest of Duklja* or *Chronicle of Dioclea* – the correct and most accurate title of this work should be *Gesta regum Sclavorum*. Of course, some of Živković’s conclusions still need to pass the test of time and any possible criticisms, that is, either confirmation or challenging by the researchers to come.

This very extensive introduction was necessary to clarify the great difficulties that Dr Angeliki Papageorgiou was facing in her work. She had to fully understand

and evaluate the handwritten traditions of both versions, Latin as well as Slavonic, to decipher a very complex and perplexing game of arguments and counterarguments by a vast array of researchers over a long time span covering several centuries, to clarify all aforementioned controversies linked to this historical work that is tremendously important for the history of certain areas in the western parts of the Balkan Peninsula (using the language of modern geography – Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and part of Albania, i.e. former Western Illyricum), and which relate to the author, place and time of its composition, the person who commissioned the text and the multilayered composition of the text itself. And, we should add immediately, she did a very good job of completing this expansive and very difficult research, expressing the necessary scientific caution and scrupulousness, as well as impressive scholarly meticulousness.

In the introductory part, Dr Papageorgiou concisely, but at the same time very comprehensively, highlights the academic discussions that span centuries and were provoked by this historical source. The introduction is followed by the Latin text of the source, and afterwards its translation into Modern Greek, which is accompanied by very thorough commentaries, so important for this controversial text.

Then follow three very important chapters. The first one represents the prosopographic lexicon and it relates to the persons mentioned in the work *Gesta regum Sclavorum*. It includes persons very well known in historiography, e.g. Byzantine emperors or individual South Slavic rulers, but also completely unknown individuals who are not mentioned anywhere else but in this particular source. These brief prosopographic notes have been annotated by Dr Papageorgiou with the appropriate literature.

The second chapter is dedicated to the consideration of geographic facts that can be found in the text *Gesta regum Sclavorum*. It has already been mentioned that these facts are more reliable than the historical ones, and therefore have great significance. Here they are listed in alphabetical order and annotated with the appropriate literature. In this way, this valuable source, full of dilemmas and the unknowns, has been brought closer to the modern reader. Writing this chapter, as well as the previous one, demanded the heuristic, as well as considerable research effort.

Finally, the third chapter, perhaps the one most interesting for the Greek readers, bears the title “Byzantium and the Byzantines”. Talking about Byzantine history, the author of the text *Gesta regum Sclavorum* commences with Emperor Anastasius I Dicorus (491–518) and concludes with the reign of Emperor Manuel

I Komnenos (1143–1180). Dr Papageorgiou rightfully stresses the fact that modern research bibliography is filled with the Byzantines' perceptions about other peoples and states, but, if we exclude a few examples of how the authors from the Latin world of Western Europe perceived the Byzantines, there are very few texts showing the perceptions of other peoples, in this particular case the South Slavs, about the Byzantines. One general perception of the Byzantine emperors, which often contains unfounded negative opinions, is shown through the prism of the contemporary relations between the Christian East and the Christian West, that is, the relations from the end of the thirteenth and the beginning of the fourteenth centuries, where the schism in 1054 was only reinforced by the failure of the Union of Churches that was signed in Lyon in 1274. The tendency of the author to diminish the significance of the presence of Byzantium in the western parts of the Balkan Peninsula is apparent, sometimes through events the truth about which is bent, to say the least, and sometimes through information that do not reflect reality and historical truth. Even though it comprises a relatively small part of this book, the chapter "Byzantium and the Byzantines", scientifically speaking, is perhaps the most important and valuable contribution of Angeliki Papageorgiou's research efforts.

Considering the already mentioned void in scholarly literature that relates to the very few studies discussing the way certain South Slavic people perceived the Byzantines, perhaps the Greek audience may be interested in some other Serbian medieval sources that provide information about the Byzantine Empire (for example, hagiographies, inscriptions, genealogies, annals, etc.). Of course, their significance is not as great as that of the Byzantine sources for Serbian history. Nevertheless, these sources, because of the information they provide, deserve to attract the attention of Greek medievalists and Greek readers in general who are interested in the Middle Ages.

RADIVOJ RADIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Η. ΤΑΞΙΔΗΣ, *Μάξιμος Πλανούδης. Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 58], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 332, ISBN 978-960-7856-47-0

Έχει τονισθεί πολλές φορές ότι τὰ ἐπιστολογραφικὰ κείμενα, ὡς «τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο μέρη ἑνὸς διαλόγου» κατὰ τοὺς ἀρχαίους θεωρητικούς¹, διαλόγου ἡμιτελοῦς, καθὼς ἀπουσιάζει ἢ ἀπάντηση τοῦ ἀποδέκτη, παρουσιάζουν σημαντικὲς δυσκολίες κατανόησης καὶ ἐρμηνείας γιὰ τὸν μελετητὴ, καθὼς δὲν εἶναι πάντα εὐκόλως ἐννοούμενα τὰ συμφραζόμενά τους. Εἶναι ἰδιαίτερος εὐπρόσδεκτη λοιπὸν ἡ παρουσιαζόμενη μονογραφία γιὰ τὶς 122 ἐπιστολὲς τοῦ Μαξίμου Πλανούδη, προσιτὲς ὡς γνωστὸν στὴν ἄριστη ἔκδοση τους ἀπὸ τὸν P. L. Leone², ἡ ὁποία ἔκδοση ὅμως περιλαμβάνει ὑποτυπώδη σχολιασμό, τελείως ἀνεπαρκῆ τόσο γιὰ τὴν ἔνταξη τοῦ συγκεκριμένου ἐπιστολογραφικοῦ corpus στὸ εὐρύτερο κοινωνικὸ καὶ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς ἐποχῆς του, ὅσο καὶ γιὰ τὴν μελέτη του ὡς λογοτεχνικοῦ κειμένου.

Στὸ διπλὸ αὐτὸ αἰτούμενο ἀνταποκρίνεται πολὺ καλὰ τὸ βιβλίον αὐτὸ (ἐπεξεργασμένη καὶ ἀναθεωρημένη μορφή τῆς διατριβῆς τοῦ συγγραφέα), μὲ τὴν διάρθρωσή του σὲ δύο τμήματα: τὸ πρῶτο μέρος (σσ. 15-146) εἶναι ἀφιερωμένο στὸν βίο καὶ στὸ ἐπιστολογραφικὸ ἔργο τοῦ μεγάλου λογίου καὶ τὸ δεύτερο ἐξετάζει λεπτομερῶς τὴν γλῶσσα καὶ τὴν ρητορικὴ τῶν ἐπιστολῶν (σσ. 149-329).

Τὸ πρῶτο μέρος ἀντιστοίχως ὑποδιαιρεῖται σὲ 4 ἐνότητες: 1). ὁ βίος (σσ. 17-29), ὅπου συντίθενται τὰ βιογραφικὰ τοῦ Πλανούδη, μὲ βάση στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο του καὶ ἀξιοποίηση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. 2). Τὸ ἐπιστολογραφικὸ ἔργο (σσ. 31-40), μὲ δύο ὑποενότητες: α) ἡ παράδοση τοῦ ἔργου: χειρόγραφα καὶ

1. Βλ. Ι. ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ, *Μελέτες καὶ ἄρθρα. Τὰ γερμανόγλωσσα δημοσιεύματα, τ. Α΄. Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Σωκράτη καὶ τῶν Σωκρατικῶν. Ἀρχαία ἐπιστολογραφία*. Μετάφραση-ἐπιμέλεια Δ. Ι. ΙΑΚΩΒ - Α. ΡΕΓΚΑΚΟΣ, Ἀθήνα 2001, 186.

2. P. L. LEONE, *Maximi monachi Planudis Epistulae* [Classical and Byzantine Monographs 18], Amsterdam 1991.

ἐκδόσεις³, καὶ β) ἡ ἐπιστολογραφικὴ συλλογὴ, μὲ γενικὲς διαπιστώσεις γιὰ τὴν σύνθεση τοῦ corpus καὶ τὴν χρονολόγηση τῶν ἐπιστολῶν. Ἀκολουθεῖ στὴν τρίτη ἐνότητα (σσ. 41-133), λεπτομερὴς ἀνάλυση τῶν ἐπιστολῶν καὶ συσχετισμοὶ μεταξύ τους, μὲ βάση τοὺς ἀποδέκτες, καθὼς καὶ ἐκτενὴς συζήτηση γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησής τους, μὲ πλήρη ἀξιοποίηση τῆς παράλληλης βιβλιογραφίας. Στὴν τέταρτη τέλος ἐνότητα, μὲ γενικὴ ἐπικεφαλίδα «Προσωπογραφικὰ δεδομένα» (σσ. 135-146) παρουσιάζονται: α) ἡ ἀναλογία κληρικῶν –κοσμικῶν/ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, β) οἱ συγγενικὲς –πνευματικὲς σχέσεις μεταξὺ τοῦ ἐπιστολογράφου καὶ τῶν ἀποδεκτῶν, γ) οἱ συγγενικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀποδεκτῶν, δ) οἱ συγγενικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀποδεκτῶν καὶ μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, ε) ἡ ἀλληλογραφία τῶν ἀποδεκτῶν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μαξίμου Πλανούδη, στ) ἡ διακίνηση βιβλίων-κωδίκων καὶ ἔργων τοῦ Μαξίμου Πλανούδη μέσω τῶν ἐπιστολῶν καὶ ζ) Ὁ Μάξιμος Πλανούδης καὶ ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν του στὸ ἐπιστολογραφικὸ corpus.

Δύο μόνο μικρὲς προσθήκες στὸ τμήμα αὐτὸ: στίς σσ. 53-54, γιὰ λόγους «ἱστορικοῦς» θὰ ἄξιζε νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἡ μελέτη τοῦ Σπ. Λάμπρου, Ἐπιστολὴ Μαξίμου τοῦ Πλανούδη περὶ μεμβρανῶν, *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 2(1885), 62-64 [ἓνα ἔτος δηλαδὴ πρὶν κυκλοφορήσει ἡ (πρῶτη) ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ τὸν Μ. Treu⁴], ὅπου ἐπισημαίνονται καὶ παρουσιάζονται οἱ πληροφορίες περὶ μεμβρανῶν στὴν ἐπιστολὴ 100 (μὲ βάση τὸ χειρόγραφο Ἰβήρων 184), πρὸς τὸν Μελχισεδὲκ Ἀκροπολίτη.

Ἐπίσης στίς σσ. 68-69 (καὶ 145) ὅπου περὶ μοναχοῦ Γρηγορίου, θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει ἀναφορὰ στὰ γραφόμενα τοῦ Στ. Κουρούση⁵, ὁ ὁποῖος ἐπαναφέρει στὸ προσκίνητο παλαιότερη ὑπόθεση τοῦ Γ. Φατούρου⁶ καὶ πιθανολογεῖ ὅτι «ὁ Γρηγόριος μοναχὸς τοῦ Γαβρᾶ καὶ εἶτα Γρηγόριος ἀρχιερεὺς Ἀρχιδόσης εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν μοναχὸν καὶ πρεσβύτερον Γρηγόριον τὸν μαθητὴν τοῦ Πλανούδη».

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου ὑποδιαιρεῖται σὲ ἑπτὰ ἐνότητες. Κεντρικὴ θέση ἐδῶ ἔχει ἡ ἐκτενέστατη τέταρτη ἐνότητα (σσ. 171-259), στὴν ὁποία ἐξετάζεται ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιστολῶν⁷ προηγουῖνται τρεῖς μικρότερες ἐνότητες

3. Βλ. καὶ τὸ παράρτημα (σσ. 315-318), μὲ ἀναλυτικὸ πῖνακα τῶν χειρογράφων ποὺ παραδίδουν κάθε ἐπιστολή.

4. M. TREU, *Maximi monachi Planudis Epistulae*, Breslau 1886 καὶ δευτέρη ἔκδοση 1890.

5. Σ. Ι. ΚΟΥΡΟΥΗΣ, Γρηγορίου Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (ιγ'–ιδ' αἰ.) ἐπιστολαὶ μετὰ τινῶν βιογραφικῶν ἐξακριβώσεων, *ΕΕΒΣ* 45 (1981), 516-558, ἰδίως 555-558.

6. G. FATOUROS, *Die Briefe des Michael Gabras (ca.1290-nach 1350)* [WBS 10/1-2], Wien 1973, τ. I, 43, ἀρ. 34.

όπου αναλύονται τὰ μοτίβα καὶ οἱ λεκτικοὶ τρόποι τῶν ἐπιστολῶν (σσ. 149-157), μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὸ μοτίβο τῆς φιλίας (σσ. 159-163)⁷, καὶ ἐπιχειρεῖται νὰ ἐντοπισθοῦν στοιχεῖα ποὺ βοηθοῦν νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ κοσμοθεωρία τοῦ Πλανούδη («ρητορεία καὶ φιλοσοφικὸς στοχασμός», σσ. 165-170). Ἀκολουθοῦν τρεῖς ἀκόμη ἐνότητες: α) συγγραφεῖς καὶ παραθέματα στὸ ἐπιστολογραφικὸ corpus (σσ. 261-285), ἡ δομὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μαξίμου Πλανούδη (σσ. 287-303) καὶ τέλος ὁ καταληκτῆριος⁸ ρυθμὸς τῶν προτάσεων (σσ. 305-308).

Συμπεράσματα καὶ εὐρετήρια (309-331) συμπληρώνουν τὴν πολυδιάστατη αὐτὴ ἀνάλυση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Πλανούδη. Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ διαπρεποῦς βυζαντινοῦ λογίου καὶ ἐμπλουτίζει τὴν συνεχῶς αὐξανόμενη, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, βιβλιογραφία περὶ βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας μὲ ἓνα ἀκόμα χρησιμὸτατο βοήθημα.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν / ΕΙΕ

Τομέας Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν

7. Στὴν σ. 159, σημ. 2 πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τῆς C. WHITE, *Christian Friendship in the Fourth Century*. Διορθωτέα καὶ δύο μικρὰ παροράματα στὴν σ. 287, σημ. 1: *Patriarchenurkunden* ἀντὶ *Patriarchurkunden* καὶ *Geschichtsschreibung* - *Geschichtsschreiber* ἀντὶ *Gesichtsschreibung* καὶ *Gesichtsschreiber*.

8. Ἄν καὶ ὁ τύπος ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Ο. ΛΑΜΠΙΑΗ, Ὁ καταληκτῆριος ρυθμὸς τῶν προτάσεων εἰς τὸ *Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος* τοῦ Βησσαρίωνος, *Βυζαντινά* 12 (1983), 225-231, προτιμότερος ὁ τύπος «καταληκτικὸς», ὀρθότερος κατὰ τὰ λεξικά.

P. SCHREINER – D. OLTROGGE, *Byzantinische Tinten-, Tuschen- und Farbrezepte* [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften, 419. Band. Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters, Reihe IV, Band 4], Wien 2011, σελ. 156 + 12 πίν. ISBN 978-3-7001-6903-1

Στὸν τόμο ἐκδίδονται, μεταφράζονται καὶ σχολιάζονται 80 κείμενα-ὁδηγίες γιὰ τὴν παρασκευὴ μελανιῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ, με ἀφετηρία τῆς ἔρευνας τὸν κώδικα Vat. Gr. 914, αὐτόγραφον τοῦ Ἰσιδώρου Κιέβου, καὶ τὶς «σκευασίες» ποὺ παραδίδει¹.

Πολὺ λίγα εἶναι τὰ ἀνάλογα κείμενα, ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ ὡς τώρα, καὶ γενικὰ ἢ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι περιορισμένη. Στὴν θεμελιώδη *Palaeographia Graeca* τοῦ B. Montfaucon, ὁ ὁποῖος ὡς γνωστὸν εἶχε ἀφιερῶσει τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ α΄ βιβλίου τοῦ ἔργου του στὰ μελάνια (“de atramento et aliis liquorigibus ...”), παρατίθενται δύο ὁδηγίες περὶ χρυσογραφίας², ἀλλὰ ἔκτοτε τὰ παλαιογραφικὰ ἐγχειρίδια, ἐνῶ εἶναι ἀναλυτικότερα στὰ σχετικὰ μὲ τὰ στάδια προετοιμασίας τοῦ κώδικα, ἐλάχιστα συζητοῦν ὅ, τι ἀφορᾷ τὰ βυζαντινὰ μελάνια καὶ τὴν παρασκευὴ τους, καὶ σπάνια ἐκδίδουν κείμενα³. Ὅρισμένες «σκευασίες» ἔχουν δημοσιευθεῖ σποραδικὰ καὶ μεμονωμένα, κυρίως σὲ καταλόγους χειρογράφων κωδίκων· σχετικὲς πρόσφατες μελέτες, εἰδικὰ

1. Ἡ ὁμάδα αὐτὴ «σκευασιῶν» ἐκδόθηκε, χωρὶς πραγματολογικὸ σχολιασμό, κατὰ τὴν διάρκεια ἐκτύπωσης αὐτοῦ τοῦ βιβλίου καὶ ἀπὸ τὴν Φ. ΝΟΥΣΙΑ, Ἀνέκδοτο κείμενο περὶ σκευασίας μελανιοῦ, κινναβάρους, βαρζίου, καταστατοῦ καὶ κόλλησης χαρτιοῦ (15ος αἰ.), *Βιβλιοαμφιάστης* 3 (2008). [Τὸ βιβλίον στὸ *Βυζάντιο. Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Βιβλιοδεσία*. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, Ἀθήνα 13-16 Ὀκτωβρίου 2005, ἐπιμέλεια ἔκδοσης Ν. ΤΣΙΡΩΝΗ], 43-62, κυρίως 55-62.

2. B. MONTFAUCON, *Palaeographia Graeca ...*, Paris 1708, 5-7.

3. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὅπως π.χ. στὸν R. DEVREESE, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris 1954, 22 καὶ σημ. 1-3, ὑπάρχουν ἀπλῶς ἀναφορὲς σὲ χειρογράφα ποὺ περιέχουν ἀντίστοιχες ὁδηγίες.

κατὰ τὴν τελευταία δεκαπενταετία⁴, ἀνανέωσαν τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα καὶ κατέδειξαν τὴν ἀνάγκη συστηματικότερης μελέτης του, καὶ μάλιστα σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ ἐργαστηριακὲς ἀναλύσεις.

Δὲν ἀποτελεῖ ὑπερβολὴ λοιπὸν ἂν λεχθεῖ ὅτι τὸ βιβλίον θὰ ἀποτελέσει ἀφετηρία γονίμου διαλόγου καὶ σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὶς περαιτέρω ἔρευνες, καθὼς ἐμπλουτίζει σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας στὸν τομέα αὐτόν. Εἶναι προῖον συνεργασίας τῶν δύο συγγραφέων καὶ ἡ πορεία ἔρευνας καὶ συγγραφῆς ἦταν μακροχρόνιη καὶ πέρασε ἀπὸ πολλὰ στάδια, ποὺ ἐκτίθενται στὸν πρόλογο (σσ. 7-8). Ἀκολουθεῖ ὁ πίνακας τῶν βραχυγραφιῶν (σσ. 9-10) καὶ σύντομη εἰσαγωγή, ποὺ ὑπογράφει ὁ P. Schreiner (σσ. 11-17): στὸ πρῶτο μέρος (σσ. 11-15) τονίζεται ἡ σημασία τῆς μελέτης αὐτῆς τῆς «χρηστικῆς» λογοτεχνίας τῶν «σκευασιῶν» παρασκευῆς μελανιῶν: πρόκειται γιὰ κείμενα πρακτικά, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τεκμήρια τῆς ἐνασχόλησης των Βυζαντινῶν μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς Χημείας καὶ μὲ τὴν Ἀλχημεία. Κείμενα ἀνώνυμα συνήθως, κατὰ κανόνα μεταβιβάζονταν προφορικὰ ἀπὸ δάσκαλο σὲ μαθητὴ, καὶ δὲν θὰ εἶχαν φθάσει ὡς ἐμᾶς ἂν δὲν τὰ εἶχαν καταγράψει κάποιιοι κωδικογράφοι, σχεδὸν πάντα καλλιγραφικὰ καὶ ἐπιμελημένα, σὲ παράφυλλα, σὲ περιθώρια ἢ σὲ λευκὰ φύλλα χειρογράφων. Συχνὰ ἀντιγράφονταν μαζὶ μὲ ἀλχημικὲς πραγματεῖες, ὀρισμένες ἀπὸ τὶς σκευασίες μάλιστα προδίδουν ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν συναφῆ γραμματεία. Παρόμοια κείμενα συναντῶνται βεβαίως καὶ σὲ κώδικες ποικίλου καὶ συμμείκτου περιεχομένου καὶ ὄχι μόνον σὲ ἀλχημικούς, ὅπως ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ πίστευε κάποιος. Ἡ γλώσσα τους εἶναι λόγια, μὲ ἀρκετὰ δημοδέστερα στοιχεῖα. Στὸ δεῦτερο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 16-17) περιγράφεται τὸ ἱστορικὸ τῶν – περιορισμένων – σχετικῶν ἐρευνῶν.

Στὴν πρώτη ἐνότητα – ποὺ ἐπίσης ὑπογράφει ὁ P. Schreiner (I. Die Textgrundlagen, σσ. 19-30) – παρουσιάζονται τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς καὶ κατάταξης τῶν κειμένων καὶ οἱ ἐκδοτικὲς ἀρχές. Διευκρινίζεται ὅτι προτιμήθηκε ἡ κριτικὴ ἔκδοση, καὶ ὄχι ἡ διπλωματικὴ, ἐφ' ὅσον τὰ κείμενα ἀνήκουν στὴν «ἐπιστημονικὴ» γραμματεία (Fachliteratur)⁵. Ἐπίσης περιγράφονται σύντομα τὰ 24 χειρόγραφα

4. Βλ. ἐνδεικτικὰ B. ATSALOS, Termes byzantins relatives a la décoration des manuscrits grecs, στὸν τόμο *Imanoscritti greci tra riflessione e dibattito*, Atti del V colloquio internazionale di Paleografia greca (Cremona, 4-10 Ottobre 1998), a cura di G. PRATO, Firenze 2000, 445-511.- P. SCHREINER, Zur Herstellung der Tinten, Farbtuschen und Goldschrift in Byzanz, *Vom Griffel zum Kultobjekt, 3000 Jahre Geschichte des Schreibgerätes*, ἐκδ. C. GASTGEBER-H. HARRAUER, Wien 2002, 43-50.- C. M. MAZUCCHI, Inchiostri bizantini del dodicesimo secolo, *RSBN* 42 (2005), 157-162.-ΝΟΥΣΙΑ, Ἀνέκδοτο κείμενο περὶ σκευασίας μελανιοῦ..., 43-62.

5. Ἡ σύγκριση μὲ τὴν ὁμάδα σκευασιῶν τοῦ Vatic. Gr. 914 ποὺ ἐκδόθησαν

ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται οἱ σκευασίες, καὶ τονίζονται οἱ δυσκολίες χρονολόγησής τους: κατὰ προσέγγιση ἕξι κείμενα χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸν 13ο αἰ., τέσσερα στὸν 13ο αἰ., 21 στὸν 14ο, 49 στὸν 15ο αἰ. (34 στο ἀ' μισό καὶ 15 στὸ β').

Οἱ ἐνότητες II καὶ III εἶναι τὰ βασικὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου, τὰ ὁποῖα ἀλληλοσυμπληρώνονται. Στὴν δεύτερη ἐνότητα, ποὺ ὑπογράφουν καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς (II. Texte mit Übersetzung und Einzelerläuterungen, σσ. 31-80), ἐκδίδονται τὰ κείμενα, μὲ γερμανικὴ μετάφραση καὶ σύντομο πραγματολογικὸ σχολιασμό, καὶ μὲ παραπομπὲς στὸ «τεχνολογικὸ» ὑπόμνημα τῆς τρίτης ἐνότητος (III. Technologischer Kommentar, σσ. 81-134), τὴν ὁποῖα ὑπογράφει ἡ D. Oltrogge. Δύο τμήματα περιλαμβάνονται στὴν ἐνότητα αὐτή. Στὸ πρῶτο (σσ. 83-86) ἐκτίθενται τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἐργαστηριακὴ ἀναπαραγωγὴ τῶν σκευασιῶν καὶ στὸ δεύτερο (σσ. 86-132) καταγράφονται (στὰ γερμανικὰ) καὶ ἐπεξηγοῦνται ἀναλυτικὰ οἱ ὄροι καὶ τὰ ὕλικά ποὺ ἀναφέρονται σὲ αὐτές. Σημειωτέον ὅτι οἱ λεπτομέρειες ἔχουν ἐπαληθευθεῖ καὶ πειραματικὰ στὴν Abteilung für Restaurierung und Konservierung von Schriftgut, Graphik und Buchmalerei τῆς Fachhochschule Köln, ὥστε νὰ διευκολυνθεῖ ὁ σχολιασμός καὶ ἡ μετάφραση. Σὲ παράρτημα (σσ. 132-134) ἐκτίθενται καὶ τὰ πορίσματα τῆς ἐργαστηριακῆς ἀνάλυσης τῶν μελανιῶν τοῦ κώδικα Vat. Gr. 914, καὶ ὁρισμένων ἄλλων βυζαντινῶν χειρογράφων.

Οἱ πίνακες (σσ. 135-154) περιλαμβάνουν: α) μικρὸ γλωσσάριο (στὰ γερμανικὰ), τῶν ἐπιστημονικῶν ὄρων (Oltrogge), β) γλωσσάριο ἑλληνικῶν ὄρων καὶ κυρίων ὀνομάτων (Schreiner), γ) πίνακα χειρογράφων (Schreiner), δ) γενικὸ εὔρετήριον τόπων, προσώπων, πραγμάτων καὶ ὄρων (Schreiner - Oltrogge) καὶ ε) Πίνακα συγγραφέων τῆς σύγχρονης βιβλιογραφίας. Ἐξι ἔγχρωμοι καὶ ἕξι ἀσπρόμαυροι πίνακες συμπληρώνουν τὸ χρησιμότητα αὐτὸ βιβλίον, τὸ ὁποῖο ἀναμφίβολα θὰ συντελέσει στὴν προώθηση τῆς μελέτης τῶν σχετικῶν θεμάτων.

Ἀκολουθοῦν στὴν συνέχεια μερικὲς παρατηρήσεις σὲ ἐπὶ μέρους σημεῖα καὶ ὁρισμένες βιβλιογραφικὲς συμπληρώσεις:

1. Εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορισθοῦν συγκεκριμένοι τόποι προέλευσης τῶν σκευασιῶν. Μόνον σὲ μία περίπτωση θεωρεῖται πιθανὴ ἡ σχέση τῆς σκευασίας 12 (ἡ ὁποῖα εἶναι καὶ ἡ παλαιότερη ἀπὸ τὶς δημοσιευόμενες) μὲ τὴν Κάτω Ἰταλία (σσ. 14-15, 37-38 καὶ σχόλια). Μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ὅτι εἶναι ἀνιχνεύσιμη μία κρητικὴ διαλεκτικὴ ἀπόχρωση στὴν σκευασία 62, ἀπὸ τὸν κώδ. Paris. Gr.

διπλωματικὰ ἀπὸ τὴν ΝΟΥΣΙΑ, Ἀνέκδοτο κείμενο περὶ σκευασίας μελανιοῦ ..., 43-62, ἀναδεικνύει τὰ πλεονεκτήματα τῆς κριτικῆς ἔκδοσης ἔναντι τῆς διπλωματικῆς γιὰ παρεμφερῆ κείμενα.

1612 (χειρόγραφο με ἀγιολογικά κείμενα, πὸ ἔχει ἀντιγραφεῖ τὸ 1493, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. καὶ F. HALKIN, *Manuscripts grecs de Paris. Inventaire Hagiographique* [SubsHag 44], Bruxelles 1968, 226).

2. Τὶς σκευασίαι 19 καὶ 74b τὶς εἶχε δημοσιεύσει καὶ ὁ Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Σκευασία μέλανος, κινναβάρεως καὶ καταστατοῦ, *NE* 1 (1904), τχ. 3, 370-372' στὸ ἴδιο σημεῖωμα εἶχε καταγράψει καὶ τὰ incipit τῶν σκευασιῶν 16, 28 καὶ 78.

3. Στὴν σελ. 46 ὑπάρχει παραπομπὴ στὰ *Πτωχοπροδρομικά* ὡς «Gedicht 4, v. 397» καὶ σημειώνεται «ed. Hesseling-Pernot». Ἡ στιχαζήμιση αὐτὴ πάντως ἀντιστοιχεῖ στὴν νέα ἔκδοσις τοῦ Η. ΕΙΔΕΝΕΙΕΡ, *Ptochoprodromos*, Köln 1991, 160 [= *Πτωχοπρόδρομος*, Κριτικὴ ἔκδοσις Η. ΕΙΔΕΝΕΙΕΡ, Ἡράκλειο 2012, 220]. Νὰ θυμίσουμε ὅτι τὸ τρίτο πτωχοπροδρομικὸ ποίημα τῆς ἔκδοσις Hesseling-Pernot ἔχει καταταχθεῖ ὡς τέταρτο στὴν ἔκδοσις Eideneier καὶ ἡ σωστὴ παραπομπὴ στὴν παλαιὰ ἔκδοσις θὰ ἦταν «Gedicht 3, v. 314» (D.C. HESSELING-H. PERNOT, *Poèmes prodromiques en grec vulgaire*, 1910, 62).- Ὡς πρὸς τὸ *κουτρούβιον*, καὶ τὸ ὄχι καὶ τόσο σαφὲς σχετικὸ σχόλιο τοῦ Ἰωάννη Τζέτζη στὴν *Ἀλεξάνδρα* τοῦ Λυκόφρονος, προσθετέα καὶ ἡ σημείωσις τοῦ Α. ΚΟΡΑΗ, *Ἄτακτα*, τ. Α', ἐν Παρισίοις 1828, 290, πὸ διευκρινίζει τὰ πράγματα.

4. Σελ. 52: Περὶ τοῦ *μαρμάρου ῥωμαίου* ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπομπὴ στὸν Ducange μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ σχόλια τοῦ J.J. REISKE στὸ κεφ. Π. 42 τοῦ *Περὶ βασιλείου τάξεως* (ἔκδ. Βόννης, 370 = PG 112, στ. 1191, σημ. 58).

5. Σελ. 57, σκευασία 42/3: τὸ *ὡς πετάλι (πεπάλι cod.)*: διορθωτέο *ὡς πασπάλη*, πβλ. σκευασία 44/4 *ὡσπερ πασπάλη*.

6. Στὴν σελ. 73 ἀντὶ Konstantin Boilas γρ. Eustathius Boilas.

7. Στὴν ἴδια σελίδα, σχετικὰ μὲ τὴν *πετζόκολλα*, ἀναγράφεται ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη ἡ παραπομπὴ τοῦ Ducange στὸ *Γεωπονικὸν* τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου, κατὶ πὸν δὲν ἰσχύει ὅμως. Ὁ τύπος πράγματι χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν κρητικὸ μοναχὸ στὰ κεφάλαια ΡΛΘ' καὶ ΣΚΖ' (ἔκδ. Δ. ΚΩΤΟΥΛΑ, *Ἀγάπιος Λάνδος, Γεωπονικόν, Βενετία 1643*, Βόλος 1991, 226 καὶ 272 [βλ. καὶ ΚΡΙΑΡΑΣ *Λεξικὸν ...*, τ. 16, Θεσσαλονίκη 2008, 211]) καὶ ἡ *χρυσοπέτσα* ἀναφέρεται στὸ κεφ. ΡΖΒ' (σ. 257). Νὰ προσθεθεῖ ἐπίσης ὅτι ὑπάρχει σκευασία «*νὰ φθιάσης μελάνην*», (κεφ. ΣΓ', σ. 261), μὲ τὴν διευκρίνιση *οὕτως τὸ κάμνουν εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος οἱ καλλιγράφοι*.

8. Σελ. 76: Δὲν ἀναφέρεται ἡ νεώτερη ἔκδοσις τῶν *Χιλιάδων* τοῦ Τζέτζη, ἀπὸ τὸν P. A. M. LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae*, Napoli 1968, 447, καὶ Galatina 2007², 439.

Στὸ γλωσσάριο τῶν ἐλληνικῶν ὄρων ἐπίσης εἶναι ἀπαραίτητες κάποιες συμπληρώσεις. Ἀκολουθεῖται ἡ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν λημμάτων.

- *ἄπυρος*, πρέπει να συσχετισθεῖ με τὸ *θεῖον*, τὸ *ἄπυρον θεῖον*, νεοελ. *ἀπύρι*, βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Ἄτακτα* τ. Δ', 169, 170. - ΚΡΙΑΡΑΣ, *Ἐπιτομή* ..., 183. Πβλ. καὶ *ζῶν θεῖον* (24/2).

- *ἀρμένιος*, συσχετιστέο με τὸ *βῶλος* ὅπως καὶ στὸ τεχνολογικὸ ὑπόμνημα, (σσ. 90-91), πβλ. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Ἐπιτομή* ..., 264 καὶ Χ. ΤΖΙΤΖΙΑΗΣ, βιβλιοκρισία τοῦ *LBG* τ. 2, *Ἑλληνικά* 50 (2000), 404.

- *δεῖρω*, ἐφ' ὅσον τὰ λήμματα παρατίθενται μετὰ τὴν παραδοσιακὴ λεξικογραφικὴ μέθοδο καὶ ὄχι ὅπως συναντῶνται στὰ κείμενα, θὰ ἀνέμενε κάποιος τὸν τύπο *δέρω* (στὴν ὀριστικὴ) καὶ ὄχι τὴν ὑποτακτικὴ ἀορίστου, ποὺ εἶναι τὸ *δεῖρω*.

- *ἐγκανυστὸς* καὶ «s.a. μέλας»: προφανῶς πρόκειται περὶ τυπογραφικοῦ λάθους, *μέλας* ἀντὶ *μέλαν* (βλ. καὶ τὸ λήμμα *μέλαν*).

- *ἐμπαίρων*, γραπτέον *ἐπαίρων*, τὸ πρῶτο συνθετικὸ δὲν εἶναι ἡ πρόθεση *ἐν*, ἀλλὰ ἡ *ἐπι*: *ἐπαίρων* < *ἐπαίρω*, πβλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Ἄτακτα*, τ. Δ', 191, ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικὸν* ..., τ. Στ', 171-174 s.v., καὶ *LBG* s.v. *ἐπαίρω*.

- *ἐναπομείνω*, γραπτέον *ἐναπομένω* (στὴν ὀριστικὴ, ὅπως σωστὰ ἀναγράφεται στὴν σ. 15, σημ. 18), περίπτωση ἀνάλογη τοῦ *δέρω* ποὺ σημειώθηκε παραπάνω.

- *Ἰγδοκόπανον* φυσικὰ δὲν εἶναι «dasselbe» μετὰ τὸ *ἰγδίον*, ἀλλὰ τὸ νεοελληνικὸ *γουδοῦχορι*, βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Ἄτακτα* τ. Δ', 182 καὶ πβλ. *LBG* s.v.: *Stössel*. Προφανῶς στὸ κείμενο 69 ἀντὶ *βάλε αὐτὰ* [δηλ. τὰ προαναφερθέντα ὑλικά] *εἰς ἰγδοκόπανον* ... πρέπει νὰ γραφεῖ *βάλε εἰς αὐτὰ* [ἢ καλύτερα *εἰς αὐτὴν* (δηλ. *τὴν χύτραν*)] *ἰγδοκόπανον* καὶ *δεῖρε τα καλῶς*.

- *κοιτάω* διορθωτέο σὲ *κοιτάζω*: ὁ νεοελληνικὸς τύπος *κοιτάω* δὲν ἔχει τὴν σημασία τοῦ *πλαγιάζω*, *κοιμᾶμαι*, *κατασταλάζω*, ὅπως ἐδῶ.

- *Φέλι*, διορθωτέο σὲ *φελί*, βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Ἄτακτα* τ. Δ', 644 καὶ πβλ. μεταξὺ ἄλλων Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*, s.v.

Ἐπίσης λόγω τῆς φύσης τῶν κειμένων καὶ τῆς εἰδικῆς ὀρολογίας τους θὰ ἔπρεπε νομίζω νὰ συμπεριληφθοῦν στὸ γλωσσάριο καὶ κάποιοι ἀκόμα τύποι, ποὺ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν λεξικογραφία εἴτε λόγω τῆς μορφολογίας τους, εἴτε λόγω τῆς σημασιολογικῆς ἀπόχρωσης ποὺ ἀποκτοῦν στὸ συγκεκριμένο περιβάλλον, ὅπως (ἐνδεικτικὰ) *ἀπόδεσμα* (48/3), *ἀποπιάνω* (41/3), *ἀστράφτω* (2/6), *βαστάζω* (24/3), *διαμένω* (49/5), *διεκκρίνομαι* (16/6), *δίμοιρος* (21/4), *δόντι* (31/3, παράλληλα μετὰ τὸ *ὄδοῦς* ποὺ καταγράφεται στὸ γλωσσάριο, [46/10, 61/9]), *ἐκκαίω* (24/9, 44/5), *ἐμβάφω* (40/11), *ἐνδέχομαι* (40/13, 51/3), *ἐρυσθριάζω* (44/5), *ζωγραφικὸν κονδύλιον* (44/11, γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει σχόλιο στὴν σ. 59),

θεῖον ζῶν (24/2), θέρος (16/4, 50/5), ἴσταμαι (13/30), καινός (51/3 παράλληλα με τὸ καινούργιος [2/3, 13/16 κ. ἄ.]), καιστός (27/2), κατατέμνω (51/6), κόπτω (12/2), μυστήριον (27.6,7), νυχθήμερον (25/6), ὄζω (49/5), ποῦμα (<πῶμα, 41/7), σακελλίζομαι (παράλληλα με τὸ σακελλίζω, 13/31, 15/5), σκευή (26/3), τριβίδιον (41/5), ὁ χάρις καὶ ἡ χάρις (79/1 καὶ 14/6 ἀντιστοίχως), ὠμὸν (μελάριον) [7/1] ὡς συνώνυμο τοῦ μὴ ἐψουμένου μέλανος (5/1) κ. ἄ.

Τὰ προηγούμενα δὲν μειώνουν βέβαια τὴν ἀξία τῆς πολυεπίπεδης αὐτῆς ἔρευνας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα διεπιστημονικῆς προσέγγισης, προσφέρει μεγάλο ἀριθμὸ νέων στοιχείων, καλύπτει ἕνα κενὸ καὶ ἀναμφίβολα θὰ δώσει ἔναυσμα καὶ γιὰ ἄλλες παρεμφερεῖς ἐργασίες. Στὴν ἐποχὴ τῶν ὑπολογιστῶν καὶ τῆς ψηφιοποίησης, θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὰ ὑλικά καὶ τὰ ὄργανα γραφῆς τῶν χειρογράφων δὲν παύουν νὰ ἐνδιαφέρουν τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ .

Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ἰνστιτούτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν / ΕΙΕ

Τομέας Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν

A. SIMPSON, *Niketas Choniates: A Historiographical Study* [Oxford Studies in Byzantium], Oxford 2013, pp. 400, 2 in-text maps. ISBN 978-0-19-967071-0

Baudolino, Umberto Eco's 2002 novel, takes readers to the dramatic scenery of Constantinople's sack by the warriors of the fourth crusade in 1204. In this apocalyptic environment of destruction and cruelty the modern novelist and critic unspools a narrative yarn made of the finest Byzantine silk. In the opening pages and throughout the book the voice of the narrator is that of Niketas Choniates, an erudite storyteller easily relatable to the modern audience. Eco's book is a useful entry point to discussions about Niketas Choniates' life and work. *Baudolino*'s storyline opens with the drama of 1204, immortalized by the Byzantine author's work, and is authorized by his erudition. Choniates, however, soon fades into the background as the barely coherent Baudolino, the novel's homonymous hero, and his quasi-Freudian ramblings take centre stage. A. S. Byatt in her 2002 review of the novel for the *Guardian* does not even attempt to offer a short biography of the book's Byzantine narrator. Choniates is taken for granted, not analyzed. The man who becomes the reader's gateway into our story remains unknown.

In a way it is much the same with the modern era reception of Niketas' work in both scholarship and popular consciousness. As noted by Alicia Simpson in her 2013 *Niketas Choniates: A Historiographical Study* (henceforth AS and *NCHS*) Choniates is the basic ingredient in much of what is written about the empire's life and near death experience in the 12th and early 13th centuries (*NCHS*, p. 297 quoting Brand, Angold, and Treadgold). And yet, as with A. S. Byatt's review, in most modern work Choniates is acknowledged, only for the analysis to then turn to the serious business of imperial decline. Unlike earlier efforts, AS' book places Choniates at its very core and attempts the first comprehensive analysis of this essential author and his body of work. In that she offers an essential corrective to what is a curious scholarly neglect (*NCHS*, p. 298 on the need for such focus).

NCHS is organized around four large chapters (1. The Author: His Life and Works, 2. The Composition and Transmission of the *History*, 3. Historical Narrative and Imperial Biography, 4. Sources, Models, and Concepts) and is complemented by an introduction and a concluding chapter. There are also three appendices (1. The Manuscripts of the *History*, 2. Summary of the *History*, 3. Niketas, the Latins, the Turks, and the Vlach-Bulgarians), two convenient genealogical charts, and two maps.

NCHS does not appear in a vacuum. After years of scholarly work that mined the oeuvre of Byzantine historians for the purposes of piecemeal historical and philological analysis the last two decades have seen the proliferation of dedicated book-length author studies in English. Anthony Kaldellis' work on Prokopios, Psellos, and now Chalkokondyles, Leonora Neville's close reading of Nikephoros Bryennios' *Materials for History*, Penelope Buckley's stylistic and philological study of the *Alexiad* and my own work on Attaleiates have sought to place the author at the centre of conversations about literature, history, and philosophy, authorial strategies, social and peer circles as well as the broader context of Byzantine history¹. Each one striking a different balance between history, historiography, and philology, such authors have shed new light on the men and the one woman who crafted much of the narrative on which modern reconstructions of Byzantium and its history rest. AS comes into this scholarly circle to offer her take on Choniates by striking her own balance between philology and the historical context.

AS's work strikes the reader as more philological and literary in nature when read next to Kaldellis, Krallis, and Neville. While part of this may be the result of training and scholarly formation, it is also the unavoidable effect of what AS describes as Choniates' literariness (p.7). Central to AS's analysis is the assertion that with Choniates we face a Byzantine literary master, who also happens to write the history of his times and shape out views of the Byzantine world. This decision on the nature and direction of AS's investigation is by no means infelicitous. Detailed engagement with the texts produced by Choniates in the course of his life takes the form of extended

---

1. A. KALDELLIS, *The Argument of Psellos' Chronographia* (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 68), Leiden and Boston 1999; *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, Philadelphia 2004; *A New Herodotos: Laonikos Chalkokondyles on the Ottoman Empire, the Fall of Byzantium, and the Emergence of the West* (Dumbarton Oaks Medieval Humanities), Cambridge MA 2014.- L. NEVILLE, *Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium: The Material for History of Nikephoros Bryennios*, Cambridge 2012.- P. BUCKLEY, *The Alexiad of Anna Komnene: Artistic Strategy in the Making of a Myth*, Cambridge 2014.- D. KRALLIS, *Michael Attaleiates and the Politics of Imperial Decline in Eleventh-century Byzantium*, Tempe AZ 2012.

examination of the *History's* multiple manuscripts (pp. 77-103 and all around). Parallel citation of excerpts from the two main manuscript fonds, the a- and b- (*auctior* and *brevior*) allows AS to unspool a fascinating narrative thread of writing and re-writing on which she weaves a story of Choniates' evolving career, professional steps, personal and imperial triumphs, as well as Byzantine imperial decline. The rather technical chapter 2 therefore represents the beating heart of the book, taking what biographical information has been gleaned from a discussion of sources and texts in the book's first chapter and deploying it in a meticulous analysis of Choniates' engagement with the empire's history and palpable decline (*NCHS* p. 295).

AS lucidly charts processes of writing and re-writing of the *History's* text, poring over reams of specialized philological scholarship that she critically deploys in her analysis. The picture she paints of the *History* is that of a complex work that never quite reaches a final form. It is replicated, recopied, and received even as Choniates still works on some version of it. It also authorizes numerous derivative narratives that stem from its different branches (see pp. 106-124 on Ephraem, Skoutariotes, Akropolites, and the *Metaphrase*). In AS's fascinating account the manuscript evolves along with its author's and the empire's declining fortunes, while at the same time becoming in its different iterations an *Ur-text* for the construction of post-catastrophe readings of Byzantine history (*NCHS* p. 9).

AS' approach to the task at hand works effectively. Her specific examples of modulations in the *History's* narrative from b- to a- versions of the text range from short sentence-long examples with evidence of minimal, if in fact decisive, interventions (p. 85, 87, 95) that often include the focusing of the narrative of the a-text on culprits unmentioned in b-text, to more elaborate shifts in tone, content, and length of text that represent a more comprehensive re-writing of the basic account. This is the case of the coup against Isaakios II (pp. 95-96), which is more elaborately presented in the *auctior* version of the *History*. The work in chapter 2 is therefore a fascinating gateway into the thought processes and work-habits of a Byzantine author and should be read carefully by both scholars and students of Byzantium and the middle ages who seek a better understanding of medieval authorship.

The structure of AS's work, however, also poses some challenges. The focus on the text, its contents, and evolution as a means by which to address authorial practices, biographical information, and broadly historical questions leads to a certain degree of replication across chapters. Alexios III's coup against Isaakios is a case in point. In chapter 1 AS refers to the relationship between the *History* and Niketas' oration to Alexios, revealing in *passim* the differences between a- and

b- versions on the details of the narrative (p. 59). The same incident is discussed with direct textual reference to the two main versions of the *History* in chapter 2 (pp. 95-96), and also in the part of chapter 3 dedicated to the *History's* treatment of individual emperors (pp. 182ff for Alexios III). The same can be said of the segments on Niketas' eyewitness testimony in both chapters 1.1 and 4.3.

A side effect of AS's focus on the text and its literariness is a discussion of genre and literary technique that to the opinion of this reviewer undercuts AS' own argument for the literary significance of the *History*. Is Choniates' authorial genius the product of Byzantine literary training? Did he really need to follow treatises of rhetoric regarding vividness and clarity in order to produce his work (pp. 256-60)? Does intertextuality – as nicely presented in AS's discussion of the mirrored interactions between Alexios and Manuel Komnenos with Bohemond and Kilij Arslan respectively in the works of Anna Komnene and Niketas (p. 260) – really obey the rules of genre?² It appears at times that in seeking to address the concerns of scholarship for neat categorization of Byzantine literary output AS overplays the significance of genre. The exercise therefore appears superfluous, especially since AS's biographical sketch of Choniates and her close reading of his text produce a compelling image of a historically bound agent able to bend genre and its rules to the whims of his evolving narrative.

In writing a comprehensive study of Choniates' work, AS offers nuggets of analysis of great value to the student of the twelfth century. Chapter 3 is a study of Historical Narrative and Imperial Biography, but also a fundamental introduction to the source material and core questions involved in the study of twelfth century emperors. Insights on the reigns and character of emperors Isaakios II (pp. 170-82) and Alexios III (pp. 182-97) are by no means the central focus of *NCHS* but point towards opportunities for further research on understudied reigns. The discussion of Manuel Komnenos is a useful account of the evolution of Byzantine *Kaiserkritik*, to be read alongside Magdalino's essential contributions on the same issue³. Furthermore, the discussion of the *History's* sources in chapter 4 may stand alone as a primer on historiographical connections as well as social and peer groups in the Komnenian court.

---

2. My perhaps uninformed historian's critique of the importance of genre will surely find disagreement among philologists as seen in F. BERNARD and K. DAMOEN, "Giving a Small Taste", in: F. BERNARD and K. DAMOEN (eds.), *Poetry and its Contexts in Eleventh-century Byzantium*, Farnham 2014, 9.

3. P. MAGDALINO, Aspects of Twelfth-Century Kaiserkritik, *Speculum* 58 (1983), 326-46; ID., *The Empire of Manuel Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993.

A reader inspired by the rich pickings of *NCHS*'s analysis might seek more on issues of historical causation, the role of the divine, and the utility itself of history. Such subjects assumed pride of place in work cited above by Kaldellis and Krallis and must remain at the core of attempts to better understand the thought world of the Byzantines. AS anticipated such an interest and dedicated a few of the book's closing pages (pp. 279-94) to what she terms Historical Concepts. Here, however, *NCHS* displays undue caution and even misreads historiographical parallels with the work of Attaleiates (p. 288, my work on Attaleiates' *History* cited in note 286 does not support her reading, pointing rather towards the opposite direction). Her analysis takes the reader to the core issue that marks the latter versions of Choniates' *History*, the demise of the empire in the course of his lifetime and the collapse of his own promising and successful career. AS's pages on divine providence thus open with lip service to the idea of an orthodox and properly pious Choniates (*NCHS* pp. 284-88). Here the book's analysis, reinforced by AS' discussion of the *Dogmatike Panoplia* in chapter 1 (pp. 36-50), recognizes the central role of God as a punisher of sin. And yet, divine providence notwithstanding, in short succession AS presents evidence that also substantiates an anthropocentric analysis of history (*NCHS* p. 288ff). In the drama of the empire's demise, the sins ostensibly punished by God (p. 287) are measurable political actions that require no divine punishment to unleash their catastrophic effects on the polity. Thus a few pages later, AS turns to the real culprits, the Komnenoi themselves and their political arrangements (pp. 290-94). By now the *History* is once again the great human drama that Choniates' pen had followed from the first page of his work.

NCHS opens Choniates' world to the modern reader, offering a compelling portrait of a statesman and writer, whose work has shaped modern views of the Komnenian era. In AS's book philology turns into history as the reader follows an agent whose historical work can be shown to have been conditioned by and adapted to an ever changing reality. AS's philological, historiographical, and historical insights turn literature, its production, reception and refashioning into historical narrative that can be followed and in turn illuminate wider historical questions. In that, *NCHS* proves singularly successful, this reviewer's critiques notwithstanding.

DIMITRIS KRALLIS

Simon Fraser University BC, Canada

J. SPIER, *Late Byzantine Rings. 1204 - 1453*, Reichert Verlag, Wiesbaden 2013, 87 σελ.+ 24 πίν. ISBN 978-3-89500-940-2

Το βιβλίο εξετάζει 48 δακτυλίδια της υστεροβυζαντινής περιόδου (1204 - 1453), αποκαλύπτοντας τη δεξιοτεχνία και την επινοητικότητα των βυζαντινών χρυσοχόων σε μια εποχή πολλαπλών δυσκολιών, η οποία έκλεισε με την κατάλυση του Βυζαντίου από τους Οθωμανούς. Τα έργα αυτά, τα οποία ανήκουν σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές, είναι στην πλειονότητά τους γνωστά από μεμονωμένες δημοσιεύσεις τους, μια συνθετική μελέτη τους αποτελούσε, ωστόσο, επιστημονικό ζητούμενο.

Το βιβλίο περιλαμβάνει εισαγωγή και πέντε κεφάλαια. Στην αρχή του δεύτερου, του τρίτου και του τέταρτου κεφαλαίου υπάρχει κατάλογος των προς εξέταση έργων και ακολουθούν υποκεφάλαια με παρατηρήσεις και σχολιασμό τους. Στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της μελέτης. Ο τόμος περιέχει επίσης οκτώ ευρετήρια (μουσειακών συλλογών, συλλεκτών, περιοχών εύρεσης, τόπων, θεμάτων, βυζαντινών αξιωμάτων, προσώπων, επιγραφών σε δακτυλίδια της παλαιολόγειας περιόδου). Στους 24 πίνακες του βιβλίου, που ακολουθούν, εμπεριέχονται έγχρωμες, στην πλειονότητά τους, φωτογραφίες των δακτυλιδιών του καταλόγου καθώς και του συγκριτικού υλικού.

Στην εισαγωγή ο συγγραφέας επιχειρεί γενική επισκόπηση της παλαιολόγειας κοσμηματοτεχνίας, παρατηρώντας ότι, σε αντιδιαστολή με την πληθωρική παραγωγή της μεσοβυζαντινής περιόδου, ολιγάριθμα έργα μικροτεχνίας, ακόμη και από μη ευγενή μέταλλα, μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια στους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Εξετάζοντας τα λιγοστά δεδομένα σχετικά με εργαστήρια αργυροχρυσοχοΐας στη Θεσσαλονίκη, τον Μυστρά, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και την Τραπεζούντα, καταλήγει στη διαπίστωση ότι πηγή προέλευσης όλων σχεδόν των κοσμημάτων υψηλής ποιότητας ήταν η Κωνσταντινούπολη.

Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται σε δακτυλίδια της εποχής της λατινικής κυριαρχίας. Παρότι δακτυλίδια βυζαντινής τεχνοτροπίας θα πρέπει να φιλοτεχνούνταν στο α΄ μισό του 13ου αιώνα, σωζόμενα παραδείγματα από την εποχή αυτή είναι πολύ δύσκολο να εντοπισθούν με ασφάλεια. Ερωτήματα σχετικά με το αν οι βυζαντινοί κοσμηματοποιοί είχαν εγκαταλείψει τη λατινοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη και εγκατασταθεί στη Νίκαια, μαζί με την αυτοκρατορική αυλή, και αν υπήρχαν παραγγελίες κοσμημάτων σε άλλα καλλιτεχνικά κέντρα, όπως ο Μυστράς, η Ήπειρος, η Θεσσαλία και η Τραπεζούντα, δεν είναι δυνατόν να απαντηθούν στην παρούσα φάση της έρευνας. Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται και ο «θησαυρός της Θεσσαλονίκης», ένα σύνολο πολυτελών κοσμημάτων, το οποίο, όπως λέγεται, βρέθηκε στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και φυλάσσεται σήμερα, ως μέρος της Συλλογής Σταθάτου, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα. Το αινιγματικό αυτό σύνολο περιλαμβάνει 14 δακτυλίδια, ορισμένα από τα οποία είναι δυτικής τεχνοτροπίας, ένα ζεύγος χρυσών περικαρπίων, ένα ζεύγος ενωτίων καθώς και νομίσματα του Ισαακίου Αγγέλου (1183-95) και του Αλεξίου Γ' Αγγέλου Κομνηνού (1195-1204). Σε πρόσφατη μελέτη¹ είχε διατυπωθεί η υπόθεση ότι τα πολύτιμα αυτά κοσμήματα ανήκαν σε κάποιον από τους φράγκους κυριάρχους της Θεσσαλονίκης και αποκρύφθηκαν το 1224, λίγο πριν την ανακατάληψη της πόλης από τους Βυζαντινούς υπό τον Θεόδωρο Α΄ Άγγελο Δούκα, ή ακόμη το 1246, οπότε η Θεσσαλονίκη παραδόθηκε στον Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη. Ο συγγραφέας εκφράζει την περισσότερη εύλογη υπόθεση, ότι ο θησαυρός αποτελούσε εμπορεύσιμο απόθεμα κάποιου κοσμηματοπώλη ή εχέγγυο στα χέρια κάποιου δανειοδότη και απεκρύβη (με βάση τις χρονολογικές ενδείξεις των νομισμάτων του) λίγο πριν ή λίγο μετά την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Φράγκους, το 1204.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται τέσσερα δακτυλίδια, που κατείχαν πρόσωπα σχετιζόμενα με την αυτοκρατορική αυλή (αρ. κατ. 1 - 4), καθώς και τέσσερα δακτυλίδια βυζαντινών αξιωματούχων (αρ. κατ. 5 - 8). Στην πρώτη ομάδα ανήκει το ενεπίγραφο δακτυλίδι αρραβώνα του Στεφάνου Ραδοσλάβου Δούκα, του μετέπειτα βασιλιά της Σερβίας (1227-34), ο οποίος νυμφεύθηκε, το 1215, την Άννα Κομνηνή Δούκαινα², κόρη του δεσπότη της Ηπείρου Θεοδώρου

1. A. BOSSELMANN – RUICKBIE, *Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhundert. Untersuchungen zum metallenen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde*, Wiesbaden 2011, 57.

2. Πβλ. D. POLEMIS, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, αρ. 47 και 102.

Κομνηνού Δούκα (1215-30). Τα άλλα τρία δακτυλίδια αυτής της ομάδας (ένα από τα οποία θεωρείται ότι ήταν το γαμήλιο δακτυλίδι του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και της Θεοδώρας Τόκκο³), φέρουν αυτοκρατορικά μονογράμματα.

Στη δεύτερη ομάδα εξετάζονται τα δακτυλίδια ενός *σεβαστού πρωτονωβελισίμου*, του Παξιηνού Απελάτη, και ενός *σεβαστού βεσπιαρίου*. Στην ίδια ομάδα ο συγγραφέας έχει εντάξει, με τεχνοτροπικά κριτήρια, ένα δακτυλίδι που βρέθηκε σε γυναικείο τάφο του νεκροταφείου στο φρούριο της Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Σε πρόσφατη δημοσίευση του σφραγιστικού δακτυλιδιού του *σεβαστού βεσπιαρίου*⁴ υποστηρίζεται ότι ανήκε σε δυτικής καταγωγής αξιωματούχο του δεσποτάτου του Μορέως, καθώς το θέμα του όρθιου λέοντος, χαραγμένο στη σφενδόνη, ήταν έμβλημα της οικογένειας των Λουζινιάν.

Στο επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Το αυλικό εργαστήριο» εξετάζονται αρχικά 14 χρυσά δακτυλίδια (αρ. κατ. 9 – 22) τα οποία, χωρίς να είναι εντελώς όμοια μεταξύ τους, παρουσιάζουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά που επιτρέπουν την υπόθεση ότι προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο. Το εργαστήριο αυτό έδρευε, πιθανώς, στην Κωνσταντινούπολη, συνδεόταν με την αυτοκρατορική αυλή και ήταν ενεργό κατά το β' μισό του 14ου αιώνα. Στα χαρακτηριστικά των αποδιδόμενων στο εργαστήριο αυτό κοσμημάτων συγκαταλέγονται το υψηλό επίπεδο επεξεργασίας, οι εγχάρακτες και, σπανιότερα, ανάγλυφες επιγραφές – με ονόματα προσώπων, μονογράμματα, σύντομα επιγράμματα και έναν βιβλικό στίχο (Ψαλμός 27:1)–, η εγχάρακτη φυτική διακόσμηση, ο τονισμός των ανάγλυφων επιγραφών και της εγχάρακτης φυτικής διακόσμησης με νιέλλο και, τέλος, τα εγχάρακτα εραλδικά εμβλήματα, όπως λεοντάρια, αετοί, δικέφαλοι αετοί, γρύπες και κρήνοι. Τόσο τα εικονιστικά αυτά θέματα, πλην των δικεφάλων αετών και των τριών λεόντων σε κύκλο, όσο και τα σχήματα ορισμένων από τα εξεταζόμενα δακτυλίδια προδίδουν επιρροές από δυτικά πρότυπα. Σε δυτική επίδραση αποδίδει εξάλλου ο συγγραφέας και την επαναχρησιμοποίηση ρωμαϊκών σφραγιδολίθων σε τρία από τα δακτυλίδια αυτής της ομάδας (αρ. κατ. 20 – 22). Εξάλλου, ορισμένα από τα μονογράμματα προδίδουν σχέσεις του εργαστηρίου με την αυτοκρατορική αυλή.

3. *PLP* αρ. 21377.

4. A. DRANDAKI – D. PAPANIKOLA – BAKIRTZI – A. TOURTA (eds.), *Heaven and Earth. Art of Byzantium from Greek Collections, Exhibition Catalogue*, Hellenic Ministry of Culture and Sports – Benaki Museum, Athens 2013, 275, αρ. 157 [E. Katsara].

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται επίσης μια ομάδα 10 δακτυλιδιών, επτά χρυσών (αρ. κατ. 23 - 29), δύο επίχρυσων ασημένιων (αρ. κατ. 30, 32) και ενός ασημένιου (αρ. κατ. 31), τα οποία ομοιάζουν ως προς τη διακόσμηση με τα έργα του αυλικού εργαστηρίου, αλλά δεν είναι τόσο υψηλής κατασκευαστικής ποιότητας, ενώ σπάνια φέρουν επιγραφές. Ο συγγραφέας συνδέει επίσης τα κοσμήματα αυτά με το αυλικό εργαστήριο, αλλά τα αποδίδει σε λιγότερο ταλαντούχους τεχνίτες του ή ακόμη και σε μαθητευομένους του.

Το τέταρτο κεφάλαιο πραγματεύεται συνολικά 16 δακτυλίδια άλλων εργαστηρίων, τα οποία επίσης φέρουν επιγραφές με τα ονόματα των κατόχων τους. Ο συγγραφέας τα χωρίζει σε χρυσά δακτυλίδια του 14ου αιώνα (αρ. κατ. 33 - 39), χρυσά δακτυλίδια του 15ου αιώνα (αρ. κατ. 40 - 43) και ασημένια δακτυλίδια (αρ. κατ. 44 - 48). Τα κοσμήματα αυτά ανήκαν στην πλειονότητά τους σε βυζαντινούς αριστοκράτες και υψηλούς αξιωματούχους, δύο από τους οποίους, ο Μιχαήλ Ζωριανός και ο Ευμορφόπουλος, μπορούν να συσχετισθούν με την Ήπειρο και τον Μυστρά αντιστοίχως. Ορισμένα από τα έργα αυτά είναι διακοσμημένα με ζώα και εραλδικά σύμβολα, ενώ ένα φέρει επιγραφή με τον πρώτο στίχο του 27ου ψαλμού. Η ποιότητα της εκτέλεσης αυτών των δακτυλιδιών δεν φθάνει, όμως, σε καμία περίπτωση εκείνη των έργων του αυλικού εργαστηρίου. Τα πέντε ασημένια δακτυλίδια αποτελούν σπάνια δείγματα της παλαιολόγιας περιόδου, καθώς το ασήμι δεν εχρησιμοποιείτο συχνά εκείνη την εποχή. Η μορφή τους ποικίλλει, καθώς ορισμένα ομοιάζουν με σύγχρονά τους χρυσά, ενώ άλλα έχουν πιο ιδιαίτερη μορφή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρία ασημένια δακτυλίδια στη σφενδόνη των οποίων τα εγχάρακτα ονόματα των κατόχων διατάσσονται σε οριζόντιες γραμμές, θυμίζοντας παλαιότερα δείγματα, αλλά και μολυβδόβουλλα.

Στο τελευταίο κεφάλαιο ο συγγραφέας εκθέτει τα συμπεράσματα της μελέτης. Επισημαίνει τον σχετικά μικρό αριθμό αλλά και την υψηλή ποιότητα των σωζόμενων δακτυλιδιών της παλαιολόγιας περιόδου σε σχέση με την πληθωρική παραγωγή δακτυλιδιών, από χρυσό, ασήμι και χαλκό, κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα. Το δεδομένο αυτό υποδηλώνει ότι, κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, τα δακτυλίδια συγκαταλέγονταν στα διακριτικά μιας κοινωνικά και οικονομικά ανώτερης τάξης, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, οπότε δακτυλίδια κατείχαν και πολλά μέλη της μεσαίας τάξης. Αξιοσημείωτος είναι ο ρόλος του «αυλικού εργαστηρίου» του β' μισού του 14ου αιώνα στην παραγωγή κοσμημάτων υψηλής ποιότητας με αποδέκτες, μεταξύ άλλων, μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ιδιαίτερα

υψηλής ποιότητας ως προς την εκτέλεση και τη διακόσμηση είναι, πάντως, και δακτυλίδια που προορίζονταν για πρόσωπα μιας χαμηλότερης αριστοκρατικής τάξης, όπως τον Ανδρόνικο Μουζάλωνα Δούκα (αρ. κατ. 34), τον Μιχαήλ Δρομοκάτη (αρ. κατ. 40) και τον Μεσοποταμίτη (αρ. κατ. 15). Σε κάποια άλλα ενεπίγραφα δακτυλίδια αναφέρονται ονόματα προσώπων, που δεν ανήκαν στην αριστοκρατία, αλλά προέρχονταν από οικογένειες γαιοκτημόνων και στρατιωτικών, όπως του Παξινοῦ Απελάτη (αρ. κατ. 6), του Γεωργίου Βαράνκου (αρ. κατ. 10), του Μανουήλ Αμυρά (αρ. κατ. 37) και του Θεοδώρου Πριμικήρη (αρ. κατ. 47). Ο συγγραφέας υποθέτει ότι τα δακτυλίδια αυτά ήταν δείγματα της αυτοκρατορικής *largitio*, και δη αυτοκρατορικά δώρα σε αναγνώριση υπηρεσίας, που προσέφεραν τα αναγραφόμενα πρόσωπα, ή σχετιζόμενα με την παραχώρηση *πρόνοιας*. Τέλος, ο συγγραφέας παραθέτει πληροφορίες που παραδίδουν σωζόμενα νομικά έγγραφα της εποχής για τους κατόχους δακτυλιδιών.

Συνοψίζοντας, τονίζουμε ότι η έρευνα δεν περιορίζεται σε μια λεπτομερή εξέταση των τεχνικών χαρακτηριστικών και της διακόσμησης των υστεροβυζαντινών δακτυλιδιών. Μέσα από την παράλληλη μελέτη των επιγραφών, των μονογραμμμάτων και της εικονογραφίας τους, διεισδύει στην κοινωνία της εποχής των Παλαιολόγων, μια κοινωνία που ήταν ανοικτή στους δυτικούς τρόπους και συνδύαζε την αγάπη για την πολυτέλεια με την ευσέβεια και τη λογισσύνη.

ΤΖΕΝΗ ΑΛΜΠΙΑΝΗ

Αθήνα

D. KRALLIS, *Michael Attaleiates and the Politics of Imperial Decline in Eleventh-Century Byzantium* [Medieval and Renaissance Texts and Studies 422, Medieval Confluences Series 2], Tempe, Arizona 2012, σελ. XLII+293 ISBN 978-0-86698-470-6

Το βιβλίο αποτελεί την επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής διατριβής, την οποία ο D. Krallis (Κρ. εφεξής) υπέβαλε το 2006 στο Πανεπιστήμιο του Michigan με τίτλο «Michael Attaleiates: History as Politics in Eleventh-Century Byzantium». Κατά το διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στο 2006 και το 2012 ο Κρ. δημοσίευσε αρκετά άρθρα σχετικά με την προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ατταλειάτη και, σε συνεργασία με τον Α. Kaldellis, εκπόνησε την αγγλική μετάφραση της *Ιστορίας* στη σειρά Dumbarton Oaks Medieval Library (*Michael Attaleiates, The History*, Cambridge, Mass.-London 2012). Αν και δεν αναφέρεται ο βαθμός στον οποίο το υπό συζήτηση βιβλίο διαφοροποιείται –ή δεν διαφοροποιείται– από την αρχική διδακτορική διατριβή, η περαιτέρω ενασχόληση του συγγραφέα με το πρόσωπο και την εποχή του Ατταλειάτη εύλογα αναμένει κανείς ότι θα έχει εμπλουτίσει την αρχική μορφή στην οποία κατατέθηκε η μελέτη το 2006.

Το παρόν βιβλίο δομείται ως εξής: περίληψη, συντομογραφίες, κατάλογος εικόνων και χαρτών, επεξήγηση σχετικά με την απόδοση των βυζαντινών ονομάτων και όρων στην αγγλική γλώσσα, ευχαριστίες, εισαγωγή, κεφάλαια 1-6, διαιρεμένα το καθένα σε υποκεφάλαια με επιμέρους τίτλους, συμπεράσματα, παραρτήματα I-II, κατάλογος βυζαντινών αυτοκρατόρων της περιόδου 9ος-11ος αιώνας, χάρτες, βιβλιογραφία και επτά ευρετήρια.

Ο τίτλος του βιβλίου είναι δηλωτικός της πρόθεσης του συγγραφέα να θέσει στο επίκεντρο της έρευνάς του την προσωπικότητα του Μιχαήλ Ατταλειάτη σε άμεση σχέση με τα συμφραζόμενα της εποχής του. Αυτό τονίζεται ιδιαίτερα στην Εισαγωγή (xxi-xxii), όπου εκτός από τη σύντομη αναφορά στον βίο και το έργο του Ατταλειάτη, καθώς και στο περιεχόμενο των έξι εκτενών κεφαλαίων

που ακολουθούν, αναλύεται κυρίως η νέα προσέγγιση που επιχειρείται στο ήδη γνωστό υλικό, με βασικό σκοπό την ανασύσταση της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και πνευματικής υπόστασης τόσο του ίδιου του Ατταλειάτη, όσο και του 11ου αιώνα. Για τον λόγο αυτό σημειώνεται με έμφαση ότι η συνολική γραφή του Ατταλειάτη (συγκεκριμένα το νομικό του εγχειρίδιο με τίτλο *Πόνημα νομικόν*, η *Διάταξις* για το πτωχοκομείο που ίδρυσε στη Ραιδεστό μαζί με το τυπικό της μονής του Πανοικτίρμονος στην Κωνσταντινούπολη, και κυρίως η *Ιστορία* του) αντιμετωπίζεται ως άμεση απόρροια της πολιτικής κατάστασης της εποχής, την οποία ο Ατταλειάτης λάμβανε συνειδητά υπόψη του κατά τη συγγραφή της ιστορίας του, γεγονός που επί της ουσίας καθιστά την *Ιστορία* ενεργό εργαλείο πολιτικής στα χέρια ενός ικανού και φιλόδοξου άνδρα.

Σε αυτό το πλαίσιο στο πρώτο από τα έξι κεφάλαια που αποτελούν τον βασικό κορμό της μελέτης (Michael Attaleiates: A Biography, 1-42), η βιογραφία του Ατταλειάτη παρουσιάζεται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να συντίθεται η εικόνα του ως κοινωνικού και οικονομικού παράγοντα του 11ου αιώνα. Αναφέρονται ο πρώιμος βίος του στην Αττάλεια και την Κωνσταντινούπολη, η απόκτηση παιδείας, οι δύο γάμοι του και η ακίνητη περιουσία του στην Κωνσταντινούπολη και τη Ραιδεστό, στην κοινωνική και οικονομική ζωή της οποίας είχε άμεσα αναμειχθεί ο Ατταλειάτης· επίσης, ο κύκλος των φίλων, συνεργατών και ευεργετών του, αλλά και των χωρικών της Ραιδεστού, με τους οποίους ο Ατταλειάτης είχε επαφές ως γαιοκτήμονας της περιοχής. Τέλος, περιγράφονται οι διπλωματικοί χειρισμοί που επέτρεψαν την επιβίωση του Ατταλειάτη κατά τη μεταβίβαση της εξουσίας από τον έναν βυζαντινό αυτοκράτορα στον άλλο.

Το δεύτερο κεφάλαιο (Friends Across the Ages, 43-69), επικεντρώνεται στον συγγραφέα-λόγιο Ατταλειάτη και στο πώς έχει διαμορφωθεί η σκέψη του υπό την επήρεια των αναγνωσμάτων του. Η προσπάθεια να ανασυσταθεί η προσωπική του βιβλιοθήκη επί τη βάση κυρίως του σχετικού καταλόγου των 79 χειρογράφων της μονής του Πανοικτίρμονος που του ανήκε, δεν οδηγεί σε ιδιαίτερα διαφωτιστικά συμπεράσματα, εφόσον πρόκειται κυρίως για εκκλησιαστικού περιεχομένου χειρόγραφα, τα οποία αναμένει κανείς να βρει σε μια μοναστηριακή βιβλιοθήκη, ενώ οι τέσσερις κοσμικοί κώδικες που καταγράφονται στην περιουσία της μονής δεν ανήκαν στον ίδιο τον Ατταλειάτη. Είναι βέβαιο ότι εκείνος είχε διαβάσει περισσότερα από όσα περιελήφθησαν στη βιβλιοθήκη της μονής ή καταγράφηκαν τελικά. Ως εκ τούτου, μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το δεύτερο υποκεφάλαιο (2.2. Attaleiates and Polybios, 52-69), όπου υποστηρίζεται με αρκετά πειστικό τρόπο η άμεση αξιοποίηση του

έργου του Πολύβιου από τον Ατταλειάτη, η οποία δεν εντοπίζεται σε κατά λέξη κειμενικές συμπτώσεις, αλλά κυρίως ανιχνεύεται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, στα θέματα, τις ιδέες και γενικά τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο βυζαντινός ιστορικός τα αίτια της παρακμής της αυτοκρατορίας κατά τον 11ο αιώνα.

Στο τρίτο κεφάλαιο (Attaleiates and Psellos, 71-114), εξετάζεται η σχέση του Ατταλειάτη με τον Ψελλό, αρχικά σε επαγγελματικό και εν γένει κοινωνικό επίπεδο και στη συνέχεια αναφορικά με τα ιστορικά τους κείμενα, με την έμφαση να δίνεται στις αποτιμήσεις τους πρωτίστως για τον Ρωμανό Δ΄ Διογένη και δευτερευόντως για τους πατριάρχες Αλέξιο Στουδίτη και Μιχαήλ Κηρουλάριο, καθώς και τον Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτη. Η θέση του συγγραφέα είναι ότι οι δυο άνδρες δεν μπορεί παρά να είχαν κοινωνικές επαφές, κινούμενοι στον στενό κύκλο των νομομαθών αυλικών της εποχής. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι ο Ατταλειάτης συνέθεσε την ιστορία του λαμβάνοντας άμεσα υπόψη τη χρονογραφία του Ψελλού, έτσι ώστε η *Ιστορία* του να συνιστά μια «απάντηση» στην προηγηθείσα *Χρονογραφία*.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (Men of Action: Models of Political Agency in the History, 115-170), διερευνάται πιο προσεκτικά η σχέση του Μιχαήλ Ατταλειάτη με τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη με βάση το εισαγωγικό εγκώμιο προς τον εν λόγω αυτοκράτορα και την καθεαυτό ιστορική αφήγηση που ακολουθεί. Αξιοποιώντας συγκεκριμένα την προεξαγγελτική δήλωση του Ατταλειάτη για τον διδακτικό χαρακτήρα της ιστορίας του, το περιεχόμενο της οποίας είναι η μελέτη των πράξεων, ο Κτ. επικεντρώνει την προσοχή του στον τρόπο με τον οποίο αναφέρεται η *Ιστορία* στην εσωτερική πολιτική του Ισαάκιου Α΄ Κομνηνού, τις εκστρατείες του Ρωμανού Δ΄ Διογένη και τη στάση του Ρουσέλιου, διαμορφώνοντας με αυτόν τον τρόπο ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κριτηρίων για την αξιολόγηση της όποιας κρατικής πράξης, το οποίο αναγκάζει, όπως αναφέρει ο Κτ., τον αναγνώστη να αντιμετωπίσει με αρκετό σκεπτικισμό την αλήθεια του εγκωμίου του Βοτανειάτη που ακολουθεί.

Η διερεύνηση των αφηγηματικών τεχνικών της *Ιστορίας* του Ατταλειάτη συνεχίζεται στο πέμπτο κεφάλαιο (God's Will, Piety, Omens, and the "Other" Causes of History, 171-211), όπου εξετάζεται η θέση της θείας πρόνοιας, της ευσέβειας και των οιωμών στην ιστορική αφήγηση. Κατά τον συγγραφέα, παρά τις πολλαπλές αναφορές του Ατταλειάτη στον Θεό και τη θεϊκή παρέμβαση, οι ανθρώπινες πράξεις είναι κατά βάση υπεύθυνες για τις ιστορικές εξελίξεις, η επίδειξη ευσέβειας φαίνεται ότι εκτιμάται περισσότερο στο πλαίσιο της ορθής

κοινωνικής συμπεριφοράς και λιγότερο ως στοιχείο της πίστης, ενώ οι συχνές αναφορές σε οiwονούς απορρέουν κυρίως από την επιθυμία του ιστορικού να αποδείξει στους συγχρόνους του την ικανότητά του να τους ερμηνεύει σωστά προς όφελος της σωστής εκτίμησης των πραγμάτων.

Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο (*Seeking an Audience with the Komnenoi*, 213-228), ο συγγραφέας ασχολείται με τη σκοπιμότητα σύνθεσης της *Ιστορίας*, την οποία ερμηνεύει ως διπλή προσπάθεια του Ατταλειάτη αφενός μεν να προσεγγίσει την ιστορική αλήθεια και να δώσει ιστορικά πρότυπα μίμησης ή αποφυγής, αφετέρου δε να εδραιώσει τη θέση του ως πολιτικού αναλυτή στην αυτοκρατορική αυλή. Επίσης υποστηρίζει ότι οι ελπίδες του Ατταλειάτη για τη σωτηρία της αυτοκρατορίας από την παρακμή δεν εναποτίθενται τελικά στον εγωμιαζόμενο Βοτανειάτη, αλλά τον ανερχόμενο νεαρό Αλέξιο Κομνηνό.

Το βιβλίο που σύντομα παρουσιάστηκε στις προηγούμενες σελίδες παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο από τη σύγχρονη βιβλιογραφία λόγω των πολλών αρετών που διαθέτει: είναι προσεκτικά γραμμένο, βρίθει πληροφοριών και βιβλιογραφικών παραπομπών¹, εμπεριέχει ενδιαφέρουσες επιμέρους παρατηρήσεις για τον σημαντικό ιστορικό Μιχαήλ Ατταλειάτη και την κοινωνία του 11ου αιώνα και, κυρίως, αποπνέει έναν συγγραφικό ενθουσιασμό και τη διάθεση επανεξέτασης των δεδομένων μέσα από μια γοητευτική, ζωντανή γραφή με κάποιες «μυθιστορηματικές» πινελιές², απόρροια προφανώς της συγγραφικής δεινότητας του Κτ. και της προσπάθειάς του να ανασυστήσει όσο το δυνατόν καλύτερα την εικόνα του Ατταλειάτη και της βυζαντινής κοινωνίας του 11ου αιώνα βάσει των συγκεκριμένων στοιχείων και ερμηνειών που επιτρέπει το έργο του.

Η έμφαση αναμφίβολα δίνεται στην ιστορία του 11ου αιώνα και την ιστορικότητα του έργου του Ατταλειάτη, με προφανή συνέπεια την υποβάθμιση της φιλολογικής προσέγγισης. Ωστόσο, δεδομένου ότι το υπό εξέταση βιβλίο για την προσωπικότητα και την εποχή του Ατταλειάτη στηρίζεται στα γραπτά του, σε τρεις πηγές μάλιστα πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, χρήσιμο θα ήταν

1. Για την *Ιστορία* του Ατταλειάτη χρησιμοποιείται η έκδοση της I. Pérez Martín (2002), προφανώς διότι η κυκλοφορία της πιο πρόσφατης έκδοσης του Εύ. Τσολάκη στη σειρά CFHB (Δεκέμβρης 2011) συνέπεσε με εκείνη του βιβλίου. Δυσεμνήνευτη, ωστόσο, είναι η απουσία του βασικού για τη βυζαντινή ιστοριογραφία εγχειριδίου του Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι (11ος-12ος αι.)*, Γ', Αθήνα 2009.

2. Βλ. ενδεικτικά σελ. 13 την αναφορά στην παιδική ηλικία του Ατταλειάτη και σελ. 237 τις σκέψεις που κάνει, αναχωρώντας από την Τραπεζούντα μετά την ήττα στο Ματζικέρετ.

για την εδραίωση της επιχειρηματολογίας του να είχε συμπεριληφθεί και μια περισσότερο διεξοδική φιλολογική παρουσίαση των εν λόγω κειμένων και του προβληματισμού που τα συνοδεύει της *Ιστορίας*, τουλάχιστον, στην οποία ουσιαστικά βασίζεται η ανάλυση του Κτ. Διαφωτιστική, για παράδειγμα, ως προς την παρουσίαση του Αλεξίου Κομνηνού θα ήταν η συσχέτισή της με τη συζήτηση γύρω από τα διάφορα στάδια συγγραφής της *Ιστορίας* ή τις διαφορετικές εκδοχές της.

Η προβολή της σχέσης του Ατταλειάτη με τον Ψελλό είναι αναμενόμενη και επιβεβλημένη, καθώς οι δύο άνδρες έχουν κοινά σημεία και ως προσωπικότητες και ως ιστορικοί συγγραφείς. Επειδή, όμως, ως βασικός άξονας στη μελέτη του Κτ. έχει τεθεί εξ αρχής η διαλογική σχέση του Ατταλειάτη μέσω του έργου του με τον 11ο αιώνα συνολικά, μια αναφορά και στους υπόλοιπους σημαντικούς λογίους της εποχής, τουλάχιστον σε εκείνους που έλαβαν υψηλά αξιώματα όπως ο Ατταλειάτης, θα ολοκλήρωνε ακόμη περισσότερο την εικόνα.

Η βασικότερη ίσως παρατήρησή μου αφορά τη συνήθεια του συγγραφέα να διατυπώνει υποθέσεις στη ροή της επιχειρηματολογίας, που φαίνονται λογικές, αλλά δεν προκύπτουν άμεσα από συγκεκριμένα στοιχεία και για τον λόγο αυτόν μπορούν να παραπλανήσουν τη σκέψη του αναγνώστη αναφορικά με το τι είναι δεδομένο και τι εικασία. Αναφέρω ορισμένα παραδείγματα: ο Ψελλός θα μπορούσε να είναι δάσκαλος του νεαρού Ατταλειάτη (“... he could also have been teaching the young Attaleiates...”, σελ. 9), ο Ατταλειάτης θα πρέπει να διέθετε στη βιβλιοθήκη του ένα χειρόγραφο με τα έργα του Αχιλλέα Τάτιου, όπως ο σχεδόν σύγχρονός του Ευστάθιος Βοΐλας (“By virtue of his educational background, Attaleiates would have shared Boilas’ interest in the works of Achilles Tatios” σελ. 47), επίσης θα είχε διαβάσει αμέσως μετά την κυκλοφορία της την πρώτη μορφή της *Χρονογραφίας* του Ψελλού (“... would have read soon after its circulation among the city’s intellectuals”, σελ. 76) κ.ο.κ. Στέκομαι λίγο περισσότερο στην ανάλυση του Κτ. για τη σχέση ανάμεσα στην *Ιστορία* του Ατταλειάτη και τη *Χρονογραφία* του Ψελλού: Ξεκινά με την υπόθεση ότι το έργο του Ατταλειάτη «μπορεί εύκολα να θεωρηθεί ως μια απάντηση στη χρονογραφία του Ψελλού» (σελ. 79) και στη συνέχεια εντάσσει τη σύγκριση των δύο κειμένων στο πλαίσιο μιας «μεθοδικής επίθεσης» (σελ. 85) του Ατταλειάτη στη *Χρονογραφία* ή «συστηματικής ανασκευής» (σελ. 94) της. Δεδομένου ότι τα επιχειρήματα που προβάλλονται δεν είναι πάντοτε αρκούντως πειστικά³, ενώ παραμένει το

3. Βλ. και D.R. REINSCH, Wer waren die Leser und Hörer der Chronographia des Michael Psellos?, *ZRVI* 50-1 (2013), 393. Επίσης, ΚΑΡΠΙΟΖΗΛΟΣ, 197-198.

γεγονός ότι απουσιάζουν οι εκτεταμένες εκείνες κειμενικές συμπτώσεις που θα κατεδείκνυαν την άμεση εξάρτηση του ενός κειμένου από το άλλο⁴, διστάζω να υιοθετήσω την άποψη αυτή, τη στιγμή που είναι ένα ζήτημα το πόσο διαδεδομένη ήταν τελικά η *Χρονογραφία* ειδικά κατά τον 11ο αιώνα⁵.

Όλα αυτά δεν μειώνουν τη σπουδαιότητα της μελέτης, η οποία χάρη στις προαναφερθείσες αρετές της θέτει δυναμικά την προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ατταλειάτη στην προσοχή της σύγχρονης έρευνας, προτείνοντας ταυτόχρονα έναν διαφορετικό τρόπο επεξεργασίας των βυζαντινών κειμένων και διαχείρισης του υλικού τους, που αναμφίβολα εμπλουτίζει τον διάλογο γύρω από τη βυζαντινή φιλολογία.

ΕΙΡΗΝΗ-ΣΟΦΙΑ ΚΙΑΠΙΔΟΥ
Πανεπιστήμιο Πατρών

---

4. Και η I. Pérez Martín στην εισαγωγή της έκδοσής της (XII, XLII) κάνει λόγο για γνώση και όχι καθαρή αξιοποίηση της *Χρονογραφίας* από τον Ατταλειάτη, επί τη βάση δύο ουσιαστικά χωρίων, τη στάση του λαού της πρωτεύουσας εναντίον του Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτη και εκείνη του Γεωργίου Μανιάκη εναντίον του Κωνσταντίνου Μονομάχου.

5. Ο συγγραφέας της *Σύνοψης Ιστοριών* Ιωάννης Σκυλίτζης την αγνοεί (βλ. Ε.-Σ. ΚΙΑΠΙΔΟΥ, *Η Σύνοψη Ιστοριών του Ίωάννη Σκυλίτζη και οι πηγές της (811-1057)*. Συμβολή στη βυζαντινή ιστοριογραφία κατά τον ΙΑ΄ αιώνα [Μελέτες Βυζαντινής Γραμματείας 9], Αθήνα 2010, 122-124). Βλ. επίσης ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, 106-112 και REINSCH, 389-398.

ANNEMARIE WEYL CARR – ANDRÉAS NICOLAIDÈS (eds.), *Asinou across Time: Studies in the Architecture and Murals of the Panagia Phorbiotissa, Cyprus*, Dumbarton Oaks Studies, 43. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2012. σελ. xii+431. ISBN 9780884023494

Έχουν περάσει σαράντα χρόνια από τότε που ο A. J. H. Megaw μελετώντας την αρχιτεκτονική και την διακόσμηση των βυζαντινών εκκλησιών της Κύπρου αναρωτιόταν «metropolitan or provincial?»¹. Το άρθρο αυτό, που έθετε ένα «μοντέρνο» για την εποχή ερευνητικό ερώτημα, υπήρξε το πρώτο που προσέγγισε συνολικά την καλλιτεχνική παραγωγή του νησιού μέχρι τα τέλη του 12ου αιώνα, αποκαλύπτοντας μνημειακά σύνολα που απαιτούσαν συστηματική παρουσίαση. Στην ίδια κατεύθυνση με άλλες, ωστόσο, αφετηρίες και παραδοχές, ο Cyril Mango παρουσίαζε δύο χρόνια αργότερα την Κύπρο ως ένα σταυροδρόμι του βυζαντινού κόσμου, βασιζόμενος εκτός των άλλων και στα μνημεία της².

Αν και το νησί έχει προβληθεί ως χώρος με σημαντικό μνημειακό πλούτο, και παρά το γεγονός ότι πράγματι διασώζει μνημεία με κομβική σημασία για την γνώση της βυζαντινής και γενικότερα της ύστερης μεσαιωνικής τέχνης, ελάχιστα από αυτά βρήκαν την παρουσίαση που τους άξιζε σε μια μονογραφία³.

Την εικόνα αυτή αλλάζει ουσιαστικά ο τόμος *Asinou across Time: Studies in the Architecture and Murals of the Panagia Phorbiotissa, Cyprus*. Το βιβλίο, που

---

1. A.H.S. MEGAW, *Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus, Metropolitan or Provincial?*, *DOP* 28 (1974), 57-88.

2. C. MANGO, *Chypre, carrefour du monde byzantin*, στο *XVe Congrès international des études byzantines: Rapports et co-rapports*, Αθήνα 1976, V, 3-13.

3. Υπάρχει ένα πλήθος από άρθρα και εξαιρετικές συνθετικές μελέτες, ωστόσο, οι μονογραφικού τύπου εκδόσεις για τα σημαντικά μνημειακά σύνολα της Κύπρου είναι ελάχιστες, βλ. συγκεντρωμένη την σχετική βιβλιογραφία για τα κυπριακά ζωγραφικά μνημειακά σύνολα στην εισαγωγή της A. WEYL CARR, στον παρουσιαζόμενο τόμο, σελ. 2, σημ. 2.

εκδόθηκε στην σειρά *Dumbarton Oaks Studies* με την επιστημονική επιμέλεια της Annemarie Weyl Carr και του Andréas Nicolaidès, είναι διπλά σημαντικό: τόσο γιατί αποτελεί την πρώτη μονογραφία για ένα από τα μεσαιωνικά μνημεία του νησιού που περιλαμβάνει τοιχογραφίες διαφορετικών περιόδων, όσο και για την πρακτική μελέτης και δημοσίευσης που υιοθετήθηκε εδώ.

Μια ομάδα οκτώ ειδικών επιστημόνων κάτω από την επιστημονική επιμέλεια δύο από αυτούς ανέλαβε να παρουσιάσει το μνημείο. Καρπός αυτής της προσπάθειας είναι μια σειρά από αυθύπαρκτες επιστημονικές μελέτες για την ιστορία του μοναστηριού (Gilles Grivaud), την αρχιτεκτονική (Athanasios Papageorgiou), τις έμμετρες επιγραφές (Nancy Patterson Ševčenko), τις τοιχογραφίες του νάρθηκα του 12ου αιώνα (Andréas Nicolaidès - David Winfield), τις τοιχογραφίες του 1332/3 επίσης στον νάρθηκα (Sophia Kalopissi-Verti) και τέλος τις τοιχογραφίες του 13ου και 14ου αιώνα στον κυρίως ναό (Annemarie Weyl Carr), μελέτες που συσχετίζονται και «συνομιλούν» μεταξύ τους διαμορφώνοντας την ποικιλόμορφη εικόνα του μνημείου μέσα στον χρόνο. Πρόκειται, επομένως, για ένα πρόγραμμα έρευνας, μελέτης και δημοσίευσης που θυμίζει, θα έλεγα, την πρακτική δημοσίευσης μεγάλων ανασκαφών και το οποίο για πρώτη φορά εδώ βρίσκει εφαρμογή στην παρουσίαση ενός μνημείου και των ζωγραφικών συνόλων που το διακοσμούν.

Το εγχείρημα έχει μόνον προτερήματα: διακρίνεται για μια πολυφωνία και πρωτοποριακή έρευνα με συμπεράσματα που αποτελούν τροφή για σκέψη και περαιτέρω επιστημονικές αναζητήσεις, σε όλα τα επιμέρους κεφάλαια. Αν επίσης ληφθεί υπόψη, πως για πρώτη φορά η παρουσίαση ενός ζωγραφικού συνόλου συνοδεύεται από αναλυτική εξέταση της τεχνικής της ζωγραφικής⁴, η οποία αξιοποιείται μέχρι κεραίας από τις/τους ιστορικούς της τέχνης στη λύση ζητημάτων χρονολογίας, φάσεων και στην ιστορικοκαλλιτεχνική ανάλυση των τοιχογραφιών, τότε μπορεί να γίνει κατανοητή η σημασία αυτής της έκδοσης.

Μια ακόμη καινοτομία που συγκαταλέγεται στα θετικά στοιχεία της έκδοσης είναι το παράρτημα στο οποίο συγκεντρώνονται σε πίνακες τα γράμματα που χρησιμοποιήθηκαν στις επιγραφές κάθε φάσης τοιχογράφησης του ναού. Πρόκειται για την πρώτη συστηματική προσπάθεια δημιουργίας ενός παλαιογραφικού ευρετηρίου με βάση την γραφή τοιχογραφημένων επιγραφών από ναούς της Κύπρου και είναι εξαιρετικά χρήσιμο τόσο για την διερεύνηση ζητημάτων χρονολόγησης και φάσεων του ίδιου του μνημείου, αλλά και γιατί,

4. I. KAKOULLI - M. SCHILLING - J. MAZUREK, *The Murals of the Panagia Phorbiotissa: A Technical Examination*, *Asinou*, 312-359.

όπως παρατηρούν και οι δύο συντάκτριες του, η A. Weyl Carr και η Σ. Καλοπίση-Βέρτη, από την καταγραφή και σύγκριση είναι φανερό ότι ο ζωγράφος ήταν και ο γράφας των επιγραφών. Η διαπίστωση αυτή, είναι σημαντική γιατί αναδεικνύει την μορφή των γραμμμάτων, εκτός από εργαλείο για την χρονολόγηση, ως αφετηρία έρευνας για την ταυτοποίηση ζωγράφων ή και εργαστηρίων.

Μοναδική παραφωνία στην πρωτοποριακή αυτή πρόταση δημοσίευσης ενός μνημείου είναι το γεγονός ότι δεν δημοσιεύεται εδώ το σύνολο των τοιχογραφιών του. Η Παναγία Φορβιώτισσα περιλαμβάνει στρώματα ζωγραφικής διαφορετικών περιόδων, κτητόρων και σκοπών, έγινε, ωστόσο, γνωστή κυρίως για τις αρχικές τοιχογραφίες του 1105/6 που σώζονται στον κυρίως ναό. Οι πολύ σημαντικές αυτές τοιχογραφίες δεν περιλαμβάνονται στο βιβλίο, έλλειψη που δημιουργεί ανακολουθίες στην παρουσίαση του μνημείου και κυρίως προβλήματα κατανόησης στον αναγνώστη. Είναι χαρακτηριστικό για παράδειγμα πως οι κτητορικές επιγραφές του 1105/6, κομβικές εκτός των άλλων για την γνώση των απαρχών του, δεν σχολιάζονται πουθενά συνολικά και αναλυτικά, αλλά αναφέρονται περιστασιακά στο κεφάλαιο της αρχιτεκτονικής, ενώ στο πρώτο κεφάλαιο σχετικά με την ιστορία του ναού και της ευρύτερης περιοχής φαίνεται πως θεωρούνται γνωστές στον αναγνώστη⁵. Η απουσία ενός ξεχωριστού κεφαλαίου αφιερωμένο στον αρχικό διάκοσμο του ναού είναι ακατανόητη και προβληματική γιατί δυναμιτίζει την πρωτοτυπία του εγχειρήματος, δηλαδή της μελέτης και δημοσίευσης ενός τόσο σύνθετου μνημείου ως μια οντότητα, ως ένα σύνολο με ενότητα στο χώρο και το χρόνο⁶.

Στο πρώτο κεφάλαιο ο Gilles Grivaud αξιοποιεί τα ελάχιστα τεκμήρια των γραπτών πηγών για να παρουσιάσει μια συνεκτική ιστορία του μοναστηριού και της ευρύτερης περιοχής του. Το κείμενό αυτό αποτελεί νομίζω, ένα πολύ καλό παράδειγμα για το πώς ένας ιστορικός, συνδυάζοντας πληροφορίες από πολύ διαφορετικές κατηγορίες πηγών, θέτοντας τα σωστά ερωτήματα και χρησιμοποιώντας τα κατάλληλα εργαλεία, μπορεί να καταστήσει τις λακωνικές γραπτές μαρτυρίες σε λαλίστατους μάρτυρες της εποχής τους. Η σημαντικότερη,

5. Βλ. π.χ. στη σελ. 18, σημ. 18, όπου ο συγγραφέας G. Grivaud παραπέμπει για την κτητορική επιγραφή του ναού σε ταξιδιωτικό οδηγό του μνημείου του 1969, ενώ παρακάτω, στην υποσημείωση 28 αναφέρει πως μία από τις αρχικές επιγραφές του μνημείου θα εξεταστεί σε μελλοντική δημοσίευση.

6. Μοιάζει ακόμη περισσότερο ακατανόητη αυτή η απόφαση, όταν, όπως μαθαίνουμε από την υπ. 61 στην σελ. 53, η πρώτη φάση των τοιχογραφιών θα παρουσιαστεί σε ξεχωριστή δημοσίευση από τον έναν από τους δύο επιμελητές του τόμου, τον Andréas Nicolaïdès.

ωστόσο, συμβολή του Grivaud είναι ότι συνδυάζει τις γραπτές πηγές με το ίδιο το μνημείο, το οποίο χειρίζεται ως ιστορικό τεκμήριο. Έτσι, συσχετίζει τα πορτραίτα αφιερωτών στον νάρθηκα με σημειώματα στα περιθώρια ενός χειρόγραφου συναξαρίου του 12ου αιώνα (Par. Gr. 1590) που ανήκε στο μοναστήρι, και συζητά το ζήτημα της χορηγίας, αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο την ιστορικότητα της ζωγραφικής.

Δύο παρατηρήσεις, ωστόσο, οφείλουν να γίνουν στο κεφάλαιο αυτό. Καταρχάς το συμπέρασμα πως ο πρώτος κτήτορας του ναού που αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή του 1105/6, ο Νικηφόρος Ισχυρίων, υπήρξε αυτοκρατορικός αξιωματούχος, επειδή μνημονεύει στην επιγραφή του τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (σελ. 18), είναι αυθαίρετο. Πρώτον γιατί ο τίτλος *μάγιστρος* που αποδίδεται στον δωρητή στην αφιερωματική επιγραφή, ήδη από τα μέσα του 11ου αιώνα δεν αποτελούσε αξίωμα της διοίκησης⁷ και δευτερον γιατί η αναφορά του αυτοκράτορα ως χρονολογική ένδειξη δεν εμφανίζεται μόνον σε επιγραφές αυτοκρατορικών αξιωματούχων, αλλά μάλλον γενικότερα σε πρόσωπα που αναγνωρίζουν και συντάσσονται με την πολιτική του μνημονευόμενου αυτοκράτορα⁸.

Στη συνέχεια, η απόδοση της επωνυμίας του ναού και της τιμώμενης σε αυτόν Θεοτόκου *τῶν Φορβίων* στο φυτό *εὐφόρβιον* αφήνει ερωτηματικά, καθώς οι εναλλακτικές επιλογές, δηλ. *φορβή* (βοσκή, ζωοτροφή), *φορβαίος* (ο παρέχων ζωοτροφή), *φορβεία* (καπίστρι) που σχετίζονται με την ιπποκομία, φαίνεται να υποστηρίζονται και από τις παραστάσεις του ναού, και ειδικότερα από την επιβλητική παράσταση του έφιππου αγίου Γεωργίου στον νάρθηκα, αφιέρωμα κάποιου Νικηφόρου θεραπευτή αλόγων, δηλ. ενός κτηνιάτρου. Η συσχέτιση με το φυτό, ακόμη και αν αυτό έχει αναγνωρισμένες στο μεσαιωνικό κοινό θεραπευτικές ιδιότητες, ξενίζει ακόμη περισσότερο, καθώς ο ίδιος ο Grivaud αφήνει ανοικτή την πιθανότητα το μοναστήρι στην εποχή των Λουζινιάν να εμπλεκόταν στην εκτροφή αλόγων⁹. Οι επισημάνσεις αυτές, αν και εκ πρώτης όψεως είναι μικρές, θέτουν, ωστόσο, κομβικά ερωτήματα τόσο για τις συνθήκες ίδρυσης του ναού τον 12ο αιώνα, όσο και για τις πολύπλευρες πτυχές λειτουργίας του στην επόμενη περίοδο.

7. Βλ. γεγονός που σημειώνει και ο ίδιος ο Grivaud, βλ. σελ. 18 υπ. 19. Βλ. πρόχειρα για το αξίωμα, *ODB* 2, 1267, s.v. *Magistros* (A. Kazhdan).

8. S. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Βιέννη 1992, 25. V. ΦΟΣΚΟΛΟΥ, "In the Reign of the emperor of Rome ...": Donor Inscriptions and Political Ideology in the Time of Michael VIII Paleologos», *ΔΧΑΕ. ΚΖ'* (2006), 455-462.

9. Ωστόσο, τελικά, φαίνεται πως ο Grivaud δεν υποστηρίζει αυτή την άποψη, βλ. σελ. 27.

Στο επόμενο κεφάλαιο, ο Αθανάσιος Παπαγεωργίου, ξεκινά με μια παραδοσιακή επιλογή την πραγμάτευση της αρχιτεκτονικής του ναού, δηλ. με αναλυτική παρουσίαση του αρχιτεκτονικού τύπου, του μονόχωρου καμαροσκέπαστου, από τις απαρχές του¹⁰. Αν και ο συγγραφέας γενικότερα στοχεύει στην χρήση ιστορικών παραμέτρων ως εργαλείο για την μελέτη του αρχιτεκτονικού τύπου, η ερμηνεία της εμφάνισής του μονόχωρου ναού στην Κύπρο τον 7ο-8ο αιώνα σε συσχετισμό με τις ιστορικές συνθήκες που διαμόρφωσε η παρουσία των Αράβων στο νησί, δεν είναι απόλυτα σαφής και κατανοητή (σελ. 42-44). Η σημασία του κεφαλαίου έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι λύνει κατασκευαστικά ζητήματα του μνημείου και αποσαφηνίζει την ιστορία των διαφορετικών φάσεών του, αποτελώντας έτσι μια σταθερή βάση για την πραγμάτευση και χρονολόγηση των στρωμάτων της ζωγραφικής του διακόσμησης. Σημαντική συμβολή επίσης αποτελούν οι συγκρίσεις με ένα μεγάλο αριθμό κυπριακών μνημείων, συχνά όχι ιδιαίτερα γνωστών στην έρευνα, με αποτέλεσμα το κεφάλαιο αυτό να αποτελεί συγχρόνως μια συνοπτική μελέτη της κυπριακής μεσαιωνικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Για τον λόγο αυτόν ίσως κάποιες γενικότερες παρατηρήσεις, όπως π.χ. για την καταγωγή του νάρθηκα με κόγχες από την Κωνσταντινούπολη, αν και γνωστές, θα άξιζαν να συζητηθούν περισσότερο μέσα στο κείμενο και όχι απλώς να αναφερθούν σε μια υποσημείωση (σελ. 55, υπ. 65).

Το επόμενο κεφάλαιο (σελ. 69-90) είναι αφιερωμένο στις έμμετρες επιγραφές των τοιχογραφιών του ναού. Το ζωγραφικό σύνολο της Ασίνου αποτελεί μια σπάνια περίπτωση, όπου απαντά ένας σημαντικός αριθμός σχετικών παραδειγμάτων, έντεκα δηλαδή ποιήματα που αναγράφονται στις σκηνές του ναού. Ανάλογα δωδεκασύλλαβα ποιήματα που αποτελούν κτητορικές επιγραφές ή συνοδεύουν με την μορφή λεζάντας σκηνές είναι γνωστά κυρίως από ανθολογίες ποιημάτων και έργα μικροτεχνίας, γεγονός που καθιστά το κυπριακό μνημείο μια προνομιακή περίπτωση για την κατανόηση της χρήσης και λειτουργίας αυτού του είδους των επιγραφών στα συμφραζόμενα της διακόσμησης μιας εκκλησίας. Η Nancy Patterson-Ševčenko αναλαμβάνει αυτό το έργο και το φέρνει σε πέρας με πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Ειδικότερα, η συγγραφέας καταγράφει, αποδίδει και συμπληρώνει τις εν λόγω επιγραφές, και στην συνέχεια αναζητά τις

---

10. Επιλογή που τον εμπλέκει υπόρρητα στη συζήτηση σχετικά με την καταγωγή του τύπου, η οποία δεν φαίνεται να είναι πλέον επίκαιρη, βλ. Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, *Η Κρήτη στην Ύστερη Μεσαιωνική Εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο 2010, 110 κ.ε.

κειμενικές ή άλλες πηγές τους. Το μεγαλύτερο μέρος τους ανήκει στην κύρια φάση τοιχογράφησης των αρχών του 12ου αιώνα και, εκτός από τις δύο κητορικές επιγραφές, περιλαμβάνει μια σειρά ποιήματα που αναγράφονται και σχολιάζουν αφηγηματικές παραστάσεις, γεγονός που καθιστά και πάλι αισθητή την απουσία της συνολικής μελέτης του αρχικού στρώματος του 1105/6. Η Ševčenko ασχολείται με ζητήματα προφορικότητας, διάδοσης και λειτουργίας των αναγεγραμμένων ποιημάτων και καταλήγει πως πιθανώς τα ποιήματα αυτά ταξίδευαν σε συλλογές μαζί με τα εικονογραφικά σχήματα. Συσχετίζει επίσης την εμφάνισή τους στην μνημειακή ζωγραφική ιδιωτικών συνόλων με την λογοτεχνική κουλτούρα του δωρητή (και του κοινού του, θα πρόσθετα) παρά με μια τελετουργική και εκκλησιαστική λειτουργία. Είναι δηλαδή κείμενα που αντανακλούν το γούστο του δωρητή, τα δικά του διαβάσματα, ή ίσως ακόμη και τις προσωπικές του λογοτεχνικές ικανότητες. Και το κεφάλαιο κλείνει με μια πολύ επιτυχημένη παρομοίωση και συγχρόνως εικόνα που ανακαλεί τις παραστάσεις δωρητών, δηλαδή της εκκλησίας και της ζωγραφικής της διακόσμησης ως ένα ενεπίγραφο αντικείμενο που προσφέρεται ιδιωτικά στο Θεό.

Το επόμενο κεφάλαιο του Ανδρέα Νικολαΐδη αφορά τις τοιχογραφίες της πρώτης φάσης του νάρθηκα, του 12ου αιώνα, από τις οποίες ελάχιστα ίχνη σώζονται με εξαίρεση την εντυπωσιακή απεικόνιση του έφιππου αγίου Γεωργίου (σελ. 92-101). Ο Νικολαΐδης μας προσφέρει λεπτομερέστατη περιγραφή της μεγαλοπρεπούς αυτής παράστασης και προτείνει με πειστικά επιχειρήματα μια χρονολόγηση ανάμεσα στα 1160 – 1190. Ωστόσο, δεν αιτιολογεί με εξίσου πειστικό τρόπο το γεγονός ότι μόνον αυτή η παράσταση διατηρήθηκε και εντάχθηκε στην δεύτερη φάση διακόσμησης του νάρθηκα, των αρχών του 14ου αιώνα.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ανάλυση της ζωγραφικής τεχνικής της εν λόγω παράστασης στο κεφάλαιο που ακολουθεί και το οποίο υπογράφει ο David Winfield, ο άνθρωπος που ήταν υπεύθυνος για τη συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού, αλλά και ενός μεγάλου αριθμού ζωγραφικών συνόλων στην Κύπρο. Ο Winfield αναλύει διεξοδικά την τεχνική του προσώπου του εν λόγω αγίου και παρατηρεί πως πρόκειται για μια εκλεπτυσμένη ζωγραφική άσκηση, τόσο αριστοτεχνική και βέβαιη, που κρατά προσηλωμένο το βλέμμα του θεατή. Η επιχρύσωση σε διάφορα σημεία της εξάρτυσης του αγίου, όπως επίσης το επιπλέον κονίαμα στο σώμα του αλόγου και στο φωτοστέφανο, μια τεχνική για να δοθεί έμφαση και όγκος σε τμήματα της ζωγραφικής επιφάνειας αλλά και να υποδηλωθεί μια αίσθηση σωματικότητας και αναγλύφου, εξηγούν και με τεχνικούς όρους το ιδιαίτερο αισθητικό αποτέλεσμα που γεννά η παράσταση

του έφιππου αγίου. Μέσω της τεχνικής ανάλυσης επιβεβαιώνει ο συγγραφέας επίσης την χρονολόγηση που προτείνεται από την πλευρά της ιστορίας της τέχνης, σημειώνει μια σειρά από κοινά τεχνικά στοιχεία με τις τοιχογραφίες της Εγκλειστρας του Αγ. Νεοφύτου στην Πάφο και της Παναγίας Αράκου στα Λαγουδερά, όπως π.χ. τις λεπτές εγχαράξεις του προσχεδίου, και θεωρεί πως η παράσταση της Ασίνου είναι έργο ενός ζωγράφου που ανήκει σε μιά σχολή ζωγραφικής, η οποία διαμορφώνεται γύρω από τον Αγ. Νεόφυτο και τον επίσκοπο Κίνναμο (σελ. 112). Η πρόταση αυτή είναι πολύ ενδιαφέρουσα και ο τρόπος με τον οποίο είναι διατυπωμένη δίνει την εντύπωση πως η ύπαρξη ενός τέτοιου εργαστηρίου είναι μια κοινή παραδοχή στην έρευνα. Η άποψη αυτή, ομολογώ, ότι δεν μου είναι γνωστή. Γνωρίζοντας, ωστόσο, πόσο λίγες είναι οι σχετικές με εργαστήρια ζωγράφων μαρτυρίες στο βυζαντινό κόσμο, θα περίμενα τουλάχιστον μια παραπομπή στην σχετική προηγούμενη βιβλιογραφία, αν όχι μια, έστω και σύντομη, ανάπτυξη, ενός τόσο σημαντικού ζητήματος.

Η Σοφία Καλοπίση-Βέρτη ασχολείται στην συνέχεια με τις υπόλοιπες παραστάσεις του νάρθηκα, οι οποίες ολοκληρώνονται σε δύο χρονικές φάσεις. Το μεγαλύτερο μέρος του εικονογραφικού προγράμματος χρονολογείται με επιγραφή στα 1332/3, ενώ προηγούνται χρονικά δύο αφιερωματικοί πίνακες που πλαισιώνουν τον έφιππο άγιο Γεώργιο, δηλ. της Παναγίας στον δυτικό εικονογραφικό τύπο της Madonna della Misericordia μαζί με σεβίζοντες λατίνους δωρητές και της αγ. Αναστασίας με την ομώνυμή της αφιερώτρια. Οι δύο τελευταίες παραστάσεις με βάση στοιχεία που έδωσε η τεχνική και η τεχνοτροπική ανάλυση χρονολογήθηκαν από την συγγραφέα στα τέλη του 13ου αιώνα.

Παρά τις χρονικές διαφορές η διακόσμηση του νάρθηκα αποτελεί ένα σύνολο με εικονογραφική ενότητα, το οποίο εν τέλει, όπως σωστά και με πειστικά επιχειρήματα αποδεικνύει η Καλοπίση - Βέρτη, εξέπεμπε ένα ενιαίο και αυτοτελές μήνυμα στο μεσαιωνικό κοινό. Το μήνυμα αυτό αποκωδικοποιεί η συγγραφέας κυρίως μέσα από την εικονογραφική ανάλυση και των συσχετισμό των στοιχείων που αυτή αποδίδει με τα ιστορικά συμφραζόμενα. Με κυρίαρχο τον αφιερωματικό χαρακτήρα, συντηρητικό ως προς την εικονογραφία και την τεχνοτροπία, με έντονο το στοιχείο της τοπικής παράδοσης αλλά και ανοικτό προς το λατινικό στοιχείο, το εικονογραφικό πρόγραμμα του νάρθηκα μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε πώς ένα αριστοκρατικό ιδιωτικό ίδρυμα μετατρέπεται σε μια μοναστική εκκλησία που ανοίγει τις πόρτες της τόσο στην τάξη των λατίνων αρχόντων, σε τοπικούς παράγοντες και στον κοινό λαό φιλοξενώντας τις ιδιωτικές προσφορές τους και αναζητώντας υποστήριξη και προστασία.

Οι εικονογραφικές αναλύσεις της Καλοπίση – Βέρτη, διεξοδικές, σε βάθος και πανοραμικές, χρησιμοποιούν συγκριτικό υλικό τόσο από σύγχρονα και πρωιμότερα μνημεία του νησιού, όσο και από τον υπόλοιπο βυζαντινό και λατινοκρατούμενο χώρο της εποχής και μετατρέπονται έτσι σε βασικό σημείο αναφοράς για την εικονογραφική μελέτη των ανάλογων θεμάτων, κυρίως του εικονογραφικού κύκλου της Δευτέρας Παρουσίας που απλώνεται στο μεγαλύτερο μέρος των επιφανειών του νάρθηκα. Πολύ σημαντικός και εξαιρετικά χρήσιμος για τον μελετητή της περιόδου, τόσο τον ιστορικό της τέχνης όσο και τον ιστορικό, είναι ειδικότερα ο σχολιασμός των παραστάσεων των δωρητών που εμφανίζονται να συνοδεύουν τις παραστάσεις που αφιερώνουν. Εδώ παρελαύνει ένας ολόκληρος κόσμος, μοναχοί και λαϊκοί, άνδρες και γυναίκες, δυτικοί αριστοκράτες και ντόπιοι Κύπριοι. Ζητήματα, όπως η ενδυμασία, οι σχέσεις του τοπικού με το λατινικό στοιχείο, η θέση της γυναίκας και άλλα θέματα που αφορούν την καθημερινή ζωή και την ιστορική πραγματικότητα του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, προσεγγίζονται μέσα από την μελέτη των κτητορικών πορτραίτων και των επιγραφών, θέτοντας στο επίκεντρο, για άλλη μια φορά σε αυτή την έκδοση, την ιστορικότητα της ζωγραφικής και αποδεικνύοντας την σημασία της ως ιστορική μαρτυρία και αφετηρία για την μελέτη των σχετικών θεμάτων. Σε εξίσου ενδιαφέροντα συμπεράσματα καταλήγει η Καλοπίση-Βέρτη και μέσω της τεχνοτροπικής ανάλυσης των τοιχογραφιών. Ειδικότερα οι τοιχογραφίες του 1332/3 συνδέονται λόγω τεχνοτροπικών συγγενειών και μέσω της γραφής των επιγραφών με μια ομάδα ζωγραφικών συνόλων που εντοπίζονται σε μια ευρεία περιοχή νότια της Λευκωσίας, από το όρος Τρόδος μέχρι τον οικισμό Πυργά. Τα σύνολα αυτά υποδεικνύουν την ύπαρξη ενός ιδιαίτερα παραγωγικού εργαστηρίου ζωγράφων που αποτελεί την συνέχεια της λεγόμενης *maniera cypria*, δηλ. της τοπικής καλλιτεχνικής έκφρασης που διαμορφώνεται στο νησί κατά την διάρκεια του 13ου αιώνα, πατώντας στην παράδοση της εποχής των Κομνηνών και ενσωματώνοντας στοιχεία της σταυροφορικής Ανατολής.

Το κεφάλαιο που υπογράφει η Annemarie Weyl Carr, για τις τοιχογραφίες του ιερού βήματος και του κυρίως ναού της Ασίνου που χρονολογούνται στα τέλη του 13ου και στην τέταρτη δεκαετία του 14ου αιώνα αντίστοιχα, ανοίγει νέους ορίζοντες στην προσέγγιση της τέχνης της Κύπρου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής της ανατολικής Μεσογείου αυτής της περιόδου. Δεν θα σταθώ καθόλου στις αρετές του κεμιένου της, στην εις βάθος τεκμηρίωση των εικονογραφικών και τεχνοτροπικών της αναλύσεων, ούτε θα σημειώσω επιμέρους απόψεις, χρονολογήσεις, συμπεράσματα. Αντίθετα θα εστιάσω σε τρία σημεία, στα οποία

η Weyl Carr καινοτομεί ως προς τη μέθοδο, τα ερωτήματα και τις παρατηρήσεις και στα οποία βρίσκεται κατά την γνώμη μου η μεγαλύτερη συμβολή της στο βιβλίο αυτό και στην έρευνα της βυζαντινής τέχνης εν γένει.

Αναζητώντας τις πηγές καινοφανών εικονογραφικών συνδυασμών στο μέτωπο της αψίδας του Ιερού Βήματος που χρονολογεί στα τέλη του 13ου αιώνα, η Weyl Carr εντοπίζει με πειστικό τρόπο τα εικονογραφικά τους παράλληλα στην τέχνη των χριστιανικών κοινοτήτων της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου. Με αυτό τον τρόπο η επιρροή αυτών των καλλιτεχνικών τάσεων, την οποία, κάπως αόριστα εντόπιζαν οι μελετητές στην λεγόμενη *maniera syriaca*, παίρνει εδώ μια συγκεκριμένη εικονογραφική έκφανση. Προς την ίδια κατεύθυνση υποδεικνύουν και οι εικονογραφικές επιλογές για την διακόσμηση των αντίστοιχων σημείων του κυρίως ναού που η συγγραφέας χρονολογεί γύρω στα 1340. Στα μέτωπα των εγκάρσιων τόξων, εμφανίζεται στα ανατολικά η σκηνή του Ευαγγελισμού μαζί με το πορτραίτο του Παλαιού των Ημερών, ενώ στα δυτικά ο Μουσής με την καιομένη βάτο, το όραμα του Ιεζεκιήλ με την κλειστή θύρα και το αγ. Μανδήλιο στο κέντρο. Και σε αυτή την περίπτωση, η συγγραφέας αναγνωρίζει εικονογραφικούς τύπους και συνδυασμούς που προέρχονται από την εικαστική παράδοση των ανατολικών χριστιανικών κοινοτήτων της σταυροφορικής Ανατολής, εντοπίζει τον πιθανό ενδιάμεσο κρίκο, το μοναστήρι του Σινά, και αποκαλύπτει πως τοπικά εικονογραφικά σχήματα χρησιμοποιούνται για να διατυπωθούν εικαστικά νεωτερικές αντιλήψεις που διαμορφώνονται στα μητροπολιτικά κέντρα, δηλ. την έμφαση που δίνεται αυτή την εποχή στις προεικονίσεις της Θεοτόκου. Με αυτό τον τρόπο, λοιπόν, η Weyl Carr μας στρέφει προς την κατεύθυνση της Συρίας και της Παλαιστίνης, όχι μόνον των σταυροφορικών παραλίων, αλλά και του ηπειρωτικού εσωτερικού, και προς την χριστιανική Αίγυπτο και το Σινά, και δίνει οντότητα σε ένα νέο γεωγραφικά και πολιτισμικά πεδίο έρευνας.

Η δεύτερη σημαντική συμβολή της είναι στην διατύπωση και εφαρμογή ενός νέου ερευνητικού εργαλείου, αυτό που χαρακτηρίζει ως «εικονογραφική αρχαιολογία». Ειδικότερα μια από τις βασικές προσπάθειές της στην μελέτη του εικονογραφικού προγράμματος - και κάπως δυσσερμήνευτη εμμονή της- ήταν να κατανοήσει ποιές μορφές ή σκηνές ακολουθούν το αρχικό πρόγραμμα του 1105/6 και ποιές αποτελούν τις νέες προσθήκες του 13ου και 14ου αιώνα. Και ενώ σε μια πρώτη ανάγνωση η προσπάθεια αυτή δεν φαίνεται να έχει μεγάλη αξία, τα αποτελέσματά της είναι άκρως ενδιαφέροντα, γιατί τελικά αντιπαραβάλλει την έννοια της εικονογραφικής παράδοσης με αυτή του νεωτερισμού και

επομένως αποκαλύπτει τις αλλαγές και τις μετατοπίσεις στις αναζητήσεις και τα ενδιαφέροντα της νεότερης εποχής. Αναζητώντας δηλαδή από αυτό που έχει χαθεί, η Weyl Carr καταφέρνει να ανακαλύψει τί πραγματικά καινούργιο φέρνει αυτό που το αντικατέστησε! Ένα σχετικό παράδειγμα αποτελούν τα αγιολογικά πορτραίτα στα κατώτερα μέρη των τοίχων, τα οποία σε μεγάλο βαθμό επαναλαμβάνουν το πρόγραμμα του 12ου αιώνα, παραμένει δηλ. πιστό στο αρχικό του μήνυμα. Πρόκειται δηλαδή για έναν πρωτοποριακό μητροπολιτικό κύκλο με μοντέρνα θέματα για τον 12ο αιώνα (π.χ. Παναγία Παράκληση), με αγίους που λατρεύονταν σε όλη την αυτοκρατορία, χωρισμένους σε ομάδες ανάλογα με την ιδιότητά τους, μια τιμητική φρουρά προστατών γύρω από το δωρητή που απεικονίζεται στο κεντρικό σημείο του κυρίως ναού. Πρωτοτυπία εντοπίζεται και στις εικόνες που τοποθετούνται μπροστά από το βήμα, οι οποίες αποκτούν τον χαρακτήρα λατρευτικών εικόνων, καθιστώντας έτσι την Ασίνου ένα από τα πρώτα γνωστά παραδείγματα στην αλυσίδα αυτής της εξέλιξης. Με τις προσθήκες και τις μετατροπές του 14ου αιώνα, ο κύκλος των αγίων αποκτά έναν καθαρά κυπριακό χαρακτήρα, ενώ η επαναζωγράφηση κάποιων από τις παλαιότερες μορφές με νέες στάσεις, θέση και κατεύθυνση βλεμμάτων αλλάζει το επίκεντρο, που δεν είναι πια ο κτήτορας, και προσδίδει μια άλλου είδους ενότητα στον χώρο του κυρίως ναού.

Αυτή η «εικονογραφική αρχαιολογία» δίνει ακόμη πιο ενδιαφέροντα αποτελέσματα στην μελέτη των χριστολογικών σκηνών του κυρίως ναού, καθώς αποκαλύπτει από ποιές παρακαταθήκες προέρχονται τα παλαιότερα εικονογραφικά σχήματα που διαστρωματώνονται στις παραστάσεις του 14ου αιώνα: δηλαδή από την «σταυροφορική» τέχνη του 13ου αιώνα, από την σύγχρονη παλαιολόγια τέχνη του Βυζαντίου και την παλαιότερη κοινή τέχνη της Κύπρου. Αποκαλύπτει επίσης τις διαφορετικές εννοιολογικές αποχρώσεις που έχει η χρήση αυτών των πολυεπίπεδων εικονογραφικών πηγών (σελ. 274).

Παράλληλα στην ανάλυση επιμέρους εικονογραφικών θεμάτων, όπως ο Επιτάφιος Θρήνος, σημειώνει την ανάδυση νέων εικονογραφικών στοιχείων με συμβολικό πρόσημο, όπως π.χ. η ανοικτή σαρκοφάγος πάνω στην οποία τοποθετείται το νεκρό σώμα του Χριστού, τα οποία εμφανίζονται σχεδόν ταυτόχρονα στην τέχνη της Ιταλίας, της σταυροφορικής Ανατολής και του Βυζαντίου. Δεν εισέρχεται, ωστόσο, στην διαδικασία να αναζητήσει «επιδράσεις» ανάμεσα στις διαφορετικές πολιτισμικές περιοχές που συναπαρτίζουν την ανατολική Μεσόγειο και θέτει έτσι σε νέες βάσεις το σύνθετο αυτό φαινόμενο. Είναι ένα μόνον βήμα μακριά για να αναζητήσει ο επόμενος μελετητής μέσα

από αυτό το πρίσμα μια απάντηση στο ερώτημα ποια είναι, αν υπάρχει, η ιστορική εξήγηση, πέρα από την προφανή της επαφής και όσμωσης στο χώρο της λατινικής Ανατολικής Μεσογείου¹¹. Προς την ίδια κατεύθυνση έχουν εργαστεί και άλλοι μελετητές, αλλά όχι με τον ίδιο συστηματικό τρόπο, όπως εδώ στη σφαιρική ανάλυση ενός εικονογραφικού συνόλου με την οποία η Weyl Carr προσφέρει πλέον μια οργανωμένη, σταθερή και πλατιά βάση για τη διερεύνηση του φαινομένου.

Τελειώνοντας, ένα σχόλιο για το βιβλίο το ίδιο. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα προσεγμένη και πολυτελή έκδοση, με πλούσιο εποπτικό υλικό. Παρά την εξαιρετική του ποιότητα και το μεγάλο του μέγεθος, παραμένει ένα οικονομικά προσιτό βιβλίο όχι μόνον για τις ιδρυματικές βιβλιοθήκες, αλλά και για τον ιδιώτη μελετητή. Σοφή είναι επίσης και η διάταξη της εκτύπωσης του βιβλίου. Κείμενο και εικόνες συνεργάζονται αγαστά, διευκολύνουν την ανάγνωση και διατηρούν αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Σε αυτό, βέβαια συμβάλλει στον μέγιστο βαθμό ο στιβαρός και μεστός γραπτός λόγος όλων των συγγραφέων, ο οποίος συγχρόνως διακρίνεται για ένα ζωντανό και ελκυστικό ύφος. Με μια δόση υπερβολής, θα έλεγα πως πρόκειται για έναν λόγο που σε αρκετές περιπτώσεις αφήνει να διαφανεί ο ερευνητής που μέσω της πολύχρονης και σε βάθος ενασχόλησης αποκτά τελικά έναν δεσμό σχεδόν ερωτικό με το αντικείμενο της μελέτης του. Γιατί τι άλλο για παράδειγμα αποκαλύπτει η αποτίμηση της παράστασης του έφιππου αγίου Γεωργίου από τον D. Winfield (σελ. 112), ο οποίος συγκρίνοντας την με τα πορτραίτα των έφιπων αγίων του Paolo Uccello (1397-1475), την θεωρεί ανώτερη από αυτούς, καθώς σε σχέση με τα παγωμένα και σε ξύλινες στάσεις άλογα του αναγεννησιακού ζωγράφου, άγιος και ζώο στο κυπριακό μνημείο, ζωηροί και τόσο ζωντανοί, μοιάζουν έτοιμοι να ξεφύγουν καλπάζοντας έξω από το κόκκινο πλαίσιο της ζωγραφικής επιφάνειας ...!

BIKY A. ΦΩΣΚΟΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Κρήτης

---

11. Βλ. ανάλογη προσέγγιση στο V. FOSKOLOU, *Mary Magdalene between East and West: cult and image, relics and politics in late thirteenth-century Eastern Mediterranean*, *DOP* 65/66 (2013), 271-296.

CH. GASTGEBER, E. MITSIOU, J. PREISER-KAPPELLER (ed.), *The Register of the Patriarchate of Constantinople. An essential source for the History and Church of Late Byzantium. Proceedings of the international Symposium, Vienna, 5th-9th May 2009* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften, 457. Band. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 32. Band), Wien 2013, 308 p. ISBN 978-3-7001-7434-9

Ce volume rassemble les actes d'un colloque qui s'est tenu à Vienne en mai 2009. Dans le sillage des travaux de H. Hunger et O. Kresten sur les deux manuscrits du registre patriarcal conservés à la bibliothèque nationale de Vienne (Vindobonenses historici graeci 47 et 48), une nouvelle équipe de l'Akademie der Wissenschaften consacre ses efforts non seulement à la réédition critique complète des actes patriarcaux du xive siècle¹, mais livre aussi des études renouvelées sur le sujet. Les trois éditeurs dressent un premier bilan de ces travaux dans leur avant-propos (p. 7-8) et affichent leur volonté d'utiliser des méthodes d'investigation novatrices et des angles d'approche inédits pour étudier tant les données historiques fournies par les actes patriarcaux que le registre lui-même et son ordonnancement. Ch. Gastgeber s'attache particulièrement à ce dernier aspect par le biais de l'examen codicologique et paléographique des manuscrits: dans plusieurs de ses publications, il analyse la manière dont le registre patriarcal a été constitué, sachant qu'il inclue tant des copies d'actes que des documents originaux, et qu'il procède d'une sélection drastique des actes, puisque seulement environ 1/8 des décisions patriarcales connues pour la période correspondent à des textes présents dans le registre; outre ces travaux sur le support que constituent les manuscrits, Ch. Gastgeber étudie aussi la rhétorique des textes et recourt à l'analyse socio-linguistique pour mieux prendre en compte les modes d'énonciation des documents. Selon une approche

---

1. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, trois volumes parus dans la collection CFHB.

tout aussi originale, J. Preiser-Kapeller utilise les techniques statistiques et les outils informatiques d'analyse des réseaux sociaux pour appréhender globalement le fonctionnement du synode, les rapports de force et les jeux d'influence qui s'y exercent: en déterminant quels sont les personnages prééminents au sein du synode –mais pas nécessairement les plus visibles–, il est en mesure de mieux comprendre les processus de prise de décision au sein de l'Église byzantine. E. Mitsiou examine de son côté les modes d'intervention extérieure du patriarcat dans deux directions principales: la gestion administrative et financière des biens qui lui appartiennent, et la supervision des monastères. Elle met ainsi en lumière l'action concrète du patriarcat à Constantinople et au-delà, dans l'ensemble de son ressort, ainsi que les liens qu'il entretient avec ses représentants, les métropolitains et autres clercs, mais aussi avec ceux qui ne dépendent pas directement de son autorité, les laïcs et les moines. On retrouve dans ce volume plusieurs études des trois éditeurs dans ces diverses directions, tandis que d'autres auteurs ont apporté dans le cadre de ce colloque leur propre contribution en matière d'histoire ecclésiastique, économique, canonique et d'étude des relations internationales.

Une première section est consacrée à des textes patriarcaux ou assimilés qui ne sont pas contenus dans le registre de Vienne. Le premier article est dû à G. Prinzing, «Konvergenz und Divergenz zwischen dem Patriarchatsregister und den *Ponemata Diaphora* des Demetrios Chomatenos von Achrida/Ohrid» (p. 9-32): il consiste en une comparaison entre le corpus des actes rassemblés par l'archevêque d'Ohrid Démétrios Chomaténos au début du xiiie siècle et le type d'actes contenus dans le registre patriarcal; l'auteur montre comment Démétrios Chomaténos a insufflé dans la chancellerie d'Ohrid sa propre culture canonique constantinopolitaine, tout en s'en démarquant sur certains points.

Dans son article intitulé «Le monastère de Saint-Jean (Patmos) et le sud-est de la mer Égée. À propos d'un acte inédit de Patmos» (p. 33-41), M. Gerolymatou revient, grâce à un acte inédit du patriarche Nil (1380-1388) conservé au monastère de Patmos, sur la carrière du métropolitain Matthieu de Myra et sur les conflits de juridiction qui opposent au xive siècle les rares métropolitains présents en Asie Mineure. Elle souligne aussi les liens qu'ils entretiennent avec le monastère de Patmos et la position centrale qu'acquiert peu à peu ce dernier.

C'est à la Russie que s'intéresse K. Vetochnikov avec «Le Pittakion patriarcal de l'automne 1381 aux habitants de Novgorod, et sa version slavonne» (p. 43-57). Il fournit une édition et une traduction de l'acte en slavon du patriarche Nil, acte qu'on connaît aussi dans sa version grecque. Ce document illustre les difficultés que

rencontre le patriarcat de Constantinople pour imposer son autorité et son droit canon dans la métropole de Russie, en l'occurrence à propos de la question de la simonie, qui avait suscité à Novgorod et à Pskov le mouvement des Strigolniki.

La section suivante du volume rassemble plusieurs contributions autour des informations livrées par les actes patriarcaux sur les pratiques quotidiennes. Celle de K.-P. Matschke, «Nachträge und Vorschläge zur wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung des Patriarchatsregisters von Konstantinopel» (p. 59-77), vise à montrer qu'un grand nombre d'informations peuvent être tirées des documents patriarcaux pour mieux comprendre le fonctionnement de la vie économique dans la Byzance tardive. K.-P. Matschke prend l'exemple de documents datant du patriarcat de Matthieu Ier, au tournant des xive et xve siècles, et les relie aux données disponibles par ailleurs sur les activités marchandes des familles Notaras et Goudèles, mais aussi de marchands moins connus, et propose des rapprochements avec des éléments mentionnés dans le livre de compte de Giacomo Badoer. E. Mitsiou, avec «The administration of the property of the Great Church of Constantinople on the basis of the villages tou Oikonomiou and Brachophagos» (p. 79-90), propose une étude de cas fondée sur le testament du patriarche Nil datant de 1384: c'est là une source d'information précieuse pour l'étude de la société et de l'économie rurale, dans une période de transition entre domination byzantine et conquête ottomane.

Les historiens de l'art, mais aussi les spécialistes d'anthropologie religieuse apprécieront l'étude sur les icônes et leur vénération livrée par C. R. Kraus, «Ikonen und Ikonenverehrung im Patriarchatsregister» (p. 91-108). Rares sont les actes patriarcaux qui mentionnent des icônes: l'auteur les répertorie et les analyse dans cet article, le document principal étant celui du procès de Paul Tagaris en 1394 où ce dernier raconte sa découverte d'une icône miraculeuse.

Dans son article intitulé «“Our beloved Brothers and Co-Priests in the Holy Spirit”. A network analysis of the synod and the episcopacy in the Register of the Patriarchate of Constantinople in the years 1379–1390» (p. 109-138), J. Preiser-Kapeller applique à la période du patriarcat de Nil (mars/avril 1380-février 1388) la méthode d'analyse des réseaux sociaux mentionnée ci-dessus. Elle lui permet de constater dans un premier temps le poids des anciens membres du synode, mais ensuite leur effacement relatif du fait du renouvellement induit par les nouveaux métropolitains nommés par le patriarche; les deux plus influents que fait émerger l'étude statistique font cependant partie de la première catégorie, Joseph d'Héraclée et Anthime de Hongrovalachie.

Un autre article de C. R. Kraus vient clore cette riche section, «Χειροτονία, ἱερωμένος und λαός. Die Ernennungs-, Versetzungs-, Epidosis- und Exarchenurkunden des Patriarchatsregisters von Konstantinopel: Die Weihen, Einsetzungen und die kirchlichen Gruppen » (p. 139-159). Il examine de manière systématique et exhaustive les mentions d'ordinations ecclésiastiques contenues dans le registre, liste et classe le vocabulaire utilisé selon le degré hiérarchique auquel un individu est ordonné (liste de termes très utile) et en tire des conclusions sur les subdivisions qui émergent ainsi au sein de la hiérarchie ecclésiastique.

Les deux contributions suivantes constituent à elles seules deux parties. La première permet une incursion vers le monde monastique, «Late Byzantine Female Monasticism from the point of view of the Register of the Patriarchate of Constantinople» (p. 161-173) par E. Mitsiou. Les liens entre le patriarcat et les monastères féminins concernent divers aspects de la vie monastique: il s'agit surtout de l'administration des établissements, en particulier en ce xive siècle fécond en nouvelles fondations féminines; quelques documents nous renseignent sur le recrutement des moniales, tandis que le registre ne contient presque rien sur leur vie liturgique et spirituelle. Deux listes en annexes recensent les nonnes citées dans l'ensemble du registre.

Ch. Gastgeber propose une nouvelle approche socio-linguistique appliquée au langage des documents patriarcaux dans son article «Rhetorik in der Patriarchatskanzlei von Konstantinopel. Methodisch-innovative Zugänge zu den Dokumenten des Patriarchatsregisters» (p. 175-197). Il examine les ressorts et l'énonciation de l'argumentation – le document visant toujours à justifier la décision prise –, et la manière dont l'institution s'adresse à son destinataire par le biais de l'acte patriarcal, destinataire qui peut aussi parfois être implicite.

La section suivante est réservée au droit, et pas seulement au droit canon comme on va le voir. E. Sp. Papagianni offre une étude ciblée sur les conflits liés au commerce maritime tels qu'ils apparaissent dans la documentation patriarcale: «Seehandelsrechtliche Streitigkeiten vor dem Patriarchatsgericht» (p. 199-205). Comme dans la contribution de K.-P. Matschke, mais cette fois sous l'angle judiciaire, les documents datant du patriarcat de Matthieu Ier qui donnent des informations sur les activités commerciales sont exploités.

La contribution suivante est un article posthume de K. Pitsakis, «Les affaires pénales des révérends pères Constantin Kabasilas et Andronic Basilikos. Petit commentaire juridique» (p. 207-223). L'auteur retrace les cinq procès du protopapas impérial Constantin Kabasilas dans les années 1380, examine la gravité relative des

diverses violations du droit canon qui lui sont reprochées, et suit les efforts qu'il met en œuvre en faisant intervenir ses appuis haut-placés pour faire annuler la décision du synode contre lui. Cet article plein de verve permet d'entrevoir quelques scènes prises sur le vif au tribunal ecclésiastique de Constantinople; il faut remercier les éditeurs d'avoir fait en sorte de le publier.

La contribution suivante est un article d'historiographie consacré au grand spécialiste du droit oriental que fut Josef von Zhisman. Elle est due à S. N. Troianos et s'intitule «Das Patriarchatsregister als eine der Hauptquellen des ostkirchlichen Strafrechts bei Josef von Zhisman» (p. 235-243). L'auteur montre comment l'essentiel de l'information de Zhisman sur les peines prononcées par des tribunaux ecclésiastiques provient de cas trouvés dans le registre patriarcal.

A. Schminck clôt cette section avec une étude sur les sources juridiques invoquées textuellement pour rendre le droit au sein du registre patriarcal, sous le titre «Wörtliche Zitate des weltlichen und kirchlichen Rechts im Register des Patriarchats von Konstantinopel» (p. 235-243). Il apparaît que la référence la plus utilisée dans les actes étudiés est le Syntagma de Matthieu Blastarès, juste avant les commentaires de Théodore Balsamon.

Les deux dernières contributions concernent les relations internationales du patriarcat de Constantinople. K.-P. Todt examine la nouvelle situation du patriarcat d'Antioche installé à Damas à partir de la seconde moitié du xive siècle à travers la correspondance entre le patriarche de Constantinople Philothée Kokkinos et le synode du patriarcat d'Antioche: «Die Reorganisation und Neustrukturierung des griechisch-orthodoxen Patriarchates von Antiocheia im 14. Jh. im Spiegel der Dokumente des Patriarchatsregisters» (p. 245-255).

Enfin J. Preiser-Kapeller livre une étude exhaustive des titulatures conférées aux souverains non-byzantins dans le registre patriarcal, «Eine "Familie der Könige"? Anrede und Bezeichnung von sowie Verhandlungen mit ausländischen Machthabern in den Urkunden des Patriarchatsregisters von Konstantinopel im 14. Jahrhundert» (p. 257-289). Il montre à quel point les formules par lesquelles les patriarches s'adressent à ces différents souverains sont souples et certainement pas figées, comme on aurait tendance à le croire en ne se référant qu'à un manuel théorique comme l'Ekthesis nea.

On aura compris que ce recueil d'articles est extrêmement riche: il fournit sur plusieurs dossiers des études complètes assorties de très utiles annexes; les deux *indices* placés en fin d'ouvrage (par noms propres et par numéros d'actes) sont aussi d'une précieuse aide pour la consultation du volume. Les approches sont variées,

selon le souhait des éditeurs de renouveler l'approche et l'analyse d'une source déjà très étudiée par le passé. Mais ils font ici la preuve qu'on peut encore réaliser des recherches très neuves sur le registre patriarcal et que ces travaux féconds ont beaucoup à apporter à la byzantinologie.

MARIE-HELENE BLANCHET

CNRS

UMR 8167

Monde byzantin (Paris)

R. BORN, *Die Christianisierung der Städte der Provinz Scythia Minor: Ein Beitrag zum spätantiken Urbanismus auf dem Balkan* (Wiesbaden 2012), σελ. 261. ISBN 978-3-89500-782-8

Μία ιδιαίτερα χρήσιμη μελέτη αρχαιολογικού ενδιαφέροντος αποτελεί η μονογραφία του R. Born για τον εκχριστιανισμό των πόλεων στην επαρχία της Μικράς Σκυθίας κατά την ύστερη Αρχαιότητα, επαρχία που δημιουργήθηκε στα τέλη του 3ου αιώνα ως αποτέλεσμα των διοικητικών μεταρρυθμίσεων του Διοκλητιανού. Αν και ο συγγραφέας εξετάζει μόνο τις κυριότερες πόλεις της επαρχίας (Τόμις, Ιστρία και Τρόπαιον Τραϊανού, με σποραδικές αναφορές σε άλλες πόλεις) η γενική εντύπωση, όπως σημειώνει ο ίδιος, που αποκομίζει κανείς είναι επαρκής για την παρατήρηση των θρησκευτικών μεταβολών στη Μικρά Σκυθία. Οι μεταβολές αυτές συνδέονται με τις ευρύτερες εθνολογικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στην συγκεκριμένη μεθοριακή επαρχία του πρώιμου βυζαντινού κράτους.

Στο πρώτο κεφάλαιο του έργου του (σσ. 11-18), ο συγγραφέας παραθέτει μία γενική εικόνα των ερευνητικών δεδομένων γύρω από την διάδοση του χριστιανισμού στα υπό εξέταση αστικά κέντρα, η ολοκλήρωση της οποίας σηματοδοτεί και την μετάβαση στους Μέσους Χρόνους. Σημειώνεται ταυτόχρονα το ενδιαφέρον της έρευνας για την μελέτη εγκαταστάσεων πέραν των μεγάλων αστικών κέντρων ή σε περιφερειακούς χώρους, όπως η βόρεια Βαλκανική. Δικαιολογώντας επίσης την επιλογή του να εξετάσει τον χώρο της Μικράς Σκυθίας, ο συγγραφέας παραθέτει ποικίλα ιστορικά, πολιτισμικά κ.ά. στοιχεία, τα οποία αναδεικνύουν την σπουδαιότητα της συγκεκριμένης επαρχίας και επισημαίνει το γεγονός ότι το εξεταζόμενο ζήτημα περιοριζόταν συνήθως στην μελέτη των σχετικών πηγών από παλαιότερους ιστορικούς αλλά και σε αποσπασματικά ευρήματα από ανασκαφές, ιδιαίτερα Ρουμάνων και Βούλγαρων αρχαιολόγων, με διαφορετικές προσεγγίσεις μεταξύ τους. Κεντρική θέση στην μονογραφία του R. Born έχει η διεξοδική πραγμάτευση των ναών καθώς και

άλλων λατρευτικών χώρων και κατ' επέκταση η εξέλιξη των τριών πόλεων έως τον 6ο ή πρώιμο 7ο αιώνα.

Το δεύτερο, και μεγαλύτερο όλων, κεφάλαιο (σσ. 19-72), πραγματεύεται την Τόμιν, παράκτια πόλη της Μικράς Σκυθίας και πρωτεύουσα της επαρχίας. Γίνεται ιστορική αναδρομή από την πιθανή ίδρυσή της ως αποικίας της Μιλήτου τον 6ο π.Χ. αιώνα έως και τον ύστερο 3ο μ.Χ. αιώνα, με έμφαση στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Ως προς τον θρησκευτικό βίο της πόλης πριν το έτος 313, καταγράφονται με βάση κυρίως το επιγραφικό υλικό οι λατρείες ποικίλων θεοτήτων (Θραξίππευς, Απόλλων, Κυβέλη, Σάραπις κ.ά.) πολλές από τις οποίες συνδέονται με τις πολυάριθμες έξωθεν επαφές μίας εμπορικής πόλης. Επισημαίνεται τέλος η ανάδειξη της Τόμεως ως πρωτεύουσας της επαρχίας από τον Διοκλητιανό με την τοποθέτηση εκεί ενός *δουκός Σκυθίας* και άλλων αξιωματούχων. Το γεγονός αυτό συνοδεύτηκε από την δημιουργία ποικίλων έργων, όπως νέο τείχος και δεύτερο υδραγωγείο.

Ο συγγραφέας επιχειρεί να αναδείξει τις απαρχές της χριστιανικής κοινότητας στην Τόμιν, η οποία ανάγεται στον απόστολο Ανδρέα. Ταυτόχρονα, τίθεται υπό εξέταση η χρονολόγηση στον 2ο και 3ο αιώνα περιορισμένου αριθμού μικρών ευρημάτων, όπως πολύτιμοι λίθοι ή λυχνίες, με χριστιανικά σύμβολα (Ιησούς, ιχθείς κ.α.), τα οποία δείχνουν επιδράσεις από τον συριακό χώρο. Τα συγκεκριμένα ευρήματα συνδέονται από τον μελετητή με αναφορές μαρτυρολόγιων για τους διωγμούς την εποχή της τετραρχίας (πολιτική που ακολούθησε και ο Δικίνιος). Σε ιδιαίτερα υποκεφάλαια εξετάζονται:

α) η σημασία της Τόμεως ως εκκλησιαστικού κέντρου της Μικράς Σκυθίας, γεγονός που πιθανόν ανάγεται χρονικά γύρω στο 325 (Σύνοδος της Νίκαιας). Καταγράφονται παραδιδόμενα στις πηγές ονόματα επισκόπων από τον 4ο έως τα μέσα του 6ου αιώνα, έδικτα γύρω από δογματικές έριδες, και η άποψη σχετικά με την αναγωγή της πόλης σε αρχιεπισκοπή, δίχως όμως υφιστάμενες επισκοπές στην επαρχία. Μετά τις καταστροφές των Ούννων, η ζωή στην επαρχία παρουσίασε νέα άνθηση κατά την εποχή του Αναστάσιου και του Ιουστινιανού. Διάφορα αντικείμενα χριστιανικού χαρακτήρα χρονολογούνται σε αυτή την περίοδο, όπως ο αργυρός δίσκος του επίσκοπου Πάτερνου, ο οποίος εντοπίστηκε στην Ουκρανία (περ. 498). Ουσιαστική είναι η επισήμανση των δογματικών διαφορών στην επαρχία κατά την εξέγερση του Βιταλιανού, ο οποίος αντιτάχθηκε στη μονοφυσιτική πολιτική του Αναστάσιου.

β) τα κοιμητήρια της πόλης κατά τον 4ο και 5ο αιώνα και η εξέταση των ταφικών εθίμων σε προγενέστερες περιόδους. Στα κοιμητήρια κυριαρχούν οι

ταφές ενώ ο τρόπος της σταύρωσης των χεριών στο στήθος οδηγεί στην υπόθεση για χριστιανική κοινότητα στην πόλη. Ιδιαιτερότητα αποτελούν οι ταφικοί θάλαμοι, οι οποίοι δεν απαντούν αλλού στην Μικρά Σκυθία και θεωρούνται ως ανατολική επίδραση, πιθανόν από εποίκους. Ταυτόχρονα επιβιώνουν ακόμη μη χριστιανικές ταφές με παραστάσεις αρχαίων θεοτήτων. Σημαντική επίσης είναι και η υιοθέτηση και προσαρμογή παλαιότερων παραστάσεων από τους χριστιανούς, όπως τα νεκρόδειπνα. Ο συγγραφέας αμφισβητεί επίσης την άποψη ότι η υποχώρηση του επιγραφικού υλικού και των γλυπτών στην πόλη συνδέεται με την επικράτηση του χριστιανισμού και την εγκατάσταση βαρβαρικών ομάδων.

γ) διάφορα άλλα κτίσματα ή εγκαταστάσεις, όπως μωσαϊκά, έργα στον λιμένα της πόλης, αγάλματα, νομίσματα, κ.ά.

Αναφορικά με τα θρησκευτικά κτίσματα στην Τόμιν, και μετά από καταγραφή σχετικών μαρτυριών στις πηγές για τον 4ο αιώνα (π.χ. Σωζομενός, Ζώσιμος), ο συγγραφέας εξετάζει διεξοδικά τους παλαιοχριστιανικούς ναούς. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ως προς το μέγεθος α) η λεγόμενη μεγάλη βασιλική δυτικά της πόλης (τρίκλιτη με μάρμαρα από την Προκόνησο και με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό μία κρύπτη), η οποία χρονολογείται επί Αναστάσιου και β) η λεγόμενη βασιλική επάνω από το αμφιθέατρο, τρίκλιτη με νάρθηκα, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 6ου αιώνα. Επιπλέον, γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην οικοδομική δραστηριότητα στην Τόμιν μεταξύ του 4ου και του 6ου αιώνα. Στα έργα συγκαταλέγονται η ανοικοδόμηση των τειχών, εν μέρει με ιδιωτικές δωρεές, η οποία σχετίζεται με τις μεγάλες επιδρομές στα μέσα του 6ου αιώνα. Αξιόλογα ευρήματα στην Τόμιν είναι επίσης οι ευλογίες του αγίου Μηνά, οι οποίες αποτελούν δείγματα έξωθεν επαφών. Σημαντική και η εμφάνιση τοπικών μαρτύρων στην πόλη, αλλά και λειψάνων, που τοποθετούνταν σε κρύπτες, για τα οποία υποστηρίζεται ότι αυξήθηκαν στην Τόμιν εξαιτίας των βαρβαρικών επιδρομών. Οι κατοικίες των χριστιανών εντοπίζονται κυρίως στον νέο τομέα της πόλης, ενώ στον παλαιό επιβίωναν οι παλαιότερες δοξασίες. Ο συγγραφέας διατυπώνει το συμπέρασμα ότι τα ίχνη της χριστιανικής κοινότητας στην Τόμιν παρατηρούνται από το δεύτερο ήμισυ του 3ου αιώνα, ιδιαίτερα στο δυτικό κοιμητήριο (εκτός της πόλης), μαζί με παγανιστικές ταφές. Η κοινότητα ενισχύθηκε σταδιακά μετά το 324 τόσο οι Αρειανοί όσο και οι εκχριστιανισμένοι Γότθοι χρησιμοποιούσαν δικό τους ναό. Η αναγόρευση της Τόμεως σε μητρόπολη επί Αναστάσιου έδωσε ώθηση στην αύξηση του αριθμού των ναών η οποία παρατηρείται τον 6ο αιώνα. Η εξέταση των πληθυσμιακών δεδομένων δείχνει ότι στην πόλη, εκτός από τους ορθόδοξους χριστιανούς, ζούσαν Γότθοι αλλά και ανατολικά στοιχεία (Σύροι,

Αιγύπτιοι, Μικρασιάτες). Ωστόσο, ακόμη και τον 6ο αιώνα, δεν είχε αλλοιωθεί σημαντικά ο παλιός χαρακτήρας της πόλης από τις περιορισμένες μετατροπές αρχαίων μνημείων σε ναούς.

Περνώντας στην πραγματέυση της Ιστρίας (σσ. 73-109), η οποία ιδρύθηκε ως αποικία της Μιλήτου, ο συγγραφέας ανατρέχει στις γραπτές μαρτυρίες της ύστερης Αρχαιότητας όπως και στην ανασκαφική δραστηριότητα στην πόλη κατά τον 20ο αιώνα. Στα σχετικά με την Ιστρία κεφάλαια, το πρώτο πραγματεύεται την ιστορία και τα τοπογραφικά δεδομένα της πόλης έως τα τέλη του 3ου αιώνα, για την οποία καθοριστικό υπήρξε το εμπόριο μέσω του Ίστρου (Δούναβη) με βαρβαρικούς λαούς. Η πόλη υπέστη κατά καιρούς αρκετές καταστροφές σημαντικές πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση και θρησκεία σε αυτή προέρχονται από τις περίπου 500 επιγραφές των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Μεταξύ άλλων οικοδομημάτων, στην πόλη εντοπίστηκαν ιερά θεοτήτων (του Θράκα Ιπέα, του Μίθρα κ.α.), κι ένα ιερό του Αυγούστου. Η επιδρομή των Κοστοβόκων το 170 μ.Χ. διέκοψε προσωρινά την άνθιση της πόλης και επέφερε καταστροφή του λιμένα και της εγκατάστασης εκτός των τειχών. Επίσης, η νέα καταστροφή από τους Γότθους στα μέσα του 3ου αιώνα ανέκοψε την άνοδο της πόλης επί Σεβήρων. Την εποχή της τετραρχίας δημιουργήθηκαν νέες οχυρώσεις και πιθανόν επί Κωνσταντίνου ιδρύθηκε η τρίκλιτη βασιλική αρ. 16. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η πόλη δεν αναφέρεται στα μαρτυρολόγια, γεγονός που δυσχεραίνει το όποιο συμπέρασμα για ύπαρξη χριστιανικής κοινότητας πριν από τον Κωνσταντίνο. Επίσης διαπιστώνεται ότι τα κοιμητήρια δεν έχουν μελετηθεί στον ίδιο βαθμό με την Τόμιν. Από τα διαθέσιμα στοιχεία ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι, παρά την σταδιακή ανάπτυξη του σκυθικού μοναχισμού από τα μέσα του 4ου αιώνα, παρατηρείται ακόμη επιβίωση παγανιστικών στοιχείων έως τα τέλη αυτού του αιώνα, τα οποία συμβίωναν με τους χριστιανούς. Για την ίδια εποχή επίσης, η ύπαρξη χριστιανικής κοινότητας επιβεβαιώνεται από επιγραφές.

Ως προς τα σπουδαιότερα εκκλησιαστικά μνημεία της Ιστρίας, σε αυτά συγκαταλέγονται: α) ο ναός έμπροσθεν του τείχους (εκτός της πόλεως). Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με προσκίσματα, της εποχής του Αναστάσιου, στην θέση παλαιότερου ναού που χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του 4ου αιώνα. Κοντά στον ναό εντοπίστηκαν αρκετές ταφές, τις οποίες ο συγγραφέας συσχετίζει με την παρουσία Γότθων ή Αλανών στα περίχωρα της πόλης. β) Η βασιλική με εγκάρσιο κλίτος στο κέντρο της Ιστρίας. Στη θέση της είχε δημιουργηθεί τρίκλιτη βασιλική στα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 5ου αιώνα, η οποία, μετά από καταστροφές εξαιτίας ουννικής επιδρομής, ξανακτίστηκε στα μέσα του 5ου αιώνα και

διατηρήθηκε έως το 527/30 περίπου. Η βασιλική με εγκάρσιο κλίτος υπέστη καταστροφές από επιδρομές μεταξύ 544 και 559, αλλά και το 592, ωστόσο ήταν ο καθεδρικός ναός του τοπικού επισκόπου. Η μορφή του αίθριου, με κιονοστοιχίες στις τρεις πλευρές, είναι ευρέως διαδεδομένη στην εποχή του Ιουστινιανού. Το εγκάρσιο κλίτος διαμορφώνει εξοχές στα πλάγια του ιερού βήματος, ένας τύπος βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος διαδεδομένος στα Βαλκάνια και στην ανατολική Μεσόγειο (ενδεικτικά, Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης και βασιλική Α στους Φίλιππους). Ανατολικά της πολυγωνικής αψίδας εντοπίστηκαν οκτώ ταφές του 6ου αιώνα, ενώ πίσω από αυτήν ταφή επίσκοπου, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση για επισκοπική έδρα στην Ιστρία την εποχή του Αναστάσιου.

Λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των δεδομένων, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η εξέλιξη των χριστιανικών κοινοτήτων στην Ιστρία δεν είναι ευδιάκριτη έως τα μέσα του 4ου αιώνα, ενώ από αυτό το σημείο και μετά η εικόνα είναι όμοια με την Τόμιν, όπως και σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Οι πρώτοι χριστιανικοί ναοί ιδρύθηκαν στα τέλη του 4ου αιώνα, και ο μεγαλύτερος αριθμός τους χρονολογείται στο β' ήμισυ του 5ου (μεταξύ των οποίων οι λεγόμενες βασιλικές Φλορέσκου και Παρβάν). Η Ιστρία έγινε επισκοπική έδρα μετά το 513 ενώ η κεραμική με προέλευση από την Μικρά Ασία και την βόρεια Αφρική αποτελεί τεκμήριο για τις εμπορικές επαφές της πόλης.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω παράκτιες πόλεις, το Τρόπαιον Τραϊανού (σσ. 111-130), δεν υπήρξε προχριστιανική εγκατάσταση, αλλά ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Τραϊανό δίπλα στο ομώνυμο μνημείο του έτους 109 μ.Χ. Ο οικισμός αναπτύχθηκε γρήγορα και γύρω στο 170 έγινε *municipium*. Σχεδόν ταυτόχρονα, υπέστη καταστροφές από τους Κοστοβόκους, οι οποίες επαναλήφθηκαν στα μέσα του 3ου αιώνα από Γότθους, Κάρπους και Βαστάρνους. Και εδώ οι επιγραφές παρέχουν τις σημαντικότερες μαρτυρίες για την κοινωνική και πολιτισμική ζωή σε μία πόλη που, συγκριτικά με τις παράκτιες, ήταν περισσότερο στρατιωτικοποιημένη. Με αφορμή το οχυρωματικό έργο μεταξύ 313 και 316, το Τρόπαιον απέκτησε το όνομα *civitas Tropaeensium*. Ο αστικός βίος της πόλης κατά το α' ήμισυ του 5ου αιώνα δέχτηκε σοβαρά πλήγματα από τις ουννικές επιθέσεις ενώ η βασιλεία του Αναστάσιου και του Ιουστινιανού ήταν και για το Τρόπαιον εποχή ακμής.

Κατά την προχριστιανική εποχή, ξεχώριζαν ανάμεσα στις παγανιστικές λατρείες εκείνες με αναφορές στον αγροτικό βίο (Ceres, Liber Pater). Τα πρώιμα δείγματα του χριστιανισμού στην πόλη θεωρούνται εξίσου δυσδιάκριτα. Στην εποχή του Κωνσταντίνου χρονολογείται η λεγόμενη *basilica forensis*, τρίκλιτη

με δύο σειρές κίωνων και εξωτερικές αντηρίδες. Από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα παρατηρούνται και θρησκευτικά κτίσματα εκτός των τειχών, όπως ένας μονόχωρος ναός της κωνσταντινείας περιόδου μέσα σε κοιμητήριο, με ημικυκλική αφίδα και κρύπτη, καθώς και μία τρίκλιτη βασιλική του 6ου αιώνα (στην θέση παλαιότερου ναού του 4ου αιώνα), για την οποία εικάζεται ότι σχετιζόταν με εγκατεστημένους εκεί φοιδηράτους (Γότθους ή νομάδες). Από τους υπόλοιπους ναούς της πόλης ξεχωρίζουν:

α) Η τρίκλιτη βασιλική C (με δεξαμενή). Βρίσκεται στο δυτικό τμήμα των οχυρώσεων και χρονολογείται στο β' ήμισυ του 4ου αιώνα. Το όνομά της οφείλεται στο γεγονός ότι στην θέση της υπήρχε παλαιότερα άλλο κτίσμα και δίπλα από αυτό δεξαμενή του 2ου ή 3ου αιώνα. Αργότερα, πιθανόν κατά το πρώτο ήμισυ του 6ου αιώνα, δημιουργήθηκε και κρύπτη.

β) Η λεγόμενη μαρμάρινη τρίκλιτη βασιλική (βασιλική B), με κιονοστοιχίες στις τρεις πλευρές του αίθριου, αποτελείται σε μεγάλο βαθμό από λευκό μάρμαρο, εισηγμένο από την Θάσο αλλά και την Προκόννησο, όπου υπήρχαν αυτοκρατορικά εργαστήρια. Στον ναό παρατηρούνται τουλάχιστον τρεις φάσεις από το 324 περίπου έως το α' ήμισυ του 6ου αιώνα. Μετά το 513 ο ναός έγινε επισκοπική έδρα, η οποία διατηρήθηκε τουλάχιστον έως τα τέλη του 6ου αιώνα, ενώ ο ναός καταστράφηκε πιθανόν από αβαρική επίθεση το 586. Ένας άλλος ναός, η τρίκλιτη βασιλική A, η οποία έχει αίθριο και κρύπτη, ιδρύθηκε επί Αναστάσιου στο παλαιό κέντρο της πόλης στη θέση προγενέστερων κοσμικών κτισμάτων. Η είσοδος της κρύπτης βρισκόταν στα δυτικά, γεγονός που παρατηρείται σε περιορισμένο βαθμό ναών στη Μικρά Σκυθία αλλά και την Μικρά Ασία. Σημαντική ακόμη στο κέντρο του Τρόπαιου η βασιλική με εγκάρσιο κλίτος (D), απέναντι από την *basilica forensis*, η οποία ήταν τρίκλιτη με μικρό αίθριο και χρονολογείται από τον ύστερο 5ο μέχρι τα μέσα του 6ου αιώνα. Οι παράπλευροι χώροι του ναού θυμίζουν την βασιλική A των Φιλίππων (εικ. 103). Το πρόσκτισμα θεωρείται ως βαπτιστήριο (τετράγωνος χώρος στα βορειοδυτικά του νάρθηκα). Το ιερό βρισκόταν επάνω από την κρύπτη, γεγονός που οδήγησε σε υποθέσεις ότι ο συγκεκριμένος ναός είχε ως πρότυπο τον ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη.

Εξίσου για το Τρόπαιον, ο συγγραφέας θεωρεί δυσδιάκριτες τις απαρχές του χριστιανισμού στην πόλη και εκλαμβάνει ως πρωιμότερη ένδειξη τον ναό εντός του κοιμητηρίου βόρεια της πόλης. Θεωρεί ωστόσο πιθανόν ότι οι απαρχές της χριστιανικής κοινότητας ανάγονται στην εποχή του Διοκλητιανού, ενώ η εκεί κρύπτη δείχνει ότι υπήρχαν τοπικοί μάρτυρες. Μία ιδιαιτερότητα του Τρόπαιου

είναι ότι η ίδρυση χριστιανικών μνημείων στην πόλη συνδέεται με τη μεταφορά λειψάνων, με εξαίρεση μόλις δύο ναούς.

Συνοψίζοντας την μελέτη του (σσ. 131-138), ο συγγραφέας εικάζει ότι οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες της Μικράς Σκυθίας δημιουργήθηκαν στην Τόμιν ενώ τα δεδομένα στο σύνολο της επαρχίας μεταβλήθηκαν ριζικά μετά την επικράτηση του Κωνσταντίνου. Με την δημιουργία των πρώτων επισκοπών παρατηρείται και η ανέγερση ναών, η οποία συχνά ενισχύθηκε από το κράτος. Για το πρώτο ήμισυ του 4ου αιώνα φαίνεται, τουλάχιστον για την Τόμιν, ότι υπήρχε ειρηνική συμβίωση με τους ειδωλολάτρες, αφού οι δύο κοινότητες χρησιμοποιούσαν κοινά κοιμητήρια. Μετά το 350 είναι περισσότερο ευδιάκριτη η εξέλιξη των χριστιανικών κτισμάτων στις τρεις υπό εξέταση πόλεις. Αρκετά από αυτά αναφέρονται και στις γραπτές πηγές, όπως εξάλλου και ονόματα επισκόπων. Για την Τόμιν ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι υπήρχε ναός όπου συναθροίζονταν οι Αρειανοί ενώ στις εκτός των τειχών εκκλησίες οι φοιδεράτοι. Κατά διαστήματα στην ύστερη Αρχαιότητα διακρίνονται και ποικίλες εθνολογικές ομάδες, όπως Σύροι και Γερμανοί (οι τελευταίοι από τα μέσα του 5ου αιώνα), αλλά και οι αιρετικοί Ανδιανοί. Ως πιθανό χρονικό σημείο για την σύσταση επισκοπών στην Μικρά Σκυθία υπό την Τόμιν θεωρείται η καταστολή της εξέγερσης του Βιταλιανού το 516. Τον 6ο αιώνα δεν παρατηρούνται ίχνη ετεροδόξων όπως συνέβαινε κατά τον 4ο. Νέα δείγματα επί Ιουστινιανού είναι η εμφάνιση των βασιλικών με εγκάρσιο κλίτος και οι κρύπτες με είσοδο από τα νότια, τα οποία ο συγγραφέας ονομάζει “ελληνικά στοιχεία” (εισήλθαν από τους κτίστες του αυτοκράτορα) και θεωρεί ότι πιθανόν συνδέονται με μεταβολές στην εκκλησιαστική οργάνωση, όπως η δημιουργία της αρχιεπισκοπής της Πρώτης Ιουστινιανής το 535, με χώρο δικαιοδοσίας το βόρειο Ιλλυρικό, και η ίδρυση της *quaestura exercitus Iustiniani*. Επίσης, ο τίτλος του *episcopus Scythiae* αντικατέστησε εκείνον του *episcopus metropolitanus* στα μέσα του 6ου αιώνα. Επισημαίνεται τέλος ότι οι ναοί, οι κατοικίες και τα εργαστήρια στα περικόχωρα της Τόμεως εγκαταλείφθηκαν εξαιτίας των σλαβικών και αβαρικών επιθέσεων.

Η μονογραφία του R. Born στηρίζεται σε αρκετά πλούσια βιβλιογραφία, η οποία περιλαμβάνει τα δεδομένα των ανασκαφών αλλά και μελέτες ιστορικού ενδιαφέροντος. Η πλούσια εικονογράφηση καθιστά αρκετά κατατοπιστική την μελέτη των μνημείων από τον αναγνώστη, η απουσία όμως ευρετηρίου είναι ένα από τα μειονεκτήματα του έργου. Εκ των πλεονεκτημάτων του βιβλίου η αναζήτηση και παράθεση συγκριτικών στοιχείων για τα ευρήματα της Μικράς Σκυθίας με άλλες περιοχές, ιδιαίτερα στα Βαλκάνια και την Μικρά Ασία, γεγονός

που υποβοηθεί την ανασύσταση ενός δικτύου επαφών, επιδράσεων και διάδοσης προτύπων στην αρχιτεκτονική. Εμφανής αδυναμία, και σε αναντιστοιχία με τον γενικό τίτλο, είναι το γεγονός ότι θα μπορούσε να συνταχθεί ένα εκτενέστερο έργο με ευρήματα και άλλων πόλεων, όπως π.χ. η Κάλλατις, για την οποία παρατίθενται υπό μορφή παρέκβασης (σ. 104-107), στοιχεία για ένα μεμονωμένο κτίσμα. Από την άλλη πλευρά ωστόσο, και ενώ τα κατάλοιπα των ναών περιγράφονται με εξαντλητικές λεπτομέρειες, η ιστορική προσέγγιση των ευρημάτων δεν είναι επαρκής. Δογματικές διενέξεις αυτοκρατόρων με τοπικούς επισκόπους, ο εκχριστιανισμός των Γόθων τον 4ο αιώνα από τον Ουλφίλα και η εγκατάσταση Γόθων νότια του Δούναβη με τους διωγμούς του Αόριχου και του Αθανάριχου το 348 και το 369 αντίστοιχα, αποτελούν ιστορικά δεδομένα τα οποία θα έπρεπε να προσεχθούν περισσότερο για την προσέγγιση των εκτός των τειχών ευρημάτων. Για τον μεγάλο αριθμό ανατολικών στοιχείων χρειαζόταν καλύτερη επισκόπηση των σχέσεων της υπό εξέταση επαρχίας με την Μικρά Ασία, καθώς γνωρίζουμε ότι οι εκκλησίες της Καππαδοκίας και της Μικράς Σκυθίας συνεργάστηκαν για να προσφέρουν υποστήριξη στην ορθόδοξη κοινότητα της Γοτθίας μέσω ιεραποστολών. Για την τελευταία επίσης μαρτυρούνται και απευθείας επαφές με την Καππαδοκία. Ευρύτερα, αν και ο συγγραφέας ανατρέχει στις ιστορικές πηγές, αυτές χρησιμοποιούνται κυρίως ως τεκμήρια για την χρονολόγηση των ευρημάτων και απουσιάζει η γενικότερη θεώρηση της πολιτικής του εκχριστιανισμού αναφορικά με τον τοπικό πληθυσμό ή βαρβαρικές ομάδες. Σε ένα μεγάλο ζήτημα, όπως η ξεκάθαρη εικόνα των χριστιανικών κοινοτήτων πριν από τον Κωνσταντίνο, η μονογραφία δεν προσθέτει κάτι νέο. Δεν δίνεται επίσης ιδιαίτερη έμφαση στην μεταβολή των ταφικών εθίμων και την καταγραφή των ύστερων παγανιστικών καταλοίπων κατά τον 6ο αιώνα.

Η μονογραφία αποτελεί βεβαίως ένα πολύτιμο βοήθημα για την εξέταση του εκχριστιανισμού της Μικράς Σκυθίας, δεν αποτελεί όμως και ένα θεμελιώδες έργο υπό την έννοια ότι, ακόμη και από αρχαιολογικής πλευράς, περιορίζεται σε μικρό αριθμό αστικών κέντρων, ενώ η ιστορική προσέγγιση δεν καλύπτει το σύνολο των ζητημάτων που θα έδιναν μία συνολική εικόνα της διαδικασίας του εκχριστιανισμού.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΡΑΣ

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / ΕΙΕ

Τομέας Βυζαντινών Ερευνών

M. WOŁOSZYN, *Theophylaktos Simokates und die Slawen am Ende des westlichen Ozeans — die erste Erwähnung der Ostseeslawen?* (*Teofilakt Simokatta i Słowianie znad brzegu Oceanu Zachodniego. Najstarsze świadectwo obecności Słowian nad Bałtykiem?*). Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Krakovia 2014, σελ. 202. ISBN 978-83-935130-4-8

Τῇ δὲ ὑστεραίᾳ ἄνδρες τρεῖς Σκλαυηνοὶ τὸ γένος μηδὲν τι σιδήρου περιβαλλόμενοι ἢ ὀργάνων πολεμικῶν ἐάλωσαν ὑπὸ τῶν τοῦ βασιλέως ὑπασπιστῶν κιθάραι δὲ αὐτοῖς τὰ φορτία, καὶ ἄλλο τι οὐδὲν ἐπέφεροντο. ... οἱ δὲ τὸ μὲν ἔθνος ἔφασαν πεφυκέναι Σκλαυηνοὶ πρὸς τῷ τέρατί τε τοῦ δυτικοῦ ὠκηκέναι Ὠκεανοῦ, τὸν δὲ Χαγάνον μέχρι τῶν αὐτόθι πρέσβεις ἐκπέμψασθαι ἐπὶ συλλογῇ μαχίμου δυνάμεως δῶρά τε πολλὰ τοῖς ἐθνάρχαις φιλοτιμήσασθαι. ... κιθάρας τε ἐπιφέρεσθαι διὰ τὸ μὴ ἐξησκήσθαι ὄπλα τοῖς σώμασι περιβάλλεσθαι, τῆς χώρας αὐτοῖς ἀγνοούσης τὸν σίδηρον κάντεῦθεν τὸν εἰρηναῖον καὶ ἀστασίαστον παρεχομένης τὸν βίον αὐτοῖς, λύραις τε καταψάλλεσθαι περιλαλεῖν οὐκ εἰδότας ταῖς σάλπιγξιν (Σιμοκάττης, *Ἱστοριῶν*, VI, 2. 10-16). Το παραπάνω απόσπασμα του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, με τις ποικίλες παραμέτρους του, τίθεται υπό εξέταση στην πρόσφατα τυπωθεῖσα μικρὴ μονογραφία του Πολωνοῦ μελετητῆ M. Wołoszyn, ἡ οποία συντάχθηκε τόσο στη γερμανικὴ ὅσο και στην πολωνικὴ γλώσσα. Ἡ μονογραφία επεκτείνεται σε θεματικὲς ὅπως ἡ Ἱστορία και Αρχαιολογία των πρώιμων Σλάβων, ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία, ἡ Ἱστοριογραφία κ.ά. Ο συγγραφέας, αν και αρχαιολόγος, στηρίζεται κυρίως στις ιστορικές μελέτες για τις οποίες, ὅπως και των ἄλλων επιστημῶν, παρακολουθεῖ τα σύγχρονα ερευνητικὰ δεδομένα και παραθέτει υποδειγματικὴ βιβλιογραφία.

Στην εισαγωγὴ του ἔργου, που καταγράφεται ως πρῶτο κεφάλαιο (σσ. 11-20), σημειώνεται αφενὸς ἡ συμβολὴ τῆς μονογραφίας στην ἱστορία των πρώιμων Σλάβων κατὰ τον 6ο αἰῶνα και αφετέρου οἱ δύο τάσεις προσέγγισης

του αποσπάσματος, όπου η μία θεωρεί αυτόπτη μάρτυρα, και κατ' επέκταση αξιόπιστο, τον Σμιοκάττη, και η άλλη βλέπει στο απόσπασμα ένα δείγμα της αρχαίας Εθνογραφίας, άποψη που συμμερίζεται και ο συγγραφέας. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρατίθενται τα ερευνητικά δεδομένα (σσ. 21-31), γύρω από το υπό εξέταση ζήτημα, τα οποία ανάγονται σε βάθος δύο αιώνων. Το απόσπασμα του Σμιοκάττη, η αξιοπιστία του οποίου ήταν ως επί το πλείστον αποδεκτή, θεωρήθηκε αφενός ως μία ακόμη μαρτυρία για τον φιλειρηνικό χαρακτήρα των Σλάβων και αφετέρου ως σχετιζόμενη με τους Σλάβους της Βαλτικής (διαφοροποιήσεις παρατηρούνται τις τελευταίες δεκαετίες με υποθέσεις για τον Ατλαντικό ωκεανό ή την περιοχή μεταξύ Όντερ και Έλβα). Η μαρτυρία αξιοποιήθηκε επίσης για την διερεύνηση της επέκτασης των Σλάβων στα τέλη του βου αιώνα ή τις σχέσεις των Σλάβων με τους Αβάρους. Από αρχαιολογικής πλευράς, το απόσπασμα συνδέθηκε είτε με την απουσία όπλων στα πρώιμα σλαβικά ευρήματα είτε με τα βυζαντινά νομίσματα του βου αιώνα από τον χώρο μεταξύ του Όντερ και του Έλβα (και σε σχέση με τα αναφερόμενα δώρα του χαγάνου προς τους Σλάβους της Βαλτικής προκειμένου οι τελευταίοι να συμμαχήσουν μαζί του), ενώ άλλοι μελετητές είδαν στην περιγραφή μία επιχείρηση κατασκοπείας.

Ο συγγραφέας, ο οποίος συμμερίζεται την άποψη ότι ο Σμιοκάττης παραθέτει μυθικά στοιχεία και κοινούς τόπους, δίνει έμφαση στο γεγονός ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα, ιδιαίτερα η δένδροχρονολόγηση, δείχνουν μεταγενέστερο εποικισμό στην περιοχή του Έλβα (β' ήμισυ του 7ου και κυρίως τον 8ο αιώνα), γεγονός που δεν ενισχύει την υπόθεση για Σλάβους της Βαλτικής. Ακόμη, συνδέει τα παραπάνω νομίσματα όχι με τους Σλάβους αλλά με ύστερους γερμανικούς πληθυσμούς, η επιβίωση των οποίων ωστόσο, με βάση και τα ευρήματα, έως τον ύστερο 6ο αιώνα είναι ένα ακόμη ζήτημα.

Στο σχετικό με την περιγραφή των βαρβάρων στην Αρχαιότητα τρίτο κεφάλαιο (σσ. 33-41) ο συγγραφέας θέτει στο επίκεντρο την διερεύνηση των κοινών τόπων στην ιστοριογραφία, αρχής γενομένης από τον Ηρόδοτο, ζήτημα συνδεδεμένο διαχρονικά με την εικόνα του άλλου. Παρατίθενται θέσεις που έχουν αμφισβητήσει την αξιοπιστία των μαρτυριών για τον βαρβαρικό κόσμο και επιχειρούν να αποκαταστήσουν μία περισσότερο αντικειμενική εικόνα για αυτόν. Επισημαίνεται ακόμη μία σειρά ζητημάτων που προκύπτουν από αυτές τις περιγραφές, όπως: η αντίληψη των αρχαίων συγγραφέων για την επίδραση του κλίματος και του χώρου στον ανθρώπινο χαρακτήρα· η υπεροψία των Ελλήνων και των Ρωμαίων απέναντι στους βαρβάρους και η δημιουργία στερεοτύπων για αυτούς· η εικόνα των “ευτυχημένων και άκακων βαρβάρων”

για εκείνους που ζούσαν “στα όρια του κόσμου”. η καταγραφή μη ιστορικών στοιχείων και υπερβολών για να προκληθεί το ενδιαφέρον του κοινού και να διαμορφωθούν, αρνητικές συνήθως, αντιλήψεις και παραδόσεις· το στοιχείο της διαφορετικότητας των βαρβάρων καθώς ο αρχαίος συγγραφέας τους κρίνει με τα δεδομένα της δικής κοινωνίας· η παγίωση της αντίληψης ότι οι βάρβαροι ζούσαν σε έναν διαφορετικό κόσμο (*mundus inversus*) από τον ελληνικό και ρωμαϊκό. Με τα παραπάνω, η αρχαία ιστοριογραφία δημιούργησε σχήματα-κοινούς τόπους για τα ήθη και τα έθιμα των βαρβάρων, τα οποία ακολούθησαν και οι Βυζαντινοί συγγραφείς.

Στο σύντομο τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 43-47) γίνεται αναφορά στο ιστορικό έργο του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, τις πιθανές πηγές του τελευταίου, μεταφράσεις και μελέτες γύρω από αυτό και επισημαίνεται, παρά την επιμέρους κριτική, η γενικά αποδεκτή αξιολογία του ως προς την λεπτομερή καταγραφή των πολεμικών επιχειρήσεων την εποχή του Μαυρίκιου. Ως μειονεκτήματα του έργου καταγράφονται αφενός κάποιες εσφαλμένες χρονολογήσεις και αφετέρου η ελλιπής γεωγραφική γνώση του βαλκανικού χώρου.

Το κύριο ζήτημα της μονογραφίας, η συνάντηση του Μαυρίκιου με τους τρεις Σκλαβηνούς, τίθεται υπό εξέταση στο πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 49-58), όπου ο συγγραφέας εστιάζει στην διπλωματική προσέγγιση των Σλάβων από τους Αβάρους και προβάλλει, όπως και άλλοι μελετητές προηγουμένως, την άποψη περί αιχμάλωτων κατασκόπων των Αβάρων οι οποίοι, ενώ έφεραν κιθάρες (ή λύρες) και προσποιούνταν τους μουσικούς, έπεσαν στα χέρια των Βυζαντινών. Από την άλλη πλευρά, επισημαίνεται η αντίστοιχη δράση Βυζαντινών κατασκόπων υπό τον ταξίαρχο Γουδούη κατά την επίθεση των Αβάρων στην Δαλματία και διατυπώνεται η άποψη ότι ένα αντίστοιχο σώμα συνέλαβε τους τρεις “φιλειρηνικούς” Σλάβους.

Ο μελετητής ανατρέχει σε μαρτυρίες των πηγών και σχετικά αρχαιολογικά ευρήματα για μουσικά όργανα στον ευρωπαϊκό χώρο, τα οποία ωστόσο δεν προέρχονται από σλαβικές εγκαταστάσεις. Με δεδομένο ότι οι μαρτυρίες για την ύστερη Αρχαιότητα συνδέουν την λύρα με ηγεμόνες και πολεμιστές, εκφράζεται επιφύλαξη ως προς την αξιολογία του παραθέματος. Από την άλλη πλευρά επισημαίνεται το θέμα των πρέσβων-λυρωδών στην αρχαία μυθολογία και παρατίθενται σχετικά αποσπάσματα για την λύρα στους Υπερβόρειους. Ο συγγραφέας στέκεται ιδιαίτερα στον Διόδωρο, ο οποίος αναφέρεται στην νήσο Υπερβορεία, και υποστηρίζει ότι ο Σιμοκάττης αντλεί στοιχεία από αυτόν, όπως και στην περίπτωση της περιγραφής του Νείλου. Τέλος, διατυπώνεται το

συμπέρασμα ότι η κιθάρα δεν ήταν σύμβολο της φιλειρηνικότητας των τριών Σκλαβηνών αλλά χρησιμοποιείται με σκοπό την μυθολογική αναγωγή και σύνδεση των πρώιμων Σλάβων με τους Υπερβόρειους, τα ήθη και την πατρίδα τους. Ως προς την πληροφορία για την σωματική διάπλαση των Σλάβων (*ὁ μὲν οὖν αὐτοκράτωρ ... θαυμάσας τούτων τῶν σωμάτων τὸ μέγεθος τὸ τε μεγαλοφυῆς τῶν μελῶν ...*), ο συγγραφέας την ανάγει εξίσου σε κοινούς τόπους της αρχαίας Εθνογραφίας και σημειώνει ότι το έθιμο της αποτέφρωσης στους Σλάβους δεν επιτρέπει τη συλλογή υλικού για συγκριτική εξέταση.

Ένα άλλο πολύ μικρό κεφάλαιο, το έκτο (σσ. 59-62), πραγματεύεται την πληροφορία για τη χώρα των Σλάβων. Σημείο αναφοράς ο δυτικός ωκεανός και οι 15 μήνες της απόστασης που διήνυσαν οι τρεις Σκλαβηνοί, την οποία σύγχρονοι μελετητές υπολογίζουν, με αφετηρία τη Βαλτική, σε 45 ημέρες. Η μαρτυρία του Σιμοκάττη για τον δυτικό ωκεανό προσεγγίζεται από τον συγγραφέα στη βάση της αρχαίας Γεωγραφίας, όπου ο ωκεανός περιέβαλε τον κόσμο, και όχι με υποτιθέμενες γεωγραφικές γνώσεις των Σλάβων. Σημειώνονται σχετικές αναφορές για τον *δυτικό ωκεανό* (απαντά και το όνομα *Ατλαντικός*, αρχής γενομένης από τον Πτολεμαίο), ενώ η Βαλτική Θάλασσα ονομαζόταν στην Αρχαιότητα *mare suebicum* ή *Σαρματικός Ωκεανός*. Ο συγγραφέας αποδέχεται την ταύτιση με τον Ατλαντικό και όχι με την Βαλτική. Μεταγενέστερη του εξεταζόμενου ζητήματος είναι η θεώρηση της Βαλτικής ως ενός κόλπου του δυτικού ωκεανού από τον βιογράφο του Καρλομάγνου Εϊνάρδο. Με την αναφορά στον δυτικό ωκεανό, ο συγγραφέας πιστεύει ότι ο Σιμοκάττης δεν δηλώνει μία ακριβή προέλευση των τριών Σλάβων αλλά ότι ο αυτοκράτορας συνάντησε τρεις ανθρώπους από το απρόσιτο *άκρο του κόσμου*, όπου κατοικούσαν οι *αιώνια ευτυχείς*.

Υπό τον τίτλο η χώρα των Σλάβων-η ειρηνική ζωή στο *άκρο του κόσμου* (σσ. 63-69), το έβδομο κεφάλαιο πραγματεύεται αρχικά την πληροφορία ότι οι Σλάβοι αγνοούσαν τον σίδηρο. Τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν πράγματι λιγοστά σιδηρένια ή άλλα μεταλλικά αντικείμενα στις ταφές, ανάμεσά τους και όπλα, τον 6ο και 7ο αιώνα στον χώρο των δυτικών Σλάβων, γεγονός που δεν ανταποκρίνεται, κατά τον συγγραφέα, στην ιστορική πραγματικότητα. Διατυπώνεται η θέση ότι η αναφορά στον σίδηρο ενέχει συμβολικό χαρακτήρα και σχετίζεται με τον πρωτόγονο χαρακτήρα των Σλάβων, σε αντιστοιχία και με περιγραφές του Τάκιτου για τους Γερμανούς και άλλους λαούς της Βαλτικής. Συμπερασματικά, η περιγραφή του Σιμοκάττη για την έλλειψη στρατιωτικού εξοπλισμού, την αγάπη για την μουσική, το μέγεθος του σώματος και τον φιλειρηνικό χαρακτήρα των Σλάβων δεν πρέπει να θεωρηθεί ως πραγματική

αφήγηση των τριών συλληφθέντων Σκλαβηγών αλλά ως λογοτεχνικός τόπος, αντίστοιχος με περιγραφές του Όμηρου και του Ηρόδοτου για λαούς δίχως όπλα στο φιλειρηνικό άκρο του κόσμου.

Το όγδοο και τελευταίο κεφάλαιο (σσ. 71-81) πραγματεύεται την συνάντηση του Μαυρίκιου με τους Σκλαβηγούς στα λογοτεχνικά συμφραζόμενα των *Ιστοριών* του Σιμοκάττη. Ο Σιμοκάττης προσδίδει αξιοπιστία στο γεγονός καθώς αυτό συνέβη στην διάρκεια μίας εκστρατείας του αυτοκράτορα. Επισημαίνονται ζητήματα χρονολόγησης ποικίλων γεγονότων στο έργο και το ενδιαφέρον εστιάζεται στην λεγόμενη «αγιογραφία» του Μαυρίκιου (*Die Hagiographie über Maurikios*) η οποία κρίνεται σημαντική για την αυθεντικότητα των *Ιστοριών* του Σιμοκάττη. Στην «αγιογραφία», σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Michael Whitby, κεντρική θέση έχουν οι οιωνοί, τυπικοί μίας αυτοκρατορικής βιογραφίας, που προμηνύουν τον θάνατο του Μαυρίκιου (*omina mortis*) ως τιμωρία για τις αμαρτίες του. Τέτοια συμβολικά σημεία είναι η έκλειψη ηλίου (εδώ πιθανόν πραγματικό γεγονός), η επίθεση κάπρου (προσωποποίηση του σφετεριστή Φωκά) στο άλογο του αυτοκράτορα, η καταστροφή του στόλου από θύελλα, η δύσκολη υπέρβαση ενός ποταμού κ.α. Το ερώτημα που θέτει ο συγγραφέας είναι εάν και η συνάντηση με τους τρεις Σκλαβηγούς μπορεί να αποτελεί ένα ακόμη σημείο στα παραπάνω. Αν και κάποια αντίστοιχη περιγραφή δεν εντοπίζεται στις πηγές, ο συγγραφέας στέκεται στον συμβολισμό της κιθάρας, όπως αυτή εμφανίζεται στα βυζαντινά ονειροκριτικά, π.χ. στο *Ονειροκριτικόν του Δανιήλ* (το παίξιμο κύμβαλων ή κιθάρας σημαίνει φιλονικεία) και στο *Ανώνυμο Ονειροκριτικό* (το παίξιμο της κιθάρας σημαίνει μία άτυχη μέρα), αλλά και *Ονειροκριτικά* της Αρχαιότητας. Αναζητεί ακόμη συμβολισμούς στα σημεία του ορίζοντα, όπως π.χ. το γεγονός ότι κάποιος έφθανε στον Άδη πηγαίνοντας προς τα δυτικά και περνώντας τον Ωκεανό, κατ' επέκταση και η σύνδεση της Δύσης με τον θάνατο. Στη μυθολογία επίσης απαντούν ως ευτυχείς στον κάτω κόσμο αυτοί που κατοικούσαν στα Ηλύσια πεδία ή τις νήσους των Μακάρων, στο απώτατο δυτικό άκρο της γης, το οποίο ελληνικές και ρωμαϊκές πηγές περιγράφουν ως ένα βασίλειο ασμάτων και ήχων κιθάρας. Στηριζόμενος σε αυτά, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η απρόσμενη συνάντηση του αυτοκράτορα με τους τρεις Σλάβους είναι ένας ακόμη οιωνός για το τέλος του Μαυρίκιου.

Ως γενικό συμπέρασμα (σσ. 83-84), και αφού απορρίπτεται η θέση ότι ο Σιμοκάττης ήταν αυτόπτης μάρτυρας της συνάντησης, διατυπώνεται η άποψη ότι η υπό εξέταση περιγραφή αποτελεί δείγμα επιβίωσης της ελληνικής και ρωμαϊκής Εθνογραφίας στο τέλος της Αρχαιότητας. Ως κοινοί τόποι εκλαμβάνονται

αφενός η προέλευση των αιχμαλώτων Σλάβων από τον δυτικό Ωκεανό (τα σχετικά με τους κατοίκους στο *άκρο του κόσμου*) και αφετέρου η γενικότερη εικόνα των Σλάβων στο απόσπασμα. Υποστηρίζεται επίσης ότι η περιγραφή δεν είναι επαρκής για να διαφωτίσει τις σχέσεις των Σλάβων με τους Αβάρους και ότι η εικόνα των κιθαρωδών, οι οποίοι ζούσαν όπως οι Υπερβόρειοι, αποτελεί έναν οϊωνό για τον θάνατο του Μαυρίκιου (*ominum mortis*).

Περνώντας στην κριτική προσέγγιση του έργου, σημειώνουμε αρχικά ότι το υπό εξέταση περιστατικό χρονολογείται το 592 και όχι το 590. Ως προς την δομή του έργου, το μικρό έκτο κεφάλαιο θα μπορούσε να ενσωματωθεί στο έβδομο και αντίστοιχα το μικρό τέταρτο κεφάλαιο στο όγδοο. Στο τελευταίο είναι μάλλον υπερβολικές οι λεπτομέρειες γύρω από το τέλος του Μαυρίκιου, στοιχείο που παρατηρείται σε ολόκληρο το έργο αναφορικά με την παράθεση αυτούσιων αποσπασμάτων αρχαίων συγγραφέων ή σύγχρονων μελετητών.

Σε γενικές γραμμές, το πλαίσιο προσέγγισης του συγγραφέα δείχνει την ικανότητά του να χειρίζεται ποικίλα ιστορικά, αρχαιολογικά και φιλολογικά ζητήματα, τα οποία αναδεικνύει επαρκώς. Κατ' αρχήν, κρίνονται ορθές οι πολυάριθμες επισημάνσεις για τους κοινούς τόπους, γνωστούς από την αρχαία Εθνογραφία και Γεωγραφία. Αναμειγμένη με πλήθος κοινών τόπων, η εικόνα των τριών Σκλαβηνών συνάδει με την απλοϊκή εικόνα των Σλάβων στο *Υπέρ των Πολέμων* του Προκόπιου και το *Στρατηγικόν του Μαυρικίου*. Η περιγραφή του Σιμοκάττη είναι επίσης συμβατή με την οπτική της ύστερης Αρχαιότητας ότι οι βάρβαροι εμφανίστηκαν στα σύνορα της αυτοκρατορίας προερχόμενοι από μία άγνωστη και μακρινή πατρίδα. Προκειμένου να απορρίψει την αξιοπιστία περί της Βαλτικής θάλασσας, ο συγγραφέας τονίζει τα δεδομένα του εκσλαβισμού της περιοχής σε μία μεταγενέστερη περίοδο ενώ, θεωρητικά, η εγκατάσταση σλαβικών ομάδων στην περιοχή στα τέλη του 6ου αιώνα, την οποία επιβεβαιώνουν ευρήματα κεραμικής, δεν θα αναιρούσε την αξιοπιστία του Σιμοκάττη. Ωστόσο, από την συνολική θεώρηση του έργου, και την αποδοχή ότι η αναφορά στον δυτικό ωκεανό αφορά έναν κοινό τόπο (οι ευτυχείς βάρβαροι στο άκρο του κόσμου), είναι ανώφελη η συζήτηση γύρω από τους Σλάβους της Βαλτικής. Ακόμη, από τις υπάρχουσες μαρτυρίες και τα ευρήματα, δεν διαφαίνεται επιρροή των Αβάρων στον χώρο της Βαλτικής παρά μόνο στην κεντρική και νότια Πολωνία για τον 6ο αιώνα. Από την άλλη πλευρά, δεν ευσταθεί η θέση του συγγραφέα ότι δεν υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στους φιλειρηνικούς Σλάβους της περιγραφής και σε εκείνους που είχαν γνωρίσει οι Βυζαντινοί, καθώς οι επιδρομές τους είχαν επιφέρει ήδη καταστροφές σε μεγάλο

μέρος της Βαλκανικής, ενώ και στα πεδία των μαχών είχαν δημιουργήσει αρκετά προβλήματα στον βυζαντινό στρατό. Επίσης, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί στην πραγμάτευση του αποσπάσματος και η αναφορά του Σιμοκάττη στην εμπορική δραστηριότητα των συλληφθέντων Σκλαβηνών για την ανάδειξη και άλλων παραμέτρων στον χώρο της Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης κατά τον ύστερο 6ο αιώνα (*αὐτούς τε τῶν Ῥωμαίων ἔθνος ἀκηκοότας ἐπί τε πλούτῳ καὶ φιλανθρωπία λίαν, ὡς ἔστιν εἰπεῖν, εὐκλεέστατον, ἐμπορευσαμένους τὴν εὐκαιρίαν πρὸς τῇ Θράκῃ ἀναχωρῆσαι*).

Κατά την γνώμη μας, οι ελκυστικότερες υποθέσεις της μονογραφίας, τις οποίες επιχείρησε με επιτυχία να τεκμηριώσει ο συγγραφέας, αφορούν αφενός τον ρόλο των κατασκόπων για τους τρεις Σκλαβηνούς και αφετέρου την θέση ότι η εμφάνισή τους ως κιθαρωδών είναι ένας ακόμη οϊωνός για το τέλος του Μαυρίκιου. Ως γενικό συμπέρασμα, ο συγγραφέας επέτυχε τον κύριο στόχο του, να προσφέρει μία ουσιαστική συμβολή στην ιστορία των πρώιμων Σλάβων θίγοντας ζητήματα πέρα από τις τυπικές προσεγγίσεις των γραπτών πηγών ή των αρχαιολογικών ευρημάτων. Η μονογραφία του M. Woloszyn προσφέρει πράγματι καλά ερείσματα για διεπιστημονική εμβάθυνση στον 6ο αιώνα, ο οποίος αποτελεί για τους Σλάβους τον συνδετικό κρίκο μεταξύ μίας σκοτεινής, άγνωστης εν πολλοίς προϊστορίας και των συστηματικών αναφορών τους στις γραπτές πηγές.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΔΑΡΑΣ

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / ΕΙΕ

Τομέας Βυζαντινών Ερευνών

Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, edited by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, volume 388. Medieval Confluences Series, volume 1], Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe 2011, σελ. xiv + 226. ISBN 978-0-86698-436-2

Ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Well Begun is Only Half Done* (ἀγγλικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀριστοτελικοῦ Ἡ δ' ἀρχὴ λέγεται ἡμῖν εἶναι παντὸς [Ἀριστοτέλης Πολιτικά 1303b 29· πβλ. Ἠθικὰ Νικομ. 1098 b 5: δοκεῖ γὰρ πλεῖον ἢ ἡμῖν τοῦ παντὸς εἶναι ἢ ἀρχή]), στὸν τόμο αὐτὸν ἐκδίδονται ἑπτὰ μελέτες ποὺ διερευνοῦν πτυχὲς τῆς ἐπίδρασης καὶ τοῦ τρόπου διάδοσης τῶν πολιτικῶν θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν μεσαιωνικὴ ἀραβικὴ, συριακὴ, ἑβραϊκὴ καὶ βυζαντινὴ παράδοση.

Ἡ γενικὴ ἐπιμέλεια ἀνήκει στὸν Β. Σύρο, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερος μὲ τὴν ἐπιρροὴ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη στὸν Μεσαίωνα, καθὼς καὶ μὲ θέματα ἀλληλεπιδράσεων μεταξὺ τῶν μεσαιωνικῶν κοινωνιῶν¹. Ὁ ἴδιος ὑπογράφει καὶ τὴν εἰσαγωγὴ (Forgotten Commentators Society: Aristotle's Political Ideas in Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Garb, σσ. 1-16): ἐδῶ παρουσιάζονται συνοπτικὰ τὰ ἄρθρα ποὺ συνθέτουν τὸν παρόντα τόμο καὶ ἡ

1. Βλ. τὰ βιβλία του *Die Rezeption der aristotelischen politischen Philosophie bei Marsilius von Padua. Eine Untersuchung zur ersten Diktion des Defensor pacis* (Leiden 2007) καὶ *Marsilius of Padua at the Intersection of Ancient and Medieval Traditions of Political Thought* (Toronto 2012), καὶ ἐκ τῶν πολλῶν ἄρθρων του ἐνδεικτικὰ: α) A Note on the Transmission of Aristotle's Political Ideas in Medieval Persia and Early Modern India. Was there any Arabic or Persian Translation of the Politics?, *Bulletin de philosophie medievale* 50 (2008), 303-310, β) Between Chimera and Charybdis: Byzantine and Post-Byzantine Views on the Political Organization of the Italian City-States, *Journal of Early Modern History* 14 (2010), 451-504 καὶ γ) An early modern South Asian Thinker on the Rise and Decline of Empires: Shāh Walī Allāh of Delhi, the Mughals, and the Byzantines, *Journal of World History* 23 (2013), 793-840.

προβληματική τους και εκτίθενται οί λόγοι γιά τοὺς ὁποίους ἦταν ἀναγκαία μιὰ παρόμοια προσέγγιση: ἡ ἀνίχνευση τῆς ἐπίδρασης τῆς ἀριστοτελικῆς πολιτικῆς σκέψης σὲ διάφορα μεσαιωνικά πολιτικά συγγράμματα τοῦ χώρου τῆς Μεσογείου, γραμμένα σὲ ἄλλες γλῶσσες πέραν τῶν λατινικῶν, εἶναι ἓνα θέμα ποὺ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἐπαρκῶς καὶ ἡ κυρίαρχη ἀντίληψη εἶναι ὅτι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἀνιχνεύονται κυρίως ἐπιδράσεις τῶν πολιτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Πλάτωνα.

Τὰ τέσσερα πρῶτα ἄρθρα ἀναφέρονται στὴν ἐπιρροή τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν ἀραβικὴ παράδοση τόσο τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ὅσο καὶ τῆς ἀραβοκρατούμενης Ἰσπανίας. Εἰδικότερα στὸ ἄρθρο τοῦ John Watt (*Aristotle's Rhetoric and Political Thought in the Christian Orient and in al-Fārābī, Avicenna, and Averroes*, σσ. 17-47) διερευνῶνται οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ al-Fārābī (περ. 872-950/951), τοῦ Avicenna (980-1037), καὶ τοῦ ἀνδalousιανοῦ Averroes (1126-1198): καὶ οἱ τρεῖς φιλόσοφοι βασίζονται κυρίως στὴν ἀριστοτελικὴ *Ρητορικὴ*, τὴν ὁποία ὁ πρῶτος εἶχε γνωρίσει πιθανότατα μέσω τῆς συριακῆς παράδοσης, καὶ συνέθεσε ὑπόμνημα στὸ ἔργο. Τὸ ὑπόμνημα αὐτό, χαμένο σήμερα, τὸ εἶχαν ὑπ' ὄψιν οἱ δύο ἄλλοι. Καὶ στοὺς τρεῖς διαπιστώνεται ἓνα ἀμάλγαμα ἀντιλήψεων διαφορετικὸ τόσο ἀπὸ τὴν θεωρία τοῦ Πλάτωνα ὅσο καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη². Ἡ *Ρητορικὴ* κατὰ τὴν ἄποψή τους μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ μέσο διάδοσης τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης στὴν κοινωνία μὲ τὴν μέθοδο τῆς πειθοῦς. Καὶ ἂν οἱ φιλόσοφοι εἶναι συγχρόνως καὶ οἱ κυβερνήτες, τότε ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις γιά τὴν δημιουργία τῆς ἰδανικῆς πόλης³.

Στὸν διασωζόμενο σὲ λατινικὴ μετάφραση (ἀπὸ τὸν Hermanus Alemanus στὸ Toledo τὸν 13ο αἰῶνα) πρόλογο τῶν σχολίων στὴν *Ρητορικὴ* τοῦ al-Fārābī βασίζεται ἡ Frédérique Woerther (*La Rhétorique d'Aristote comme moyen de diffusion des idées politiques aristotéliciennes dans la philosophie politique arabe: les Didascalía in Rethoricam ex glosa Alfarabii*, σσ. 49-71) ἡ ὁποία ἀνιχνεύει πῶς ὁ ἄραβας φιλόσοφος ἀναπτύσσει τὴν δική του θεωρία περὶ πολιτικῆς, πάντα στὰ ἴχνη τοῦ νεοπλατωνικοῦ ἀριστοτελισμοῦ.

Ἡ μελέτη τοῦ Jules Janssens (*Ibn Bājja and Aristotle's Political Thought*, σσ. 73-95) ἐξετάζει τὴν πολιτικὴ σκέψη ἑνὸς ἄλλου ἀνδalousιανοῦ, λίγο παλαιότερου τοῦ Ἀβερρόη, τοῦ πολυμαθοῦς Ibn Bājja (περ. 1085-1138), γνωστοῦ

2. Κάτι ἀνάλογο δηλαδὴ μὲ τὴν περίπτωση τῶν νεοπλατωνικῶν σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως εἶχε ἐπισημάνει ὁ R.R. SORABJI, *The Ancient Commentators on Aristotle*, στὸν τόμο *Aristotle transformed. The Ancient Commentators and their Influence*, Ithaca 1990, 1-30.

3. Εἶναι ἀπαραίτητη μιὰ διόρθωση στὴν σημ. 6 τῆς σελ. 19: Elizabeth Jeffreys ἀντὶ Jeffries.

στην Δύση με την λατινοποιημένη μορφή του ονόματός του «Avenpace», ό οποίος βασίζεται αρκετά στα *Ἠθικά Νικομάχεια* για να διαμορφώσει τις δικές του απόψεις.

Τέλος ό N. Peter Joosse (*Between Enigma and Paradigm: The Reception of Aristotle's *Politica* in the Near East: The Arabic and Syriac-Aramaic Traditions*, σσ. 97-120) επιχειρεί να ανιχνεύσει επιδράσεις τών ίδιων τών *Πολιτικῶν* στην άραβική και συριακή-άραμαϊκή παράδοση, διερευνώντας συγχρόνως και άλλες παραμέτρους του προβλήματος τής διάδοσης τών άριστοτελικῶν πολιτικῶν θεωριῶν γενικότερα στην Ἑγγύς Ἀνατολή.

Τό άρθρο του Ἀ. Καλδέλλη (*Aristotle's Politics in Byzantium*, σσ. 121-143) αναφέρεται διαχρονικά στην άπήχηση τών *Πολιτικῶν* στούς Βυζαντινούς: ἄν και τό κείμενο ἔχει διαδοθεῖ σέ πολύ λιγότερα χειρόγραφα από ό, τι άλλα κείμενα του Ἀριστοτέλη, ώστόσο αρκετοί λόγιοι τής περιόδου -μεταξὺ τών όποιών αυτοκράτορες όπως ό Ἰουλιανός και ό Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις και ανώτεροι κρατικοί αξιωματούχοι όπως ό Θεμιστιος και ό Θεόδωρος Μετοχίτης- δέν τό άγνοούσαν και ἡ επίδρασή του ἦταν σημαντική για τήν διαμόρφωση τών πολιτικῶν θεωριῶν τους⁴.

Οί δύο τελευταῖες συμβολές επικεντρώνονται στην έβραϊκή παράδοση. Τό άρθρο του A. Melamed (*Aristotle's Politics in Medieval and Renaissance Jewish Political Thought*, σσ. 145-186) άποτελεῖ έπεξεργασμένη και έπαυξημένη άγγλική μετάφραση παλαιότερου άρθρου του ίδιου, που εἶχε δημοσιευθεῖ στα έβραϊκά τό

4. Στην άφθονη και κατατοπιστική βιβλιογραφία θα μπορούσαν να προστεθοῦν και οί ακόλουθοι τίτλοι: στην σελ. 133, σημ. 27 για τόν Δαβίδ τόν Ἀρμένιο ἡ μελέτη του Λ. ΜΠΕΝΑΚΗ, Δαβίδ ό Ἀρμένιος και ἡ παρουσία του στα έργα τών Βυζαντινῶν σχολιαστῶν του Ἀριστοτέλους, στό: *Ἀρετῆς Μνήμη. Ἀφιέρωμα εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Ι. Βουρβέρη*, Ἀθήνα 1983, 279-290 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, Ἀθήνα 2002, 303-314]. Στην σελ. 135, σημ. 31 για τόν Μιχαήλ Ἐφέσου ώς σχολιαστή τών *Ἠθικῶν Νικομαχείων* χρήσιμη θα ἦταν και παραπομπή στο άρθρο τής Κ. ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ, Some Observations on Michael of Ephesus' Comments on Nicomachean Ethics X, στο: C. BARBER - D. JENKINS, *Medieval Greek Commentaries on Aristotle's Nicomachean Ethics*, Leiden-Boston 2009, 197-201. Ἐπίσης για λόγους ιστορικούς θα έπρεπε να αναφερθεῖ ό πλήρης τίτλος και ἡ πρώτη δημοσίευση του άρθρου του Λ. ΜΠΕΝΑΚΗ, Ἀγνοήθηκε στο Βυζάντιο ἡ πολιτική φιλοσοφία του Ἀριστοτέλους;, στό: *Φιλοσοφία και πολιτική. Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας* (Ἀθήνα, Μάιος 1981), Ἀθήνα 1982, 230-236, άντὶ τής άπλής παραπομπῆς στην ανάπτυψή της στον τόμο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, 505-511, όπως συμβαίνει στην σ. 120 σημ. 1 και σ. 135 σημ. 32.

1992⁵ διερευνώνται αναλυτικά οι αναφορές εβραίων στοχαστών του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης στις πολιτικές απόψεις του Ἀριστοτέλη, τις οποίες είχαν γνωρίσει, μέσω των μεταφράσεων ἀπὸ τὰ ἀραβικά, κυρίως τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων καὶ τῆς Ρητορικῆς. Ὁ μόνος ποὺ ἐπηρεάστηκε σημαντικὰ ἀπὸ τὰ Πολιτικά ἦταν ὁ Isaac Abravanel (1437-1508), ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει συμφωνία στὸ ἐρώτημα ἂν καὶ αὐτὸς εἶχε ἄμεση πρόσβαση στὸ ἴδιο τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο, ἢ ἔμμεση, μέσω τοῦ συγγράμματος *De regno* του Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ὁ συγγραφέας τονίζει ἐπίσης ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιρροῆς τοῦ δυτικοῦ σχολαστικισμοῦ στὴν εβραϊκὴ παράδοση χρειάζεται συστηματικότερη ἔρευνα, καὶ ἐπισημαίνει ὅτι καὶ σήμερα μεταξύ τῶν συγχρόνων μελετητῶν τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ Ἰσραὴλ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ Πολιτικά δὲν εἶναι τόσο ἔντονο καὶ δὲν ἔχει πραγματοποιηθεῖ ἀκόμα πλήρης μετάφραση τοῦ ἔργου.

Στὸ τελευταῖο ἄρθρο τῆς συλλογῆς ὁ Jean-Pierre Rothschild (*La contestation des fins de la politique selon Aristote chez quelques auteurs juifs du moyen âge tardif en Espagne*, σσ. 187-221) ἐξετάζει πῶς ἀντιμετωπίζουν καὶ πῶς προσεγγίζουν τὶς ἀριστοτελικὲς ἀντιλήψεις περὶ διακυβέρνησης ὁ Nissim τῆς Girona (1320-1380), ὁ Hasdai Crescas (1340-1410), ὁ Joseph ben Shem Ton (1400-1455) καὶ ὁ Isaac Abravanel (1437-1508). Οἱ τρεῖς πρῶτοι βασίστηκαν κυρίως στὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια, ὁ τελευταῖος, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ καὶ στὸ προηγούμενο ἄρθρο, ἦταν περισσότερο ἐξοικειωμένος μὲ τὰ ἴδια τὰ Πολιτικά, μέσω πιθανότατα τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη. Καὶ ὁ τόμος ὀλοκληρώνεται μὲ σύντομο εὐρετήριο (σσ. 223-226) ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν συγγραφέων, καθὼς καὶ σύγχρονων μελετητῶν.

Συνολικὰ πρόκειται γιὰ χρησιμὸτατο βιβλίο, τὸ ὁποῖο διεισδύει σὲ θέματα πολὺπλοκα, ὅπως εἶναι οἱ ἀλληλεπιδράσεις μεταξύ διαφόρων πολιτισμικῶν παραδόσεων, καὶ διευκολύνει τὴν παρακολούθηση τῆς πορείας καὶ τὰ στάδια διάδοσης τῶν ιδεῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν βασικῶν στοχαστῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἔρευνας περιλαμβάνονται καὶ ἀναφορὲς σὲ πάμπολλα παρεμφερῆ κείμενα, καθὼς καὶ πλουσιότατη βιβλιογραφία. Ἀναμφίβολα ὁ τόμος θὰ ἀποτελέσει βασικὸ βοήθημα γιὰ τοὺς ἀσχολούμενους μὲ παρόμοια θέματα.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν / ΕΙΕ

Τομέας Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν

5. Στὸ περιοδικὸ *Pe'amim* 51 (1992), 27-69.

Liquid and Multiple: Individuals and Identities in the Thirteenth-Century Aegean, ed. G. SAINT-GUILLAIN – D. STATHAKOPOULOS [Centre de Recherche d’Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 35], Paris 2012, σελ. 297. ISBN 978-2-916716-30-5

Ο σύμμεικτος τόμος αποτελεί το προϊόν μιας επιστημονικής συνάντησης με τον ομώνυμο τίτλο που έλαβε χώρα τον Ιούνιο του 2010. Η συνάντηση συνδέεται με την εκπόνηση ερευνητικού προγράμματος και χρηματοδοτήθηκε μέσω απονομής υποτροφίας από την Βρετανική Ακαδημία (Newton International Fellowship).

Το άρθρο που ανοίγει τον τόμο, μετά από μία συντομοτάτη εισαγωγή, ανήκει στον εκδότη και εμπνευστή του τόμου, Guillaume Saint-Guillain, με τον τίτλο “From Prosopography to the History of Individuals in the 13th-Century Aegean” (σσ. 1-26, 1 εικ.) και επέχει τη θέση εισαγωγής, εφόσον ασχολείται ιδιαίτερα με την προσωπογραφία ως επιστημονική μέθοδο, την ιστορία της και τα αποτελέσματά της. Ο συγγραφέας ασχολείται παραδειγματικά με τον πρωτονοτάριο Ogerius Boccapegra, συγγραφέα της περίφημης αναφοράς του 1278 προς τον πάπα Νικόλαο Γ΄, (η σταδιοδρομία του οποίου έγινε καλύτερα γνωστή μετά τις παλαιογραφικές μελέτες του L. Pieralli στην αλληλογραφία του Βυζαντίου με τις δυνάμεις της Δύσης τον 13ο αι.¹), και με τον μεγάλο δούκα της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, Filocalo Navigaioso. Τα πρόσωπα αυτά επιλέχθηκαν εξαιτίας της ασάφειας που επικρατούσε μέχρι πρόσφατα για τον προσδιορισμό τους, το πρώτο επειδή δεν εμπίπτει στις προσωπογραφικές αρχές του *PLP* για να συμπεριληφθεί (εφόσον αναφέρεται αποκλειστικά σε λατινικές πηγές), το δεύτερο επειδή ξεφεύγει από το χρονικό πλαίσιο του *PLP*, που είχε τεθεί εξ αρχής στο 1259· ωστόσο, αναφέρονται πολλά άλλα πρόσωπα που αποδεικνύουν τη

---

1. L. PIERALLI, *La corrispondenza diplomatica dell'imperatore bizantino con le potenze estere nel tredicesimo secolo (1204-1282). Studio storico-diplomatistico ed edizione critica* [Collectanea Archivi Vaticani 54], Vaticano 2006.

ρευστότητα των πηγών για τον προσδιορισμό των ταυτοτήτων (“liquidity of the anthroponymy”, σ. 19). Σκοπός του συγγραφέα είναι να καταδείξει πως είναι απαραίτητη μία «επιστροφή στο άτομο» (“a return to the individuals”, σ. 25), προκειμένου η προσωπογραφική μέθοδος να αποκαλύψει νέες ιστορικές παραμέτρους που η απλή καταγραφή ονομάτων στις πηγές διατηρεί ακόμα κρυμμένες. Για να φτάσει σε αυτό το συμπέρασμα ο Saint-Guillain επιχειρεί μία μεγάλη αναδρομή στις προσωπογραφικές απόπειρες από την αρχή τους, οι οποίες θεωρητικά τοποθετούνται στη δεκαετία του 1870 και στο έργο του Mommsen για την προσωπογραφία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αλλά για τους Βυζαντινολόγους εκφράζονται καλύτερα στο έργο *Familiae Augustae Byzantinae* του C. Du Cange. Σε αυτή την επισκόπηση ο συγγραφέας ισχυρίζεται πως η προσωπογραφία για μεγάλο διάστημα υπήρξε ύποπτη ως φορέας συγκεκριμένης ιδεολογίας και ελιτισμού (“ideologically suspect and vulnerable to the charge of elitism”, σ. 4), αποδεικνύοντας πως η προσέγγιση άλλαξε ανάλογα με την ίδια την ιστοριογραφία και ενίοτε ανάλογα με τις ίδιες τις ιστορικές αλλαγές του 20ου αι., και ασκώντας ευκαιριακά κριτική στη σύγχρονη μέθοδο έρευνας των δικτύων (network analysis). Το μεγαλύτερο μέρος της μελέτης είναι αφιερωμένο στη μέθοδο, τα αποτελέσματα και τους περιορισμούς του μεγάλου έργου για την υστεροβυζαντινή προσωπογραφία, το *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*. Η απουσία αναφοράς στο έργο της Ελένης Ahrweiler για τη Σμύρνη, που γνωρίζουν όλοι οι μελετητές ιδιαίτερος της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και των πρώτων Παλαιολόγων και το οποίο παραμένει ατοποθέτητο στο πολύ ενδιαφέρον πλαίσιο που διαγράφει ο συγγραφέας, οφείλεται πιθανώς στο γεγονός ότι δεν αποτελεί αμιγώς προσωπογραφικό έργο². Κλείνοντας ο Saint-Guillain δικαιολογεί σε μία σύντομη παράγραφο την επιλογή του γεωγραφικού όρου «Αιγαίον» στον τίτλο του έργου (προσθήκη που, εδώ, δικαιολογεί την άποψη ότι το άρθρο επέχει τη θέση εισαγωγής στον τόμο) ως όρου που δεν ενέχει εθνολογικές και γλωσσολογικές προεκτάσεις (avoids reference to a unique ethnolinguistic identity, σ. 26). Μολονότι ο όρος «Αιγαίον» είναι ξεκάθαρα ελληνικός, είναι συγγνωστό ότι η θάλασσα ενώνει και χωρίζει ταυτόχρονα, και με αυτή την έννοια συμβάλλει στην δημιουργία μιας κοινής κληρονομιάς, όπως σωστά τονίζει ο συγγραφέας στην κατακλείδα του άρθρου του.

2. H. AHRWEILER, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques, particulièrement au XIIIe siècle, *TM* 1 (1965), 1-204 (100-121, 138-163, 165, 167-178 για την προσωπογραφία).

Η δεύτερη συμβολή του τόμου υπό τον τίτλο “Michael VIII Palaiologos and the Aegean” (σ. 27-44) ανήκει στον M. Angold. Ο συγγραφέας στηρίζεται για τη μελέτη αυτή κατεξοχήν στη μαρτυρία του Marino Sanudo Torsello, που αποτελεί εξαιρετική πηγή για τις εξελίξεις στο Αιγαίο. Στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκεται η δράση του μεγάλου δούκα του Βυζαντίου, Λικάριου, με σκοπό να διαφωτιστεί η πολιτική του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου προς τις λατινικές κυριαρχίες στο Αιγαίο και η πειρατεία που ασκούσαν τόσο οι ίδιοι οι Λατίνοι, όσο και οι ιδιώτες από τη Δύση που εισέρχονταν στην υπηρεσία του Βυζαντίου. Για την πραγμάτευση του θέματος ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο Γεώργιος Παχυμέρης και ο Marino Sanudo Torsello ακολουθούν μία γραμμική χρονολογική αφήγηση και οδηγείται έτσι σε αναχρονολόγηση γνωστών γεγονότων (π.χ. της τουρκικής κατάκτησης της Παφλαγονίας). Κατά τον ειδικό του 13ου αι. πάντως διεξαγόταν στις δεκαετίες 1260-1270 ένας «πόλεμος για τον έλεγχο της θάλασσας». Ο Angold καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι ο συντηρητισμός που επικράτησε στο Βυζάντιο μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου επηρέασε βαθύτατα την εξωτερική πολιτική και οδήγησε στην εγκατάλειψη της κυριαρχίας στο Αιγαίο από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, που αποτελούσε κεντρική παράμετρο της πολιτικής μέχρι το 1282.

Στη μελέτη που ακολουθεί με τίτλο “The Byzantine Aristocracy and the Union of the Churches (1274-1283): A Prosopographical Approach” (σ. 45-54), ο Vincent Puech παρουσιάζει ένα εκτεταμένο και περίπλοκο δίκτυο αντιπολίτευσης στην θρησκευτική πολιτική του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, μελών της αριστοκρατίας, δηλαδή ως επί το πλείστον στενών συγγενών του. Αν και ως τώρα γινόταν δεκτό ότι η εκθρόνιση του αυτοκράτορα δεν αποτελούσε στόχο της αντιπολίτευσης επί Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι συνεκτικό στοιχείο, εκτός από τους δεσμούς συγγενείας μεταξύ των μελών του συγκεκριμένου δικτύου, ήταν η ελπίδα για την πτώση του αυτοκράτορα. Η σύμπτωση των δύο κινημάτων αντιπολίτευσης, αρσενιατών και ανθωνωτικών, και η εκπροσώπησή τους στον ίδιο βαθμό από τα πρόσωπα που αναφέρονται, δεν εξετάζεται ως παράγοντας που μπορεί να επηρέασε τη συνοχή και τους στόχους της αντιπολίτευσης. Έτσι, η συνολική αυτή θεώρηση που προτείνει ο ερευνητής, δίνει μία νέα εικόνα για το μέγεθος των δυσκολιών που αντιμετώπισε ο πρώτος αυτοκράτορας των Παλαιολόγων.

Η πρώτη εκ των συμβολών που αφορούν τις δυτικές κυριαρχίες στον Ελληνικό χώρο είναι του Χαράλαμπου Γάσπαρη, με τον τίτλο “Great Venetian Families outside Venice: the Dandolo and the Gradenigo in 13th-Century Crete”

(σσ. 55-74, 5 πίνακες). Ο συγγραφέας συνθέτει την πολιτική και οικονομική ισχύ των οικογενειών Dandolo και Gradenigo στην Κρήτη μέσα από τις μαρτυρίες κυρίως των εγγράφων για να καταλήξει ότι οι πρώτοι διέθεταν μεγαλύτερη πολιτική ισχύ εξαιτίας και των δεσμών τους με την Βενετία, ενώ οι δεύτεροι παρουσιάζουν μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα στις συνθήκες της Κρήτης με γνώμονα τα ιδιαίτερα οικονομικά τους συμφέροντα. Οι δύο οικογένειες φαίνεται πως δεν ενδιαφέρθηκαν να συνάψουν δεσμούς μεταξύ τους, γεγονός που επίσης αποτελεί έκφανση της αντιπαλότητάς τους στον χώρο της μεγαλονήσου.

Η Φωτεινή Κονδύλη, στο άρθρο της “Meeting the Locals: Peasant Families in 13th-Century Lemnos” (σσ. 75-90, 1 χάρτης, 6 εικόνες) προσφέρει μία εναλλακτική ανάγνωση των πληροφοριών που αντλούνται από τα έγγραφα των μοναστηριακών αρχείων, με στόχο την ανάδειξη της πολύπλευρης και ενίοτε ρευστής ταυτότητας των αγροτών σε συνδυασμό με τα περιουσιακά στοιχεία και τις κοινές υποχρεώσεις στο αγροτικό πλαίσιο. Για την υποστήριξη αυτής της οπτικής η συγγραφέας χρησιμοποιεί σύγχρονες εθνογραφικές μελέτες για τους πληθυσμούς της Ελλάδας του πρώιμου 20ου αι. Η ερευνητική πρόταση είναι πολύ ενδιαφέρουσα, αν και είναι δυνατόν η μεθοδολογία και η ερμηνεία των πληροφοριών να οδηγήσουν σε ενστάσεις των αναγνωστών.

Από τη νήσο του βορείου Αιγαίου μεταφερόμαστε στην δυτική Μικρά Ασία, στο γνωστό από το αρχείο της μονής Θεοτόκου Λεμβιώτισσας χωριό της Βάρης. Η Αικατερίνη Μήτσιου στη μελέτη της με τίτλο “Networks of Nicaea: 13th-Century Socio-Economic Ties, Structures and Prosopography” (σσ. 91-104, 6 γραφήματα, 2 πίνακες), με βάση ένα τμήμα εγγράφων του μεγάλου αρχείου από την περιοχή της Σμύρνης καταδεικνύει με ποιό τρόπο είναι δυνατόν η μεθοδολογία των κοινωνικών δικτύων (Social Network Analysis) να εφαρμοστεί με εξαιρετο τρόπο στις προσφορότερες γι’ αυτό τον σκοπό πηγές του Βυζαντίου, τα μοναστηριακά αρχεία. Υπό συζήτηση και μελλοντικός στόχος της έρευνας θα ήταν ίσως το ζήτημα, με ποιό τρόπο η διαφορετική κοινωνική θέση και υπόσταση των ανθρώπων που μαρτυρούνται στα έγγραφα, μπορούν να ληφθούν υπόψη σε μία τέτοια μεθοδολογία, ώστε η εικόνα που σχηματίζεται να είναι τελικά πληρέστερη.

Ο Antony Eastmond, στο άρθρο “Diplomatic Gifts: Women and Art as Imperial Commodities in the 13th Century” (σσ. 105-133, 10 εικόνες) εξετάζει τον ρόλο των γυναικών ως «δώρων» στις ξένες αυλές, στις οποίες βρέθηκαν ως νύφες για την σύμπληξη διαφόρων πολιτικών συμμαχιών. Η ενδιαφέρουσα αυτή οπτική ανιχνεύει στοιχεία της ταυτότητάς τους, της προβολής και της σύλληψής

της στο ξένο περιβάλλον, αλλά και της επίδρασης της παρουσίας τους εκεί, και τα συγκρίνει με την επίδραση που μπορούσε να έχει μία μορφή «πολιτικής τέχνης», των αντικειμένων που επίσης εστάλησαν ως διπλωματικά δώρα εκτός των συνόρων της αυτοκρατορίας.

Η επόμενη μελέτη του τόμου με τίτλο “The Location of Medical Practice in 13th-Century Eastern Mediterranean” (σσ. 135-154) ανήκει στον Διονύση Σταθακόπουλο, ο οποίος, χωρίς να επιδίδεται σε προσωπογραφικές μελέτες, ανιχνεύει την παρουσία των ιατρών στον πολιτικά κατακερματισμένο κόσμο του Αιγαίου τον 13ο αι και συγκρίνει τα στοιχεία του με δημοσιευμένα στοιχεία που αφορούν τη Δύση αλλά και την Ανατολή. Τα συμπεράσματα αυτής της μελέτης για την εξάσκηση της ιατρικής και την κοινωνική επιφάνεια των ιατρών είναι σημαντικά, όσο και τα ερωτήματα που τίθενται σχετικά με τη δυνατότητα των διαπολιτισμικών ανταλλαγών στο ασταθές περιβάλλον του 13ου αι.

Ο François-Xavier Leduc στο άρθρο του “Enhancing Earlier and Managing Later Latin Identity and Power Through Women: the Case of 13th-Century Euboea” (σσ. 155-171, με παράρτημα και δύο εικόνες εγγράφων) εξετάζει δύο έγγραφα από τη μεγάλη συλλογή *Collectio veterum Chartarum* που αφορούν την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στην Εύβοια. Τα έγγραφα αφορούν συναλλαγές που χρονολογούνται στο 1245 και στο 1290 στις οποίες εμπλέκονται γυναίκες. Οι πληροφορίες που αντλούνται από τα έγγραφα, τα οποία εκδίδονται στο παράρτημα, δίνουν μία εικόνα για την «κοινωνική σκηνή» της Εύβοιας σε μια εποχή που οι πληροφορίες είναι περιορισμένες.

Παραμένοντας στον ξηνοκρατούμενο ελληνικό χώρο, η επόμενη συμβολή που ανήκει στην Αγγελική Τζαβάρα, με τίτλο “The Italians in 13th-Century Frankish Morea: some Reflections on old and new Sources” (σσ. 173-193) εξετάζει τις μαρτυρίες για Ιταλούς μετοίκους στην Πελοπόννησο του 13ου αι. Με λεπτομερή έρευνα και παρακολούθηση των στοιχείων των αποσπασματικών πηγών καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι Ιταλοί ευνοήθηκαν στην εγκατάστασή τους αρχικά από τον Γουλιέλμο Β΄ Βιλλεαρδουίνο. Η εγκατάσταση αυτή είχε περισσότερο μόνιμο χαρακτήρα, σε αντίθεση με την έλευση Ιταλών κατά την περίοδο της κυριαρχίας των Ανδεγαυών, που εξυπηρέτησε διοικητικούς και στρατιωτικούς σκοπούς, ενώ δεν έλειψε και η παρουσία του Ιταλικού επιχειρηματικού στοιχείου.

Η δεύτερη συμβολή του Guillaume Saint-Guillain στον τόμο, με τίτλο “The Lady and the Merchants: Byzantine and Latin Prosopographies in Dialogue in a Commercial Court Case Relating to Epiros” (σσ. 195-234, 3 εικόνες), εξετάζει τη

δικαστική αντιπαράθεση της βασίλισσας της Ηπείρου, Άννας Παλαιολογίνας Καντακουζηνής, με Βενετούς εμπόρους. Τα σχετικά έγγραφα που προέρχονται από τα δικαστικά αρχεία της Βενετίας εκδίδονται σε παράρτημα.

Η τελευταία μελέτη του τόμου ανήκει στην Sophie Metivier, υπό τον τίτλο “Byzantium in Question in 13th-Century Seljuk Anatolia” (σσ. 235-257, 1 χάρτης, 3 εικόνες, Additional Note). Ξεκινώντας από τη γνωστή περίπτωση του Μανουήλ Μαυροζώμη, η συγγραφέας αμφισβητεί ότι τα στοιχεία που υποδηλώνουν διατήρηση της βυζαντινής ταυτότητας στην τουρκική Μικρά Ασία αφορούν κοινότητες, και προτείνει ότι πρόκειται για πρόσωπα που διακηρύττουν τους δεσμούς τους με την αυτοκρατορία της Νίκαιας.

Τον τόμο κλείνουν συμπεράσματα του Διονύση Σταθακόπουλου που καλούν σε αναθεώρηση της προσωπογραφικής προσέγγισης με υπόβαθρο τη ρευστότητα –σε αντίθεση με την διπολική θεώρηση του παρελθόντος– που παρατηρείται σήμερα και που ανιχνεύεται στις ιστορικές πηγές για περασμένες εποχές.

Η αξία της προσωπογραφικής προσέγγισης είναι μη διαπραγματεύσιμη για πολλούς σύγχρονους μελετητές. Η γνώση των προσώπων, σε συνδυασμό με τη γνώση των θεσμών, ανοίγει διόδους σε δυνητικά «σκοτεινές» εποχές και περιοχές. Ο συγκεκριμένος τόμος καταδεικνύει πώς είναι δυνατόν ακόμα και αυτό το παραδοσιακό εργαλείο της Ιστορίας, η προσωπογραφία, να προσαρμοστεί στις νέες επιστημονικές μεθόδους και θεωρήσεις. Συνολικά είναι δυνατόν να διατυπωθεί το συμπέρασμα ότι ο τόμος προσφέρει μία νέα θεωρία για την αξία των προσωπογραφικών μελετών, οι οποίες είναι δυνατόν να αναθεωρηθούν με βάση νέες μεθόδους, εργαλεία και διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Το αποτέλεσμα, όπως φαίνεται και από συγκεκριμένες μελέτες του τόμου, μπορεί να οδηγήσει σε νέα δεδομένα και να θέσει νέα ερωτήματα που θα οδηγήσουν την έρευνα σε νέα μονοπάτια.

ΕΥΘΥΜΙΑ ΡΑΓΙΑ
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / ΕΙΕ
Τομέας Βυζαντινών Ερευνών

T. VELMANS, *L'image byzantine ou la transfiguration du réel. L'espace, le temps, les hommes, la mort, le péché, les doctrines*, Paris 2009, σελ. 225 + 61 εικ., ISBN 978-2-7541-0357-2

«Η βυζαντινή εικόνα είναι καρπός μιας ονειροπόλου φαντασίας. Είναι ένα παράθυρο προς τον ουράνιο κόσμο και τα Θεοφάνεια. Είναι παρουσία που έχει την υπόσταση ουσίας. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο παραπέμπει σε αρχέτυπα που θεωρούνται ιστορικά δεδομένα, θείκιά αποτυπώματα στην ύλη, και υπακούει σε αυστηρούς κανόνες, εξ ου η διαχρονικότητα και η συνοχή της».

Με αυτά τα λόγια η Tania Velmans, διεθνούς φήμης ιστορικός της βυζαντινής τέχνης, εισάγει τον αναγνώστη στη βυζαντινή αισθητική σε ένα παλιότερο βιβλίο της για τη συναρπαστική ιστορία των εικόνων¹.

Η συγγραφέας, γεννημένη στη Βουλγαρία, μαθήτευσε κοντά στον μεγάλο βυζαντινολόγο André Grabar, στην Ecole Pratique des Hautes Etudes, την δεκαετία του 1960. Από το 1964, ερευνήτρια του CNRS, και αργότερα Διευθύντρια Ερευνών (σήμερα ομότιμη) στο ίδιο επιστημονικό ίδρυμα της Γαλλίας, έχει μακρά θητεία στη μελέτη των βυζαντινών μνημείων και ευρύ συγγραφικό έργο.

Το βιβλίο *L'image byzantine*, που παρουσιάζεται στη συνέχεια, κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά στη γαλλική γλώσσα και σε ιταλική μετάφραση².

Η αναγνωρισμένη μελετήτρια της βυζαντινής τέχνης ερμηνεύει την αισθητική της βυζαντινής εικόνας, με βάση κυρίως το φιλοσοφικό και θεολογικό υπόβαθρο, παρότι δεν αγνοεί τις πολιτικές αναγκαιότητες και τις μεγάλες ιστορικές αλλαγές. Το βιβλίο, διαρθρωμένο σε επτά κεφάλαια, με αναλυτικές υποσημειώσεις στο τέλος, βασίζεται περισσότερο στον λόγο και λιγότερο

---

1. T. VELMANS, *La fabuleuse histoire de l'icône*, Paris 2005. Η ελληνική έκδοση σε μετάφραση Μαριλίας Κοσμοπούλου κυκλοφόρησε το 2006 (για το απόσπασμα του βιβλίου που παρατίθεται βλ. σελ. 130).

2. *La visione dell'invisibile: l'immagine bizantina o la trasfigurazione del reale: lo spazio, il tempo, gli uomini, la morte, le dottrine*, Vicenza - Milano 2009 (μτφρ. Anna Regalzi).

στην ίδια την εικόνα, γι' αυτό και η εικονογράφηση είναι ενδεικτική με μικρές ασπρόμαυρες εικόνες ή σχέδια.

Η Tanja Velmans επιχειρεί να αναδείξει τη «θεολογία», το μυστικό της αισθητικής, το νόημα της εικονογραφίας και τις σχέσεις με τη φιλοσοφία της αρχαιότητας, που έδωσαν τα όπλα στον βυζαντινό ζωγράφο να δημιουργήσει μια συμβολική μεταγλώσσα. Πλατωνισμός, αριστοτελισμός και νεοπλατωνισμός είναι γνωστό ότι ενέπνευσαν τους Πατέρες της Εκκλησίας προκειμένου να διατυπώσουν τον μεσολαβητικό ρόλο της εικόνας στην πρόσληψη του αθέατου, καθώς και την διπλή της δυναμική: αντικρύζοντας την εικόνα ο πιστός οδηγείται στην πνευματική επαφή με τα θεϊκά πρόσωπα, ενώ συγχρόνως αυτή η επικοινωνία τον καθιστά ικανό να δεχθεί την αποκάλυψη του θείου. Το χρυσό βάθος, ο ιδανικός διαστάτατος χώρος, και η εξεύλωση των μορφών συνηγορούν στην ζωγραφική αποτύπωση αυτών των ιδεών. Συγχρόνως η εικόνα καθίσταται ιερή μέσω της Θείας Λειτουργίας, ενώ η πιστή ομοιότητα των αναπαραστάσεων με τα εικονιζόμενα θεία πρόσωπα εγγυάται την αυθεντικότητά της και απαιτεί την επανάληψη των ίδιων εικονογραφικών προτύπων. Αυτές οι μεταφυσικές θέσεις ενισχύονται από την ιδέα του Ωραίου, ταυτισμένου με το Αγαθό, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, και έτσι ο ορθόδοξος ζωγράφος απεικονίζοντας τη Θεία Ωραιότητα καθοδηγούσε τους πιστούς να ανακαλύψουν την Ωραιότητα του σύμπαντος και του Θεού.

Η συγγραφέας επισημαίνει τη διαφοροποίηση της δυτικής εκκλησίας ως προς τον ρόλο της εικόνας, ήδη από τον 8ο αιώνα, την εποχή του Καρλομάγνου, όταν εξελίσσονταν και σοβαρές πολιτικές αντιπαραθέσεις με την βυζαντινή αυτοκρατορία. Στα Libri Carolini διατυπώνεται ξεκάθαρα ότι ο ρόλος των εικόνων περιορίζεται στη διακόσμηση των εκκλησιών, καθώς και στην εκπαίδευση των αγραμμάτων, οι οποίοι δεν είχαν άλλους τρόπους να προσεγγίσουν το μήνυμα της σωτηρίας. Η διαφοροποίηση αυτή επηρέασε αποφασιστικά την εξέλιξη της δυτικής τέχνης.

Η διαμορφωμένη αισθητική της βυζαντινής εικόνας όφειλε να δώσει μορφή στο υπερβατικό αποκλείοντας έτσι από την απεικόνιση την αναπαράσταση του χώρου και του χρόνου. Οι μεγάλες όμως αλλαγές στη βυζαντινή αυτοκρατορία κατά την εποχή των Παλαιολόγων, επηρέασαν καταλυτικά την τεχνοτροπία των ζωγράφων. Ο ανθρωπισμός και η επιστροφή στα πρότυπα της αρχαιότητας μέσα σε ένα περιβάλλον πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής αβεβαιότητας παγίωσαν τις τάσεις των προηγούμενων, ύστερων, εποχών της βυζαντινής τέχνης, για την απόδοση του όγκου, της φυσικότητας του συναισθήματος και

της κίνησης στα εικονιζόμενα ιερά πρόσωπα, καθώς και του αρχιτεκτονικού βάθους στην ιστορία των ιερών επεισοδίων. Η τάση αυτή, που κορυφώθηκε την εποχή των Παλαιολόγων, από τη μια δεν έφθασε ποτέ να μετατρέψει την ιερή εικόνα σε σκηνή της καθημερινής ζωής και από την άλλη, αναχαιτίστηκε από την διδασκαλία του ησυχασμού.

Η πραγματέυση του χρόνου στο βιβλίο αρχίζει με την αρχική επισήμανση ότι η σύλληψη του χρόνου για τους βυζαντινούς ήταν καθαρά θεολογική, άρχιζε με τη Δημιουργία του κόσμου και τελείωνε με τη Δευτέρα Παρουσία. Απεικονίσεις όμως του σύμπαντος, του ζωδιακού κύκλου, των ηλικιών του ανθρώπου, καθώς και μαρτυρολόγια, εμπλούτισαν σταδιακά τα εικονογραφικά προγράμματα των εκκλησιών και απετέλεσαν θέματα των φορητών εικόνων εισάγοντας και την έννοια του συμβατικού ανθρώπινου χρόνου.

Το πιο εκτεταμένο κεφάλαιο του βιβλίου αφορά τις εσχατολογικές ανησυχίες και τις σχετικές παραστάσεις σε μνημεία και εικονογραφημένα χειρόγραφα. Εικονογραφικά θέματα, όπως η Δέηση, η Δευτέρα Παρουσία, οι Κοιμήσεις αγίων, ο Επιτάφιος Θρήνος, η Άκρα Ταπείνωση, καθώς και οι παραστάσεις θνητών σε ταφικά μνημεία, είτε πρόκειται για ηγεμόνες, για εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, είτε για απλούς θνητούς αποτελούν τον ερμηνευτικό καμβά της συγγραφής, σε παραλληλισμό με έργα της δυτικής τέχνης.

Η ενότητα του βιβλίου, που επιγράφεται ως *δυτική απαισιοδοξία και ανατολική αισιοδοξία* συνδέεται άμεσα με την προηγούμενη και πραγματεύεται τις ουσιαστικές διαφορές ορθοδοξίας και καθολικισμού όσον αφορά τον άνθρωπο, την αμαρτία, τον θάνατο και την τελική σωτηρία.

Στο τελευταίο κεφάλαιο *Θεωρίες και μυστικιστικά ρεύματα ως καθοριστικοί παράγοντες για την εικονογραφία και την τεχνοτροπία. Ο ησυχασμός*, η αναγνώριση του ησυχασμού το 1351 από την ορθόδοξη εκκλησία, μετά από μακρά διένεξη μεταξύ του Γρηγορίου Παλαμά και του Βαριλάμ από την Καλαβρία, ορίζεται από τη συγγραφέα ως μια διακοπή στην τέχνη της αναγέννησης των Παλαιολόγων και ως αφηρητικό σημείο για την επιστροφή στην παλιότερη παράδοση. Δύο εξέχοντα δείγματα της βυζαντινής τέχνης στη Ρωσία, οι τοιχογραφίες του Θεοφάνη στην εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Νονγοτόν και η εικόνα της Αγίας Τριάδας του Andrei Rublev, που ανύψωναν το πνεύμα και τη σκέψη απομακρυνόμενα από τον αισθητό κόσμο, αποτελούν για τη συγγραφέα έργα που καταδεικνύουν τη ρήξη με την παλαιολογία παράδοση και την επίδραση του ησυχασμού.

Το σύνολο του βιβλίου της Tania Velmans αναδεικνύει έναν συνεχή διάλογο της εικαστικής γλώσσας των βυζαντινών ζωγράφων με τη φιλοσοφία και τη θεολογία, από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου και για δέκα περίπου αιώνες, διαφωτίζει ιδιαίτερα τις εκφάνσεις της ζωγραφικής της εποχής των Παλαιολόγων, καθώς και βασικές συγκλίσεις και αποκλίσεις ορθοδοξίας και καθολικισμού. Παρότι η εικονογράφηση δεν παίζει κυρίαρχο ρόλο στην εμφάνιση του βιβλίου, οι βαθιές γνώσεις της συγγραφέως για τα μνημεία της βυζαντινής εποχής και τα συνεχή, βιβλιογραφικά τεκμηριωμένα, παραδείγματα καθιστούν το έργο πολύτιμο στον επιστημονικό διάλογο για την αισθητική της βυζαντινής τέχνης.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / ΕΙΕ
Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών

M. CHRONI, *Η πανίδα στην διατροφή και στην ιατρική στο Βυζάντιο*, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων, Athens 2012, pp. 598. ISBN 978-960-8351-65-3

The book is the improved version of the author's doctoral thesis (submitted to the University of Athens, in 2010), focused on the contribution of animal products to diet and medicine in Byzantium. The study of fauna and animal products has become a specialized field of research over the last decade, from the perspective of history, archaeology and bio-archaeology, offering new knowledge on the historical developments of dietary conditions and medicine in Byzantium, also on the evolution of the procedures of agricultural production and on the broader context of the opinions and conditions affecting the relationship between man and nature (environmental history). The book provides a complete picture of the records on animal food products, as a result of the author's ability to go over a wide variety of texts ranging from basic ancient Greek sources (such as Plato, Aristotle, Aristophanes, Harpocration, Plutarch, Polybius, Claudius Aelianus et al.) to various types of Byzantine literary texts, as well as a large amount of medical treatises. The author's research also takes into consideration the conditions that formed the nutritional behaviours as also the mentalities and religious canons on diet which were pivotal over time alongside the limitations set by the prevailing legal context and marketing potential.

In the introduction the author cites the perceptions on the animal world and the multifaceted symbolisms which are outlined in theological and literary texts (poetic, rhetorical, etc.), as well as the cognitive approaches on fauna preserved in special essays and other documents on the subject of natural history, zoology and medicine. Of particular use is her observation that medical texts of the middle Byzantine period rarely make accessible encyclopaedic information relating to alien morals on nutrition and medicine, as was the case in Late Antiquity (p. 21).

Furthermore, she notes that it is not easy to clarify whether the therapeutic raw materials of animal nature suggested by Byzantine physicians came from purely medical procedures, or whether they were at times prescribed as a result of a fusion of customs or beliefs connected with white magic and alchemy (p. 33). Evidence ranging from alimentary practices to therapeutic methods shows in an impressive manner the amplitude of the diversity of the uses of animal products presented in the two distinct parts of the book. Testimonies on the production, consumption and nutritional properties of the meat of poultry and mammals (pp. 63-149); fish and other aquatic species (pp. 149-197); milk and dairy products (pp. 197-217); eggs (pp. 227-234); and apicultural products (pp. 234-286), are discussed in a fully comprehensive manner in the five chapters of the first part of the book, dedicated to nutrition and diet.

The second part, dedicated to the medical use of animal products in Byzantium, is divided into two chapters. In the first section of this part, nutritional and pharmaceutical therapies based on animal products are classified according to treatments for diseases and disorders of the cardiovascular, respiratory, urogenital and gastrointestinal systems; neurological and hematopoietic disorders; diseases of the spinal cord; symptoms affecting the eyes and ears; as well as skin lesions (pp. 287-344). Of great use is the identification of Byzantine medical terms with the corresponding modern scientific vocabulary. The lack of detailed descriptions regarding the implementation of therapies is a visible constant feature of Byzantine medical writings. On the other hand, the confirmation of literary references to patients and diseases, according to symptoms mentioned in Byzantine medicinal texts, is a methodological solution substituting for the lack of information on the stages of treatment that allows the outlining of the boundaries between theories and applicable practices. Furthermore, as medical texts were not accessible to wider social strata, the broader practical dissemination of treatments was essential (p. 344) in ascertaining that the trend of compilations was bypassed; a dynamics was developed during the Byzantine period regarding scientific concepts; and the introduced knowledge was viewed in a critical manner (p. 475).

The approach of nature introduced by Plato and subsequently studied by other ancient Greek scholars, although it underwent many changes and criticism in some respects by the Christian teachings, probably did not halt the mixture of medicinal and magical beliefs. The interfusion of magical elements with medicine, relating mostly to magical activities, becomes clearer from the seventh century onwards, especially in the works of Alexander of Tralles and Theophanes Nonnus;

however, it is also implied in certain instructions in Symeon Seth's directory and the works of Manuel Philes (p. 365). This conclusion is supported by a number of actual data illustrating that the implementation of treatments using natural assets was coexisting with the transcendental and symbolic interpretation of product properties. The book concludes with a detailed inventory of the body parts of every animal (in alphabetical order), in an entry form headed by a term describing the body part of each animal and accompanied by classified subcategories, according to their use in amulets, magic potions and medicaments; the entries are also followed by annotated references to sources in footnotes (pp. 382-457). At the very end of the book there is a catalogue of abbreviations; a bibliography; a list of electronic databases; and three indexes of names of animals and animal products, persons, places and proper names, as well as one of special terms. The exhaustive indexing of material coming from many types of sources and the rich commentaries are of the most important qualities of this study which ensures the prerequisites for a further scientific discussion of the numerous and multifaceted references on animal products found in Byzantine texts.

MARIA LEONTSINI

Institute of Historical Research / NHRF

Section of Byzantine Research

P. A. GIANNOPOULOS – A. G. K. SAVVIDES, *Μεσαιωνική Πελοπόννησος. Βυζάντιο, Λατινοκρατία, Πρώιμη Τουρκοκρατία*, Herodotos Publications, Athens 2013, pp. 610. ISBN 978-960-485-048-8

The twenty five studies collected in this volume represent the gist of research on the Medieval Peloponnese, with topics dedicated to its political and ecclesiastical structures, institutional framework and military operations. Challenges, initiatives and transactions of prominent clerics, secular officials and the literary elite are presented in detail through an intensive survey of mainly historiographical sources and hagiographical texts. A comparative analysis of information provided by Byzantine sources, combined with data from historical writings of Arab and Western (Latin, Frankish, etc.) origin; archival texts and sigillography, exposes eloquently the oxymoron of the Medieval Peloponnese's territorial dependence and relative isolation from central imperial authorities in Constantinople.

The reprinting of these specialized studies does not substitute a monograph, as also mentioned in the editorial note; however, the authors' dynamic arguments and systematic approaches may serve as an incentive for further analysis of the historical conditions in the Peloponnese during the Byzantine era and the subsequent transitional period, from the creation of the Latin states to the early stages of the Ottoman conquest; although there exist updates on the recent bibliography for this very prolonged historical period (some of which are mentioned in the introductory note), the authors' list could be further enriched. Moreover, recent publications in new fields that emanate mostly from the interdisciplinary study of archaeological findings have raised new questions, on issues beyond prosopography and historical geography, producing new answers on the role of the environment and the natural conditions for the expansion or shrinking of Peloponnesian urban centers; the development of smaller settlements; and the function of areas of sparse population.

Such new trends, recently brought to the forefront of research with the aim of exploring in detail a limited geographical territory, cannot, however, diminish the value of the studies reprinted in this volume, which deal with aspects relating to local ecclesiastical, civil and military administration influenced by conditions, situations and policies formulated in centers of authority situated at a great distance (in Constantinople and, later, in other major centers, such as Italian cities or the early sultanates in Asia Minor). For all these reasons, the papers included in this volume constitute significant contributions that elucidate obscure and ambiguous references; thus, filling gaps in sources, usually referring to the Peloponnese in a fragmentary and elliptical way.

The Peloponnese is the focal point of all the studies reprinted in this volume, with the exception of one (no. IX), published here for the first time and referring to the island of Kythera. The harmonious coexistence of these small and larger articles in a single volume offers the advantage of every similar collection of scattered publications. The first essay, by P. A. Giannopoulos (no. I: «Ο επισκοπικός κατάλογος του βυζαντινού Άργους», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Athens 1998, vol. II, 361-368), as also two more studies by the same author (no. VIII: “Métropoles du Péloponnèse méso-byzantin: un souvenir des invasions avaro-slaves”, *Byz* 63 [1993], 388-400; and no. XIII: «Η περιστασιακή επισκοπή Ναυπλίου κατά τον Θ' και Ι' αιώνα», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 3 [1998], 20-42), address problems of sources concerning the ecclesiastical administration of the Peloponnese and alter the existing impression of the development of the ecclesiastical regime, leading to new conclusions on the rank of the bishoprics of Argos and Nauplion and their mutual relations. These studies constitute an ideal infrastructure for a further study of the role of Peloponnesian cities as ecclesiastical centers, and are particularly useful for an assessment of the peninsula's hagiography, published by P. A. Giannopoulos at a later date and also included in this volume (nos. VI, VII and XI). Another article by the same scholar (no. II: “La pénétration slave en Argolide”, *Études argiennes, Bulletin de correspondance hellénique, supplément VI*, 1980, 323-371), ranks among the pioneer studies that have tackled the issue of the Slavic settlement; since its first appearance respective questions have been dealt with mainly through a re-evaluation of data according to the dating of new findings resulting from archaeological research. However it still remains useful, particularly because of its exemplary commentary of relevant written evidence.

The two subsequent studies by A.G.K. Savvides refer to the administrative history, economic conditions and monuments of Nauplion (no. III: “Nauplion in the Byzantine and Frankish periods”, *Πελοποννησιακά* 19 [1993], 286-302; and no. IV: «Τα προβλήματα σχετικά με το βυζαντινό Ναύπλιο», *Βυζαντιανά* 14 [1994], 357-374), while study no. V (by the same author, under the title: “On Pylos – Navarino – Zonklon in the Byzantine period (late 6th – 13th centuries)”, *Βυζαντινά* 16 [1992-1993], 335-338) traces the history and changes in urban planning resulting from adaptations to new administrative or military needs that altered the profile of the area of Pylos, as outlined by topographical data listed in Byzantine and Frankish sources. Study no. VI, by P. A. Giannopoulos, examines the ports of Argolis and the naval activities of the Arab Emirate of Crete («Δύο αργολικά τοπωνύμια αραβικής ετυμολογίας», originally published under the title: “Deux toponymes d’etymologie arabe en Argolide”, *Journal of Oriental and African Studies* 17 [2008], 1-6). The following two essays by P. A. Giannopoulos, that is no. VII («Ιστορικές πληροφορίες του Θεοδώρου Νικαίας για την Αργολίδα», *Βυζαντινός Δόμος* 10-11 [1999-2000], 149-162); and no. XI («Ο Ναυπλιεύς Θεόδωρος Νικαίας», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 4 [2000], 117-169), deal with prosopographical issues transcending the boundaries of the Peloponnese and relating to the affairs of Constantinople. These articles allow an insight into the life of Theodore of Nicaea, a clergyman and intellectual of the Macedonian Renaissance who originated from Argolis and whose career culminated in Constantinople. His letters, commented upon by P. A. Giannopoulos, provide further evidence on the delicate conditions prevailing in the bishoprics of Corinth and Argos, as well as in the Patriarchate of Constantinople and among the members of the imperial court. The next three studies, by P. A. Giannopoulos, offer a broad view of the history of the island of Kythera and relevant aspects concerning the city of Patras and the region of Elis during the Middle Byzantine period (no. IX: «Τα μεσοβυζαντινά Κύθηρα. Μεθοδολογική προσέγγιση των πηγών και ιστορική πραγματικότητα», *Γ’ Επιστημονικό Συνέδριο, Επιστημονική Έρευνα και Διδακτική της Ιστορίας, Κύθηρα, 18-21 Σεπτεμβρίου 2008*, 201-218; no. X: «Η Πάτρα στον 9ο αιώνα», translated from the original French, under the title: “Patras durant le IXe siècle byzantin”, *Revue Belgo-Hellénique et Paneuropéenne* 30-33 [January 1980-June 1981], 23-25; and no. XII: «Η Ηλεία κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο», *Επετηρίς της Εταιρείας Ηλειακών Μελετών* 1 [1982], 185-202). The activities of two known saints in the Peloponnese are the subject of two more publications by P. A. Giannopoulos (no. XIV: “Hosios Théodose le Jeune: Personnage historique ou légendaire?”, *Byz* 76 [2006], 372-401; no. XV: “La Grèce

dans la *Vie de S. Élie le Jeune* et dans celle de *S. Élie le Spéléote*“, *Byz* 64 [1994], 193-221).

Aspects of the history of the Peloponnese during the Middle and Late Byzantine periods are examined in some other publications by A.G.K. Savvides presented here (nos. XVI - XXV). Three of them focus on respectively high-profile figures, members of the aristocracy and active dignitaries that originated from prominent local families towards the end of the Middle Byzantine period in the Peloponnese (no. XVI: «Ο Λάκων Ιωάννης Άρατος και οι Ιουδαίοι της Σπάρτης στα τέλη του 10ου μ. Χ. αιώνα», *Βυζαντινά Μελέται* 6 [1995], 123-140; no. XVIII: “A note on the death of Leo Sgurus in A.D. 1208”, *BMGS* 12 [1988], 289-295; and no. XIX: A.G.K. Savvides, «Τα προβλήματα σχετικά με τον Λέοντα Χαμάρετο», *Βυζαντινά Μελέται* 3 [1991], 350-383).

The naval rivalry between the Byzantines and Muslims and the consequences of the wider changes involving control of the Mediterranean are exemplified by the presentation of a series of raids and naval confrontations in the ports and seas around the Peloponnese in the study no. XVII («Πελοπόννησος και μουσουλμάνοι: Οι αραβικές επιδρομές και οι πληροφορίες των Αράβων συγγραφέων (8ος-13ος αιώνες)», *Βυζαντινά Μελέται* 4 [1992], 370-384) by A.G.K. Savvides. Likewise, the change in the balance of power in the Mediterranean (following the significant growth of the navy of certain western states, that is, mainly the Italian maritime republics) and the role assumed by the Peloponnese (particularly its two new centers of power, Mystras and Navarino), are analyzed in the next two studies by A.G.K. Savvides (no. XXII: “Notes on Navarino in the Frankish, Venetian and early Ottoman periods”, *Εκκλησιαστικός Φάρος* 74, νέα σειρά 3 [1992], 68-72, and no. XXIV: “From Latin and Late Byzantine Mistra/Mystras to Ottoman Mezistre/Mizistre. Some notes”, *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Athens 1998, vol. IV, 387-398). A.G.K. Savvides, a specialist in the transitional period during which the Peloponnese was subject to successive pressures, as the local population was forced to deal initially with Franks and later with Turkish raids, examines in two other studies the catalytic activities of Turkish speaking contingents: firstly, those identified as Turcoples (that is, Christianised Turkish mercenaries) who were active in the Peloponnese initially as allies of the Byzantine sovereigns; and, secondly, of another Turkic auxiliary corps of Turkoman origin, invited by the Franks (no. XX: «Η προ-οθωμανική τουρκική παρουσία στην Πελοπόννησο», *Βυζαντινά Μελέται* 5 [1993], 59-68; no. XXI: «Η προέλευση και ο ρόλος των

τουρκοφώνων μισθοφόρων στον Μορέα κατά τον βυζαντινοφραγκικό πόλεμο του 1263-1264», *Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Athens 1992, vol. I, 165-188). Naval operations near Megara, in 1359-60, and the halting of Ottoman incursions and overland raids before the conquest of the Peloponnese, are described in a subsequent article (no. XXIII: "Notes on the Turkish raids in the Mystras area from c. 1360 to the Ottoman conquest of 1460", *ΕΕΒΣ* 48 [1990-1991], 45-51). The last study of the volume, by the same author, re-evaluates bibliography relating to Peloponnesian history, categorizing it according to particular topics, such as the raids of Visigoths and Vandals; Slavonic and Muslim incursions; commercial and economic conditions; with some additional works on local history (no. XXV: A.G.K Savvides, "Peloponnesus Mediaevalis. A review essay a propos of a new collective manual on the medieval Morea", *Byz* 70 [2000], 309-330).

The collection of such rich material in a single volume is a beneficial venture, which conveys a coherent picture of the historical evolution of the Peloponnese as a micro-region shaped by complex processes and shifts in local and general context.

MARIA LEONTSINI

Institute of Historical Research / NHRF

Section of Byzantine Research

Documents Concerning Cyprus from the Hospital's Rhodian Archives: 1409-1459, εκδ. K. BORCHARDT, A. LUTTRELL, E. SCHÖFFLER [Cyprus Research Centre. Texts and Studies in the History of Cyprus -LXVI], Λευκωσία 2011, xcii + 550 σελ. ISBN 978-9963-0-8124-0.

Η σειρά *Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας* του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών της Κύπρου από την καθιέρωσή της έως σήμερα έχει προσφέρει στην ερευνητική κοινότητα πολύτιμα εργαλεία για τη μελέτη της μεσαιωνικής ιστορίας του νησιού με την έκδοση ποικίλου και, συχνά, δυσπρόσιτου πρωτογενούς υλικού από ειδικούς μελετητές της περιόδου. Στον ίδιο άξονα κινείται και ο 6ος τόμος της σειράς. Στον πολυτελή και ογκώδη αυτόν τόμο, προϊόν της συνεργασίας των Karl Borchardt, Anthony Luttrell και Ekhard Schöffler, συγκεντρώνονται 346 έγγραφα κυπριακού ενδιαφέροντος από το αρχείο του τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών, το οποίο απόκειται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μάλτας. Το υλικό εντοπίστηκε στην αρχαιακή σειρά Libri Bullarum, η οποία περιλαμβάνει 318 κατάστιχα με καταχωρήσεις εγγράφων και επιστολών που έφεραν τη σφραγίδα (bulla) του Μεγάλου Μαγίστρου (ή του τοποτηρητή του), ή του Μαγίστρου και του Κοινοβίου, και είχαν ως αποδέκτες πρόσωπα εντός και εκτός του τάγματος. Στα κατάστιχα της σειράς περιέχονται επίσης λογαριασμοί και άλλα έγγραφα ποικίλου περιεχομένου. Η σειρά παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον καθώς διασώζει αντίγραφα εγγράφων, σήμερα οριστικά χαμένων, για την περίοδο κατά την οποία το τάγμα έδρευε στη Ρόδο, και συγκεκριμένα για τα έτη από το 1346 έως το 1522 (97 κατάστιχα), με ορισμένα κενά ενδιάμεσα. Τα ροδιακά έγγραφα αποκτούν ιδιαίτερη αξία ειδικά για την κυπριακή ιστορία δεδομένου ότι, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, τα αρχεία της περιόδου της λατινικής κυριαρχίας στο νησί δεν υπάρχουν πλέον. Το υλικό αυτό όχι μόνο συμπληρώνει σε μεγάλο βαθμό τις πληροφορίες που παρέχουν τα γνωστά ελληνόγλωσσα και ξενόγλωσσα κυπριακά χρονικά του 15ου και 16ου αιώνα (η «Εξήγησις» του Λεοντίου Μαχαιρά, το γνωστό ως

«Χρονικό του Amadi», η «Διήγησις» του Γεωργίου Βουστρωνίου, η «Historia...» του Florio Bustron και η «Chorografia...» του Estienne de Lusignan), τα παπικά έγγραφα και οι μαρτυρίες από τα αρχεία της Βενετίας και της Γένοβας, αλλά και φωτίζει τις υποθέσεις του νησιού υπό το πρίσμα μίας δυτικής, γειτονικής και συμμαχικής δύναμης.

Τα έγγραφα της παρούσας συλλογής, τα περισσότερα από τα οποία (άνω των 300) εκδίδονται εδώ για πρώτη φορά, καλύπτουν περίοδο πενήντα χρόνων, από το 1409 έως το 1459. Τόσο η αρχική όσο και η καταληκτική χρονολογία δεν συνιστούν τομές ούτε στην μακραιώνη παρουσία του τάγματος στην Κύπρο, η οποία εκτείνεται από τα τέλη του 12ου αιώνα έως το 1571, ούτε στην μεσαιωνική ιστορία του νησιού. Όπως διευκρινίζεται στον πρόλογο [σσ. ix-xi], οι εκδότες προέκριναν το έτος 1409 ως χρονική αφετηρία της συλλογής με την αιτιολογία ότι οι μαρτυρίες για την προ του 1310 παρουσία του τάγματος στην Κύπρο έχουν δημοσιευθεί από τον Joseph Delaville le Roulx στο τετράτομο *Cartulaire général de l'ordre des hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem 1100-1310*, Παρίσι 1894-1906, ενώ το σωζόμενο αρχαιακό υλικό για την αμέσως επόμενη περίοδο είναι γνωστό μέσα από το έργο του ιδίου, *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu' à la mort de Philibert de Naillac (1310-1421)*, Παρίσι 1913 (ανατ. 1974) καθώς και από τις μελέτες του Anthony Luttrell, «The Hospitallers in Cyprus after 1291», *Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Κυπριακών Σπουδών*, τ. 2, Λευκωσία 1972 (= ανατ. στο: ΤΟΥ ΙΔ., *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West: 1291-1440* [Variorum], Λονδίνο 1978, αρ. II), σσ. 161-171· «The Hospitallers in Cyprus, 1310-1378», *Κυπριακαί Σπουδαί* 50 (1986) (= ανατ. στο: ΤΟΥ ΙΔ., *The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean World*, Aldershot 1992, αρ. IX), σσ. 155-184 «The Hospitallers in Cyprus after 1386», στο: ΤΟΥ ΙΔ., *The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces, 1306-1462* [Variorum], Aldershot 1999, αρ. V, σσ.1-20· και, τέλος, από τη γενική και εν πολλοίς παρωχημένη μελέτη του ιδίου, «Τα στρατιωτικά Τάγματα», στο: *Ιστορία της Κύπρου*, επιμ. Θ. Παπαδόπουλλος, τ. 4/1, Λευκωσία 1995, σσ. 733-757 [σ. x]. Η επιλογή του έτους 1459 ως καταληκτικού ορίου της συλλογής υπαγορεύτηκε από καθαρά πρακτικούς λόγους, επειδή τα κατάστιχα του τιμήματος του ροδιακού αρχείου της σειράς των Libri Bullarum, από την οποία αντλήθηκε το υλικό, διακόπτονται τότε. Ας σημειωθεί ότι πληροφορίες για την Κύπρο από το 1460 και εξής διασώζονται στη σειρά Libri Conciliorum, όμως κρίθηκε σκόπιμο να μην συμπεριληφθούν στον παρόντα τόμο επειδή η αναζήτησή τους θα ήταν χρονοβόρα, καθώς σε αυτήν τη σειρά το υλικό δεν είναι ταξινομημένο κατά

γεωγραφικές περιοχές, όπως στα Libri Bullarum, αλλά χρονολογικά [σσ. x, xii-xiv]. Αν και είναι επαινετή η εντιμότητα των εκδοτών στο συγκεκριμένο θέμα, η οριοθέτηση του χρονικού εύρους της συλλογής με κριτήρια μη επιστημονικά δεν παύει να αποτελεί μεθοδολογικό μειονέκτημα.

Η έκδοση περιλαμβάνει πρόλογο των εκδοτών, εκτενή εισαγωγή [σσ. xiii-xcii], το σώμα των εγγράφων [σσ. 1-481], κατάλογο των πηγών [σσ. 483-490], βιβλιογραφία [σσ. 491-506] και ευρετήριο προσώπων, τόπων και επιλεγμένων αντικειμένων [σσ. 507-532], το οποίο, σύμφωνα με τον πρόλογο των εκδοτών, οφείλεται στον καθηγητή Karl Borchardt. Ο ίδιος εξάλλου επωμίστηκε το κύριο βάρος της εκδοτικής προετοιμασίας του τόμου και συνέταξε το πρώτο μέρος της εισαγωγής. Σε παράρτημα, τέλος, δημοσιεύονται χάρτες, σχέδια και εικόνες του κάστρου των Ιωαννιτών στο Κολόσσι, και φωτογραφίες με ομοιότυπα των εγγράφων [σσ. 533-551].

Η εισαγωγή χωρίζεται σιωπηρά σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος δομείται σε πέντε ενότητες. Στην πρώτη ενότητα, με τίτλο «The Rhodian 'Libri Bullarum' and their Contents» [σσ. xiii-xxix], παρουσιάζονται τα συμφραζόμενα και το περιεχόμενο του αρχαιακού υλικού από τη Ρόδο που σώζεται στη Μάλτα. Ύστερα από μία σύντομη αναφορά στις συνθήκες της συγκρότησης του αρχείου των Ιπποτών στη Μάλτα (AOM) και στη διάρθρωσή του, επιχειρείται ο συσχετισμός του σωζόμενου υλικού της περιόδου πριν από το 1523 με την αρχική δομή του ροδιακού αρχείου, όπως αυτή είχε προβλεφθεί από τη γενική συνέλευση του τάγματος το 1428, και δίδεται μία πιθανή ερμηνεία για την απουσία πρωτότυπων εγγράφων σχετικά με την Κύπρο για την περίοδο 1409-1459. Στη συνέχεια η ανάλυση επικεντρώνεται στους 36 τόμους της σειράς των Libri Bullarum, που καλύπτουν την υπό εξέταση περίοδο, και σε ζητήματα που αφορούν στην οργάνωση, το περιεχόμενο και τον βαθμό πληρότητας της αρχαιακής σειράς, στη μέθοδο ταξινόμησης του αρχαιακού υλικού -με ειδική αναφορά στα κυπριακού ενδιαφέροντος έγγραφα-, καθώς και στη λειτουργία της γραμματείας του τάγματος. Στο τέλος της ενότητας εξετάζονται θέματα σχετικά με τη διπλωματική έκδοσή των αρχαιακών τεκμηρίων, όπως η γλώσσα των εγγράφων, το σύστημα χρονολόγησης, το υλικό της γραφής, οι διπλωματικές αρχές που υιοθετήθηκαν. Ακολουθεί γλωσσάρι ειδικών όρων [«Glossary», σ. xxxi] και σύντομο διευκρινιστικό σημείωμα σχετικά με την απόδοση των κυρίων ονομάτων και των τοπωνυμίων που απαντούν στα έγγραφα [«Names and Places», σ. xxxiii]. Η τέταρτη ενότητα, με τίτλο «Monies and Measures» [σσ. xxxv-xli], πραγματεύεται τα ποικίλα και σύνθετα προβλήματα που συνδέονται

με την εφαρμογή διαφορετικών νομισματικών και μετρικών συστημάτων στη Ρόδο και την Κύπρο. Για τη διευκόλυνση των μελετητών παρέχονται πίνακες με νομισματικές ισοτιμίες και τιμές αγαθών. Θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμο εάν προβλεπόταν και ένας συγκεντρωτικός πίνακας των ισοτιμιών. Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με τον κατάλογο των εκδοτικών σημείων και των συντομογραφιών που χρησιμοποιήθηκαν κατά την έκδοση των εγγράφων [σ. xlii]. Η τοποθέτησή του ωστόσο στο μέσον της εισαγωγής είναι μάλλον ατυχής, καθώς δεν εξυπηρετεί από χρηστική άποψη.

Το δεύτερο μέρος επιγράφεται «Rhodes and Cyprus: 1409-1459» και είναι γραμμένο από τον Anthony Luttrell [σ. xliii-xcii]. Σε αυτό παρουσιάζεται το ιστορικό περίγραμμα των σχέσεων του Τάγματος με την Κύπρο κατά τον ύστερο μεσαίωνα, το οποίο εντάσσει τα τεκμήρια στην ιστορική τους συνάφεια, παρέχοντας ταυτόχρονα μία πρώτη αφηγηματική προσέγγιση του υλικού. Η παρουσίαση αρχίζει με σύντομη επισκόπηση της πρώιμης ιστορίας του Τάγματος από τη σύστασή του έως την μεταφύτευσή του στη Ρόδο (12ος-14ος αι.). Στη συνέχεια εξετάζεται η εξάπλωση του Τάγματος στην Κύπρο και η ανάμιξη του στα πολιτικά πράγματα νησιού (13ος-15ος αι.) στο πλαίσιο των αντιτουρκικών συνασπισμών, του σχίσματος της δυτικής Εκκλησίας, των σχέσεων με τους Μамελούκους, τα τουρκικά εμιράτα του Καρμάν και της Αλάνια και τους Οθωμανούς. Ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η ανάλυση του περίπλοκου διοικητικού συστήματος του τάγματος, μέσα από την οποία αναδεικνύεται η κεντρική θέση της Μεγάλης Πρεκεπτορίας ή Κουμανταρίας της Κύπρου στον διεθνή θρησκευτικό οργανισμό, η οποία οφειλόταν κυρίως στη μεγάλη οικονομική της σημασία. Το Τάγμα ήταν ο δεύτερος σημαντικότερος γαιοκτήμονας στο νησί μετά τον βασιλικό οίκο των Lusignan. Τα περιουσιακά του στοιχεία υπάγονταν διοικητικά στη Μεγάλη Πρεκεπτορία, με έδρα το Κολότσι, και την εξαρτώμενη από αυτήν Πρεκεπτορία του Φοίνικα και της Ανωγύρας. Η εκμετάλλευσή τους γινόταν έμμεσα, με την εκμίσθωση μέρους ή του συνόλου τους σε αξιωματούχους του Τάγματος, που ενίοτε ενεργούσαν και ως τοποτηρητές του πρεκέπτορα στο νησί, και σε λαϊκούς διαχειριστές (*gubernatores, arrendatores, appaltatores*). Τα αξιώματα που συνδέονταν με την διοίκηση και τη διαχείριση της περιουσίας της Μεγάλης Πρεκεπτορίας και των εξαρτημάτων της δεν ήταν μόνο πολύ προσοδοφόρα, αλλά ταυτόχρονα αποτελούσαν εφελτήρια για υψηλότερες θέσεις μέσα στο Τάγμα. Αντλώντας πληροφορίες από τα δημοσιευόμενα έγγραφα, ο συγγραφέας περιγράφει με λεπτομέρεια τους ανταγωνισμούς και τις αντιπαλότητες μεταξύ των αδελφών για την κατάληψη του αξιώματος του πρεκέ-

πτορα και την ανάληψη της διαχείρισης των κυπριακών κτήσεων κατά το πρώτο μισό του 15ου αιώνα, τις υποχρεώσεις και τα οικονομικά οφέλη των εκάστοτε διαχειριστών, καθώς και τις σχέσεις τους με τις κεντρικές αρχές του Τάγματος. Η παρουσία των Ιωαννιτών στην Κύπρο, περιλάμβανε αστικά ακίνητα στις πόλεις της Λευκωσίας, της Λεμεσού και της Αμμοχώστου (οικήματα, ξενώνες, μοναστήρια, εκκλησίες), κτήρια αμυντικού χαρακτήρα (κάστρο στο Κολότσι, οχυρός πύργος στη Λεμεσό), πολυάριθμα χωριά, αγροτικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις και καλλιεργήσιμες γαίες στην ύπαιθρο, κυρίως στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού. Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, ο συγγραφέας διερευνά την παρουσία στο νησί και τον ρόλο των ιερέων αδελφών που υπηρετούσαν ως επικεφαλής (priors) στις εκκλησίες του Τάγματος και άλλων Λατίνων, στρατιωτών ή προσκυνητών που είχαν ενταχθεί στις τάξεις των ιπποτών και των πεζών αδελφών καθώς και μελών άλλων θρησκευτικών ταγμάτων (Δομινικανοί), όπως επίσης και των λαϊκών, που προέρχονταν από την τοπική κοινωνία και ήταν επιφορτισμένοι με τη διοίκηση εκκλησιών. Ακολουθώντας, μελετά τις επαφές των Ιωαννιτών με τις εκκλησιαστικές αρχές και την κοινωνία του νησιού. Σε ότι αφορά τις σχέσεις τους με την τοπική λατινική Εκκλησία σημειώνεται ότι ήταν απαλλαγμένοι από τη δικαιοδοσία των τοπικών επισκόπων, καίτοι κατέβαλλαν ορισμένες εισφορές στον επίσκοπο της Λεμεσού και στον Αρχιεπίσκοπο της Λευκωσίας. Το Τάγμα δεν φαίνεται να αντιμετωπίζει προβλήματα στις σχέσεις τους με την ορθόδοξη ιεραρχία του νησιού ούτε με τους γηγενείς υποτελείς του, επί των οποίων είχε περιορισμένη εκκλησιαστική δικαιοδοσία. Η κοινωνική και οικονομική κατάσταση των αγροτών που απασχολούνταν στις γαίες του Τάγματος, οι περιορισμοί στις μετακινήσεις και στη σύναψη γάμων των δουλοπαροίκων, τα ευνοϊκά μέτρα που έλαβε το τάγμα για την προσέλκυση εργατικού δυναμικού στις γαίες του, οι εμπορικές ανταλλαγές και οι μετακινήσεις ανθρώπων μεταξύ της Κύπρου και της Ρόδου αποτελούν ορισμένα από τα ζητήματα που θίγονται. Τα κτήματα των Ιωαννιτών παρήγαγαν μεγάλη ποικιλία προϊόντων (κρασί, δημητριακά και κτηνοτροφικά προϊόντα), αλλά την κύρια παραγωγική δραστηριότητα αποτελούσε η καλλιέργεια και η επεξεργασία ζαχαροκάλαμου με σκοπό την εμπορική εκμετάλλευση του προϊόντος. Αναμενόμενα λοιπόν, οι δέκα τελευταίες σελίδες της μελέτης είναι αφιερωμένες στο θέμα αυτό: με βάση το ήδη δημοσιευμένο αλλά και άγνωστο έως τώρα υλικό, εξετάζεται η καλλιέργεια του ζαχαροκάλαμου, η παραγωγή και εκμετάλλευση της ζάχαρης, η αρχιτεκτονική μορφή και η διάταξη των κτηρίων των εργαστηρίων επεξεργασίας της ζάχαρης, η οικονομική διαχείριση και τα συνδεδεμένα με αυτήν ζητήματα διαφθοράς, και τέλος η διακίνη-

ση του προϊόντος και η συνεργασία με εμπόρους, με ιδιαίτερη αναφορά στην οικογένεια Martini, η οποία το 1445 ανέλαβε το μονοπώλιο της εξαγωγής και πώλησης του συνόλου της κυπριακής παραγωγής του Τάγματος για είκοσι χρόνια. Το εισαγωγικό μελέτημα κλείνει με σύνοψη των κυριότερων σημείων και σύντομα καταληκτικά σχόλια.

Ακολουθεί το σώμα με τα πλήρη κείμενα των εγγράφων [σσ. 1-481]. Τα έγγραφα εκδίδονται με χρονολογική τάξη. Του κεμένου κάθε εγγράφου προηγείται σύντομος τίτλος, περίληψη στα Αγγλικά, ο χρόνος σύνταξης, η αρχειακή παραπομπή και, εφόσον υπάρχουν, άλλες εκδόσεις. Όπου κρίνεται απαραίτητο, στο τέλος του εγγράφου υπάρχει κριτικό υπόμνημα με παρατηρήσεις που αφορούν στην έκδοση του κεμένου και πραγματολογικά σχόλια.

Η γλώσσα των εγγράφων είναι κυρίως η λατινική και δευτερευόντως η δημόδης ιταλική και γαλλική της εποχής. Ακόμη, υπάρχουν δύο έγγραφα που είναι γραμμένα στα Καταλανικά και ένα στα Ελληνικά [σσ. xviii-xix]. Δεδομένου ότι οι εκδοτικές αρχές για τα λατινικά κείμενα διαφέρουν από εκείνες που χρησιμοποιούνται για τις δημόδεις γλώσσες, οι επιμελητές της έκδοσης υιοθέτησαν μια στοιχειώδη διπλωματική μέθοδο κατά την έκδοση των εγγράφων, με απώτερο στόχο να διευκολυνθούν η ανάγνωση και η κατανόηση των κεμένων από τους μελετητές. Στο ίδιο πνεύμα, η ορθογραφία ομαλοποιήθηκε, με εξαίρεση τα κύρια ονόματα, τα λάθη των γραφών αποκαταστάθηκαν μέσα στο κείμενο και η διόρθωσή τους δηλώθηκε σε υποσημείωση. Τα κύρια ονόματα καθώς και τα επίθετα που προέρχονται από κύρια ονόματα κεφαλαιοποιήθηκαν. Τέλος, στα λατινικά κείμενα η στίξη ακολούθησε τους γραμματικούς κανόνες κατά το πρότυπο των εκδόσεων της σειράς των *MGH*, ενώ στα δημόδη κείμενα υιοθετήθηκε φωνητική στίξη.

Τα δημοσιευόμενα έγγραφα ειδολογικά κατατάσσονται στις ακόλουθες κατηγορίες: προνόμια και παραχωρητήρια έγγραφα, επιστολές, συμβολαιογραφικές πράξεις, συντομευμένες καταχωρήσεις αδειών κυκλοφορίας και άλλων διοικητικών υποθέσεων ρουτίνας, σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου του Τάγματος, οικονομικά στοιχεία. Τα περισσότερα από αυτά εκδόθηκαν από τον Μεγάλο Μάγιστρο, μόνο του ή με τη συνδρομή του δεκαεξαμελούς Συμβουλίου του, και τα υπόλοιπα από Ιωαννίτες ευρισκόμενους εκτός Ρόδου καθώς και από διάφορα άτομα που δεν ανήκαν στο Τάγμα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται δύο βασιλείς της Κύπρου, οι Ιανός και Ιωάννης Β΄ (έγγρ. 7, 10, 11 και 220).

Μεγάλος αριθμός εγγράφων αναφέρεται στη διοίκηση και τη διαχείριση των κυπριακών κτήσεων των Ιωαννιτών. Μέσα από το υλικό αυτό φωτίζονται όψεις της σύνθετης διοικητικής οργάνωσης του Τάγματος και της λειτουργίας

των εξαρτημάτων του, ανιχνεύεται η δράση και η σταδιοδρομία ορισμένων αδελφών στον διοικητικό μηχανισμό (χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Fr. Angelino ή Angelo Muscatella, σσ. Ix-lxi και έγγρ. 66,73, 84, 88,90, 92-93, 98, 101, 107, 108, 111-113, 121, 123-124, 126-131, 134-137, 144-145, 155, 167, 207) και αναδεικνύεται η οικονομική σημασία της Μεγάλης Πρεκεπτορίας. Αναφορικά με το τελευταίο θέμα, οι πληροφορίες των εγγράφων για τα είδη των παραγόμενων στο νησί προϊόντων, τις ετήσιες οικονομικές υποχρεώσεις των επικαρπωτών ή των μισθωτών προς το δημόσιο ταμείο του Τάγματος (*responiones*) στη Ρόδο και τις εισφορές σε είδος και χρήμα προς το βασιλείο της Κύπρου, επιτρέπουν να διατυπωθούν υποθέσεις σχετικά με τα έσοδα και τα κέρδη των κυπριακών εξαρτημάτων (έγγρ. 1, 2, 3, 4, 6, 8, 133,1 34) και, αντιστοίχως, να γίνουν αναγωγές στη συνολική απόδοση των κτημάτων (έγγρ. 10, 11, 13, 14). Στο κεντρικό ταμείο του τάγματος εισέρρεαν εξάλλου τα έσοδα από τις απελευθερώσεις των κυπρίων παροίκων (εγγρ. 42, 62, 113, 158) και το τέλος που κατέβαλλαν τα νέα μέλη που στρατολογούνταν στο νησί (έγγρ. 24-15, 78, 103, 112, 156).

Το τάγμα βρέθηκε αντιμέτωπο με σοβαρές οικονομικές δυσχέρειες στη διάρκεια του πρώτου μισού του 15ου αιώνα ως συνέπεια της στάσης που τήρησε κατά το σχίσμα της παπικής Εκκλησίας, με αποτέλεσμα να στραφεί στον έντοκο δανεισμό για να καλύψει την έλλειψη ρευστότητας. Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται από τα ποικίλα συμβολαιογραφικά έγγραφα που αναφέρονται σε διακανονισμούς και εξοφλήσεις οφειλών, όπως υποσχετικές επιστολές, εντολές πληρωμής και αποδείξεις, και γενικότερα στις συναλλαγές και τις δοσοληψίες των Ιωαννιτών με βενετούς, γενουάτες και καταλανούς εμπόρους ή άλλα πρόσωπα -άνδρες και γυναίκες- που συγκροτούσαν τα δίκτυα των δανειστών του Τάγματος (π.χ. έγγρ. 32, 35, 43,47, 49, 51, 52, 53, 55, 62, 79,88. 99, 107, 115, 121, 123, 127-128, 167, 170, 174, 306-307, 330). Πλούσια είναι επίσης τα στοιχεία που παρέχονται σχετικά με την κυκλοφορία και τις ισοτιμίες των νομισμάτων, τη διακίνηση των εμπορευμάτων και τις τιμές των αγαθών.

Εκτός από μεγάλη εμπορική και οικονομική σημασία, η Κύπρος είχε και στρατηγικό ενδιαφέρον για το Τάγμα των Ιωαννιτών, στο πλαίσιο της θρησκευτικής του αποστολής ως οργανισμού της παπικής Εκκλησίας, καθώς μαζί με τη Ρόδο αποτελούσαν τα ύστατα προπύργια της χριστιανοσύνης στην ισλαμική Ανατολή. Σε αυτή τη διπλή συνάφεια εγγράφεται το ενδιαφέρον του Τάγματος για τη διατήρηση της λατινικής κυριαρχίας στο νησί και η ανάμειξή του στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική του βασιλείου της Κύπρου, που θα λάβει τέλος μόνο με την άνοδο στο θρόνο της χήρας του βασιλιά Ιακώβου,

της βενετής Αικατερίνης Κορνάρο, το 1474, και την οριστική προσάρτηση του νησιού στη βενετική κυριαρχία το 1489. Η τελευταία φάση της εμπλοκής των Ιωαννιτών στις υποθέσεις του κυπριακού βασιλείου συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με την πεντηκονταετία που περικλείεται ανάμεσα στις δύο ακραίες χρονολογίες της συλλογής. Μεταξύ άλλων, στο διάστημα αυτό οι Μαμελούκοι της Αιγύπτου επιτέθηκαν επανειλημμένα στην Κύπρο και σε περιοχές που ανήκαν στην άμεση επικράτεια των Ιωαννιτών, όπως το Καστελόριζο και η ίδια η Ρόδος, προκαλώντας σημαντικές ζημιές στις πόλεις και στην ύπαιθρο και αιχμαλωτίζοντας τον βασιλιά Ιανό στη διάρκεια μίας από αυτές, ενώ σοβαρές αναταράξεις στην περιοχή δημιούργησε η ένταση στις σχέσεις του βασιλείου με τα τουρκικά εμιράτα στα βόρεια του νησιού. Τα αρχειακά τεκμήρια αναδεικνύουν τον μεσολαβητικό ρόλο του Τάγματος στις διαπραγματεύσεις αφενός με τον σουλτάνο των Μαμελούκων, για την απελευθέρωση του βασιλιά Ιανού το 1427 (έγγρ. 80, 83) και τη σύναψη της συνθήκης ειρήνης του 1430 (έγγρ.178-182, 184,185), και αφετέρου με τους τούρκους εμίρηδες του Καραμάν και της Αλάρ, με σκοπό την εκτόνωση της κρίσης και την απρόσκοπτη συνέχιση της εμπορικής δραστηριότητας στην ευρύτερη περιοχή, το 1448 (έγγρ. 236-240, 245) και 1450 (έγγρ. 271) αντίστοιχα.

Σε μικρότερο βαθμό, τέλος, τα έγγραφα που περιλαμβάνονται στην έκδοση περιέχουν πληροφορίες για θέματα κοινωνικής ιστορίας, όπως η αγγαρεία της θάλασσας που βάρινε τα μεσαία στρώματα της ροδιακής κοινωνίας και η χρησιμοποίηση κυπρίων υπηκόων ως αντικαταστατών των εντόπιων «μαριναρίων» (έγγρ. 68, 69, 82), η κατάσταση των αγροτών που ζούσαν και εργάζονταν στα κυπριακά εξαρτήματα του τάγματος και οι σχέσεις τους με τους εκάστοτε διαχειριστές (έγγρ. 42, 62, 113, 158, 136, 223, 257, 258, 340-342), η ανθρώπινη κινητικότητα μεταξύ της Ρόδου και της Κύπρου (*passim*).

Από όσα εκτέθηκαν έως τώρα είναι φανερό ότι η δημοσίευση των κυπριακών εγγράφων του ροδιακού αρχείου των Ιωαννιτών Ιπποτών συνιστά ουσιαστική συνεισφορά στην έρευνα της ιστορίας του Τάγματος, της ιστορίας της Κύπρου αλλά και γενικότερα της ανατολικής Μεσογείου κατά τη διάρκεια μιας εξαιρετικά σύνθετης περιόδου, όπως είναι ο 15ος αιώνας. Η συνεισφορά του τόμου δεν έγκειται μόνο στο ότι καθιστά προσιτά στο ερευνητικό κοινό τα τεκμήρια από το αρχείο της Μάλτας. Το εισαγωγικό κείμενο της έκδοσης, γραμμένο από τον κατεξοχήν γνώστη της ιστορίας των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου Anthony Lutrell, αποτελεί ένα κείμενο αναφοράς για τους μελετητές της περιόδου.

ΜΑΡΙΝΑ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ
 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / ΕΙΕ
 Τομέας Βυζαντινών Ερευνών

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ – ABBREVIATIONS

ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς
ΑΠ	Ἄρχεϊον Πόντου
AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
ACO	<i>Acta Conciliorum Oecumenicorum</i> , έκδ. E. Schwartz – J. Straub (Βερολίνο 1914–)
<i>AnBoll</i>	<i>Analecta Bollandiana</i>
AOL	<i>Archives de l'Orient Latin</i>
BAR	British Archaeological Reports
BBA	Berliner Byzantinistische Arbeiten
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BEFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BHG	F. Halkin, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> , Bruxelles ³ 1957
<i>BHG Auct.</i>	F. Halkin, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca. Auctarium</i> , Βρυξέλλες 1969
<i>BHG Nov.Auct.</i>	F. Halkin, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca. Novum Auctarium</i> , Bruxelles 1984
BHO	<i>Bibliotheca Hagiographica Orientalis</i> , Βρυξέλλες 1910
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
BNV	Byzantina et Neograeca Vindobonensia
ΒυζΣυμ/ByzSym (–2008 Σύμμεικτα)	Βυζαντινά Σύμμεικτα / Byzantina Symmeikta (–2008 Σύμμεικτα)
BSI	<i>Byzantinoslavica</i>
BSO[A]S	<i>Bulletin of the School of Oriental [and African] Studies</i>

BV	<i>Byzantina Vindobonensia</i>
Byz	<i>Byzantion</i>
ByzSt	<i>Byzantine Studies/Études byzantines</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CahArch	<i>Cahiers archéologiques</i>
CCSG	Corpus Christianorum, Series Graeca
CCSL	Corpus Christianorum, Series Latina
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
ChHist	<i>Church History</i>
CIC	<i>Corpus iuris civilis</i> , τ. 1-3, ed. P. Krüger – T. Mommsen – R. Schöll – W. Kroll, Berlin ¹¹ 1954 (rep. Dublin 1972)
CJ	<i>Codex Justinianus</i> , ed. P. Krüger, Berlin 1929
CorsiRav	<i>Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina</i>
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
DACL	<i>Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie</i>
DHGE	<i>Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques</i>
DMA	<i>Dictionary of the Middle Ages</i> (New York 1982-89)
DOC	<i>Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection</i> , τ. 1-5, ed. A. R. Bellinger – P. Grierson – M. Hendy, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1966-1999
DOCat	<i>Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection</i> , τ. 1-2 by M. C. Ross (Washington, D.C. 1962-65); τ. 3 by K. Weitzmann (1972)
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DOS	Dumbarton Oaks Studies
DOSeals	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, εκδ. E. McGeer – J. Nesbitt – N. Oikonomides, τ. 1-6, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1991-2009
EEBΣ	<i>Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
EP ²	<i>Encyclopaedie de l'Islam. Nouvelle édition</i> , τ. 1-13, Leiden-London-Boston 1960-2009.
FM	<i>Fontes minores</i>

GRBS	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
JGR	I. and P. Zepos, <i>Jus Graecoromanum</i> , τ. 1-8, Αθήνα 1931 (rep. Aalen 1962)
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JMedHist	<i>Journal of Medieval History</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i> , τ. 18- (Note: Before 1969: JÖBG)
JÖBG	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft</i> , τ. 1-17 (Note: After 1968: JÖB)
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
Lampe	G. W. H. Lampe, <i>A Patristic Greek Lexicon</i> (Oxford 1961-68)
LBG	<i>Lexikon zur byzantinischen Gräzität</i> , erstellt von E. Trapp (et al.), Wien 2001-
LSJ ⁹	H. G. Liddell - R. Scott - H. S. Jones et al., <i>A Greek-English Lexicon</i> (Oxford 1996)
MM	F. Miklosich - J. Müller, <i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , τ. 1-6, Wien 1860-1890
MANSI	J. D. Mansi, <i>Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio</i> (Paris-Leipzig 1901-27)
MGH	<i>Monumenta Germaniae Historica</i>
NE	<i>Νέος Έλληνομνημίων</i>
OC	<i>Orientalia Christiana</i>
OCA	<i>Orientalia christiana analecta</i>
OCP	<i>Orientalia christiana periodica</i>
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , ed. A. Kazhdan et al. (New York-Oxford 1991)
ΠΑΑ	<i>Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
PG	<i>Patrologiae cursus completus, Series graeca</i> , éd. J.-P. Migne, Paris 1857-66
PL	<i>Patrologiae cursus completus, Series latina</i> , éd. J.-P. Migne, Paris 1844-80
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , ed. E. Trapp et al., Wien 1976-1996
PLRE	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire</i> , τ. 1-3, ed. A. H. M. Jones - J. R. Martindale - J. Morris, Cambridge 1971-1992. τ. 2, ed. J. R. Martindale 1980

<i>PmbZ</i>	<i>Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit</i> , ed. R. J. Lilie et al. τ. 1-, Berlin 1999-
PO	<i>Patrologia Orientalis</i> , ed. R. Graffin – F. Nau, 1- . Paris 1904- .
Ralles-Potles	G. A. Ralles – M. Potles, <i>Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων</i> τ. 1-6, Athens 1852-1859 (ανατ. Athens 1966)
RAC	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
RbK	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i> , ed. K. Wessel (Stuttgart 1963-)
RE	<i>Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , neue Bearbeitung von G. Wissowa et al., Stuttgart 1894-1978
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REC	<i>Recueil des historiens des croisades</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
REH	<i>Revue des études historiques</i>
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
RH	<i>Revue historique</i>
RHSEE	<i>Revue historique du sud-est européen</i>
ROC	<i>Revue de l'Orient chrétien</i>
ROL	<i>Revue de l'Orient latin</i>
RSBN	<i>Rivista di studi bizantini e neoellenici</i>
RSBS	<i>Rivista di studi bizantini e slavi</i>
SBN	<i>Studi bizantini e neoellenici</i>
SBS	<i>Studies in Byzantine Sigillography</i>
SC	Sources chrétiennes
SCIAM	<i>Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo</i>
StT	Studi e Testi
<i>St Ven</i>	<i>Studi Veneziani</i>
SubsHag	Subsidia Hagiographica
Tafel –Thomas	G. L. F. Tafel – G. M. Thomas, <i>Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig</i> , τ. 1-3, Wien 1856-57
TIB Wien	<i>Tabula Imperii Byzantini</i> , ed. H. Hunger – J. Koder, 1976-
TLG	<i>Thesaurus Linguae Graecae</i>
TM	<i>Travaux et mémoires</i>

VV	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
WBS	Wiener Byzantinistische Studien
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

Ο ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΥΜΜΕΙΚΤΩΝ,
Ο ΟΠΟΙΟΣ ΕΧΕΙ ΕΚΔΟΘΕΙ ΗΔΗ ΣΕ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ
ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ [www.byzsym.org],
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ ..... ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΕΛΕΚΑΝΟΥ
Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ

.....
ΤΟΝ ΜΑΙΟ ΤΟΥ 2018

